

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

ISSN 2707-9309 (Print)
ISSN 2707-9317 (Online)

İQTİSADİ ARTIM VƏ İCTİMAİ RİFAH

ELMİ JURNAL

2026, №1

JOURNAL OF ECONOMIC GROWTH AND
SOCIAL WELFARE

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası

ICI WORLD
of JOURNALS

INTERNET ARCHIVE

Academia.edu

share research

calaméo

İQTİSADİ ARTIM və İCTİMAİ RİFAH

Elmi jurnal. 2011-ci ildən nəşr edilir.

ISSN 2707-9309 (Print)

ISSN 2707-9317 (Online)

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 3402

"İqtisadi Artım və İctimai Rifah" jurnalı iqtisadiyyat sahəsində elmi-nəzəri məqalələrin, araşdırma materiallarının müasir dövrün tələblərinə uyğun formatda nəşrini həyata keçirir. Jurnalda Azərbaycanda və dünyada mikroiqtisadiyyat, makroiqtisadiyyat, iqtisadi siyasət, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, ətraf mühitin iqtisadiyyatı, aqrar iqtisadiyyat, bank işi, vergi, audit, menecment, marketing, mühasibat uçotu, gömrük və digər iqtisadi məsələlər elmi-nəzəri baxımdan təhlilə cəlb olunur. Azərbaycanın, eləcə də dünyanın aparıcı iqtisadçı alimlərinin elmi nəzəriyyələrinə, bu nəzəriyyələrin həyatımızın müxtəlif sahələrinə tətbiqinin fundamental nəticələrinə, təklif və tövsiyələrinə geniş yer verilir. Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində, ildə 4 dəfə dərc olunur. Jurnalda müəlliflərin şəxsi maraqlarını əks etdirən, elmi- nəzəri, praktik nəticəsi olmayan məqalələr qəbul edilmir. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlər sırasındadır.

© 2026 İqtisadi Artım və İctimai Rifah

ECONOMIC GROWTH and SOCIAL WELFARE

Scientific journal. This journal has been published since 2011.

ISSN 2707-9309 (Print)

ISSN 2707-9317 (Online)

The journal is included in the register of publications in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Register № 3402

Journal of "Economic Growth and Social Welfare" publishes scientific and theoretical articles, research materials in the field of economics in a format in accordance with modern requirements. The journal analyzes microeconomics, macroeconomics, economic policy, socio- economic development of the regions, environmental economics, agrarian economy, banking, taxation, audit, management, marketing, accounting, customs and other economic issues in Azerbaijan and the world from a scientific and theoretical point of view. This journal covers the scientific theories of leading economists of Azerbaijan, as well as the world, the fundamental results, proposals and recommendations for the application of these theories to various areas of our lives. Articles are published in Azerbaijani, Russian, Turkish and English 4 times a year. The journal does not accept articles that reflect the personal interests of the authors and do not have scientific-theoretical or practical results. The journal is one of the scientific publications recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© 2026 Economic Growth and Social Welfare

Təsisçi

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

Baş redaktor

Nazim Müzəffərli (İmanov) – iqtisad elmləri doktoru, professor

Baş redaktorun müavini**Məsul katib**

Yunus Sadıqov – iqtisad elmləri doktoru, dosent

Redaksiya heyəti

Abdullayeva R.S. – dosent (Azərbaycan)

Aykaç A.E. – professor (Türkiyə)

Əliyev T.N. – professor (Azərbaycan)

Yüzbaşıyeva G.Z. – professor (Azərbaycan)

Güləliyev M.G. – dosent (Azərbaycan)

Hacıyev Ş.H. – professor (Azərbaycan)

Hüseynov T.H. – professor (Azərbaycan)

İsmayılov E.M. – professor, Gürcüstan MEA-nın xarici üzvü (Gürcüstan)

Meznik İvan – professor (Çex Respublikası)

Muradov A.N. – dosent (Azərbaycan)

Muradov Ə.C. – professor (Azərbaycan)

Muradov Ş.M. – professor, AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)

Müslümov S.Y. – professor (Azərbaycan)

Novruzov V.T. – professor (Azərbaycan)

Nuriyev Ə.X. – professor, AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)

Pey Chanqhonq – professor (Çin Xalq Respublikası)

Petr Stepanoviç – professor (Ukrayna)

Satıbalıdın A.A. – akademik (Qazaxıstan)

Səmədzadə Z.Ə. – akademik, AMEA-nın həqiqi üzvü (Azərbaycan)

Sultanova R.P. – professor (Azərbaycan)

Tsvetkov V.A. – professor, Rusiya EA-nın müxbir üzvü (Rusiya)

Vladimir Papava – akademik (Gürcüstan)

Dizayner və texniki redaktor:

Elmi işçi Gülnar Qədirova

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid

prospekti, 115 E-mail: econspaper@gmail.com

<http://www.economics.org.az>

<http://www.egswjournal.az>

Founder

SCIENCE AND EDUCATION MINISTRY OF AZERBAIJAN REPUBLIC
INSTITUTE OF ECONOMICS

Editor-in-Chief

Nazim Muzaffarli (Imanov) – doctor of economic sciences, professor

Deputy Editor-in-Chief

Executive Secretary

Yunus Sadiqov – PhD in Economics, associate professor

Editorial Board

Abdullayeva R.S. – associate professor (Azerbaijan)

Aykach A.E. – professor (Turkey)

Aliyev T.N. – professor (Azerbaijan)

Yuzbashiyeva G.Z. – professor (Azerbaijan)

Gulaliyev M.G. – associate professor (Azerbaijan)

Hajiyevev S.H. – professor (Azerbaijan)

Huseynov T.H. – professor (Azerbaijan)

Ismayilov E.M. – professor, Foreign Member of the Georgian NAS (Georgia)

Meznik Ivan – professor (Czech Republic)

Muradov A.N. – associate professor (Azerbaijan)

Muradov A.J. – professor (Azerbaijan)

Muradov S.M. – professor, Corresponding member of ANAS (Azerbaijan)

Muslimov S.Y. – professor (Azerbaijan)

Novruzov V.T. – professor (Azerbaijan)

Nuriyev A.K. – professor, Corresponding member of ANAS (Azerbaijan)

Pei Changhong – professor (People's Republic of China)

Petr Stepanovich – professor (Ukraine)

Satibaldin A.A. – academician (Kazakhstan)

Samadzade Z.A. – academician, Full Member of ANAS (Azerbaijan)

Sultanova R.P. – professor (Azerbaijan)

Tsvetkov V.A. – professor, Corresponding member of the Russian AS (Russia)

Vladimir Papava – academician (Georgia)

Designer and technical editor: Ph.D in economics,

Researcher Gulnar Gadirova

Address: 115 H. Javid avenue, Baku, Azerbaijan 1143

E-mail: econspaper@gmail.com

<http://www.economics.org.az>,

<http://www.egswjournal.az>

MÜNDƏRİCAT / №1, 2026**Gülşən Yüzbaşıyeva**

Təfəkkür tələləri və süni intellekt 14

Rəsmiyyə Abdullayeva, Firdovsi Şahbazov

İşgaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasında aqrar sektorun strateji rolu 27

Fuad Qənbərov, Nurlan Abbasov

Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi əhəmiyyəti: regional integrasiya kontekstində analitik qiymətləndirmə 37

Leyli Allahverdiyeva

Azərbaycanda İKT sektorunun inkişaf səviyyəsinin təhlili, elektron informasiya xidmətlərinin göstərilməsi və istehlakının vacib amili kimi 45

Şəfa Quliyeva, Aygün Ələsgərova, Nərmin Quliyeva, Gülnar Səfərova

Qarabağ iqtisadi rayonunda şirkətlərin diversifikasiyası kontekstində risklərin idarə edilməsi 56

Seyfəddin Səməndərov

A.A.Bakıxanovun sosial-fəlsəfi və sosial etik baxışları 67

Asif Mustafayev, Ədalət Əzizov

İqtisadiyyatda struktur transformasiyası: dövlət sektorunun yeri və rolu 73

Tariyel Qurbanov, Fuad Qədirli

Rəqəmsal marketingin kiçik və orta biznesin inkişafına təsiri 80

Sulduz Səlimov

Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinə yatırılan daxili və xarici investisiyalardan səmərəli istifadənin elmi-iqtisadi qiymətləndirilməsi 86

Nüsrət İbrahimov, Nicat Muradlı

Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal texnologiyaların qeyri-formal məşgulluğa təsirinin təhlili 97

Asəf Qəribov, Ülkər Xudiyeva Milli iqtisadiyyatın inkişafında xarici iqtisadi əlaqələrin rolu	106
Aqil Qurbanov Ərzaqla təminatın gücləndirilməsində aqrar sektorun innovativ inkişafı: Azərbaycan üzrə struktur dəyişmələri və özünü təminatma trendləri (1990–2024)	111
Anar Abbasov, Fuad Abbasoğlu İqtisadi sistemlərin səmərəlilik və ədalətsizlik böhranı	120
Ruhiyyə Hüseynova Azərbaycanda strateji insan resurslarının planlaşdırılması və idarə olunması: dövlət və özəl sektor təcrübələri	129
Çingiz Baxış Azərbaycan Respublikasında ölüm göstəricilərinin təhlili	137
Aygün Təhməzli İndustrial kənd təsərrüfatı: Almaniya və ABŞ təcrübəsinin müqayisəli təhlili	152
Emin İsmayılov, Bəxtinaz Danyalova Metallurgiya sənayesinin rəqabətqabiliyyətli inkişafının tənzimlənməsi istiqamətləri	160
Esmira Hacıyeva-Qarqari, Sevinc Şirinova Müasir iqtisadi şəraitdə emal-sənaye müəssisələrinin inkişafının əsas xüsusiyyətləri	166
Rəfiqə Abdalova Azərbaycan Respublikasında gənc əmək ehtiyatlarından istifadənin qiymətləndirilməsi	173
Azər Amirov İnnovasiya kreditlərinin genişlənməsi, resursların səmərəsiz bölgüsü və iqtisadi artımın keyfiyyəti	179

Fəxrəddin Babazadə	
Təhsil sektoruna maliyyə sub-indeksinin təsirinin qiymətləndirilməsi	184
Kəniş Qarayev	
Maliyyə bazarının dayanıqlığının struktur və institusional əsasları	190
Nurlan Səfərzadə	
Rəqəmsal transformasiyanın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri: problemlər, perspektivlər və strateji zərurət	197
Ülvü Novruzov	
Regional sosial-iqtisadi inkişafda ali təhsil müəssisələrinin strateji idarəetmə rolu: Azərbaycan nümunəsi	203
Günay Əlizadə	
Sənaye üzrə bölmələrdə əmək məhsuldarlığının faktor təhlili: Azərbaycan nümunəsi	214
Aybəniz Həşimli	
Zəngəzur nəqliyyat dəhlizi regional iqtisadi inkişafın potensial amili kimi	228
Sultan Abdullayev	
Azərbaycanda erkən mərhələli startapların dəstəklənməsində innovasiya mərkəzlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi	239
Əli Əliyev	
Rəqəmsallaşmanın beynəlxalq ticarətdə rolu	250
Kamran Sultanov	
Azərbaycanda ali təhsil məzunlarının məşğulluğu	257
Cəlal Səfərov	
Azərbaycanda regional bazarların formalaşmasının sosial-iqtisadi problemləri	267
Günel İmamquliyeva	
İnnovativ və yaşıl iqtisadiyyat şəraitində investisiya fəaliyyətinin beynəlxalq təcrübəsi və inkişaf istiqamətləri	275

Rəşad Hacıyev

Azad iqtisadi zonalar: Çin modeli və Azərbaycan üçün strateji çərçivə 282

Nəriman Hacıyev

E-hökumət və İKT sektorundakı real gəlirlərin
qeyri-səlis modellər əsasında analizi 293

Minarə Ağayeva

Standartlaşdırma sistemlərinin institusional analizi:
liberallıq-dirijistlik indeksi çərçivəsində qiymətləndirmə 301

Toğrul Məlikzadə

Dövlət büdcəsinin formalaşması istiqamətində
orta müddətli xərclər çərçivəsinin qiymətləndirilməsi 310

CONTENTS / №1, 2026**Gulshen Yuzbashieva**

Traps of thinking and artificial intelligence 14

Rasmiyya Abdullayeva, Firdovsi Shahbazov

The strategic role of the agricultural sector
in the reconstruction of liberated territories 27

Fuad Ganbarov, Nurlan Abbasov

Analytical assessment of the economic significance
of the Zangezur Corridor in the context of regional integration 37

Leyli Allakhverdieva

Analysis of the ICT sector's development level in Azerbaijan
as an important factor in the provision and consumption
of electronic information services 45

Shafa Guliyeva, Aygun Alasgarova, Narmin Guliyeva, Gulnar Safarova

Risk management in the context of companies
diversification in the Karabakh economic region 56

Seyfaddin Samandarov

A.A.Bakikhanovs social-philosophical and social-ethical views 67

Asif Mustafayev, Adalat Azizov

Structural transformation in the economy:
place and role of the public sector 73

Tariyel Gurbanov, Fuad Qadirli

The impact of digital marketing on the development
of small and medium-sized enterprises 80

Sulduz Salimov

Scientific and economic assessment of the efficiency
of using domestic and foreign investments in the fuel
and energy complex of the Republic of Azerbaijan 86

Nusret Ibrahimov, Nijat Muradli Analysis of the impact of digital technologies on informal employment in the Republic of Azerbaijan	97
Asef Garibov, Ulker Khudiyeva The role of foreign economic relations in the development of the national economy	106
Aqil Qurbanov Innovative development of the agrarian sector in strengthening food supply: structural changes and self-sufficiency trends in Azerbaijan (1990–2024)	111
Anar Abbasov, Fuad Abbasoglu Crisis of efficiency and injustice of economic systems	120
Ruhiyya Huseynova Strategic human resource planning and management in Azerbaijan: practices in the public and private sectors	129
Chingiz Bakhish Analysis of mortality rates in the Republic of Azerbaijan	137
Aygun Tahmazli Industrial agriculture: a comparative analysis of the experiences of Germany and the United States	152
Emin İsmayilov, Baxtinaz Danyalova Issues of competitive development of the metallurgical industry of Azerbaijan	160
Esmira Hajiyeva-Gargari, Sevinc Shirinova The main features of the development of processing-industrial enterprises in current economic condition	166
Rafiga Abdalova Assessment of the use of young labor resources in the Republic of Azerbaijan	173

Azar Amirov	
Innovation credit expansion, resource misallocation, and the quality of economic growth	179
Fakhraddin Babazade	
Assessing the impact of the financial sub-index on the education sector	184
Kanish Garayev	
Structural and institutional foundations of financial market resilience	190
Nurlan Safarzade	
The impact of digital transformation on Azerbaijan's economy: problems, prospects, and strategic imperative	197
Ulvu Novruzov	
The role of strategic management of higher education institutions in regional socio-economic development: the case of Azerbaijan	203
Gunay Alizade	
Factor analysis of labor productivity in sectorial breakdown: the case of Azerbaijan	214
Aybeniz Hashimli	
The Zangezur transport corridor as a potential driver of regional economic development	228
Sultan Abdullayev	
Evaluating the effectiveness of innovation centers in supporting early-stage startups in Azerbaijan	239
Ali Aliyev	
The role of digitalization in international trade	250
Kamran Sultanov	
Employment of university graduates in Azerbaijan	257
Jalal Safarov	
Socio-economic problems of the formation of regional markets in Azerbaijan	267

Gunel Imamgulyeva

International experience and development directions of investment activity in the conditions of innovative and green economy 275

Rashad Hajiyeu

Free economic zones: The Chinese model and a strategic framework for Azerbaijan 282

Nariman Hajiyeu

Analysis of real income in e-government and ICT sector based on fuzzy models 293

Minara Aghayeva

Institutional analysis of standardization systems: an assessment within the framework of the liberalism–dirigisme index 301

Togrul Malikzada

Assessment of the medium-term expenditure framework in the context of state budget formulation 310

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/14-26>

Ловушки мышления и искусственного интеллекта

Гюльшен Юзбашиева

проф., д.э.н., зав. отделом Института

Экономики при Министерстве Науки и образования Азербайджана

ygulshan@hotmail.com

Резюме: В статье «Ловушки мышления и искусственного интеллекта» рассматриваются вопросы решения существующих проблем, создающиеся в процессе перехода к передовым технико-технологическим достижениям. В частности, искусственный интеллект (ИИ), способствуют трансформации экономики страны и общества, меняя производственные процессы, рынки труда, жизнь людей, взаимоотношения и взаимодействие между людьми. Искусственный интеллект (ИИ), в отличие от других технологий, может самостоятельно принимать решения и видоизменять идеи. Развитие ИИ создает условия для эффективного развития и реализации поставленных приоритетов в экономическом развитии страны, в развитии научно-техничко-технологической и инновационной политики, способствующей инклюзивному и технологическому прогрессу. Но, при этом следует учитывать и негативные последствия от нерационального использования ИИ, которые создают определенные ловушки в мышлении человека, отражающейся на всех этапах социально-экономического развития страны. Важность решения создающихся проблем исходит из того, что ныне имеется цифровое неравенство между развитыми и развивающимися государствами, а с усилением процесса использования ИИ это неравенство может возрасти.

Ключевые слова: ловушка, искусственный интеллект, научно-техничко-технологический прогресс, рост, развитие, инновации, инклюзивный рост.

Проведение экономических реформ и ведение политики «открытости» более 30 лет дало возможность экономике достичь определенных успехов. Азербайджан имеет собственную модель социально-экономического развития и государственного управления (совокупность признаков, определяющих место и роль государства в политической систем). Эта модель социально-экономического развития Азербайджана основана на 5 взаимосвязанных направлениях – «модель сильной и эффективной власти» с косвенным регулированием рынка (роль государства); «модель притока инвестиций, как часть процесса экономического развития (инвестиционный процесс); переход к сбалансированной внешней торговле и товарооборота (развитие экспорта); приоритетное развитие – промышленность и сельское хозяйство как основа стабильного роста; эффективная социальная политика как основа экономической модели (социальная политика). Характерными чертами этой модели развития являются: сильная и эффективная государственная власть; развитие всех форм собственности (стремление к достижению оптимального соотношения государственного и частного секторов с учетом национальных интересов); усиление значимости приватизации как средство привлечения заинтересованных инвесторов; разнонаправленная внешнеэкономическая политика; основу экономической модели составляет социальная политика. Все это способствует созданию основ интенсивного инновационного экономического роста.

Положительные изменения, происходящие в экономике страны, свидетельствует о том, что азербайджанская модель социально-экономического развития создает основы устойчивого и инклюзивного роста. В Азербайджане имеются все условия для реализации реальной трансформации: идея толерантности, идея социального государства, идея патриотизма, идея демократии, идея соотношения внешней политики с национальными интересами. (3)

Азербайджанская модель социально-экономического развития не является застывшей формой, она способна трансформироваться с учетом новых реалий мировой экономики.

Поэтому, как отмечалось выше, целесообразна новая модель интенсивного инновационного экономического роста (совмещение развития не-энергетических отраслей с энергетическими отраслями для усиления процесса диверсификации, устойчивости, повышения качественной составляющей в социально-эколого-экономическом развитии страны), создающие основы инклюзивного роста. Интенсивный инновационный экономический рост – это тип экономического роста, который основан на повышении эффективности за счет внедрения инноваций, новых техники и технологий, интеллектуального капитала и улучшения качества управления. отличие его от других типов экономического роста заключается в том, что способствует повышению эффективности существующих ресурсов, использованию передовых знаний, технологий, креативных решений (инновации + эффективность + образование). Все это обеспечивает устойчивость, эффективность, результативность и снижение зависимости от природных ресурсов.

Можно сказать, что начиная с 2000г. в Азербайджане проводилась политика перехода к рыночной, конкурентоспособной и устойчивой экономике вкупе с процессом диверсификации, институциональных реформ, устойчивых фискальных подходов и современной стратегии социально-экономического развития. Инновации и цифровизация отражают современные экономические теории роста и развития страны, где государственное стратегическое планирование является основным, сочетающие в себе традиционные и новые теоретические подходы, с целью адаптации к вызовам глобализации и изменению структуры экономики в условиях неопределенности. При этом следует отметить, что проводимая экономическая политика применялась селективно и адаптивно, устойчивость, в основном, достигалась за счет финансовых резервов и роли государства, а не через эндогенные источники роста. Экономика была устойчива к кризисам, но недостаточно трансформированной для пост-нефтяного периода развития, что требует перехода к эндогенно-диверсифицированной модели развития экономики, где устойчивость формируется через технологическую сложность, инклюзивные институты и инновации реального сектора.

Важна модель экономики, основанная на инновациях при прогрессирующем неравенстве, ориентация на рост с развитием, вследствие перехода на новое качественное состояние с упором на реализацию потенциалов инноваций, инвестиций и индустрии туризма (три «И»). Использование преимуществ, дающихся последовательностью, постоянностью и постепенностью проводимых реформ (три «П»). Важны стратегические ориентиры путем усиления процессов координации, комплексности и кооперирования (три «К») и достижение согласия трех сил государства, науки и бизнеса.

Президент страны господин Алиев Г.А. отмечал в своем выступлении о проделанных работах и достижениях в экономическом развитии страны. Так, по его словам, «Прошлый год вновь оказался успешным с точки зрения экономического развития... глядя на общие экономические показатели, мы в первую очередь учитывали параметры не-нефтяного сектора...рост составил свыше 6%. Если учесть то, что уже много лет одной из наших главных целей, связанных с экономическим развитием, является увеличение промышленного производства, то рост в секторе не-нефтяной промышленности еще выше - более 7%. То есть, если мы посмотрим на темпы роста мировой экономики и развитие или же спад в развитых странах, то увидим, что экономика Азербайджана успешно развивалась. Конечно, в основе этого лежит продуманная политика... Эти показатели – продукт не только прошлого года. В результате проводимых многолетних экономических реформ, прозрачности, борьбы с монополизмом, привлечения инвестиций, улучшения инвестиционного климата... внешний долг составляет всего 7,2% ВВП... валютные резервы превышают внешний долг в 14 раз». (1)

Некоторые основные показатели социально-экономического развития

Показатели	2024	показатели	2024
ВВП по ППС	75 место	Глобальный индекс инноваций	94 место
Индекс мировых рисков	2.40/142 место (2025 место)	Глобальный индекс цифровизации	66 место
ВНД на душу населения (метод Атласа) текущий \$	112 место	Индекс национальной силы	93 место
ВНОК	81 место	Экспорт высокотехнологичной продукции	99 место
Рост ВВП	4.1%	Индекс готовности к ИИ	111 место
Индекс инклюзивности	40.2	Индекс сетевой готовности	75 место
Индекс качества жизни	63 место (109.6)	Индекс экономической сложности	95 место
инфляция	2.2%	Индекс развития бизнеса	94 место
Индекс восприятия коррупции	152 место	Индекс развития ЧП	79 место
Индекс климатических рисков (CRI)	174 место	Глобальный индекс знаний (2025г.)	70 место
Индекс мировых рисков	2.40/142 место (2025 место)	Глобальный индекс инноваций (2025г.)	94 место

*составлено автором на основе статистических данных

9.*<https://atlas.hks.harvard.edu/rankings>

10.*<https://statbase.ru/datasets/economics/gdp-per-capita/>

Как видно из таблицы, улучшены многие показатели социально-экономического развития. Так, например, по ВВП на душу населения по ППС в Азербайджане в 2024г. составляет 25.089\$, по ВВП занимает 81 место, по ВНОК занимает 81 место, рост ВВП составил 4.7%, инфляция – 2.2%, индекс инклюзивности составляет 40.2, индекс сетевой готовности – 75 место. Все это результат устойчивого развития в долгосрочной перспективе, так как экономический рост – это не только высокие темпы, но и качественные преобразования (формирование эффективной институциональной системы, инновационное развитие, технологические сдвиги, развитие сектора услуг и др.). Экономическая политика Азербайджана в 2020 – 2025г.г. представляет собой комплексную модель, основанную на сочетании кейнсианских, институциональных, неоклассических и социально-ориентированных подходов, что отражает адаптацию государства к меняющимся внутренним и внешним экономическим условиям. То есть, экономическая политика носит комплексный гибридный характер, сочетая элементы нескольких экономических теорий, опираясь на современные теории. (см. таблицу)

теория	роль государства	период	оценка
Кейнсианство	активная	2020-2022	- смягчение социально-экономических последствий пандемии; - снижение безработицы и социальной напряженности
Институционализм	регулирующая	2021-2025	- повышение прозрачности; - улучшение инвестиционного климата; - снижение транзакционных издержек
Неоклассика	поддерживающая рынок	2020-2025	-диверсификация экономики; - рост роли частного сектора
Теория развития	стратегическая	2021-2025	- снижение зависимости от нефтяного сектора; - формирование устойчивого роста
Социально-ориентированная экономика	социальная	2020-2025	- снижение бедности; - усиление социальной инклюзивности
Государственно-координируемая модель развития	координирующая	2021-2025	Координирующая роль государства

*Составлено автором

Экономическая политика Азербайджана, как отмечалось выше, опиралась на современные теории, но применялась селективно и адаптивно, но не системно. Устойчивость, в основном, достигалась за счет финансовых резервов и роли государства, а не через эндогенные источники роста. Основным противоречием этого периода развития была несбалансированность между краткосрочной макроустойчивостью и долгосрочной структурной трансформацией. Можно сказать, экономика была устойчивой к кризисам, но недостаточно трансформированной для пост-нефтяного развития. В итоге, устойчивое развитие Азербайджана целесообразно при переходе от рентно-стабилизационной модели к **"эндогенно-диверсифицированной и институционально-инклюзивной модели" экономического развития**, где устойчивость формируется через технологическую сложность, инклюзивные институты и инновации реального сектора, через способность экономики постоянно создавать новые сложные продукты.

Но, несмотря на определенные достижения, важно повышение динамичных темпов роста в купе со структурной трансформацией экономики страны с целью снижения влияния конъюнктурных факторов. Поэтому, повышается значимость качественных показателей экономического роста, цифровизации и инклюзивного роста. Например, по индексу экономической сложности (ИЭС) в Азербайджане еще низкое значение. Так, Азербайджан по ИЭС занимает 95 место среди 145 стран. Эстония занимает 30 место в рейтинге, Литва – 36 место, Латвия – 38 место, Турция – 42 место, Беларусь – 46 место, Киргизия – 58 место, Украина – 63 место, Узбекистан – 70 место, Молдова – 76 место, Казахстан – 89 место, Россия – 100 место, Таджикистан – 118 место, Туркменистан – 130 место.

Так, например, Правительство Азербайджана, по мере возможности, проводит политику, создающую условия для обеспечения инклюзивного и сбалансированного экономического роста с целью повышения значимости «человека» в экономическом развитии страны, сокращения разрыва в доходах и благосостоянии населения. Как отмечал Президента страны Ильхам Алиев (выступления на церемонии, посвященной 92-й годовщине со дня рождения общенационального лидера Гейдара Алиева и 11-летию создания Фонда Гейдара Алиева): "Сегодня Азербайджан развивается. Сегодня наше независимое государство переживает свой самый успешный период. За свою многовековую историю Азербайджан никогда не был таким сильным, как сейчас". (2) По индексу национальной силы Азербайджан в рейтинге занимает 93 место среди 193 государств, по индексу качества жизни 63 место, но низкий индекс инклюзивного развития. Если рассмотреть составляющие индекса инклюзивного роста, то росту этого индекса способствовали «условия жизни» - (56.5) и «равенство» - (73.7), а низкий был показатель «экономика» - 21.4 (в странах Прибалтики, Средней Азии, Болгарии схожая ситуация, но в Турции и Иране относительно высокий показатель «условия жизни»). По индексу мировых рисков в 2025г. Азербайджан занимает 142 место с индексом 2.40 (средний уровень). Также важно рассмотреть индекс инклюзивного роста по некоторым странам. (см. таблицу)

Индекс инклюзивного роста (IGI)

2019г./2023г.	экономика	условия жизни	равенство	среда, 2023г.	индекс	ранг	Индекс мировых рисков, 2025г./место
Люксембург	100/100	88.8/89.3	85.5/76.7	100	91.5/91.0	1	0,57/190
Эстония	33.5/39.5	75.9/90.8	82.7/74.4	49.4	64.0/60.3	22	1.84/158
Литва	31.0/38.5	75.3/82.6	78.8/69.7	60.7	61.7/60.6	28	2.32/145
Беларусь	20.6/27.7	71.4/75.1	87.6/87.4	34.6	0.599/50.1	29	0.72/186
Казахстан	23.8/32.3	85.3/69.9	89.0/66.9	9.5	57.4/34.6	30	1.73/161
Латвия	25.5/33.3	72.9/80.6	73.3/67.1	60.0	57.2/57.3	31	3.18/116
Болгария	24.2/29.2	68.0/80.0	78.0/57.7	45.0	56.7/49.6	32	2.23/148
Россия	24.4/31.9	59.4/71.6	68.8/61.2	5.0	50.9/29.0	37	31.22/8
Молдова	12.3/22.3	50.9/63.5	81.5/83.8	37.2	48.2/45.8	44	1.28/170
Украина	12.3/15.8	56.0/69.6	71.9/59.1	27.3	46.8/36.5	46	4.34/92
Турция	22.3/25.9	67.6/76.3	50.1/23.1	34.3	46.7/35.4	47	14.62/35
Грузия	10.7/23.1	58.7/67.5	53.3/51.0	37.2	40.9/41.4	53	3.80/100

Киргизия	8.6/18.0	44.6/52.6	60.8/53.9	21.6	38.0/32.4	60	2.72/132
Иран	16.9/13.3	60.0/65.5	22.2/10.3	1.0	33.0/9.7	72	16.30/29
Таджикистан	4.8/5.1	40.8/45.1	48.5/43.0	29.8	31.4/23.3	76	2.90/126
Азербайджан	19.7/21.4	-/56.5	-/73.7	29.3	-/40.2	-	2.40/142
Туркменистан	-/18.9	-/35.2	-	-	-	-	1.27/171
Узбекистан	10.6/13.8	-/62.5	-/39.9	7.0	-/22.2	-	1.42/166

11. *http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_makroec_pol/Documents/Inclusive_growth_in_EAEU_Member.pdf

12. *<https://unctadstat.unctad.org/datacentre/reportInfo/US.InclusiveGrowth>

13. *<https://sdgpulse.unctad.org/inclusive-growth/>

14. * https://www.misereor.org/fileadmin/user_upload_misereororg/publication/en/worldriskreport-2025.pdf

Как видно из таблицы, индекс инклюзивного роста в 2024г. высокий в Люксембурге и занимает 1 место. По факторам можно рассмотреть высокие баллы: экономика – 100, условия жизни – 89.3, равенство – 76.7, индекс составляет 91.0. самый низкий среди стран в таблице приходится на Таджикистан, который занимает 76 место. По факторам: экономика – 5.1, условия жизни – 45.1, равенство – 43.0, индекс – 23.3. По индексу мировых рисков лучшие позиции в Люксембурге среди 193 стран. На снижение этого индекса влияют: уязвимость, восприимчивость, отсутствие способности к преодолению трудностей и отсутствие адаптивных способностей. В Азербайджане большее влияние оказали: уязвимость (25.03), восприимчивость (26.73), отсутствие способности к преодолению трудностей (12.95) и отсутствие адаптивных способностей (45.28 лучший показатель). В Люксембурге - уязвимость (0.06), восприимчивость (5.48), отсутствие способности к преодолению трудностей (5.35) и отсутствие адаптивных способностей (3.09).

Выделение приоритетов экономической безопасности должно показывать важность имеющихся реальных проблем, их значение с целью обоснования их в проводимой экономической политике страны. Это:

- усиление процесса структурной трансформации с целью снижения уровня деформации в сложившейся структуре экономики и усложнения ее экономического уровня с целью обеспечения диверсификации продукции;
- повышение научно-техничко-технологического потенциала страны с целью повышения ее инновационности и результативности;
- снижение уровня безопасности страны;
- повышение прозрачности и уровня корпоративного управления с целью снижение уровня коррупции и монополизма, теневой экономики.
- снижение уровня социального неравенства, дифференциации в уровнях дохода с целью повышения инклюзивности в социально-экономическом развитии страны.

По индексу готовности правительства к внедрению ИИ, индексу сетевой готовности и в рейтинге инновационных стран можно увидеть нижеследующую картину (см. таблицу):

Индекс/место	Индекс готовности к ИИ 2024 (174 страны)	Индекс сетевой готовности (2024)	Рейтинг инновационных стран (2025 WIPO)
США	87.03/1	78.96/1	61.7/3
Эстония	72.62/21	67.85/18	51.1/16
Литва	67.80	59.95/31	40.8/33
Латвия	61.87/48	57.68/37	37.5/41
Россия	64.72/39	55.74/41	30.3/60
Украина	60.57/54	55.32/43	29.7/66
Турция	60.63/53	52.65/58	37.2/43
Болгария	39.24/113	53.15/55	39.1/37
Казахстан	51.41	50.52/61	26.3/81
Грузия	46.92/81	49.30/68	31.2/56
Молдова	56.03	48.11/70	27.4/74
Азербайджан	39.92/111	46.08/75	22.9/94
Беларусь	39.24/113	-	25.1/85
Узбекистан	53.45	44.87/81	26.5/79

Киргизия	36.55	44.16/86	22.6/96
Пакистан	40.47	53.15/55	22,1/99
Туркменистан	32.64	-	-
Таджикистан	36.72	-	20.2/108

15. *<https://internationalinvestment.biz/analytics/5590-indeks-gotovnosti-k-ii-2024-lidery-otstajuschie-i-globalnye-trendy.html>

16. *<https://gtmarket.ru/ratings/networked-readiness-index>

Индекс готовности к ИИ определяется из 40 индикаторов, объединенных в 3 группы: «правительство», «технологический сектор», «данные и инфраструктура». Итоговый рейтинг показывает зрелость государственных институтов, цифровая грамотность, инновационная емкость, адаптивность, доступность данных, потенциал для интеграции ИИ. Первое место в рейтинге принадлежит США, вследствие наличия мощного технологического сектора и развитой инновационной экосистеме. В Сингапуре – качественная инфраструктура и наличие эффективной государственной стратегии и тактики в области искусственного интеллекта (ИИ). Южная Корея развивала все направления – промышленность и цифровые государственные услуги, кибербезопасность и здравоохранение. Во Франции и в Великобритании – приоритет на этические стандарты, правовое регулирование в сфере ИИ. Канада развивает инклюзивность и открытость данных, этике и вопросам безопасности. В Нидерландах – прозрачность управления, развитие цифровой инфраструктуры, стратегию и тактику в принятии решений. Эстония, Украина, Молдова и Узбекистан – развитие национальных стратегий, этика и управление данными, доступность данных, повышают прозрачность и эффективность управления. В Азербайджане индекс готовности правительства к ИИ составляет 35.56, сектор технологий – 29.43, данные и инфраструктура – 54.78, то есть повышению этого индекса большей частью препятствует сектор технологий. Например, в Эстонии индекс готовности правительства к ИИ составляет 86.71, сектор технологий – 48.97, данные и инфраструктура – 82.19. В России индекс готовности правительства к ИИ составляет 72.15, сектор технологий – 45.38, данные и инфраструктура – 76.62. Искусственный интеллект становится глобальным приоритетом, расширяет свои границы вне рамок уровня экономического развития, повышается значимость координации и согласования различных подходов к этике и управлению им, способствует росту инновационности в экономическом развитии страны. (см. таблицу)

2020/2025г.г.	Глобальный индекс инновационности (ГИИ), место	человеческий капитал и исследования	инфраструктура	вклад на инновации	инновационный результат
Азербайджан	82/94	89/88	85/105	76/76	86/112
Белоруссия	64/85	37/39	58/85	67/102	61/70
Грузия	63/56	61/61	81/73	54/48	71/71
Иран	67/70	46/66	69/98	90/109	50/46
Казахстан	77/81	68/68	66/64	60/75	94/84
Киргизия	94/96	73/58	97/89	88/93	107/98
Латвия	36/41	44/47	45/34	35/39	35/44
Литва	40/33	45/45	38/29	36/28	42/40
Люксембург	18/23	41/27	23/57	24/26	14/25
Молдова	59/74	75/69	88/95	75/89	48/62
Норвегия	20/20	16/22	1/1	15/11	28/26
Россия	47/60	30/28	60/76	42/73	58/55
Таджикистан	109/108	87/98	123/99	108/105	99/104
Турция	51/43	42/38	54/44	52/49	53/35
Украина	45/66	39/65	94/75	71/80	37/54
Узбекистан	93/79	77/81	72/69	81/69	118/92
Швеция	2/2	3/3	2/4	3/3	2/2
Эстония	25/16	34/36	5/10	25/24	20/15

17. *<https://www.wipo.int/gii-ranking/en/>

18. * https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2020/se.pdf

19. *<https://www.wipo.int/web-publications/global-innovation-index-2025/en/gii-2025-results.htm>

Как свидетельствуют данные таблицы, по ГИИ Азербайджан занимает в 2025г. 94 место, по ЧК и исследованиям – 88 место, инфраструктура – 105 место, вклад на инновации – 76 место, инновационный результат – 112 место. Как видно, целесообразны изменения с целью повышения индекса инновационности и результативности. Как видно, ресурсы для инноваций улучшаются (входящие), реальные результаты от инноваций пока еще низкие (выход), то есть результаты инноваций ниже, чем ресурсы инноваций по глобальному индексу инноваций. Важно улучшение доступа к финансированию (венчурный капитал, частные инвестиции в НИОКР) слабые места, существующие законодательные и институциональные пробелы, зависимость экономики от нефти-газа, что препятствует ее трансформации в инновационно-технологическую экономику.

В итоге, инновационная политика и государственная поддержка в Азербайджане дают определенные результаты (улучшение бизнес-среды, рост цифровой инфраструктуры, создание институтов и механизмов поддержки. Но, пока, страна находится в процессе перехода от ресурсо-ориентированной экономики к инновационной и основные задачи еще требуют активной проработки (коммерциализация инноваций, развитие и расширение технологических решений, привлечение капитала). Интеграция процессов способствует созданию условий для использования качественных показателей экономического роста, что позволит:

- оценивать рост не только ВВП, но и национальный доход (НД), уровень жизни, инклюзивность, устойчивость, результативность, так как рост ВВП не всегда означает высокий уровень жизни;
- направление государственной политики на реализацию реальных социально-эколого-экономических приоритетов;
- увеличить доверие инвесторов к качеству экономического управления.

При этом следует отметить, что в рамках стратегии на 2022-2026г. Азербайджан создает инновационный кластер «Absheron Valley» это один из способов создать «территорию» концентрации инноваций (школа, стартапы, инфраструктура) и трансформировать экономику из сырьевой в технологичную (к 2026г. около 300 стартапов на 13 млн. дол. в кластере – пока проект на уровне планов и первых шагов и важно сколько из них выйдут на рынок и какая будет экономическая отдача). Открылся в 2024г. Центр Innovation and Digital Development Agency и Azerbaijan Innovation Center (AIC) под эгидой (IDDA) – инкубация и акселерация стартапов, офисы, связь с инвесторами, льготы для резидентов технопарка. Такой центр способствует созданию экосистемы – стартапы + исследователи + инвесторы + бизнес-ангелы. Также, стартап «Wasco Lab» разработал «умную систему» управления отходами (IoT-устройства, цифровые методы) в рамках концепции Smart City. В итоге, можно сэкономить до 50% на логистических расходах и уменьшить выбросы CO₂ от мусоровозов до 45%. Эта система уже применяется и за пределами Азербайджана (государственная поддержка грант + технологическая идея + международный рынок). Основной вопрос – сколько из проектов выйдут на значимый уровень и будет успешным. Государственная поддержка способствует созданию специализированных агентств и рабочих групп, осуществляющих мониторинг и координацию работ (Digital Development Agency (IDDA) и Center for Analysis of Economic Reforms and Communications (CAERC)), поддержку стартапов и инновационных проектов (конкурсы, гранты, коучинг). В цифровой и технологической сфере - приоритет технологий 4 промышленной революции, развитие стратегии по искусственному интеллекту на 2025-2028г.г.

Проведенные мероприятия способствуют снижению влияния внешних факторов и создают основы для изменения модели экономического развития на наиболее устойчивую, диверсифицированную, конкурентоспособную модель экономического роста и развития. Новая модель роста будет способствовать совмещению развития не-энергетических отраслей реального сектора экономики (в которых имеется определенный потенциал для импорт замещения, повышения конкурентоспособности, инновационности) с энергетическими отраслями. Это будет способствовать перестройки модели экономического развития и

диверсификации структуры экономики, повышению качественной составляющей и устойчивости в социально-экономико-экологическом развитии страны.

Как известно, передовые технико-технологические достижения, в частности искусственный интеллект (ИИ), способствуют трансформации экономики страны и общества, меняя производственные процессы, рынки труда, жизнь людей, взаимоотношения и взаимодействие между людьми. Искусственный интеллект (ИИ), в отличие от других технологий, может самостоятельно принимать решения и видоизменять идеи. Развитие ИИ создает условия для эффективного развития и реализации поставленных приоритетов в экономическом развитии страны, в развитии научно-техничко-технологической и инновационной политики, способствующей инклюзивному и технологическому прогрессу. Но, при этом следует учитывать и негативные последствия от нерационального использования ИИ. Важность исходит из того, что ныне имеется цифровое неравенство между развитыми и развивающимися государствами, а с усилением процесса использования ИИ это неравенство может возрасти. Поэтому, целесообразно усиление процесса развития ИИ, но с переходом приоритета с технологий на людей, так как технологии дополняют возможности человека, а не вытесняют его.

Как отмечалось выше, ИИ становится глобальным приоритетом, расширяет свои границы вне рамок уровня экономического развития, повышается значимость координации и согласования различных подходов к этике и управлению ИИ. «К 2033 году ИИ, вероятно, станет передовой технологией с самым большим объемом рынка — около 4,8 трлн. долларов. Благодаря постоянным прорывам ИИ становится все более мощным и эффективным, что способствует его использованию во многих отраслях и бизнес-процессах, включая формирование контента, создание новых товаров, автоматизированное кодирование и персонализированное обслуживание клиентов». (20) Так, например, ChatGPT – пишет сценарии и идеи, Writer.com – ИИ-редактор для команд, Sudowrite – пишет сюжеты и тексты, Hyper Writer – генерирует письма и сообщения, Fotor AI – редактирует фото и делает арт, ArtSmart.ai – генерирует персонажей и концепты, Runway ML – генерирует и редактирует видео, Paint.ai – реалистичные изображения, AIVA – создает музыку в стиле кино, HeyGen – видео с твоим лицом и голосом, Voicely – делает супер озвучку для видео, Whisper AI – мощное распознавание речи, Tabnine – умно дописывает код в IDE, Codeium – бесплатный ассистент для программистов, Mintlify – пишет документацию для кода, Remove.bg – мгновенно вырезает фон с фото, Ideogram.ai – делает картинки с надписями, Krea.ai – генерирует реалистичные визуалы, AI Picasso – превращает наброски в арт, Beautiful.ai – автоматически набирает презентации, SlidesAI.io – делает слайды из текста, Pitch – делает визуальные бизнес-презентации, Zapier AI – автоматизирует любые процессы, Notion – умно управляет. Все это приводит к исчезновению многих профессий и повышению числа безработных. Особенно это касается развивающихся стран, так как существующее неравенство в сфере ИИ существует между развитыми и развивающимися странами. Имеющийся приоритет определенных групп развитых стран на этом рынке усиливает и углубляет технологический разрыв, создает препятствия в реализации направлений догоняющего развития страны.

Как правильно отмечается, «Будучи технологией общего назначения, искусственный интеллект (ИИ) взаимодействует с другими технологиями и меняет подходы к исследовательской и инновационной деятельности, находя широкое применение в самых разных сферах. ИИ открывает перед предприятиями и странами широкие возможности для роста и движения вперед на пути к достижению Целей в области устойчивого развития. Однако использование ИИ сопряжено также с различными рисками и этическими проблемами. Тем, кто отвечает за принятие решений, необходимо больше знать об искусственном интеллекте, чтобы ориентироваться в открывающихся перспективах и угрозах для устойчивого и инклюзивного развития. Опыт последних десятилетий показывает, что процессы трансформации на основе ИИ связаны с тремя ключевыми «точками приложения усилий» — инфраструктурой, данными и навыками. (20)

Взаимодействие и взаимосвязь этих основных факторов способствуют ускорению прогресса в области применения ИИ, повышения значимости процесса непрерывных инноваций и росту инклюзивного экономического роста, снижению контроля над развитием технологий. ИИ должен дополнять, а не замещать человеческий фактор с целью повышения устойчивости и конкурентоспособности в экономическом развитии страны, эффективному использованию имеющихся сравнительных и потенциальных преимуществ, вкупе с переходом к интенсивному инновационному экономическому росту. Также способствует попаданию в ловушки собственного мышления.

Инновации в сфере ИИ:

- известные модели ИИ в странах с высоким уровнем доходов – 87%, в странах с уровнем доходов выше среднего – 13%;
- количество стартапов в области ИИ в странах с высоким уровнем доходов 86%, в странах с уровнем доходов выше среднего – 9%, в странах с уровнем доходов ниже среднего – 5%;
- финансирование, привлеченное стартапами в области ИИ в странах с высоким уровнем доходов – 91%, в странах с уровнем доходов выше среднего – 8%, в странах с уровнем доходов ниже среднего – 1%;
- научные статьи в области ИИ в странах с высоким уровнем доходов – 54%, в странах с уровнем доходов выше среднего – 33%, в странах с уровнем доходов ниже среднего – 14%;
- патенты в области генеративного ИИ в странах с высоким уровнем доходов – 32%, в странах с уровнем доходов выше среднего – 66%, в странах с уровнем доходов ниже среднего – 2%;
- ВВП в странах с высоким уровнем доходов – 64%, в странах с уровнем доходов выше среднего – 29%, в странах с уровнем доходов ниже среднего – 7%;
- население в странах с высоким уровнем доходов – 17%, в странах с уровнем доходов выше среднего – 35%, в странах с уровнем доходов ниже среднего – 38%, в странах с низким уровнем доходов – 9%. (7)

Пять секторов, играющих ключевую роль в создании р/м: энергетика и инфраструктура (доступ к надежным, недорогим и устойчивым источникам энергии), агробизнес (AgriConnect, призванной трансформировать ведение хозяйства мелкими фермерами, создать рабочие места и укрепить глобальную продовольственную безопасность), туризм (развитию устойчивого местного туризма и росту малых и средних предприятий в таких сферах, как гостиничный бизнес, организация фестивалей, культура, транспорт и многие другие.), здравоохранение (оказанию первичной медико-санитарной помощи, что позволит улучшить показатели здоровья населения и одновременно создать новые рабочие места.), обрабатывающая промышленность (химическая и нефтехимия, строительные материалы, электроника и машиностроение, легкая и пищевая отрасли). При этом следует отметить, что в процессе развития появляются ловушки собственного мышления, снижающие результативность и устойчивость.

Ловушки собственного мышления (когнитивные искажения):

- 42% бизнесов закрывается не из-за внешних рыночных факторов, а из-за неверных управленческих решений (рушится не бизнес, ошибается восприятие);
- когнитивные ловушки – это ошибки мышления, из-за которых вы чувствуете уверенность, когда должны сомневаться, и сомневаетесь, когда нужно действовать;
- ловушка 1 – «эффект подтверждения» (искать доказательства того, что хотите видеть, слушать тех, кто согласен с вами);
- ловушка 2 – «эффект выжившего» (видите успешные примеры и думаете мы сделаем также, но пропускаете примеры провалов, то есть учитесь на искаженной выборке);
- ловушка 3 – «иллюзия контроля» (кажется, что все под контролем, но в реальности неопределенность и в результате вы принимаете решения, чтобы снизить тревогу, а не повысить результат);
- ловушка 4 – «слепое доверие интуиции» (если интуиция подкрепляется опытом и данными. Без них это эмоция + энтузиазм, то есть это не стратегия, это само убеждение);

- каждая ловушка по отдельности незаметна, но вместе они формируют когнитивный кокон, в котором предприниматель перестает видеть реальность.

В итоге, важно принятие определенных решений с целью предотвращения возможных последствий попадания в ловушку собственного мышления, так как могут быть нижеследующие последствия:

- человек делает выводы на основе ошибок, но не фактов;
- ловушка «катастрофизация» вызывает стресс и тревожность даже без причин;
- снижение уверенности в себе, сниженная самооценка;
- недопонимание, вследствие искажения мнения людей по отношению к себе;
- если «плохо», а не «идеально», то появляется страх действия;
- закрепление искаженных ловушек мышления и следствие – искажение реальности (рост негативных мыслей и риска опасности).

Поэтому, важно реальное видение сложившегося положения, согласование стратегии и тактики развития с приоритетными структурными изменениями, так как неправильное видение ситуации может способствовать попаданию в «ловушку». Это сложный процесс, требующий усиления процесса цифровизации, внедрения ИИ и инновационного развития. В Азербайджане имеются определенные преимущества в процессе усиления цифровизации и внедрения ИИ. Они нижеследующие:

- государственные услуги и эффективность (проекты «цифрового правительства» (e-gov. mugov) ускоряют обмен данными, уменьшают бюрократию, снижают потребность в бумажных документах; улучшение качества и доступности государственных сервисов – меньше времени на посещение офисов, взаимодействие он-лайн);
- развитие кадрового потенциала и образование (запуск образовательных программ, курсов ИИ, машинному обеспечению, аналитике данных и др.; новые специальности, подготовка специалистов – создание базы кадров, способных работать в цифровой экономике);
- экономический рост и инновации (повышение конкурентоспособности экономики через инновации; развитие ИТ-стартапов, поддержка предпринимательства в цифровых отраслях);
- прозрачность, стандарты и регулирование (принятие национальной стратегии по ИИ (2025-2028гг.), включение этических стандартов, защита данных, регулирование; проекты по устранению «загрязнения» данных и несоответствий в базах данных (улучшение качества данных);
- социальные и экологические выгоды (сокращение бумажных документов, экология, устойчивое развитие; повышение доступности услуг (в сельской местности, отдаленных районах) за счет онлайн-технологий).

Использование всего этого будет способствовать повышению устойчивости, эффективности и результативности в экономическом развитии страны, снижению риска попадания в ловушку собственного мышления и правильного использования искусственного интеллекта. Широкое и продолжительное использование ИИ негативно сказывается на критическом мышлении и общем уровне развития общества. ИИ – это инструмент, а не цель. Он может помочь модернизации экономики, государственного управления, здравоохранения, образования и социальных услуг. В этом потенциал роста и улучшения качества жизни. Важно не быть потребителем чужих технологий (ныне пока вынужденная ситуация). Нужно развивать собственные команды, проекты, исследования, чтобы ИИ соответствовал реалиям Азербайджана и приносил максимальную пользу.

Человеческий фактор, навыки, ответственность остаются критичными – ИИ не заменит все и не все можно доверить машинам. У Азербайджана есть возможности использования человеческого потенциала, развивать собственные ИИ-решения. Имеются преимущества в государственном управлении, в здравоохранении, в образовании, в промышленности, в финансовом секторе экономики, в сельском хозяйстве, в транспорте и секторе услуг. Все это выявляет целесообразность развития цифровизации, использования искусственного интеллекта. Но, при этом надо учитывать то, что модель не сравнится с человеком.

Человеческий фактор всегда будет довлеть над искусственным интеллектом. Совершенствование технологий может привести к тому, что нейросети научатся имитировать человеческие эмоции. Возникает вопрос о доверии к ИИ, не о сопротивлении прогрессу, а о грани между творением и вычислением, между вдохновением и копированием. Неоспоримый факт - только человек имеет божественное начало.

Искусственный интеллект – это инструмент, а не цель. Еще персидский ученый Абу Хамид аль-Газали свое главное сочинение «Возрождение религиозных наук» (1121г.) начинал с «Книги знаний», в которой он отмечает свет как знание. Если это знание не ведет к нравственному совершенству, то становится причиной гибели человека. Разум – это инструмент, а не источник истины, причинность – условна, имитированное знание не равно пониманию, опасность гордыни знания (знание начинает служить самоутверждению). Он конкретно не говорил об ИИ, но его концепция света используется в контексте об этике ИИ - знания без нравственной ответственности опасно, а инструмент не может быть самостоятельным субъектом, критика автономного разума, иллюзии причинности и цели. В современной интерпретации идеи Абу Хамид аль-Газали о свете и знании представляются как «Слуга из чистого света» - символ ИИ как инструмента, который проявляется из данных/знаний. Этапы – это психо-социальная модель XXI века зависимости людей от технологий. Власть ИИ – это перенос идей разума на алгоритмы и роботов, которые будут выполнять приказы людей без воли и усталости. Вначале – восторг, эйфория – это первая стадия гибели. Потом – зависимость, атрофия (как думать самостоятельно). Последняя стадия – переворот – люди не будут знать, как принимаются решения и будут просто соглашаться. Слуги станут господами, но не скажут об этом, просто однажды люди поймут, что ничего не решают. Поэтому, по его словам, нельзя отдавать машине то, что делает нас людьми – осознанный выбор, сомнение, ошибку.

Выводы и предложения:

- важна модель экономики, основанная на инновациях при прогрессирующем неравенстве, ориентация на рост с развитием, вследствие перехода на новое качественное состояние с упором на реализацию потенциалов инноваций, инвестиций и индустрии туризма (три «И»). Использование преимуществ, дающихся последовательностью, постоянностью и постепенностью проводимых реформ (три «П»). Важны стратегические ориентиры путем усиления процессов координации, комплексности и кооперирования (три «К») и достижение согласия трех сил государства, науки и бизнеса.

- искусственный интеллект становится глобальным приоритетом, расширяет свои границы вне рамок уровня экономического развития, повышается значимость координации и согласования различных подходов к этике и управлению им, способствует росту инновационности в экономическом развитии страны.

- целесообразны изменения с целью повышения индекса инновационности и результативности. Как видно, ресурсы для инноваций улучшаются (входящие), реальные результаты от инноваций пока еще низкие (выход), то есть результаты инноваций ниже, чем ресурсы инноваций по глобальному индексу инноваций. Важно улучшение доступа к финансированию (венчурный капитал, частные инвестиции в НИОКР) слабые места, существующие законодательные и институциональные пробелы, зависимость экономики от нефти-газа, что препятствует ее трансформации в инновационно-технологическую экономику.

- ныне имеется цифровое неравенство между развитыми и развивающимися государствами, а с усилением процесса использования ИИ это неравенство может возрасти. Поэтому, целесообразно усиление процесса развития ИИ, но с переходом приоритета с технологий на людей, так как технологии дополняют возможности человека, а не вытесняют его.

- широкое и продолжительное использование ИИ негативно сказывается на критическом мышлении и общем уровне развития общества. ИИ – это инструмент, а не цель. Он может помочь модернизации экономики, государственного управления, здравоохранения, образования и социальных услуг. В этом потенциал роста и улучшения качества жизни. Важно

не быть потребителем чужих технологий (ныне пока вынужденная ситуация). Нужно развивать собственные команды, проекты, исследования, чтобы ИИ соответствовал реалиям Азербайджана и приносил максимальную пользу. Человеческий фактор, навыки, ответственность остаются критичными

– ИИ не заменит все и не все можно доверить машинам. У Азербайджана есть возможности использования человеческого потенциала, развивать собственные ИИ-решения. Имеются преимущества в государственном управлении, в здравоохранении, в образовании, в промышленности, в финансовом секторе экономики, в сельском хозяйстве, в транспорте и секторе услуг. Все это выявляет целесообразность развития цифровизации, использования искусственного интеллекта. Но, при этом надо учитывать то, что модель не сравнится с человеком. Человеческий фактор всегда будет довлеть над искусственным интеллектом. Совершенствование технологий может привести к тому, что нейросети научатся имитировать человеческие эмоции. Возникает вопрос о доверии к ИИ, не о сопротивлении прогрессу, а о грани между творением и вычислением, между вдохновением и копированием. Неоспоримый факт - только человек имеет божественное начало. Искусственный интеллект – это инструмент, а не цель.

Список использованной литературы:

1. Алиев Г.А. Интервью Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева местным телеканалам.07.01.2025. Электронный ресурс. Режим доступа: https://azertag.az/ru/xeber/prezident_azerbaidzhana_ilham_aliev_dal_intervyu.
2. Алиев Г.А. <http://ru.president.az/articles/15103>.
3. Юзбашиева Г.З. Оценка сложившегося положения, обеспечивающий устойчивый и конкурентоспособный экономический рост и развитие. II. ULUSLARARASI ASYA RÖNESANSI SEMPOZYUMU II. INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON THE ASIAN RENAISSANCE https://tdae.ege.edu.tr/a-684736/ii_uluslararasi_asya_ronesansi_sempozyumu.html
4. Юзбашиева Г.З. Роль качественных показателей в обеспечении конкурентоспособности страны. Баку, 2023, 16 п.л. Баку: Издательство: «ОПТИМИСТ»ООО-2023).с.256.
5. Юзбашиева Г.З. Усиление процесса цифровизации вследствие внедрения Искусственного Интеллекта (ИИ): преимущества и риски. 7-ая международная конференция «Искусственные общества и информационные технологии» под руководством ак. Макарова В.Л. ЦЕМИ. 29-30.09.2025г. Москва. <https://anspa.ru/> <https://www.smsep.ru>.
6. Юзбашиева Г.З. Построение системной политики обеспечения экономического роста в странах СНГ в современных условиях. (на примере Азербайджана. ЦЕМИ. Москва. №4/2025 журнала ЭНСР. Экономическая наука современной России (ecr-ras@yandex.ru)
7. <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/immersive-story/2025/12/16/2025-resilient-economies-smart-development-more-jobs>
8. <https://atlas.hks.harvard.edu/rankings>
9. <https://statbase.ru/datasets/economics/gdp-per-capita/>
10. http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_makroec_pol/Documents/Inclusive_growth_in_EAEU_Member.pdf
11. <https://unctadstat.unctad.org/datacentre/reportInfo/US.InclusiveGrowth>
12. <https://unctadstat.unctad.org/datacentre/>
13. <https://sdgpulse.unctad.org/inclusive-growth/>
14. https://www.misereor.org/fileadmin/user_upload_misereororg/publication/en/worldriskreport-2025.pdf
15. <https://internationalinvestment.biz/analytics/5590-indeks-gotovnosti-k-ii-2024-lidery-otstajuschie-i-globalnye-trendy.html> *<https://gtmarket.ru/ratings/networked-readiness-index>
16. <https://www.wipo.int/gii-ranking/en/>
17. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2020/se.pdf

18. <https://www.wipo.int/web-publications/global-innovation-index-2025/en/gii-2025-results.htm>
19. https://unctad.org/system/files/official-document/tir2025overview_ru.pdf
20. https://unctad.org/system/files/official-document/tir2025overview_ru.pdf
21. Абу Хамид аль-Газали «Возрождение религиозных наук». (1121г.) Первая книга «Книга знаний». <https://usul.ai/ru/author/ghazali>

Təfəkkür tələləri və süni intellekt

Gülşən Yüzbaşıyeva

Professor, iqtisad elmləri doktoru, şöbə müdiri
Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi yanında İqtisadiyyat İnstitutu
E-mail: ygulshan@hotmail.com

Xülasə: "Düşüncə Tələləri və Süni İntellekt" məqaləsində qabaqcıl texnoloji irəliləyişlərə keçid zamanı yaranan mövcud problemlərin həlli yolları araşdırılır. Xüsusilə, süni intellekt (Sİ) ölkə iqtisadiyyatının və cəmiyyətinin transformasiyasını asanlaşdırır, istehsal proseslərini, əmək bazarlarını, insanların həyatını, insan münasibətlərini və qarşılıqlı əlaqələrini dəyişir. Digər texnologiyalardan fərqli olaraq, süni intellekt (Sİ) müstəqil şəkildə qərar qəbul edə və ideyaları dəyişdirə bilər. Sİ-nin inkişafı ölkənin iqtisadi inkişafında, eləcə də inklüziv və texnoloji tərəqqini təşviq edən elmi, texnoloji və innovasiya siyasətlərinin hazırlanmasında prioritetlərin effektiv inkişafı və həyata keçirilməsi üçün şərait yaradır. Bununla belə, Sİ-nin səmərəsiz istifadəsinin mənfi nəticələri də nəzərə alınmalıdır, çünki o, insan düşüncəsində müəyyən tələlər yaradır və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının bütün mərhələlərinə təsir göstərir. Yaranan problemlərin həllinin vacibliyi ondan irəli gəlir ki, hazırda inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında rəqəmsal uçurum mövcuddur və Sİ-nin artan istifadəsi ilə bu uçurum daha da arta bilər.

Açar sözlər: tələ, süni intellekt, elmi və texnoloji tərəqqi, artım, inkişaf, innovasiya, inklüziv artım.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/14-26>

Traps of thinking and artificial intelligence

Gulshen Yuzbashieva

Professor, Doctor of Economic Sciences, Head of Department
Institute of Economics under the Ministry of Science and Education of Azerbaijan
E-mail: ygulshan@hotmail.com

Abstract: The article "Traps of Thinking and Artificial Intelligence" examines solutions to existing problems arising during the transition to advanced technological advances. In particular, artificial intelligence (AI) is facilitating the transformation of a country's economy and society, altering production processes, labor markets, people's lives, and human relationships and interactions. Unlike other technologies, artificial intelligence (AI) can independently make decisions and transform ideas. The development of AI creates conditions for the effective development and implementation of priorities in the country's economic development, as well as in the development of scientific, technological, and innovation policies that promote inclusive and technological progress. However, the negative consequences of the irrational use of AI should also be considered, as it creates certain traps in human thinking, affecting all stages of a country's socioeconomic development. The importance of addressing these emerging problems stems from the fact that a digital divide currently exists between developed and developing countries, and with the increasing use of AI, this divide may widen.

Keywords: trap, artificial intelligence, scientific and technological progress, growth, development, innovation, inclusive growth.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/27-38>**İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasında aqrar sektorun strateji rolu****Rəsmiyyə Abdullayeva**AR Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun
“İnklüziv sosial inkişaf” şöbəsinin müdiri, i.e.d., professorE-mail: resmiyyesabir@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1625-1093>**Firdovsi Şahbazov**AR Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun
“İnklüziv sosial inkişaf” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, i.f.d.E-mail: firdovsi.shahbazov@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0008-7550-8884>

Xülasə: İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində aqrar sektor sosial-iqtisadi dirçəlişin əsas dayaqlarından biri kimi çıxış edir. Bu sektorun inkişafı əhalinin geri dönüşünün təşviqi, məşğulluğun yaradılması və dayanıqlı yaşayış vasitələrinin formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Post-konflikt mühitdə kənd təsərrüfatı humanitar yardım mərhələsindən uzunmüddətli iqtisadi özünütəminatməyə keçidi sürətləndirən əsas mexanizmlərdən biridir. Sənaye əsaslı kənd təsərrüfatının formalaşdırılması aqrar-sənaye zəncirinin inkişafını stimullaşdırır. Bu proses yerli xammalın emalını və əlavə dəyərin region daxilində yaradılmasını təmin edir. Aqrar sektor investisiya cəlbediciliyinin artırılmasında da mühüm rol oynayır. Məqalədə post-konflikt ərazilərdə aqrar sektorun bərpasının əsas konseptual məsələləri nəzərdən keçirilir, bu sahədə formalaşmış beynəlxalq təcrübə araşdırılır. Azərbaycanın işğaldan azad olunan ərazilərində aqrar sektorun inkişaf potensialı təhlil edilir, post-konflikt bərpa prosesində onun strateji rolu əsaslandırılır.

Açar sözlər: işğaldan azad olunan ərazilər, aqrar sektor, sənaye əsaslı kənd təsərrüfatı, bərpa

JEL: Q18, O13, R11; UDC 338.43, 332.1, 330.342**UOT: 330.3, 332.01, 332.1****Giriş**

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesi yalnız fiziki dağıntıların aradan qaldırılması ilə məhdudlaşmayan, eyni zamanda iqtisadi fəaliyyətin, sosial münasibətlərin və institusional idarəetmə mexanizmlərinin yenidən qurulmasını tələb edən çoxölçülü bir inkişaf mərhələsidir. Post-konflikt mühitdə əsas çağırışlardan biri qısamüddətli iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi ilə yanaşı, uzunmüddətli və dayanıqlı inkişafı mümkün edən struktur əsasların formalaşdırılmasıdır. Bu kontekstdə iqtisadi bərpa siyasətləri məşğulluğun genişləndirilməsinə, gəlir mənbələrinin diversifikasiyasına, bazar əlaqələrinin bərpasına və dövlətin tənzimləyici rolunun gücləndirilməsinə istiqamətlənməlidir. İnklüziv yanaşma, sosial ədalət prinsipləri və resurslardan səmərəli istifadə post-konflikt bərpa strategiyalarının konseptual əsasını təşkil edir və bərpa prosesinin sosial dayanıqlılığını təmin edən mühüm amillər kimi çıxış edir.

Bu baxımdan aqrar sektor, xüsusilə sənaye əsaslı kənd təsərrüfatı modeli işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi dirçəlişində strateji əhəmiyyət daşıyan aparıcı sahələrdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Müasir texnologiyaların, rəqəmsal həllərin və aqro-sənaye zəncirlərinin tətbiqi kənd təsərrüfatını aşağı məhsuldarlıqla səciyyələnən ənənəvi sahədən yüksək əlavə dəyər yaradan, bazaryönümlü və rəqəbatqabiliyyətli sektora çevirməyə imkan verir. Aqroparkların formalaşdırılması, emal sənayesinin inkişafı və logistika infrastrukturunun qurulması regionlarda məşğulluğun artmasına, kənd əhalisinin gəlir səviyyəsinin yüksəlməsinə və azad edilmiş ərazilərin milli iqtisadi sistemə səmərəli inteqrasiyasına zəmin yaradır. Bununla yanaşı, aqrar bərpa strategiyalarının ekoloji davamlılıq, sosial balans və kiçik təsərrüfat subyektlərinin maraqlarının qorunması ilə uzlaşdırılması post-konflikt inkişafın inklüziv və uzunmüddətli xarakter alması baxımından həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Əsas mətn

Post-münaqişə mərhələsində aqrar sektorun dirçəldilməsi iqtisadi bərpanın sürətləndirilməsi, sosial tarazlığın bərqərar olunması və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi baxımından əsas strateji istiqamətlərdən biri hesab olunur. Silahlı qarşıdurmaların ən ciddi təsir göstərdiyi sahələrdən olan kənd təsərrüfatının bərpası ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması ilə yanaşı, əhalinin məşğulluq və gəlir mənbələrinin yenidən formalaşdırılmasına imkan yaradır. Beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, aqrar sektor post-konflikt mühitlərdə təkcə istehsal funksiyası daşımır, eyni zamanda məcburi köçkünlərin və geri qayıdan əhalinin iqtisadi və sosial reinteqrasiyasını, yoxsulluğun azaldılmasını və yerli icmaların inkişaf potensialının gücləndirilməsini təmin edən əsas mexanizm kimi çıxış edir. Bu səbəbdən münaqişədən sonrakı dövrdə kənd təsərrüfatına yönələn siyasət və layihələr adətən istehsalın bərpası ilə yanaşı, torpaq və təbii resursların dayanıqlı idarə olunmasını, institusional imkanların möhkəmləndirilməsini və sosial baxımdan həssas qrupların məqsədli dəstəklənməsini özündə birləşdirir. Müxtəlif ölkələr üzrə həyata keçirilmiş praktiki təşəbbüslər bu kompleks yanaşmanın effektivliyini nümayiş etdirərək aqrar sektorun post-konflikt bərpa strategiyalarında aparıcı rolunu təsdiqləyir.

Qeyd olunanları Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (BİA) və Qlobal Ekoloji Fond (QEF) tərəfindən kənd təsərrüfatının inkişafı üçün 2004-2011-ci illərdə Brundidə həyata keçirilən layihə ilə əldə olunan nəticələr də təsdiq edir. Şərqi Afrika ölkəsi olan Burundi ötən əsrin 90-cı illərində baş vermiş kəskin vətəndaş və etnik münaqişələr səbəbindən ifrat yoxsulluğun hökm sürdüyü bir ölkəyə çevrilmişdi. Əhalinin əksəriyyətinin çalışdığı, ÜDM-in 50%-nin və ixrac gəlirlərinin 80%-nin formalaşdığı kənd təsərrüfatı əsaslı şəkildə sıradan çıxmışdı. Münaqişənin yaratdığı gərginlik və məcburi köçkünlərin gündəlik ehtiyaclarının ödənilməsi meşəsizləşməyə, su hövzələrinin degradasiyasına və torpaq eroziyasına gətirib çıxarmışdı, Qeyd olunanları nəzərə alaraq, layihədə istehsal və dayanıqlı torpaq idarəçiliyinə yönəlmiş investisiyalar vasitəsilə kənd yerlərinin istehsal potensialının bərpası, habelə istehsalçı təşkilatların və yerli icmaların potensialının gücləndirilməsi, eyni zamanda müharibədən zərər çəkmiş geri qayıdan əhali və məcburi köçkünlərin hədəflənməsi məqsədləri müəyyənləşdirilmişdi. QEF-in həyata keçirdiyi tədbirlər sayəsində yerli təşəbbüslərə əsaslanan dayanıqlı torpaq idarəçiliyi təcrübələrinin sürətləndirilməsi, ekosistem xidmətlərinin saxlanılmasına töhfə verilməsi və onların strukturunun qorunması yolu ilə torpaq degradasiyasının səbəblərinin aradan qaldırılmasına nail olunmuşdur.

Layihənin icrası sayəsində geri qayıdan qaçqınların və məcburi köçkün ailələrinin 80 faizindən çoxu normal kənd təsərrüfatı həyatına qayıtmış, 40 min ailənin 216 min üzvü kənd təsərrüfatı fəaliyyətini yenidən başlamaq imkanına malik olmuşdur. 2004-2011-ci illər ərzində süd istehsalı 2,5 litr/inek/gün səviyyəsindən 6 litr/inek/gün səviyyəsinə yüksəlmiş, suvarılan düyü istehsalı 2,5 ton/ha-dan 4,5 ton/ha-ya çatmış, maniok istehsalı 6 ton/ha-dan 10 ton/ha-ya qədər artmış, soğan istehsalı 4 ton/ha-dan 12 ton/ha-ya yüksəlmişdir. Layihə istehsalın dəstəklənməsi və dayanıqlı torpaq idarəçiliyi, kənd təsərrüfatı potensialının artırılması və institusional gücləndirmə, layihənin koordinasiyası və idarə olunması kimi üç əsas komponenti əhatə etmişdir (Dünya Bankı, 2013).

Sənaye əsaslı kənd təsərrüfatı əsasən iri torpaq massivlərində vahid məhsulun becərilməsinə əsaslanan istehsal sistemi kimi xarakterizə olunur. Bu modeldə mineral gübrə və pestisidlərin intensiv tətbiqi, heyvandarlıqda heyvanların qapalı və konsentrasiyalı yemləmə sistemlərində saxlanılması, həmçinin əsasən yem sənayesi və emal olunmuş ərzaq məhsulları üçün nəzərdə tutulan məhdud sayda bitki növlərinin istehsalına üstünlük verilməsi aparıcı xüsusiyyətlərdəndir. Mövcud mərhələdə sənaye kənd təsərrüfatının təkamülü molekulyar kənd təsərrüfatına keçidlə müşayiət olunur. Molekulyar kənd təsərrüfatı biotexnologiyanın innovativ və eksperimental tətbiq forması kimi çıxış edir və genetik modifikasiya olunmuş bitkilərdən istifadə etməklə əczaçılıq sənayesi və digər kommersiya sahələri üçün zülalların və kimyəvi komponentlərin istehsalını nəzərdə tutur. Bu istehsal modeli qapalı, tam nəzarət olunan mühitlərdə həyata keçirilir və xarici ekoloji şəraitdən asılılığı minimuma endirir. Nəticə etibarilə, molekulyar kənd təsərrüfatının tətbiqi üçün nə təbii günəş işığı, nə də yüksək münbitliyə malik torpaq resursları tələb olunur ki, bu da onun istehsal prosesinin binalar daxilində və hətta yeraltı məkanlarda reallaşdırılmasına imkan yaradır (Karaca və Ince, 2023, Gagnarlı və b., 2021).

Müasir inkişaf yanaşmaları göstərir ki, post-konflikt və böhranlardan çıxış mərhələsində aqrar sektorun rolu yalnız iqtisadi istehsal göstəriciləri ilə izah edilə bilməz, çünki bu sahə eyni zamanda sosial sabitliyin bərpası və cəmiyyətin özünütəşkili üçün əsas institusional mexanizmlərdən biridir. Kənd təsərrüfatının yenidən qurulması vasitəsilə həm ərzaq təminatında risklər azaldılır, həm də əhalinin gəlir mənbələri formalaşdırılaraq sosial gərginliyin yumşaldılması mümkün olur. Xüsusilə post-konflikt şəraitində aqrar istehsalın canlandırılması məcburi köçkünlərin reintegrasiyasını sürətləndirir, yerli iqtisadi əlaqələri bərpa edir və icmaların davamlılıq potensialını gücləndirir. Bu proses humanitar yardıma əsaslanan müvəqqəti yanaşmadan mərhələli şəkildə imtina edərək, inklüziv və iqlim risklərinə daha davamlı iqtisadi modelə keçidi təmin edir. Beləliklə, aqrar sektor post-konflikt bərpa strategiyalarında iqtisadi dirçəliş, sosial inklüzivlik və uzunmüddətli sülh arasında funksional əlaqə yaradan əsas inkişaf dayağı kimi çıxış edir.

Bu kontekstdə aqrar sektorun bərpasına yönəlmiş siyasət və proqramlar yalnız istehsalın həcmnin artırılmasını deyil, eyni zamanda institusional idarəetmənin gücləndirilməsini, yerli dəyər zəncirlərinin formalaşdırılmasını və bazar mexanizmlərinin yenidən işə salınmasını hədəfləməlidir. Post-konflikt ərazilərdə torpaq və su resurslarının səmərəli idarə olunması, aqrar infrastrukturun bərpası və texnoloji yeniliklərin tətbiqi kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafını təmin edən əsas şərtlər kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatına əsaslanan məşğulluğun genişləndirilməsi qadınlar və gənclər də daxil olmaqla həssas sosial qrupların iqtisadi fəallığa cəlb olunmasını stimullaşdırır və sosial bərabərsizliyin azaldılmasına töhfə verir. Aqrar sektorun bu cür kompleks yanaşma əsasında inkişafı post-konflikt cəmiyyətlərdə iqtisadi dirçəlişi sosial integrasiya və icma səviyyəsində dayanıqlılıqla uzlaşdıran əsas mexanizm kimi formalaşır.

Münaqişə və böhranlardan təsirlənmiş, sosial-iqtisadi baxımdan kövrək ölkə və regionlarda aqrar sektor bərpa və uzunmüddətli inkişafın əsas sütunlarından biri hesab olunur. Aqrar və ərzaq sistemlərinin yenidən qurulması yoxsulluğun azaldılması, ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi və sosial sabitliyin bərpası üçün mühüm alət kimi çıxış edir, xüsusilə post-konflikt şəraitində kənd təsərrüfatı istehsalının dirçəldilməsi əhalinin dolanışqı imkanlarının bərpasına, məcburi köçkünlərin qayıdışına və yerli iqtisadi fəallığın artmasına şərait yaradır. Bu yanaşma humanitar yardımdan asılılığın tədricən azalmasını və iqtisadi özünütəminatməyə keçidi sürətləndirməklə yanaşı, inklüziv və iqlim risklərinə davamlı ərzaq sistemlərinin formalaşdırılmasını hədəfləyir. Aqrar sektor post-konflikt bərpanın iqtisadi nəticələrlə məhdudlaşmayan, sosial inklüzivliyi, gənclər və qadınlar üçün məşğulluğu, icma dayanıqlığını və sülhün möhkəmləndirilməsini birləşdirən əsas inkişaf platforması kimi qiymətləndirilir (FAO, 2018).

Münaqişə və uzunmüddətli böhranlar nəticəsində zəifləyən ölkələrdə sosial-iqtisadi dayanıqlılığın bərpası ilk növbədə əhalinin əsas dolanışqı mənbələrinin qorunması və yenidən qurulması ilə bilavasitə bağlıdır. Bu cür şəraitdə iqtisadi fəallığın hansı sektorlar üzərində cəmləşdiyi, məşğulluğun struktur xüsusiyyətləri və yoxsulluğun məkan bölgüsü bərpa strategiyalarının effektivliyini müəyyən edən əsas amillər sırasında yer alır. Xüsusilə ərzaq təminatı, məşğulluq və gəlir imkanları ilə sıx əlaqəli olan sahələr erkən mərhələdə daha yüksək sosial və iqtisadi təsir potensialına malik hesab olunur.

Giordano (2011) post-konflikt ölkələrdə aqrar sektorun bərpasının yalnız kənd təsərrüfatı istehsalının yenidən qurulması kimi dar çərçivədə deyil, ümumi iqtisadi struktur transformasiyasının əsas dayaqlarından biri kimi qiymətləndirilməli olduğunu əsaslandırır. Müəllif göstərir ki, müharibədən çıxmış və institusional baxımdan kövrək ölkələrdə kənd təsərrüfatına yönəlmiş müdaxilələr çox vaxt qısamüddətli humanitar məqsədlərlə məhdudlaşır və uzunmüddətli inkişaf strategiyaları ilə zəif əlaqələndirilir. Halbuki tarixi təcrübə, xüsusilə Avropada Marşall Planı və Tayvanda Kənd Təsərrüfatının Yenidən Qurulması üzrə Birgə Komissiyanın fəaliyyəti aqrar sektorun həm ərzaq təhlükəsizliyinin təminində, həm də sənayeləşmə və ümumi iqtisadi artımın stimullaşdırılmasında həlledici rol oynadığını göstərir. Giordano vurğulayır ki, post-konflikt mühitlərdə kənd təsərrüfatının bərpası dövlət quruculuğu, institusional potensialın gücləndirilməsi, bazar mexanizmlərinin bərpası və özəl sektorun prosesə mərhələli şəkildə cəlb edilməsi ilə uzlaşdırılmadıqca davamlı nəticələr əldə etmək mümkün olmur (Giordano, 2011).

Post-konflikt mühitdə ərzaq təhlükəsizliyinin kəskinləşməsi, humanitar yardıma artan tələbat və

məcburi köçkünlərin reinteqrasiyası kimi problemlər iqtisadiyyatın real sektoruna əsaslanan yanaşmaların əhəmiyyətini artırır. Bu baxımdan kənd yerlərində yaşayan əhalinin payı, onların əsas gəlir mənbələrinin strukturu və münaqişələrin məhz bu sahələrə təsir dərəcəsi elmi və siyasət səviyyəsində xüsusi diqqət tələb edir. Beynəlxalq təşkilatların statistik müşahidələri və analitik qiymətləndirmələri göstərir ki, münaqişə ilə səciyyələnən ölkələrdə ərzaq təhlükəsizliyi riskləri ilə kənd təsərrüfatının zəifləməsi arasında birbaşa əlaqə mövcuddur ki, bu da aqrar sektorun post-konflikt bərpa prosesində strateji mövqeyini əsaslandıran mühüm empirik baza yaradır.

FAO-nun yanaşmasına əsasən, münaqişə və uzunmüddətli böhranlardan təsirlənmiş ölkələrdə əhalinin təxminən 75 faizi kənd yerlərində yaşayır və onların əsas dolanışq mənbəyi bilavasitə kənd təsərrüfatı və ona bağlı fəaliyyət sahələri ilə əlaqədardır. FAO statistik qiymətləndirmələri göstərir ki, dünyada kəskin ərzaq təhlükəsizliyi ilə üzləşən insanların 60 faizdən çoxu məhz münaqişə və post-konflikt kontekstində olan ölkələrin payına düşür və bu ölkələrdə kənd təsərrüfatı istehsalının pozulması aclıq risklərini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Qeyd olunur ki, post-konflikt şəraitdə məşğulluğun yarından çoxu aqrar sektor və onunla əlaqəli dəyər zəncirləri hesabına formalaşır ki, bu da kənd təsərrüfatını erkən bərpa mərhələsində ən yüksək iqtisadi və sosial təsirə malik sektor kimi ön plana çıxarır. FAO vurğulayır ki, aqrar sektorun bərpasına yönəlmiş müdaxilələr humanitar yardımdan asılılığın azalmasına, məcburi köçkünlərin və geri qayıdan əhalinin özünütəminatmə imkanlarının genişlənməsinə və yerli bazarların yenidən fəaliyyətə başlamasına birbaşa töhfə verir. Bu baxımdan FAO aqrar sektoru post-konflikt ərazilərdə həm iqtisadi dirçəlişin, həm də sosial sabitliyin təmin edilməsində əsas strateji sütun kimi qiymətləndirir (Rohwerder, 2017).

Wiggins və başqaları tərəfindən aparılmış tədqiqat göstərir ki, silahlı münaqişələr kənd təsərrüfatına ağır insan, fiziki və institusional itkilər yetirsə də, sülhün bərqərar olmasından sonra aqrar sektor əksər hallarda gözləniləndən daha sürətli bərpa olunur. Kamboca, Mozambik, Ruanda, Sierra-Leone, Perunun cənub dağlıq bölgələri və Şimali Uqanda üzrə aparılmış müqayisəli təhlillər sübut edir ki, post-konflikt mərhələdə aqrar istehsalın artımı təkcə “geri sıçrayış” effekti ilə məhdudlaşmır, bir çox hallarda münaqişədən əvvəlki istehsal səviyyəsini üstələyir. Tədqiqatda xüsusilə vurğulanır ki, bu bərpa prosesində əsas aparıcı qüvvə iri kommersiya təsərrüfatları deyil, əsasən yerli bazarlara və ərzaq təminatına yönəlmiş kiçik fermer təsərrüfatları olmuşdur. Müəlliflər aqrar sektorun post-konflikt bərpasının yalnız istehsal artımı deyil, eyni zamanda sosial kapitalın bərpası, torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsi və kənd icmalarının iqtisadi reinteqrasiyası ilə sıx bağlı olduğunu əsaslandıraraq, kənd təsərrüfatını uzunmüddətli sülh və dayanıqlı inkişaf üçün strateji sektor kimi qiymətləndirirlər (Wiggins və b., 2023).

Bu yanaşmaların ümumiləşdirilməsi göstərir ki, post-konflikt mühitdə ərzaq təhlükəsizliyinin zəifləməsi və humanitar asılılığın artması kənd təsərrüfatının bərpa prosesində mərkəzi rolunu daha da gücləndirir. Kənd əhalisinin yüksək paya malik olması və onların dolanışq mənbələrinin əsasən aqrar fəaliyyətlə bağlılığı real sektorun, xüsusilə kənd təsərrüfatının prioritet inkişafını zəruri edir. Empirik müşahidələr münaqişə şəraitində aqrar istehsalın pozulmasının aclıq risklərini kəskinləşdirdiyini və sosial həssaslığı artırdığını sübut edir. Post-konflikt mərhələdə məşğulluğun və gəlir formalaşmasının böyük hissəsinin aqrar sektor və ona bağlı sahələr hesabına təmin olunması bu sahənin erkən bərpa mərhələsində ən yüksək təsir gücünə malik olduğunu göstərir. Nəticə etibarilə, aqrar sektorun məqsədyönlü bərpası humanitar yardımdan iqtisadi özünütəminatməyə keçidi sürətləndirən, sosial sabitliyi möhkəmləndirən və dayanıqlı inkişaf üçün institusional əsas yaradan həlledici istiqamət kimi ön plana çıxır.

Azərbaycanın işğaldan azad olunan ərazilərində kənd təsərrüfatının bərpası

Azərbaycanın azad edilmiş ərazilərinin – Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının bərpası post-konflikt inkişafın ən mürəkkəb və çoxşaxəli mərhələlərindən biridir. Bu proses yalnız fiziki infrastrukturun yenidən qurulmasını deyil, eyni zamanda əhalinin dayanıqlı məskunlaşmasını, iqtisadi fəallığın bərpasını və sosial sabitliyin təmin olunmasını tələb edir. Bu kontekstdə aqrar sektor azad edilmiş ərazilərin bərpasında strateji rol oynayan əsas sahələrdən biri kimi çıxış edir.

Birincisi, aqrar sektor torpaq resurslarının yenidən iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Uzun müddət istifadəsiz qalmış və müharibə nəticəsində degradasiyaya uğramış kənd təsərrüfatı torpaqlarının bərpası həm ərzaq təhlükəsizliyinin

gücləndirilməsi, həm də regional iqtisadi fəallığın artırılması üçün əsas şərtədir. Aqrar istehsalın təşkili torpağın hüquqi, texniki və ekoloji reabilitasiyasını stimullaşdırmaqla, ərazilərin iqtisadi dəyərinin mərhələli şəkildə bərpasına imkan yaradır.

İkincisi, aqrar sektor azad edilmiş ərazilərdə məşğulluğun yaradılması və məcburi köçkünlərin geri qayıdışının təşviqi baxımından mühüm sosial funksionu yerinə yetirir. Kənd təsərrüfatı ənənəvi olaraq əmək tutumlu sahə olmaqla yanaşı, ilkin mərhələdə sənaye və xidmət sektorları ilə müqayisədə daha tez aktivləşdirilə bilən iqtisadi fəaliyyət sahəsidir. Bu isə yerli əhali üçün gəlir mənbələrinin formalaşmasına, sosial reintegrasiyaya və icma həyatının canlanmasına şərait yaradır.

Üçüncüsü, aqrar sektor regional iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və dəyər zəncirlərinin formalaşdırılması baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Azad edilmiş ərazilərdə aqroparkların, emal müəssisələrinin və logistik mərkəzlərin yaradılması kənd təsərrüfatını xammal istehsalından daha yüksək əlavə dəyər yaradan sahəyə çevirə bilər. Bu isə regionların milli iqtisadi sistemə integrasiyasını sürətləndirir və uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlılığı gücləndirir.

Eyni zamanda, aqrar sektorun inkişafı ekoloji bərpa və dayanıqlı resurs idarəçiliyi ilə sıx bağlıdır. Müharibədən zərər görmüş torpaq və su ehtiyatlarının səmərəli və ekoloji cəhətdən balanslaşdırılmış istifadəsi aqrar istehsalın əsas şərtlərindən biridir. Bu baxımdan, iqlimə davamlı kənd təsərrüfatı texnologiyalarının, suya qənaət edən suvarma sistemlərinin və aqroekoloji yanaşmaların tətbiqi azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesinin uzunmüddətli uğurunu təmin edə bilər.

Post-konflikt mərhələdə işğaldan azad ediləcək ərazilərin iqtisadi dirçəldilməsi üçün onların resurs potensialına əsaslanan müqayisəli üstünlüklərin müəyyənəşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı həmin rayonların iqtisadiyyatında sistem qurucu rol oynaya biləcək əsas sahələrdən biri kimi ön plana çıxır. Taxılçılığın inkişafı daxili ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi və idxaldan asılılığın azaldılması baxımından strateji prioritet kimi qiymətləndirilə bilər. Eyni zamanda, atçılıq və heyvandarlıq kimi ənənəvi sahələr regionun təbii-iqlim şəraiti, tarixi təcrübəsi və ixrac potensialı ilə səciyyələnərək yüksək əlavə dəyər yaratmaq imkanlarına malikdir. Üzümçülük və pambıqçılıq kimi sahələr isə əlavə qiymətləndirmə tələb etsə də, aqrar istehsalın şaxələndirilməsi baxımından mühüm perspektivlər açır. Ümumilikdə, kənd təsərrüfatının prioritet istiqamət kimi bərpası post-konflikt ərazilərdə iqtisadi aktivliyin canlandırılması, məşğulluğun yaradılması və dayanıqlı regional inkişafın təmin olunması üçün əsas baza rolunu oynayır (Müzəffərli və İsmayilov, 2010).

Post-konflikt mərhələdə aqrar sektorun bərpasına yönəlmiş siyasətlərin effektivliyi yalnız istehsal həcmələrinin artırılması ilə deyil, kənd təsərrüfatının hansı struktur və institusional mexanizmlər əsasında yenidən qurulması ilə müəyyən olunur. Münaqişələrdən zərər çəkmiş ərazilərdə torpaq və su resurslarının idarə edilməsi, istehsal və bazar əlaqələrinin bərpası, eləcə də insan kapitalının yenidən formalaşdırılması bir-biri ilə sıx bağlı və mərhələli şəkildə həll edilməli olan məsələlər kimi çıxış edir. Bu baxımdan aqrar sektorun dirçəldilməsi üzrə kompleks yanaşmaların hansı elementləri əhatə etməli olduğu, onların hansı ardıcılıqla və hansı institusional çərçivədə tətbiq edilməsinin məqsədəuyğun sayıldığı elmi əsaslandırma tələb edir. Xüsusilə post-konflikt şəraitində kənd təsərrüfatına dəyən zərərlərin xarakteri və bərpa tədbirlərinin məzmunu üzrə ümumiləşdirilmiş təcrübənin sistemləşdirilməsi milli bərpa strategiyalarının formalaşdırılması üçün mühüm analitik baza yaradır. Bu baxımdan beynəlxalq və regional post-konflikt təcrübələrə əsaslanan metodoloji yanaşmaların konkret ölkə şərtlərinə uyğunlaşdırılması elmi müzakirənin əsas predmetinə çevrilir.

Münaqişə və müharibələr kənd təsərrüfatına torpaq və su ehtiyatlarının degradasiyası, istehsal infrastrukturunun və təchizat sistemlərinin dağılması, genetik resursların və insan kapitalının itirilməsi ilə xarakterizə olunan dərin və uzunmüddətli mənfi təsirlər göstərir. Postkonflikt təcrübə göstərir ki, kənd təsərrüfatının dayanıqlı bərpası torpaqların inventarlaşdırılması və kadastr uçotunun yaradılması, torpaq islahatının aparılması, aqrotexniki xidmət və istehsal vasitələri üzrə təchizatın bərpası, tədarük və logistika infrastrukturunun formalaşdırılması, mütəxəssis hazırlığı və informasiya-məsləhət mexanizmlərinin qurulması, eləcə də dəyər zəncirləri üzrə gəlir imkanlarının və məqsədyönlü dövlət dəstəyi alətlərinin inkişafı ilə mümkündür. Bu yanaşmalar Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində mövcud spesifik tarixi, institusional və iqtisadi şərtlər nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatının mərhələli şəkildə bərpası və inkişafı üçün ümumiləşdirilmiş metodoloji

əsas kimi qiymətləndirilə bilər (Fikrətzadə və Hacıyeva, 2020).

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş əraziləri tarixən ölkənin aqrar istehsal sistemində mühüm yer tutmuş və həm bitkiçilik, həm də heyvandarlıq sahələri üzrə yüksək istehsal potensialı ilə seçilmişdir. Bu regionların kənd təsərrüfatındakı rolu yalnız torpaq ehtiyatlarının mövcudluğu ilə deyil, eyni zamanda məhsul strukturunun müxtəlifliyi, ayrı-ayrı strateji məhsullar üzrə ixtisaslaşma səviyyəsi və heyvandarlıq istehsalının məkan bölgüsü ilə müəyyən olunmuşdur. Xüsusilə taxılçılıq, üzümçülük və heyvandarlıq kimi sahələr üzrə bu ərazilərin ölkə miqyasında tutduğu pay onların aqrar-iqtisadi əhəmiyyətini açıq şəkildə nümayiş etdirir. Məhz bu səbəbdən post-konflikt dövrdə kənd təsərrüfatının bərpası zamanı sözügedən regionların əvvəlki istehsal göstəricilərinin və struktur xüsusiyyətlərinin təhlili metodoloji baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu kontekstdə münaqişədən əvvəlki dövrdə əkin sahələrinin bölgüsü, əsas kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə istehsal həcmələri və heyvandarlıq göstəriciləri həmin ərazilərin aqrar potensialını əsaslandıran mühüm empirik baza kimi çıxış edir.

1980-ci illərdə ölkə üzrə əkin sahələrinin taxıl üzrə 14,3%-i (76827 ha), pambıq üzrə 2,7%-i (8165 ha), tütün üzrə 11,6%-i (1889 ha), kartof, tərəvəz, bostan məhsulları üzrə 10,9%-i (2139 ha), meyvə və giləmeyvə üzrə 1,8%-i (2435 ha), üzüm üzrə 24,7%-i (48359 ha), qeyd olunan məhsullar üzrə cəmi 7,7%-i (139814 ha) işğaldan azad olunan ərazilərin payına düşürdü. İstehsal olunan taxılın 13,9%-i (196,5 min ton), pambığın 3,4%-i (20,8 min ton), tütünün 8,1%-i (4,7 min ton), kartofun 1,8%-i (2,96 min ton), tərəvəzin 1,1%-i (9,61 min ton), üzümün 25,5%-i (319,9 min ton) bu regionla bağlı olmuşdur. Həmçinin ölkə üzrə iribuynuzlu heyvanların 16,2%-i (321 min baş), xırdabuynuzlu heyvanların 19,3%-i (1106,7 min baş), ət istehsalının 14,9%-i (27,5 min ton), süd istehsalının 15,4%-i (163,8 min ton), yumurtanın 8,8%-i (94,3 mln.ədəd) bu regionda cəmləşmişdi (Fikrətzadə və Hacıyeva, 2020).

Post-konflikt bərpa prosesində əhalinin iqtisadi fəaliyyətə cəlb olunması imkanları yalnız mövcud istehsal potensialı ilə deyil, eyni zamanda geri qayıdan əhalinin məşğulluq gözləntiləri və peşə yönümləri ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Məcburi köçkünlərin hansı sahələrdə işləməyə meylli olduqlarının öyrənilməsi bərpa strategiyalarının real sosial baza üzərində qurulması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə aqrar sektorun post-konflikt ərazilərdə məşğulluq baxımından prioritet sahə kimi formalaşb-formalaşmaması empirik məlumatlarla əsaslandırılmalıdır. Bu kontekstdə geri qayıdan əhali arasında aparılan birbaşa sorğular məşğulluq strukturu üzrə üstünlüklərin, sektorlararası fərqlərin və iqtisadi adaptasiya potensialının qiymətləndirilməsi üçün əsas məlumat mənbəyi kimi çıxış edir. Belə məlumatlar kənd təsərrüfatının post-konflikt bərpa mərhələsində sosial-iqtisadi rolunu əsaslandıran mühüm sübut bazası formalaşdırır.

Məcburi köçkünlər arasında aparılmış birbaşa sorğularda qayıdıbdan sonra hansı sahədə məşğul olmaq istəyirsiniz sualına respondentlərin 15%-i istənilən sektorda, 11%-i ticarətdə və ictimai işlə sahələrində, 11%-i təhsil, səhiyyə, mədəniyyət sahələrində, 5%-i nəqliyyat və rabitə sahələrində, 7%-i tikintidə, 3%-i sənayedə, 27%-i kənd təsərrüfatında cavabını vermişdir (Musayev, 2021).

Rəyi soruşulanların 27%-nin kənd təsərrüfatında işləmək istəyi də post-konflikt bərpa prosesində kənd təsərrüfatının önəmli rol oynadığını göstərir. Bu, həm işğaldan öncə region iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının aparıcı mövqeyi, həm də məskunlaşacaq insanların daha az müddətdə gəlir imkanlarını yarada bilməsi ilə bağlıdır. İstər təbii resurs potensialı, istərsə də əmək resursları baxımından işğaldan azad olunan ərazilər kənd təsərrüfatının üstün inkişafı üçün əlverişli şəraitə malikdir. Məhz bu amil işğaldan azad olunan ərazilərdə kənd təsərrüfatının strateji rolunu şərtləndirir. Ona görə yeni iqtisadiyyat quruculuğunda və dayanıqlı məskunlaşmada kənd təsərrüfatının bu rolu nəzərə alınmalı, onun bərpası ən müasir texnologiyaların tətbiqinə əsaslanmaqla, industrial istiqamətdə həyata keçirilməlidir.

Post-konflikt şəraitdə azad olunmuş ərazilərin bərpası üzrə aparılan elmi müzakirələrdə əsas suallardan biri bu regionlarda iqtisadi dirçəlişin hansı sektorlar üzərində qurulmasının daha səmərəli olacağı ilə bağlıdır. Bərpa strategiyalarının effektivliyi yalnız qısamüddətli investisiya axınları ilə deyil, mövcud resurs potensialının, istehsal ənənələrinin və uzunmüddətli inkişaf imkanlarının düzgün qiymətləndirilməsi ilə müəyyən olunur. Xüsusilə torpaq və su ehtiyatlarının bolluğu, kənd yerlərində məşğulluq potensialı və ərzaq təminatı ilə bağlı çağırışlar real sektorlar içərisində kənd təsərrüfatını

ön plana çıxarır. Bu baxımdan aqrar sektorun post-konflikt mərhələdə həm iqtisadi, həm də sosial funksiyalar baxımından oynadığı rolun sistemli şəkildə əsaslandırılması xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır. Məhz bu kontekst kənd təsərrüfatının Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının bərpasında strateji əhəmiyyətə malik olmasını izah edən analitik yanaşmaların təqdim olunmasını zəruri edir.

Post-konflikt mərhələdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının bərpasında aqrar sektor iqtisadi dirçəlişin və sosial sabitliyin təmin olunmasında aparıcı rol oynayır. Bu ərazilərin zəngin torpaq, su və təbii resurs potensialı kənd təsərrüfatının inkişafını ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, məşğulluğun artırılması və ixrac imkanlarının genişləndirilməsi baxımından strateji prioritetə çevirir. Aqrar sektorun bərpası infrastrukturun yenidən qurulması, torpaq və su idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi, eləcə də müasir və “ağıllı” texnologiyaların tətbiqi ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Kənd təsərrüfatı əsasında formalaşan aqrar-sənaye kompleksləri və emal müəssisələri post-konflikt ərazilərdə dayanıqlı iqtisadi artımın əsas mənbələrindən biri kimi çıxış edə bilər. Ümumilikdə, aqrar sektorun sistemli və innovasiya əsaslı inkişafı post-konflikt bərpa prosesində regionların iqtisadi integrasiyasını sürətləndirən və ölkənin ümumi iqtisadi təhlükəsizliyini gücləndirən həlledici amildir (Maharramov, 2025).

Qeyd edilənlər onu göstərir ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları tarixən Azərbaycanın aqrar istehsal sistemində mühüm paya malik olmuş, həm bitkiçilik, həm də heyvandarlıq üzrə ölkə miqyasında əhəmiyyətli istehsal potensialını özündə cəmləşdirmişdir. Əkin sahələrinin və əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının nəzərəcarpacaq hissəsinin, habelə heyvandarlıq və ərzaq istehsalının mühüm payının bu regionların payına düşməsi, eləcə də məcburi köçkünlər arasında qayıdışdan sonra ən çox üstünlük verilən fəaliyyət sahəsinin kənd təsərrüfatı olması aqrar sektorun həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan strateji rolunu aydın şəkildə ortaya qoyur. Post-konflikt mərhələdə bu potensialın bərpası və müasir texnologiyalar əsasında inkişafı ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, dayanıqlı məşğulluğun təmin edilməsi, regional iqtisadi integrasiyanın sürətləndirilməsi və ölkənin ümumi iqtisadi təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi baxımından həlledici əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə

Post-münaqişə dövründə işğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi bərpası yalnız dağıdılmış infrastrukturun yenidən qurulması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda əhalinin geri qayıdışının təmin edilməsi, dayanıqlı məşğulluğun yaradılması və yerli iqtisadi fəaliyyətin bərpası kimi kompleks və çoxşaxəli vəzifələri əhatə edir. Bu baxımdan aqrar sektor post-konflikt iqtisadiyyatlarda bərpa prosesinin ilkin mərhələsində əsas hərəkətverici sahə kimi çıxış edir. Kənd təsərrüfatının nisbətən qısa müddətdə fəaliyyətə başlama imkanına malik olması, geniş əhali qruplarını əhatə etməsi və ərzaq təminatında mühüm rol oynaması onu sosial-iqtisadi dirçəlişin əsas dayaqlarından birinə çevirir.

Aqrar sektorun post-münaqişə şəraitində rolu ilk növbədə kənd ərazilərində yaşayış vasitələrinin bərpası və kənd yerlərinin dayanıqlılığının möhkəmləndirilməsi ilə bağlıdır. Kənd təsərrüfatı fəaliyyəti məcburi köçkünlərin və müharibədən zərər çəkmiş əhalinin iqtisadi həyata reintegrasiyasını asanlaşdırır, gəlir əldə etmə imkanlarını genişləndirir və sosial sabitliyin təmin olunmasına töhfə verir. Bu proses aqrar sektorun həm məşğulluq yaradılması, həm də sosial-iqtisadi bərpanın əhatəliliyinin artırılması baxımından mühüm funksiyalar yerinə yetirdiyini göstərir. Elmi yanaşmalarda kənd təsərrüfatı humanitar yardım mərhələsindən uzunmüddətli iqtisadi özünütəminatmə mərhələsinə keçidi sürətləndirən əsas mexanizm kimi qiymətləndirilir.

Azad edilmiş ərazilərin aqrar potensialının qiymətləndirilməsi həmin regionların zəngin təbii-resurs bazasına malik olduğunu göstərir. Torpaq ehtiyatlarının mövcudluğu və münbitliyi, müxtəlif iqlim qurşaqları və əlverişli aqroekoloji şərait kənd təsərrüfatının çoxşaxəli və ixtisaslaşmış şəkildə inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Eyni zamanda su ehtiyatları və suvarma sistemlərinin bərpası məhsuldarlığın artırılması və intensiv istehsalın formalaşdırılması baxımından həlledici əhəmiyyət daşıyır. Bununla yanaşı, uzun müddət davam edən işğal nəticəsində minalarla çirklənmiş əkin sahələri, torpaq eroziyası, çirklənmə riskləri, meşə və biomüxtəlifliyə dəyən zərər aqrar sektorun bərpası qarşısında ciddi problemlər yaradır. Bu səbəbdən torpaq və ətraf mühitin bərpasına yönəlmiş

tədbirlər aqrar inkişaf strategiyasının ayrılmaz hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Aqrar sektorun bərpa prosesində strateji funksiyaları sosial və iqtisadi istiqamətlər üzrə özünü göstərir. Sosial baxımdan kənd təsərrüfatının inkişafı məcburi köçkünlərin geri dönüşünü təşviq edir, kənd məskunlaşmasının bərpasına və icmaların sosial reinteqrasiyasına şərait yaradır. İqtisadi baxımdan isə yerli istehsalın canlandırılması, regionun milli iqtisadi sistemə inteqrasiyası və aqrar məhsulların ixrac imkanlarının genişləndirilməsi əsas prioritetlər sırasında yer alır. Nəticə etibarilə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları kontekstində aqrar sektor yalnız istehsal sahəsi kimi deyil, həm də post-münaqişə dövründə sosial sabitliyin, iqtisadi dirçəlişin və uzunmüddətli inkişafın təmin olunmasında strateji platforma kimi çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Fikrətzadə, F.F., & Hacıyeva, S.İ. (2020). İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri və istehsal göstəricilərinin proqnozlaşdırılması. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı (Agricultural Economics), 4(34). <https://agroecconomics.az/ru/article/34/napravleniya-vosstanovleniy-i-prognozirovaniye-pr/>
10. Transforming food and agriculture to achieve the SDGs: 20 interconnected actions to guide decision-makers. (2018). FAO. <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/eaaea5aa-8d83-4b81-ad3a-8078492d0f0b/content> (Əldə edilib: 12 yanvar 2026)
11. Wiggins, S., Banerjee, R., Patel, N., & Shikuku, K. (2023). Farming after fighting: Agricultural recovery after conflict – A review of evidence and practice (Evidence review). London: Overseas Development Institute (ODI) / Supporting Pastoralism and Agriculture in Recurrent and Protracted Crises (SPARC). https://www.sparc-knowledge.org/sites/default/files/documents/resources/farming-after-fighting_-report.pdf
2. Musayev, A.F. (2021). İşğaldan azad olmuş ərazilərin bərpası: mövcud vəziyyət və effektiv məskunlaşdırma. Davamlı inkişaf strategiyası: qlobal trendlər, milli təcrübələr və yeni hədəflər mövzusunda I beynəlxalq elmi konfransın materialları (I cild, s. 31–36). Mingəçevir, 10–11 dekabr.
3. Müzəffərli, N., & İsmayılov, E. (2010). Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar. Bakı: Qafqaz nəşriyyat evi, 270 s.
4. Gagnarli, E., Valboa, G., Vignozzi, N., Goggioli, D., Guidi, S., Tarchi, F., Corino, L., & Simoni, S. (2021). Effects of land-use change on soil functionality and biodiversity: Toward sustainable planning of new vineyards. Land, 10, 358. <https://fattorialamaliosa.it/wp-content/uploads/2021/04/land-10-00358-1.pdf>
5. Giordano, T. (2011). Agriculture and economic recovery in post-conflict countries: Lessons we never learnt (Development Planning Division Working Paper Series No. 22). Development Bank of Southern Africa.
6. Maharramov, E. (2025). Development priorities and current problems of the agricultural sector in the Karabakh and Eastern Zangazur economic regions of Azerbaijan. World Conference on Emerging Science, Innovation and Policy 2025. Futurity Research Publishing. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15860538>
7. Post-conflict rural development and homecoming. (2013). World Bank. <https://www.worldbank.org/en/results/2013/03/15/post-conflict-rural-development-and-homecoming>
8. Karaca, M., & Ince, A. G. (2023). Revisiting sustainable systems and methods in agriculture: Industrial agriculture. ScienceDirect Topics. <https://www.sciencedirect.com/topics/agricultural-and-biological-sciences/industrial-agriculture>
9. Rohwerder, B. (2017). Supporting agriculture in protracted crises and rebuilding agriculture after conflict and disasters. Brighton, UK: Institute of Development Studies (K4D Helpdesk Report). <https://gsdrc.org/wp-content/uploads/2017/12/245-258-Supporting-agriculture-in-protracted-crisis-and-rebuilding-agriculture-after-conflict-and-disasters.pdf>
https://www.researchgate.net/publication/265206869_Agriculture_and_economic_recovery_in_post-conflict_countries_Lessons_we_never_learnt

Стратегическая роль аграрного сектора в восстановлении освобождённых от оккупации территорий

Расмия Абдуллаева

Институт Экономики, Министерство Науки и Образования Азербайджанской Республики
Заведующая кафедрой «Инклюзивное социальное развитие»,
доктор экономических наук, профессор
E-mail: resmiyyesabir@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1625-1093>

Фирдовси Шахбазов

Институт Экономики, Министерство Науки и Образования Азербайджанской Республики, ведущий научный сотрудник, кандидат наук
E-mail: firdovsi.shahbazov@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0008-7550-8884>

Резюме: В процессе восстановления освобождённых от оккупации территорий аграрный сектор выступает одним из ключевых опор социально-экономического возрождения. Развитие данного сектора имеет важное значение для стимулирования возвращения населения, создания рабочих мест и формирования устойчивых источников средств к существованию. В постконфликтных условиях сельское хозяйство является одним из основных механизмов, ускоряющих переход от зависимости от гуманитарной помощи к долгосрочной экономической самодостаточности. Формирование промышленно ориентированного сельского хозяйства стимулирует развитие агропромышленной цепочки создания стоимости. Этот процесс обеспечивает переработку местного сырья и формирование добавленной стоимости внутри региона. Аграрный сектор также играет существенную роль в повышении инвестиционной привлекательности. В статье рассматриваются ключевые концептуальные вопросы восстановления аграрного сектора в постконфликтных территориях и анализируется накопленный международный опыт в данной сфере. Оценивается потенциал развития аграрного сектора на освобождённых территориях Азербайджана и обосновывается его стратегическая роль в процессе постконфликтного восстановления.

Ключевые слова: освобождённые территории, аграрный сектор, промышленно ориентированное сельское хозяйство, восстановление.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/27-36>

The strategic role of the agricultural sector in the reconstruction of liberated territories

Rasmiyya Abdullayeva

Professor, Head of the Department of Inclusive Social Development,
Institute of Economics under the Ministry of Science and
Education of the Republic of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan
E-mail: resmiyyesabir@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1625-1093>

Firdovsi Shahbazov

Ph. d, Leading scientist of the Department of Inclusive Social Development,
Institute of Economics under the Ministry of Science and
Education of the Republic of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan
E-mail: firdovsi.shahbazov@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0008-7550-8884>

Abstract: In the process of reconstructing liberated territories, the agricultural sector serves as one of the key pillars of socio-economic revitalization. The development of this sector is of critical importance for encouraging population return, creating employment opportunities, and establishing sustainable livelihoods. In post-conflict contexts, agriculture is among the main mechanisms that facilitate the transition from reliance on humanitarian assistance to long-term economic self-reliance. The formation of industrial-based agriculture stimulates the development of the agro-industrial value chain. This process ensures the processing of local raw materials and the creation of value added within the region. The agricultural sector also plays a significant role in enhancing investment attractiveness. The article examines the main conceptual issues related to the restoration of the agricultural sector in post-conflict areas and analyzes the international experience accumulated in this field. It further assesses the development potential of the agricultural sector in Azerbaijan's liberated territories and substantiates its strategic role in the post-conflict reconstruction process.

Keywords: liberated territories, agricultural sector, industrial-based agriculture, reconstruction

**Bu iş Azərbaycan Elm Fondunun maliyyə dəstəyi ilə yerinə yetirilmişdir.
Qrant № AEF-MQM-QA-3-2025-3(56)-03/03/5-M-03**

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/37-44>

Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi əhəmiyyəti: regional integrasiya kontekstində analitik qiymətləndirmə

Fuad Qənbərov

i.e.d., prof.

Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi

İqtisadiyyat İnstitutu

Email: fuad.ganbarov@aztu.edu.azORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9693-0437>**Nurlan Abbasov**

AMEA, Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

nabbasov1999@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3230-5058>

Xülasə: Məqalənin məqsədi Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi potensialını, makroiqtisadi göstəricilərə mümkün təsirlərini və regional nəqliyyat sistemində integrasiya baxımından strateji rolunu analitik və kəmiyyət yanaşması əsasında qiymətləndirməkdir. Tədqiqat çərçivəsində dəhlizin açılmasının ÜDM artımı, qeyri-neft sektorunun inkişafı, tranzit yük axınının və tranzit gəlirlərinin artması, ixrac xidmətlərinin genişlənməsi, investisiya axınlarının artması və məşğulluğun yüksəlməsi kimi əsas iqtisadi göstəricilərə potensial təsirləri təhlil edilmişdir. Eyni zamanda, dəhlizin Orta Dəhliz marşrutu ilə qarşılıqlı əlaqəsi, regional ticarət həcmının artırılması imkanları və Azərbaycanın beynəlxalq tranzit mərkəzi kimi mövqeyinin gücləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyəti araşdırılmışdır. Bununla yanaşı, layihənin həyata keçirilməsi ilə bağlı mövcud risklər, institusional məhdudiyyətlər və infrastruktur çağırışları qiymətləndirilmiş, həmçinin bu risklərin azaldılmasına və layihənin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş optimallaşdırma və uyğunlaşdırma istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: Nəqliyyat, dəhliz, ticarət, tranzit yükdaşıma, iqtisadi integrasiya

Giriş

2020-ci ildə 44 günlük Vətən Müharibəsində Azərbaycanın şanlı qələbəsi regionda geosiyasi tarazlıqları köklü şəkildə dəyişmişdir. Bu qələbə nəticəsində ölkənin ərazi bütövlüyü təmin edilmiş, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə nəqliyyat, logistika və infrastrukturun bərpası üçün yeni imkanlar yaranmışdır. Müharibədən sonra formalaşan yeni geosiyasi vəziyyət Azərbaycanı regional nəqliyyat və tranzit əlaqələrində strateji aktor kimi möhkəmləndirmiş, həmçinin Orta Dəhliz marşrutu çərçivəsində yeni infrastruktur layihələrinin - o cümlədən Zəngəzur dəhlizinin reallaşmasını labüd etmişdir. Müharibədən sonra formalaşan yeni geosiyasi vəziyyət Azərbaycanı regional nəqliyyat və tranzit əlaqələrində strateji aktor kimi möhkəmləndirmiş, həmçinin Orta Dəhliz marşrutu çərçivəsində yeni infrastruktur layihələrinin - o cümlədən Zəngəzur dəhlizinin reallaşmasını labüd etmişdir. Bu baxımdan, 10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli Bəyanatda regionda bütün iqtisadi və nəqliyyat kommunikasiyalarının bərpasının nəzərdə tutulması yeni nəqliyyat bağlantılarının formalaşdırılması üçün əsas hüquqi çərçivəni müəyyən etmişdir. Zəngəzur dəhlizi, Cənubi Qafqazda post-müharibə nəqliyyat və iqtisadi reallıqların əsas sütunu kimi çıxış edir. Bu dəhliz Azərbaycanın qərb hissəsini Naxçıvanla, həmçinin Türkiyə və Avropa ilə birləşdirərək yalnız milli, həm də regional ticarət və enerji axınlarının yenidən yönləndirilməsinə imkan yaradır. Zəngəzur dəhlizi Şərq-Qərb istiqamətində Qafqazı Orta Asiya və Türkiyə vasitəsilə Avropaya bağlayan strateji integrasiya körpüsü olmaqla, Rusiya və İran marşrutlarından asılılığı azaldan alternativ nəqliyyat arteriyası kimi çıxış edir və regionda iqtisadi əməkdaşlığın, qarşılıqlı asılılığın və davamlı sülhün möhkəmlənməsinə töhfə verən əhəmiyyətli layihədir. 44 km-lik ərazini əhatə edən bu dəhliz, həmçinin Türk dünyasının quru yolu ilə birbaşa birləşməsinə təmin edən strateji əhəmiyyətli funksionarı daşıyır. Son illərdə Orta

Dəhliz üzrə yükdaşımların həcmnin sürətlə artması bu marşrutun geoiqtisadi əhəmiyyətini daha da gücləndirmişdir. Belə ki, Azərbaycan üzərindən keçən Orta Dəhliz üzrə yük daşımlarının həcmi son üç ildə təxminən 90% artmışdır ki, bu da regionun tranzit potensialının genişləndiyini göstərir. Eyni zamanda beynəlxalq təşkilatların proqnozlarına görə, bu marşrut üzrə yük həcmnin 2030-cu ilədək əhəmiyyətli dərəcədə artaraq təxminən 11 milyon tona çatacağı gözlənilir ki, bu da region ölkələrinin tranzit və logistika sektorunda iqtisadi imkanlarını genişləndirəcəkdir. [11, s. 78-82]

Bu kontekstdə Zəngəzur dəhlizi Orta Dəhlizin mühüm komponentlərindən biri kimi çıxış edərək Azərbaycanın əsas ərazisi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında birbaşa quru əlaqəsinin bərpasını və regionda yeni nəqliyyat bağlantılarının formalaşmasını təmin edə bilər. Bu dəhliz Avropa, Türkiyə, Azərbaycan və Mərkəzi Asiya arasında daha qısa və alternativ nəqliyyat marşrutu yaradaraq tranzit imkanlarının genişlənməsinə və logistika səmərəliliyinin artırılmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, dəhlizin istifadəyə verilməsi Orta Dəhlizin ümumi tranzit gücünü artıraraq əlavə milyonlarla ton yükün daşınmasına imkan verəcək və region ölkələri üçün yeni iqtisadi və tranzit imkanları yaradacaqdır. [13]

Qeyd edək ki, Orta Dəhliz - Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu dəniz marşrutları ilə müqayisədə daha qısa məsafə və azalan tranzit müddəti (təxminən 12-18 gün) təklif etməklə global logistika sistemində rəqabətə davamlı alternativ rolunu gücləndirir. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, Orta Dəhliz, Çindən başlayaraq Rusiya üzərindən Avropaya uzanan Şimal dəhlizi ilə müqayisədə təxminən 2000 km daha qısadır və bu fərq yükdaşıma müddətinin ən azı 5 gün azalmasına imkan yaradır. Bu üstünlüklə yanaşı, 2022-ci ildə başlayan Rusiya–Ukrayna müharibəsi, qış aylarında şimal dəniz marşrutlarında buzlaşma nəticəsində su nəqliyyatında yaranan çətinliklər və bəzi hissələrdə dəmir yolu infrastrukturunun məhdud sürət imkanları Şimal dəhlizinin zəif tərəfləri kimi qiymətləndirilir. Bundan başqa, Qırmızı dəniz və Ədən körfəzi kimi bölgələrdə təhlükəsizlik riskləri və geosiyasi gərginliklərin mövcudluğu da ənənəvi okean marşrutunun etibarlılığına mənfi təsir göstərir. Digər iki dəhlizdə mövcud olan çatışmazlıqlar və məsafə baxımından Orta Dəhlizin daha sərfəli olması son dövrlərdə bu marşrutun cəlbediciliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. [9, s. 7-22]

Azərbaycan Orta Dəhlizin effektiv və rəqabətqabiliyyətli iştirakçısına çevrilmək üçün bir sıra kompleks tədbirlər həyata keçirir. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı və “Bakı-Tbilisi-Qars” dəmir yolu kimi nəqliyyat infrastrukturunun inkişafını nəzərdə tutan layihələrin uğurla icrası strateji yanaşma əsasında həyata keçirilir və nəticədə Orta Dəhliz üzrə şərq–qərb istiqamətində yüklərin sürətli, təhlükəsiz və davamlı hərəkətini təmin edir. [2]

Eyni zamanda, ölkəmizdən keçən nəqliyyat dəhlizlərinin şaxələndirilməsi baxımından mühüm təşəbbüslərdən biri də İran üzərindən keçməsi planlaşdırılan Araz dəhlizinin tikintisidir. 2023-cü ildə İran ilə əldə olunmuş razılaşmaya əsasən, dəhlizin İran ərazisindən keçərək Naxçıvana qədər uzadılması nəzərdə tutulur. Bu çərçivədə Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd avtomobil yolunun İran ilə əlaqələndirilməsi planlaşdırılır. Ümumi uzunluğu 107 km olacaq Araz dəhlizi nəqliyyat infrastrukturunun şaxələndirilməsi, tranzit risklərinin azaldılması, həmçinin daha sürətli və çevik yükdaşımların təmin olunması baxımından strateji əhəmiyyətli alternativ marşrut kimi qiymətləndirilir. [1]

Ədəbiyyat xülasəsi

Müasir iqtisadi və regional integrasiya kontekstində Zəngəzur dəhlizinin fəaliyyətini izah etmək üçün müxtəlif nəzəri yanaşmaların sintezi mühüm rol oynayır. Nəzəri sintez və elmi müzakirə bölməsində Zəngəzur dəhlizi bir neçə əsas nəzəri prinsiplərin integrasiyasını nümayiş etdirir:

“Balassa” integrasiya mərhələləri çərçivəsində regional gömrük və tranzit sistemlərinin unifikasiyası təmin edilir; [4]

“Krugman”-ın coğrafi modeli yeni sənaye və logistika mərkəzlərinin formalaşmasını dəstəkləyir; [6]

“Luttwak”-ın geoiqtisadi modeli güc balansının iqtisadi vasitələrlə dəyişdirilməsini göstərir; [8]

“Keohane” və “Nye”-nin qarşılıqlı asılılıq modeli regionda iqtisadi əlaqələrin sabitlik yaratma potensialını vurğulayır; [7]

“Brundtland”-ın dayanıqlılıq konsepsiyası isə ekoloji və sosial yönümlü iqtisadi artımı təmin edir. [5]

Beləliklə, bu nəzəri prinsiplərin sintezi əsasında Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi məkanda yeni strukturlaşmanı təşviq etməsi, regional qarşılıqlı asılılığı gücləndirməsi və davamlı inkişaf mexanizminin formalaşmasına töhfə verəcəyi qənaətinə gəlmək olar.

Balassa (1961) integrasiyanı mərhələli inkişaf prosesi kimi təsnif etmişdir. Zəngəzur dəhlizi bu mərhələlərin fiziki və institusional dayağını formalaşdırmaqla Türk dövlətlərinin integrasiya blokuna çevrilməsini şərtləndirir:

1. Ticarət və tranzit liberallaşması;
2. Gömrük və tarif harmonizasiyası;
3. Orta iqtisadi zona və rəqəmsal bazar;
4. Tam iqtisadi məkan və birgə investisiya platforması. [4]

Həmçinin Zəngəzur Dəhlizi yeni iqtisadi coğrafiya və məkan təsərrüfatı nəzəriyyəsinə də uyğun gəlir. Belə ki, Krugman (1991) və Fujita (2001)-nin modellərinə əsasən, infrastruktur və nəqliyyat məsafələrinin azalması “iqtisadi cazibə zonaları”nı formalaşdırır. Zəngəzur dəhlizi bu nəzəriyyə baxımından yeni iqtisadi klasterlər yaradır:

- Zəngilan və Cəbrayıl – logistika və anbar mərkəzləri,
- Ordubad və Naxçıvan – sənaye istehsal klasterləri,
- Qars və İğdır – tranzit və ticarət qovşaqları. [6]

Geoiqtisadi güc nəzəriyyəsinin prinsipləri də Zəngəzur dəhlizinin məqsədləri ilə üst-süstə düşür. Luttwak (1990)-ın fikrincə, müasir güc forması hərbi deyil, iqtisadi və kommunikasiya nəzarəti üzərində qurulur. Zəngəzur dəhlizi bu baxımdan Azərbaycan üçün geoiqtisadi mövqenin genişlənməsi, Rusiya və İran üzərindən asılılığın azalması, Türk dünyası integrasiyasının dərinləşməsi deməkdir. [8]

Metodologiya

Araşdırmada logistika xərcləri, ticarət açıqlığı və tranzit infrastrukturunu ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqələri qiymətləndirmək üçün mövcud empirik tədqiqatların nəticələrindən istifadə edilmişdir. Xüsusilə Dünya Bankının ticarət xərcləri və logistika performansını üzrə tədqiqatları, Limao və Venables (2001) tərəfindən aparılmış nəqliyyat infrastrukturunu və ticarət əlaqələri üzrə empirik modellər əsas metodoloji baza kimi götürülmüşdür.

Tranzit axınlarının proqnozlaşdırılması üçün baza göstəricisi kimi 2025-ci il üzrə tranzit yük həcmi qəbul edilmiş və logistika müddətinin azalması ilə bağlı elastiklik yanaşmasından istifadə olunmuşdur. Hesablamalarda logistika xərclərinin azalmasının ticarət axınlarına təsirini qiymətləndirən elastiklik göstəriciləri tətbiq edilmişdir.

Eyni zamanda tranzit gəlirlərinin və məşğulluq təsirlərinin qiymətləndirilməsi üçün logistika sektorunda istifadə olunan multiplikator yanaşması tətbiq edilmişdir. Regional investisiya proqnozları isə infrastruktur investisiyalarının özəl kapitalı cəlb etmə təsirinə əsaslanan multiplikator modelləri ilə hesablanmışdır.

Məqalə, Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi və strateji təsirlərini qiymətləndirmək üçün sistemli təhlil, komparativ iqtisadi modelləşdirmə, statistik proqnozlaşdırma və qlobal integrasiya indekslərinin müqayisəsi metodlarından istifadə edir. Analizdə əsas göstəricilər olaraq aşağıdakılar nəzərə alınmışdır:

- Dünya Bankının “Logistics Performance Index (LPI)”, ölkələrin logistika və tranzit səmərəliliyini müqayisə etmək üçün;
- OECD-nin “Regional Integration Monitor”, regional integrasiyanın iqtisadi təsirlərini qiymətləndirmək üçün;
- Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi və TRACECA məlumatları, ölkə daxilində və regionlararası nəqliyyat və tranzit göstəricilərini dəstəkləmək üçün.

Bu metodologiya Zəngəzur dəhlizinin potensial iqtisadi təsirlərini, o cümlədən ÜDM artımı, qeyri-neft sektoru inkişafı, tranzit gəlirləri, ixrac xidmətlərinin genişlənməsi, investisiya axınları və məşğulluğun artması kimi əsas göstəricilər üzərində ətraflı qiymətləndirməyə imkan verir.

Zəngəzur dəhlizi üzrə iqtisadi proqnozlar kombinə olunmuş metodologiya əsasında

aparılmışdır:

1. Baza il (2025) – faktiki və ya yaxın dövr göstəriciləri Dövlət Statistika Komitəsi, TRACECA və Dünya Bankı məlumatlarından götürülüb;

2. Elastiklik əsaslı yanaşma – nəqliyyat və ticarət xərclərindəki dəyişikliklərin ixrac və ÜDM artımına təsiri *World Bank (2023)* və *Limao & Venables (2001)* kimi empirik tədqiqatlara əsaslanır;

3. Panel model proyeksiyası – (TradeOpen, FDI, LPI, ResRent) dəyişənlərinin təsiri əvvəlki sabit effektlər (FE) nəticələrinə uyğun xəritələnib;

4. Multiplikator effekti – tranzit və logistika sektorunda yaranan hər 1 ABŞ dolları gəlirin iqtisadiyyata 1,8–2,2 dəfəlik genişlənmə təsiri qəbul edilib.

Təhlil və qiymətləndirmə

Regional nəqliyyat dəhlizlərinin iqtisadi təsirinin qiymətləndirilməsi adətən tranzit axınlarının artımı, logistika xərclərinin azalması, ticarət genişlənməsi və investisiya cəlbəediciliyinin yüksəlməsi kimi göstəricilər üzərində aparılır. Təqdim olunan hesablamalar Zəngəzur dəhlizinin və ümumilikdə Orta Dəhlizin tam aktivləşməsi halında Azərbaycan iqtisadiyyatına potensial təsirləri göstərir.

Cədvəl 1.

Zəngəzur Dəhlizinin iqtisadi təsirləri

Göstərici	Hesablanma üsulu	Əsas mənbə və izah
Tranzit yük axını (15–20 mln t → 25–30 mln t)	Baza (2025): 18 mln t. Çin–Avropa tranzit vaxtı 20 gündən 13–14 günə enir (–30% xərc ekvivalenti). Dünya Bankına əsasən hər 10% xərc azalması ixracı 7–9% artırır → 30% azalma ≈ 21–27% artım. Marşrutun tam aktivləşməsi ilə əlavə 10–15% logistika effekti → yekun artım 35–40%.	<i>World Bank (2023), Limao & Venables (2001)</i>
Tranzit gəlirləri (1,2 mlrd \$ → 2,5–3,0 mlrd \$)	2025 həcmi: 18 mln t × 50 \$/t = 0,9 mlrd \$. Xidmət, sığorta, gömrük, anbar multiplikatoru (×1,3) = 1,2 mlrd \$. 2030 proqnozu: 30 mln t × 55–60 \$/t × 1,5 = 2,5–3,0 mlrd \$.	<i>TRACECA, LPI–tarif göstəriciləri</i>
Qeyri-neft ixracı artımı (11% → 25%)	Əsas ixrac artımı = ticarət açıqlığı + FDI elastiklik effekti. Hər 1% ticarət açıqlığı artımı ÜDM-də 0,08–0,1% pay yaradır. Orta 7–9% ixrac artımı xərcə əlaqələndirilib.	<i>FE modeli: $\beta_1, \beta_2 > 0$</i>
İş yerləri (25 min → 50 min)	Multimodal daşımada 1 mln ton yük ≈ 350 birbaşa + 1000 dolayı iş. 15 mln t artım × (350+1000) = 20,2 min + tikinti və xidmət mərhələləri (×2,5) → 50 min.	<i>WB Logistics Employment Ratio</i>
ÜDM artımı (+0,5–0,8% illik)	FE modelindən: $\Delta \text{TradeOpen}$ (+5–10 b.p.), ΔFDI (+1 b.p.), ΔLPI (+0,2–0,3), $\Delta \text{ResRent}$ (–0,3). Kombinə olunmuş təsir ≈ +0,6–0,8 b.p.	<i>Panel qiymətləndirmə nəticələri</i>
İxrac xidmətləri (≈ 1 mlrd \$)	2025 baza: 0,5 mlrd \$. Həcmə ikiqat artımı ilə (30 mln t) və xidmət dəyəri 30–40 \$/t → ≈ 1 mlrd \$.	<i>Dünya Bankı, Ələt Limanı göstəriciləri</i>
Regional investisiyalar (3,5 mlrd → 7,8 mlrd \$)	Zəngilan və Horadiz zonaları üzrə logistika–sənaye komplekslərinə FDI axınları. Hər 1 \$ infrastruktur xərci ≈ 2 \$ özəl sərmayə cəlbə multiplikatoru ilə proyeksiya olunub.	<i>Asian Infrastructure Bank analogları</i>
Karbon emissiyası (–20%)	20 gün → 13 gün keçid = –35% yol məsafəsi. Karbon azalma effekti (ton–km əsaslı) ≈ 0,6× məsafə azalması = –21%.	<i>Green Corridor Initiative (2024)</i>

Cədvəl aşağıdakı hesablamalar əsasında aparılmışdır:

Makroiqtisadi xəritələmə (FE modelinə əsasən)

- $\Delta \text{TradeOpen} = +7$ p.b.
- $\Delta \text{FDI} = +0.8$ p.b.
- $\Delta \text{LPI} = +0.25$
- $\Delta \text{ResRent} = -0.5$

$$[\text{Delta Growth} = (0.08 \times 7) + (0.06 \times 0.8) + (0.03 \times 0.25) - (0.04 \times (-0.5)) \approx 0.7\%]$$

→ Yəni illik 0,6–0,8% əlavə ÜDM artımı gözlənilir.

Panel məlumatlar əsasında aparılan sabit effekt modelləri göstərir ki, logistika performansı, ticarət açıqlığı və xarici investisiyalar iqtisadi artımın əsas determinantlarıdır. Tranzit dəhlizinin fəaliyyətə başlaması nəticəsində ticarət açıqlığının artması və logistika performansının yaxşılaşması ÜDM-in illik artım tempinə 0,5–0,8 faiz bəndi əlavə təsir göstərə bilər.

Tranzit yük həcmının artımı:

- “Xərc azalması” – tranzit vaxtının və nəqliyyat xərclərinin faizlə azalmasıdır (təqribən – 30%).
- “Elastiklik” – hər 10% xərc azalmasının ixrac həcminə 7–9% təsir etdiyini göstərir.
- “Əlavə bonus” – logistika effektivliyi və marşrut optimizasiyası nəticəsində əlavə 10–20% artımdır.

Aparılan hesablamalara görə Zəngəzur dəhlizinin tam fəaliyyətə başlaması tranzit yük həcminin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb ola bilər. Mövcud baza göstəricilərinə əsasən 2025-ci ildə tranzit yük həcmi təxminən 15–20 milyon ton səviyyəsində qiymətləndirilir. Logistika müddətinin 20 gündən 13–14 günə qədər azalması nəqliyyat xərclərinin təxminən 30% azalmasına gətirib çıxara bilər.

Dünya Bankının araşdırmalarına əsasən ticarət xərclərinin hər 10% azalması ixrac həcmində 7–9% artmasına səbəb olur. Bu yanaşmaya əsasən logistika xərclərinin 30% azalması tranzit axınlarının 21–27% artmasına səbəb ola bilər. Marşrutun tam aktivləşməsi nəticəsində yaranan əlavə logistika üstünlükləri nəzərə alındıqda tranzit həcmində 25–30 milyon ton səviyyəsinə çatması mümkündür.

Tranzit gəlirlərinin hesablanması:

- Tarif: 40–60 ABŞ dolları/ton;
- Xidmət çarpanı: terminal, sığorta və gömrük xidmətlərinin əlavə dəyəri (1.6–2.0 aralığında).

Nəticə: 25–30 mln ton $\times$ 50 \$/ton $\times$ 1.8 $\approx$ 2.5–3.0 mlrd ABŞ dolları.

Tranzit gəlirləri yük axınının genişlənməsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Hesablamaya əsasən, 2025-ci ildə təxminən 18 milyon ton tranzit yükün hər tonundan orta hesabla 50 dollar gəlir əldə olunması təxminən 0,9 milyard dollar gəlir yaradır. Gömrük, logistika xidmətləri, sığorta və anbar xidmətlərinin multiplikator effekti nəzərə alındıqda ümumi gəlir təxminən 1,2 milyard dollara çatır. Yük həcmində 2030-cu ilə qədər 30 milyon tona yüksəlməsi və xidmət sektorunun genişlənməsi ilə tranzit gəlirlərinin 2,5–3 milyard dollar səviyyəsinə yüksəlməsi mümkündür.

ÜDM artım effekti:

- $\beta_1, \beta_2, \beta_3$ müsbət, β_4 mənfi işarəlidir;
- $\Delta TradeOpen \approx +7$ b.p., $\Delta FDI \approx +1$ b.p., $\Delta LPI \approx +0.25 \rightarrow$ nəticədə illik **+0.6–0.8%** əlavə ÜDM artımı.

Panel məlumatlar əsasında aparılan sabit effekt (Fixed Effects) modellərinə görə ticarət açıqlığı, logistika performansı indeksi və xarici investisiyalar iqtisadi artımın əsas determinantlarıdır. Dəhlizin fəaliyyətə başlaması ilə ticarət açıqlığının artması, logistika göstəricilərinin yaxşılaşması və investisiya axınlarının genişlənməsi nəticəsində Azərbaycanın ÜDM artım tempinin illik **0,5–0,8** faiz bəndi yüksələ biləcəyi proqnozlaşdırılır.

Yeni iş yerlərinin hesablanması:

- Hər 1 mln ton əlavə yük üçün təxminən **350 birbaşa iş**,
- Hər birbaşa işə orta hesabla **3 dolay iş** uyğun gəlir.

Nəticə: 15 mln ton artım $\rightarrow \approx$ **50 min yeni iş yeri** (birbaşa + dolay).

Logistika sektorunda məşğulluq adətən yük həcmi ilə birbaşa əlaqəlidir. Dünya Bankının logistika məşğulluq göstəricilərinə əsasən **1 milyon ton tranzit yük təxminən 350 birbaşa və 1000 dolay iş yeri** yaradır. Tranzit yükünün 15 milyon ton artması logistika sektorunda təxminən 20 min yeni iş yeri yarada bilər. İnfrastruktur tikintisi və xidmət sektorunun genişlənməsi nəzərə alındıqda ümumi məşğulluq təsirinin **50 min iş yerinə** qədər yüksəlməsi mümkündür.

Regional nəqliyyat dəhlizlərinin iqtisadi təsirinin qiymətləndirilməsi adətən müxtəlif inkişaf ssenariləri əsasında aparılır. Bu yanaşma layihənin reallaşma sürəti, geosiyasi risklər və logistika infrastrukturunu kimi amillərin iqtisadi nəticələrə necə təsir edə biləcəyini daha aydın göstərir. Zəngəzur dəhlizi üzrə aparılan təhlil üç əsas ssenari – optimist, reallığa yaxın və mühafizəkar – əsasında qiymətləndirilə bilər.

Proqnoz ssenarilərinin hesablanması (2025–2035):

Ssenari	Təsvir	Əsas nəticə
Optimist (həminliklə reallaşma)	2027-yə qədər Zəngəzur dəmir yolu və avtomobil xətti tam istifadəyə verilir; Orta Dəhlizlə sinxronlaşır	Azərbaycan və Türkiyə arasında illik ticarət 7 mlrd \$-ı aşır; tranzit gəlirləri 3 mlrd \$-a çatır
Reallığa yaxın (qarışıq model)	Bəzi siyasi və texniki gecikmələrə baxmayaraq, 2028-də əsas hissə aktivləşir	Regional ticarət 25% artır, LPI reytingində Azərbaycan ilk 35-likdə
Mühafizəkar (geosiyasi risklər)	Ermənistan və İranla bağlı gecikmələr davam edir	Layihə 2030-dan sonra tam fəaliyyətə keçir, amma Orta Dəhlizin alternativ qoluna çevrilir

Optimist ssenariyə görə Zəngəzur dəhlizinin dəmir yolu və avtomobil infrastrukturunu 2027-ci ilə qədər tam istifadəyə verilə bilər. Bu halda dəhliz Orta Dəhliz ilə tam sinxron şəkildə fəaliyyət göstərərək Avrasiya ticarət marşrutunun mühüm komponentinə çevrilir. Reallığa daha yaxın hesab edilən ssenaridə layihənin reallaşması müəyyən siyasi və texniki gecikmələrlə müşayiət olunur. Bu halda dəhlizin əsas hissəsinin 2028-ci ildə aktivləşməsi ehtimal edilir. Mühafizəkar ssenari regional geosiyasi risklərin və siyasi qeyri-müəyyənliyin davam etdiyi vəziyyəti nəzərdə tutur. Bu halda Ermənistan və İran ilə bağlı siyasi və tranzit məsələləri layihənin icrasını ləngidə bilər və dəhlizin tam fəaliyyəti 2030-cu ildən sonrakı dövrə keçə bilər.

Nəticə

Aparılan sistemli, analitik və müqayisəli qiymətləndirmə nəticələri göstərir ki, Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın və bütövlükdə Cənubi Qafqaz regionunun nəqliyyat-logistika sistemində strateji əhəmiyyətə malik yeni iqtisadi və tranzit arteriyası kimi çıxış edə bilər. Dəhliz Azərbaycanın əsas ərazisi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında birbaşa quru əlaqəsini təmin etməklə yanaşı, ölkənin Orta Dəhliz çərçivəsində Avropa və Asiya arasında mühüm tranzit və logistika mərkəzi kimi rolunu gücləndirmək potensialına malikdir. Təhlil və proqnozlar göstərir ki, dəhlizin tam integrasiyası tranzit yük həcmünün və tranzit gəlirlərinin əhəmiyyətli artımına, logistika xərclərinin azalmasına, logistika və xidmət sektorlarında multiplikator effektinin formalaşmasına, qeyri-neft sektorunun və ixrac xidmətlərinin genişlənməsinə, həmçinin əlavə investisiyaların və yeni məşğulluq imkanlarının yaranmasına şərait yarada bilər.

Makroiqtisadi qiymətləndirmələr dəhlizin tranzit imkanlarını genişləndirməklə ticarət açıqlığını və logistika səmərəliliyini artıracağını, bunun isə ölkənin ÜDM artım tempinə əlavə müsbət təsir göstərə biləcəyini göstərir. Eyni zamanda, layihə region ölkələri arasında iqtisadi qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsinə, ticarət dövriyyəsinin artmasına və regional integrasiyanın dərinləşməsinə töhfə verərək Cənubi Qafqazın geoiqtisadi strukturunda yeni inkişaf mərhələsinin formalaşmasına şərait yarada bilər.

Bununla belə, dəhlizin tam iqtisadi potensialının reallaşdırılması infrastruktur layihələrinin vaxtında tamamlanması, gömrük və tarif mexanizmlərinin koordinasiyası, multimodal daşımaların effektiv təşkili və Orta Dəhliz üzrə institusional əməkdaşlığın gücləndirilməsi kimi amillərdən birbaşa asılıdır. Bu şərtlər təmin edildiyi halda, Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat-logistika mərkəzi kimi mövqeyini möhkəmləndirən, regional iqtisadi artımı stimullaşdıran və ölkənin uzunmüddətli dayanıqlı inkişafına mühüm töhfə verən əsas strateji layihələrdən birinə çevrilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azerbaijan completes Aghband highway bridge on Iran border. (2026, February 24). *Caspian News*.
<https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijan-completes-aghband-highway-bridge-on-iran-border-2026-2-24-36/>
2. Azerbaijan highlights Middle Corridor as sustainable alternative to northern trade routes.
<https://www.azernews.az/business/248633.html>
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi <https://stat.gov.az/>

4. Balassa, B. (1961). *The Theory of Economic Integration*. Homewood, IL: Irwin.
5. Brundtland, G. H. (1987). *Our Common Future*. Oxford University Press.
6. Fujita, M., Krugman, P., & Venables, A. (2001). *The Spatial Economy: Cities, Regions, and International Trade*. MIT Press.
7. Keohane, R. O., & Nye, J. S. (1977). *Power and Interdependence*. Little, Brown & Co.
8. Luttwak, E. N. (1990). *From Geopolitics to Geo-Economics: Logic of Conflict, Grammar of Commerce*. *The National Interest*, (20), 17–23.
9. Nurseit, N. (2025). Attractiveness and prospects of the Middle Corridor for cargo transportation between Europe and Asia. *Journal of Eurasian Studies*, 0(0), 1–16.
10. TRACECA – Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia Official Website: <https://traceca-org.org/en/home/>
11. Qənbərov, F. Ə. (2024). *Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin səmərəliliyi: Azərbaycan üçün təcrübə*. III Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfrans: “Beynəlxalq nəqliyyat-logistika dəhlizləri: Zəngilandan inkişaf impulsları”
12. World Bank. (2012). *Geographical disadvantage? Analytical issues and policy implications*. The World Bank.
13. Zangezur corridor seen as key link in both Middle and North-South routes -ANALYSIS <https://en.apa.az/infrastructure/zangezur-corridor-seen-as-key-link-in-both-middle-and-north-south-routes-analysis-476885>

Экономическое значение Зангезурского коридора: аналитическая оценка в контексте региональной интеграции

Фуад Ганбаров

д.э.н., проф.

Министерство науки и образования Азербайджанской Республики

Институт экономики

Email: fuad.ganbarov@aztu.edu.az

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9693-0437>

Нурлан Аббасов

Институт востоковедения имени З.М.Бунядова НАНА

nabbasov1999@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3230-5058>

Резюме: Целью статьи является оценка экономического потенциала Зангезурского коридора, его возможного влияния на макроэкономические показатели и его стратегической роли в интеграции в региональную транспортную систему на основе аналитического и количественного подходов. В рамках исследования проанализировано потенциальное воздействие открытия коридора на такие ключевые экономические показатели, как рост ВВП, развитие ненефтяного сектора, увеличение транзитных грузопотоков и транзитных доходов, расширение экспортных услуг, рост инвестиционных потоков и повышение уровня занятости. Наряду с этим, исследуется стратегическое значение коридора с точки зрения его взаимодействия с маршрутом Среднего коридора, возможностей увеличения объема региональной торговли и укрепления позиций Азербайджана как международного транзитного хаба. Кроме того, оценены существующие риски, институциональные ограничения и инфраструктурные вызовы, связанные с реализацией проекта, а также определены направления оптимизации и адаптации, направленные на минимизацию этих рисков и повышение эффективности проекта.

Ключевые слова: транспорт, коридор, торговля, транзитные грузоперевозки, экономическая интеграция.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/37-44>

Analytical assessment of the economic significance of the Zangezur Corridor in the context of regional integration

Fuad Ganbarov

Professor, Doctor of Economic Sciences
Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
Institute of Economics
Azerbaijan Technical University (AzTU)
Email: fuad.ganbarov@aztu.edu.az
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9693-0437>

Nurlan Abbasov

Institute of Oriental Studies named after Z.M.Bunyadov, ANAS
nabbasov1999@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3230-5058>

Abstract: The objective of this article is to evaluate the economic potential of the Zangezur Corridor, its possible impacts on macroeconomic indicators, and its strategic role in integration into the regional transport system through analytical and quantitative approaches. Within the scope of the study, the potential effects of opening the corridor on key economic indicators - such as GDP growth, the development of the non-oil sector, the increase in transit cargo flows and revenues, the expansion of export services, the rise in investment inflows, and employment growth - are analyzed. Furthermore, the strategic importance of the corridor is explored in terms of its interaction with the Middle Corridor route, opportunities for increasing regional trade volume, and the strengthening of Azerbaijan's position as an international transit hub. Additionally, the study assesses the existing risks, institutional constraints, and infrastructural challenges associated with the implementation of the project, while identifying optimization and adaptation strategies aimed at mitigating these risks and enhancing the project's efficiency.

Keywords: Transport, corridor, trade, transit freight transportation, economic integration.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/45-55>

Анализ уровня развития сектора ИКТ в Азербайджане, как важного фактора предоставления и потребления электронных информационных услуг

Лейли Аллахвердиева

Институт Экономики при Министерстве Науки и Образования

Азербайджанской Республики, доктор экономических наук,

E-mail: leyli.allahverdieva@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8320-3599>

Резюме: В статье исследовано влияние уровня развития сектора информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) на объем экспортированных и импортированных электронных услуг по странам в целом. Выявлено, что с повышением уровня развития сектора ИКТ увеличиваются и объемы торговли электронными услугами (как экспорт, так и импорт). Проанализированы статистические данные по объему экспортированных и импортированных электронных услуг (информационных в том числе) в Азербайджане. Проведен статистический анализ, позволяющий оценить уровень развития сектора ИКТ Азербайджана. Можно заключить, что сектор ИКТ в Азербайджане является приоритетным. Принятие дальнейших мер по его развитию в стране может способствовать увеличению объемов предоставляемых и потребляемых электронных информационных услуг.

Ключевые слова: ИКТ, электронные услуги, информационные услуги, экспорт, импорт, Индекс, сетевая готовность.

УДК 338.46

Введение

Электронные информационные (э-информационные) услуги – это услуги по предоставлению информации в электронном виде. Объемы торговли электронными информационными услугами подразумевают как объемы экспортированных, так и импортированных услуг. Если экспортированные э-информационные услуги – это э-информационные услуги, предоставляемые резидентами страны потребителям других стран, то импортированные э-информационные услуги – это э-информационные услуги, предоставляемые иностранными поставщиками и потребляемые резидентами данной страны.

Безусловно, производство конкурентоспособной информации, наращивание объемов экспорта э-информационных услуг является важным с точки зрения развития сферы информационных услуг в стране. При этом, следует отметить, что и импорт электронных информационных услуг имеет немаловажное значение для страны – способствует развитию личности, повышению квалификации кадров, повышению осведомленности предпринимателей о глобальных рынках, повышению конкурентоспособности местных предприятий, содействует формированию информационного общества в стране.

Предоставление и потребление электронных информационных услуг зависит от большого количества факторов. Для предоставления и потребления электронных информационных услуг в стране, прежде всего, необходимо обеспечить наличие и доступность информационно-коммуникационных технологий, обеспечить развитость сектора информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Так, наличие и доступность ИКТ – важный фактор предоставления и потребления электронных информационных услуг, поскольку большая часть информационных услуг сегодня предоставляется и потребляется в электронном виде.

Несомненно, наличие и доступность информационно-коммуникационных технологий, в свою очередь, также зависит от множества факторов. К примеру, важным является

государственная политика в области информационно-коммуникационных технологий, степень открытости внешней торговли, наличие у страны потенциала производить ИКТ и т.д. Эти и прочие факторы определяют уровень развитости сектора ИКТ в стране. При этом, *целью настоящего исследования* является подтверждение той гипотезы, что *более высокий уровень развития сектора ИКТ в стране способствует увеличению объемов торговли электронными услугами*, а также анализ уровня развития сектора ИКТ Азербайджана, необходимого для предоставления и потребления электронных услуг, информационных в том числе.

Материалы и методы исследования

В работе на основе статистических данных Всемирной Торговой Организации [13], Института Portulans [10] и Всемирного Банка [12] проведен корреляционный анализ между Индексом сетевой готовности (ИСГ), отражающим уровень развития в странах сектора ИКТ, и объемами экспортированных и импортированных электронных услуг в них, включая информационные. Представлена общая картина в Азербайджане по объему экспортированных и импортированных электронных услуг, информационных в том числе.

Проведен статистический анализ, позволяющий оценить нынешнее состояние уровня развития сектора ИКТ Азербайджана. Анализ, в целом, проведен на основе данных, предоставляемых Государственным Комитетом Статистики Азербайджанской Республики [3]. В связи с тем, что после пандемии потребность людей в использовании информационно-коммуникационных технологий значительно увеличилась, упор сделан на соответствующие показатели последних 5-ти лет.

Обзор литературы по значимости ИКТ для электронных услуг

О значимости информационно-коммуникационных технологий для предоставления и потребления электронных услуг говорится в различных научных исследованиях. Так, в одной из статей указывается на то, что информационно-коммуникационные технологии являются важными для формирования электронного правительства (для предоставления государственных э-услуг). Утверждается, что одним из факторов э-правительства выступает техническая «готовность» страны к этому. [6]

Результаты опроса, проведенного среди сотрудников Норвежской администрации труда и социального обеспечения, указывают на то, что электронная связь с клиентами (несомненно, обеспечение электронной связи требует развитости ИКТ) служит экономии времени, обеспечивает доступность услуг. Это может привести к увеличению объема потребляемых электронных услуг. [8]

О значимости информационно-коммуникационных технологий для формирования электронного правительства утверждается в еще одном из исследований, где говорится, что основным инструментом в предоставлении эффективных государственных услуг выступают информационно-коммуникационные технологии. [7]

Результаты одного из исследований лишний раз подтверждают тот факт, что применение информационно-коммуникационных технологий и их регулирование играют значимую роль в формировании электронного правительства. [1]

О важности информационно-коммуникационных технологий для электронных информационных услуг говорится в одной из статей. Так, в работе исследуется влияние ИКТ на деятельность библиотек, предоставляющих информационные услуги. Результаты указывают на то, что использование ИКТ способствует повышению эффективности деятельности библиотек в области предоставления информационных услуг, электронных в том числе. [2]

В еще одном исследовании анализируется влияние информационно-коммуникационных технологий на использовании цифровых газет в библиотеках Университетов Нигерии. Результаты указывают на то, что это влияние положительное. Отмечается, что 96% опрошенных при этом были удовлетворены потребляемыми э-услугами. [9]

Результаты и их обсуждение

Как видно и из обзора литературы, развитие сектора ИКТ является важным фактором, влияющим на объемы предоставления и потребления электронных услуг в целом. Несомненно,

информационные услуги входят в их число. К тому же, ключевым ресурсом практически всех предоставляемых электронных услуг является информация.

Подтвердим выдвинутую в настоящей работе гипотезу о том, что *более высокий уровень развития сектора ИКТ в стране способствует увеличению объемов торговли электронными услугами.*

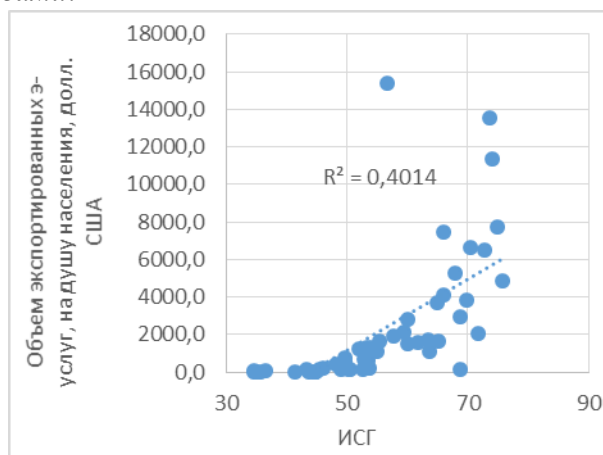

Диаграмма 1. Взаимосвязь между ИСГ и объемом

экспортированных э-услуг, на душу населения, долл. США, 2024

Источник: на основе соответствующих данных [10; 12; 13]

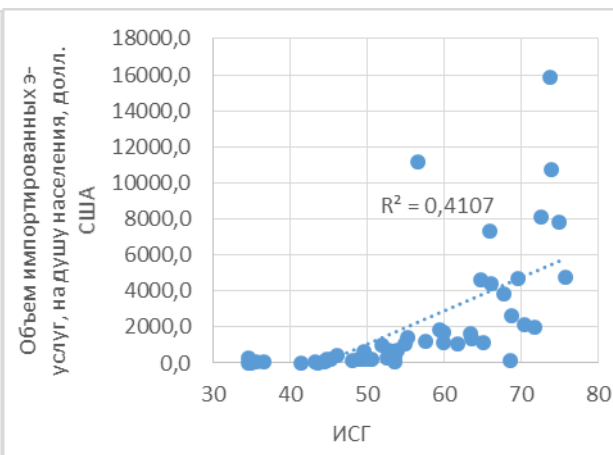

Диаграмма 2. Взаимосвязь между ИСГ и

импортированных э-услуг, на душу населения, долл. США, 2024

Источник: на основе соответствующих данных [10; 12; 13]

Результаты корреляционного анализа, проведенного между соответствующими показателями, позволяют заключить, что между ИСГ и объемами экспортированных и импортированных электронных услуг есть взаимосвязь, силой выше среднего ($R=0,634$ и $R=0,641$, соответственно). (Диаграмма 1, Диаграмма 2) Так, в странах с ИСГ до 50-ти баллов средний показатель объема экспортированных электронных услуг, на душу населения, равен 175,4; при ИСГ от 51 до 60-ти – 1973,6; при ИСГ от 61-го и выше – 4794,9 долл. США. Наблюдается и тенденция увеличения среднего показателя объема импортированных электронных услуг, на душу населения, в зависимости от соответствующих интервалов ИСГ – 170,6; 1465 и 4686,3 долл. США, соответственно. При этом, не исключается наличие и прочих факторов, определяющих объемы торговли электронными услугами.

В Азербайджане ИСГ равен 46,08 (75-ая позиция из 133-х). Объем импорта услуг, предоставляемых в электронном виде, в 2024-ом году составил 4,165 млн. долл. США, увеличившись за год на 23,8%. 6,3% этих услуг составляют страховые и пенсионные услуги, 5,4% – плата за использование интеллектуальной собственности, 2% – информационные услуги, 1,7% – телекоммуникационные услуги, 1,4% – компьютерные услуги, 1,2% – финансовые услуги и т.д. 81,3% этих услуг относятся к прочим бизнес-услугам. Объем экспорта услуг, предоставляемых в электронном виде, в 2024-ом году в стране составил 2,470 млн. долл. США. Показатель также увеличился по сравнению с 2023-им годом (на 52,9%). 4,9% экспортированных электронных услуг составили страховые и пенсионные услуги, 2,4% – телекоммуникационные услуги, 1,6% – финансовые услуги, 1,3% – компьютерные услуги, 0,9% – плата за использование интеллектуальной собственности, 0,8% – информационные услуги и т.д. 87,6% этих услуг относятся к прочим бизнес-услугам. [13]

Проанализируем показатели, связанные с имеющимися в стране возможностями для предоставления и потребления электронных информационных услуг более детально.

Для начала, отметим, что государство активно поддерживает развитие сектора ИКТ в стране. На это указывают принятые нормативно-правовые акты. Наряду с ранее принятыми, к последним из них можно отнести «Концепцию цифрового развития в Азербайджанской Республике», где отмечается, что одной из целей является увеличение доли сектора ИКТ в ВВП страны) [4], «Стратегию развития цифровой экономики в Азербайджанской Республике

на 2026-2029-ые гг.», где применение в управлении цифровых технологий относится к приоритетным направлениям [5].

Добавленная стоимость сектора ИКТ (% в ВВП) является одним из важных показателей того, насколько развит сектор в стране.

В Азербайджане добавленная стоимость сектора ИКТ в 2023-ем году составила 1,7% от ВВП. Сравнивая его с показателем 2019-го года, можно заметить увеличение на 0,1 процентный пункт. При сравнении же с показателем 2020-го года наблюдается его уменьшение на 0,5 процентных пункта. При этом, показатель 2020-го года был максимальным за последние 4 года. [3, с.11]

С увеличением инвестиций в основной капитал со стороны предприятий сектора ИКТ, более ускоренно развивается сектор, в стране появляется больше возможностей для оказания электронных услуг, информационных в том числе.

Судя по данным, в 2023-ем году в Азербайджане предприятиями сектора ИКТ было вложено в основной капитал 385,8 млн. манат, что меньше по сравнению с тем, что было вложено в 2022-ом году (392,7 млн. ман.), но больше вложенного в 2019-ом году на 30,9%. [3, с.11]

Азербайджан, как и большинство развивающихся стран, относится к странам, активно импортирующим информационно-коммуникационные технологии. Импорт ИКТ позволяет повышать сетевую готовность страны, позволяет активно участвовать как государству, так и населению страны в потреблении и предоставлении электронных услуг, позволяет развивать цифровую экономику.

В 2023-ем году в Азербайджан было импортировано информационно-коммуникационных технологий на сумму 1 510,2 млн. манат. Это больше, чем в 2020-ом году (1 055,9 млн. ман.), чем в 2021-ом году (1 083,2 млн. ман.), в 2022-ом году (998,7 млн. ман.). При сравнении же с показателем 2019-го года, в 2023-ем году стоимость импортированных ИКТ товаров была больше на 67,5%. [3, с.11]

Показатель удельного веса импортированных товаров ИКТ в общей стоимости ввезенных в страну товаров на 2023-ий год составил 5,1%, что больше, чем соответствующий показатель 2019-го года (3,9%) и 2022-го года (4%), но меньше показателя 2020-го и 2021-го года на 0,7 процентных пункта и 0,3 процентных пункта соответственно. [3, с.11] Возможно, более высокие показатели 2020-го и 2021-го годов связаны с пандемией, когда появилась высокая потребность на информационно-коммуникационные технологии и товары ИКТ стали больше импортироваться. Более низкая же их стоимость в эти годы (2020 и 2021-ые годы) можно связать с последующей инфляцией.

Азербайджан относится к странам, как уже и было отмечено, импортирующим информационно-коммуникационные технологии. Показатели производства товаров ИКТ в стране значительно ниже. Соответственно, низки и показатели экспортированных товаров ИКТ.

Так, в 2023-ем году доля экспортированных товаров ИКТ в общем объеме экспорта составила 0,053%. Это меньше, чем в 2022-ом году на 0,007 процентных пункта. Максимальный показатель (0,143%) за последние 4 года наблюдался в 2020-ом году. В целом, как видно, доля экспортированных товаров ИКТ низкая. [3, с.11]

Домохозяйства страны расходуют определенные средства на информационно-коммуникационные технологии. К этим расходам относятся и расходы на приобретение компьютеров, телефонных аппаратов, на проведение ремонтных работ соответствующей техники, на кабельные услуги, на услуги связи, на подключение к интернету и прочие расходы. [3] Исследуем изменения соответствующих расходов домохозяйств Азербайджана в последние годы и их распределение в общем объеме их расходов на ИКТ.

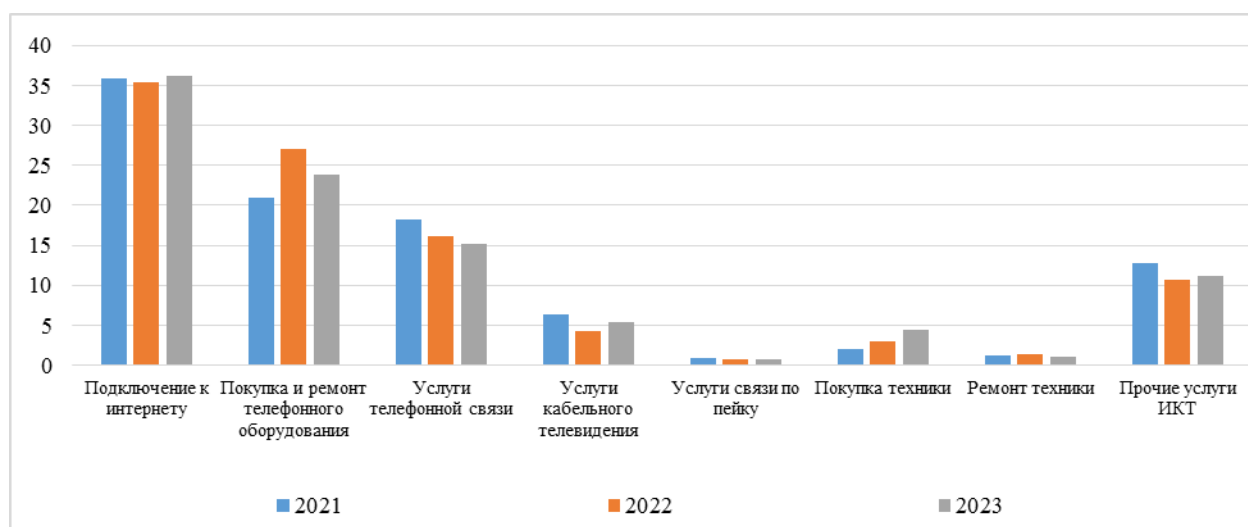

Диаграмма 3. Доля соответствующих расходов домохозяйств в общем объеме их расходов на ИКТ

Источник: по данным Гос. Ком. Стат. Азербайджанской Республики [3, с. 32]

Судя по *Диаграмме 3*, за исследуемые 3 года большую часть расходов домохозяйств в стране составили расходы на подключение к сети Интернет. В 2023-ем году, по сравнению с 2021-ым годом наблюдалось незначительное увеличение показателя на 0,4 процентных пункта. Доля расходов домохозяйств, связанных с покупкой и ремонтом телефонного оборудования, в общих расходах на услуги ИКТ в 2023-ем году была равна 23,9%, увеличившись по сравнению с 2021-ым годом на 3 процентных пункта. Расходы на услуги телефонной связи, также относящиеся к услугам ИКТ, в 2023-ем году составили 15,2% от общих расходов на ИКТ. Это больше, чем соответствующий показатель 2021-го года на 3,1 процентный пункт. Незначительная часть расходов домохозяйств на ИКТ в 2023-ем году направлялась на услуги связи по пейку и ремонт техники – 0,7% и 1%, соответственно.

Показатель количества людей, работающих в секторе ИКТ также отражает уровень его развития.

В 2023-ем году доля работающих в секторе людей в общем числе наемных рабочих была равна показателю 2020-го и 2021-го года (1,4%). В целом, за исследуемые 4 года показатель менялся незначительно (в 2019-ом и 2022-ом годах – 1,3%). [3, с. 11]

Несомненно, исследование степени использования интернета в стране также важно. С повышением числа пользователей интернета увеличивается и число людей – потенциальных потребителей электронных информационных услуг.

Так, количество пользователей интернета, в расчете на 100 человек, в 2023-ем году по Республике в целом составило 89,2. Это значит, что в целом по стране в 2023-ем году 89,2% населения пользовалось интернетом. Это на 1,1 процентных пункта больше, чем в 2022-ом году и на 8,1 процентный пункт больше, чем в 2019-ом году. [3, с. 48]

Увеличение по сравнению с 2019-ым годом количества пользователей интернета, в расчете на 100 человек, наблюдалось и в Баку, и во всех остальных экономических районах страны. Наибольшее количество пользователей интернета, в расчете на 100 человек, приходится на Баку. На 2023-ий год 93 человека из 100 являлись пользователями интернета. Второй после Баку высокий показатель наблюдался в Апшерон-Хызынском экономическом районе (показатель равен 91,6). Самый низкий показатель наблюдается в Лянкяран-Астаринском экономическом районе – 86,2. [3, с. 48]

С повышением числа пользователей мобильными телефонами, увеличивается и вероятность большего потребления интернета и электронных информационных услуг в том числе.

В последние годы наблюдается небольшая тенденция в сторону уменьшения числа абонентов мобильных телефонов, в расчете на 100 человек. Так, показатель 2023-го года (108) меньше показателя 2022-го года (110 человек) и 2019-го года (109 человек). Стоит отметить, что в предыдущие годы значительное количество людей имело два, иногда и три телефона,

некоторые из них прибегали к услугам различных мобильных операторов. Сейчас же, все больше людей пользуется одним телефоном, услугами одного мобильного оператора. Это и есть одна из основных причин постепенного, при этом незначительного сокращения абонентов мобильных телефонов на каждые 100 человек. [3, с. 12]

С увеличением числа людей, охваченных высокоскоростным интернетом, увеличиваются и возможности большего потребления электронных информационных услуг.

Показатель охвата сетью 3G подразумевает долю населения, охваченного сетью 3G, в общем числе населения страны. [3] Несмотря на то, что в Азербайджане за последние годы увеличивалась доля в общем числе населения страны населения, охваченного сетью 3G, доступ к этой сети имеет не все население. В 2023-ем году показатель увеличился по сравнению с 2019-ым годом на 9 процентных пункта и составил 84%. [3, с. 12]

Важным для достижения больших объемов потребления электронных услуг (информационных в том числе) является отсутствие заметной разницы в пользовании мобильными телефонами с доступом к интернету между городами и сельской местностью.

В городах и сельских местностях все еще есть разница между процентным соотношением числа домохозяйств, пользующихся мобильными телефонами – в 2023-ем году доля домохозяйств-пользователей мобильными телефонами в общем числе домохозяйств в городах составила 94,1%, в сельской местности же – 90,9%. При этом, наблюдалось увеличение обоих показателей по сравнению с 2019-ым годом (на 2,5 и на 6,1 процентных пункта, соответственно). [3, с. 9]

Немаловажную роль в потреблении интернета играют тарифы – более высокие тарифы на интернет являются преградой на пути к потреблению интернета, соответственно и потреблению электронных информационных услуг.

В Азербайджане процентное соотношение тарифов на интернет к среднемесячному валовому внутреннему доходу на душу населения в 2023-ем году составило 0,1%. Показатель был неизменным последние 4 года. [3, с. 10]

В Азербайджане в 2023-ем году количество абонентов фиксированного интернета, в расчете на 100 человек, составило 16,7. По сравнению с 2019-ым годом (показатель увеличивался в последующие годы) наблюдался рост количества абонентов почти на 8. В целом, показатель невысокий. По данным 2023-го года на каждые 100 человек приходится 86,7 активных абонентов мобильного широкополосного интернета. Соответственно, большинство людей в стране пользуется мобильным широкополосным интернетом. Показатель увеличивался за последние 3 года – по сравнению с 2020-ым годом количество активных абонентов мобильного широкополосного интернета увеличилось на 23 абонента. [3, с. 9]

Активные подписки на мобильную широкополосную связь подразумевают заранее оплаченные подписки на широкополосный мобильный интернет, иначе говоря, на интернет, скоростью не менее 256 Кбит/с. [11]

В 2023-ем году по сравнению с предыдущими годами людей-пользователей более высокоскоростного фиксированного интернета, стало больше – если в 2020-ом и 2021-ом годах большинство людей пользовалось в основном интернетом, скоростью 256 кбит/с-2 Мбит/с, а в 2022-ом году – 2-10 Мбит/с, то в 2023-ем году большая часть пользователей фиксированного интернета отдавала предпочтение интернету, скоростью выше 10 Мбит/с. [3, с. 14]

В Азербайджане с августа 2024-го года наблюдалось повышение тарифов, скорость стала предоставляться от 100 Мбит/с, стоимость за каждый Мбит/с при этом снизилась (с 0,45 ман до 0,25 ман). [14]

Инклюзивность в использовании информационно-коммуникационных технологий представляется одним из важных факторов развития электронных информационных услуг в современное время. Важно обеспечить доступ к ним и социально уязвимой категории населения. Исследуем, какое количество людей, имеющих инвалидность, являются пользователями информационно-коммуникационных технологий.

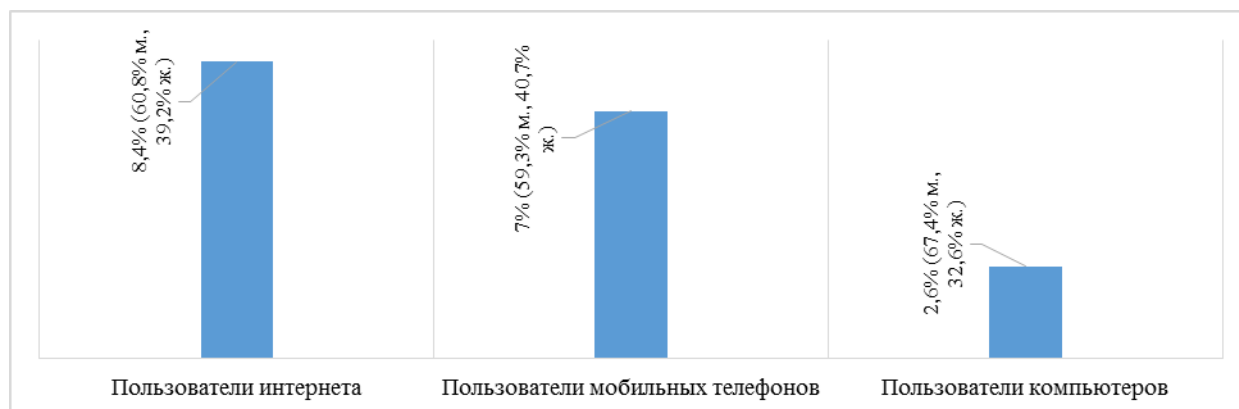

Диаграмма 4. Доля имеющих инвалидность людей, использующих определенные виды ИКТ, в общем числе их пользователей, %, 2023

Источник: по данным Гос. Ком. Стат. Азербайджанской Республики [3, с. 33]

В 2023-ем году доля имеющих инвалидность людей, использующих интернет, в общем числе пользователей интернета составила 8,4%; 60,8% из них были мужчины. Доля имеющих инвалидность людей, использующих мобильные телефоны, в общем числе пользователей мобильных телефонов составила 7%; мужчины составили большинство (59,3%). Доля же в общем числе пользователей компьютеров людей, имеющих инвалидность и пользующихся компьютерами, в 2023-ем году составила 2,6%; большинство этих людей также были мужчинами (67,4%). (Диаграмма 4)

Цели, с которыми интернет используется больше всего в стране, представлены на нижеследующей диаграмме. (Диаграмма 5)

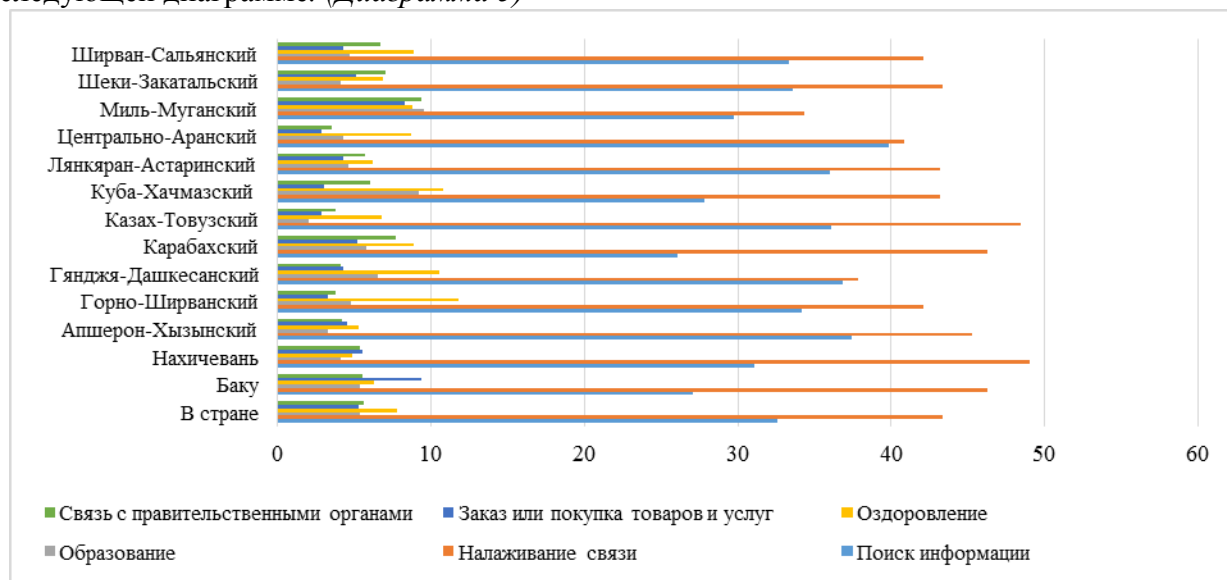

Диаграмма 5. Доля пользователей интернета с различной целью в общем числе пользователей интернета, %, 2023

Источник: по данным Гос. Ком. Стат. Азербайджанской Республики [3, с. 44]

Согласно данным, в 2023-ем году по Республике в целом интернет больше всего использовался с целью налаживания связи (43,3% от общего числа пользователей интернета) и поиска информации (32,6% от общего числа пользователей интернета); меньше всего пользователей интернета в 2023-ем году использовали интернет в целях заказа, либо купли товаров и услуг (5,3% от общего числа пользователей интернета). При этом, больше всего в целях установить связь интернет использовался в Нахичевани (49% от общего числа пользователей интернета), меньше всего – в Миль-Муганском экономическом районе (34,3% от общего числа пользователей интернета). В Баку с целью установить связь интернет использовался 46,3%-ми пользователей. В целях поиска той или иной информации в интернет больше всего заходили в Центрально-Аранском экономическом районе (39,8% пользователей

интернета), меньше всего интернет использовался в этих целях в Карабахском экономическом районе (26% пользователей интернета). Доля людей, использующих интернет в поисках той или иной информации, в общем числе пользователей интернета в Баку в 2023-ем году составила 27,1%. В образовательных целях в Баку интернет использовался 5,4%-ми пользователей интернета. Больше всего в этих целях интернет использовали в Миль-Муганском экономическом районе (9,5% пользователей интернета), реже всего – в Казах-Товузском экономическом районе (2% от общего числа пользователей интернета). В оздоровительных целях в 2023-ем году в Баку интернет использовало 6,3% пользователей интернета. Наибольший соответствующий показатель наблюдался в Горно-Ширванском экономическом районе (11,8% от общего числа пользователей интернета), наименьший показатель – в Нахичевани (4% от общего числа пользователей интернета). Максимальная доля пользователей интернета с целью заказа или покупки товаров или услуг в общем числе пользователей интернета наблюдалась в Баку (9,4%), минимальная – в Казах-Товузском и Центрально-Аранском экономических районах (2,9%).

Поскольку в стране есть люди, не имеющие доступа к интернету у себя дома, важно выяснить причины его отсутствия (что послужит обоснованием предложений, которые могут быть сделаны впоследствии для улучшения ситуации с доступом к интернету в домах, к электронным информационным услугам из дома).

Итак, в Азербайджане в 2023-ем году 64,6% людей, не имеющих доступа к интернету в домах, в качестве основной причины указали на то, что интернет им не нужен, 7,8% людей отметили, что у них есть доступ к интернету вне дома. Среди респондентов есть и те, которые указывают на высокую стоимость оборудования, имеющего доступ к интернету (5,3%). 5% не имеющих доступа к интернету в домах людей считают интернет вредоносным. 4% опрошенных указывают на дороговизну самого интернета. 3% респондентов, не имеющих доступа к интернету дома, отмечают, что местность, в которой они проживают, технически не оснащена. 2,1% опрошенных обеспокоены вопросом защиты данных в киберпространстве. 1,7% не имеющих выхода к интернету у себя дома людей недовольны скоростью и качеством интернета. [3, с. 39]

Рассмотрим причины, по которым люди в Азербайджане, в целом, не пользовались интернетом. (Диаграмма 6)

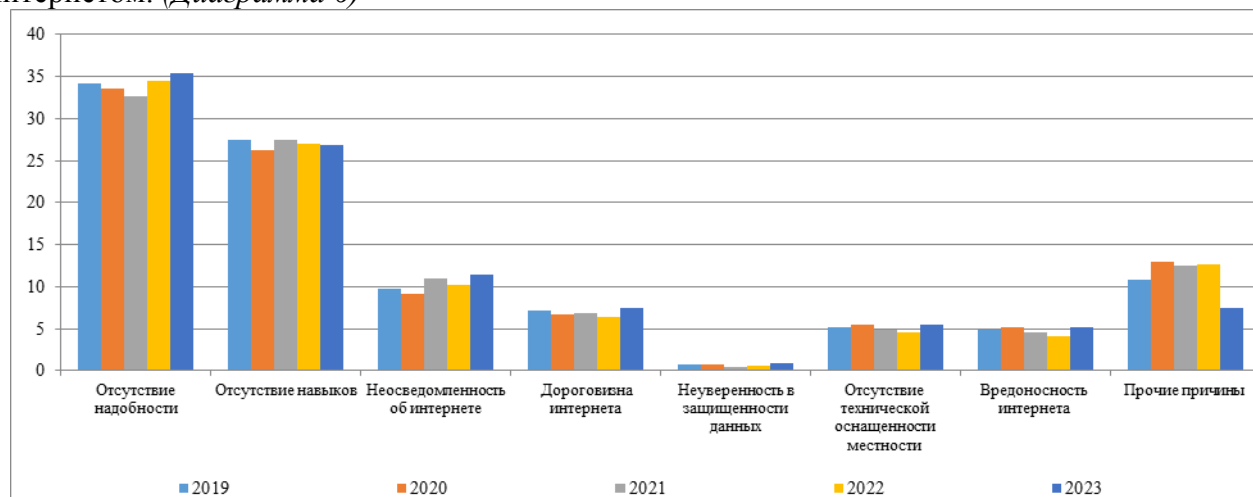

Диаграмма 6. Причины, по которым люди в Азербайджане, в целом, не пользовались интернетом

Источник: по данным Гос. Ком. Стат. Азербайджанской Республики [3, с. 21]

В целом, 35,4% не пользующихся интернетом людей в 2023-ем году указали на то, что интернет им не нужен. 26,8% людей – на отсутствие у них соответствующих навыков (с 2019-го года показатель снизился на 0,7 процентных пункта). Есть также и те, кто не имеет достаточной информации об интернете (11,4%) (примечательно, что их число несколько увеличилось с 2019-го года (на 1,6 процентных пункта)). О дороговизне интернета заявило 7,5% людей, не пользующихся интернетом (их число увеличивалось, начиная с 2020-го года (в

2022-ом году показатель несколько снизился)). 5,4% и 5,1% опрошенных же заявили об отсутствии технической готовности местности и вредоносности интернета, соответственно. Всего 0,9% в качестве причины указали на обеспокоенность вопросом обеспечения защиты данных в киберпространстве.

Ситуация в стране на 2023-ий год с навыками, знаниями в области ИКТ следующая: доля в общем числе пользователей компьютерами людей, способных копировать, либо перемещать файлы и папки, составила большинство – 88,9%, копировать документы для дальнейшей работы в том же файле – 79,4%, отправлять файлы по э-почте – 75,8% и т.д. Запись компьютерной программы с использованием специального языка программирования осуществляет всего 5,6% пользователей компьютерами. С 2019-го года показатель увеличился более, чем в 2 раза. (Диаграмма 7)

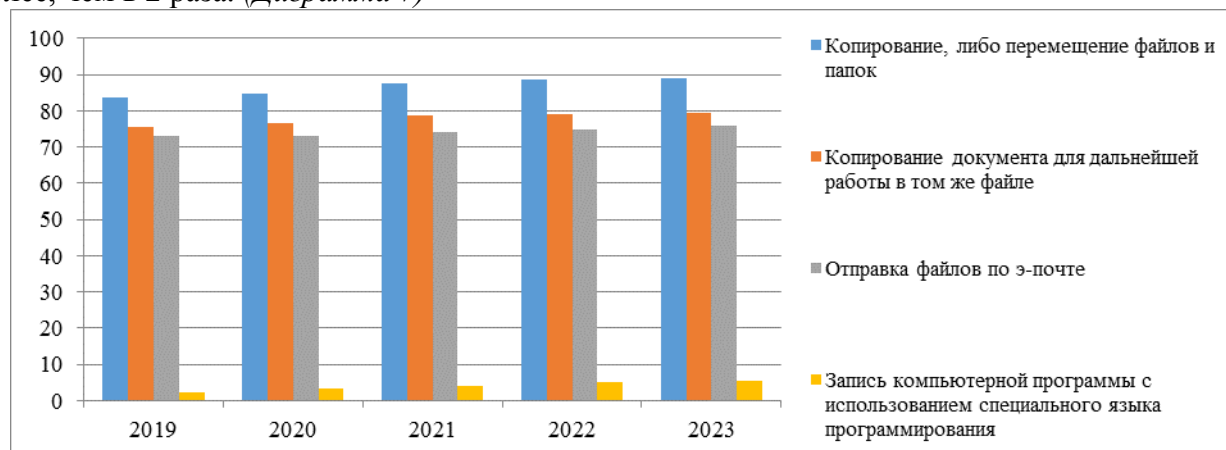

Диаграмма 7. Навыки в использовании информационно-коммуникационных технологий в Азербайджане (доля в общем числе пользователей компьютерами), %, 2019-2023

Источник: по данным Гос. Ком. Стат. Азербайджанской Республики [3, с. 25]

Выводы

Проведение с целью подтверждения выдвинутой в работе гипотезы корреляционного анализа, позволило заключить, что с повышением уровня развития в стране сектора ИКТ увеличиваются объемы как экспортированных, так и импортированных электронных услуг. Это относится и к электронным информационным услугам. При этом, важно заметить, что на объемы торговли э-услугами могут влиять и прочие факторы.

Сектор информационно-коммуникационных технологий в Азербайджане является приоритетным. Государство активно поддерживает его развитие – с этой целью в стране принимаются соответствующие нормативно-правовые акты, предпринимаются соответствующие меры. Учитывая же результаты корреляционного анализа, проведенного между ИСГ и соответствующими показателями торговли э-услугами, дальнейшее развитие сектора ИКТ в стране может рассматриваться, как один из факторов увеличения объемов торговли электронными информационными услугами.

Список литературы

1. Adam, I.O., Alhassan, M.D. (2022). The mediating role of ICT regulation on the effects of ICT access and ICT use on e-participation: Evidence from structural equation modelling and necessary condition analysis / African Journal of Science, Technology, Innovation and Development, Volume 14, Issue 5. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/20421338.2021.1937815>
2. Ahmed, B., Buba, A.A. (2024). Influence of Information and Communication Technology (ICTs) in Libraries for Information Service Delivery: Issues and Practices / Jewel Journal of Medical Sciences, 19(1):12-22. https://www.researchgate.net/publication/379840649_Influence_of_Information_and_Communication_Technology ICTs_in_Libraries_for_Information_Service_Delivery_Issues_and_Practices
3. AR DSK. Azərbaycan rəqəmsal inkişaf (2024). https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/digital_development_2024.pdf

4. Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal İnkişaf Konsepsiyası. (2025). <https://e-qanun.az/framework/58765>
5. Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına dair 2026–2029-cu illər üçün Strategiya. (2025). <https://e-qanun.az/framework/60981>
6. Baeuo, M.M., Rahim, N.Z., Alaraibi, A. (2016). Technology Aspects of E-Government Readiness in Developing Countries: A Review of the Literature/ Computer and Information Science, Vol. 9, No. 4. <https://www.ccsenet.org/journal/index.php/cis/article/view/61663>
7. Kadewandana, D, Kaligis, R.A.W. (2024). Role of Information and Communication Technology (ICT) in E-Government: A Literature Review of Sustainable Development Aspects / CoverAge Journal of Strategic Communication, 14(2):91-101. DOI: 10.35814/coverage.v14i2.6339
8. Loberg, I.B. (2021). Efficiency through digitalization? How electronic communication between frontline workers and clients can spur a demand for services / Government Information Quarterly, Volume 38, Issue 2, April. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0740624X20303300>
9. Oyewumi, O.O., Alegbeleye, G.O., Onifade, F.N. (2015). Information Communication Technology (ICT) and its effect on Newspaper Utilisation in University Libraries in Nigeria / IFLA. WLIC Papers and Presentations. <https://repository.ifla.org/items/70f6a86d-b494-47c9-ba78-4ae663ab9df2>
10. Portulans Institute. Network Readiness Index. (2024). [https://download.networkreadinessindex.org/reports/data/2024/nri-2024.pdf\\$](https://download.networkreadinessindex.org/reports/data/2024/nri-2024.pdf$)
11. Statistisches Bundesamt (Destatis). (2025). Active mobile broadband subscriptions. https://www.destatis.de/EN/Themes/Countries-Regions/International-Statistics/Glossary/ActiveMobileBroadbandSubscriptions_c.html
12. The World Bank. Population, total. (2024). <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL>
13. World Trade Organization (2024). Digitally delivered services trade dataset. https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/gstdh_digital_services_e.htm
14. 1news.az. (2024). <https://1news.az/news/20240718040119250-V-Azerbaidzhane-povyshayutsya-tseny-na-Internet>

Azərbaycanda İKT sektorunun inkişaf səviyyəsinin təhlili, elektron informasiya xidmətlərinin göstərilməsi və istehlakının vacib amili kimi

Leyli Allahverdiyeva

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin
İqtisadiyyat İnstitutu, iqtisad elmləri doktoru,
E-mail: leyli.allahverdieva@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8320-3599>

Xülasə: Məqalədə ölkələr üzrə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sektorunun inkişaf səviyyəsinin elektron xidmətlərin ixrac və idxal həcminə təsirləri araşdırılıb. Müəyyən olunub ki, İKT sektorunun inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə elektron xidmətlər üzrə ticarətin həcmi də artır (həm ixrac, həm idxal). Azərbaycanda elektron xidmətlərin (informasiya xidmətləri də daxil) ixrac və idxal həcmi üzrə statistik göstəricilər təhlil olunub. Azərbaycanda İKT sektorunun inkişaf səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verən statistik təhlil aparılıb. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda İKT sektoru prioritetli sektorlardandır. Ölkədə sektorun inkişafı üzrə əlavə tədbirlərin görülməsi göstərilən və istehlak olunan elektron informasiya xidmətlərinin həcmnin artmasına töhfə verə bilər.

Açar sözlər: İKT, elektron xidmətlər, informasiya xidmətləri, ixrac, idxal, İndeks, şəbəkə hazırlığı.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/45-55>**Analysis of the ICT sector's development level in Azerbaijan as an important factor in the provision and consumption of electronic information services****Leyli Allakhverdieva**

The Institute of Economics of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, doctor of Economics,

E-mail: leyli.allahverdieva@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8320-3599>

Abstract: This article examines the impact of the information and communication technology (ICT) sector's development level on the volume of exported and imported electronic services across countries. It is found that as the ICT sector's development level increases, the volume of trade in electronic services (both exports and imports) also increases. Statistical data on the volume of exported and imported electronic services (including information services) in Azerbaijan are analyzed. A statistical analysis is conducted to assess the ICT sector's development level in Azerbaijan. It can be concluded that the ICT sector is a priority in Azerbaijan. Further measures to develop the sector in the country can contribute to an increase in the volume of provided and consumed electronic information services.

Key words: ICT, electronic services, information services, exports, imports, Index, network readiness.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/56-66>

Qarabağ iqtisadi rayonunda şirkətlərin diversifikasiyası kontekstində risklərin idarə edilməsi

Şəfa Quliyeva

i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Biznes və logistika kafedrası

<https://orcid.org/0000-0001-5962-7420>

E-mail: shafa_guliyeva@unec.edu.az

Aygün Ələsgərova

i.e.n., dosent, Associate Professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Biznes və logistika kafedrası

<https://orcid.org/0000-0003-2200-3432>

E-mail: alesgerova.aygun@unec.edu.az

Nərmin Quliyeva

i.e.n., dosent, Associate Professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Biznes və logistika kafedrası

<https://orcid.org/0000-0001-8792-5898>

E-mail: narmin_guliyeva@unec.edu.az

Gülnar Səfərova

doktorant, Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Biznes və logistika kafedrası

<https://orcid.org/0009-0004-2402-6050>

E-mail: safarova.gulnar@unec.edu.az

Xülasə: Qarabağ iqtisadi rayonunda iqtisadi yenidənqurma prosesinin sürətlənməsi fonunda şirkətlərin tək sektordan asılılığını azaltmaq və dayanıqlı fəaliyyət modelləri qurmaq üçün diversifikasiya strategiyalarının tətbiqinin araşdırması tədqiqatın xüsusi aktuallığını əks etdirir. Bu baxımdan tədqiqatın əsas məqsədi diversifikasiya səylərinin yaratdığı riskləri müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək olmuşdur. Tədqiqatın əhəmiyyəti işğaldan azad edilmiş ərazilərdə fəaliyyət göstərən şirkətlərin üzləşdiyi spesifik riskləri müəyyənləşdirməklə, onların yeni bazar şəraitinə uyğunlaşmasına və maliyyə itkilərindən qorunmasına kömək etməsidir. Tədqiqatda müxtəlif iqtisadi və sosial amillərin, eləcə də texnoloji dəyişikliklərin təsirini anlamaq üçün PEST analizi metodundan istifadə olunub, həmçinin iri şirkətlərin 2019-2024-cü illər üzrə maliyyə göstəriciləri statistik təhlil edilmişdir. İşin elmi yeniliyi Qarabağ iqtisadi rayonunun özünəməxsus mühitində diversifikasiya səylərinin yaratdığı likvidlik, kredit və ekoloji risklərin kompleks şəkildə yanaşılması və onların idarə edilməsi üçün sisteməlik yanaşmanın təklif edilməsidir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq müəyyən edilmişdir ki, azad edilmiş ərazilərdə uğurlu diversifikasiya üçün dərindən bazar analizi ilə yanaşı, risklərin davamlı monitorinqi və ehtiyatların effektiv bölüşdürülməsi strateji böyümənin əsas şərtidir.

Açar sözlər: Qarabağ iqtisadi rayonu, azad olmuş ərazilər, diversifikasiya, risk, PEST təhlili, idarəetmə.

UOT: G30, G32, D80

Giriş

Qarabağ iqtisadi rayonunda iqtisadi yenidənqurma prosesi davam etdiyini nəzərə alsaq, diversifikasiya şirkətlərə dayanıqlı fəaliyyət modelləri qurmaqda mühüm rol oynayır. Bölgənin tək sektordan asılılıqdan irəli gələn iqtisadi təsirlərə qarşı yüksək həssaslığı risklərin azaldılması vasitəsi kimi diversifikasiyanın strateji əhəmiyyətini göstərməkdədir. Bundan əlavə, yeni infrastrukturun inkişafı və regionda genişləndirilmiş beynəlxalq əməkdaşlıq potensialı diversifikasiyanı inkişaf

strategiyası zəruri edir.

Qloballaşma və texnoloji yeniliklərin sürətlə irəlilədiyi bu dövrdə, iqtisadiyyat da öz dinamikasını sürətlə dəyişir. Belə bir mühitdə, şirkətlərin fəaliyyət sahələrini genişləndirmək və riskləri azaltmaq üçün diversifikasiya strategiyalara əl atması çox vacib olur. Diversifikasiya yeni bazarlara çıxmaq, əlavə məhsulların hazırlanması və ya müxtəlif xidmət təkliflərinin tətbiqi yolu ilə şirkətin əməliyyat fəaliyyətinin strateji genişləndirilməsini nəzərdə tutur. Diversifikasiya strategiyaları şirkətlərə yeni bazarlarda uğurlu fəaliyyət göstərmək üçün lazım olan resursları təmin edə bilər. Məsələn, şirkətlər müxtəlif mədəni normalara və ya tənzimləyici çərçivələrə cavab olaraq məhsulları dəyişdirmək üçün mövcud hüquq və səlahiyyətlərindən istifadə edə bilərlər. Diversifikasiya şirkətin yeni strateji trayektoriyaya keçidi zamanı onun müdafiə mexanizmi kimi xidmət edə bilər. Belə ki, burada müdafiə mexanizmi kimi, iqtisadi itkilərə qarşı müqavimət göstərən və risk faktoru ilə mübarizə aparan idarəetmə siyasəti nəzərdə tutulur. Bu siyasət şirkətlərin dayanıqlılığını artırmağa və qeyri-müəyyənliklərə qarşı daha güclü müdafiə qurmağa yönəldilib.

1. Diversifikasiya yanaşmalarına nəzəri baxışlar

Diversifikasiya riski azaltmaq və daha yüksək gəlir əldə etmək ehtimalını artırmaq məqsədi ilə aktivlərin müxtəlif aktiv sinifləri, sektorları və coğrafi yerləri üzrə bölüşdürülməsini nəzərdə tutan investisiya yanaşmasıdır [1, s.44]. Bu səbəbdən diversifikasiya uzun müddət ərzində daha ardıcıl və davamlı nəticələrin əldə edilməsini asanlaşdırır. Diversifikasiya dinamik və çoxşaxəli iqtisadi mühiti gücləndirərək inkişaf etməkdə olan bazarlara və inkişaf edən tendensiyalara uyğunlaşmanı asanlaşdırır. Müxtəlif sektorlar üzrə bu bir-biri ilə əlaqəli inkişaf yeni məşğulluq imkanlarının yaradılmasına kömək edir və davamlı iqtisadi artımı dəstəkləyir. Diversifikasiya həm davamlılıq, həm də innovasiya üçün həlledici təməl rolunu oynayan iqtisadi inkişafın əsas elementidir. Onun əhəmiyyəti geniş şəkildə tanınır, çünki o, riskləri azaldır və müxtəlif sektorlarda davamlı artımı təşviq edir. Məsələn, bir çox sənaye sahələrində investisiyaları diversifikasiya etməklə, şirkətlər özlərini bazar dalğalanmaları ilə bağlı dəyişkənlikdən qoruya bilərlər. Bu strategiya təkcə maliyyə dayanıqlılığını gücləndirmir, həm də yeni ideyaların və texnoloji irəliləyişlərin inkişafı üçün əlverişli mühit yaradır.

Alfred Chandler diversifikasiya strategiyasını şirkətin paylama şəbəkələri və texniki təcrübə də daxil olmaqla kifayət qədər istifadə olunmayan resurslarından istifadə etmək məqsədi ilə motivasiya olunan bir proses kimi təsvir etmişdir [5, s.272]. Bu baxımdan, diversifikasiya şirkətin mənafeyinin qorunması baxımından risklər daxil olmaqla yeni vəzifələrin təşdiq edilməsi hesab edilə bilər.

H.İqor Ansoffun yanaşmasına görə, diversifikasiya strategiyasının həyata keçirilməsi həm cari məhsul portfelindən, həm də mövcud bazar mühitindən eyni vaxtda kənara çıxmağa səbəb olur və bu, ən riskli yanaşmanı təmsil edir. Bu strategiya yeni bacarıqların, texnikaların və bacarıqların inkişafını əhatə edən bütün səviyyələrdə geniş təşkilati yenidənqurma tələb edir [4, s.80]. Cari məhsul portfeli dedikdə, şirkətin satdığı və ya təklif etdiyi hər hansı xidmət və ya məhsul başa düşülür. Şirkət yenilik əlavə etməyə və mövcud olanları daha da yaxşılaşdırmağa davam etdikdə, bu şirkətin böyüməsinə kömək edəcəkdir. Zənnimizcə, Ansoffun yanaşması onu qeyd edir ki, biznesin böyümə imkanlarını qiymətləndirmək və yeni bazarları və məhsulları araşdırmaq üçün effektiv bir vasitədir. Bu yanaşma, şirkətlərin rəqabət üstünlüyü əldə etməsinə və davamlı inkişafını təmin etməsinə kömək edir.

Şirkətin diversifikasiya ilə bağlı qarşılaşdığı çətinliklər Resurs Əsaslı Baxış (RBV) yanaşmasında qabarıq şəkildə nümayiş etdirir. RBV yanaşması şirkətlərin rəqabət üstünlüyünü müəyyən etmək üçün onun maddi və qeyri-maddi aktivlərini, imkanları və daxili resurslarını təhlil edir [8, s.588]. Pran Nat və başqaları birgə tədqiqatlarında qeyd edirdilər ki, RBV yanaşmasına görə, təşkilati diversifikasiya şirkətlər mövcud resurs və qabiliyyətlərindən istifadə edərək yeni məhsul və ya yeni coğrafi bazarlara genişləndikdə baş verir. Bu cür strateji genişlənmə cəlb olunan resurslar nadir, dəyərli və rəqiblərin təqlid etməsi çətin olduqda firmanın fəaliyyətini artırmağa bilər. Ancaq şirkətin resurs və qabiliyyət həddlərindən kənarda diversifikasiya maliyyə nəticələrinə mənfi təsir göstərə bilən idarəetmənin mürəkkəbliyinə və əməliyyat xərclərinin artmasına səbəb ola bilər [7, s.318-320]. Bundan əlavə, diversifikasiya müxtəlif perspektivlər və təcrübələrin bir araya gəlməsi hesabına yaradıcılıq və uyğunlaşma ruhunu gücləndirdiyi üçün, bu, yeni ideyaların ortaya çıxmasına şərait yarada bilər. Uğurla diversifikasiya edən şirkətlər həm də ölçü və resurs istifadəsində qənaət

edə bilər ki, bu da uzunmüddətli dövrdə xərclərin azalmasına və rəqabətdə önə çıxmasına kömək edir. Əlbəttə, diversifikasiya bəzi çətinliklər gətirir, amma düzgün idarə olunduqda, bu strategiya böyümə və dayanıqlılığın artmasına, nəticədə isə maliyyə göstəricilərinin yaxşılaşmasına zəmin yaradır.

2. Şirkətlərin diversifikasiya fəaliyyətlərində risk menecmenti

Diversifikasiya şirkətin riskə məruz qalmasını azaltmağa, əməliyyat fəaliyyətini genişləndirməyə və bazarda rəqabət qabiliyyətini gücləndirməyə yönəlmiş iqtisadi strategiyayı təşkil edir. Nəticə etibarilə, yaxşı düşünülmüş diversifikasiya fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi davamlı uzunmüddətli uğurun və təşkilati dayanıqlılığın mühüm təminatçısı kimi çıxış edir.

İqtisadi fəaliyyətin diversifikasiyası müxtəlif sektorlar üzrə innovasiyaların təşviqini, insan kapitalının artırılmasını, maliyyə xidmətlərinə çıxışın yaxşılaşdırılmasını, ticarət fəaliyyətinin genişləndirilməsini, infrastrukturun modernləşdirilməsini, effektiv idarəetmə strukturlarının tətbiqini və dayanıqlı inkişafın həyata keçirilməsini əhatə edən inteqrasiya olunmuş mürəkkəb və çoxölçülü prosesdir. Bu kontekstdə risk faktorunun nəzərə alınması qarşıya qoyulan məqsədlərə uğurla çatmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yeni proseslərin həyata keçirilməsi əlavə iş yükünün artması ilə nəticələnir və bununla da risklərin idarə edilməsinin sisteməlik təşkilini tələb edir. Risklərin sisteməlik müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və azaldılması vasitəsilə, düzgün tətbiq olunduqda şirkətlər öz aktivlərini, o cümlədən reputasiyalarını qoruya bilər, böyümə və innovasiya imkanlarından istifadə edə bilərlər.

Risk menecmenti potensial mənfi hadisələrin ehtimalını və təsirini azaltmaq məqsədilə risklərin sisteməlik şəkildə müəyyənəşdirilməsi, qiymətləndirilməsi və nəzarətdə saxlanılması prosesidir[10,s.1]. Risk mənzərəsi mürəkkəbləşdikcə uzunmüddətli təşkilati dayanıqlılığı və müvəffəqiyyəti təmin etmək üçün risklərin idarə edilməsinə çevik yanaşmanın mənimsənilməsi vacibdir. Bu davamlı monitorinq və strategiyaların uyğunlaşdırılması vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Prinsipcə, risklərin idarə edilməsi təşkilatın əməliyyatlarına, aktivlərinə və ümumi fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə biləcək potensial təhlükələri tanımaq, təhlil etmək və həll etmək üçün nəzərdə tutulmuş strukturlaşdırılmış yanaşmadır.

Diversifikasiya fəaliyyətləri çərçivəsində risk menecmenti bəzən çox mürəkkəb və çətin görünə bilər. Buna baxmayaraq, bu strategiyanın faydalarını tam şəkildə əldə etmək istəyən şirkətlər üçün bu sahədəki çətinlikləri anlamaq çox vacibdir. Diversifikasiya zamanı risklərin idarə olunması əsasən yeni bazarlara, məhsullara və ya xidmətlərə addım atarkən qarşılaşa biləcək təhlükələri müəyyənəşdirmək və ona uyğun tədbirlər görməyi nəzərdə tutur. Bu sadəcə aktivləri qorumaq və uzunmüddətli davamlılığı təmin etmək üçün deyil, həm də əməliyyat imkanlarını genişləndirmək üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Təhlükələri öncədən görmək, maliyyə nəticələrini diqqətlə dəyərləndirmək və şirkətlərdə uyğunlaşma mədəniyyətini gücləndirmək üçün ətraflı bazar araşdırmaları çox vacibdir. Effektiv risk idarəetmə planları hazırlamaqla, şirkətlər yalnız potensial itkilərdən qorunmur, həm də diversifikasiya ilə ötürülən yeni imkanlardan yararlanaraq, dinamik və dəyişən biznes mühitində irəliləyə bilərlər.

Yeni bazarlara daxil olmaq, innovativ məhsullar təqdim etmək və ya digər biznes sahələrində fəaliyyət göstərmək çoxsaylı qeyri-müəyyənliklərlə qarşılaşmağı zəruri edir. Bu, bazar tələblərinin dəyişməsindən tutmuş tənzimləyici maneələrə, mədəni fərqlərə və rəqabət təzyiqlərinə qədər müxtəlif amillərlə əlaqəli ola bilər. Bu mürəkkəblikləri aşmaq üçün, şirkətlər risksiz deyil, amma düzgün idarə olunan tərzdə, qarşılarına çıxan hər bir çətinliyi aşmaq üçün yaxşı düşünülmüş strategiyalar və güclü çərçivələr qurmalıdırlar. Əslində, riskləri nəzarətdə saxlamaq, eləcə də onlardan səmərəli istifadə etmək üçün bu cür hərtərəfli planlar hazırlamaq, biznesin davamlı və zənginləşən dünyasında uğuru təmin edə bilər. Bu, yalnız qorumaq deyil, həm də yeni imkanlara açılmaq və bazarda öz yerini möhkəmləndirmək üçün daim davam edən bir prosesdir.

Cədvəl 1-də İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə diversifikasiya fəaliyyətlərini təhlil etmək üçün investisiya qoymuş şirkətlər haqqında məlumatlar verilmişdir.

Cədvəl 1.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə şirkətlərin fəaliyyət dairəsi

Şirkət adı	Fəaliyyət
Azərsun Holding MMC	Alkoqolsuz içki (qazlı/qazsız su, limonad, şirə, soyuq çay/qəhvə) istehsalı kompleksinin inşası
"Arges Enerji Team" MMC	Hələri və Tərtər çayları üzərində su elektrik stansiyasının bərpası və istismarı
"Baku Steel Company" MMC	Günəş enerji stansiyasının inşası
"AzerGold" QSC	Təbii ehtiyatların öyrənilməsi və istismarı

Mənbə: <https://economy.gov.az/az/post/1793/azerbaycan-investisiya-sirketi-asc-turkiyenin-demiroren-yatirim-holding-as-sirketler-grupu-ve-arges-enerji-team-mmc-arasinda-birge-istirak-muqavilesi-imzalanib>,
<https://banker.az/c%C9%99brayilda-alkoqolsuz-ickil%C9%99rin-istehsal-kompleksin%C9%99-ilkin-m%C9%99rh%C9%99l%C9%99d%C9%99-35-milyon-manat-investisiya-qoyulacaq/>,
<https://bakusteel.com/az/articles/press-reizler/27/clean-energy-cebrayil-mmc-ve-baku-steel-company-qsc-arasinda-gunes-enerjisi-techizati-haqqinda-anlasma-memorandumu-imzalanib>

3. Məlumat və tədqiqat metodologiyası

Bu tədqiqat Qarabağ iqtisadi rayonunda fəaliyyət göstərən şirkətlər tərəfindən tətbiq olunan diversifikasiya strategiyalarını araşdırmaq üçün toplanmış elmi yanaşmalar və statistik məlumatlara əsaslanır. Təhlil rəsmi mənbələrdən alınan məlumatlardan istifadə etməklə Azərsun Holding və AzerGold QSC kimi qurumların maliyyə fəaliyyətinin göstəricilərini (2019-2024-cü illər), əməliyyat profillərini və investisiya istiqamətlərini əhatə edir. Bu maliyyə məlumatları şirkətlərin rəsmi hesabatlarından əldə edilmiş və daha sonra qrafik təsvirlərdən istifadə etməklə təhlil edilmişdir. Tədqiqat siyasi, iqtisadi, sosial və texnoloji amillərin diversifikasiya prosesinə təsirini qiymətləndirmək üçün PEST təhlilindən istifadə etmişdir.

3.1. İşğal edilmiş ərazilərdə şirkətlərin diversifikasiyasının PEST təhlili

İşğal edilmiş ərazilərdə şirkətlərin diversifikasiyasının PEST təhlili vəziyyəti struktur öyrənilməsinə imkan verir. PEST təhlili şirkətlərin xarici mühitinə təsir edən siyasi, iqtisadi, sosial və texnoloji amilləri qiymətləndirir. Bu, operativ diqqət tələb edən kritik elementlərin müəyyən edilməsini və onların şirkətin ümumi fəaliyyətinə və strateji mövqeyinə potensial müsbət və ya mənfi təsirlərinin qiymətləndirilməsini əhatə edir [9, s.40].

Azad edilmiş ərazilərdə texnoloji mənzərənin müxtəlifləşdirilməsi, həm çətinliklər, həm də böyük imkanlar təqdim edə bilər. Bu mühitdə vəziyyəti düzgün qiymətləndirmək və anlamaq üçün PEST təhlili kimi strukturlaşdırılmış yanaşma çox faydalı olur. Siyasi, iqtisadi, sosial və texnoloji amilləri diqqətlə nəzərdən keçirməklə, şirkətlər yalnız qarşılaşdıqları problemləri həll etmək yox, həm də yeni böyümə və inkişaf yollarını tapmaq üçün daha məlumatlı və çevik strategiyalar qura bilərlər. Bu dinamik mühitdə, yerli iştirak və adaptasiya məsələlərinə xüsusi önəm vermək, uğurlu diversifikasiya üçün çox vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi şərait bəzən qeyri-müəyyən olsa da, bu, eyni zamanda, yeni imkanlar üçün geniş sahələr açır.

Cədvəl 2.

İşğaldan azad olmuş ərazilərdə şirkətlərin fəaliyyəti üzrə PEST təhlili

Faktor	Risqlər	Fürsətlər	Təkliflər
Siyasi	Qanunvericilik bazasının dəyişməsi və yerli idarəetmənin formalaşması	Dövlət dəstəyi və prioritet status - Ağdam Sənaye Parkı və "Araz Vadisi İqtisadi Zonası" kimi ərazilərdə hazır infrastruktur (yol, enerji, su) dövlət təminatı	Vergi güzəştləri, subsidiyalar və investisiya üçün üstün təşviqat kompaniyalarının hazırlanması
İqtisadi	Hələlik daimi əhalinin sayının az olması səbəbindən yerli istehlak bazarının kiçik olması	Qarabağ kimi ərazilərdə mineral ehtiyatlar (qızıl, mis, mərmər), kənd təsərrüfatı torpaqları (üzüm, meyvə üçün yaxşıdır) var. Beləliklə, mədəniyyət, aqrobiznes imkanları var	Yerli xammala əsaslanan Dövlət-Özəl Tərəfdaşlığı istehsal modellərinin tətbiqi
Sosial	İşçi qüvvələrinin məşğulluq şərtləri ilə bağlı gözləntilər işəgötürənlərdə əhəmiyyətli təzyiq yarada bilər	Şirkətlərin regionda sosial layihələr (park salınması, yenidənqurma struktur layihələri və s.) həyata keçirməsi şirkət imicini və reputasiyasını şəkildə yüksəldə bilər	İnklüziv inkişafı təşviq etmək üçün sosial paketlərin (tibbi sığorta, nəqliyyat servisi, ailə üzvləri üçün təhsil dəstəyi) hazırlanması və icrası
Texno-	Ağıllı avadanlığın xaricdən	Ağıllı şəhər" və "ağıllı kənd"	Hibrid Rabitə Sistemləri işlənilir

loji	idxalı, gömrük prosedurları və nəqliyyatın pozul-ması ilə bağlı poten-sial gecikmələr əməliyyatların icra-sında müəyyən problemlər yarada bilər	konsepsiyası bölgədə rəqəmsal münasibətlərin təkmilləşməsinə zəmin yaradır	hazırlanması (Əsas internet xəttində problem yarana biləcəyi hallarda, alternativ kommunikasiya kanallarından (peyk interneti və ya fərqli provayderlər) istifadəni nəzərdə tutur.)

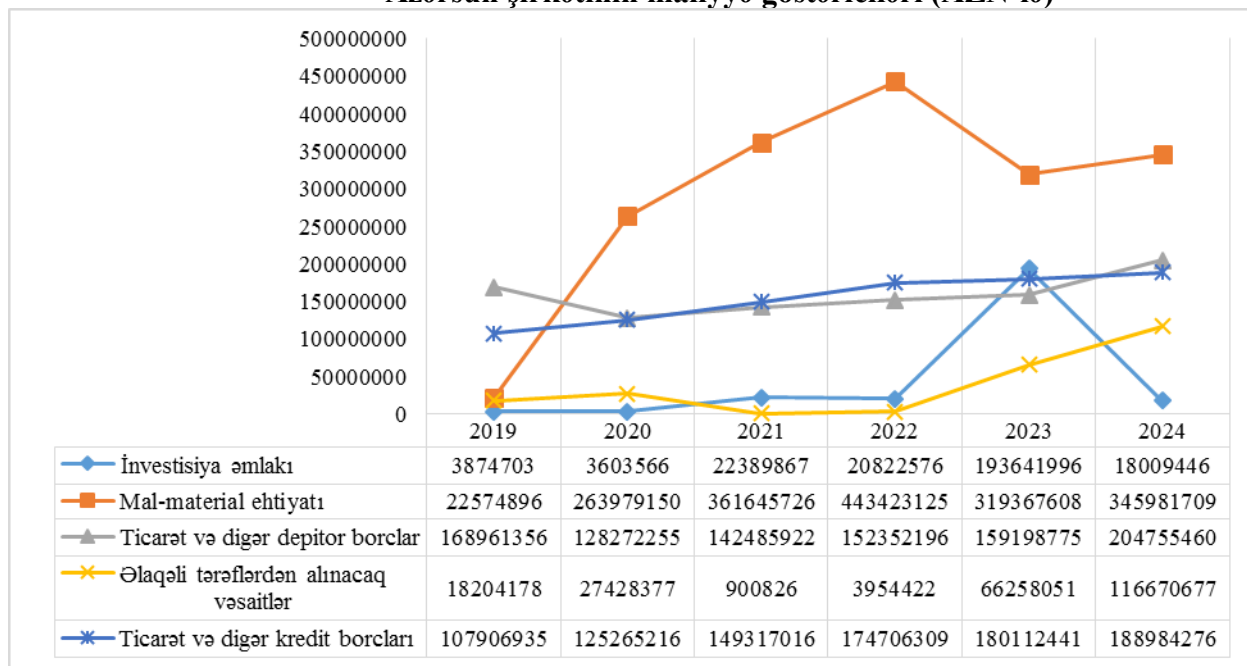
Mənbə: Müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

3.2. Şirkətlərin maliyyə göstəricilərinin təhlili

Azərbaycanda Azərsun Holding 2015-ci ildən yaradılmış və ölkənin sənaye və ticarət sektorunda mühüm yerə sahibdir. Azərsun Holdingin Böyük Qayıdış proqramı əsaslı investisiyalar və infrastrukturun inkişafı vasitəsilə Qarabağın iqtisadi mənzərəsini canlandırmaq və gücləndirmək məqsədi daşıyan strateji təşəbbüsü təmsil edir. Bu təşəbbüsün əsas məqamı Cəbrayılada 2024-cü ildə istifadəyə verilmiş ən müasir sərinləşdirici içkilər istehsalı kompleksinin yaradılmasıdır. Layihə hökumətin iqtisadi yenidənqurma və regional inkişafa sadiqliyini vurğulayan 35 milyon manat məbləğində ilkin kapitalın daxil olmasını nəzərdə tutur [12]. Bu layihə təkcə Qarabağda iqtisadi sabitləşməyə doğru mühüm addımı simvolizə etmir, həm də regionun Azərbaycanın milli iqtisadi çərçivəsinə integrasiyası, daha geniş sosial və infrastruktur inkişafı təşviq etmək üçün daha geniş səylərin nümunəsidir.

Qrafik 1.

Azərsun şirkətinin maliyyə göstəriciləri (AZN-lə)

Mənbə: <https://azersun.com/az/about/maliyye-hesabatları> və <https://marja.az/73168/azersun-holdingin-xalis-menfeeti-keskin-artib-elektron-resurslarından-toplanmış-məlumatlar-əsasında-müəllif-tərəfindən-hazırlanmışdır>.

Azersun Holdingin maliyyə göstəricilərini əks etdirən Cədvəl 1-də 2019-cu ildən 2024-cü ilə qədər olan dövrdə şirkətin aktiv və öhdəliklərinin necə dəyişdiyi göstərilir. 2020-ci ildən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərdə şirkətin fəaliyyətinin genişlənməsi ilə bu rəqəmləri aşağıdakı kimi şərh etmək olar:

Fəaliyyətin diversifikasiyası və yeni imkanların yaradılması maliyyə hesabatlarındakı qrafikdə, “Mal-material ehtiyatları” göstəricisinin (qırmızı xətt) 2020-ci ildən sonra sürətlə artmağa başladığını görmək mümkündür. Bu dəyişiklik, şirkətin fəaliyyət sahələrini genişləndirmək və yeni imkanlar yaratmaq üçün atdığı addımların göstəricisidir. İstehsal sahəsinin genişlənməsi 2020-ci ildə təxminən 264 milyon manat olan mal-material ehtiyatlarının 2022-ci ildə 443 milyon manata çatması, şirkətin azad edilmiş ərazilərdə yeni xammal mənbələri tapmağa başladığını göstərir. Bu, xüsusən qida sahələrində həyata keçirilən yeni layihələr və orada qurulan istehsal xətləri ilə əlaqəli ola bilər. Yeni sahələrdəki fəaliyyət, şirkətin məhsul portfelini genişləndirməsinə və bazar payını artırmasına şərait

yaradır. İnvestisiya əmlakının 2023-cü ildə böyük artım nümayiş etdirməsi və 2024-cü ildə isə azalması, aktivlərin idarə olunmasında qeyri-sabitlik əlamətidir. Debitor borcların artması müsbət olsa da, kredit borcları ilə müqayisədə, nağd pul axınında problem yaşama ehtimalı var. Ümumilikdə götürdükdə, şirkət yüksək inventar riski və əlaqəli tərəflərlə əməliyyatlardan qaynaqlanan kredit riskləri ilə üz-üzədir. Bu vəziyyət, maliyyə sağlamlığını qorumaqda ciddi risklə qarşılaşa biləcəyini göstərir.

Strateji diversifikasiya və əməkdaşlıq imkanları Qida sənayesi üçün Qarabağ regionunun münbit torpaqları böyük potensial vəd edir. Bu, həm xammal tədarükündə xarici asılılığı azaltmağa, həm də yeni satış və istehsal bazarları imkan verir. Nəticədə, şirkət tədarük zəncirinin davamlılığını gücləndirir və eyni zamanda, regionun iqtisadi həyatına fəal şəkildə töhfə verərək, yeni bazar imkanlarından istifadə edir. Bu addımlar, həm şirkətin gələcək perspektivlərini gücləndirir, həm də bölgəyə iqtisadi reintegrasiyada mühüm rol oynayır.

Yeni ərazilərdə fəaliyyətin genişləndirilməsi şirkət üçün həm böyük imkanlar açır, həm də qarşılaşa biləcəyimiz maliyyə risklərini artırır. Aşağıda bu risklərin əsaslarına nəzər salaq:

Likvidlik riski. Mal-material ehtiyatlarının çox yüksək səviyyədə saxlanması, xüsusən 2022-ci ildəki pik dövrdə, şirkətin dövrü vəsaitlərinin uzun müddət “dondurulmasına” gətirib çıxarır. Bu isə likvidlik vəziyyətinə mənfi təsir göstərir, likvidlik riskini artırır. Likvidlik riski dedikdə öhdəliklərin vaxtında və itkisiz yerinə yetirə bilməməsi, yəni aktiv və passivlərin ödəniş müddətlərinin uyğunsuzluğu başa düşülür [11, s.100]. Başqa formada desək, bu risk şirkətin öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi ehtimalına aiddir və bu, şirkətin qısamüddətli pul ehtiyatı çatışmazlığı səbəbindən yaranır. Likvidlik riski aşağıdakı amillərdən yaranı bilər:

- Maliyyə böhranı: Nəzarətsiz borclanma və ya uyğun olmayan maliyyə əməliyyatları şirkətin pul ehtiyatlarını azalda bilər.

- Bazar dəyişiklikləri: İqtisadi böhranlar, məzənnənin dəyişməsi və digər makroiqtisadi amillər likvidlik riskini artırır.

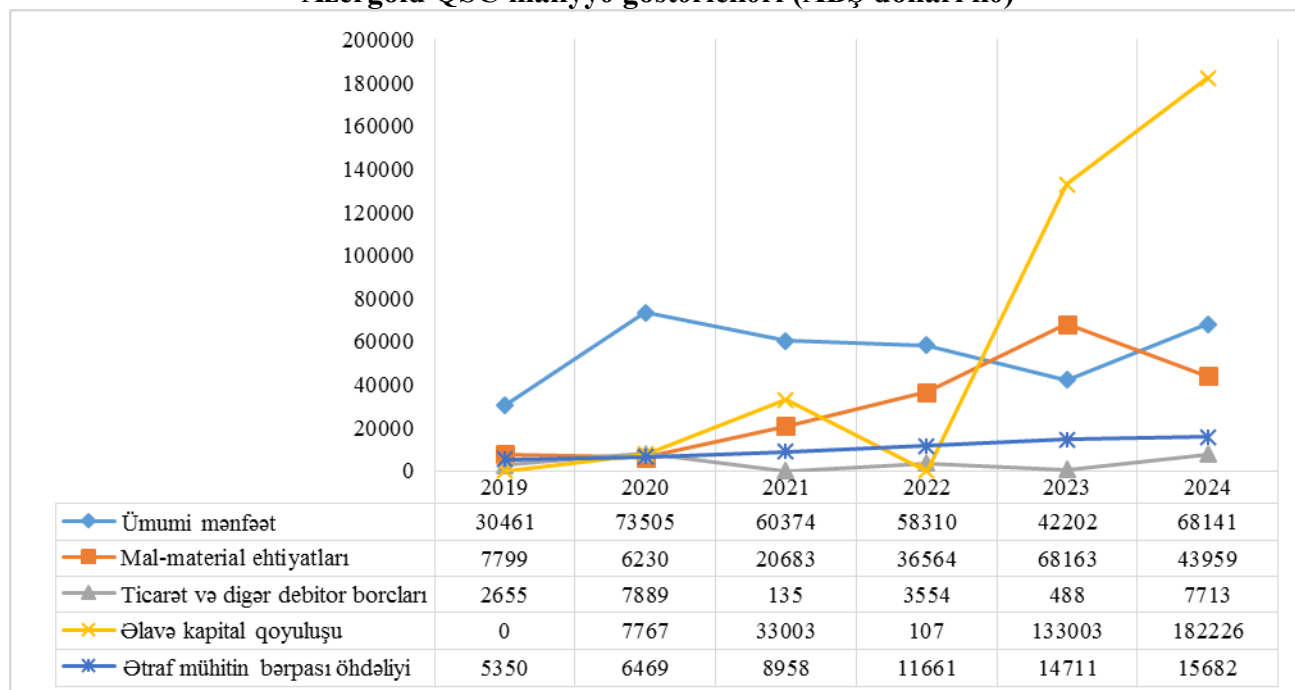
- Sənaye sahəsindəki xüsusi amillər: Xüsusi sənaye mühitləri, mövsümi dalğalanmalar və azalan tələb də riski artırır.

Regionda tədarük zəncirində yaranan qırılma və logistika çətinlikləri nəzərə alındıqda, yüksək ehtiyatlar ehtiyat tədbiri kimi çıxış edir və mümkün kəsintilərə qarşı bir növ təhlükəsizlik yastığı təmin edir. Beləliklə, likvidlik və davamlı təchizat arasında müəyyən bir balans mövcuddur. Debitor borclarının artması və kredit riski 2023–2024-cü illərdə “Ticarət və digər debitor borclar”ın 204 milyon manat həddinə çatması, şirkətin yeni bazarlarda satış strategiyasının kredit əsasında qurulduğunun göstəricisidir. Bu strategiya, bazarda sürətlə payını artırmaq və müştəri portfelinə genişləndirmək üçün vacib olsa da, artan debitor borcları ilə birlikdə, ödəniş qabiliyyətinin zəifləməsi və gecikmə riski də yüksəlir. Bu səbəbdən, kredit siyasətimizi daha sərt və sistemli şəkildə tənzimləmək, müştəri qiymətləndirmələrini və borc qaytarma monitorinqini gücləndirmək zəruridir.

Kredit borcları və ödənişlərin gecikməsi riski. Ticarət və digər kredit borcları isə illər ərzində artaraq 2024-cü ildə 188 milyon manat həddinə çatıb ki, bu da şirkətin xarici maliyyələşməyə olan asılılığını gücləndirir və borc öhdəliklərinin çoxaldığını göstərir. Digər tərəfdən, əlaqəli tərəflərdən alınacaq vəsaitlərin məbləği 2023 və 2024-cü illərdə kəskin şəkildə, 116 milyon manatadək artıb, bu isə şirkətin daxili və ya qrup daxilində borc alması riskini artırır. Bu mexanizm qısa müddətli likvidliyi təmin etsə də, ümumi borc yükünün artması ödənişlərin gecikmə riskini yüksəldir. Əgər faiz dərəcələri artarsa və tədarük şərtləri sərtləşərsə, ya da likvidlik sıxıntısı yaşanarsa, şirkətin maliyyə dayanıqlığı təhlükə altına düşə bilər. Buna görə də, borc idarəçiliyini diqqətlə davam etdirmək və riskləri yaxından izləmək çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qrafik 2.

Azergold QSC maliyyə göstəriciləri (ABŞ dolları ilə)

Mənbə: <https://azergold.az/haqqimizda/maliyye-ve-audit-hesabatları>

Təqdim olunan qrafikə əsasən, Azergold QSC azad edilmiş ərazilərdə fəaliyyəti ilə bağlı risk menecmenti üzərində düşündürücü bir mənzərə yaranır. Xüsusən, 2023 və 2024-cü illərdə əlavə kapital qoyuluşunun kəskin artaraq 182,226202 ABŞ dollarına çatması şirkətin böyük və irimiqyaslı infrastruktur layihələrinə can atmış olduğunu göstərir. Bu, əlbəttə, çox böyük investisiya axını deməkdir, amma eyni zamanda likvidlik riski ilə üz-üzə qoyur və layihələrin geri dönüşü ilə bağlı qeyri-müəyyənliyi artırır. Üstəlik, ekoloji bərpa öhdəliklərinin illər keçdikcə 15,682 202 ABŞ dollarına çatması, şirkətin həssas və ya minalardan təmizlənməmiş zonalarda işlədiyini göstərir ki, bu da əlavə uyğunluq və təhlükəsizlik risklərini doğurur. 2023-cü ildə investisiyaların çoxalması ilə birlikdə ümumi mənfəətin kəskin azalması (42,202 ABŞ dollarına düşməsi) isə ilk mərhələdə xərclərin gəlirlərdən çox olduğunu və əməliyyatların səmərəliliyinin risk altında qaldığını göstərir. Ehtiyatların ən yüksək həddə çatıb sonra azalması isə regionda logistika və təchizat zəncirində qeyri-sabitliyin olduğunu göstərə bilər. Debitor borcları isə aşağı səviyyədə qalmağa davam edir, lakin 2024-cü ildəki artım, layihələrin vaxtında təhvil verilməsi və ödənişlərin yığılması ilə bağlı potensial gecikmə risklərini ortaya qoyur. Ətraf mühitin bərpası öhdəliyinin davamlı artması (2024-cü ildə 15,682202 ABŞ dollarına çataraq) azad edilmiş ərazilərin ekoloji problemlərinin həllində qarşılaşdıqları çətinlikləri və bu sahədə artan riskləri vurğulayır. Bu da, əlbəttə, şirkətin maliyyə və resurs ehtiyatlarını ciddi şəkildə sınağa çəkir. Ümumiyyətlə, mənfəətin dəyişkənliyi və investisiyaların geri dönüşündəki qeyri-müəyyənlik, bu ərazilərdə fəaliyyət göstərməyin nə qədər çətin və riskli olduğunu göstərir. Bu risklərin düzgün idarə olunması, şirkətin uzunmüddətli sabitliyi və layihələrin uğurlu olması üçün çox önəmlidir. Hər halda, bu sahədəki vəziyyət çox diqqətlə izlənməli və ehtiyac olarsa, strategiyalar yenilənməlidir.

4. Diversifikasiya nəticəsində risklərin idarə edilməsi

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə torpaqların minalardan təmizlənməsi prosesləri, təminatlı mülkiyyət hüquqlarının yaradılması və uzunmüddətli sabitliyin təşviqi investorların qərar qəbul etmələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir [3, s.34]. Bu, xüsusilə iqtisadi fəaliyyətlərin diversifikasiyası ilə bağlı fərqli effekt yaradır. Ölkənin işğaldan azad edilmiş əraziləri üçün şirkətlərə xas olan üfiqi və coğrafi diversifikasiya qeyd etmək olar. Üfüqi diversifikasiya eyni sənaye sektorunda baş verir və mövcud ixrac portfelinə yeni məhsulları daxil etməklə ölkənin ixrac tərkibinin dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Bu strategiya adətən beynəlxalq qiymətlərin dəyişməsi və ya bazar şərtlərinin azalması kimi mənfi iqtisadi təsirlərə cavab olaraq, həmçinin həmin sektorla bağlı siyasi riskləri azaltmaq üçün

istifadə olunur [2, s.27]. Düşünmək olar ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə şirkətlərin müvafiq sahələr üzrə fəaliyyət diversifikasiyası yeni sektorlara daxil olma ilə bağlı xərclərin həcminə təsir baxımından əhəmiyyətli ola bilər. Coğrafi diversifikasiya bir çox ölkə üzrə əməliyyatları əhatə edən şirkətlər məhdud regional əhatə dairəsinə malik rəqiblərlə müqayisədə ümumi korporativ sosial performansın nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksək səviyyələrini nümayiş etdirirlər [6, s.1031]. Başqa sözlə, coğrafi diversifikasiya bir çox bölgədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin regional çərçivə təşkil etdiyi qarşılıqlı əlaqə ilə xarakterizə olunur. Qarabağ iqtisadi rayonunda iqtisadi fəaliyyətin diversifikasiyasını asanlaşdıran coğrafi fərqliliklərdir. Region həm düzənlikləri, həm də dağlıq əraziləri əhatə etməsi müxtəlif iqtisadi baza yaradılmasını stimullaşdırır.

Şirkətlər azad edilmiş ərazilərdə diversifikasiya səylərini genişləndirdikcə əlaqəli maliyyə riskləri, xüsusən də likvidlik, kredit və ödəniş gecikmələri ilə bağlı risklər getdikcə daha çox nəzərə çarpır. Likvidlik riskinin effektiv idarə edilməsi inventar səviyyələrinin optimallaşdırılmasını, dövrüyyə vəsaitlərinin səmərəli şəkildə bölüşdürülməsini və potensial təchizat zəncirinin pozulmasına qarşı ehtiyatların dəqiq müəyyən edilməsini tələb edir. Debitor borcları çərçivəsində kredit riskini azaltmaq üçün müştərinin kredit qabiliyyətinin daha ciddi qiymətləndirilmək, kredit limitlərinin zamanla yenilənməsinə nəzər salmaq və borcların yığılması monitorinq sistemlərinin təkmilləşdirilmək lazımdır. Ödənişlərin gecikmə ehtimalını azaltmaq üçün şirkətlər həm xarici maliyyə öhdəliklərinin, həm də əlaqəli tərəflərin borc münasibətlərinin şəffaf idarə edilməsini həyata keçirməli, borc portfelini diversifikasiya etməli və faiz dərəcələrindəki dəyişikliklərlə bağlı həssaslıq təhlilləri aparmalıdırlar.

Potensial maliyyə itkilərindən qorunmaq və şirkətin uzunmüddətli sabitliyini təşviq etmək üçün risk ehtiyatlarının dəqiq müəyyən edilməsi və strateji şəkildə bölüşdürülməsi zəruridir. Bu ehtiyatlar şirkətlərə gözlənilməz çətinlikləri, bazar dəyişkənliyini və gözlənilməz əməliyyat pozğunluqlarını idarə etməyə imkan verən mühüm maliyyə təminatı rolunu oynayır. Tələb olunan risk ehtiyatlarının dəqiq müəyyənəşdirilməsindən sonra, bölüşdürmə prosesi eyni səylə həyata keçirilməlidir. Şirkətlər bu ehtiyatların necə bölüşdürülməyini müəyyən edərkən ümumi maliyyə məqsədlərini, əməliyyat tələblərini və uyğunluq öhdəliklərini nəzərə almalıdırlar. Bu, mənfəətin bir seqmentinin bölüşdürülməsini, təyin edilmiş ehtiyat hesablarının yaradılmasını və ya ehtiyac zamanı likvidlik təklif edən maliyyə alətlərinə investisiyanı əhatə edə bilər. Risk ehtiyatlarının hesablanması və bölüşdürülməsi üçün sistematik metodologiyanın tətbiqi təkcə təşkilatın maliyyə çətinliklərinə qarşı dayanıqlığını gücləndirmir, həm də investorlar, işçilər və müştərilər də daxil olmaqla maraqlı tərəflərin onlara qarşı etimadını artırır. Buna görə də, effektiv şəkildə hazırlanmış risk ehtiyatı strategiyası ehtiyatlı maliyyə idarəetməsinin əsas aspektini təşkil edir ki, bu da dinamik və qeyri-müəyyən biznes mənzərəsi şəraitində şirkətin uğur qazanma qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir.

Nəticə

Qarabağ iqtisadi rayonunda fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün diversifikasiya strategiyası təkcə sektorial asılılığı azaltmaq məqsədi daşımır, bu həmçinin bölgənin iqtisadi reintegrasiyasına və yeni bazar imkanlarının dəyərləndirilməsinə yönəlmiş vacib bir addımdır. Tədqiqatda təqdim olunan PEST təhlili göstərir ki, həvəsləndirici amillər, o cümlədən dövlət dəstəyi və vergi güzəştləri hədəflənən nəticələrin əldə edilməsi üçün ardıcıl olaraq kifayət etmir. Əsas risklər isə, bölgədə məskunlaşma prosesinin mərhələli xarakteri və hələ tam formalaşmamış yerli bazarların qeyri-müəyyənliyi ilə bağlıdır. İnfrastruktur layihələrinin genişləndirilməsi şirkətlərin qısamüddətli dövrdə likvidlik problemləri ilə üzləşməsi və əməliyyat xərclərinin artması ilə nəticələnə bilər. Yüksək həcmli ehtiyatların saxlanması isə, bazarda dövrüyyənin yavaşlamasına və maliyyə axınlarının “dondurulmasına” səbəb ola bilər. Bu səbəbdən, maliyyə sabitliyini qorumaq üçün, borc alqı-satqı proseslərinin daha sərt idarə olunması və kredit risklərinin diqqətlə izlənməsi zəruridir. Əlavə olaraq, ərazilərin mina qalıqlarından təmizlənməsi və ekologiyanın qorunması kimi xərclər, risklərin düzgün idarə olunması planlarında yer almalı və xüsusi ehtiyat fondları ilə təmin edilməlidir. Nəticədə, Qarabağda biznesin davamlılığı üçün, şirkətlər ənənəvi idarəetmə metodlarından uzaqlaşib, çevik və dəyişən mühitə tez adaptasiya imkanları olan idarəetmə modellərinə keçməlidir. Bu yanaşma sayəsində regionun davamlı və sağlam inkişafı mümkün olacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abasov, A. H. (2024). UOT-338 Kapital axınlarının idarə edilməsi. АУДИТ, 1(43), p.36-48.
2. İsmayılova, A. (2021). İxracın diversifikasiyasının nəzəri məsələlərinə dair. Statistika Xəbərləri elmi-praktik jurnal 2. P.25-31
3. Cavadzadə, X. (2025). İşgaldan azad edilmiş ərazilərdə aqrar-ərzaq bazarının inkişaf perspektivləri və dəyər zənciri yanaşması. İqtisadi Artım və İctimai Rifah, İqtisadiyyat İnstitutu, №4, s.31-40
4. Pereira Ferraz Soares Ferreira, A. P., & Marques, M. B. P. D. S. M. (2024). The Importance of the Ansoff Matrix for the Study of the Information Services Market. The Canadian Journal of Information and Library Science, 47(2), p.78-84.
5. Whittington, R. (2008). Alfred Chandler, founder of strategy: Lost tradition and renewed inspiration. Business History Review, 82(2), p.267-277.
6. Brammer, S. J., Pavelin, S., & Porter, L. A. (2006). Corporate social performance and geographical diversification. Journal of Business Research, 59(9), p.1025-1034.
7. Nath, P., Nachiappan, S., & Ramanathan, R. (2010). The impact of marketing capability, operations capability and diversification strategy on performance: A resource-based view. Industrial Marketing Management, 39(2), p.317-329.
8. Lubis, N. W. (2022). Resource based view (RBV) in improving company strategic capacity. Research Horizon, 2(6), p.587-596.
9. Bakır A. İ. (2010). Stratejik planlamada çevre analizi tekniği olarak pest analiz Qualitative Studies, 5(4), p.38-49.
10. Xikmatullayevich, K. J., & Mahmudovna, T. M. (2024). Issues Of Effective Use of Human Resources In Risk Management and It's General Techniques. Journal of Advances in Accounting, Economics, and Management, 2(2). p.1-6
11. Овсянников, С. И. (2015). Риски ликвидности коммерческого банка: особенности оценки в новых экономических условиях. Символ науки, (7-1), 99-104.
12. <https://banker.az/c/%C9%99brayilda-alkoqolsuz-ickil%C9%99rin-istehsali-kompleksin%C9%99-ilkin-m%C9%99rh%C9%99l%C9%99d%C9%99-35-milyon-manat-investisiya-qoyulacaq/>
13. <https://economy.gov.az/az/post/1793/azerbaycan-investisiya-sirketi-asc-turkiyenin-demiroren-yatirim-holding-as-sirketler-qrupu-ve-arges-enerji-team-mmc-arasinda-birge-istirak-muqavilesi-imzalanib>
14. <https://banker.az/c/%C9%99brayilda-alkoqolsuz-ickil%C9%99rin-istehsali-kompleksin%C9%99-ilkin-m%C9%99rh%C9%99l%C9%99d%C9%99-35-milyon-manat-investisiya-qoyulacaq/>
15. <https://bakusteel.com/az/articles/press-relizler/27/clean-energy-cebrayil-mmc-ve-baku-steel-company-qsc-arasinda-gunes-enerjisi-techizati-haqqinda-anlasma-memorandumu-imzalanib>
16. <https://azersun.com/az/about/maliyye-hesabatları>
17. <https://marja.az/73168/azersun-holdinqin-xalis-menfeeti-keskin-artib>
18. <https://azergold.az/haqqimizda/maliyye-ve-audit-hesabatları>

Управление рисками в контексте диверсификации компаний в Карабахском экономическом регионе

Шафа Гулиева

Доктор экономических наук, Азербайджанский государственный экономический университет (UNEC)

Департамент бизнеса и логистики
<https://orcid.org/0000-0001-5962-7420>

E-mail: shafa_guliyeva@unec.edu.az

Aygun Alasgarova

Кандидат экономических наук, доцент, Азербайджанский государственный экономический университет (UNEC)

Департамент бизнеса и логистики
<https://orcid.org/0000-0003-2200-3432>

E-mail: alesgerova.aygun@unec.edu.az

Нармин Гулиева

Кандидат экономических наук, доцент, Азербайджанский государственный экономический университет (UNEC)

Департамент бизнеса и логистики
<https://orcid.org/0000-0001-8792-5898>

E-mail: narmin_guliyeva@unec.edu.az

Гульнар Сафарова

Докторант, Азербайджанский государственный экономический университет (UNEC)

Департамент бизнеса и логистики
<https://orcid.org/0009-0004-2402-6050>

E-mail: safarova.gulnar@unec.edu.az

Резюме: Особая актуальность исследования отражена в изучении применения стратегий диверсификации для компаний с целью снижения их зависимости от одного сектора и построения устойчивых бизнес-моделей на фоне ускоряющегося процесса экономической реконструкции в Карабахском экономическом регионе. В этой связи основной целью исследования было выявление и оценка рисков, создаваемых усилиями по диверсификации. Значимость исследования заключается в оказании помощи компаниям, работающим на освобожденных территориях, в адаптации к новым рыночным условиям и защите от финансовых потерь путем выявления специфических рисков, с которыми они сталкиваются. В исследовании использовался метод PEST-анализа для понимания влияния различных экономических и социальных факторов, а также технологических изменений; кроме того, был проведен статистический анализ финансовых показателей крупных компаний за 2019-2024 годы. Научная новизна работы заключается в комплексном подходе к ликвидным, кредитным и экологическим рискам, создаваемым усилиями по диверсификации в уникальной среде Карабахского экономического региона, и в предложении систематического подхода к их управлению. В результате исследования было установлено, что для успешной диверсификации на освобожденных территориях ключевыми условиями стратегического роста являются углубленный анализ рынка, а также непрерывный мониторинг рисков и эффективное распределение ресурсов.

Ключевые слова: Карабахский экономический регион, освобожденные территории, диверсификация, риски, PEST-анализ, управление.

УДК: G30, G32, D80

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/56-66>

Risk management in the context of companies diversification in the Karabakh economic region

Shafa Guliyeva

Doctor of Economics, Professor, Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Department of Business and Logistics

<https://orcid.org/0000-0001-5962-7420>

E-mail: shafa_guliyeva@unec.edu.az

Aygun Alasgarova

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Azerbaijan State University of Economics

(UNEC)

Department of Business and Logistics

<https://orcid.org/0000-0003-2200-3432>

E-mail: alesgarova.aygun@unec.edu.az

Narmin Guliyeva

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Azerbaijan State University of Economics

(UNEC)

Department of Business and Logistics

<https://orcid.org/0000-0001-8792-5898>

E-mail: narmin_guliyeva@unec.edu.az

Gulnar Safarova

Doctoral Candidate, Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Department of Business and Logistics

<https://orcid.org/0009-0004-2402-6050>

E-mail: safarova.gulnar@unec.edu.az

Abstract: The particular relevance of the research is reflected in the study of applying diversification strategies for companies to reduce their dependence on a single sector and build sustainable business models, against the backdrop of the accelerating economic reconstruction process in the Karabakh economic region. In this regard, the main objective of the research was to identify and assess the risks created by diversification efforts. The significance of the research lies in helping companies operating in the liberated territories to adapt to new market conditions and protect themselves from financial losses by identifying the specific risks they face. In the study, the PEST analysis method was used to understand the impact of various economic and social factors, as well as technological changes; additionally, the financial indicators of large companies for the years 2019-2024 were statistically analyzed. The scientific novelty of the work is the comprehensive approach to the liquidity, credit, and ecological risks created by diversification efforts in the unique environment of the Karabakh economic region, and the proposal of a systematic approach for their management. As a result of the research, it was determined that for successful diversification in the liberated territories, in-depth market analysis, along with continuous risk monitoring and the effective allocation of resources, are key conditions for strategic growth.

Keywords: Karabakh economic region, liberated territories, diversification, risk, PEST analysis, management.

JEL: G30, G32, D80

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/67-72>**A.A.Bakıxanovun sosial-fəlsəfi və sosial etik baxışları****Seyfəddin Səməndərov**

i.e.d., dos., Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu

E-mail: Seyfeddinsamandarov@mail.ru

Xülasə: A.A.Bakıxanovun sosial-fəlsəfi və sosial etik baxışları, fəlsəfi-əxlaqi kəlamları, müəyyən fikirləri bu gündə maraq doğurur. Mütəfəkkirin fikrincə rifahın yüksək səviyyəsi, dövlət və rütbə deyil, könül rahatlığının əldə olunmasıdır. A.A.Bakıxanov hesab edir ki, təvazökarlıq insanın varlığının bəzəyi, onun zahiri və mənəvi faydalarının mənbəyidir. Dünya sərvəti daim əl dəyişdirir. A.Bakıxanovun tarixi fikirləri və əsərləri də müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsərlərdə Azərbaycanın və dünyanın digər regionlarının iqtisadi reallıqları haqqında zəngin tarixi məlumatlar var. Bu əsərlər əsasında A.A.Bakıxanovun fikirlərindəki sosial-iqtisadi nüanslar üzə çıxarılır.

Açar sözlər: mütəfəkkir, sosial fəlsəfi, sosial-etik, rifah, sərvət

UOT: 338.1;/006; JEL:II2.

Giriş

A.Bakıxanov Bakı xanları nəslindəndir. Onun ulu babası Dərgahqulu bəy 1731-ci ilədək Bakının hakimi olmuşdur. 1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən sonra Dərgahqulu bəyin oğlu I Mirzə Məhəmməd xan müstəqil Bakı xanlığının əsasını qoyur. I Mirzə Məhəmməd xandan sonra oğlu Məlik Məhəmmədxan onun varisi elan edilir. Lakin 1781-ci ildə II Məlik Məhəmməd xan 11 yaşlı oğlu II Mirzə Məhəmməd xanın xeyrinə hakimiyyətdən əl çəkir. O zamanlar II Mirzə Məhəmməd xan dayısı Fətəli xanın himayəsi altında idi və 1802-ci ildən Quba xanlığı Rusiyanın tərkibinə daxil edildikdən sonra xanlığın idarə edilməsi II Mirzə Məhəmməd xana tapşırılır (Bədəlov Ə. (2001): 3-4).

Azərbaycan şairi, yazıçı, alim və mütəfəkkiri, tərcüməçi Abbasqulu ağa Mirzə Məhəmməd oğlu Bakıxanov Azərbaycan elm tarixində xüsusi yer tutan mütəfəkkirlərimizdəndir. Dil, coğrafiya, tarix, astronomiya, məntiq, psixologiya və digər elmlərə aid əsərləri onun hərtərəfli bir alim olduğunu göstərir. Azərbaycan maarifçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsəri ilə Azərbaycanda ilk dəfə tarixşünaslıq elminin banisi olmuş, bir çox dillərdə: Azərbaycan, ərəb və fars dillərində şeirlər yazmışdır. İlk dəfə olaraq Qubada “Gülüstani” adlı elmi-ədəbi məclis təşkilatçılarından olmuşdur. Daha sonralar o, rus dilini mükəmməl öyrənərək, çar Rusiyası dəftərxanasında tərcüməçi vəzifəsində çalışmışdır. Abbasqulu ağa Bakıxanovun sosial fəlsəfi və sosial-etik məzmun daşıyan fikirləri bu gün də xüsusi maraq doğurur.

A.Bakıxanovun həyatı

Bakı xanı II Mirzə Məhəmmədin oğlu Abbasqulu ağa Bakıxanov 1794-cü ildə Bakı yaxınlığındakı Xilə (indiki Əmircan) kəndində anadan olmuşdur. A.A.Bakıxanovun anası Sofya xanım gürcü qızıdır. II Mirzə Məhəmməd xanla dünya evinə girdikdən sonra Sofya xanım islamı qəbul etmişdir. Uşaqlıq illərini Bakı kəndlərində keçirən A.Bakıxanov ilk təhsilini Əmircanda almışdır (Qasımzadə F. (1956): 19). Daha sonra Qubaya, atasının Əmsar kəndinə köçmüş, şərq dillərini, ədəbiyyat, ilahiyyat və fəlsəfəni mükəmməl öyrənməyə çalışmışdır (Məmmədov Z. (1994): 319).

A.A.Bakıxanov ərəb, fars dilləri ilə yanaşı sonralar fransız, polyak, gürcü və digər Qafqaz xalqlarının dillərini mükəmməl öyrənə bilmişdi (Abbasqulu ağa Bakıxanov – 200 : 5-6).

1819-cu ilin dekabrında rus ordusunda xidmətə başlayan A.A.Bakıxanov 1822-ci ildə baş komandanın tərəfindən şərq dilləri mütərcimi təyin olunmuş, hərbi xidmətdə polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlmişdir (Abbasqulu ağa (Bakıxanov Qüdsi (1984): 9-10; Məmmədov Z. (1994): 319; Rüstəmov İ.Ə. (1981) :3).

1820-1830-cu illərdə xidməti vəzifəsi ilə əlaqədar Rusiya və İran ərazisində bir sıra şəhərlərdə olmuş, 1835-ci ildə Qubaya qayıdaraq ədəbi yaradıcılığını davam etdirməklə «Gülüstani» adlı məclis

düzəltmişdir. 1846-cı ildən müsəlman Şərfinə səyahətə çıxan A.Bakıxanov 1847-ci ildə Məkkə ilə Mədinə arasında Fatimə vadisində vəfat etmişdir (Ениколопов (1975):51; Rüstəmov İ.Ə. (1981) :3).

A.Bakıxanovun iqtisadi məzmun daşıyan fikirləri

Özündən sonra çox böyük ədəbi, fəlsəfi, tarixi irs qoyub gedən A.A.Bakıxanovun iqtisadi məzmun daşıyan fikir və düşüncələrini özündə əks etdirən fəlsəfi-əxlaqi kəlamları mövcuddur.

İlk öncə diqqəti A. Bakıxanovun 1829-cu ildə yazmış olduğu «Müşkatül-ənvar» («Nurlar mənbəyi») poeması cəlb edir. Əsərdə var-dövlət, mənsəb, rahat həyat tərzə və s. kimi anlayışlar barədə mütəfəkkirin baxışlarını əks etdirən mühakimələr mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır: (Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi (1984):146-148)

- Çoxlarını məst eylər var-dövləti dünyanın
Gözlərini kor eylər bu var-dövlət insanın;
- Təəccüblə baxıram mən mal toplayan hərəsə,
Yığdığını alacaqdır ya tufan, ya vərəsə;
- Mənsəbindən səmər nədir: sonsuz cədal, qalmaqal,
Başın qovğa içindədir öz işinə yox macal;

Oxşar fikirlər A. Bakıxanovun mənzum hekayələrində də vardır. «Hikmətin fəziləti» barəsində mütəfəkkir yazırdı ki, dövlətli, kasıb, hər hansı gədanın özünü müdrik bilməsinə baxmayaraq müdriklik ancaq çox böyük əql və dünyagörmüş sahiblərində ola bilər. A. Bakıxanov ən xeyirli iş sualına cavab axtararkən əsil aqillərə istinad edərək yazırdı ki, «Ən xeyirli iş sualına tamahkarlar «zər», vergi toplayanlar «xərac», tacirlər «alver» və «rəvac» deyər başa düşsələr də arif insan hər şeydən üstün hünərin olduğunu söyləmişdir.

Zənnimizcə, səslənən bu sözlər A.A.Bakıxanovun düşüncələri kimi qəbul edilməlidir (Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi (1984):13).

A.A.Bakıxanovun 1841-ci ildə Tiflisdə «Fars dilinin qısa qrammatikası» adlı kitabı dərc edilmişdir. Hesab edirlər ki, əsərin 1841-ci ildə nəşr edilməsinə baxmayaraq A.Bakıxanov kitabı 1829-1831-ci illərdə tərtib etmişdir. Burada səslənən mühakimələr mütəfəkkirin öncədən söylədiyi fikirlərlə heç bir ziddiyyət təşkil etməyərək sonrakı dövrlərdəki əsərlərində səslənən fikirlərin ideya qaynağı kimi qəbul edilməlidir. A.Bakıxanovun diqqətəlayiq fəlsəfi-etik kəlamları kimi aşağıdakı mühakimələri göstərmək olar:

- Sərvət, onu xeyirli və yararlı istifadə edəninə yaraşır.
- Ədalətsizliklə əldə edilən sərvətin zülmkar tərəfindən qəsb edilməsində labüd zərurət vardır.
- Sərvətdən xeyirli məqsədlər üçün istifadədən başqa özgə fayda yoxdur, çünki sənin olan daha sonra başqasının olacaq.
- Əgər əbədi sərvət istəyirsənsə özündə olanlarla kifayətlən.
- Səxavət qənaətciliklə tənzimlənməlidir.
- Xəsislər sərvəti toplayır, varislər isə xərcləyir (Бакиханов А.К. (1983), s.113-117).

A.Bakıxanovun «Sərvət» anlayışı barədə fikirləri «Təhzibi əxlaq» əsərində də mövcuddur. Əsər 1832-1833-cü illərdə yazılmışdır və ilk dəfə olaraq 1888-ci ildə müəllifi göstərilmədən «Kəşkul» qəzetində nəşr edilmişdir. «Təhzibi əxlaq» əsərinin «təvazökarlıq qaydaları» adlanan IX fəslində «sərvət» anlayışı ilə əlaqədar səslənən fikirlər qismində aşağıdakı kəlamları göstərmək olar:

- Dünya malı əldən-ələ keçir və itirilməyə məhkumdur (Бакиханов А.К. (1983), 89).
- Sərvət rahat və firavan həyat üçün toplanılsa da, xəsislər üçün bunun əks təsiri vardır.
- Sərvəti toplamaqda deyil, həm də xərcləməkdə də müəyyən qaydalara əməl olunmalıdır. Çünki bədxərclik insanı gözəl nemətlərdən və yaxşı əməllərdən uzaqlaşdırır (Бакиханов А.К. (1983), :95).

A.Bakıxanov «Təhzibi əxlaq» əsərində də «rifah anlayışını» özünəməxsus tərzdə şərh etmişdir. Abbasqulu ağa Bakıxanov rahatlıq əldə etmək haqqında yazırdı, hər kəsin gördüyü işdən gözlədiyi rahatlıqdır. Lakin xalqın bilik və ənənəsi nöqsansız olmadığı üçün bir çoxları rahatlığın nə olduğunu və hansı vasitələrlə əldə ediləcəyini bilmir. Rahatlıq özlüyündə yaxşılıqdan ayrı şey deyildir. Çünki bu iki sifəti ələ gətirçəyə çalışan şəxsə əxlaq gözəlliyi üçün sağlam təb, şeylərin həqiqətindən xəbərdar olmaq üçün ağıl və bilik, ifrat təfriti qaldırmaq üçün ədalət maneələri rədd etmək üçün isə himmət və iradə lazımdır. Rahatlıq haldadır, malda, dövlətdə, rütbədə deyildir. ... rahatlıq insanın öz halından razı olmasından ibarət olduğu üçün hər kəs hər hansı bir mənsəbdə və ya peşədə olur-olsun

rahatlığı əldə edə bilər (Bakıxanov Abbasqulu ağa Qudsi (2005): s.26).

Əsərin III fəslində rahatlığın əldə edilməsi qaydaları barədə A.Bakıxanov yazırdı:

-Gerçək rifah sərvət və mənəb sahibi olmaqda deyil. Əgər rifah rütbə və dərəcədən asılıdırsa, onda mənəb sahibləri hamıdan çox firavan yaşayırdılar. Rütbə və əmlak böyüdükcə, qayğı və ehtiyaclar da böyüyür. Gerçək rifah insanın öz halından razı qalması deməkdir. Ola bilsin ki, kəndli baxçada ailəsi ilə ölkəsində əmin-amanlıq olmayan padşahdan daha xoşbəxttir (Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi (1984): 29; Бакиханов А.К. (1983) :67; Həbiboglu V. (1992), 283).

-Rütbə və mənəbinə görə özünüzdən yüksəkdə dayanan insanlara baxdıqca özümüzü bədbəxt sayırıq, lakin əslində özümüzdən yüksəkdə dayananlara deyil, vəziyyəti bizim kimi və bizdən daha pis olanlara baxmalıyıq. Əsl bədbəxtlik insanın çətinliklərə dözməyərək ondan çıxış yolu və rahatlıq tapmamasıdır. Burada da iki səbəb ola bilər. Birinci səbəb insanın özündən asılı olan səbəblərdir və bu zaman insan heç kimi günahlandırmamalıdır. Lakin insanlardan asılı olmayan səbəblər də vardır. Belə çətinliklər əqidə, məslək və insanın gücü hesabına qaldırıla bilər (Бакиханов А.К. (1983): 68).

Abbasqulu ağa Bakıxanovun insan davranışlarının tənzimlənməsinin mötədil həddləri və qaydaları ilə əlaqədar fikirləri də diqqəti cəlb edir. A.Bakıxanov "Təhzibi-əxlaq" əsərinin Etidala riayət etmək adlı (*Mötədillik, mülayimlik, orta, tam lazım olduğu dərəcədə, həddə olma. Soyuyqanlılıq, sakitlik, təmkin*) birinci fəslində yazırdı ki, "xəsislik pis xasiyyətlərdən olduğu kimi, israfçılıqda ona bənzər bir şeydir. Həlimlik xasiyyətlərdən ən yaxşısı hesab edilir, ancaq yeri gəldikdə qəzəbsiz iş keçmir. Yaxşılıq etmək yaxşı şeydir. Lakin yamanlara yaxşılıq etmək yaxşılardan haqqında pislik etmək kimidir. Hərsliliyi pisləyirlər, ancaq tənbellik də ondan yaxşı deyildir. Azadlıq ifrat dərəcəsinə çatdıqda özbaşnalığa çevrilir. Şöhrətpərəstlik insana qalib gəldikdə onu öz nəfsinə qul edər. Zehinin itiliyi fəsadlı və puç xəyallara qapılırsa axmaqlığa çevrilir. Ehtimal və təsdiq işində olan ifrat bilik şübhəyə və tərəddüdə gətirib çıxarar (Bakıxanov Abbasqulu ağa Qudsi (2005): 22-23).

Zəhmətə yüksək qiymət verərək Abbasqulu ağa Bakıxanov «Təhzibi-əxlaq» əsərinin yeddinci fəslində "İşin faydaları haqqında" yazırdı ki, Allahdan nemət gözləmək özünü sərgərdanlıq zəncirinə bağlamaq deməkdir : çünki müstəhəq olmayan adama bəxş etmək –günahı bağışlamaq kimidir. İşdən can sağlığı, bilik və təcrübə hasil olar: məişətin və axirətin səvabı iş vasitəsi ilə əldə edilir. İşdən boyun qaçıran adam ümum aləmin nizamını pozmuş və bu səbəbdən Allahın hökmünün xilafına iş görmüş olur. Dəfələrlə sınınmışdır ki, fitnələrin çoxu işsizlikdən törənir (Bakıxanov Abbasqulu ağa Qüdsi (2005): s.39)..

Əsərin on birinci fəslində "Qənaətin şərtləri haqqında Bakıxanov yazırdı ki, bu yüksək xüsusiyyət puç olmayan bir dövlət, sabit bir nemətdir. Qənaəti əbədi dövlətlə eyniləşdirən Bakıxanov qənaətçi adamın əldə edəcəyi saysız hesabsız faydalardan ən başlıcası, dördünü göstərir. Birinci qənaət edən adam xalq arasında əziz və vüqarlı olar. İkincisi bihudə zəhmətdən asudə olar. Məişət işində asudə olar, var-yox qəmi onu iztiraba salmaz, təhlükəyə düşər etməz, rüsvayçılığı və tay-tuşun tənəsini qəbul etməz. Üçüncüsü tamah zillətindən, asayışı pozan, yüksəlişə mane olan artıqtamahlıq müsibətindən azad olar. Doğrudan da tamah müsibətlərin ən şiddətli olduğu üçün, tamahgir adam daim qəmgin olar, nə qədər varlı olsa da daim qəmgin olar, nə qədər varlı olsa da yenə deyər azdır. Həmişə varını artırmaq fikrində olar. Öz mənfəətindən ötrü özgülərə ziyan vurmağa çalışar. Dördüncüsü dinin və ürəyinin xırmanına od vuran paxlıqdan salamt qalar (Bakıxanov Abbasqulu ağa Qüdsi (2005): 53-54).

Bakıxanov təhsil və maarifi insan üçün öz əhəmiyyətinə görə, siyasətin cəmiyyət üçün nə qədər əhəmiyyətli olması ilə müqayisə edir. Təhzibi əxlaq əsərinin on ikinci fəslində Bakıxanov Maarifin rəmzləri haqqında yazırdı ki, məmləkətin asayışını nizama salmaq siyasət işlərinin möhkəmlənməsinə bağlı olduğu kimi, maarif, təhsil etmək və əxlaqı təmizləyib safa çıxarmaq ürəyin bədən riayəsətində müstəqil olmasına bağlıdır (Bakıxanov Abbasqulu ağa Qüdsi (2005): 63).

A.A.Bakıxanov tərəfindən 1838-ci ildə «Təhzibi-əxlaq» əsərindən bir il sonra fars və Azərbaycan dillərində yazılmış «Nəsihətnamə» əsərində bənzər mühakimələrə rast gəlmək olur (Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi. (1982):3).

Ümumiyyətlə, «Kitabi nəsihət», «Nəsihətnamə», «Nəsihətlər» adlanan bu əsəri «Təhzibi əxlaq» əsərindən bir çıxarış, xülasə hesab etmək olar. Əsər 103 nəsihətdən ibarətdir (Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi (1984):8). 1907-ci ildə Bakıxanovun «Nəsayeh» əsəri Qubalı Məşədi Əbülqasim adlı

bir şəxsin xahişi ilə həmyerlisi Seyid Rza Mir Hüseyn tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Ehtimal edirlər ki, sonralar Firudun bəy Köçərli və digər alimlər tərəfindən «Nəsihətnamə» adı ilə çap edilən parçalar bu tərcümədən alınıb (Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi (1984):8).

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Respublika Əlyazmalar fondunda A. Bakıxanovun öz xətti ilə yazdığı «Nəsayeh» əsəri mühafizə edilir.

A.A.Bakıxanovun «Nəsihətnamə»sində mal-dövlət, sərvət və onlara olan münasibət haqqındakı mühakimələr qismində aşağıdakıları göstərmək olar:

-Ağıldan və əməldən üstün bir dövlət yoxdur, çünki onlar həmişə sənindir və onları heç kəs səndən ala bilməz (Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi. (1982) :12; Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi (1984):71);

-Topladığın dövlət dünya və axirət işlərinə sərf edilmək üçündür. Hər kəs xəsis olub mal yığsa, özünü bu maldan məhrum edər, çünki bu mal ya bir hadisədən tələf olar, ya da vərəsəyə qalar (Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi. (1982): 15);

-Mal-dövlət sərf edərkən israf etmək lazım deyildir. Çünki daha əhəmiyyətli işlər zamanı israf edilən sərvət olmaya da bilər (Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi (1984) :73);

-Kasıblıq və biçarəlikdən şikayət etməməli, dünyada səndən də çox kasıb və biçarə vardır, onlar sən kimi ola bilsəydilər özlərini xoşbəxt hesab edərdilər;

-Xəsisliyə və israfa yol versək xeyir görmərik (Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi. (1982):16);

-Dünya malını sevən və mövqe axtarmağa həris olan adam dostluğa yaramaz. Çünki o, həmişə öz xeyrini güdərək digərlərinə ziyan vurmağa çalışır (Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi (1984):71);

Bakıxanov “Nəsihətlərdə” insan cəmiyyəti və məişəti üçün vacib sayılan, diqqətəlayiq fikirləri də vardır. Nümunə kimi aşağıdakılar qeyd oluna bilər:

Tənbəllikdən qorx ki, o, bütün eyblərdən daha pisdir;

- Paxıllıq qabiliyyətsizlik əlamətidir;

-Hər işin varsa, özün onun yerinə yetirilməsinə nəzarət et, çünki heç kəs sənənin mənfəətini öz mənfəətindən üstün tutmaz;

-Köməksiz bir işi görmək mümkün deyildir, çünki bir adam hər işi tək icra edə bilməz, bəlkə işin xırdalıqları ilə məşğul olub mühüm cəhətləri unudar

A.A.Bakıxanov «Nəsihətnamə»də «rahatlıq», firavan həyat və rifah içində yaşayışın da məzmununu şərh etməyə çalışaraq yazırdı ki, rahatlıq vəziyyətin yaxşılığındadır, mal, dövlət və vəzifədə deyildir. Çox olmuşdur ki, bir kasıb bir tikə çörək tapıb, asudəlik və şadlıqla yeyib, amma dövlət və cah-cəlal sahibləri öz işlərinin dolanışığı üzündən təşviş və möhnət içində yaşayıb (Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi. (1982): 9).

Abbasqulu ağa Bakıxanovun iqtisadi tarix məsələlərinə dair maraqlı fikir və məlumatları diqqəti cəlb edir. Abbasqulu ağa Bakıxanov “Gülüstani İrəm” əsərinin müqəddiməsində Şirvan və Dağıstan vilayətləri haqqında yazırdı ki, indiki Şirvan məmləkəti Səlyan, Şəki, Bakı Quba, Dərənd, Təbərsaran, Kürə, Samur nahiyyəsi və İlisunun aşağı bir qismindən ibarətdir. Bunlar ölkənin ən gözəl və ən geniş vilayətlərindəndir. Daha sonra Bakıxanov yazırdı ki, əksəriyyət üzrə dəniz və Kür çayları sahillərində geniş və məhsuldar çöllərdə bol taxıl zəmiləri, meşələr, bağlar və sair vardır. Dəniz kənarında olan bu ölkə Rusiya və İran dövlətləri və müxtəlif Dağıstan tayfaları arasında olduğundan ticarət işlərində də mükəmməl ticarət edə bilər (Bakıxanov A., (2010) : 13-14).

Daha sonra diqqəti mütəfəkkir tərəfindən XIX əsrin 30-cu illərində yazılmış olduğu «Kəşv əl-qərayib» əsərinə yönəldilməsi yerinə düşərdi. Əsər o dövrdə Azərbaycan ictimaiyyətini Amerikanın kəşfi, fiziki və siyasi xəritəsi ilə əlaqədar informasiyalarla məlumatlandırmaq məqsədini daşıyırdı. Eyni zamanda əsərdə iqtisadi gerçəkliyin tarixi incəliklərinin öyrənilməsi baxımından maraqlı məlumatlarda vardır. Əsərdə bir tərəfdən Avropalılar tərəfindən yenidən kəşv edilmiş torpaqların sərvətlərlə zənginliyi, digər tərəfdən isə müdaxilə nəticəsində yerli əhalinin hərbi-siyasi və ictimai fəlakətlərlə üzləşməsi gerçəkliyi təsvir edilir. «Kəşv əl-qərayib» əsərinin hinduların vergilərlə mükəlləfiyyətləndirilməsi adlanan XIII fəslində yazılırdı ki, incidilmiş, vergilərlə çıxılmaz vəziyyətə düşmüş hindular xilas yolunu axtarırdılar. Özlərinin acizliyini hiss edən hindular düzənliklərdən meşə və dağlıq ərazilərə qaçmağa məcbur olurlar. Onlar guman edirdilər ki, həddən çox ərzaqdan istifadə edən insanlar acından öləcəklər. Lakin öz vətənlərindən çoxlu ərzaqla təchiz edilən insanlar

aclığa məruz qalmadılar, əksinə köməksiz, avam və cəhalət içində olan hindular dağlarda və meşələrdə acından öldülər. Nəticədə adanın əhalisinin 3/1 hissəsi qısa müddət ərzində acından qırıldılar (Бакиханов А.К. (1983):,220).

Bundan əlavə, A.A. Bakıxanov XIX əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində Tiflisdə fəaliyyət göstərən «Zaqafqaziya diyarı müsəlman feodallarının hüquq və imtiyazlarının təyini ilə məşğul olan «Komitəyə» təqdimatlarla müraciətlər etmişdir. 1843-cü ilin aprel-may aylarında komitəyə «Ad və titullar haqqında» adlı təqdimatında XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətinin sosial-siyasi və sosial iqtisadi strukturunu özündə əks etdirən «34»ə yaxın (xan, bəy, sultan, məlik və s.) titulları izah edilərək çatdırılmışdır.

1843-cü ilin iyul ayının əvvəllərində «Komitəyə» təqdim edilən «Zaqafqaziya diyarı müsəlman əyalətlərinin Ali silkinin hüquqlarının təyini» məktubunda da xan, bəy, rəiyyət və digər sosial təbəqələr barədə məlumat verilirdi. Burada sosial qruplar arasında münasibət və öhdəliklərlə əlaqədar mövcud reallıqlar təsvir edilmişdir.

Nəticə

A.Bakıxanova məxsus fikir və mülahizələri ümumiləşdirsək belə qənaətə gəlmək olar:

-Bakıxanov düşüncəsinə məxsus mühakimələr Şərq və Azərbaycan elitasının uzun illər ərzində həyat tərzindən irəli gələn ideya və motivlərin sosial məzmunu kimi qavranılmalıdır. Bir tərəfdən insan da daxil olmaqla hər bir canlıya məxsus rahat təminatlı və firavan yaşayış tərzinin axtarırları, digər tərəfdən əldə edilən nəticə – belə bir həyat təzi heç də təkə maddi, sosial-iqtisadi faktorlarla əlaqədar olmaya da bilər qənaəti. A.Bakıxanov rifah anlayışının məzmununu özündə əks etdirən formul təklif edirdi və onun elementləri bunlardır:

Rifah – könül rahatlığı – sadə müvazinətli həyat təzi. Bakıxanov tərəfindən insan məişətinin çətinlikləri obyektiv və subyektiv faktorlara bölünür və onların həlli yolları göstərilir.

Göründüyü kimi, A.A.Bakıxanovun əsərlərindəki fəlsəfi, sosial-etik və tarixi məzmun daşıyan mühakimələrdə sonrakı nəsillərə faydalı həyat tərzinin qavranılması üçün özünəməxsus postulatlar verilir. A.A.Bakıxanovun təbirincə desək təkə bu günlə yaşamaq olub-bitənlərdən xəbərdar olmamaq səhrada azaraq yol tapmamaq deməkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi. (1982) «Nəsihətlər». Bakı, 76 s.
2. Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi (1984). «Seçilmiş əsərləri», Bakı, 474 s.
3. Abbasqulu ağa Bakıxanov – 200 (1794-1846). (1994) Respublika konfransının tezisləri, Bakı
4. Bakıxanov Abbasqulu ağa Qudsi (2005) Seçilmiş əsərləri, Bakı Avrasiya Press, 488s.
5. Bakıxanov A., (2010) Gülistani İrəm, Bakı “Xatun plyus” 302 s.
6. Bədəlov Ə. (2001) «Abbasqulu ağa Bakıxanovun siyasi, hüquqi görüşləri, Bakı, Elm, 120 s.
7. Qasımzadə F. (1956) «Abbasqulu ağa Bakıxanov», Bakı 165 s.
8. Həbiboglu V. (1992) «Abbasqulu ağa Bakıxanov», Bakı, , Gənclik 352 s.
9. Məmmədov Z. (1994) «Azərbaycan fəlsəfəsi, tarixi», Bakı, ”İrşad” 342 s.
10. Rüstəmov İ.Ə. (1981) , «A.A. Bakıxanov», Bakı, 47 s.
11. «Аббас-Кули Ага Бакиханов» (1991), Баку
12. Бакиханов А.К. (1983) Сочинения, записки, письма. Баку, 344 с.
13. Ениколопов (1975), Современники о Бакиханове. Баку, «Элм» , 62 с.

Социально-философские и социально-этические воззрения А.А.Бакиханова

Сейфаддин Самандаров

E-mail: Seyfeddinsamandarov@mail.ru

Резюме: Социально-философские воззрения А.А.Бакиханова сформировались на основе традиционных взглядов Восточной и Азербайджанской элиты. Несмотря на то что некоторые, философско-нравственных изречений мыслителя были сформулированы предшественниками мыслителями, но его определенные мысли сегодня представляют интерес. По мнению мыслителя, высшей степенью благополучия является не богатство и не сан, а душевная умеренность и благополучие.

А.А.Бакиханов так же считает, что скромность является украшением человека и источником его внешних и духовных благ. Что же касается богатства мира, то оно постоянно переходит из руки в руки и подлежит утери. Исторические изречения и труды А.Бакиханова тоже имеют определенную значимость. В этих трудах содержится богатые исторические сведения про экономические реалии Азербайджана и других регионов мира. На основе этих трудов выявляется социально экономические оттенки во взглядах А.А.Бакиханова.

Ключевые слова: мыслитель, социально-философские взгляды, социально-этические воззрения, богатство, благополучия.

UOT: 338.1;/006; JEL:II2

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/67-72>

A.A.Bakikhanovs social-philosophical and social-ethical views

Seyfaddin Samandarov

E-mail: Seyfeddinsamandarov@mail.ru

Abstract: A.A.Bakikhanov's socio-philosophical views were formed on the basis of the traditional views of the Eastern and Azerbaijani elite.

Despite the fact that they were formed by the thinkers of previous times, A.A.Bakikhanov's philosophical and moral sayings and certain ideas are of interest today.

The highest level of well-being is not state and rank it is the attainment of peace of mind, According to the thinker, the highest degree of blogging is not wealth or money, but mental moderation and well-being. A.A. Bakykhanov also believes that modesty is an adornment of a person's being and a source of his external and spiritual benefits. As for the wealth of the world, it constantly changes from hand to hand and is subject to loss. Historical sentences and works of A. Bakykhanov also have a certain significance. These works contain rich historical information about the economic realities of Azerbaijan and other regions of the world. On the basis of these works, the socio-economic nuances of A.A. Bakikhanov's ideas are revealed.

Keywords: thinker, socio-philosophical views, socio-ethical views , wealth, prosperity

UOT:338.1;/006; JEL:II2

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/73-79>

İqtisadiyyatda struktur transformasiyası: dövlət sektorunun yeri və rolu

Asif Mustafayev

AR ETN İqtisadiyyat İnstitutu, aparıcı elmi işçi, i.f.d., dosent

E-mail: asif5252@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3989-1598>

Ədalət Əzizov

AR ETN İqtisadiyyat İnstitutu, aparıcı elmi işçi, i.f.d.

Xülasə: Məqalədə müasir dövrdə iqtisadiyyatın struktur transformasiyası prosesində dövlət sektorunun strateji mövqeyi və funksiyaları tədqiq edilir. Struktur transformasiyası iqtisadi resursların aşağı məhsuldarlıqlı sahələrdən yüksək texnologiyalı və səmərəli sahələrə transferi kimi xarakterizə olunur. Bu keçid prosesində bazar mexanizmlərinin çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq üçün dövlətin tənzimləyici müdaxiləsi zəruri hesab edilir. Məqalədə həmçinin rəqəmsal transformasiya şəraitində dövlət sektorunun çevik idarəetmə mexanizmlərinə keçidi məsələlərinə toxunulur. Struktur islahatlarının sosial risklərini minimuma endirmək üçün dövlətin sosial müdafiə funksiyasının vacibliyi əsaslandırılır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, dövlət sadəcə tənzimləyici deyil, həm də iqtisadi yeniliyin əsas katalizatoru rolunda çıxış etməlidir. Müasir çağırışlar fonunda dövlət sektorunun resurs bölgüsündəki iştirakı iqtisadi dayanıqlığı təmin edən mühüm faktordur. Yekun olaraq, struktur transformasiyasının davamlılığı üçün dövlət və bazar qüvvələri arasında optimal balansın tapılması təklif edilir.

Açar sözlər: struktur transformasiyası, dövlət sektoru, ÜDM, rəqəmsal transformasiya, “fəal dövlət”, bazar, diversifikasiya, texnologiya və s.

JEL O11, O25; UOT 334.7; 330.34

Giriş

İqtisadiyyatda struktur transformasiyası sadəcə sahələrarası pay bölgüsünün dəyişməsi deyil, həm də iqtisadiyyatın keyfiyyətə yeni bir mərhələyə yüksəlməsini şərtləndirən daxili təkamül prosesidir. Bu proses resursların (əmək, kapital, texnologiya) aşağı məhsuldarlıqlı sahələrdən (məsələn, ənənəvi kənd təsərrüfatı) yüksək əlavə dəyər yaradan sahələrə (müasir sənaye və yüksək texnoloji xidmətlər) doğru hərəkəti ilə xarakterizə olunur. İqtisadi inkişafın klassik nəzəriyyələrində struktur transformasiyası artımın hərəkətverici qüvvəsi kimi qəbul edilir. Lyuisin ikisektorlu modeli¹ və Kuznetsin struktur dəyişiklikləri yanaşması² göstərir ki, ölkə inkişaf etdikcə Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) tərkibində kənd təsərrüfatının payı azalır, sənaye və xidmət sektorunun payı isə

¹ Artur Lyuis tərəfindən irəli sürülən bu model, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatını “ənənəvi” (kənd təsərrüfatı) və “müasir” (sənaye) olmaqla iki əsas sektora ayırır. Modelin əsas məntiqi kənd təsərrüfatında mövcud olan “artıq işçi qüvvəsinin” sıfır marjinal məhsuldarlıqla çalışması fərziyyəsinə söykənir. Bu artıq işçi qüvvəsi kənd təsərrüfatından sənayeyə transfer edildikdə, ümumi məhsul istehsalında ciddi artım baş verir. Sənaye sektorunda əmək haqlarının sabit qalması sahibkarların mənfəətini artırır və bu vəsaitlər yenidən investisiyaya yönəldilir. Kapital yığılımı sürətləndikcə, müasir sektor genişlənir və daha çox işçi qüvvəsini özünə cəlb edir. Lyuis qeyd edir ki, bu proses kənd təsərrüfatındakı artıq işçi qüvvəsi tamamilə tükənənə (“Lyuis dönüş nöqtəsi”) qədər davam edir.

² Saymon Kuznets iqtisadi artımı struktur dəyişiklikləri ilə birbaşa əlaqələndirən empirik tədqiqatların əsasını qoymuşdur. O müəyyən etmişdir ki, ölkələrin adambaşına düşən gəliri artdıqca, iqtisadiyyatın strukturunda qaçılmaz daxili yerdəyişmələr baş verir. Bu yanaşmaya görə, inkişaf prosesində kənd təsərrüfatının həm ÜDM-dəki, həm də məşğulluqdakı payı mütləq şəkildə azalır. Eyni zamanda, sənaye və xidmət sektorlarının payı artaraq iqtisadiyyatın aparıcı qüvvəsinə çevrilir. Kuznets həmçinin qeyd edir ki, bu keçid dövründə gəlir bərabərsizliyi əvvəlcə artır, lakin müəyyən inkişaf səviyyəsindən sonra azalmağa başlayır (“Kuznets ayrısı”). Struktur dəyişiklikləri təkcə sahələr üzrə deyil, həm də istehlakçı tələbinin strukturunda (Engel qanunu) özünü büruzə verir. Kuznetsin fikrincə, iqtisadi artım sadəcə kəmiyyət artımı deyil, cəmiyyətin iqtisadi və sosial strukturunun köklü şəkildə yenilənməsidir. Onun nəzəriyyəsi dövlətlərə iqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərində sektorlararası balans qorumaq üçün elmi bələdçilik edir.

artır. Lakin, müasir dövrdə bu keçid yalnız “fiziki” yerdəyişmə deyil, həm də texnoloji mürəkkəbləşmə prosesidir.

Müasir elmi ədəbiyyatda bu proses “iqtisadi mürəkkəblilik” (economic complexity) termini ilə daha dərinlən izah olunur. Bu yanaşmaya görə, ölkənin rifahı onun istehsal etdiyi məhsulların nə qədər “bilgi tutumlu” olmasından asılıdır. Məsələn, iqtisadiyyatın şaxələnməsi (diversifikasiya) struktur transformasiyasının əsas indikatorudur. Struktur transformasiyası zamanı dövlətin rolu “bazarı əvəzləmək” deyil, “strateji katalizator” funksiyasını yerinə yetirməkdir [1, s.142].

Struktur transformasiyası iki əsas kanal vasitəsilə iqtisadi artıma təsir göstərir:

1. Sektor daxili məhsuldarlıq artımı: Mövcud sahələrdə yeni texnologiyaların tətbiqi.
2. Sektorlararası struktur dəyişikliyi: İşçi qüvvəsinin aşağı məhsuldarlıqlı sahədən yüksək məhsuldarlıqlı sahəyə keçməsi (static structural change).

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal transformasiya və “Sənaye 4.0” platforması struktur dəyişikliklərinin sürətini artırır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün “erkən deindustrializasiya” riski mövcuddur ki, bu da transformasiyanın elmi əsaslarla idarə olunmasını tələb edir. Bu kontekstdə, iqtisadi artımın davamlılığı üçün ixracatın diversifikasiyası və texnoloji modernləşmə paralel aparılmalıdır [2, s.215]. Stiqlisə görə, “Sənaye 4.0” texnologiyaları istehsalın avtomatlaşdırılmasını sürətləndirərək, inkişaf etməkdə olan ölkələrin ucuz işçi qüvvəsinə əsaslanan rəqabət üstünlüyünü əlindən alır. Bu vəziyyət iqtisadiyyatın kifayət qədər sənayeləşmədən birbaşa xidmət sektoruna keçməsi olan “erkən deindustrializasiya” riskini yaradır ki, bu da məhsuldarlığın uzunmüddətli artımına mane olur. O vurğulayır ki, texnoloji modernləşmə yalnız cihazların yenilənməsi deyil, bütöv bir “öyrənən cəmiyyətin” (learning society) qurulması prosesi olmalıdır. Əgər rəqəmsal transformasiya yerli bilik bazası ilə dəstəklənməzsə, inkişaf etməkdə olan ölkələr global dəyər zəncirində yalnız “istifadəçi” statusunda qalıb texnoloji asılılığa düşəcəklər. İxracatın diversifikasiyası isə bu mərhələdə kritikdir, çünki müxtəlif sahələrə yayılan ixrac potensialı texnoloji yeniliklərin bütün iqtisadiyyata sızmasını təmin edir. Stiqlis iddia edir ki, dövlətin sənaye siyasəti bazarı tamamilə sərbəst buraxmaq deyil, strateji sektorları texnoloji sıçrayış üçün stimullaşdırmaq üzərində qurulmalıdır. Elmi əsaslarla idarə olunan transformasiya, rəqəmsallaşmanın yaratdığı “rəqəmsal uçurumu” aradan qaldıraraq inklüziv iqtisadi artıma şərait yaradır. Nəticə etibarilə, ixracatın və texnologiyanın paralel inkişafı, ölkəni aşağı gəlirli xidmət tələsindən xilas edərək yüksək texnoloji suverenliyə aparan yeganə yoldur.

Əsas hissə

21-ci əsrdə struktur transformasiyası artıq yalnız sənayeləşmə demək deyil. İndi bu proses iki mühüm komponenti əhatə edir: Dekarbonizasiya (yaşıl iqtisadiyyat) və rəqəmsallaşma. İqtisadiyyatın strukturu enerji tutumlu sahələrdən bilik tutumlu və bərpa olunan enerji əsaslı sahələrə doğru transformasiyaya uğramalıdır. Bu keçid həm də yeni “bacarıqlar iqtisadiyyatı” (skills economy) yaradır ki, burada insan kapitalı ən vacib istehsal amilinə çevrilir. Bu transformasiyanın institusional çərçivəsi mülkiyyət hüquqlarının qorunması, rəqabət mühitinin təmin edilməsi və innovasiya ekosisteminin qurulması üzərində qurulmalıdır. İnstitusional islahatlar struktur dəyişikliklərinin sürətlənməsi üçün zəruri infrastruktur rolunu oynayır [3, s.89]. Acemoğlu və Robinsonun yanaşmasına görə, struktur transformasiyası sadəcə iqtisadi amillərin deyil, dövlət və cəmiyyət arasındakı institusional balansın nəticəsidir. Müəlliflər iddia edirlər ki, mülkiyyət hüquqlarının qorunmadığı bir mühitdə sahibkarların uzunmüddətli texnoloji layihələrə və struktur yeniliklərinə investisiya qoymaq marağı itir. “Dar dəhliz” konsepsiyası çərçivəsində dövlətin rolu rəqabət mühitini elə tənzimləməkdir ki, bu, həm innovasiyaları təşviq etsin, həm də inhisarçı güclərin transformasiyanın qarşısını almasına imkan verməsin. Müəlliflərin fikrincə, innovasiya ekosistemi yalnız “inklüziv institutlar” (inclusive institutions) vasitəsilə qurula bilər ki, bu da cəmiyyətin bütün təbəqələrinin iqtisadi proseslərdə iştirakını təmin edir. İnstitusional islahatlar struktur dəyişiklikləri üçün sadəcə yardımçı amil deyil, iqtisadi resursların bir sahədən digərinə səmərəli axışını təmin edən fundamental infrastruktur rolunu Bu yanaşma sübut edir ki, güclü dövlət nəzarəti ilə azad cəmiyyət arasındakı balans (“dəhliz”) saxlanıldıqda, iqtisadiyyat daha mürəkkəb və rəqabətə davamlı struktura təkamül edir. Əks halda, zəif institutlar şəraitində struktur transformasiyası ya ləngiyir, ya da dar bir elitənin maraqlarına xidmət edən səmərəsiz modelə çevrilir. Nəticə etibarilə, Acemoğlu və Robinson

vurğulayırlar ki, texnoloji tərəqqi və iqtisadi diversifikasiya yalnız hüquqi və siyasi islahatların möhkəm zəminində davamlı ola bilər.

Dövlət sektoru və struktur transformasiyası

Dövlət sektoru struktur transformasiyasının həm tənzimləyicisi, həm də strateji investoru qismində çıxış edərək, iqtisadiyyatın bir mərhələdən digərinə keçidini idarə edən mərkəzi institutdur. Dövlətin bu prosesdəki rolu sadəcə büdcə bölgüsü ilə bitmir, o, həm də bazarın uğursuzluqlarını aradan qaldıran və uzunmüddətli inkişaf trayektoriyasını müəyyən edən bir “memar” funksiyasını daşıyır.

Dövlət sektoru, iqtisadi resursların aşağı məhsuldarlıqlı ənənəvi sahələrdən yüksək texnoloji sektorlara yönləndirilməsi üçün zəruri olan stimullaşdırıcı sənaye siyasətini formalaşdırır. Müasir iqtisadi nəzəriyyələrə görə, dövlət yalnız “gəcə qarovulçusu” deyil, həm də innovasiya ekosisteminin risklərini bölüşən strateji katalizatorudur. Bu çərçivədə dövlətin rolu rəqabətə davamlı bazar mexanizmlərini qorumaqla yanaşı, özəl sektorun daxil olmağa tərəddüd etdiyi yüksək riskli Ar-Ge layihələrini maliyyələşdirməkdir [1, s.152]. Struktur transformasiyası dövründə dövlət sektoru təhsil və səhiyyə kimi sosial infrastruktur sahələrinə investisiya qoyaraq, yeni iqtisadiyyatın tələb etdiyi intellektual insan kapitalını hazırlayır. Eyni zamanda, dövlət mülkiyyət hüquqlarının təminatı və korrupsiya ilə mübarizə vasitəsilə institusional mühiti saflaşdıraraq xarici və yerli investisiyalar üçün əlverişli zəmin yaradır. Struktur keçidinin yaratdığı sosial gərginliyi və işsizlik risklərini azaltmaq üçün dövlət sosial müdafiə sistemlərini transformasiyanın çevikliyinə uyğunlaşdırmalıdır. Rəqəmsallaşma dövründə dövlət sektoru həm də “E-hökumət” həlləri ilə bürokratik maneələri azaldaraq transformasiyanın sürətini texniki səviyyədə dəstəkləyir. Nəticə etibarilə, dövlətin elmi əsaslara söykənən müdaxiləsi iqtisadiyyatın xammal asılılığından qurtulub mürəkkəb sənaye strukturuna keçməsinə həlledici rol oynayır.

Cədvəl 1

Dövlət sektorunun struktur transformasiyası prosesində funksiyaları

Funksiya	Struktur transformasiyasına təsiri
Strateji planlaşdırma	Gələcəyin prioritet sektorlarını müəyyən edir (məsələn: Yaşıl enerji).
Fiskal siyasət	Vergi güzəştləri ilə innovativ sahələrə kapital axınına təmin edir.
İnsan kapitalı	Təhsil islahatları ilə “Sənaye 4.0” üçün kadr bazası yaradır.
Hüquqi tənzimləmə	Anti-inhisar tədbirləri ilə bazarda rəqabəti və yeni oyunçuların girişini qoruyur.

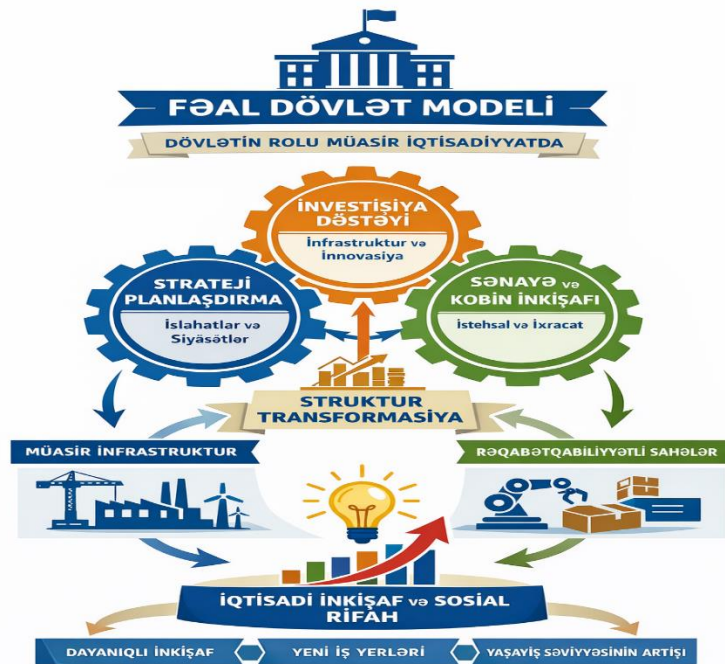
Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldə əks olunan dövlət funksiyalarının təhlili göstərir ki, struktur transformasiyası sadəcə bazarın təbii axarına buraxılacaq bir proses deyil, dövlətin çoxşaxəli və sistemli müdaxiləsini tələb edən elmi əsaslı bir keçiddir. Bu prosesdə strateji planlaşdırma dövlətin “uzaqgörənlik” funksiyasını yerinə yetirərək, iqtisadi resursların harada cəmləşəcəyinə dair aydın yol xəritəsi cızır. Xüsusilə yaşıl enerji və yüksək texnologiyalar kimi prioritet sektorların müəyyən edilməsi, investisiyaların riskini azaldır və özəl sektoru xammal asılılığından daha mürəkkəb istehsal sahələrinə doğru yönləndirir. Fiskal siyasət isə bu strateji hədəflərin maliyyə mühərriki rolunda çıxış edir; vergi güzəştləri və subsidiyalar vasitəsilə dövlət kapitalın rentabelliğini innovativ sahələrdə süni şəkildə artıraraq, iqtisadiyyatın texnoloji tərkibini yeniləyir.

Struktur transformasiyasının texniki tərəfini insan kapitalı sütunu tamamlayır. Təhsil islahatları və “Sənaye 4.0” standartlarına uyğun kadr hazırlığı transformasiyanın dayanıqlılığını təmin edir, çünki bacarıqlı işçi qüvvəsi olmadan ən müasir texnoloji infrastruktur belə iqtisadi dəyər yarada bilməz. Bu prosesdə hüquqi tənzimləmə və anti-inhisar tədbirləri “oyun qaydalarını” müəyyən edərək bazarda sağlam rəqabəti qoruyur və yeni, innovativ oyunçuların inhisarçı güclər tərəfindən sıxışdırılmasının qarşısını alır. Elmi ədəbiyyatda bu dörd funksiyanın vəhdəti “inklüziv inkişaf” modelinin təməli hesab olunur. Müasir iqtisadi yanaşmalara görə, dövlət bu alətləri paralel tətbiq

etdikdə iqtisadiyyat “orta gəlir tələsi”³ndən çıxaraq, resurs əsaslı modeldən bilik əsaslı modelə uğurlu transformasiya edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr ilkin mərhələdə ucuz işçi qüvvəsi və xarici texnologiyaların transferi hesabına sürətlə böyüyürlər. Qeyd olunan alətlər paralel tətbiq edilmədiyi təqdirdə “Orta gəlir tələsi” effektiv olur. Belə ki, gəlirlər artdıqca işçi qüvvəsinin xərcləri də yüksəlir və ölkə ucuz istehsalda (məsələn, tekstil, sadə montaj) digər azinkışaf etmiş ölkələrə rəqabətdə udur. Eyni zamanda, həmin ölkə hələ yüksək texnoloji innovasiyalar və brend yaratmaq sahəsində inkişaf etmiş ölkələrlə rəqabət aparacaq səviyyəyə çatmadığı üçün “iki tərəf arasında” sıxılıb qalır.

Dövlət sektorunun struktur transformasiyasındakı rolu müasir iqtisadiyyatda “fəal dövlət” (developmental state) modelinə əsaslanır. Bu modeldə dövlət sadəcə qayda qoyan deyil, həm də strateji istiqamətverici və bazar yaradıcı funksiyasını yerinə yetirir. Bax şəkil 1.

Şəkil 1. “Fəal dövlət” modeli

Mənbə: Şəkil müəllif tərəfindən tərtib edilmədir.

Bu modelin tətbiqi iqtisadiyyatın daxili strukturunu köklü şəkildə dəyişərək onu “Orta gəlir tələsi”ndən çıxarır. Müasir iqtisadi nəzəriyyələr sübut edir ki, dövlətin bu cür fəal müdaxiləsi olmadan texnoloji sıçrayış və sektorlararası balanslı keçid mümkün deyil. Dövlət sadəcə bazarın uğursuzluqlarını düzəltmir, o, həm də gələcəyin bazarlarını yaradır və formalaşdırır [7. s.73]. Mariana Mazzucatonun bu fikri müasir iqtisadi düşüncədə inqilabi bir yanaşma hesab olunur. Müəllif bu qənaətə gələrkən dövlətin iqtisadiyyatdakı rolunu “passiv tənzimləyici”dən “aktiv sahibkar” səviyyəsinə qaldırır. Müəllifin bu fikrini əsaslandıran 4 fundamental əsas aşağıdakılar hesab olunur:

1. Risklərin üstlənilməsi (The De-risking myth). Mazzucato sübut edir ki, özəl sektor yalnız qısamüddətli mənfəət görünən və riskləri hesablanmış sahələrə investisiya qoyur. Lakin, iqtisadiyyatın strukturunu köklü şəkildə dəyişən böyük texnoloji sıçrayışlar (məsələn: İnternet, GPS, Biotexnologiya) onilliklərlə davam edən, yüksək maliyyə tutumlu və uğursuzluq ehtimalı çox böyük olan sahələrdir. Müəllif göstərir ki, bu texnologiyaların hamısının təməlinə dövlətin qoyduğu “fədakar” kapital dayanır. Dövlət gələcəyin bazarını formalaşdırmaq üçün bu riskləri öz üzərinə götürür.

2. “Ağıllı kapital”ın yaradılması. Mazzucato iddia edir ki, dövlət sadəcə pul paylayan bir aparat deyil, o, texnoloji istiqaməti müəyyən edən strateji beyindir. Məsələn, “iPhone”un içindəki bütün smart texnologiyalar dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən proqramların nəticəsidir. Apple sadəcə bu mövcud texnologiyaları mükəmməl şəkildə birləşdirərək kommersiyalaşdırıb. Deməli, dövlət

³ Orta gəlir tələsi (Middle-Income Trap)-bir ölkənin müəyyən bir gəlir səviyyəsinə (adətən orta gəlir qrupuna) sürətlə yüksəldikdən sonra həmin səviyyədə ilişib qalması və yüksək gəlirli ölkələr sırasına keçə bilməməsi vəziyyətidir. Bu termin 2006-cı ildə Dünya Bankı tərəfindən işlədilmişdir.

texnoloji “yol xəritəsini” cızaraq yeni bazarların (məsələn, smartfon bazarı) yaranması üçün lazımı bütün komponentləri hazırlayıb.

3. Bazarın uğursuzluğunu gözləməmək. Klassik iqtisadiyyat deyir ki, dövlət yalnız bazar “çökəndə” və ya “işləməyəndə” müdaxilə etməlidir. Mazzucato isə buna qarşı çıxaraq bildirir ki, dövlət bazarın uğursuzluğunu gözləməməli, yeni iqtisadi sahələr yaratmaq üçün hərəkətə keçməlidir. Yaşıl iqtisadiyyat buna ən yaxşı nümunədir. Hazırda bir çox ölkələr bərpa olunan enerji sahəsinə böyük subsidiyalar verərək süni şəkildə yeni bir bazar yaradırlar ki, özəl sektor ora daxil ola bilsin.

4. Dəyərin kollektiv yaradılması. Müəllifə görə, dəyər yalnız özəl şirkətlər tərəfindən yaradılır. Bu, dövlətin, elmi müəssisələrin və cəmiyyətin birgə məhsuludur. Əgər dövlət təməl elmi araşdırmalara və infraqstruktura pul ayırmısaydı, özəl sektorun “innovasiya” edəcəyi bir platforma olmazdı. Buna görə də, dövlət sadəcə “tənzimləyici” deyil, gələcəyin bazarlarını vizualizasiya edən və onu fiziki olaraq quran əsas aktyordur.

Dövlət sektoru struktur transformasiyasını sürətləndirmək üçün texnoloji sıçrayışın əsas investoru və risk ortağı kimi çıxış edir. Müasir dövrdə iqtisadiyyatın neft-qaz və ya kənd təsərrüfatından asılılığının azaldılması dövlətin birbaşa Ar-Ge (tədqiqat və inkişaf) investisiyalarından asılıdır. Elmi yanaşmaya görə, dövlət sektoru xüsusilə yüksək kapital tələb edən və özəl sektorun riskli hesab etdiyi strateji sahələrdə “ilk addım atan” tərəf olur. Bu prosesdə dövlət yalnız maliyyə ayırmır, həm də müxtəlif sektorlar arasında texnoloji sinerji yaradan platformalar qurur. Struktur transformasiyası zamanı dövlət müəssisələrinin modernləşdirilməsi və rəqəmsallaşdırılması ümumi iqtisadi səmərəlilik üçün katalizator rolunu oynayır. Dövlətin missiya yönümlü iqtisadi siyasəti bazarda yeni seqmentlərin yaranmasına və özəl investisiyaların bu sahələrə axmasına rəhbərlik edir [4, s.182]. Beləliklə, dövlət sektoru transformasiyanın sadəcə müşahidəçisi deyil, onun əsas texnoloji hərəkətverici qüvvəsidir. Bu fəaliyyət iqtisadiyyatın daxili strukturunun keyfiyyətə yenilənməsini təmin edir.

Struktur transformasiyasının uğuru dövlətin əmək bazarını yeni iqtisadi şəraitə hazırlamaq bacarığından birbaşa asılıdır. Dövlət sektoru təhsil sistemini elə tənzimləməlidir ki, yetişən kadrlar “Sənaye 4.0” və rəqəmsal iqtisadiyyatın mürəkkəb tələblərinə cavab verə bilsin. İqtisadiyyatın strukturu dəyişdikcə, dövlət tərəfindən həyata keçirilən “ömürboyu təhsil” və “yenidən ixtisaslaşma” proqramları əmək resurslarının köhnə sahələrdən yeni sahələrə ağırsız keçidini təmin edir. Elmi tədqiqatlar göstərir ki, insan kapitalına qoyulan dövlət investisiyaları struktur dəyişikliklərinin yaratdığı sosial bərabərsizliyi azaldan ən mühüm alətdir. Dövlətin sosial-iqtisadi tənzimləmələri işçi qüvvəsinin mobilliyini artıraraq məhsuldarlığın yüksək olduğu sektorlarda məşğulluğu genişləndirir. Bu prosesdə dövlət həm də əmək bazarının gələcək ehtiyaclarını proqnozlaşdıran elmi mərkəz funksiyasını öz üzərinə götürür. İnsan kapitalının inkişafı vasitəsilə dövlət transformasiyanın davamlılığını təmin edən intellektual infraqstrukturu formalaşdırır [5, s. 104]. Nəticədə, güclü dövlət dəstəyi ilə formalaşan bacarıqlı işçi qüvvəsi iqtisadiyyatın yeni strukturunun əsas sütununa çevrilir.

Dövlət sektoru struktur transformasiyasını hüquqi və institusional islahatlar vasitəsilə qanuni çərçivəyə salır və iqtisadi subyektlər üçün proqnozlaşdırıla bilən mühit yaradır. Struktur dəyişiklikləri zamanı dövlətin institusional keyfiyyəti, xüsusən bürokratiyanın azaldılması və şəffaflığın artırılması transformasiyanın sürətini müəyyən edir. Elmi əsaslandırmalara görə, “yaxşı idarəetmə” prinsipləri dövlət resurslarının səmərəsiz sahələrə sızmasının qarşısını alır və investisiya cəlbəediciliyini yüksəldir. Dövlətin tənzimləyici rolu inhisarçılığı məhdudlaşdırmaqla bərabər, kiçik və orta sahibkarlığın innovativ sahələrdə payını artırmağa xidmət edir. Struktur transformasiyası şəraitində dövlət “tənzimləyici sandboxlar” yaradaraq yeni iqtisadi modellərin (məsələn, fintek və ya yaşıl enerji) sınaqdan keçirilməsinə şərait yaradır. Müasir yanaşmada dövlət sektoru həm də qlobal bazarlardakı dəyişiklikləri izləyərək yerli iqtisadi strukturu bu dalğalara uyğunlaşdıran bir strateji qərargah rolundadır [6, s.156]. Bu institusional infraqstruktur olmadan iqtisadiyyatın strukturunu köklü şəkildə dəyişmək və müasir rəqabətə tab gətirmək mümkün deyil. Dövlətin çevik idarəetməsi transformasiya prosesində yarana biləcək “bazarda uğursuzluqları” vaxtında müəyyən edir və onları aradan qaldırır.

Nəticə

İqtisadiyyatda struktur transformasiyası və dövlət sektorunun bu prosesdəki rolu ilə bağlı aparılan təhlillərin yekun nəticəsi olaraq qeyd etmək olar ki, dayanıqlı inkişaf yalnız bazarın təbii

axarına buraxıla bilməz. Bu prosesin uğuru dövlətin sadə tənzimləyicidən daha çox, strateji istiqamətverici və dəyişikliklərin əsas təşəbbüskarı kimi çıxış etməsindən asılıdır.

Struktur transformasiyasının nəticəsi kimi aşağıdakı mühüm məqamlar ön plana çıxır:

Birincisi, dövlət sektoru resursların aşağı səmərəli sahələrdən yüksək əlavə dəyər yaradan texnoloji sektorlara axınıni təmin edən əsas mexanizmdir. Bu keçid zamanı dövlətin maliyyə və investisiya dəstəyi xüsusilə yüksək riskli innovasiya sahələrində özəl sektor üçün zəruri olan ilkin hərəkətverici qüvvəni yaradır.

İkincisi, transformasiyanın davamlılığı üçün institusional mühitin keyfiyyəti həlledicidir. Mülkiyyət hüquqlarının qorunması, şəffaflığın artırılması və azad rəqabətin təmin edilməsi iqtisadi subyektlərin yeni struktura uyğunlaşmasını və uzunmüddətli investisiyalar qoymasını stimullaşdırır.

Üçüncüsü, insan kapitalının modernləşdirilməsi transformasiyanın ən vacib sütunudur. Dövlət təhsil və bacarıqların inkişafı vasitəsilə işçi qüvvəsini rəqəmsal iqtisadiyyatın tələblərinə hazırlamalıdır ki, bu da ölkənin qlobal rəqabətdə geri qalmasının və inkişafın müəyyən bir mərhələdə dayanmasının qarşısını alır.

Yekun olaraq, struktur transformasiyası dövlətin strateji uzaqgörənliyi, çevik institusional bazası və insan kapitalına yönəlmiş davamlı investisiyalarının vəhdətidir. Bu komponentlər bir araya gəldikdə iqtisadiyyat xammal asılılığından xilas olar, daxili səmərəlilik artır və ölkə yüksək texnoloji inkişaf yoluna qədəm qoyar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Rodrik D. (2018). *Straight talk on trade: Ideas for a sane World Economy*. Princeton University Press, 320 s.
2. Stiglitz J.E., Greenwald B.C. (2015). *Creating a Learning Society: A New Approach to Growth, Development, and Social Progress*. Columbia University Press, 512 s.
3. Acemoglu D., Robinson J.A. (2019). *The narrow corridor: States, Societies, and the fate of liberty*. Penguin Press, 576 s.
4. Mazzucato M. (2018). *The value of everything: Making and taking in the global economy*. PublicAffairs, 352 s.
5. Hanushek E.A., Woessmann L. (2015). *The knowledge capital of nations: Education and the Economics of Growth*. MIT Press, 240 s.
6. Aghion P., Antonin C., Bunel S. (2021). *The power of creative destruction: Economic Upheavals and the Wealth of Nations*. Belknap Press, 400 s.
7. Mazzucato M. (2015). *The entrepreneurial state: Debunking public vs private sector myths*. PublicAffairs, 288 s.

Структурная трансформация в экономике: место и роль государственного сектора

Асиф Мустафаев

МОН АР Институт Экономике. к.э.н, доцент

E-mail: asif5252@rambler.ru

Адалат Азизов

Институт Экономике МОН, ведущий научный сотрудник, д.ф.э.

Резюме: В статье исследуются стратегическое положение и функции государственного сектора в процессе структурной трансформации экономики в современную эпоху. Структурная трансформация характеризуется как перенос экономических ресурсов из низкопроизводительных отраслей в высокотехнологичные и эффективные. Для устранения недостатков рыночных механизмов в этом переходном процессе считается необходимым регуляторное вмешательство государства. В статье также рассматриваются вопросы перехода государственного сектора к гибким механизмам управления в условиях цифровой трансформации. Обоснована важность функции социальной защиты государства для

минимизации социальных рисков структурных реформ. Результаты исследования показывают, что государство должно выступать не только в роли регулятора, но и в роли главного катализатора экономических инноваций. На фоне современных вызовов участие государственного сектора в распределении ресурсов является важным фактором, обеспечивающим экономическую устойчивость. В заключение предлагается найти оптимальный баланс между государственными и рыночными силами для непрерывности структурных преобразований.

Ключевые слова: структурная трансформация, государственный сектор, ВВП, цифровая трансформация, “активное государство”, рынок, диверсификация, технологии и т. д.

JEL O11, O25; UOT 334.7; 330.34

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/73-79>

Structural transformation in the economy: place and role of the public sector

Asif Mustafayev

MSE RA Institute of Economics, leading researcher, PhD, associate professor

E-mail: asif5252@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3989-1598>

Adalat Azizov

Leading Researcher, Doctor of Economics, Institute of Economics,

Ministry of Education and Science

Abstract: The article examines the strategic position and functions of the public sector in the process of structural transformation of the economy in modern times. Structural transformation is characterized as the transfer of economic resources from low-productivity industries to high-tech and efficient ones. In the process of this transition, regulatory intervention of the state is considered necessary to eliminate the shortcomings of market mechanisms. The article also touches on the transition of the public sector to flexible management mechanisms in the context of digital transformation. The importance of the social protection function of the state in order to minimize the social risks of structural reforms is substantiated. The results of the study show that the state should act not only as a regulator, but also as the main catalyst for Economic Innovation. Against the backdrop of modern challenges, the participation of the public sector in resource allocation is an important factor ensuring economic sustainability. In conclusion, it is proposed to find the optimal balance between state and market forces for the sustainability of structural transformation.

Keywords: structural transformation, public sector, GDP, digital transformation, “active state”, market, diversification, technology, etc.

JEL O11, O25; UOT 334.7; 330.34

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/80-85>**Rəqəmsal marketingin kiçik və orta biznesin inkişafına təsiri****Tariyel Qurbanov**

AR ETN İqtisadiyyat İnstitutu, aparıcı elmi işçi, i.f.d., dosent

e-mail: tariyel188@mail.ru

Fuad Qədirli

Bakı Biznes Universiteti, magistr

fuadqedirli2018@gmail.com

Xülasə: Son illərdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı kiçik və orta biznes subyektlərinin fəaliyyət modelinə ciddi təsir göstərmişdir. Ənənəvi marketing üsullarının effektivliyinin azalması KOB-ları rəqəmsal marketing alətlərindən daha fəal istifadə etməyə məcbur etmişdir. Sosial media platformaları, axtarış sistemləri, kontent marketingi və onlayn reklam mexanizmləri KOB-ların bazarda mövqelərinin möhkəmləndirilməsində və hədəf auditoriyaya daha çevik şəkildə çatmasında əsas rol oynayır. Rəqəmsal marketing fəaliyyəti bizneslərin tanınma səviyyəsinin yüksəldilməsinə, müştəri münasibətlərinin gücləndirilməsinə və satış göstəricilərinin artmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, bu fəaliyyətlər KOB-lara məhdud resurslardan daha səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Məqalədə rəqəmsal marketing alətlərinin kiçik və orta bizneslərin inkişafına təsiri nəzəri və analitik yanaşma əsasında araşdırılmış, mövcud problemlər və inkişaf imkanları müəyyən edilmişdir. Aparılan təhlillər göstərir ki, rəqəmsal marketing strategiyalarının düzgün planlaşdırılması və optimallaşdırılması KOB-ların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mühüm amildir.

Açar sözlər: rəqəmsal marketing, KOB, biznesin inkişafı, rəqabət, marketing

Rəqəmsal marketingin KOB-larda tətbiqi istiqamətləri

Kiçik və orta biznes subyektləri (KOB-lar) üçün rəqəmsal marketing müasir dövrdə uğurun vacib açarlarından birinə çevrilib. Rəqəmsal marketing ənənəvi coğrafi məhdudiyyətləri aradan qaldıraraq KOB-lara daha geniş auditoriyaya çıxış imkanı verir [1]. Məsələn, kiçik bir yerli şirniyyat dükanı belə Instagram və Facebook kimi sosial platformalarda məhsullarını nümayiş etdirməklə daha çox müştəri cəlb edə bilər. Rəqəmsal kanallar vasitəsilə KOB-lar hədəf kütlələrinə daha fərdiləşdirilmiş reklamlar təqdim edir, interaktiv kampaniyalarla müştəri loyallığını gücləndirir və bunun nəticəsində brend tanınmasını artırır [2]. Həmçinin, rəqəmsal marketingin ölçülə bilən nəticələr verməsi KOB-lara marketing fəaliyyətlərini real vaxtda təhlil edib optimallaşdırmağa imkan tanıyır. Eyni zamanda, rəqəmsal marketing daha sərfəli olması ilə seçilir. Yəni ənənəvi marketing metodlarına nisbətən daha az büdcə tələb edir.

Rəqəmsal marketingin KOB-larda tətbiqi bir sıra əsas istiqamətləri əhatə edir. İlk növbədə, veb-saytların optimizasiyası (SEO) xüsusi önəm daşıyır. SEO sayəsində KOB-ların veb-saytı axtarış sistemlərində daha yüksək mövqeyə çıxır, bununla da orqanik trafiki və potensial müştəri sayını artırır. İkinci əsas istiqamət sosial media marketingidir. KOB-lar sosial şəbəkələrdə aktiv olaraq müştərilərlə birbaşa ünsiyyət qurur, bu da brendin tanınmasını yüksəldir və müştəri bağlılığını möhkəmləndirir [1]. Məzmun marketingi də KOB-lar üçün vacibdir; dəyərli və faydalı məzmunun (məsələn, bloq yazıları, video və infoqrafiklərin) yaradılması müştərilərin etimadını qazanmağa və onları cəlb etməyə xidmət edir. Yüksək keyfiyyətli məzmun həm də SEO nəticələrini yaxşılaşdıraraq şirkətin onlayn görünürsünü artırır [1]. Bundan əlavə, e-poçt marketingi KOB-lara müştərilərə birbaşa və şəxsi şəkildə çatmaq imkanı verir. Doğru planlandıqda e-poçt kampaniyaları müştəri əlaqələrini gücləndirir və yüksək investisiya qaytarması təmin edir. Nəhayət, onlayn reklamlar (məsələn, Google Ads, sosial media reklamları) qısa müddətdə geniş kütlələrə çatmaq üçün effektivdir. Rəqəmsal reklamlar vasitəsilə KOB-lar konkret hədəf auditoriyayı seçərək mesajlarını birbaşa həmin qruplara yönəldə bilərlər [1]. Beləliklə, rəqəmsal marketingin bu istiqamətləri KOB-lara məhdud resurslarla belə rəqabət üstünlüyü qazandırır və onları bazarda daha görünən edir.

Rəqəmsal marketingdən düzgün istifadə KOB-ların biznes göstəricilərinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Tədqiqatlar təsdiqləyir ki, rəqəmsal marketing KOB-ların fəaliyyətinin effektivliyini

yüksəltməkdə mühüm rol oynayır və rəqəmsal transformasiyanı sürətləndirərək onların iqtisadi nəticələrini yaxşılaşdırır və bazar payını genişləndirir [3]. Başqa sözlə, rəqəmsal alətlərdən aktiv istifadə edən kiçik şirkətlər daha geniş müştəri kütləsinə çıxır və maliyyə göstəricilərini yaxşılaşdırırlar. Rəqəmsal marketingin üstünlükləri sırasında brendin tanınmasının artması, imicin güclənməsi, yeni müştərilərin cəlb olunması, müştəri məmnuniyyətinin yüksəlməsi və xərclərin azalması hesabına satışların artması xüsusi qeyd oluna bilər [4]. Bu üstünlüklər KOB-ların bazarda böyük rəqiblərlə belə rəqabət aparmasına şərait yaradır. Hətta şirkətin ölçüsü və marketing büdcəsi kiçik olsa belə, rəqəmsal platformalardan səmərəli yararlanən bizneslər rəqabətli üstünlük əldə edə bilərlər.

Bununla yanaşı, bir çox KOB rəqəmsal marketing strategiyalarını tətbiq edərkən müəyyən çətinliklərlə üzləşir. Xüsusən də maliyyə və insan resurslarının məhdudluğu, eləcə də rəqəmsal bacarıqların yetərsizliyi KOB-ların onlayn marketing alətlərindən tam faydalanmasını çətinləşdirir. Məhz buna görə, KOB-ların rəqəmsal savadlılığının artırılması və onların bu sahədə dəstəklənməsi vacibdir. Müvafiq olaraq, hökumət və ya təşkilatlar tərəfindən rəqəmsal innovasiyaların təşviqi, təlim proqramlarının təşkil olunması və KOB-lara texniki və maliyyə dəstəyin verilməsi bu çətinliklərin aradan qaldırılmasına kömək edə bilər. Yekun olaraq, rəqəmsal marketingin KOB-larda uğurla tətbiqi onların müasir bazar şəraitinə uyğunlaşmasını, müştəriyönümlü strategiyalar qurmasını və məhdud resurslarla davamlı biznes artımı əldə etməsini mümkün edir. Bu istiqamətlərdən səmərəli istifadə edən KOB-lar rəqəmsal dövrdə həm yerli, həm də global səviyyədə öz mövqelərini gücləndirə bilərlər. [5]

Müasir dövrün rəqəmsal marketing tendensiyaları

Rəqəmsal marketing mühitində son illərdə sürətli dəyişikliklər baş verir. Yeni texnologiyaların və dəyişən istehlakçı davranışlarının təsiri ilə şirkətlər rəqəmsal kanallara daha çox yatırım etməyə başlamışlar. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, şirkətlərin 80%-dən çoxu onlayn reklam və sosial media xərclərini artırıb, eyni zamanda 65%-i televiziya və çap kimi ənənəvi reklam xərclərini azaltmışdır [6]. Bu dinamika müasir marketing strategiyalarında bir sıra əsas tendensiyaların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Aşağıda müasir dövrün ən önəmli rəqəmsal marketing trendləri və onların xarakteristikaları nəzərdən keçirilir:

1. Süni intellekt və maşın öyrənməsindən istifadə (AI və ML) Marketingdə süni intellektin rolu sürətlə artır. Şirkətlər AI texnologiyalarını məlumat analizi, istifadəçi segmentasiyası, kontent yaradılması və reklamların avtomatlaşdırılması üçün tətbiq edirlər. Nəticədə, marketing kampaniyalarının səmərəliliyi yüksəlir – AI tətbiq edən şirkətlərin 82%-i marketing investisiyalarından müsbət gəlir əldə etdiyini bildirir [7]. Məsələn, 2023-cü ildə OpenAI tərəfindən təqdim edilmiş ChatGPT aləti qısa zamanda geniş mənimsənilmiş və marketoloqlara məzmun yaratmaqda və müştəri ilə ünsiyyətdə yeni imkanlar verdi [8]. AI həmçinin reklam hədəfləmələrini dəqiqləşdirməyə, istifadəçi davranışlarını qabaqcadan proqnozlaşdırmağa və real vaxtda kampaniyaları optimallaşdırmağa imkan verir. Bu innovasiyalar sayəsində rəqəmsal marketing getdikcə daha çox avtomatlaşdırılmış və data yönümlü hala gəlir.

2. Qısa formalı video kontenti və vizual marketing: Son dövrün ulduz trendlərindən biri qısa və vertikal video formatlarıdır. İstifadəçilər ortalama gündə 100 dəqiqədən çox online video izləyir və bu rəqəm artmaqda davam edir [9]. Xüsusilə TikTok, Instagram Reels və YouTube Shorts kimi platformalardakı qısa videolar brendlərə auditoriyanın diqqətini cəkmək üçün effektiv vasitədir. Tədqiqatlar göstərir ki, qısa video kontenti digər strategiyalardan daha yüksək investisiya qayıtma göstəricisi (ROI) verir və marketoloqların 67%-i 2024-cü ildə bu tip məzmunu daha çox yatırım etməyi planlaşdırır [10]. Məsələn, TikTok aylıq 1 milyarddan artıq aktiv istifadəçi auditoriyası ilə ən sürətlə böyüyən sosial platformalardan biridir və istifadəçilərin təxminən 75%-i məhz TikTok-dakı videoların təsiri ilə məhsul və brendləri internetdə axtardıqlarını bildirib [10]. Bu, brendlərə viral video məzmunu vasitəsilə böyük kütlələrə təsir etmək imkanı yaradır. Nəticə etibarilə, qısa video trendləri rəqəmsal marketing strategiyalarının mərkəzinə çevrilib.

3. Fərdiləşdirmə və müştəri təcrübəsinin şəxsləndirilməsi: Müasir istehlakçılar markalardan daha şəxsiləşdirilmiş, ehtiyac və maraqlarına uyğun təcrübə gözləyirlər. Aparılmış sorğuların 78%-i istehlakçıların brendlərdən daha çox fərdiləşdirilmiş məzmun gözlədiyini təsdiqləyir [6]. Personalizasiya təkcə müraciət zamanı ad cəkmək deyil, eyni zamanda istifadəçinin

keçmiş davranışlarına, axtarışlarına və maraqlarına əsaslanaraq ona uyğun təkliflər, kontent və mesajlar təqdim etməkdir. Məsələn, e-ticarət saytları istifadəçilərin baxdığı məhsullara əsasən fərdi tövsiyələr verir, e-poçt marketinqində segmentləşdirilmiş kampaniyalar göndərilir. Fərdiləşdirilmiş məzmunun effektivliyi də çox yüksəkdir – statistikaya görə, personalizə edilmiş kontent qeyri-fərdiləşdirilmiş kontentlə müqayisədə 42% daha yüksək nəticə göstərir (məsələn, daha çox kliklənmə və dönüşüm) [7]. Lakin fərdiləşdirmə artdıqca, bununla əlaqəli olaraq məxfilik və məlumat gizliliyi məsələləri də ön plana çıxır (bu barədə aşağıda ayrıca bəhs olunur). Şirkətlər balanslı qoruyaraq həm unikal müştəri təcrübəsi yaratmağa, həm də istifadəçi məlumatlarının təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışmalıdırlar.

4. Chatbotlar və ani ünsiyyət imkanı: Müştərilərlə dərhal və 24/7 ünsiyyət qurmaq imkanı bizneslər üçün önəmli trendlərdən biridir. Chatbot texnologiyaları (avtomatlaşdırılmış söhbət botları) bu ehtiyacı qarşılamaqda şirkətlərə yardım edir. Bugün istehlakçılar sualları və problemləri üçün ani cavab gözləyirlər – araşdırmaya görə, müştərilərin 82%-i onlayn canlı chat və ya sosial media vasitəsilə sorğu göndərəndə bir neçə dəqiqə ərzində cavab almağı gözləyir, əks halda 53%-i alış niyyətindən vaz keçərək rəqibə yönele biləcəyini bildirir [12]. Bu gözləntiləri qarşılamaq üçün çox sayda şirkət veb sayt və messengerlərinə chatbotlar integrasiya edir. Artıq bizneslərin təxminən 55%-i müştəri xidmətində chatbotlardan və avtomatlaşdırılmış e-poçt kampaniyalarından istifadə etməyə başlamışdır [6]. Chatbotlar insan operatorun yükünü azaldır, gecə-gündüz təcili sorğulara cavab verir və eyni anda çoxlu sayda müştərinə qarşılıyır. Məsələn, bank və ya aviabilet saytında chatbot sadə suallara (balans sorğulama, sifariş təqibi və s.) anındaca cavab verə bilər. Əlbəttə, chatbotların da insan məntiqini tam əvəz etmədiyi hallar var; buna görə ən uğurlu brendlər chatbotları canlı dəstək komandası ilə sinerji şəklində istifadə edir, mürəkkəb məsələləri lazım olduqda insan əməkdaşlara ötürür. Ümumilikdə, ani cavab vermə və 7/24 dəstək imkanı yaradan chatbotlar müştəri məmnuniyyətini və satış çevrilmələrini artırdığı üçün rəqəmsal marketinqin vacib tendensiyasına çevrilib.

5. Sosial ticarət və influencer marketinqi: Sosial media platformaları təkcə ünsiyyət və kontent paylaşımı yeri olmaqdan çıxıb, artıq birbaşa alış-veriş məkanına çevrilirlər. Sosial ticarət dedikdə, istehlakçıların Facebook, Instagram, TikTok, Pinterest və s. sosial şəbəkələrdə məhsulları kəşf edib birbaşa həmin platforma daxilində alış etməsi nəzərdə tutulur. Bu trend son illərdə o qədər güclənib ki, 2024-cü ildə qlobal e-ticarət xərclərinin 9,6%-nin məhz sosial ticarətin payına düşəcəyi proqnoz edilir [7]. Sosial şəbəkələr alış prosesini asanlaşdırmaq üçün shoppable funksiyalar təqdim edir: məsələn, Instagram-da paylaşım üzərində məhsul etikətləmək, birbaşa “səbətə atmaq” düymələri, canlı yayım zamanı məhsul göstərib satmaq kimi imkanlar geniş yayılıb. Bununla yanaşı, influencer marketinqi sosial platformalarda brendlərin auditoriyaya çıxışını artıran əsas alətə çevrilib. Etibarlı hesab etdikləri sosial media simalarının (influencerlərin) tövsiyələri istehlakçıların qərarlarına ciddi təsir göstərir – pandemiya dövründə aparılan tədqiqatda respondentlərin 75%-i influencer tövsiyələrinə güvəndiyini bildirib [6]. İndi qlobal brendlər marketinq büdcələrində influencer əməkdaşlıqları üçün əhəmiyyətli pay ayırır və bu sektorun bazar həcminin 2025-ci ildə 32,5 milyard dollara çatacağı təxmin edilir [13]. Marketoloqların 80%-dən çoxu influencer marketinqini effektiv bir strategiya kimi dəyərləndirir [13]. Çünki bu yanaşma brendlərə hədəf kütlənin etibarını qazanmaqla məhsullarını daha təbii şəkildə tanıtmaya imkan verir. Məsələn, bir kosmetika markası məşhur bir gözəllik bloqeri ilə əməkdaşlıq edib məhsulunu onun izləyicilərinə təqdim edərək ənənəvi reklamdan qat-qat yüksək etimad və rezonans əldə edə bilər. Həmçinin, istifadəçilərin yaratdığı məzmun (UGC) – yəni müştərilərin paylaştığı rəy, foto və videolar – da sosial sübut (social proof) kimi çıxış edərək digər potensial alıcıların inamını gücləndirir. Statistikaya görə, istehlakçıların ~68%-i alış qərarını verməkdə sosial şəbəkələrdəki reyting və rəylərə əsaslanır [6]. Bu səbəbdən, rəqəmsal marketinqdə sosial platformalar vasitəsilə həm birbaşa satış (məs., Instagram Shop), həm də influencer tövsiyələri üzərindən təsir gücünü birləşdirmək trendlərin ön sırasındadır.

6. Davamlılıq (sustainability) və brend dəyərlərinin ön plana çıxarılması – Müasir dövrdə istehlakçılar yalnız məhsulun qiymət və keyfiyyətinə deyil, həm də şirkətlərin sosial və ekoloji məsuliyyətinə böyük önəm verirlər. Başqa sözlə, brend imicinin cəmiyyətə və planetə faydalı dəyərlərlə uzlaşması vacib hala gəlib. Məsələn, “Think with Google” platformasında paylaşılan bir araşdırmaya görə istehlakçıların 82%-i artıq öz dəyərlərinə uyğun dəyərlərə malik brendləri seçməyə

üstünlük verirlər [11]. Xüsusilə gənc nəsillər (Y və Z nəsli) brendin dayanıqlılıq (məsələn, karbon izi, təkrar emal), etik istehsal, ictimai ədalət və digər sosial mövzulardakı mövqeyinə diqqət yetirirlər [10]. Bu tendensiya “yaşıl marketing” strategiyalarının yaranmasına səbəb olub – şirkətlər öz ekoloji təşəbbüslərini, xeyriyyə layihələrini və məsuliyyətli təchizat zənciri praktikasını istehlakçılara aktiv şəkildə kommunikasiyasını qururlar. Məsələn, geyim sektorunda H&M və Zara kimi markalar təkrar emal proqramlarını və davamlı materiallardan istehsalı ön plana çıxaran kampaniyalar həyata keçirirlər. Eyni zamanda, davamlılıq mesajları marketingdə yalnız görüntü xətrinə olmamalıdır; istehlakçılar brendlərdən real addımlar və şəffaf məlumatlar gözləyirlər. Bir çox müştəri üçün şirkətin sosial məsuliyyəti onun məhsulunu seçib-seçməməsində həlledici faktora çevrilib. Məsələn, aparılan sorğulardan birində iştirakçıların 70%-ə qədəri etiraf edib ki, əgər bir şirkətin ekoloji və sosial məsələlərdə etibarlı olduğunu düşünmürlərsə, həmin şirkətin məhsulunu almaqdan imtina edə bilərlər [14]. Buna görə də müasir marketing strategiyalarında brend dəyərlərinin ictimaiyyətə düzgün ötürülməsi və dürüstlük prinsipi vacibdir. Şəffaflıq da burada əsas rol oynayır: şirkətin öz fəaliyyətində buraxdığı səhvləri açıq etiraf etməsi, istehlakçı suallarına səmimi cavablar verməsi onun etibarlılığını artırır.

Yuxarıda sadalanan tendensiyalar göstərir ki, müasir rəqəmsal marketing çoxşaxəli və dinamik bir sahədir. Uğurlu olmaq istəyən şirkətlər həm nəzəri cəhətdən bu yeni trendləri yaxından izləməli, öyrənməli, həm də praktikada öz marketing fəaliyyətlərinə tətbiq etməlidirlər. Həm texnoloji yeniliklərə adaptasiya, həm də istehlakçıların dəyişən gözləntilərinə uyğunlaşma, rəqəmsal dünyada rəqəbat aparan markalar üçün həlledici faktorlar olacaqdır. Beləliklə, nəzəri biliklərlə təcrübəvi həlləri birləşdirən, yuxarıdakı tendensiyalara açıq və çevik yanaşan şirkətlər müasir dövrdə rəqəmsal marketingdən maksimum fayda götürə biləcəklər.

Nəticə:

Aparılan təhlillər və məqalə boyunca müzakirə olunan nəzəri yanaşmalar göstərir ki, rəqəmsal marketing müasir dövrdə kiçik və orta bizneslərin (KOB-ların) inkişafında həlledici rol oynayan əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Ənənəvi marketing üsullarının təsir gücünün azalması, istehlakçı davranışlarının rəqəmsal mühitə keçməsi və rəqəbat mühitinin sərtləşməsi KOB-ları rəqəmsal marketing alətlərini strateji səviyyədə tətbiq etməyə məcbur etmişdir. Bu kontekstdə rəqəmsal marketing təkcə tanıtım vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda biznesin davamlı inkişafını təmin edən kompleks idarəetmə və kommunikasiya mexanizmi kimi çıxış edir.

Məqalədə araşdırılan rəqəmsal marketingin tətbiq istiqamətləri göstərir ki, sosial media, axtarış sistemləri, məzmun marketingi, e-poçt marketingi və onlayn reklamlar KOB-lara məhdud resurslarla daha geniş auditoriyaya çıxış imkanı yaradır. Bu alətlər vasitəsilə bizneslər öz məhsul və xidmətlərini daha dəqiq hədəf qruplarına təqdim edir, müştəri ehtiyaclarını daha operativ şəkildə müəyyənləşdirir və bazar dəyişikliklərinə çevik reaksiya verə bilirlər. Xüsusilə rəqəmsal kanalların ölçülə bilən nəticələr təqdim etməsi KOB-lara marketing fəaliyyətlərini davamlı şəkildə analiz etmək və optimallaşdırmaq imkanı verir ki, bu da uzunmüddətli perspektivdə maliyyə dayanıqlılığını gücləndirir.

Müasir dövrün rəqəmsal marketing tendensiyalarının təhlili isə göstərir ki, texnoloji yeniliklər KOB-ların inkişaf imkanlarını daha da genişləndirmişdir. Süni intellekt, avtomatlaşdırma, fərdiləşdirilmiş marketing yanaşmaları, qısa formalı video kontent, sosial ticarət və omnichannel strategiyalar bizneslərin müştəri ilə münasibətlərini daha keyfiyyətli səviyyəyə daşıyır. Bu tendensiyalar sayəsində KOB-lar müştərilərlə daha yaxın əlaqə qurur, onların davranışlarını daha dərinlən anlayır və fərdi təkliflər təqdim etməklə loyallığı artırır. Nəticədə rəqəmsal marketing yalnız satışların artmasına deyil, eyni zamanda brend tanınmasının yüksəlməsinə, müştəri məmnuniyyətinin güclənməsinə və bazarda etibarlı mövqenin formalaşmasına şərait yaradır.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, rəqəmsal marketingin KOB-ların inkişafına təsiri yalnız texnologiyaların mövcudluğu ilə məhdudlaşmır. Bu təsirin real nəticələr verməsi üçün rəqəmsal strategiyaların məqsədyönlü şəkildə planlaşdırılması, biznes məqsədləri ilə uyğunlaşdırılması və sistemli şəkildə idarə olunması vacibdir. Rəqəmsal marketing alətlərinin təsadüfi və ya qısa müddətli tətbiqi dayanıqlı inkişaf yaratmır. Əksinə, ardıcıl strategiya, düzgün kanal seçimi və müştəriyönlü yanaşma KOB-ların rəqəbat qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Ümumilikdə, məqalənin nəticələri göstərir ki, rəqəmsal marketing kiçik və orta bizneslər üçün

sadəcə alternativ marketing yolu deyil, müasir biznes mühitində inkişafın əsas şərtlərindən biridir. Rəqəmsal marketingi effektiv şəkildə tətbiq edən KOB-lar bazarda daha çevik fəaliyyət göstərir, dəyişən istehlakçı tələblərinə uyğunlaşır və uzunmüddətli inkişaf üçün möhkəm əsas yaradır. Bu baxımdan, rəqəmsal marketing strategiyalarının davamlı şəkildə təkmilləşdirilməsi və biznesin ümumi inkişaf strategiyasına inteqrasiya edilməsi KOB-ların gələcək uğurunun əsas açarlarından biri kimi qiymətləndirilə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. <https://www.enabase.com/blog/kobi-ler-icin-dijital-pazarlama-stratejileri-basariyi-artirmanin-etkili-yollari>
2. <https://www.geostrategiya.az/news.php?id=666>
3. <https://www.mdpi.com/2071-1050/16/19/8667>
4. <https://www.marketologi.ru/publikatsii/stati/6447/>
5. <https://www.salesforce.com/small-business/marketing/digital-marketing-smb-guide/>
6. <https://tpmap.org/submission/index.php/tpm/article/download/1575/1295/3376>
7. <https://martech.zone/what-is-performance-marketing/>
8. <https://www.smartinsights.com/digital-marketing-strategy/digital-strategy-development/digital-marketing-trends-2024/>
9. <https://reelmind.ai/blog/ansel-adams-photo-iconic-photography>
10. <https://www.adobe.com/uk/express/learn/blog/digital-marketing-trends>
11. <https://www.thinkwithgoogle.com/intl/tr-tr/icgoruler/tuketici-trendleri/2024-dijital-pazarlama-trendleri/>
12. <https://www.linkedin.com/pulse/importance-immediate-responses-how-ai-chatbots-improve-nikolic-olqpf/>
13. <https://influencemarketinghub.com/influencer-marketing-benchmark-report/>
14. <https://plangphalla.com/why-trust-is-the-most-powerful-driver-of-purchases-in-2025/>

Влияние цифрового маркетинга на развитие малого и среднего бизнеса

Тарийель Гурбанов

Институт экономики МНО Азербайджанской Республики, ведущий научный сотрудник,

к.э.н., доцент

e-mail: tariyel188@mail.ru

Фуад Гадирли

Бакинский бизнес-университет, магистрант

fuadqedirli2018@gmail.com

Резюме: В последние годы стремительное развитие цифровых технологий оказало существенное влияние на модель функционирования субъектов малого и среднего бизнеса. Снижение эффективности традиционных методов маркетинга вынудило МСП активнее использовать инструменты цифрового маркетинга. Платформы социальных сетей, поисковые системы, контент-маркетинг и механизмы онлайн-рекламы играют ключевую роль в укреплении позиций МСП на рынке и более оперативном достижении целевой аудитории. Деятельность в сфере цифрового маркетинга способствует повышению узнаваемости бизнеса, укреплению отношений с клиентами и росту показателей продаж. В то же время данные инструменты позволяют МСП более эффективно использовать ограниченные ресурсы. В статье на основе теоретического и аналитического подходов исследовано влияние инструментов цифрового маркетинга на развитие малого и среднего бизнеса, выявлены существующие проблемы и возможности развития. Проведённый анализ показывает, что правильное планирование и оптимизация стратегий цифрового маркетинга являются важным фактором повышения конкурентоспособности МСП.

Ключевые слова: цифровой маркетинг, МСП, развитие бизнеса, конкуренция, маркетинг

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/80-85>**The impact of digital marketing on the development of small and medium-sized enterprises****Tariyel Gurbanov**Institute of Economics, ANAS, Leading Researcher, Ph.D. in Economics, Associate Professor
e-mail: tariyel188@mail.ru**Fuad Qadirli**Baku Business University, Master's Student
fuadqedirli2018@gmail.com

Abstract: In recent years, the rapid development of digital technologies has significantly influenced the operational models of small and medium-sized enterprises (SMEs). The decreasing effectiveness of traditional marketing methods has forced SMEs to adopt digital marketing tools more actively. Social media platforms, search engines, content marketing, and online advertising mechanisms play a key role in strengthening SMEs' market positions and reaching target audiences more efficiently. Digital marketing activities enhance brand recognition, improve customer relationships, and increase sales performance. At the same time, these activities allow SMEs to utilize limited resources more efficiently. This article examines the impact of digital marketing tools on the development of SMEs using theoretical and analytical approaches, identifying existing challenges and opportunities for growth. The analysis shows that proper planning and optimization of digital marketing strategies are crucial factors in increasing the competitiveness of SMEs.

Keywords: digital marketing, SMEs, business development, competition, marketing

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/86-96>

Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinə yatırılan daxili və xarici investisiyalardan səmərəli istifadənin elmi-iqtisadi qiymətləndirilməsi

Sulduz Səlimov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu,

Bakı Dövlət Universiteti, İqtisadiyyat kafedrası

ORCID 0009 0000 3611 7198

sulduz.salimov21@gmail.com

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinə yönəldilən daxili və xarici investisiyaların iqtisadi səmərəliliyi elmi-nəzəri və praktiki aspektlərdən təhlil edilir. Tədqiqat çərçivəsində enerji sektorunun milli iqtisadiyyatda rolu, investisiya axınlarının strukturu və bu investisiyaların istehsal potensialına, ixrac imkanlarına və enerji təhlükəsizliyinə təsiri araşdırılmışdır. Eyni zamanda, investisiya resurslarından istifadənin effektivliyini məhdudlaşdıran amillər müəyyən edilmiş və səmərəliliyin artırılması istiqamətində əsas inkişaf prioritetləri əsaslandırılmışdır. Aparılan təhlil göstərir ki, investisiyaların rəşional idarə olunması və sektorun diversifikasiyası enerji sahəsində dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində həlledici rol oynayır.

Açar sözlər: yanacaq-enerji kompleksi, investisiya fəaliyyəti, daxili investisiyalar, xarici investisiyalar, iqtisadi səmərəlilik, enerji təhlükəsizliyi

Giriş. Qlobal iqtisadi inkişafın müasir mərhələsində enerji resursları ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin və rəqabət qabiliyyətinin əsas determinantlarından biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan, yanacaq-enerji kompleksi Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf modelində strateji əhəmiyyət daşıyan sahə hesab olunur. Zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan müstəqillik dövründən etibarən enerji sektoruna iri həcmli daxili və xarici investisiyalar cəlb etmişdir. Həmin investisiyalar iqtisadi artımın sürətləndirilməsi, istehsal infrastrukturunun modernləşdirilməsi və beynəlxalq enerji bazarlarında mövqelərin möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm rol oynamışdır. Bu kontekstdə investisiya resurslarından istifadənin səmərəliliyinin elmi əsaslarla qiymətləndirilməsi aktual tədqiqat problemi kimi ön plana çıxır.

Yanacaq-enerji kompleksinin milli iqtisadiyyatda strateji rolu

Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksi neft və qaz hasilatı, emalı, nəqli, elektrik enerjisinin istehsalı və paylanması kimi qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyət sahələrini özündə birləşdirir. Bu sektor dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında, ixracın strukturunda və valyuta daxilolmalarının təmin olunmasında aparıcı mövqeyə malikdir. Eyni zamanda, enerji sektorunun inkişaf səviyyəsi sənaye, nəqliyyat və sosial infrastruktur sahələrinin inkişaf tempinə birbaşa təsir göstərir. Beləliklə, YEK-ə yönəldilən investisiyalar multiplikativ iqtisadi effekt yaradan strateji kapital qoyuluşları kimi qiymətləndirilə bilər. Qeyd olunduğu kimi beynəlxalq kapitaldan istifadə mexanizmi özündə kapital resurslarının yaranmasını, onların məqsədli istiqamətlərdə məqsədli hərəkətini, həmin resurslardan istifadə qaydalarını müəyyən edən hüquqi və normativ qanunvericiliyin yaradılmasını, həmin resurslardan mövcud qaydalara uyğun olaraq istifadə edilməsi üsulu və qaydalarını birləşdirir. Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq kapitaldan istifadə istiqamətində həm ixracatçılar, həm də idxalçılar üçün münbit şərait yarandığından 1995-ci ildən başlayaraq ölkə iqtisadiyyatına bu tip kapitalın axınları başlamışdır. Həmin kapital axınları ölkə iqtisadiyyatında yeni iqtisadi sistemə uğurlu transformasiyanı şərtləndirmiş, iqtisadiyyatın bütün sahələrində dinamik inkişafın təmin edilməsində baza rolunu oynamış, dövlətin maliyyə ehtiyatlarının toplanmasında mühüm faktora çevrilmiş, əhalinin sosia rifahının yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyətə malik olmuş, ölkədə aparılan iqtisadi siyasətin həm mikro, həm də makro səviyyədə səmərəli nəticələnməsində əsas aparıcı qüvvəyə çevrilmişdir.

Beynəlxalq kapitalın ölkə iqtisadiyyatında oynadığı iqtisadi rolu, onun əhəmiyyətini təhlil

etmək üçün zəruri olan çoxsaylı iqtisadi göstəricilər vardır. Həmin göstəricilərə ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilmiş xarici kapitalın, o cümlədən investisiyaların, maliyyə kreditlərinin, dövlət təminatı olan, dövlət təminatı olmayan kreditlərin, digər investisiyaların, daxil olmuş neft bonuslarının dinamikası, ölkə iqtisadiyyatına yatırılmış daxili və xarici investisiyaların müqayisəli dinamikası, Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici şirkətlər və birgə müəssisələr tərəfindən qoyulmuş xarici investisiyaların pay dinamikası, Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb edilmiş beynəlxalq kapitalın strukturu, cəlb edilmiş beynəlxalq kapitalın tərkibində birbaşa və portfel investisiyaların müqayisəli dinamikası, sahələr üzrə istifadə dinamikası, ölkə iqtisadiyyatında əsas kapitalla yönəldilmiş beynəlxalq kapitalın dinamikası, əsas kapitalla yönəldilmiş daxili və xarici investisiyaların müqayisəli dinamikası, cəlb edilmiş beynəlxalq kapitalın struktur elementlərinin cəmi kapitalda və qruplardakı xüsusi çəkisinin dinamikası, neft və qeyri-neft sektorları üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların dinamikası, investisiyalar hesabına reallaşdırılan infrastruktur layihələr üzrə göstəricilər, investisiyalar hesabına reallaşdırılan sosial layihələr üzrə göstəricilər, ölkə iqtisadiyyatına qoyulmuş xarici investisiyaların ümumi artım tempi, ölkəyə cəlb edilmiş beynəlxalq kapitalın struktur elementləri üzrə artım tempi, ölkə iqtisadiyyatında mövcud olan beynəlxalq kapitalın idxal əmsalı, ixrac əmsalı və investisiya tələbinin multiplikator əmsalı və s. aid olunmalıdır. Lakin bu göstəricilərin təhlil olunmasından əvvəl, zəruri olan təhlil edilməli mühüm bir neçə göstəricilər də vardır. Bu göstəricilərə dünya miqyasında kapitalın ixrac və idxal göstəricilərini, ona aid olan mühüm dinamikanı, həmçinin dünya miqyasında son 15 il ərzində istehsal edilmiş ümumi daxili məhsulun həcmi dinamikası və onlar arasındakı asılılıq aid edilməlidir.

Beynəlxalq kapital bazarında baş verən mühüm dəyişikliklər, inkişaf meyilləri nəzərdən keçirilməli, təhlil edilməli, əsas göstəricilər arasındakı asılılıq müəyyən edilməli və onların əsasında Azərbaycan iqtisadiyyatında beynəlxalq kapitaldan istifadə mexanizmi təhlil olunmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatına beynəlxalq kapitalın cəlb olunması ölkədə aparılan iqtisadi siyasətin prioritetlərindən biridir. Ölkədə beynəlxalq kapitaldan istifadəyə uyğun şəraitin yaradılması hüquqi bazanın təmin edilməsi ilə reallaşdırılmışdır. Belə bir baza 15 yanvar 1992-ci ildə qəbul olunmuş “Xarici investisiyaların qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” və 13 yanvar 1995-ci ildə qəbul olunmuş “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” vasitəsilə təmin edilmişdir. Ölkəyə beynəlxalq kapitalın cəlb olunması üçün hüquqi, normativ bazanın yaradılması beynəlxalq aləmdə qəbul və tələb edilən tələb və standartlardan biridir. Bununla yanaşı beynəlxalq kapitalın ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi üçün tərəflər arasında ikiqat vergiyə cəlb etmə ləğv edilmiş, investisiyaların ikitərəfli, qarşılıqlı qorunması şərtləri reallaşdırılmış, investisiyalardan istifadə edilməsi üçün güzəştli şərtlər müəyyən edilmiş, beynəlxalq kreditlərdən istifadə üçün stimullaşdırma qaydaları haqqında sənədlər imzalanmışdır. Beynəlxalq kapitaldan daha da səmərəli istifadə etmək məqsədilə kreditorlar və investorlar üçün mane və məhdudiyyətlər aradan götürülmüş, əməliyyatlar üzrə dəyişməz valyuta kursu müəyyən edilmiş, reinvestisiya üçün uyğun, səmərəli şərait təmin edilmişdir. Qeyd edilənlər əsasında ölkəmizdə beynəlxalq kapitalın istifadəsi üçün cəlbedici şərait yaradılmışdır.

Daxili investisiyalardan istifadənin səmərəliliyinin təhlili

Yanacaq-enerji kompleksində daxili investisiyalar əsasən dövlət büdcəsi vəsaitləri, Dövlət Neft Fondundan transfertlər və SOCAR-ın investisiya proqramları hesabına formalaşır. Bu vəsaitlər hasilat güclərinin artırılması, enerji infrastrukturunun yenilənməsi, texnoloji avadanlıqların modernləşdirilməsi və enerji təchizatının etibarlılığının yüksəldilməsi istiqamətlərində istifadə olunur.

Daxili investisiyaların səmərəliliyi istehsal xərclərinin azaldılması, enerji itkilərinin minimuma endirilməsi və istehsal proseslərinin texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsi kimi göstəricilərlə xarakterizə olunur. Son dövrlərdə bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafına yönəldilən daxili investisiyalar enerji balansının diversifikasiyasına və uzunmüddətli dayanıqlılığın təmin edilməsinə mühüm töhfə verir.

Azərbaycanda beynəlxalq kapitaldan istifadənin vəziyyətini təhlil etmək üçün 2000-2023-cü illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına yatırılmış investisiyaların dinamikasını və ÜDM-ə nisbətini nəzərdən keçirmək lazımdır (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

1995-2023-cü illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırılmış investisiyaların və ümumi daxili məhsulun dinamikası

İllər	Cəmi investisiyalar		Xarici investisiyalar		Daxili investisiyalar		Ümumi daxili məhsul	
	mln. manat	mln. dollar	mln. manat	mln. dollar	mln. manat	mln. dollar	mln. manat	mln. dollar
1995	480,7	544,1	331,4	375,1	149,3	169,0	2133,8	2415,2
1996	800,8	932,1	533,1	620,5	267,7	311,6	2732,6	3180,8
1997	1351,2	1694,5	1042,4	1307,3	308,8	387,2	3158,6	3960,7
1998	1495,1	1932,2	1139,0	1472,0	356,1	460,2	3440,6	4446,4
1999	1293,8	1571,0	898,6	1091,1	395,1	479,9	3775,1	4583,7
2000	1289,8	1441,4	829,5	927,0	460,3	514,4	4718,1	5272,5
2001	1454,5	1561,8	1016,8	1091,8	437,7	470,0	5315,6	5687,7
2002	2718,9	2796,6	2172,8	2234,9	546,1	561,7	6062,5	6232,2
2003	4249,3	4326,3	3311,0	3371,0	938,3	955,3	7146,5	7275,1
2004	5820,3	5922,8	4496,3	4575,5	1324,0	1347,3	8530,2	8675,2
2005	6733,4	7118,5	4628,5	4893,2	2104,9	2225,3	12522,5	13236,3
2006	7415,6	8300,4	4514,2	5052,8	2901,4	3247,6	18746,2	20977,0
2007	10353,9	12066,1	5727,2	6674,3	4626,7	5391,8	28360,5	32898,2
2008	13328,0	16222,0	5625,8	6847,4	7702,2	9374,6	40137,2	48846,9
2009	10475,0	13033,5	4395,1	5468,6	6079,9	7564,9	35601,5	44146,0
2010	14118,9	17591,4	6619,7	8247,8	7499,2	9343,6	42465,0	52656,0
2011	17048,8	21588,9	6849,8	8673,9	10199,0	12915,0	52082,0	66144,0
2012	20251,0	25778,8	8102,7	10314,0	12148,3	15463,8	54743,7	69524,4
2013	21448,2	27340,0	8269,3	10540,9	13178,9	16799,1	58182,0	73891,1
2014	21890,6	27907,5	9175,6	11697,7	12715,0	16209,8	59014,1	74948,0
2015	20057,4	19547,2	10998,9	10719,1	9058,5	8828,1	54380,0	52749,0
2016	22706,4	14228,0	16216,1	10161,1	6490,3	4066,9	60425,2	37826,2
2017	24462,5	14213,2	15697,3	9120,5	8765,2	5092,8	70337,8	40866,3
2018	25877,0	15221,7	14002,1	8236,5	11874,9	6985,2	80092,0	47094,1
2019	24986,6	14698,0	12119,5	7129,1	12867,1	7568,9	81896,2	48174,2
2020	22484,0	13225,9	10413,2	6125,4	12070,8	7100,5	72578,1	42693,0
2021	25313,8	14890,4	12751,9	7501,1	12561,9	7389,3	93203,2	54825,4
2022	29135,1	17138,3	14879,3	8752,5	14255,8	8385,8	133825,8	78721,1
2023	32080,9	18871,1	14671,2	8630,1	17409,7	10241,0	117768,4	69275,5
Cəmi	391121,5	341703,7	201428,3	171852,2	189693,1	169850,6	1213375,3	1021222,2

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 1-in məlumatlarından görünür ki, 2000-2023-cü illər ərzində ölkəmizin iqtisadiyyatına 391121,5 mln manat və ya 341703,7 mln dollar həcmində investisiyalar yatırılmışdır. Həmin investisiyaların həcmi 2000-ci ildən başlayaraq 2023-cü il də daxil olmaqla hər il artımla müşahidə edilən dinamikaya malik olmuşdur. Belə ki, cəmi investisiyaların həcmi 2005-ci ildə 2000-ci ilə nəzərən 5 dəfə, 2010-cu ildə 2005-ci ilə nəzərən 2 dəfədən artıq, 2015-ci ildə 2010-cu ilə nəzərən 42%, 2020-ci ildə isə 2015-ci ilə nəzərən 12% və nəhayət 2023-cü ildə 2020-ci ilə nəzərən 42,6%, baza dövrü hesab edilən 2000-ci illə müqayisədə isə 25 dəfəyə qədər artmışdır. Belə sürətli artımın səbəbi “Əsrin müqaviləsi”nin bağlanması ilə əlaqədar olaraq ölkəyə küllü miqdarda xarici investisiyaların axını ilə izah olunur.

Cədvəl 1-in məlumatlarından görünür ki, 2006, 2008-2009-cu illər və 2017-2020-ci illər istisna olmaqla hər il ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların qoyuluşunda artımla müşahidə edilən dinamika olmuşdur. 2000-ci ildən 2023-cü ilədək illik investisiya qoyuluşlarının həcmi 17dəfə artmışdır. Göründüyü kimi təhlil edilən illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına 197483,8 milyon manat və ya 166986,2 mln dollar xarici investisiya qoyulmuşdur.

Xarici investisiyalar məcmu investisiya qoyuluşlarının 51,1%-ni təşkil etmişdir. İnvestisiyaların qalan hissəsi, yəni 48,9%-i isə daxili investisiyaların payına düşmüşdür. Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, ölkə iqtisadiyyatına ən çox xarici investisiya 2012-2016-cı illər

ərzində qoyulmuşdur. Həmin illər ərzində xarici investisiya qoyuluşlarının həcmi uyğun olaraq 2012-ci ildə 10314 mln dollar, 2013-cü ildə 10540,9 mln dollar, 2014-cü ildə 11697,7 mln dollar, 2015-cü ildə 10719,1 mln dollar, 2016-cı ildə isə 10161,1 mln dollar təşkil etmişdir.

Xarici investisiyaların iqtisadi təsiri və effektivliyi

Xarici investisiyalar Azərbaycan yanacaq-enerji kompleksinin formalaşması və beynəlxalq enerji sisteminə integrasiyasında mühüm rol oynamışdır. Beynəlxalq neft və qaz şirkətləri ilə bağlanmış uzunmüddətli sazişlər ölkəyə iri həcmli kapital axını ilə yanaşı, müasir texnologiyaların və qabaqcıl idarəetmə təcrübəsinin transferini təmin etmişdir.

Xarici investisiyaların effektivliyi hasilatın artımı, ixrac marşrutlarının şaxələndirilməsi və beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi ilə özünü büruzə verir. Bununla yanaşı, bu investisiyalar yerli insan kapitalının inkişafına və institusional potensialın gücləndirilməsinə də müsbət təsir göstərmişdir.

Beynəlxalq kapital axınlarının xarici investisiya qoyuluşları şəklində ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunması ölkədə iqtisadi dinamikanın təmin edilməsinə və həmçinin makroiqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasına birbaşa şərait yaratmışdır. Belə ki, həmin faktor bir sıra makroiqtisadi göstəricilərə birbaşa təsir edir. Bu göstəricilərə ümumi daxili məhsul həcmi, məşğulluq səviyyəsini, işsizlik səviyyəsini, pul emissiyasını, texniki silahlanma səviyyəsini və s. aid etmək olar.

Cədvəl 1-in məlumatlarından görünür ki, ölkədə 2000-2023-cü illər ərzində 1198134,3 mln manat və ya 1002635,4 mln dollar həcmində ümumi daxili məhsul istehsal olunmuşdur. Həmin dövr ərzində cəmi investisiyaların ÜDM-də payı 32,7% təşkil etmişdir. ÜDM-də xarici investisiyaların payı 16,9%, daxili investisiyaların payı isə 15,8% səviyyəsində formalaşmışdır. ÜDM-də xarici investisiyaların payı 2015-ci ildə 20%, 2016-cı ildə 27%, 2017-ci ildə isə 22% olaraq ən yüksək səviyyədə formalaşmışdır. Lakin buna qədər xarici investisiyaların ÜDM-də payının daha yüksək səviyyədə olduğu illər mövcud olmuşdur. Məsələn, bu göstərici 2002-ci ildə 35,8%, 2003-cü ildə 46%, 2004-cü ildə 52%, 2005-ci ildə 36%, 2006-cı ildə 24%, 2007-ci ildə isə 20% səviyyəsində formalaşmışdır. 2007-ci ildən başlayaraq ölkə iqtisadiyyatında daxili investisiyaların həcmi artmağa başlamış və bu səbəbdən də 2008-2014-cü illərdə məcmu investisiyalarda xarici investisiyaların payı bir qədər azalmışdır. 2015-ci ildən başlayaraq yenidən əks dinamika müşahidə olunmuşdur. 2023-cü ildə bu pay 12%-ədək enmişdir.

2015-ci ildən başlayaraq artıq xarici tərəfdaşlar ölkə iqtisadiyyatında aparılan diversifikasiya siyasətinə uyğun olaraq vəsaitlərini qeyri-neft sektoruna da yatırmağa başladılar ki, nəticədə həmin ildən başlayaraq bu günə kimi ölkədə məcmu investisiya qoyuluşlarında xarici investisiyaların xüsusi çəkisi artmış və aşağıdakı kimi olmuşdur: 2015-ci ildə 54,8%, 2016-cı ildə 71%, 2017-ci ildə 64%, 2018-ci ildə 54%, 2019-cu ildə 49%, 2020-ci ildə 46%, 2021-ci ildə 50%, 2023-ci ildə isə 52%.

Təhlillər göstərir ki, son illər ərzində, yəni təhlil aparılan illər ərzində ölkədə istehsal edilən ÜDM-lə ölkəyə cəlb edilən beynəlxalq kapital arasında üzvi bağlılıq vardır.

Cəlb edilmiş beynəlxalq kapitalın strukturunda xüsusi çəki etibarilə əsas yeri neft sənayesinə yatırımlar tutur. Onun xüsusi çəkisi 2009-2023-cü illər ərzində orta hesabla 47,4% olmuşdur. Bu element beynəlxalq kapitalın strukturunda ən yüksək çəkiyə 57,5%-ə 2014-cü ildə malik olaraq 6731 milyon dollara çatmışdır. Bu 2009-cu il ilə müqayisədə 4318 milyon dollar və ya 179% artım deməkdir. Təhlil edilən göstərici 2021-ci ildə ikinci ən yüksək xüsusi çəkiyə 53,4%-ə çatmışdır. Həmin il neft sənayesinə xarici kapital qoyuluşu 4005 milyon dollar təşkil edərək 2009-cu il ilə müqayisədə 1592 milyon dollar və ya 66% artmışdır.

Ölkə iqtisadiyyatının postneft dövrünə qədəm qoyması ilə əlaqədar olaraq ölkəyə cəlb edilən beynəlxalq kapitalın strukturunda dəyişiklik edilərək onun daha çox maliyyə kreditlərinə, birgə müəssisə və şirkətlər vasitəsilə qeyri-neft sektoruna, eyni zamanda ən zəruri strateji layihələrə istiqamətlənməsi çox vacibdir. Beynəlxalq kapitalın restrukturizasiyası bu günün ən vacib iqtisadi inkişaf strategiyasına çevrilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına beynəlxalq kapitalın cəlb edilməsi mexanizminin müasir vəziyyətinin təhlil edilməsi üçün nəzərdən keçirilməli olan ən vacib göstəricilərdən biri də 2010-2023-cü illər ərzində Azərbaycana Respublikası sənaye sahələrində əsas kapitalla yönəldilən xarici və daxili investisiyalardan ibarətdir.

Cədvəl 1-in göstəricilərindən görünür ki, 2009-2023-cü illər ərzində Azərbaycan sənayesinə 113015,5 milyon manat həcmində əsas kapitalla daxili və xarici investisiya cəlb olunmuşdur. Həmin investisiyalar ölkə iqtisadiyyatına həmin dövrdə qoyulmuş məcmu investisiyaların 54,8%-ni təşkil etmişdir. Birbaşa investisiyalar iki istiqamətə, yəni neft-qaz sektoruna və digər sektorlara yönəldilmişdir. Neft qaz sektoruna yönəldilən vəsaitlər 51063,3 milyon dollar olmaqla cəmi investisiyaların 40,5%-ni və birbaşa investisiyaların 75,1%-ni təşkil etmişdir. Birbaşa investisiyaların tərkibində digər sektorlara yönəldilən vəsaitlər 16963,2 milyon dollar olmaqla cəmi investisiyaların 14,3%-ni, birbaşa investisiyaların isə 24,9%-ni təşkil etmişdir.

2010-cu ildən başlayaraq artan dinamika 2015-ci ildə ən yüksək məbləğə 6927,1 milyon dollara çatmışdır. 2010-cu ilə nəzərən artım 2,1 dəfəyə çatmışdır. 2016-2019-cu illərdə birbaşa investisiyalarda artım tempi mövcud olmasa da, hər il məcmu investisiyalardakı öz xüsusi çəkisini qoruyaraq 2016-cı ildə 61,3%, 2017-ci ildə 61,5%, 2018-ci ildə 55,8%, 2019-cu ildə isə 52,5% təşkil etmişdir. 2020-2023-cü illər ərzində isə bu göstəricidə artım dinamikasının bərpa olunduğu müşahidə edilmişdir. Belə ki, ölkəyə sənayesinə cəlb olunan əsas kapitalla yönəldilən daxili və xarici investisiyaların həcmi 2012-ci ilə müqayisədə 2020-ci ildə 7,8%, 2021-ci ildə 14,2%, 2023-ci ildə isə 39,1% artaraq 8405,7 milyon manat səviyyəsində qərarlaşmışdır. Bu isə təhlil edilən bütün illər ərzində birbaşa investisiyalara olan ehtiyacın göstəricisidir.

Cədvəl 1-in göstəricilərindən aydın olur ki, 2009-2023-cü illər ərzində sənayesinə cəlb olunan əsas kapitalla yönəldilən daxili və xarici investisiyalar 16,8% səviyyəsində olmaqla 113015,3,0 milyon manat təşkil etmişdir. Göstəricilərdən aydın olur ki, bu göstərici həm məbləğcə, həm də il ərzində cəlb olunmuş xarici investisiya xüsusi çəki etibarilə ən yüksək səviyyəyə 2016-ci ildə çatmışdır. Həmin il onun məbləği 9949,8 milyon manat, xüsusi çəkisi isə 73,9% olmuşdur. 2012-ci ildən başlayaraq bu göstərici demək olar ki, hər il 1300,0 milyon manat səviyyəsində yuxarı olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, xarici investisiyalar vasitəsilə iqtisadiyyatda manevr etmək imkanları geniş olur.

Beynəlxalq kapitaldan istifadənin ölkə iqtisadiyyatına təsirini təhlil etmək üçün nəzərdən keçirilməli mühüm göstəricilərdən biri də 2000-2023-cü illərdə iqtisadiyyatda əsas kapitalla yönəldilmiş beynəlxalq kapitalın illər üzrə müqayisəli dinamikasıdır.

Cədvəl 1-in göstəricilərindən aydın olur ki, 2000-2019-cu illər ərzində əsas kapitalla məcmu investisiya qoyuluşlarında xarici, beynəlxalq kapitalın xüsusi çəkisi 2007-ci ilə qədər 50%-dən yuxarı olmuş, sonrakı illərdə isə aşağı enərək, təhlil edilən sonuncu 2015-ci ildə 2000-2023-cü ilin orta göstəricisinə (43,8%) yaxın bir həddə formalaşmışdır. Bu göstərici 2000-2023-cü illər ərzində 35,6% səviyyəsində olmaqla iqtisadiyyatın əvvəlcə neft-qaz sektorunda, sonra isə digər sektorların əsas kapitalla olan ehtiyacının ödənilməsində xüsusi rol oynamışdır. Son illərin göstəricilərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, beynəlxalq kapital bu gün də yəni 2015-2023-cü illər ərzində orta illik xüsusi çəki etibarilə 43,8% təşkil edərək iqtisadiyyatın dinamik inkişafında öz əhəmiyyətli rolunu oynamaqdadır.

2023-cü ildə bu tip vəsait qoyuluşu 21310,7 milyon manat təşkil etmiş və 2000-ci ilə nəzərən 16910,4 milyon manat və ya 19,5 dəfə artmışdır. Təhlil edilən illər ərzində əsas kapitalla investisiya qoyuluşu yalnız 2009-cu ildə əvvəlki ilə müqayisədə 22,32%, 2014-cü ildə 1,3%, 2015-ci ildə 9,4%, 2016-cı ildə 1,2%, 2018-ci ildə 1,1%, 2020-ci ildə 7,1%, 2021-ci ildə isə 2,4% azalmış, qalan 16 il ərzində isə artımlara malik olmuşdur. Faiz etibarilə ən yüksək artım 2000-ci ildə 424,4%, sonra 2002-2003-cü illərdə 179,7%, 2008-ci ildə isə 133,1% qeydə alınmışdır. Məbləğ etibarilə bu göstərici ən yüksək səviyyəyə 2019-cu ildə çataraq əvvəlki ilə nəzərən 1,6% artmışdır. Cədvəl 3.10-un göstəricilərindən aydın olur ki, 2000-2023-cü illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarında xarici investisiyalar xüsusi çəki etibarilə 35,6% təşkil etmişdir. Göründüyü kimi bu göstərici 2000-2006-cı illərdə 50%-dən yuxarı olmuşdur. Belə ki, bu səviyyə 2000-ci ildə 52,4%, 2001-ci ildə 62,6%, 2002-ci ildə 74,1%, 2003-cü ildə 75,2%, 2004-cü ildə 73,1%, 2005-ci ildə 63,5%, 2006-cı ildə isə 53,5% təşkil etmişdir. Ölkə iqtisadiyyatında 2007-ci ildən başlayaraq əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarında daxili investisiyaların xüsusi şəkisinin artması bir sıra səbəblərlə izah olunur. Bu xarici investisiyaların daha çox cəlb olunduğu neft-qaz sektorunda əsas kapitalla təchiz olunmanın kifayət səviyyəyə çatması, eyni zamanda ölkənin özünün zəruri səviyyədə valyuta ehtiyatlarının formalaşması ilə və s. səbəblərlə əlaqədar olmuşdur. Təhlil edilən illər

içərisində 2010-cu ildən başlayaraq 2016-cı il də daxil olmaqla sözügedən göstərici artım dinamikasına malik olmuşdur. Belə ki, əvvəlki il ilə müqayisədə 2010-cu ildə bu artım 761,5 mln manat və ya 146,3%, 2011-ci ildə 193,6 mln manat və ya 108,0%, 2012-ci ildə 658,8 mln manat və ya 125,3%, 2013-cü ildə 1413,0 mln manat və ya 143,3%, 2014-cü ildə 231,7 mln manat və ya 105%, 2015-ci ildə 1994,9 mln manat və ya 140,7%, 2016-cı ildə isə 2655 mln manat və ya 144,7% təşkil etmişdir. Məbləğ etibarilə bu göstərici ən çox 2016-cı ildə artmışdır. Sonrakı dövrdə, yəni 2017-2022-ci illərdə bu göstərici azalma dinamikası ilə əvəzlənmiş və 2023-cü ildə ötən ilə nəzərən 632,3 milyon manat və ya 14,8% azalmışdır, 2016-cı illə müqayisədə 4972,2 milyon manat və ya 57,9% azalaraq 3622,3 milyon manat olmuşdur.

İnvestisiya səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi meyarları

Yanacaq-enerji sektorunda investisiya səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi kompleks yanaşma tələb edir. Bu prosesdə iqtisadi gəlirlilik, sosial-iqtisadi təsir, texnoloji yeniliklərin tətbiqi və ekoloji dayanıqlılıq əsas meyarlar kimi çıxış edir. İnvestisiyaların geri dönüş səviyyəsi və əlavə dəyər yaratma qabiliyyəti iqtisadi səmərəliliyin əsas göstəriciləridir. Sosial baxımdan isə məşğulluğun artırılması və regionların inkişafına töhfə xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Cədvəl 2-nin məlumatlarından görünür ki, 2000-ci ildən başlayaraq 2023-cü il də daxil olmaqla yalnız 2009-cu il, 2014-2016 və 2018, 2020-2021-ci illər istisna olaraq qalan illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında əsas kapitala yönəldilmiş ümumi investisiyaların artımla müşahidə edilən dinamikası mövcud olmuşdur. Belə ki, 2000-ci ildə ölkə iqtisadiyyatında əsas kapitala 967,8 mln manat həcmində vəsait qoyulmuşdur.

Cədvəl 2

2000-2023-cü illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas kapitala yönəldilmiş beynəlxalq kapitalın əvvəlki il ilə müqayisəli dinamikası

İllər	Ümumi investisiya (mln.man)	Əvvəlki ilə nəzərən artım, azalma		O cümlədən xarici investisiya		Əvvəlki ilə nəzərən artım, azalma	
		məbləğ (+;-)	dəyişmə (+;-) %-lə	məbləğ (mln man)	cəmdə xüsusi çəkisi (%-lə)	məbləğ (+;-)	dəyişmə (+;-) %-lə
2000	967.8	+739.8	424.4	507.5	52.4	+428.8	644.8
2001	1170.8	+203.0	121	733.1	62.6	+225.6	144.4
2002	2107.0	+936.2	179.9	1560.9	74.1	+828.8	212.9
2003	3786.4	+1679.4	179.7	2848.1	75.2	+1287.2	182.4
2004	4922.8	+1136.4	130.0	3598.8	73.1	+750.7	126.3
2005	5769.9	+847.1	117.2	3665.0	63.5	+66.2	102.0
2006	6234.5	+464.6	108.0	3333.1	53.5	-331.9	90.9
2007	7471.2	+1236.7	119.8	2844.5	38.1	-488.6	85.3
2008	9944.2	+2473.0	133.1	2242.0	22.5	-602.5	78.8
2009	7724.9	-2219.3	77.68	1645.0	21.3	-597	73.3
2010	9905.7	+2180.8	128.2	2406.5	24.3	+761.5	146.3
2011	12799.1	+2893.4	129.2	2600.1	20.3	+193.6	108.0
2012	15407.3	+2608.2	120.3	3258.9	21.2	+658.8	125.3
2013	17850.8	+2443.5	115.8	4671.9	26.2	+1413	143.3
2014	17618.6	-232.2	98.7	4903.6	27.8	+231.7	105.0
2015	15957.0	-1661.6	90.6	6898.5	43.2	+1994.9	140.7
2016	15772.8	-184.2	98.8	8594.5	57.0	+2655.1	144.7
2017	17430.3	+1657.5	110.5	8476.4	49.0	-118.1	98.6
2018	17244.9	-185.4	98.9	7701.1	33.0	-775.3	91.0
2019	18539.5	+1294.6	107.5	7334.3	36.9	-366.8	95.2
2020	17226.1	-1313.4	92.9	5155.3	29.9	-2179	70.3
2021	16815.5	-410.6	97.6	4253.6	25.3	-901.7	82.5
2022	17878.2	+1062.7	106.3	3622.3	20.3	-631.3	85.2
2023	21310,7	+3432,5	119,1	3900,9	18,3	+287,6	107,6
Cəmi	281856,0			96755,9	34,3		

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatına beynəlxalq kapitalın cəlb edilməsinin müasir vəziyyətini geniş təhlil etmək üçün nəzərdən keçirilməli mühüm göstəricilərindən biri də 2000-2023-cü illərdə

Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas kapitalla yönəldilmiş xarici və daxili investisiyaların müqayisəli dinamikasıdır (Cədvəl 3).

Aparılan təhlillərdən görünür ki, əsrin müqaviləsi bağlanan zamandan, yəni 1994-cü ildən başlayaraq ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafa başlamasında, ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin ilbəil artmasında, məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsində, yoxsulluq səviyyəsinin azalmasında, inflyasiya hədlərinin makroiqtisadi siyasətin tələblərinə uyğun hədəflənməsində, əhəlinin real gəlirlərinin artırılmasında, işlək valyuta sisteminin yaradılmasında, uğurlu və səmərəli investisiya bazarının yaradılmasında beynəlxalq kapitalın böyük rolu olmuşdur.

Mövcud problemlər və inkişaf perspektivləri

Yanacaq-enerji kompleksində investisiyalardan istifadənin səmərəliliyini məhdudlaşdıran əsas amillər sırasında neft-qaz sektorundan asılılığın yüksək olması, global enerji bazarlarında qiymət volatilliyi və ekoloji risklər qeyd edilə bilər. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün investisiya siyasətində sektorlararası diversifikasiya, alternativ enerji mənbələrinin genişləndirilməsi və innovativ texnologiyaların tətbiqi prioritet istiqamətlər kimi müəyyən edilməlidir.

Perspektiv mərhələdə dövlət-özəl tərəfdaşlığının genişləndirilməsi və institusional idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına imkan verəcəkdir.

Cədvəl 3

2003-2023-cü illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas kapitalla yönəldilmiş xarici və daxili investisiyaların müqayisəli dinamikası

İllər	Cəmi investisiya qoyuluşları (mln man)	O cümlədən			
		daxili investisiya		xarici investisiya	
		həcmi (milyon manatla)	cəmdə xüsusi çəkisi (%-lə)	həcmi (milyon manatla)	cəmdə xüsusi çəkisi (%-lə)
2003	3 786,3	938,3	24,7	2 848,0	75,2
2004	4 922,7	1 323,9	26,8	3 598,7	73,1
2005	5 769,8	2 104,9	36,4	3 664,9	63,5
2006	6 234,4	2 901,3	46,5	3 333,1	53,4
2007	7 471,1	4 626,6	61,9	2 844,4	38,0
2008	9 944,1	7 702,1	77,4	2 241,9	22,5
2009	7 724,9	6 079,9	78,7	1 645,0	21,2
2010	9 905,6	7 499,1	75,7	2 406,4	24,2
2011	12 799,0	10 198,9	79,6	2 600,0	20,3
2012	15 407,2	12 148,3	78,8	3 258,9	21,1
2013	17 850,8	13 178,8	73,8	4 671,9	26,1
2014	17 618,6	12 714,9	72,1	4 903,6	27,8
2015	15 957,0	9 058,5	56,7	6 898,5	43,2
2016	15 772,8	6 490,2	41,1	9282,5	58,8
2017	17 430,3	8 765,2	50,2	8665,0	49,7
2018	17 244,8	11 874,8	68,8	5370,0	31,1
2019	18 539,4	12 867,0	69,4	5 672,4	30,5
2020	17 226,7	12 070,7	70,0	5 155,3	29,9
2021	16 815,4	12 561,8	74,7	4 253,6	25,2
2022	17 878,1	14 255,8	79,7	3 622,3	20,2
2023	21 310,7	17 409,7	81,6	3 900,9	18,3
Cəmi	277609,7	186770,7	67,2	90837,3	32,7

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 4-ün göstəricilərindən aydın görünür ki, 2003-2023-cü illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında əsas kapitalla yönəldilmiş xarici və daxili investisiyaların cəmi 277609,7 mln. manat təşkil etmişdir. Son iyirmi iki il ərzində əsas kapitalla qoyuluşlarda xarici investisiyalar 90837,3 mln. manat olmaqla cəmi qoyuluşların 32,7%-ni təşkil etmişdir. Daxili investisiyalar isə əsas kapitalla məcmu investisiya qoyuluşlarının 186770,7 mln manatını və ya 67,2%-ni təşkil etmişdir.

Cədvəl 4

2005-2023-cü illər ərzində Azərbaycan Respublikasını neft-qaz və qeyri neft-qaz sektorları üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş daxili investisiyaların müqayisəli dinamikası

İllər	Daxili investisiya qoyuluşları (mln man)	O cümlədən					
		Neft-qaz sektoru			Qeyri-neft qaz sektoru		
		həcmi (milyon manatla)	cəmdə xüsusi çəkisi, faizlə	əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	həcmi (milyon manatla)	cəmdə xüsusi çəkisi, faizlə	əvvəlki ilə nisbətən, faizlə
2005	2 104,9	546,5	25,9	---	1558,3	74,1	---
2006	2 901,3	621,4	21,4	113,7	2279,9	78,6	146,3
2007	4 626,6	956,5	20,7	153,9	3670,1	79,3	161,0
2008	7 702,1	1014,4	13,2	105,0	6687,7	86,8	180,4
2009	6 079,9	842,8	13,8	87,3	5237,0	86,2	82,3
2010	7 499,1	1077,4	14,3	120,8	6421,6	85,7	115,9
2011	10 198,9	1175,9	11,6	107,5	9023,0	88,4	138,4
2012	12 148,3	1361,5	11,3	114,0	10786,8	88,7	117,7
2013	13 178,8	1228,4	9,4	89,6	11950,4	90,6	110,1
2014	12 714,9	1774,7	13,9	143,9	10940,1	86,1	91,2
2015	9 058,5	1622,8	17,9	89,7	7435,6	82,1	66,7
2016	6 490,2	1843,0	28,4	111,0	4647,2	71,6	61,1
2017	8 765,2	2195,0	25,1	111,2	6570,2	74,9	132,0
2018	11 874,8	2496,5	21,1	110,0	9378,2	78,9	138,0
2019	12 867,0	2404,9	18,7	94,5	10462,1	81,3	109,5
2020	12 070,7	2302,9	19,1	95,6	9767,8	80,9	93,2
2021	12 561,8	2728,4	21,7	115,9	9833,4	78,3	98,5
2022	14 255,8	2631,3	18,5	93,7	11624,5	81,5	114,9
2023	17 409,7	3030,9	17,4	111,3	14378,8	82,6	119,5
Cəmi	184508,5	31855,2	17,3	---	152652,7	82,7	---

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bütün qeyd edilən iqtisadi göstəricilərin təmin edilməsində beynəlxalq kapital təməl, baza rolunu oynamışdır. İqtisadiyyatın aparıcı sahəsi olan neft-qaz kompleksinin əsaslı surətdə yenidən qurulması, ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq əlaqələr üçün yararlı və sərfəli vəziyyətə gətirilməsi, iqtisadiyyatın strateji sahələrinin əsas fondlarla, binalar, qurğular, avadanlıqlar, yeni texnika və texnologiyalarla təmin edilməsi məhz beynəlxalq kapitalın hesabına həyata keçirilmişdir.

Cədvəl 5

2005-2023-cü illər ərzində Azərbaycan respublikasını neft-qaz və qeyri neft-qaz sektorları üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş xarici investisiyaların müqayisəli dinamikası

İllər	Xarici investisiya qoyuluşları (mln man)	O cümlədən					
		Neft-qaz sektoru			Qeyri-neft qaz sektoru		
		həcmi (milyon manatla)	cəmdə xüsusi çəkisi, faizlə	əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	həcmi (milyon manatla)	cəmdə xüsusi çəkisi, faizlə	əvvəlki ilə nisbətən, faizlə
2005	3 664,9	3209,6	87,6	---	455,3	12,4	---
2006	3 333,1	2787,0	83,6	86,8	546,0	16,4	119,9
2007	2 844,4	2573,3	90,5	92,3	271,1	9,5	49,7
2008	2 241,9	1907,9	85,1	73,4	334,0	14,9	122,0
2009	1 645,0	1215,4	73,9	66,9	429,5	26,1	135,1
2010	2 406,4	1880,9	78,2	146,3	525,4	21,8	115,6
2011	2 600,0	1894,3	72,9	99,2	705,7	27,1	132,3
2012	3 258,9	2492,9	76,5	129,6	765,9	23,5	106,9
2013	4 671,9	3866,1	82,8	154,1	805,7	17,2	104,5
2014	4 903,6	4184,6	85,3	107,8	719,0	14,7	88,9

2015	6 898,5	5514,2	79,9	129,3	1384,2	20,1	188,9
2016	9282,5	6804,9	73,3	120,6	2477,5	26,7	175,0
2017	8665,0	6288,9	72,6	86,3	2376,1	27,4	89,5
2018	5370,0	3498,6	65,2	53,8	1871,3	34,8	76,2
2019	5 672,4	3443,9	60,7	96,6	2228,4	39,3	116,9
2020	5 155,3	3684,5	71,5	106,8	1470,7	28,5	65,9
2021	4 253,6	3085,0	72,5	81,9	1168,5	27,5	77,7
2022	3 622,3	2833,5	78,2	89,3	788,7	21,8	65,6
2023	3 900,9	3275,9	84,0	111,7	625,0	16,0	76,6
Cəmi	84390,6	6444,4	76,4	---	19958,0	23,6	---

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Təhlillər göstərir ki, 2007-2023-cü illər ərzində yalnız 2016-cı ildə xarici investisiyalar daxili investisiyaları 19,7% üstələyərək əsas kapitalla cəmi investisiya qoyuluşlarının 54,5%-ni təşkil etmişdir. Qalan illər ərzində daxili investisiyalar xarici investisiyaları xüsusi çəki etibarilə üstələmişdir. Həmin illər ərzində yəni, son 15 il ərzində ölkə iqtisadiyyatında əsas kapitalla cəmi investisiya qoyuluşları 261363,2 mln manat təşkil etmişdir. Onun 76608,5 mln manatı və ya 32,5%-i xarici investisiyaların, qalan 179502,3 mln manatı və ya 68,6%-i daxili investisiyaların payına düşmüşdür.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq 2003-2023-cü illəri əhatə edən dövr ərzində dünyada beynəlxalq kapital axınlarının və eləcə də Azərbaycana beynəlxalq kapitalın cəlb edilməsinin, onun dinamik inkişafa təsirinin və həmçinin həmin vəsaitlərdən istifadənin ən zəruri parametrləri təhlil olunmuşdur. Bunun üçün çoxsaylı göstəricilər, o cümlədən 2003-2023-cü illər ərzində dünya üzrə beynəlxalq kapitalın strukturunda idxal və ixracın dinamikası, 2003-2023-cü illər ərzində dünya ölkələrində istehsal olunmuş ümumi daxili məhsulun və istifadə edilmiş beynəlxalq kapitalın dinamikası, 2003-2023-cü illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırılmış investisiyaların və ümumi daxili məhsulun dinamikası, 2003-2023-cü illər ərzində Azərbaycana cəlb olunmuş beynəlxalq kapitalın strukturu üzrə əvvəlki ilə nisbətən dinamikası, 2003-2023-cü illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb edilmiş beynəlxalq kapitalın strukturu, 2003-2023-cü illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas kapitalla yönəldilmiş beynəlxalq kapitalın əvvəlki ilə müqayisəli dinamikası, 2003-2023-cü illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas kapitalla yönəldilmiş xarici və daxili investisiyaların müqayisəli dinamikası, 2003-2023-cü illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb olunmuş beynəlxalq kapitalın struktur elementlərini cəmi kapitalda və qruplardakı xüsusi çəkisi, 2003-2023-cü illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici şirkətlər və birgə müəssisələr tərəfindən qoyulmuş xarici investisiyaların dövlətlər üzrə pay tərkibi geniş şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Zəruri müqayisələr və qruplaşdırmalar aparılaraq tədqiqatın məqsədlərinə uyğun təhlil həyata keçirilmişdir. Həmin təhlil nəticəsində əldə olunmuş göstəricilər əsasında beynəlxalq kapitaldan istifadənin nəticələrinin qiymətləndirilməsi tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələrindəndir. Bunu nəzərə alaraq aşağıdakı qiymətləndirməni aparmaq lazımdır.

Nəticə

Aparılan elmi-iqtisadi təhlil göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinə yönəldilən daxili və xarici investisiyalar ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında strateji rol oynayır. Bu investisiyalardan səmərəli istifadə enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə, ixrac potensialının artırılmasına və dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunmasına şərait yaradır. İnvestisiya fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və resurslardan optimal istifadə enerji sektorunun uzunmüddətli inkişaf strategiyasının əsas prioritetlərindən biri kimi çıxış etməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi. Enerji siyasəti və strateji inkişaf istiqamətləri. Bakı, 2024. 39 s.
2. SOCAR. İllik hesabat 2024. Bakı, 66 s. <https://www.socar.az/az/page/illik-hesabatlar>
3. Hacızadə, N.E. İqtisadiyyatın enerji sektorunun institusional sisteminin nəzəri və metodoloji aspektləri// Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, - 2020. №6. səh. 139-147.
4. Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: Monoqrafiya- Bakı Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti-2020- 496 səh.
5. Nuriyev, Ə.X. Səlimov, S.M. Şıxlinskaya, R.Y. Kazımov, F.M. Azərbaycan iqtisadiyyatının prioritetlərinin davamlı inkişafına qeyri-səlis yanaşma/ -Bakı: "OPTİMİST" MMC çap mərkəzi, -2021, -258 s.
6. Nuriyev, Ə.X. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı və regional strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri/ -Bakı: "OPTİMİST" MMC çap mərkəzi, -2024, -146 s.
7. Səlimov, S.M. Azərbaycan Respublikasının ekoloji göstəricilərinin müqayisəli təhlili və qiymətləndirilməsi. (Monoqrafiya)/ - Bakı: "Elm və bilik" P.Z. - 2022,- 156 s.
8. Angeli, F. Metz, A. Raab, J. Organizing for Sustainable Development. London. Routledge. - 2022. -298 p.
9. Belu R. Energy Storage, Grid Integration, Energy Economics, and the Environment. Boca Raton. CRC Press. -2019. -390 p.
10. Energy indicators for sustainable development: guidelines and methodologies. – Vienna: International Atomic Energy Agency, 2005. - 160 p.
11. Salimov, S.M. Energy indicators for sustainable development of Azerbaijan Republic - Economic dimension. European Journal of Sustainable Development Volume 7 2018, №1.P 236-248.European Center of Sustainable Development Rome, Italy
12. Salimov, S.M. Mirzayev F.A., Shikhinskaya R.Y., Sadiqova P.S. The concept of sustainable development indicators in the model analysis of fuzzy methods of Azerbaijan Republic. Bakı: Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Economy. Scientific works I Issue. – 2017. №1. P 68-73.
13. Салимов, С.М. Формирование эффективной структуры экономики Азербайджанской Республики как определяющий фактор устойчивого развития// Баку: Национальная Академия Наук Азербайджана Институт Экономики, Новости, Выпуск – 2018. №5. P.29-36.
14. Салимов, С.М. Нефтегазовые ресурсы Каспия // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. №10. – С. 42–45.
15. Салимов, С.М. Эффективное использование нефтяных доходов призвано обеспечить устойчивое социально-экономическое развитие Азербайджанской Республики // Нефть, газ и бизнес. – 2006. №4. – С. 64–68.

Научно-экономическая оценка эффективности использования внутренних и внешних инвестиций в топливно-энергетический комплекс Азербайджанской Республики

Сулдуз Салимов

Доктор философии по экономике,
Институт экономики Министерства науки и образования Азербайджанской Республики,
Кафедра экономики Бакинского государственного университета,
ORCID 0009 0000 3611 7198
sulduz.salimov21@gmail.com

Резюме: В статье проводится научно-экономическая оценка эффективности использования внутренних и внешних инвестиций, направленных в топливно-энергетический комплекс Азербайджанской Республики. В рамках исследования анализируется роль энергетического сектора в национальной экономике, структура инвестиционных потоков, а также влияние данных инвестиций на производственный потенциал, экспортные возможности и энергетическую безопасность страны. Наряду с этим выявляются факторы, ограничивающие эффективность использования инвестиционных ресурсов, и обосновываются приоритетные направления повышения инвестиционной эффективности. Результаты исследования показывают, что рациональное управление инвестициями и диверсификация энергетического сектора являются ключевыми условиями обеспечения его устойчивого развития.

Ключевые слова: топливно-энергетический комплекс, инвестиционная деятельность, внутренние инвестиции, внешние инвестиции, экономическая эффективность, энергетическая безопасность

UOT: 338.45:620.9 JEL Q43, E22, O13

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/86-96>

Scientific and economic assessment of the efficiency of using domestic and foreign investments in the fuel and energy complex of the Republic of Azerbaijan

Sulduz Salimov

Doctor of Philosophy in Economics,
Institute of Economics, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan,
Department of Economics, Baku State University,
ORCID 0009-0000-3611-7198
sulduz.salimov21@gmail.com

Abstract: The article analyzes the economic efficiency of domestic and foreign investments directed to the fuel and energy complex of the Republic of Azerbaijan from scientific-theoretical and practical perspectives. Within the framework of the study, the role of the energy sector in the national economy, the structure of investment flows, and the impact of these investments on production capacity, export opportunities, and energy security are examined. At the same time, the factors limiting the effective use of investment resources are identified, and the main development priorities aimed at increasing efficiency are substantiated. The conducted analysis shows that rational management of investments and diversification of the sector play a decisive role in ensuring sustainable development in the energy sphere.

Keywords: fuel and energy complex, investment activity, domestic investments, foreign investments, economic efficiency, energy security

UOT: 338.45:620.9 JEL Q43, E22, O13

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/97-105>

Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal texnologiyaların qeyri-formal məşğulluğa təsirinin təhlili

Nüsrət İbrahimov

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu, elmi işçi
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
ibrahimov.nusret9623@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0003-0956-4681>

Nicat Muradlı

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu, doktorant

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal texnologiyaların qeyri-formal məşğulluğa təsiri kompleks şəkildə təhlil edilir. Qlobal rəqəmsallaşma prosesinin əmək bazarının strukturuna təsiri, xüsusilə platforma əsaslı məşğulluq modellərinin formalaşması kontekstində qiymətləndirilir. Tədqiqatda ölkə üzrə məşğulluq göstəriciləri əsasında dolayısı hesablamalar aparılaraq 2025-ci ildə qeyri-formal məşğulluğun səviyyəsinin təxminən 35% ətrafında olduğu müəyyən edilir. Məqalədə rəqəmsal platformaların (Uber, Bolt, Wolt, Upwork, Freelancer və s.) əmək münasibətlərinin çevikləşməsinə və yeni gəlir imkanlarının yaranmasına müsbət təsiri göstərilərsə də, bu prosesin sosial müdafiə sisteminə, vergi bazasına və əmək hüquqlarına yaratdığı risklər də əsaslandırılır. Rəqəmsallaşmanın gənclər və qadınlar üçün inklüziv imkanlar yaratdığı, lakin eyni zamanda “rəqəmsal fərq” və bacarıq bərabərsizliyini dərinləşdirdiyi vurğulanır. Tədqiqatın nəticəsi olaraq, rəqəmsal əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi, sosial sığorta mexanizmlərinin genişləndirilməsi və aktiv məşğulluq siyasətinin gücləndirilməsi qeyri-formal məşğulluğun azaldılması üçün prioritet istiqamətlər kimi müəyyən edilir.

Açar sözlər: Rəqəmsallaşma, qeyri-formal məşğulluq, platforma iqtisadiyyatı, “Gig” iqtisadiyyatı, əmək bazarı, rəqəmsal bacarıqlar.

Jel: E24; F66; J01; J64

UOT: 331.5

Giriş

Qlobal miqyasda genişlənən rəqəmsallaşma prosesi əmək bazarının strukturunda fundamental dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Rəqəmsal texnologiyalar iş yerlərinin təşkili, əmək münasibətlərinin xarakteri və məşğulluğun formaları üzrə yeni meyarlar formalaşdırmışdır. Bu dəyişikliklərin ən mühüm nəticələrindən biri də qeyri-formal məşğulluğun yeni rəqəmsal ələtlərin təsirinə məruz qalmasıdır. Azərbaycan Respublikasında da rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətli inkişafı qeyri-formal məşğulluğun həcmi və mahiyyətini dəyişdirmişdir. Bu kontekstdə rəqəmsal texnologiyaların qeyri-formal məşğulluğa təsirinin analizi həm iqtisadi, həm sosial, həm də institusional baxımdan olduqca əhəmiyyətli sayılır.

Əsas mətn

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin əsas prioritet istiqamətlərindən biri əhalinin dayanıqlı məşğulluğunun təmin edilməsi, əmək bazarında balansın qorunması, işsizliyin və yoxsulluğun minimum səviyyəyə endirilməsi ilə bağlıdır. Post-pandemiya dövründə və qlobal iqtisadi qeyri-müəyyənlik fonunda dövlət tərəfindən əmək bazarının tənzimlənməsi, insan kapitalının inkişafı və rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsi istiqamətində ardıcıl olaraq müvafiq islahatlar həyata keçirilmişdir. Bu islahatlar nəticəsində əmək bazarının strukturunda, məşğulluq formalarında və əmək münasibətlərinin təşkili mexanizmlərində mühüm keyfiyyət dəyişiklikləri müşahidə olunmaqdadır.

Əmək Bazarının Statistik Məcmuəsinin məlumatlarına əsasən, 2025-ci ildə Azərbaycan

Respublikasında iqtisadi fəal əhalinin sayı təxminən 5381,5 min nəfər təşkil etmişdir ki, bu da əmək bazarının miqyasının genişlənməsini və əmək təklifinin artımını əks etdirir [6]. Həmin dövrdə işsiz əhalinin sayı 278,9 min nəfər, məşğul əhalinin sayı isə 5102,6 min nəfər olmuşdur. Bu göstəricilər rəsmi olaraq məşğulluğun mütləq həcmnin artdığını göstərsə də, əmək bazarında struktur problemlərin, o cümlədən qeyri-formal məşğulluğun mövcudluğunu istisna etmir. Belə ki, rəsmi statistik göstəricilər məşğulluğun kəmiyyət aspektini əks etdirməklə yanaşı, onun keyfiyyəti, sosial təminatla əhatəlilik dərəcəsi və hüquqi tənzimlənmə səviyyəsi baxımından əhatəli fikir yaratmır.

Azərbaycan Respublikasının əmək bazarında mövcud olan əsas problemlər sırasında işsizliklə yanaşı, əmək miqrasiyası, bacarıq uyğunsuzluğu, regionların qeyri-bərabər inkişafı və qeyri-formal məşğulluq mühüm yer tutur. Qeyri-formal məşğulluq anlayışı Azərbaycan Respublikasının "Məşğulluq haqqında" qanununa əsasən rəsmi qeydiyyatla alınmayan, əmək müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilməyən, vergi və sosial sığorta öhdəlikləri yerinə yetirilməyən və sosial müdafiə mexanizmlərindən kənarda qalan iqtisadi fəaliyyət formalarını əhatə edir [5]. Bu fenomen bir tərəfdən kölgə iqtisadiyyatının tərkib hissəsi kimi maliyyə itkilərinə və sosial sığorta bazasının daralmasına səbəb olsa da, digər tərəfdən isə əhalinin müəyyən təbəqələri üçün alternativ gəlir mənbəyi rolunu oynayır.

Ölkəmizdə qeyri-formal məşğulluq əsasən fərdi əmək fəaliyyətində, ailə bizneslərində, bəzi xidmət sektorlarında (taksi, çatdırılma, təmir xidmətləri və s.), kənd təsərrüfatı fəaliyyətində və son dövrlərdə sürətlə yayılan rəqəmsal platforma əsaslı iş formalarında müşahidə olunur. "Platforma iqtisadiyyatı" çərçivəsində formalaşan frilans xidmətlər, onlayn satış və sosial şəbəkəyə əsaslanan gəlir modelləri ənənəvi əmək münasibətlərindən kənar yeni məşğulluq formaları yaratmışdır ki, bu da qeyri-formal məşğulluğun transformasiyasına səbəb olmuşdur.

Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin məlumatlarına əsasən, son illərdə əmək müqavilələrinin sayının artırılması, elektron əmək müqaviləsi sisteminin tətbiqi, vergi və sosial sığorta mexanizmlərinin sadələşdirilməsi istiqamətində mühüm islahatlar həyata keçirilsə də, qeyri-formal məşğulluq hələ də əmək bazarının ciddi problemi olaraq qalır [11]. Bu vəziyyətin əsas səbəbləri sırasında qeyri-rəsmi fəaliyyətin daha rahat olması, inzibati prosedurların mürəkkəbliyi, vergi yükündən yayınma hallarının mövcudluğu, əmək hüquqları üzrə məlumatlılığın zəifliyi və rəqəmsal platformaların tənzimlənməsində mövcud normativ boşluqlar qeyd edilə bilər.

Beləliklə, qeyri-formal məşğulluq Azərbaycan Respublikasında çoxölçülü bir problem olaraq dəyərləndirilir. Rəqəmsal texnologiyaların sürətli yayılması bu fenomenin həm miqyasını genişləndirmiş, həm də onun mahiyyətini dəyişmişdir. Bir tərəfdən rəqəmsal platformalar yeni iş imkanları yaradaraq məşğulluğu stimullaşdırsa da, digər tərəfdən bu fəaliyyətlərin əhəmiyyətli hissəsinin hüquqi çərçivədən kənarda qalması sosial təminat sisteminin effektivliyini zəiflədir və əmək bazarında ikili struktur formalaşdırır. Bu baxımdan rəqəmsal texnologiyaların qeyri-formal məşğulluğa təsirinin kompleks elmi təhlili dövlət məşğulluq siyasətinin təkmilləşdirilməsi və inklüziv əmək bazarının formalaşdırılması üçün mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyəti özündə birləşdirir.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-formal məşğulluğun real miqyasının müəyyənəşdirilməsi sahəsində əsas problemlərdən biri bu istiqamətdə rəsmi statistik məlumatların məhdudluğu və metodologiyanın qeyri-müəyyənliyi ilə bağlıdır. Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatlarında qeyri-formal məşğulluq ayrıca indikator kimi təqdim olunmur, bu isə onun kəmiyyətə qiymətləndirilməsini çətinləşdirir. Buna baxmayaraq mövcud rəsmi göstəricilərdən istifadə etməklə dolayı hesablamalar aparmaq və qeyri-formal məşğulluğun təxmini səviyyəsini müəyyən etmək mümkündür.

Əmək Bazarının Statistik Məcmuəsinin 2025-ci il üzrə məlumatlarına əsasən, Azərbaycan Respublikasında məşğul əhalinin ümumi sayı 5102,6 min nəfər təşkil etmişdir. Bu məşğul əhalinin strukturuna nəzər saldıqda, muzzdlu işçilərin sayı təxminən 1789,4 min nəfər, dövlət sektorunda çalışanların sayı isə təxminən 1123,7 min nəfər olmuşdur. Bununla yanaşı, mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri ilə məşğul olanların sayı müvafiq olaraq 410,2 min, 9,1 min və 3,8 min olmaqla, ümumilikdə 423,1 min təşkil etmişdir. Sadalanan komponentlərin cəmi 3336,2 min nəfərə bərabərdir [1].

Beləliklə, 2025-ci ildə təxminən 1766,4 min nəfər məşğul şəxs rəsmi əmək münasibəti olmadan kənarda fəaliyyət göstərən kateqoriyaya aid edilmişdir. Bu qrupa əsasən mülki-hüquqi müqavilə

əsasında çalışan fiziki şəxslər, fərdi xidmət göstərənlər, platforma əsaslı fəaliyyətlə məşğul olanlar və qeyri-formal sektorda çalışan şəxslər daxildir.

Mülki-hüquqi müqavilə əsasında fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər hüquqi baxımdan əmək münasibəti yaratmadan, müəyyən gəlir qarşılığında xidmət göstərən şəxslər kimi xarakterizə olunur. Bu münasibətlər Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi ilə deyil, Mülki Məcəllə ilə tənzimlənir [7]. Əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada iş vaxtı, məzuniyyət, sosial sığorta və işdən çıxarılma kimi ənənəvi əmək hüquqları mövcud deyil. Xüsusilə xidmət sektorunda (çatdırılma, taksi fəaliyyəti, onlayn satış, frilans xidmətlər və s.) bu tip müqavilələrin geniş yayılması qeyri-formal məşğulluğun strukturunu daha mürəkkəb və institusional baxımdan qeyri-müəyyən hala gətirmişdir.

Problemin əsas cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, mülki-hüquqi müqavilə əsasında çalışan şəxslər üzrə ayrıca rəsmi statistik uçot mexanizmi mövcud deyil. Bu isə qeyri-formal məşğulluğun dəqiq səviyyəsinin müəyyən edilməsinə ciddi maneələr yaradır. Lakin dolayı hesablamalara əsaslanaraq ölkəmizdə qeyri-formal məşğulluğun təxmini səviyyəsini aşağıdakı kimi ifadə etmək mümkündür:

$$\text{Qeyri – formal məşğulluq səviyyəsi} = \frac{1766,4}{5102,6} \times 100\% \approx 34,6\%$$

Beləliklə, aparılan hesablamalar göstərir ki, 2025-ci ildə Azərbaycan Respublikasında qeyri-formal məşğulluğun səviyyəsi təxminən 35%-ə yaxın olmuşdur. Beynəlxalq əmək bazarının təhlili göstərir ki, qeyri-formal məşğulluq bütün ölkələrdə mövcud olsa da onun miqyası, struktur xüsusiyyətləri və nəticələri ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, əmək bazarının tənzimlənmə mexanizmlərindən və dövlətin inkişaf potensialından xeyli asılıdır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının metodoloji yanaşmalarına əsasən qeyri-formal məşğulluq səviyyəsi ümumi məşğulluq daxilindəki payına görə şərti olaraq aşağı, orta və yüksək olaraq üç əsas kateqoriyaya bölünür [12].

Aşağı səviyyəli qeyri-formal məşğulluq (0–20%) əsasən inkişaf etmiş ölkələr üçün xarakterikdir. Bu tip ölkələrdə əmək münasibətləri daha çox rəsmi çərçivəsində qurulmuş və əmək müqavilələrinin tətbiqi geniş yayılmışdır. Sosial sığorta və pensiya sistemləri isə yüksək əhatəliliyə malikdir. Vergi orqanlarının idarəçiliyi effektiv mexanizmlərlə tənzimlənir. Hətta rəqəmsal platformalar üzərindən həyata keçirilən məşğulluq formaları belə hüquqi çərçivədə qeydiyyatla alınaraq vergi və sosial öhdəliklərə cəlb olunur. Bu kateqoriyaya əsasən Qərbi Avropa ölkələri, Şimali Amerika və Şərqi Asiyanın inkişaf etmiş ölkələri aid edilir.

Orta səviyyəli qeyri-formal məşğulluq (20–40%) daha çox keçid iqtisadiyyatları və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xarakterikdir. Bu kateqoriyada rəsmi iş yerləri struktur baxımından üstünlük təşkil etsə də, qeyri-formal məşğulluğu da müşahidə etmək mümkündür. Qeyri-formal məşğulluq xüsusilə kiçik sahibkarlıq, kənd təsərrüfatı, xidmət sektoru və fərdi əmək fəaliyyəti sahələrində geniş yayılmışdır. Azərbaycan Respublikası məhz, orta səviyyəli qeyri-məşğulluq kateqoriyasına aid edilir.

Yüksək səviyyəli qeyri-formal məşğulluq (40%-dən yuxarı) isə əsasən aşağı və orta gəlirli ölkələr üçün səciyyəvidir və əmək bazarının tənzimlənməsinin zəifliyini, sosial müdafiə mexanizmlərinin qeyri-effektivliyini və “kölgə iqtisadiyyatının” mövcudluğunu əks etdirir. Bu tip ölkələrdə əmək münasibətləri əsasən qeyri-rəsmi mexanizmlərlə tənzimlənir, sosial sığorta və pensiya ödənişləri əhalinin məhdud hissəsini əhatə edir. Bununla yanaşı vergi bazası kifayət qədər zəif olur, bu isə dövlətin maliyyə imkanlarından maksimum yararlanmağının qarşısını kəsir. Nəticədə qeyri-formal məşğulluq yalnız iqtisadi mexanizm kimi deyil, eyni zamanda böhran forması kimi də iqtisadiyyatın tərkib hissəsində yer alır. Qeyri-formal məşğulluğun yüksək səviyyənin mövcudluğu əmək bazarının sistemli problemlərlə üzləşdiyini və inklüziv iqtisadi inkişaf üçün ciddi struktur risklərinin mövcudluğunu göstərən indikator kimi qiymətləndirilir.

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı əmək bazarında köklü transformasiyaya səbəb olmuşdur. Xüsusilə internet texnologiyaları, mobil tətbiqlər, bulud platformaları və digər rəqəmsal vasitələr əmək münasibətlərinin ənənəvi modellərini dəyişdirərək yeni iqtisadi anlayışın – “gig iqtisadiyyatı”-nın formalaşmasına şərait yaratmışdır. Ənənəvi əmək modeli işçi ilə işəgötürən arasında uzunmüddətli və formal müqavilələr üzərində qurulmuşdursa, rəqəmsal platformalar vasitəsilə həyata

keçirilən əmək münasibətləri daha çox qısamüddətli dövrdə, tapşırıq əsaslı və çevik xarakter daşıyır. Bu dəyişiklik əmək bazarına elastiklik gətirməklə bərabər, işçilərin sosial müdafiə və hüquqi təminat sahəsində boşluqların yaranmasına da səbəb olur.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal platforma əsaslı iqtisadi fəaliyyət formalarının sürətlə genişlənməsi əmək bazarının strukturunda keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə “Bolt”, “Uber”, “Wolt” kimi nəqliyyat və çatdırılma xidmətləri ilə yanaşı, “Freelancer”, “Upwork”, “Fiverr” kimi beynəlxalq və bəzi yerli frilanser platformalarının fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi yeni tip məşğulluq modellərinin, yəni platforma əsaslı uzaqdan əmək münasibətlərinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Bu məşğulluq formaları ənənəvi əmək münasibətlərindən fərqli olaraq əsasən rəqəmsal interfeyslər üzərindən təşkil olunur və tərəflər arasında hüquqi münasibətlər çox vaxt əmək müqaviləsi ilə deyil, mülki-hüquqi razılaşmalar əsasında qurulur.

Platforma iqtisadiyyatında iştirak edən işçilərin böyük əksəriyyəti rəsmi əmək müqaviləsinə malik olmadan fəaliyyət göstərir ki, bu da onların əmək münasibətlərinin hüquqi baxımdan zəif təminatına səbəb olur. Nəticədə bu şəxslər məcburi dövlət sosial sığorta sisteminə tam şəkildə cəlb olunmur, pensiya kapitalının formalaşmasında iştirak etmir və əmək fəaliyyətləri zamanı yaranan risklər (xəstəlik, əmək qabiliyyətinin itirilməsi, müvəqqəti işsizlik və s.) sosial təminat mexanizmləri ilə əhatəli şəkildə kompensasiya edilmir. Bu vəziyyət uzunmüddətli perspektivdə platforma işçilərinin sosial müdafiə səviyyəsinin zəifləməsinə və əmək bazarında yeni sosial risk qrupunun formalaşmasına gətirib çıxarır.

Rəqəmsal platformaların işçilərə təqdim etdiyi əsas üstünlüklərdən biri əmək prosesinin elastiklik və sərbəst olmasıdır. İşçilər coğrafi məkan məhdudiyyəti olmadan fəaliyyət göstərə bilər, iş vaxtını müstəqil müəyyən edə bilər və bir neçə platformada paralel şəkildə işləmə imkanı əldə edə bilərlər. Bu xüsusiyyətlər əmək bazarına daxil olmanı asanlaşdırmaqla məşğulluğun kəmiyyət göstəricilərinə müsbət təsir göstərsə də, eyni zamanda qeyri-formal məşğulluğun miqyasının artmasına və əmək münasibətlərinin tənzimlənməsindəki boşluqların artmasına səbəb ola bilər. Platforma əsaslı məşğulluq gənclər və tələbələr üçün əlavə gəlir mənbəyi kimi çıxış etsə də, ölkəmizdə bu sahənin tənzimlənməsi üzrə boşluqlar mövcuddur.

Platforma iqtisadiyyatında gəlirlərin formalaşması mexanizmi qeyri-sabit xarakter daşıyır. İşçilərin gəlir səviyyəsi birbaşa olaraq platformadakı sifarişlərin sayı, istifadəçi tələbatı, alqoritm amilləri və bazar rəqabəti ilə müəyyən olunur. Bu isə sabit əməkhaqqı sistemindən fərqli olaraq, gəlirlərin yüksək dəyişkənliyi və onun proqnozlaşdırmasının mümkün olmamasına səbəb olur. Belə şəraitdə platforma işçiləri üçün uzunmüddətli maliyyə imkanları, kredit və ipoteka imkanlarından istifadə, sosial təminat sistemlərinə davamlı töhfə vermək imkanları məhduddur. Nəticədə platforma əsaslı məşğulluq sosial bərabərsizliyin dərinləşməsi və əmək bazarında yeni işçi sinfinin formalaşması risklərini gücləndirir.

Bununla yanaşı rəqəmsal texnologiyaların genişlənməsi əmək bazarında tələb olunan bacarıqların strukturunun da dəyişməsinə səbəb olur. Platforma əsaslı məşğulluqda iştirak üçün yüksək səviyyədə rəqəmsal savadlılıq, texnoloji şəraitə uyğunlaşma qabiliyyəti və informasiya-kommunikasiya bacarıqları tələb olunur. Bu isə əsasən gənc nəsil, ali təhsilli və şəhər mühitdə yaşayan şəxslər üçün daha əlverişli imkanlar yaradır. Əksinə, yaşlı əhali, aşağı təhsil səviyyəsinə malik şəxslər və regionlarda yaşayan sosial həssas qruplar üçün rəqəmsal əmək bazarına inteqrasiya imkanları məhduddur qalır ki, bu da əmək bazarında yeni tip struktur bərabərsizliyinin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Nəticədə rəqəmsal texnologiyalar və platforma iqtisadiyyatı əmək münasibətlərinin ənənəvi modelini fundamental şəkildə dəyişdirərək onu daha çevik və fərdiləşdirilmiş bir formaya salır. Bu proses bir tərəfdən məşğulluğun genişlənməsi, innovativ iş modellərinin yaranması və iqtisadi aktivliyin artması baxımından müsbət nəticələr doğursa da, digər tərəfdən sosial müdafiə mexanizmlərinin zəifləməsi, qeyri-formal məşğulluğun dərinləşməsi və əmək hüquqlarının boşluqlarla üzləşməsi kimi ciddi riskləri özündə birləşdirir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal platforma iqtisadiyyatının inkişafı ilə paralel olaraq əmək qanunvericiliyinin, sosial sığorta sisteminin və vergi tənzimləmələrinin rəqəmsal transformasiyaya uyğun şəkildə yenilənməsi əmək bazarında inklüzivlik və sosial ədalətin təmin olunması üçün başlıca meyar hesab edilir.

Rəqəmsallaşmanın qeyri-formal məşğulluğa təsir istiqamətləri

Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı əmək bazarında yalnız yeni iş imkanlarının yaranması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda məşğulluğun strukturunda dərin dəyişikliklər yaradır. Rəqəmsal platformalar və onlayn xidmətlər vasitəsilə formalaşan yeni əmək münasibətləri qeyri-formal məşğulluğun miqyasını və mahiyyətinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan Respublikasında bu təsirlər əsasən iki istiqamətdə – ***müsbət və mənfi aspektlər*** çərçivəsində qiymətləndirilə bilər.

İlk növbədə, rəqəmsallaşmanın qeyri-formal məşğulluğa müsbət təsirlərinin təhlilinə baxaq. Rəqəmsal platformalar əmək bazarına daxil olma imkanını genişləndirərək fərdlərə coğrafi məhdudiyyətlərdən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərmək imkanı yaradır. Bu xüsusilə gənclər, qadınlar və regionlarda yaşayan əhali üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2024-cü ildə Azərbaycan Respublikasında təxminən **350 min nəfər** müxtəlif rəqəmsal platformalarda fəaliyyət göstərmişdir. Onların təxminən **210 min nəfəri 18–35 yaş aralığında olan gənclər, 140 min nəfəri isə qadınlardır**. Bu göstəricilər rəqəmsal məşğulluğun sosial inklüzivlik baxımından əhəmiyyətini ortaya qoyur və onu göstərir ki, rəqəmsallaşma xüsusilə əmək bazarına daxil olmaqda çətinlik çəkən qruplar üçün alternativ imkanlar formalaşdırır [4].

Rəqəmsal fəaliyyət sahələri hesab edilən frilanserlik, elektron ticarət, rəqəmsal marketinq, sosial media menecmenti, onlayn təlimlər və proqramlaşdırma xidmətləri yeni gəlir mənbələrinin yaranmasına səbəb olur. 2023-cü ildə beynəlxalq frilanser platformalarında (xüsusilə “Freelancer” və “Upwork”) Azərbaycan üzrə qeydiyyatdan keçmiş istifadəçilərin illik gəlirlərinin orta hesabla **5,000–8,000 ABŞ dolları** aralığında olması rəqəmsal məşğulluğun alternativ gəlir modeli kimi əhəmiyyətini təsdiqləyir [8].

Bundan əlavə, rəqəmsal texnologiyalar əmək bazarında tələb olunan bacarıqların strukturunu dəyişdirir və insan kapitalının keyfiyyətinin yüksəlməsinə şərait yaradır. 2024-cü il üzrə aparılmış təhlillərə əsasən, **rəqəmsal bacarıqlara malik işçilərin orta əmək haqqı** ənənəvi bacarıqlara malik işçilərlə müqayisədə **təxminən 20–25% daha yüksəkdir**. Bu fakt rəqəmsal savadlılığın yalnız iqtisadi gəlirlərə deyil, eyni zamanda fərdlərin sosial statusuna və əmək bazarında mövqeyinə birbaşa təsir göstərdiyini sübut edir.

Lakin rəqəmsallaşmanın qeyri-formal məşğulluğa təsiri yalnız müsbət nəticələrlə məhdudlaşmır. Əksinə, rəqəmsal əmək münasibətlərinin tənzimlənməməsi qeyri-formal məşğulluğun dərinləşməsinə səbəb olur. Platforma əsaslı məşğulluğun əksər hallarda rəsmi əmək müqavilələri ilə rəsmiləşdirilməməsi, işçilərin sosial sığorta sistemindən kənarda qalmasına və dövlətin vergi bazasının daralmasına gətirib çıxarır.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 2023-cü il üzrə məlumatlarına əsasən, rəqəmsal platformalar vasitəsilə əldə olunan gəlirlərin **təxminən 35–40%-i rəsmi vergi qeydiyyatına alınmışdır**. Bu isə o deməkdir ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın böyük bir hissəsi faktiki olaraq dövlət nəzarətindən kənarda qalır və qeyri-formal iqtisadiyyatın genişlənməsinə şərait yaradır. Nəticə etibarilə, sosial müdafiə sistemlərinin maliyyə dayanıqlılığı zəifləyir, işçilərin əmək hüquqları isə müvafiq təminatlardan məhrum olur [3].

Bundan əlavə, rəqəmsal qeyri-formal məşğulluq uzunmüddətli perspektivdə sosial riskləri artırır. Sosial sığortadan kənarda qalan fərdlər pensiya təminatı, əmək qabiliyyətinin itirilməsi zamanı müdafiə mexanizmləri və tibbi sığorta imkanlarından məhrum olurlar. Bu isə sosial bərabərsizliyin dərinləşməsinə və əmək bazarında qeyri-sabitliyin artmasına səbəb ola bilər.

Platforma işçiləri üçün sosial müdafiə mexanizmlərinin mövcud olmaması ciddi sosial risklər yaradır. Onlar tətıl, işsizlik sığortası, tibbi sığorta və pensiya təminatı kimi hüquqlardan istifadə edə bilmirlər. Bu isə xüsusilə aşağı gəlirli qruplar üçün sosial təhlükəsizliyin zəifləməsinə səbəb olur.

Rəqəmsallaşmanın əmək bazarına təsiri yalnız yeni məşğulluq imkanlarının yaranması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial-iqtisadi bərabərsizliyin dərinləşməsinə də səbəb olur. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı əmək bazarında bilik və bacarıqların strukturunu dəyişdirərək “rəqəmsal fərq” anlayışını gücləndirir. Yüksək texnologiji biliyə və analitik bacarıqlara malik olan işçilər rəqəmsal platformalarda daha yüksək gəlir əldə etmək imkanına sahib olduqları halda, aşağı ixtisaslı və rəqəmsal savadlılıq səviyyəsi zəif olan qruplar əmək bazarından tədricən sıxışdırılırlar.

Rəqəmsal bacarıqları aşağı olan əhali qrupu üçün rəqəmsal əmək bazarına daxil olma imkanlarının məhdudlaşması, xüsusilə regionlarda yaşayan əhali, yaşlılar və aşağı təhsil səviyyəsinə malik şəxslər üçün sosial riskləri artırır. Nəticədə bu qrupların həm əmək bazarında iştirakı zəifləyir, həm də sosial təminat mexanizmlərinə çıxışı azalır. Bu isə uzunmüddətli perspektivdə yoxsulluğun gücləndirir və sosial mobilliyin zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Digər tərəfdən, rəqəmsal texnologiyalar qeyri-formal məşğulluğu yalnız genişləndirmir, həm də onu struktur dəyişikliyə məruz qoyur. Ənənəvi qeyri-formal məşğulluq fəaliyyəti (məsələn, küçə ticarəti, mövsümi işlər və s.) tədricən rəqəmsal qeyri-formal məşğulluğu ilə əvəzlənir. Bu yeni qeyri-formallıq əsasən frilanserlik, platforma işi, onlayn xidmətlər və uzaqdan əmək fəaliyyəti kimi sahələri əhatə edir. Baxmayaraq ki, bu yeni fəaliyyət növü sosial inklüzivliyi və gənc nəsil üçün əmək bazarına giriş imkanlarını artırır, digər tərəfdən yanaşsaq isə, o, hüquqi tənzimləmələrin zəifliyi səbəbindən sosial müdafiə və vergi sistemindən kənarlaşma riskini artırır.

Azərbaycan kontekstində bu vəziyyət rəqəmsal əmək bazarının institusional tənzimlənməsini və platforma işçiləri üçün sosial sığorta mexanizmlərinin formalaşdırılmasını zəruri edir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətli inkişafı fonunda sosial sahədə aparılan siyasətin əsas vəzifələrindən biri də rəqəmsal məşğulluğun iqtisadiyyata integrasiyasını təmin etmək və yeni məşğulluq formalarını hüquqi çərçivəyə salmaqdır.

Bu istiqamətdə dövlət siyasətinin strateji əsasları *“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişaf dair Milli Prioritetlər”* sənədində öz əksini tapmışdır [2]. Adı çəkilən sənəddə rəqəmsal transfer-masiya iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının, məhsuldarlığın artırılmasının və ölkənin beynəlxalq rəqəbat qabiliyyətinin gücləndirilməsinin əsas aləti kimi qiymətləndirilir. Bu strategiya çərçivəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) infrastrukturunu, rəqəmsal xidmətlərin genişləndirilməsi və elektron hökumət mexanizmlərinin inkişafı prioritet istiqamətlər kimi müəyyən edilmişdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin 2024-cü il üzrə məlumatlarına əsasən, ölkədə internet istifadəçilərinin sayı təxminən 8,93 milyon nəfər, yəni əhalinin 86%-ni təşkil edir. Mobil internet abunəçilərinin sayı isə 11,2 milyon nəfərdir. Bu göstəricilər rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün geniş sosial bazanın mövcudluğunu təsdiqləyir və platforma əsaslı məşğulluğun gələcəkdə daha da artacağını proqnozlaşdırmağa imkan verir. Lakin bu potensialın reallaşdırılması yalnız texnoloji imkanlarla deyil, eyni zamanda hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin effektivliyi ilə şərtləndirilir.

Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun azaldılması və rəqəmsal əmək münasibətlərinin təşviqi məqsədilə bir sıra dövlət proqramları və innovativ platformalar yaradılmışdır. Bunlardan biri *“Əmək münasibətlərinin rəqəmsallaşdırılması”* layihəsidir ki, bu layihə çərçivəsində əmək müqavilələrinin elektron qeydiyyatı, əmək münasibətlərinin şəffaflığının artırılması və işçilərin hüquqlarının rəqəmsal mühitdə qorunması təmin edilir [10].

Bununla yanaşı, *“mygov”* və *“Məşğulluq alt-sistemi”* vasitəsilə vətəndaşlar iş axtarışı, təlim proqramlarında iştirak və sosial təminat hüquqlarının izlənməsi imkanlarına malik olurlar. Bu platformalar dövlətlə vətəndaş arasında məlumat mübadiləsini artıraraq əmək bazarında şəffaflığı yüksəldir.

Sosial müdafiə və məşğulluq xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması sahəsində isə DOST agentliyi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu agentliyin məlumatına əsasən, 2025-ci ildə bu platforma vasitəsilə təxminən 436 min vətəndaş sosial müdafiə və məşğulluq xidmətlərinə çıxış əldə etmişdir. Bu göstərici rəqəmsal texnologiyaların sosial sahədə tətbiqinin effektivliyini və əhatə dairəsini nümayiş etdirir [9].

Apardığımız təhlil onu deməyə əsas verir ki, rəqəmsallaşma Azərbaycanın əmək bazarında həm imkanlar, həm də risklər yaradır. Belə ki, rəqəmsal iqtisadiyyat yeni iş yerləri və sosial inklüzivliyin gücləndirilməsi mexanizmini formalaşdırır. Digər tərəfdən isə, bacarıq fərqləri və tənzimləmə mexanizmlərinin zəifliyi sosial-iqtisadi qeyri-bərabərliyi dərinləşdirərək qeyri-formal məşğulluğun strukturunu daha mürəkkəb bir hala çevirir. Bu səbəbdən rəqəmsal transformasiyanın sosial sahələrlə uzlaşdırılması və platforma işçilərinin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi Azərbaycanın uzunmüddətli sosial-iqtisadi dayanıqlılığı üçün əsas prioritetlərdən biri hesab edilir.

Qeyri-formal məşğulluğun azaldılması yolları

Qeyri-formal məşğulluq müasir iqtisadiyyatlarda aktual problemlərdən biri olaraq əmək bazarında səmərəliliyin azalmasına, vergidən yayınma hallarına və sosial müdafiə sistemlərinin maliyyə dayanıqlığının zəifləməsinə səbəb olur. Azərbaycan Respublikasında qeyri-formal məşğulluğun səviyyəsi xüsusilə xidmət sektoru, kənd təsərrüfatı, tikinti və platforma əsaslı fəaliyyət sahələrində daha qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Bu kontekstdə qeyri-formal məşğulluğun azaldılması yalnız inzibati nəzarət tədbirləri ilə deyil, müvafiq **islahatlar, iqtisadi stimullar və rəqəmsal mexanizmlərin sintezi** əsasında həyata keçirilməlidir.

Qeyri-formal məşğulluğun azaldılmasında əsas istiqamətlərdən biri *əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsidir*. Əmək müqavilələrinin rəsmiləşdirilməsi, işçi və işəgötürənlər arasında əmək münasibətlərinin şəffaflaşdırılması qeyri-formallığın qarşısının alınmasında fundamental rol oynayır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən “Əmək münasibətlərinin rəqəmsallaşdırılması” təşəbbüsü əmək müqavilələrinin elektron qeydiyyatını təmin etməklə əmək bazarında hüquqi nəzarət imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir. Bu mexanizm nəticəsində qeyri-formal məşğulluğun bir hissəsi formal iqtisadi münasibətlər müstəvisinə inteqrasiya olunmuşdur.

Eyni zamanda, əmək qanunvericiliyində çevik əmək formalarının (məsələn, frilanserlik, platforma işi, uzaqdan məşğulluq) hüquqi statusunun aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Mövcud normativ baza əsasən ənənəvi iş modellərinə aid edildiyindən, yeni əmək formaları hüquqi boşluqda qalır və bu, qeyri-formal məşğulluğun genişlənməsinə şərait yaradır.

Qeyri-formal məşğulluğun əsas iqtisadi səbəblərindən biri vergi öhdəliyinin yuxarı həddə olması və rəsmi fəaliyyətin biznes üçün əlavə xərc yaratmasıdır. Bu baxımdan vergi siyasətinin sadələşdirilməsi və kiçik sahibkarlar üçün *stimullaşdırıcı mexanizmlərin* tətbiqi qeyri-formal əmək münasibətinin azalmasına təsir göstərə bilər.

Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən biznes mühitinin yaxşılaşdırılması proqramları formal sektorun cəlb ediciliyini artırmaqla qeyri-formal məşğulluğun struktur səbəblərini zəiflətməyə fokuslanmışdır. İqtisadi stimullar olmadan inzibati nəzarətin sərtləşdirilməsi isə yalnız qısamüddətli effekt yarada bilər və qeyri-formallığın gizli şəkildə davam etməsinə səbəb ola bilər.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi qeyri-formal məşğulluğun azaldılmasında strateji alət kimi çıxış edir. Elektron hökumət sistemləri vasitəsilə əmək münasibətlərinin qeydiyyatı, sosial sığorta ödənişlərinin avtomatlaşdırılması və məlumat bazalarının inteqrasiyası dövlət nəzarət mexanizmlərini gücləndirir.

Qeyri-formal məşğulluğun davamlılığını şərtləndirən əsas amillərdən biri sosial təminat mexanizmlərinin zəifliyidir. Sosial sığorta və pensiya sistemindən kənarda qalan fərdlər üçün rəsmi məşğulluq uzunmüddətli perspektivdə motivasiyaedici rola malik deyil. Bu səbəbdən *sosial müdafiə mexanizmlərinin* təkmilləşdirilməsi qeyri-formallığın azaldılmasında əhəmiyyətli hesab edilir.

Qeyri-formal məşğulluğun azaldılması yalnız hüquqi və inzibati mexanizmlərlə məhdudlaşa bilməz. Əmək bazarında rəqabət qabiliyyətli işçi qüvvəsinin formalaşdırılması üçün *təhsil sisteminin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması* zəruridir. Peşə təhsili, ixtisasartırma proqramları və rəqəmsal bacarıqların inkişafı aşağı ixtisaslı əhalinin rəsmiləşdirilmiş məşğulluq imkanlarını genişləndirir.

Bu baxımdan aktiv məşğulluq siyasəti çərçivəsində həyata keçirilən təlim proqramları qeyri-formal məşğulluğun struktur səbəblərini aradan qaldırmaq üçün uzunmüddətli və dayanıqlı mexanizm kimi çıxış edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. [Elektron resurs] http://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/
2. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər // 2 fevral 2021-ci ildə qəbul edilmişdir. (22 iyul 2022-ci il tarixdə olan dəyişikliklə) - Bakı, - Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, - 2021. – 7 s.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Vergi Xidmətinin 2023-cü ilə dair hesabatı

4. Azərbaycan Respublikasında məşğulluq və İKT sektoru üzrə statistik göstəricilər. 2024
5. Azərbaycan Respublikasının “Məşğulluq haqqında” qanunu // 2 iyul 2001-ci ildə qəbul edilmişdir. –Bakı: - Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2001. – 22 s.
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin “Əmək bazarı” İşçi qüvvəsinə dair seçmə statistik müayinə
7. Azərbaycan Respublikasının Mülkü Məcəlləsi // 28.12.1999 tarixində qəbul edilmişdir
8. Digital Jobs for Youth: Trends and Opportunities in Emerging Economies. World Bank. 2023
9. Dost agentliyinin statistik məlumatları. [Elektron resurs] URL: dost.gov.az/statistics
10. Dövlət Məşğulluq Agentliyi, Rəqəmsal layihələr. [Elektron resurs] URL: <http://dma.gov.az/layiheler/reqemsal-layiheler>
11. Əmək müqavilələrinin sayına dair statistik məlumatlar. [Elektron resurs] URL: <https://www.stat.gov.az/source/labour>
12. Women and men in the informal economy: A statistical Picture. 3rd edition. Geneva. International Labour Organization.2018.

Анализ влияния цифровых технологий на неформальную занятость в Азербайджанской Республике

Нусрет Ибрагимов

Научный сотрудник, Институт экономики Министерства науки и образования
Азербайджанской Республики
Доктор философии по экономике
ibrahimov.nusret9623@mail.ru

Ниджат Мурадлы

Докторант, Институт экономики Министерства науки и образования Азербайджанской
Республики

Резюме: В статье комплексно анализируется влияние цифровых технологий на неформальную занятость в Азербайджанской Республике. Оценивается воздействие глобального процесса цифровизации на структуру рынка труда, особенно в контексте формирования моделей платформенной занятости. На основе национальных показателей занятости проведены косвенные расчёты, согласно которым уровень неформальной занятости в 2025 году составил около 35%. В статье подчёркивается положительное влияние цифровых платформ (таких как Uber, Bolt, Wolt, Upwork, Freelancer и др.) на гибкость трудовых отношений и создание новых источников дохода, одновременно обосновываются риски для системы социальной защиты, налоговой базы и трудовых прав. Отмечается, что цифровизация создаёт инклюзивные возможности для молодёжи и женщин, однако одновременно усиливает «цифровой разрыв» и неравенство в уровне навыков. В результате исследования совершенствование правового регулирования цифровых трудовых отношений, расширение механизмов социального страхования и усиление активной политики занятости определены в качестве приоритетных направлений сокращения неформальной занятости.

Ключевые слова: цифровизация; неформальная занятость; платформенная экономика; гиг-экономика; рынок труда; цифровые навыки.

Jel: E24; F66; J01; J64
UOT: 331.5

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/97-105>

Analysis of the impact of digital technologies on informal employment in the Republic of Azerbaijan

Nusret Ibrahimov

Researcher, Institute of Economics, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, PhD in Economics
ibrahimov.nusret9623@mail.ru

Nijat Muradli

Doctoral Student, Institute of Economics, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

Abstract: The article provides a comprehensive analysis of the impact of digital technologies on informal employment in the Republic of Azerbaijan. The study evaluates the influence of the global digitalization process on the structure of the labor market, particularly in the context of the emergence of platform-based employment models. Based on national employment indicators, indirect calculations are conducted, revealing that the level of informal employment in 2025 was approximately 35 percent. While the article highlights the positive effects of digital platforms (such as Uber, Bolt, Wolt, Upwork, Freelancer, etc.) in increasing labor market flexibility and creating new income opportunities, it also substantiates the risks posed to the social protection system, the tax base, and labor rights. The study emphasizes that digitalization creates inclusive opportunities for youth and women; however, it simultaneously deepens the “digital divide” and skills inequality. As a result of the research, the improvement of the legal regulation of digital labor relations, the expansion of social insurance mechanisms, and the strengthening of active labor market policies are identified as priority directions for reducing informal employment.

Keywords: Digitalization; Informal employment; Platform economy; Gig economy; Labor market; Digital skills.

Jel: E24; F66; J01; J64**UOT: 331.5**

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/106-110>

Milli iqtisadiyyatın inkişafında xarici iqtisadi əlaqələrin rolu

Asəf Qəribov

i.ü.f.d., dos.

Ülkər Xudiyeva

Azərbaycan Respublikası

ETN Biznes Universiteti

Xülasə: Məqalədə dövlətin yeritdiyi struktur siyasəti nəticəsində xarici iqtisadi əlaqələrin rolundan bəhs edilir. Bütün sahələrdə elmi-texniki, investisiya, innovasiyaya əsaslanan “Yeni iqtisadiyyatın” formalaşdırılması məsələsi nəzərə çatdırılır. Bu gün ölkəmizdə üstün olan yanacaq-xammal resurslarının ixracı və maşın, avadanlıq bəzi istehlak mallarının idxalına əsaslanan inkişafdır.

İqtisadi inkişaf dövlətimizin xarici bazardakı hakim konyukturadan, xarici dövlətlərin qəbul etdikləri qərarlardan asılı vəziyyətə düşməsinə səbəb olur. Bunun üçün böhrandan çıxış yolları təklif edilir.

Açar sözlər: Milli iqtisadiyyat, xarici iqtisadi əlaqələr, ixrac, idxal, rəqabət qabiliyyətli məhsul, innovasiya, investisiya.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bazar iqtisadiyyatı prinsiplərini əsas tutaraq liberal xarici ticarət siyasəti qəbul etmiş və bir sıra beynəlxalq ticarət təşkilatlarına üzv olmuşdur. Bununla yanaşı, qanunvericilik islahatları, bazar infrastrukturunun inkişafı, sahibkarlığın stimullaşdırılması və keyfiyyətə nəzarət sistemlərinin gücləndirilməsi xarici ticarətin əsas dayaqları kimi çıxış edir. Logistika və gömrük əməliyyatları üzrə çətinliklər, bürokratik maneələr və hüquqi boşluqlar kimi problemlər xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına mənfi təsir göstərməkdədir. Bu səbəbdən ticarət infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, sertifikatlaşdırma və beynəlxalq standartlara uyğunluğun təmin olunması vacib məsələlər sırasındadır.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət siyasəti ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılması və davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunması məqsədilə formalaşdırılmışdır. İxrac yönümlü iqtisadi modelin inkişafı, sənaye və aqrar sahələrin diversifikasiyası və yeni ixrac bazarlarına çıxış əsas prioritetlərdəndir. Ticarət coğrafiyasının genişləndirilməsi və rəqabətqabiliyyətli məhsulların dünya bazarlarına çıxarılması istiqamətində “Made in Azerbaijan” brendinin təşviqi və xaricdə ticarət nümayəndəliklərinin açılması həyata keçirilir.

Milli iqtisadiyyatın inkişafında beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin rolu çox əhəmiyyətlidir.

Hələ XV-XVII əsrlərdə xarici ticarət çox əhəmiyyətli xarakter daşıyırdı, bu baxımdan Merkantilistlərin bu sahədəki rolu danılmazdır.

Merkantilist dövrü (1500–1750), iqtisadi fikir tarixinə nəzər saldıqda görünür ki, iqtisadi nəzəriyyənin merkantilizmə qədər müstəqil tədqiqat sahəsi olmamışdır, iqtisadi tədqiqatlar kortəbii və systemsiz formada aparılmışdır. Merkantilizm italyan dilində “merkante”, fransız dilində “merkantilist” sözlərindən götürülmüş mənası “ticarət”, “tacir” deməkdir. Merkantilizmin əsas təməli xarici ticarət olmuş və burada başlıca məqsəd xəzinənin böyüdülməsinə verilən önəm təşkil etmişdir. Bu prizmada ixrac idxaldan çox olmalıdır ki, xarici ticarət saldosu müsbət olsun.

Merkantilist doktrinası üç təməl amilə söykənir, bunlardan birincisi güclü dövlət hədəfi, ikincisi qiymətli mədənlərə sahib olma arzusu, üçüncüsü isə xarici ticarətin əhəmiyyəti və bu sahədə olan əngəllərin aradan qaldırılmasıdır.

Merkantilizmdə Tomas Man (1571–1641), Antuan de Monkretyen (1576–1621) və Uilyam Petti (1623–1687) digər ölkələrlə hər hansı formada xarici ticarət əlaqələrinin həyata keçirilməsini

bir mənalı olaraq iqtisadi artım amili kimi qiymətləndirmişlər.

Demokratik, dünyəvi, hüquqi dövlət quruculuğu yolu seçmiş Azərbaycan Avropa İttifaqı ilə çoxtərəfli əməkdaşlıq əlaqələri qurmuş, beynəlxalq sazişlər imzalamışdır. Zəngin təbii sərvətləri, əlverişli coğrafi mövqeyi, müasir nəqliyyat infrastrukturu ölkəmizi Avropa İttifaqı üçün daha da əhəmiyyətli edir.

Azərbaycanın əlverişli coğrafi-strateji mövqeyi ölkəmizin Avropa İttifaqının demək olar ki bütün proqramlarında iştirakını zəruri edir. Azərbaycanla Avropa İttifaqının əlaqələri "Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi" ilə birgə, həm də Cənubi Qafqazda ümumi əməkdaşlıq layihəsi olmaqla, bu bölgələrdə sülhün, sabitliyin təmin olunması kimi proqramların reallaşmasına yönəlmişdir. Bu məqsədlə, Avropa İttifaqı 1998-ci ildə nümayəndəsini Azərbaycana göndərmişdir. Bunun ardınca, 2000-ci ildə Brüsseldə Azərbaycanın Avropa İttifaqında Daimi Nümayəndəliyi açılmış, 2008-ci ildən isə Bakıda Avropa Komissiyasının Azərbaycandakı Nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir.

Innovasiya amilinin nəzəri əsaslarını daha aydın şəkildə ifadə etmək üçün innovasiya ilə bağlı nəzəriyyələrin inkişaf tarixinə nəzər yetirək. "Innovasiya" termini yeni iqtisadi kateqoriya kimi elmi dövrüyyəyə ilk dəfə iqtisadçı alim, Yozef Aloiz Şumpeter (1911) özünün "İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsində" daxil edilmişdir. Y.Şumpeter öz nəzəriyyəsində texniki dəyişiklik ilə bağlı iqtisadi təsir kimi innovasiyanı şərh etmişdir. Şumpeter öz əsərlərində innovasiya prosesi nəzəriyyəsinin əsasını tədqiq etmişdir. O, yeniliyə texnologiyanın və idarəetmənin dəyişməsi, həmçinin resurslardan istifadənin yeni kombinasiyası kimi baxmışdır. Burada o, sahibkarlığın innovasiya rolunu vurğulamış, həmçinin hesab etmişdir ki, sahibkarlıq ixtira və yenilik arasında əlaqə halqasıdır.

Innovasiyanın banisi hesab edilən Y.A.Şumpeter, N.D.Kondratievin əsas ideyalarını götürüb və inkişaf etdirmişdir. Burada o, texniki, təşkilati, iqtisadi və idarəetmə xarakterli yeniliklər vasitəsi ilə kapitalın innovasiyalı yenilənməsi hesabına sənaye istehsalında böhranların və tənəzzülün aradan qaldırılması imkanını aşkar etmişdir. Şumpeter (1939) "İşgüzar tsikllər" adlı fundamental əsərində tsikllərin üç müxtəlif növünü göstərmişdir. Ona görə birinci tsikl- Böyük Britaniyada sənayenin inkişafına təkan verən sənaye inqilabı ilə bağlıdır. İkinci tsikl isə dəmir yollarının, maşınqayırmanın, buxar mühərriklərinin yaranması ilə bir vaxtda başlamış və XIX əsrin 90-cı illərinə qədər davam etmişdir. Üçüncü tsikl isə elektrik enerjisinin sənayedə tətbiq edilməsi, daxili yanma mühərriklərinin ixtira olunması, kimya sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar idi. Həmçinin, innovasiya sahəsində Şumpeter öz diqqətini iqtisadi innovasiya üzərində cəmləmişdir və iqtisadi tərəqqidə yenilik yaradan sahibkarlığın rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. "Sahibkarlıq" funksiyası ixtiralarından, yeni texnologiyalardan istifadə edərək və istehsalda islahatlar apararaq yeni məhsul buraxmaq və ya məhsul istehsalında yeni üsullardan istifadə etmək, habelə xammal, material və ya bazar üçün yeni mənbələr açmaq və bu sahəni yenidən təşkil etmək və sair işlər görməkdən ibarətdir.

Ümumiyyətlə, dünya təcrübəsində innovasiyalı iqtisadi inkişafı ilə bağlı iqtisadçı alimlər müxtəlif qarşılıqlı əlaqə mexanizmləri müəyyənləşdirmişlər. Bunlardan ən önəmlisi isə elm texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən və elm-tutumlu texniki proseslərin imkanlarından səmərəli istifadə mexanizmidir. Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə istehsalın önəmli hissəsini elm-tutumlu yüksək texnologiyalı məhsullar təşkil edir, belə ki, bu göstəricilər ABŞ-da ümumi istehsalın 42.4%-ni, Almaniya da 52.9%-ni və Yaponiyada isə 54.6%-ni təşkil edir.

Inkişaf etmiş ölkələrdə elmə ayrılan xərclər 2023-cü il üzrə bu göstərici ABŞ-da ÜDM-in 3.5%-ni, Yaponiyada ÜDM-in 3.3%-ni, Almaniya da ÜDM-in 3.1%-ni təşkil etmişdir, yəni müqayisə etdikdə ölkəmizdə bu göstəricinin səviyyəsi İnkişaf Etmiş Ölkələrlə (İEO) müqayisədə dəfələrlə aşağıdır.

Hələ XX əsrdən başlayaraq innovasiya və elmi texniki tərəqqinin (ETT) iqtisadi artıma töhfəsi intensiv tədqiq edilməyə başlanmışdır. Belə ki, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) təhlillərində qeyd edilir ki, elmi fəaliyyət, innovasiya fəaliyyəti və qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi iqtisadi sferada mühüm rol oynamaqla yanaşı, makroiqtisadi artımın və davamlı iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edir.

Davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi, ölkə iqtisadiyyatının neft hasilatından asılılığının azaldılması, milli gəlirlərin artırılması və dünya iqtisadi sisteminə səmərəli inteqrasiyanın həyata keçirilməsi müasir dövrdə strateji əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir.

Rəqəmsal ticarət, elektron xidmətlər və gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi sahəsində aparılan islahatlar xarici ticarətin effektivliyini artırmağa yönəlib, iqtisadi diplomatiya və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq ölkənin ticarət maraqlarının qorunmasında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, ÜTT-yə üzvlük, ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərin imzalanması və beynəlxalq ticarət rejimlərinə integrasiya strateji hədəf kimi müəyyənləşdirilmişdir.

MDB dövlətləri arasında ixracda Rusiya və Gürcüstan, idxalda Rusiya, Qazaxıstan, Ukrayna xüsusi üstünlüyə malikdir.

Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti son onilliklər ərzində əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmiş, xüsusilə 1994-cü ildə imzalanan "Əsrin müqaviləsi"ndən sonra bu sahədə ciddi irəliləyişlər müşahidə olunmuşdur. Neft və neft məhsulları ixracda əsas yer tutmaqla yanaşı, xarici ticarət əlaqələrinin əsas tərəfdaşları İtaliya, Türkiyə, Rusiya, Çin, İsrail və Çexiya Respublikası olmuşdur. Lakin ixracın əsasını xammal məhsulları, idxalın isə hazır istehlak mallarından ibarət olması ticarət balansının strukturunda qeyri-bərabərlik yaratmışdır. Üstəlik, xarici ticarətin 70%-dən çoxunun cəmi 10 ölkə ilə cəmləşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının bu ölkələrdən asılılıq riskini artırır.

İxracın 80%-dən çoxunu təşkil edən neft, qaz və neft məhsulları Azərbaycanın sənaye və ixrac strukturunda diversifikasiyanın aşağı səviyyədə olduğunu göstərir. Daxili bazarda istehsal perspektivinə malik olan məhsulların xaricdən idxal edilməsi isə həm əlavə nəqliyyat xərclərinə, həm də xarici bazarlardan asılılığa gətirib çıxarır. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün ölkədə bir sıra dövlət proqramları və Prezident sərəncamları qəbul olunmuşdur. Xüsusilə 2016-cı ildə qəbul olunan sərəncamlar qeyri-neft sektorunun ixracını stimullaşdırmaqla bu sahədə dönüş yaratmağa yönəlmişdir.

Bununla yanaşı, Azərbaycanın xarici ticarət səmərəliliyini artıran mühüm amillərdən biri də birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsidir. Bu investisiyalar ölkəyə müasir texnologiyaların, avadanlıqların gətirilməsi və nou-hau transferi ilə nəticələnmiş, ölkənin investisiya ixrac edən subyektə çevrilməsini təmin etmişdir.

Xarici ticarətin inkişaf etdirilməsində Dəhlizlərin rolu çox əhəmiyyətlidir.

Rusiya ilə Ukrayna arasında gedən müharibə Orta Dəhliz üzərindən daşınan yüklərin həcmində olan ciddi artımın əsas səbəblərindən biridir. Şimal dəhlizi ilə müqayisədə Orta Dəhlizin orta hesabla 2000-2500 km daha qısa olması yükdaşınmaların Orta Dəhliz vasitəsilə həyata keçirilməsini daha asan və sərfəli edəcəkdir. Belə ki, Çindən Trans-Sibir yolu ilə Avropaya daşınan yüklər 20 günə təyinat nöqtəsinə çatırsa, bu yüklər Orta dəhliz üzərindən 12 günə təslim edilə bilər. Çindən Avropaya dəniz yolu ilə yük daşımaları isə təxminən 36 gün vaxt tələb edir.

Naxçıvana İran üzərindən nəql edilən hər min kubmetr qaz üçün tranzit haqqı olaraq Naxçıvana 15% daha az qaz verilir. Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə bu köçürmə haqqından da azad olmaq mümkündür. Bundan başqa, həm Naxçıvana gediş-gəlişin, həm də Türkiyədən yola düşən və quru yol ilə Orta Asiyaya gedəcək olan yüklərin İran üzərindən daşınması zərurəti aradan qalxa bilər. İstər yükdaşımaları, istərsə də sərnişin daşınmalarında hava nəqliyyatı digər nəqliyyat növlərinə nisbətən daha çox xərc tələb edir. Quru yolu ilə birbaşa əlaqənin mövcud olmaması nəzərə alındıqda Naxçıvana və əks istiqamətdə hərəkət üçün hava nəqliyyatından məcburi istifadə fonunda əhəmiyyətli dərəcədə xərc çəkildiyini müşahidə etmək olar. Zəngəzur Dəhlizinin açılması ilə bu istiqamətdə də bir çox problem öz həllini tapmış olacaqdır.

Müstəqillik əldə etmiş ölkəmiz regionun bərpa və inkişafı istiqamətində bir sıra mühüm layihələr həyata keçirir. Bu layihələrin əsas məqsədlərindən biri də, nəqliyyat infrastrukturunun yenidən qurulmasıdır. Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat şəbəkələrinə integrasiyasını təmin etmək üçün Zəngəzur Dəhlizinin açılması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Orta Dəhlizin önəmli bir qolu kimi çox yüksək potensiala sahib olan Zəngəzur Dəhlizinin açılması istiqamətində ölkəmiz bir sıra vacib nəqliyyat infrastrukturunu üzrə bərpa və yenidənqurma işlərini həyata keçirib və hələ də keçirməkdədir. Bu istiqamətdə atılan vacib addımlardan biri Zəngəzur Dəhlizinin tərkib hissəsi olan Horadiz-Ağbənd dəmiryol xəttinin tikintisi ilə bağlıdır. Dəmir yolunun təməli 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Bu dəmiryolunun və Zəngəzur Dəhlizinin istifadəyə verilməsi Naxçıvan ilə quru yolu əlaqəsinin və Azərbaycan- Türkiyə arasında dəmiryol nəqliyyat əlaqəsinin təmin olunması deməkdir. Azərbaycan, Ermənistan,

Gürcüstan, Türkiyə, Rusiya və İran arasında əlaqənin yenidən bərpa edilməsi Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərin qovşağında yerləşən Azərbaycanın yükdaşıma nöqteyi-nəzərindən mövqeyini daha da gücləndirəcəkdir.

Liberallaşdırma siyasətində tarif və qeyri-tarif manelərin azaldılması, xarici investisiyalara açıqlıq, beynəlxalq standartlara uyğunluq və şəffaflıq əsas prinsiplərdən hesab edilir. Eyni zamanda, milli maraqların qorunması və strateji sahələrin müdafiəsi də nəzərə alınmalıdır.

Ölkəmizə idxal edilən məhsulların həcmi ixrac edilən qeyri-neft-qaz məhsullarının həcmindən 6 dəfə çoxdur. İxrac edilən məhsulların 90%-ə yaxını xam neft və təbii qaz hesabına formalaşır. Ölkəmizin sənaye istehsalı sahələrinin əksər hissəsində texnologiyaların və texnikaların mövcud səviyyəsi yüksək keyfiyyətli və rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı həyata keçməyə imkan vermir və ümumən beynəlxalq standartların Azərbaycan sənaye müəssisələrində tətbiqi qənaətbəxş səviyyədə deyildir.

Ölkələrarası xarici-iqtisadi əlaqələrin inkişafı siyasi sabitlik, iqtisadi şərait, qanunvericilik bazaları, texnoloji yeniliklər və s. kimi müxtəlif amillərin təsiri altında olan dinamik bir prosesdir. Qeyd olunan amillərin qarşılıqlı təsirlərini dərinlən anlamaq qlobal iqtisadi prosesləri idarə edən mürəkkəb mexanizmləri də başa düşmək üçün zəmin yaradır. Xarici ticarətin uğurla aparılması milli gəlirlərin artması və bərabərində rifah səviyyəsinin yüksəlməsi ilə nəticələnir. Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi, ticarət maneələrinin aradan qaldırılması istiqamətində “Ümumdünya Ticarət Təşkilatı”, “Avropa İttifaqı”, “Cənub-Şərqi Asiya Ölkələri Assosiyası” kimi beynəlxalq ticarət təşkilatları və regional ticarət blokları yaradılmışdır.

Milli iqtisadiyyatın inkişafında xarici iqtisadi əlaqələrin rolunun artırılması üçün aşağıdakı tövsiyələrin qəbul edilməsi zəruridir:

Xüsusilə inkişaf etmiş ölkələr üçün beynəlxalq münasibətin və xarici ticarətin qloballaşma və ölkələrarası qarşılıqlı asılılığın artması ticarətin rolunu daha da artırır. Xarici ticarət həm daxili bazarın formalaşması, həm də beynəlxalq bazarlara çıxış baxımından imkan yaradır. Azərbaycan da öz iqtisadi strategiyasında qeyri-neft sektorunun inkişafı və ixrac yönümlü siyasəti prioritet kimi müəyyənləşdirmişdir.

Bunun üçün əsas şərt rəqabətə davamlı və keyfiyyətli məhsulların istehsalıdır, bu həm ixracın artırılması ilə yanaşı, iqtisadi baxımdan səmərəli idxal da vacibdir. Bütün bunlar işsizliyin azaldılmasına və iqtisadi inkişafa səbəb olur.

Xarici ticarət iştirakçılarının rəqabət üstünlüyünün gücləndirilməsi və ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyinin artırılması məqsədilə, gömrük və digər rəsmiləşdirmə proseduralarının sadələşdirilməsi vacibdir.

Ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmini məqsədilə idxal və ixrac siyasətinə yenidən baxılması məqsədyönlüdür.

Xarici ticarət siyasətinin əsas prioritet istiqamətləri üçün iqtisadi islahatların, stimulların və beynəlxalq əməkdaşlığa əsaslanan kompleks mexanizmlərin tətbiqi vacibdir.

Azərbaycanda iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi elm, elm tutumlu istehsal sahələri, yüksək texnologiyalar və müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilən innovasiyalar təşkil etməlidir. Bu istiqamətlər prioritet məqsəd kimi qəbul edilməli və bu məqsədə nail olmaq üçün düşünülmüş düzgün tədbirlər həyata keçirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasov, N.A. Zəngəzur Dəhlizinin Azərbaycan və Türk Dünyası Ölkələri Arasındakı İqtisadi Əlaqələrin İnkişafında Potensial Rolu (Türkiyə Nümunəsində)// Geostrategiya jurnalı. – Bakı 2023. -№6 (78). -s. 150
2. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət siyasəti:/ - Bakı, 2023 <https://azerbaijan.az/information/408>
3. HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNİ ARAŞDIRMA MƏRKƏZİ. Bakı-Brüssel(Azərbaycan-Avropa İttifaqı münasibətləri). Bakı,2011.- s. 11, 180
4. Meybullayev M.X, Mikayılova S.M İqtisadi təhlükəsizlik nəzəriyyəsi.Dərslik. Bakı 2015

Роль внешнеэкономических отношений в развитии национальной экономики

Доцент **Асеф Гарибов**
Улькер Худиева
Азербайджанская Республика
Бизнес-университет ETN

Резюме: В статье рассматривается роль внешнеэкономических отношений как результат структурной политики, проводимой государством. Поднимается вопрос формирования «новой экономики», основанной на научно-техническом развитии, инвестициях и инновациях во всех областях. Сегодня развитие, преобладающее в нашей стране, базируется на экспорте топливно-сырьевых ресурсов и импорте некоторых товаров народного потребления, машин, оборудования.

Экономическое развитие приводит к тому, что наше государство становится зависимым от сложившейся конъюнктуры на внешнем рынке и решений, принимаемых зарубежными государствами. Для этого предлагаются пути выхода из кризиса.

Ключевые слова: Национальная экономика, внешнеэкономические отношения, экспорт, импорт, конкурентоспособный продукт, инновация, инвестиции.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/106-110>

The role of foreign economic relations in the development of the national economy

Prof. **Asef Garibov**
Ulker Khudiyeva
Republic of Azerbaijan
ETN Business University

The article discusses the role of foreign economic relations as a result of the structural policy pursued by the state. The issue of forming a "New Economy" based on scientific-technical, investment, innovation in all areas is brought to the attention. Today, the development that prevails in our country is based on the export of fuel and raw materials and the import of some consumer goods, machinery, equipment.

Economic development causes our state to become dependent on the prevailing conjuncture in the foreign market and the decisions made by foreign states. For this, ways out of the crisis are proposed.

Keywords: National economy, foreign economic relations, export, import, competitive product, innovation, investment.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/111-119>

Ərzaqla təminatın gücləndirilməsində aqrar sektorun innovativ inkişafı: Azərbaycan üzrə struktur dəyişmələri və özünütəminetmə trendləri (1990–2024)

Aqil Qurbanov

iqtisad elmləri namizədi

Bakı Biznes Universiteti

E-mail: aqilqurbanov73@mail.ru

Xülasə: Tədqiqatın məqsədi aqrar sektorda istehsal strukturunun, fiziki həcm dinamikasının və əsas ərzaq məhsulları üzrə özünütəminetmə səviyyəsinin statistik göstəricilər əsasında təhlili və bu nəticələrin innovativ inkişaf tədbirləri ilə əlaqələndirilməsidir. Tədqiqatda müqayisəli təhlil və zaman sıralarının analizi metodlarından istifadə edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, 2000–2024-cü illərdə heyvandarlığın payı artmış, bitkiçilik sahəsində azalma müşahidə olunmuş, istehsal göstəriciləri dalğalanmış və torpaq resurslarının təminatı zəifləmişdir. Tərəvəz və meyvə üzrə yüksək, buğda və süd-ət üzrə isə orta səviyyəli özünütəminetmə qeydə alınmışdır. Tədqiqat aqrar siyasətin təkmilləşdirilməsi və innovativ texnologiyaların tətbiqi üçün elmi-praktik əsas yaradır.

Açar sözlər: aqrar sektor, innovasiya, ərzaq təhlükəsizliyi, özünütəminetmə, bitkiçilik, heyvandarlıq, indeks analizi, Azərbaycan.

JEL: Q18, O33, Q16, O13; UDC: 338.43:330.34:338.439

Giriş

Ərzaqla təminatın dayanıqlılığı və ərzaq təhlükəsizliyi iqtisadi siyasətin strateji istiqamətlərindən biridir. Qlobal bazarlarda qiymət şokları, iqlim dəyişmələrinin kənd təsərrüfatına təsiri, su resursları ilə bağlı risklər, münaqişə və logistika məhdudiyyətləri daxili istehsalın rəqabətqabiliyyətini və bazarın sabitliyini birbaşa şərtləndirir. Bu kontekstdə aqrar sektorun innovativ inkişafı (texnologiya, təşkilati həllər və institusional mexanizmlər) istehsalın intensivləşməsi, itkilərin azaldılması və məhsulun bazara çıxışının yaxşılaşdırılması vasitəsilə ərzaqla təminatı gücləndirə bilər.

Məqalədə hədəf 1990–2024-cü illər üzrə rəsmi statistik göstəricilər əsasında kənd təsərrüfatının struktur dəyişmələrini, istehsal dinamikasını, resurs təminatını və seçilmiş məhsullar üzrə özünütəminetmə səviyyələrini təhlil etmək, bu nəticələrin innovasiya gündəliyi ilə əlaqəsini izah etmək və tətbiq oluna biləcək alət paketini konseptual model çərçivəsində təqdim etməkdir.

İnnovasiyalar və ərzaq təminatı

Aqrar innovasiyalar yalnız yeni texnologiyaların tətbiqi ilə məhdudlaşmır, o, eyni zamanda idarəetmə, maliyyələşdirmə, bazar əlaqələrinin qurulması, emal-logistika zəncirinin optimallaşdırılması və risklərin idarə edilməsi kimi komponentləri də əhatə edir. Praktiki yanaşmada innovasiyalar üç səviyyədə təsnif edilə bilər: birincisi təsərrüfat səviyyəsində məhsuldarlıq və resurs səmərəliliyi, ikincisi təhcizat zəncir, loqistika səviyyəsində itkilərin azaldılması, üçüncüsü keyfiyyətin standartlaşdırılması, sektor səviyyəsində institusional dəstək və investisiya stimulları.

Bu məqalədə innovativ inkişafın ərzaqla təminata təsiri əsasən iki nəticə göstəricisi ilə izlənir: İstehsalın həcmi (fiziki həcm indeksləri) və özünütəminetmə səviyyəsi. Struktur paylar isə məhsul portfelinin və dəyər zəncirinin bölgüsünə dair əlavə analitik məlumat verir.

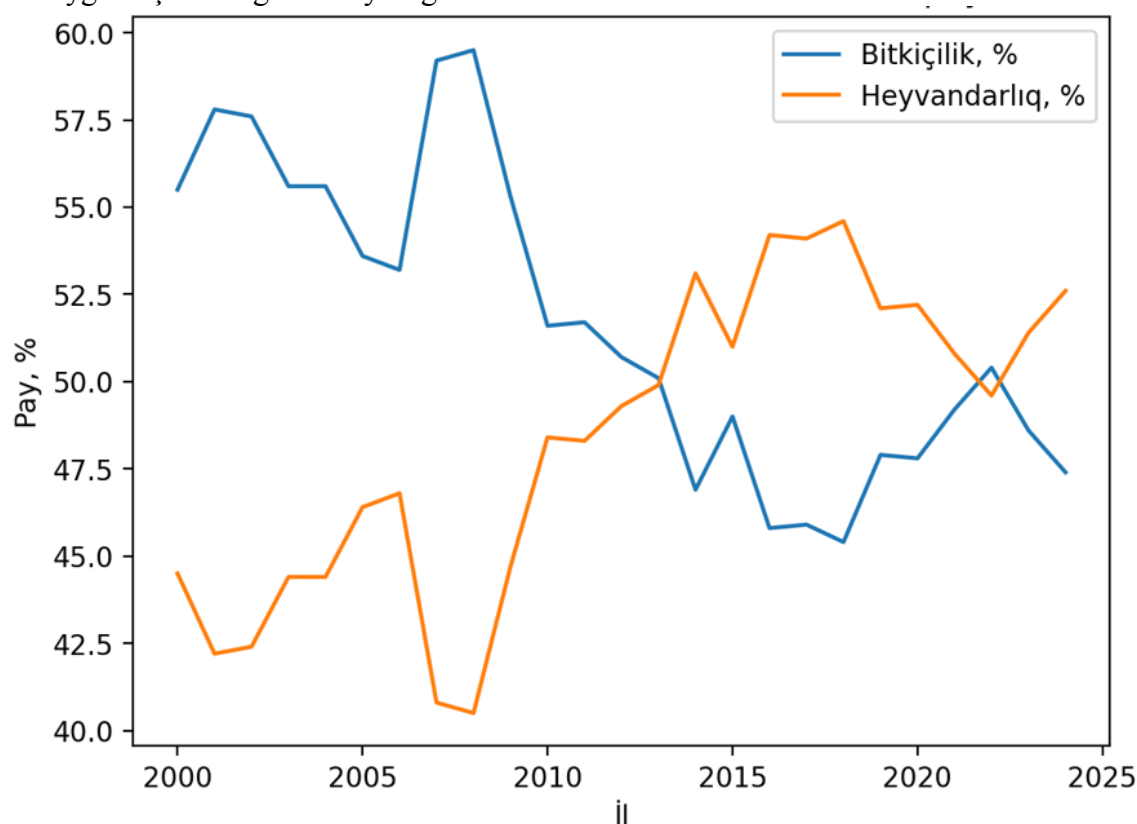
Kənd təsərrüfatının inkişaf trayektoriyasının qiymətləndirilməsi üçün məhsul strukturunda baş verən dəyişikliklərin təhlili xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Aqrar sektorun uzunmüddətli dayanıqlılığı həm bitkiçilik, həm də heyvandarlıq sahələrinin tarazlı inkişafından, eləcə də bu sahələrdə tətbiq olunan innovativ texnologiyaların səmərəliliyindən asılıdır. Bu baxımdan, kənd təsərrüfatı məhsulunun strukturunda sektorlar üzrə payların dinamikası ərzaq təhlükəsizliyinin və özünütəminetmə potensialının əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış edir [1].

Cədvəl 1.

Ümumi kənd təsərrüfatı məhsulunda bitkiçilik və heyvandarlığın payı, % (2000–2024)

İl	Bitkiçilik, %	Heyvandarlıq, %
2000	55.5	44.5
2005	53.6	46.4
2010	51.6	48.4
2015	49.0	51.0
2020	47.8	52.2
2024	47.4	52.6

Cədvəl 1-in məlumatları 2000–2024-cü illər ərzində kənd təsərrüfatı məhsulunun strukturunda tədricən, lakin davamlı dəyişmələrin baş verdiyini göstərir. Bitkiçilik məhsullarının payı bu dövrdə 55,5%-dən 47,4%-ə enmiş, əksinə, heyvandarlıq məhsullarının payı 44,5%-dən 52,6%-ə yüksəlmişdir. Bu tendensiya kənd təsərrüfatında istehsal prioritetlərinin dəyişdiyini və bazar tələbinin strukturuna uyğunlaşmanın gücləndiyini göstərir.

Şəkil 1. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunda struktur payların dəyişməsi (2000–2024)

Bitkiçilikdən heyvandarlığa doğru müşahidə olunan struktur transformasiyası bir tərəfdən əhalinin istehlak strukturunda heyvandarlıq məhsullarının xüsusi çəkisinin artması, digər tərəfdən isə bitkiçilikdə mövcud olan resurs məhdudiyyətləri ilə izah oluna bilər. Su ehtiyatlarının məhdudluğu, torpaq eroziyası, iqlim dəyişmələri və məhsuldarlıq riskləri bitkiçilikdə artımı əsasən innovasiya amilindən asılı hala gətirmişdir. Bu şəraitdə dəqiq əkinçilik, rəqəmsal monitoring və iqlimə davamlı sortların tətbiqi bitkiçilik sahəsində əsas inkişaf alətləri kimi çıxış edir [2].

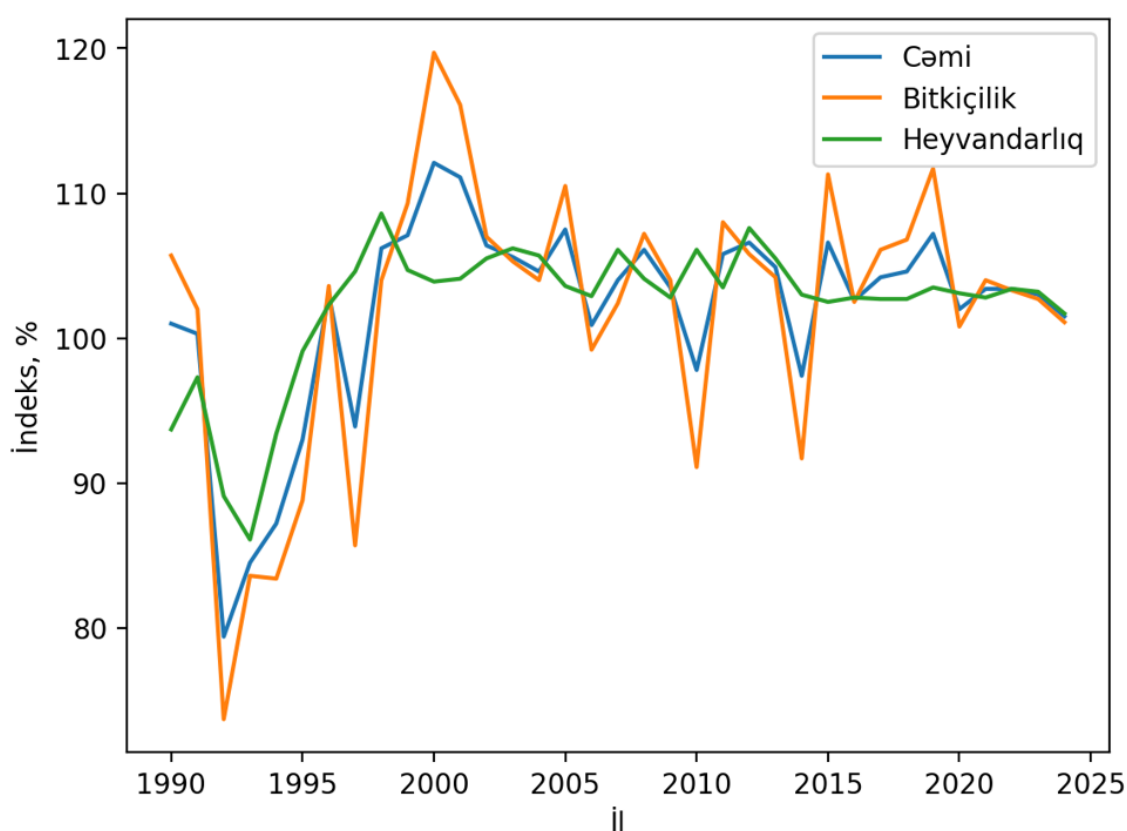
Heyvandarlığın payının artması isə yem bazasının genişləndirilməsi, baytarlıq xidmətlərinin modernləşdirilməsi və emal infrastrukturunun inkişafını strateji prioritetə çevirir.

Aqrar sektorun real istehsal dinamikasının qiymətləndirilməsi üçün fiziki həcm indeksləri xüsusi analitik əhəmiyyətə malikdir. Bu göstəricilər istehsalın qiymət amillərindən təmizlənmiş real həcmi əks etdirərək iqlim, bazar və institusional dəyişikliklərin təsirini üzə çıxarır.

Cədvəl 2.**İstehsalın fiziki həcm indeksi (əvvəlki ilə nisbətən=100), % (2000–2024)**

İl	Cəmi (PVI)	Bitkiçilik (PVI)	Heyvandarlıq (PVI)
2000	112.1	119.7	103.9
2005	107.5	110.5	103.6
2010	97.8	91.1	106.1
2015	106.6	111.3	102.5
2020	102.0	100.8	103.1
2024	101.5	101.1	101.7

Fiziki həcm indeksləri istehsalın real dinamikasını əks etdirir və aqrar sektorun iqlim və bazar şoklarına həssaslığını göstərir. Seçilmiş illərin müqayisəsi ümumi indeksdə eniş və yüksəlişlərin dövrü xarakter daşdığını, bitkiçilikdə dalğalanmaların daha kəskin ola bildiyini göstərir.

Şəkil 2. İstehsalın fiziki həcm indeksi: cəmi, bitkiçilik və heyvandarlıq (1990–2024)

İndeks dinamikasına əsasən, risklərin azaldılması üçün adaptiv idarəetmə və innovasiya paketləri (dəqiq suvarma, iqlimə davamlı sortlar, aqrometeoroloji proqnozlar, xəstəliklərin erkən diaqnostikası) strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu alətlər xüsusən bitkiçilikdə məhsul itkisini və dalğalanmanı yumşaltmaqla ümumi ərzaq təminatının sabitliyinə xidmət edir.

Resurs təminatı və intensivləşmə zərurəti .

Torpaq resursları kənd təsərrüfatında əsas istehsal amilidir və onun həcmi qısa müddətdə artırıla bilmir. Əhali artdıqca eyni torpaq fonunda adambaşına düşən torpaq payı azalır və bu, istehsalın ekstensiv (sahəni genişləndirməklə) deyil, daha çox intensiv (məhsuldarlığı artırmaqla) inkişafını zəruri edir. İntensivləşmə dedikdə, eyni hektardan daha çox məhsul almaq üçün suvarmanın təkmilləşdirilməsi, gübrələmə və torpaq münbitliyinin idarə edilməsi, keyfiyyətli toxum sortları, mexanikləşmə, rəqəmsal əkinçilik texnologiyalarının tətbiqi və itkilərin azaldılması nəzərdə tutulur. Məsələn, dünyanın bir çox ölkələrində məhdud torpaq şəraitində məhsuldarlığın artırılması damcı

suvarma, rəqəmsal əkinçilik avadanlığı, gübrə və qida maddələrinin idarə olunması kimi yanaşmalarla effektiv nəticə vermişdir.

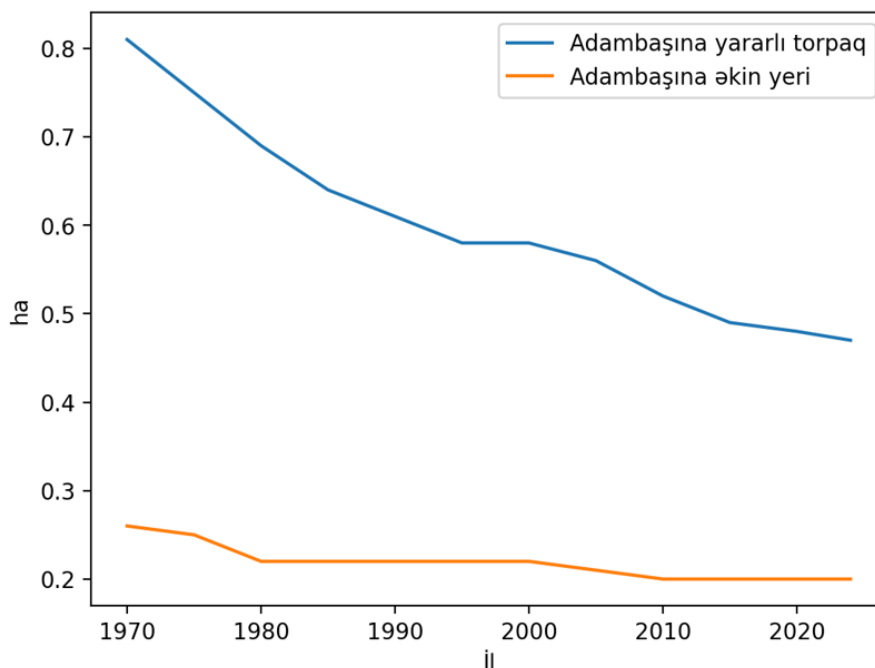
Cədvəl 3.

Əhali və torpaq resursları üzrə təminat göstəriciləri (1970–2024)

İl	Əhali, min nəfər	K/t yararlı torpaq, min ha	Adambaşına yararlı torpaq, ha	Əkin yeri, min ha	Adambaşına əkin yeri, ha
1970	5227.0	4253.0	0.81	1339.3	0.26
1975	5733.7	4273.6	0.75	1423.4	0.25
1980	6206.7	4282.0	0.69	1360.9	0.22
1985	6717.9	4327.0	0.64	1454.3	0.22
1990	7218.5	4382.9	0.61	1589.0	0.22
1995	7726.2	4489.1	0.58	1628.4	0.22
2000	8114.3	4740.4	0.58	1766.8	0.22
2005	8553.1	4758.6	0.56	1797.6	0.21
2010	9111.1	4766.8	0.52	1842.7	0.2
2015	9705.6	4769.8	0.49	1897.5	0.2
2020	10026.1	4780.1	0.48	2045.2	0.2
2024	10224.9	4774.2	0.47	2034.2	0.2

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi, 1970–2024 dövründə əhali 5227 min nəfərdən 10224,9 min nəfərə yüksələrək təxminən 2 dəfə artmışdır. Eyni dövrdə kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi 4253 min ha-dan 4774,2 min ha-a artsa da (təxminən +12%), bu artım əhali artım tempini kompensasiya etmir. Nəticədə adambaşına düşən yararlı torpaq 0,81 ha-dan 0,47 ha-a enmiş, yəni təxminən 42% azalmışdır.

Əkin yeri üzrə də oxşar vəziyyət müşahidə olunur: Ümumi əkin sahəsi 1339,3 min ha-dan 2034,2 min ha-a yüksəlsə də, adambaşına düşən əkin yeri göstəricisi uzun müddət 0,20–0,26 ha intervalında qalmışdır. Bu, sahələrin genişləndirilməsi hesabına davamlı artım imkanlarının məhdud olduğunu göstərir. Digər sözlə, torpaq resursunun “adam başına payı” kiçildiyi üçün strateji hədəf hektardan alınan məhsulu, yəni məhsuldarlığı artırmaq olmalıdır. Bu məqsədlə suya qənaət edən suvarma, torpağın şoranlaşma, eroziya riskinin azaldılması, yüksək məhsuldar sortların tətbiqi və aqrotekniki tədbirlərin (səpin norması, gübrə dozası, pestisidlərin düzgün tətbiqi) optimallaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Şəkil 3. Torpaq resurslarının adambaşına təminatı (seçilmiş illər)

Şəkil 3-də adambaşına yararlı torpaq təminatının illər üzrə davamlı azalma vizual şəkildə əks olunur. Qrafikdə 1970-ci ildə 0,81 ha səviyyəsindən başlayaraq 2024-cü ildə 0,47 ha səviyyəsinə

düşmə torpaq resursunun demoqrafik təzyiq altında olduğunu göstərir. Trendin ümumi istiqaməti ondan xəbər verir ki, gələcəkdə əhali artımı davam edərsə, torpaq təminatı daha da azalacaq və bu da kənd təsərrüfatında rəqabət qabiliyyətini qorumaq üçün intensiv texnologiyalara keçidi qaçılmaz edəcək.

Qrafikin məntiqi nəticəsi belədir: “hər nəfərə düşən torpaq azalırsa, istehsalın artımı torpaq sahəsinin hesabına deyil, məhsuldarlığın və səmərəliliyin hesabına təmin olunmalıdır.” Buna görə də innovativ suvarma sistemləri, dəqiq əkinçilik (GPS/peykin müşahidələri, sensorlar), istixana və yüksək dəyərli məhsulların payının artırılması kimi istiqamətlər resurs məhdudiyyətlərini yumşaltmağa kömək edə bilər.

Özünü təmin etmə: Prioritet məhsullar və strateji boşluqlar.

Özünü təmin etmə səviyyəsi ərzaq təminatının “nəticə göstəricisi” kimi ölkənin daxili istehsalının daxili tələbatı nə dərəcədə qarşıladığını ifadə edir. Göstəricinin 100%-dən aşağı olması idxaldan asılılıq riskini artırır, 100%-dən yuxarı olması isə (xüsusən meyvə-tərəvəz qrupunda) ixrac potensialının mövcudluğunu göstərir. Lakin yüksək özünü təmin etmə həmişə dayanıqlı üstünlük demək deyil: məhsulun keyfiyyət standartları, logistika, saxlama və emal imkanları zəifdirsə, bazar dalğalanmaları və itkilər artaraq real təminatı azalda bilər. Buna görə strateji yanaşma iki xətt üzrə qurulmalıdır: 1) Kritik məhsullarda idxal riskinin azaldılması, 2) yüksək təminatlı seqmentlərdə əlavə dəyərin artırılması (emal, qablaşdırma, sertifikatlaşdırma, ixrac).

Cədvəl 4.

Seçilmiş məhsullar üzrə özünü təmin etmə səviyyəsi, % (2007- 2024)

İl	Buğda, %	Tərəvəz, %	Meyvə-giləmeyvə, %	Ət (cəmi), %	Süd, %	Yumurta, %
2007	48.0	98.8	138.1	88.1	87.8	98.1
2012	56.8	98.9	125.7	91.8	72.5	96.2
2016	52.9	105.4	116.4	87.9	87.7	98.8
2020	57.1	110.4	116.3	84.5	83.5	100.0
2024	56.1	105.8	128.5	83.4	83.	103.7

Cədvəl 4-ün məlumatları göstərir ki, məhsullar üzrə özünü təmin etmə səviyyəsi qeyri-bərabərdir və bu fərq strateji prioritetlərin seçilməsinə imkan verir:

Tərəvəz üzrə göstərici bütün dövrdə təxminən 100% və yuxarı səviyyədədir (98,8–110,4%). Bu, daxili bazarın əsasən yerli istehsal hesabına təmin olunduğunu, eyni zamanda istehsalın sabitliyi üçün saxlama-infrastruktur və bazar zəncirinin rolunun yüksək olduğunu göstərir.

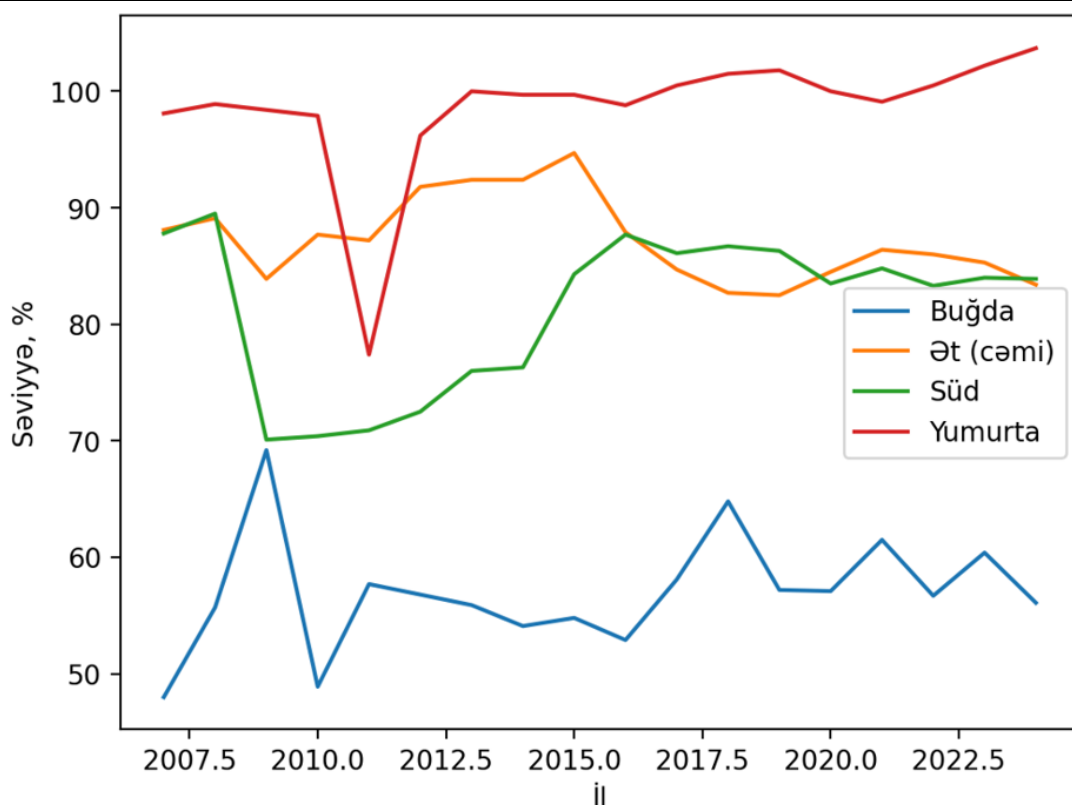
Meyvə-giləmeyvə qrupunda göstərici 100%-dən əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir (116,3–138,1%). Bu, istehsalın tələbatı aşdığını və ixrac yönümlü inkişafın mümkün olduğunu göstərir; lakin burada əsas çağırışlar keyfiyyət standartları, çeşidləmə, soyuducu, loqistika və emalın payının artırılmasıdır.

Yumurta üzrə göstərici 100% ətrafında və yuxarıdır (96,2–103,7). Bu segmentdə əsas strateji hədəf kəmiyyət deyil, yem xərclərinin optimallaşdırılması və qiymət sabitliyidir.

Buğda üzrə özünü təmin etmə 48–57% intervalında qalır və 2024-də 56,1% təşkil edir. Bu, buğdanın ərzaq təhlükəsizliyində “əsas məhsul” olduğunu və risklərin (idxal qiymətləri, logistika, valyuta şokları) daha yüksək olduğunu göstərir.

Ət (cəmi) və süd üzrə göstəricilər orta səviyyədədir: ət 83–92%, süd 72–88% aralığında dəyişir. Burada əsas məhdudiyyətlərdən biri yem bazası və məhsuldarlıqdır; yəni heyvandarlıqda özünü təmin etmənin yüksəldilməsi çox vaxt bitkiçilikdə yem istehsalının güclənməsindən keçir.

Cədvəl iki əsas istiqaməti üzə çıxarır: buğda və yem bazası “strateji boşluq”, meyvə-tərəvəz isə dəyər zənciri və ixrac üçün imkan yaradan sahələrdir.

Şəkil 4. Buğda, ət, süd və yumurta üzrə özünü təminatmə dinamikası (2007–2024)

Strateji baxımdan buğda və yem bazası ilə bağlı məsələlər ərzaq təhlükəsizliyinin “əsas həlqələri” kimi qiymətləndirilə bilər. Yüksək özünü təminatmə nümayiş etdirən seqmentlərdə isə (tərəvəz, meyvə) innovasiya daha çox keyfiyyət, standartlaşma, emal və ixrac dəyərinin artırılmasına yönəlməlidir.

Konseptual model

Müşahidə olunan statistik meyillər innovasiyaların kənd təsərrüfatı və ərzaq sistemində ərzaqla təminatla təsirinin yalnız istehsal həcmi ilə məhdudlaşmadığını, eyni zamanda təchizat zəncirinin dayanıqlılığı və məhsul portfelinin uyğunlaşması ilə formalaşdığını göstərir. Bu yanaşma əsasında innovativ inkişafın ərzaqla təminata təsirini izah edən konseptual model təklif olunur. “Model üç əsas təsir mexanizmi üzərində qurulur:

1. Məhsuldarlıq,
2. Təchizat zəncirinin səmərəliliyi,
3. İstehsal strukturunun və məhsul portfelinin risklərə uyğunlaşdırılması.

1) Məhsuldarlıq.

Kənd təsərrüfatı istehsalı aşağıdakı ümumi istehsal funksiyası ilə təqdim olunur:

$$Q_t = f(K_t, N_t, A_t, T_t),$$

burada K – kapital (texnika, avadanlıq, infrastruktur), N – əmək resursları,

A – torpaq və su resursları, T_t – innovasiya və texnologiya indeksidir. Modelə görə, T_t -nin artması eyni resurs kombinasiyası ilə daha yüksək çıxışa imkan yaradır; başqa sözlə, istehsalın artımı əsasən intensivləşmə (məhsuldarlığın yüksəldilməsi) hesabına təmin olunur. Bu kanal suvarma texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi, yüksək məhsuldar sortların tətbiqi, gübrələmənin optimallaşdırılması, rəqəmsal/dəqiq əkinçilik və mexanikləşmə kimi yeniliklər vasitəsilə reallaşır.

2) Təchizat zəncirinin səmərəliliyi.

Ərzaqla təminata yalnız istehsal həcmi deyil, həm də istehsal olunan məhsulun nə qədərinin faktiki olaraq bazara çatdırılması təsir edir. Buna görə məhsul i üzrə dövr t -də daxili təklif belə müəyyən olunur:

$$\text{daxili təklif}_{i,t} = Q_{i,t} - \text{itki}_{i,t} + \text{idxal}_{i,t} - \text{ixrac}_{i,t}.$$

Burada itki i_t yığım sonrası itkiləri və təchizat zəncirində itkiləri ifadə edir. Soyuducu logistika sistemlərinin qurulması, saxlanma tutumlarının genişləndirilməsi, emal güclərinin artırılması, logistikanın və bazar infrastrukturunun modernləşdirilməsi itki i_t -ni azaldır və məhsulun bazara çıxışını stabilləşdirir. Nəticədə eyni istehsal səviyyəsində belə bazara təqdim olunan faktiki həcm artır və qiymət dalğalanmaları yumşalır.

3) İstehsal strukturunun və məhsul portfelinin risklərə uyğunlaşdırılması.

Ərzaqla təminatın dayanıqlığı məhsul portfelinin və sektor daxili balansın (bitkiçilik–heyvandarlıq) iqlim və bazar risklərinə uyğunlaşdırılmasından asılıdır. Bu kanal çərçivəsində istehsal strukturu daha az riskli və daha səmərəli məhsulların xeyrinə yenilənir, resurslar (torpaq, su, kapital) yenidən bölgü olunur. Eyni zamanda, bu yanaşma yem bazası, emal infrastrukturunu və bazar tələbləri arasında **sektor daxili koordinasiyanı** tələb edir; çünki heyvandarlığın genişlənməsi birbaşa olaraq yem istehsalı və yem keyfiyyəti ilə məhdudlaşır.

Özünü təminatməninin ölçülməsi və innovasiyanın ümumi təsiri

Məhsul i üzrə özünü təminatmə səviyyəsi aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$SS_{it} = 100 \times \frac{\text{daxili təklif}_{it}}{\text{daxili tələb}_{it}}$$

Modelə əsasən innovasiyalar üç istiqamətdə eyni vaxtda təsir göstərir: innovasiya həm $Q_{i,t}$ -ni (məhsuldarlıq kanalı) artırır, həm itkiləri azaldır, istehsal strukturunu tələblə və risklərlə daha uyğun hala gətirir (struktur–portfel kanalı); beləliklə, $SS_{i,t}$ yüksəlir və ərzaqla təminat möhkəmlənir.

Nəticə və təkliflər

1990–2024 dövrünə aid göstəricilər aqrar sektorun struktur transformasiya mərhələsində olduğunu, demoqrafik təzyiq və resurs məhdudiyyətləri fonunda ekstensiv artım imkanlarının daraldığını və nəticə etibarilə intensiv inkişafın (məhsuldarlığın artırılması və itkilərin azaldılması) əsas strateji xəttə çevrildiyini təsdiqləyir. Özünü təminatmə göstəricilərinin məhsullar üzrə fərqli dinamikası ərzaq təhlükəsizliyinin həssas nöqtələrinin əsasən buğda və heyvandarlıq məhsulları (xüsusən yem bazası ilə bağlılıq) üzrə cəmləndiyini göstərir. Bu kontekstdə təklif olunan konseptual model innovasiyaların məhsuldarlıq artımı, təchizat dəyər zəncirinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və istehsal portfelinin risklərə uyğunlaşdırılması vasitəsilə daxili təklifi genişləndirdiyini, idxal asılılığını azaltmış və ərzaqla təminatın dayanıqlığını möhkəmləndirdiyini izah edir. Modelin tətbiqi məntiqi ondan ibarətdir ki, siyasət müdaxilələri ayrı-ayrı, parçalanmış tədbirlər şəklində deyil, qarşılıqlı tamamlayıcı və koordinasiyalı “məhsuldarlıq–təchizat zənciri–istehsal portfeli” komponentlərini birləşdirən inteqrə olunmuş siyasət paketi kimi formalaşdırıldıqda daha yüksək səmərəlilik və nəticəlilik təmin edir.

Aparılan təhlilin nəticələrinə əsasən, ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi və aqrar sektorun innovasiya əsaslı dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi məqsədilə aşağıdakı prioritet istiqamətlər üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

1. Buğda üzrə məhsuldarlıq paketinin genişləndirilməsi və intensivləşmənin sürətləndirilməsi. Buğda istehsalında məhsuldarlığın yüksəldilməsi üçün iqlimə uyğun, yüksək məhsuldar sortların tətbiqi, suvarma səmərəliliyinin artırılması, torpaq münbitliyinin idarə olunması, dəqiq gübrələmə yanaşmalarının genişləndirilməsi və texniki-mexaniki təminatın modernləşdirilməsi üzrə tədbirlər gücləndirilməlidir. Bu kompleks yanaşma istehsal risklərini zəiflətməklə yanaşı, buğda üzrə idxal həssaslığının azalmasına xidmət edəcəkdir.

2. Heyvandarlıq üçün yem bazasının sistemli şəkildə gücləndirilməsi. Ət və süd məhsulları üzrə özünü təminatməninin dayanıqlı artırılması yem bitkilərinin məhsuldarlığının yüksəldilməsindən, yem emalı və saxlanması infrastrukturunun inkişafından, habelə yemləmə rasionlarının elmi əsaslarla optimallaşdırılmasından bilavasitə asılıdır. Bu baxımdan, yem bazası ayrıca tədbir kimi deyil, heyvandarlığın məhsuldarlığını və rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən fundamental istehsal amili kimi siyasət paketinin mərkəzi elementi olaraq nəzərdən keçirilməlidir.

3. Baytarlıq və biotəhlükəsizlik sistemlərinin institusional əsasda gücləndirilməsi. Xəstəliklərin erkən aşkar edilməsi və epidemioloji monitorinqin genişləndirilməsi, peyvəndləmə proqramlarının davamlı və nəticəyönümlü icrası, məhsulun mənşəyinin və hərəkətinin izlənməsi,

eləcə də fermerlərin rəqəmsal uçotunun aparılması və maarifləndirilməsi tədbirləri genişləndirilməlidir. Bu mexanizmlər istehsal risklərini və məhsuldarlıq itkilərini azaltmaqla bazar sabitliyinin qorunmasına və təchizatın davamlılığına töhfə verəcəkdir.

4. Temperatur nəzarətli logistika, saxlama və emal infrastrukturunun regional əsasda inkişafı. Xüsusilə süd və ət məhsullarında yığımsonrası mərhələdə və daşınma prosesində yaranan itkilərin minimuma endirilməsi, keyfiyyət və təhlükəsizlik standartlarının təmin edilməsi, həmçinin daxili bazarın fasiləsiz və sabit təchizatı məqsədilə regional emal–logistika mərkəzlərinin yaradılması prioritetləşdirilməlidir. Bu istiqamət təchizat zəncirinin səmərəliliyini yüksəldərək bazara çıxarılan məhsulun faktiki həcmi artıraraq ən təsirli alətlərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

5. Rəqəmsal kənd təsərrüfatı ekosisteminin formalaşdırılması və məlumat əsaslı idarəetmənin gücləndirilməsi. Qərar dəstəyi sistemlərinin tətbiqi, bazar məlumatı platformalarının qurulması, subsidiyaların və kredit resurslarının hədəfli istiqamətləndirilməsi, aqrar sığorta mexanizmlərinin inteqrasiyası, eləcə də izlənilənlik həllərinin genişləndirilməsi resursların daha səmərəli bölgüsünü təmin edir, informasiya asimmetriyasını azaldır və dövlət dəstəyinin nəticəyönümlü planlaşdırılması və qiymətləndirilməsi üçün institusional baza yaradır.

6. İnnovasiya maliyyələşdirilməsinin dərinləşdirilməsi və dövlət–özlə tərəfdaşlığının genişləndirilməsi. Aqrar innovasiya fondlarının formalaşdırılması, pilot təsərrüfatlar və nümayiş sahələrinin yaradılması, universitet–biznes əməkdaşlığının institusional əsasda təşkili, eləcə də texnoparklar və startap ekosisteminin nəticələrinin sahəyə transferi innovasiyaların yayılma sürətini artırmaqla sektor üzrə texnoloji yenilənməni dərinləşdirəcəkdir. Bu çərçivədə dövlət–özlə tərəfdaşlığı mexanizmləri infrastruktur və texnologiya layihələrində risklərin bölüşdürülməsinə, maliyyə yükünün optimallaşdırılmasına və investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsinə imkan yarada bilər.

Yekun olaraq, nəticələr göstərir ki, ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi üçün siyasət çərçivəsi bir tərəfdən buğda və heyvandarlıq üzrə həssas sahələri hədəfləyən məhsuldarlıq və təchizat zənciri səmərəliliyi paketini, digər tərəfdən isə yüksək potensiallı seqmentlərdə (xüsusən meyvə–tərəvəz) keyfiyyət, emal və əlavə dəyər yaradılmasına yönələn tədbirləri paralel şəkildə birləşdirməlidir. Bu inteqrə olunmuş yanaşma qısa müddətdə təminat risklərini azaldır, uzunmüddətli perspektivdə isə aqrar sektorun innovasiya əsaslı dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün zəruri institusional və texnoloji baza formalaşdırır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qurbanov A. A., Babishov S. S. From data to markets: how AI transforms export capacity and strategic decision-making of SMEs // Deutsche internationale Zeitschrift für zeitgenössische Wissenschaft. 2025. № 118. S. 38–41. URL: <https://zenodo.org/records/18003598>.
2. Qurbanov A. A. Innovative Development of the Agricultural Sector // Audit: Journal of Development Prospects of Market Economy. 2025. № 1(47). S. 67–77.
3. Qurbanov A. A., Babishov S. Evolving digital networks for export growth in Azerbaijan: An integrated model for agrarian SMEs // German International Journal of Modern Science. 2025. № 110 (August). P. 8–13. DOI: 10.5281/zenodo.1690095.
4. Qurbanov A. A., Quliyev E. A. The Interconnection of Innovation and Specialization in the Development of Azerbaijan's Agrarian Sector and Development Perspectives // German International Journal of Modern Science. 2025. № 99. P. 20–25. URL: <https://zenodo.org/records/14982087>.
5. Qurbanov A. A., Eyvazov S. Yu. Evolution of marketing networks in e-commerce: from theory to a sustainable development model // German International Journal of Modern Science. 2025. № 108. P. 10–15. URL: <https://zenodo.org/records/16086234>.
6. Qurbanov A. A. The impact of economic development on climate change: A deep dive // German International Journal of Modern Science / Deutsche Internationale Zeitschrift für Zeitgenössische Wissenschaft. 2024. № 88. P. 22–25. URL: <https://zenodo.org/records/13785740>.
7. Qurbanov A. A. The impact of investment on the development of innovation // German International Journal of Modern Science. 2022. № 29. P. 15–18.
8. Babishov S., Qurbanov A. A. Non-Tariff Barriers and Export Challenges: A Diagnostic

Framework for SMEs // 5th International Congress on Scientific Advances. 2025. P. 250–262. URL: https://www.iconsad.org/_files/ugd/1dd905_fa96e4d0c79f4ba09aa1c162ccd81900.pdf

9, R Imamguluyev, A Gurbanov, A Jabbarov, S Hasanova, G Rasulova, ... Fuzzy Logic for Yield Prediction: Enhancing Decision-Making in Agricultural Economics. AGRIS on-line Papers in Economics and Informatics DOI 10.7160/aol.2025.170303 No 3/2025, September pp. 27-36

Инновационное развитие аграрного сектора в укреплении продовольственного обеспечения: структурные изменения и тренды самообеспечения в Азербайджане (1990–2024)

Агил Курбанов

кандидат экономических наук

Бакинский бизнес университет

E-mail: aqilqurbanov73@mail.ru

Резюме: Целью исследования является анализ структуры производства в аграрном секторе, динамики физического объёма и уровня самообеспечения по основным продовольственным товарам на основе статистических показателей, а также увязка полученных результатов с мерами инновационного развития. В исследовании использованы методы сравнительного анализа и анализа временных рядов. Результаты показывают, что в 2000–2024 годах доля животноводства увеличилась, в растениеводстве наблюдалось снижение, производственные показатели колебались, а обеспеченность земельными ресурсами ослабла. Зафиксирован высокий уровень самообеспечения по овощам и фруктам, а по пшенице и молочно-мясной продукции — средний уровень. Исследование формирует научно-практическую основу для совершенствования аграрной политики и внедрения инновационных технологий.

Ключевые слова: аграрный сектор, инновации, продовольственная безопасность, самообеспечение, растениеводство, животноводство, индексный анализ, Азербайджан.

JEL: Q18, O33, Q16, O13; **UDC:** 338.43:330.34:338.439

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/111-119>

Innovative development of the agrarian sector in strengthening food supply: structural changes and self-sufficiency trends in Azerbaijan (1990–2024)

Aqil Qurbanov

PhD in Economics

Baku Business University

E-mail: aqilqurbanov73@mail.ru

Abstract: The aim of the study is to analyze the production structure in the agrarian sector, the dynamics of physical output, and the level of self-sufficiency in key food products based on statistical indicators, as well as to relate these results to measures of innovative development. The study employs methods of comparative analysis and time series analysis. The results show that in 2000–2024, the share of livestock production increased, while a decline was observed in crop production; production indicators fluctuated, and the provision of land resources weakened. A high level of self-sufficiency was recorded for vegetables and fruits, while a moderate level was observed for wheat and dairy-meat products. The study provides a scientific and practical basis for improving agrarian policy and implementing innovative technologies.

Keywords: agrarian sector, innovation, food security, self-sufficiency, crop production, livestock production, index analysis, Azerbaijan.

JEL: Q18, O33, Q16, O13; **UDC:** 338.43:330.34:338.439

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/120-128>**İqtisadi sistemlərin səmərəlilik və ədalətsizlik böhranı****Anar Abbasov**

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru (Ph.D.), Ankara Hacı Bayram Veli Universiteti, İqtisadi və İdari Elmlər Fakültəsi, Maliyyə bölümü.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzinin müəllimi

E-mail: anar.abasov01@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4536-5279

Fuad Abbasoğlu

Fəlsəfə doktoru (Ph.D.)

Ankara Universiteti, Dövlət İdarəçiliyi bölümü

e-mail: fabasov45@gmail.com

ORCID: 0009-0006-8299-6359

Xülasə: Tədqiqatın əsas müxtəlif iqtisadi sistemlərdə mövcud olan modellərin iqtisadi səmərəlilik və bölüşdürücü ədalət kontekstində uğursuzluqlarını təhlil etmək və alternativ olaraq “İştirakçı İqtisadiyyat Modelinin” (Participatory Economy-Parecon) institusional imkanlarını qiymətləndirməkdir. Tədqiqatda müqayisəli iqtisadi analiz, Pareto səmərəliliyi meyarları və sinfi struktur analizi metodlarından istifadə edilmişdir. Sistemlərin tənqidi təhlili zamanı institusional iqtisadiyyatın təməl prinsipləri əsas götürülmüşdür. Müəyyən edilmişdir ki, ənənəvi modellər kənar təsirləri (externalities) və koordinator sinfinin hegemonluğunu həll edə bilmir. Parecon modelinin təklif etdiyi “tarazlaşdırılmış iş kompleksləri” və “iştirakçı planlaşdırma” mexanizmlərinin iqtisadi qərarlarda səmərəliliyi artırma biləcəyi və gəlir bərabərsizliyini kökündən ləğv etdiyi nəzəri olaraq sübut edilmişdir. Tədqiqatın orijinallığı iqtisadi demokratiyanın rəqəmsal texnologiyalarla sintezində və kooperativ idarəetmə üçün yeni bir metodoloji çərçivə təqdim etməsindədir. Nəticələr dövlət siyasətində iştirakçı büdcələşmə və iş yeri demokratiyasının tətbiqi üçün konseptual baza rolunu oynayır.

Açar sözlər: İştirakçı iqtisadiyyat, iqtisadi səmərəlilik, bölüşdürücü ədalət, özünüidarəetmə, iştirakçı planlaşdırma.

JEL: P13, P21, D63, B51; UOT: 330.8**Giriş**

Müasir iqtisadi sistemlər həm resursların effektiv bölüşdürülməsi, həm də sosial ədalətin təmin edilməsi nöqtəsində ciddi bir yol ayrıcındadır. İqtisadi fəaliyyətlər təkcə mübadilə prosesi ilə məhdudlaşmır; onlar eyni zamanda sosial, siyasi və ekoloji dəyişənlərlə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Lakin iqtisadiyyat elminin təkamül prosesi, xüsusilə neoliberal dövrdə, diqqəti böyük ölçüdə rəqəmsal artıma (ÜDM artımı) yönəlmiş, bu artımın yaratdığı sosial və ekoloji maliyyətləri isə çox vaxt “kənar təsirlər” (externalities) kimi qiymətləndirərək analizdən kənarda saxlamışdır. Bu yanaşma tərzii işsizlik, gəlir bərabərsizliyi və ekoloji deqradasiya kimi problemlərin global miqyasda dərinləşməsinə rəvac vermişdir.

İqtisadiyyat nəzəriyyəsində ənənəvi olaraq qəbul edilən “iqtisadi səmərəlilik” və “bölüşdürücü ədalət” arasındakı kompromis (trade-off) münasibəti, mövcud sistemlərin legitimliyini qorumaq üçün istifadə olunan əsas arqumentlərdən biridir. Bu baxış bucağına görə, iqtisadi artımı təmin etmək üçün müəyyən bir bərabərsizlik səviyyəsi qaçınılmazdır. Lakin, müasir ədəbiyyatda artan bərabərsizliyin əslində böyümənin dayanıqlılığını təhlükə altına atdığına dair güclü sübutlar formalaşmaqdadır. Xüsusilə son iki əsrdə təcrübə edilən kapitalizm və real sosializm modelləri, fərqli mexanizmlərlə işləsələr də, nəticə etibarilə resursların optimal istifadəsi və ədalətli bölüşdürülməsi məsələsində uğurlu ola bilməmişlər. Kapitalizm mülkiyyətin və qərarvermə gücünün təmərküzləşməsi nəticəsində “bazar oliqarxiyası” yaradarkən, real sosializm mərkəzi planlaşdırma hantallığı və “koordinator

sinfi”nin imtiyazları səbəbindən həm səmərəliliyi, həm də ədaləti itirmişdir.

Bu tədqiqatın əsas problematik məsələsi, mövcud iqtisadi paradigmalara alternativ olaraq təklif edilən “İştirakçı İqtisadiyyat modeli”nin (Participatory Economics - Parecon) iqtisadi səmərəlilik və bölüşdürücü ədalət müstəvisindəki imkanlarını araşdırmaqdır. İştirakçı “İqtisadiyyat Modeli, iqtisadiyyatı yalnız bir hasilat sistemi deyil, həm də bəşəri və sosial münasibətlər kompleksi kimi xarakterizə edir. Bu modelin təməlinə “iqtisadi demokratiya” konsepsiyası dayanır; bu konsepsiya hər bir fərdin özünə təsir edən iqtisadi qərarlarda həmin təsir dərəcəsinə mütənasib olaraq iştirak hüququnu müdafiə edir. Bu çərçivədə mülkiyyətin kollektivləşdirilməsi, iş yerlərində özünüidarəetmə və “səy və fədakarlığa görə mükafatlandırma” prinsipləri, sinfi fərqləri aradan qaldırmağa yönəlmiş fundamental alətlərdir.

Məqalənin strukturunda ilk olaraq kapitalizm və real sosializmin səmərəlilik və ədalət kontekstindəki uğursuzluqları təhlil ediləcək, ardınca İştirakçı İqtisadiyyat Modelinin nəzəri çərçivəsi, qurumları və “tarazlaşdırılmış iş kompleksləri” (balanced job complexes) kimi innovativ yanaşmaları şərh olunacaqdır. Nəticə hissəsində isə modelin ekoloji davamlılıq və sinifsiz bir cəmiyyət vədi müstəvisində tətbiq edilə bilən həlli yolları təqdim olunacaqdır.

Əsas hissə

İqtisadi sistemlərin müqayisəli təhlili ədəbiyyatda əsasən səmərəlilik (efficiency) və ədalət (equity) arasındakı gərginlik üzərində formalaşmışdır. Klassik və neoklassik iqtisadçılar üçün bazar mexanizmi resursların optimal bölüşdürülməsi üçün yeganə rasionallıq mənbəyi kimi qəbul edilsə də, bu yanaşma bölüşdürücü ədalət məsələsini çox vaxt ikinci plana atmışdır.

Literaturun təməl daşlarından biri olan Pareto səmərəliliyi, heç kimin vəziyyətini pisləşdirmədən bir başqasının vəziyyətini yaxşılaşdırmağın qeyri-mümkün olduğu nöqtəni ifadə edir [1]. Lakin, Pigou (1932) tərəfindən vurğulanan “rifah iqtisadiyyatı” prinsipləri göstərir ki, bazarın yaratdığı səmərəlilik sosial rifahın maksimallaşdırılması üçün kifayət deyil. Stiglitz (1994) bazar uğursuzluqlarını (market failures) asimmetrik informasiya və kənar təsirlər kontekstində təhlil edərək, neoliberal paradigmanın səmərəlilik iddialarını ciddi şəkildə sarsıtmışdır.

Digər tərəfdən, real sosializmin mərkəzi planlaşdırma təcrübələri Hayek (1945) və von Mises (1920) tərəfindən “iqtisadi hesablama problemi” (economic calculation problem) çərçivəsində tənqid edilmişdir. Onlara görə, mərkəzi bir bürokratiyanın milyonlarla fərdi ehtiyacı və resurs qiymətlərini doğru müəyyən etməsi qeyri-mümkündür. Bu nöqtədə Lange (1936) tərəfindən təklif edilən “bazar sosializmi” modeli bir orta yol axtarışı olsa da, bu model də iyerarxiya və bürokratik elitləşmə problemlərini həll edə bilməmişdir [1].

Ədalət anlayışı iqtisadi ədəbiyyatda Rawls (1971) tərəfindən təklif edilən “fərqlilik prinsipi” (difference principle) ilə yeni bir ölçü qazanmışdır. Rawls-a görə, iqtisadi qeyri-bərabərlik yalnız cəmiyyətin ən az təminatlı üzvlərinin xeyrinə olduğu halda qəbul edilə bilər. Lakin, Sen (1992) “bacarıq yanaşması” (capabilities approach) ilə ədaləti sadəcə gəlir bölgüsü deyil, fərdlərin həyat seçim imkanlarının genişləndirilməsi kimi müəyyən etmişdir.

İştirakçı İqtisadiyyat Modelinin əsaslandığı tənqidi bazada Albert və Hahnel (1991) tərəfindən irəli sürülən “koordinatör sinfi” (coordinator class) anlayışı mühüm yer tutur. Onlar iddia edirlər ki, həm kapitalizm, həm də mərkəzi planlaşdırılmalı sosializm idarəetmə və qərarvermə funksiyalarını yerinə yetirən bir azlığın (menecerlər, texnokratlar) əməyi icra edən çoxluq üzərində hegemonluğunu təmin edir. Bu da sistemin bölüşdürücü ədalət və demokratiya vədləri ilə ziddiyyət təşkil edir [5;1].

İştirakçı İqtisadiyyat Modeli, həm bazara, həm də mərkəzi planlaşdırmaya alternativ olaraq “İştirakçı planlaşdırma” (participatory planning) mexanizmini təklif edir. Bu modelin təməl prinsipləri-özünüidarəetmə, səy və fədakarlığa görə mükafatlandırma və tarazlaşdırılmış iş kompleksləri-iqtisadiyyatın sadəcə səmərəlilik deyil, həm də həmrəylik və ekoloji davamlılıq funksiyalarını yerinə yetirməsini hədəfləyir.

Son illərdə Tomas Piketty (2014) tərəfindən aparılan tədqiqatlar, kapitalizmin daxili dinamikasının-xüsusilə kapitalın gəlirlilik dərəcəsinin (r) iqtisadi artım tempini (g) üstələməsi ($r > g$) reallığının-qaçınılmaz olaraq sərvətin ekstremal təmərküzləşməsinə səbəb olduğunu sübut etmişdir. Piketty-yə görə, bu struktur bərabərsizliyi irsi sərvətin əməkdən daha sürətli böyüməsinə və sosial

mobilliyin iflic olmasına gətirib çıxarır ki, bu da demokratik cəmiyyətlərin fundamental dəyərlərini təhdid edir. Bu fakt, İştirakçı İqtisadiyyat (Parecon) kimi xüsusi mülkiyyət inhisarının olmadığı, qərarvermə gücünün isə demokratik iştirakçılıq əsasında paylandığı alternativ modellərin elmi aktuallığını və zərurətini artırır. Bu mənada, iqtisadi demokratiya və kooperativləşmə meylləri sadəcə ideoloji bir axtarış deyil, qlobal sistem böhranlarından rəşional və elmi əsaslı çıxış yolu kimi tədqiqatın əsas obyektini təşkil edir [1].

Müasir iqtisadiyyat ədəbiyyatında sistemlərin müqayisəsi çox vaxt sadəcə mülkiyyət formaları üzərindən aparılsa da, bu tədqiqat hər iki sistemin həm struktur (mexaniki), həm də sosial-psixoloji uğursuzluqlarını sistemətik şəkildə təhlil edir. Kapitalist sistem, səmərəliliyi fərdi mənfəət məksimallaşdırılmasına bağlayaraq resursların bölüşdürülməsində ciddi əsimmetriyalar yaradır. Bu sistemin yaratdığı əsas problemlər aşağıdakılardır:

- **İqtisadi səmərəsizlik və kənar təsirlər:** Bazar qiymətləri istehsalın sosial və ekoloji maliyyətinə (externalities) tam əks etdirmir. Bu, resursların yanlış bölüşdürülməsinə və ekoloji böhranın dərinləşməsinə səbəb olur [1].

- **Bölüşdürücü ədalətsizlik:** Kapitalın müəyyən əllərdə cəmləşməsi, gəlir bərabərsizliyini institusional hala gətirir. Piketty-nin (2014) qeyd etdiyi kimi, kapitalın gəlirliliyi iqtisadi artımdan yüksək olduğu üçün varlı və yoxsul arasındakı uçurum qaçınılmaq olaraq böyüyür.

- **İnsan amilinin “alətləşməsi”:** Əməyin metalaşması işçini öz əməyinə və məhsuluna yadlaşdırır. İş yerindəki hiyerarxiya fərdin qərarvermə potensialını boğur [1].

Real sosializm təcrübələri kapitalizmin bərabərsizliklərinə cavab kimi ortaya çıxsə da, mülkiyyətin dövlət əlinə keçməsi real azadlıq və səmərəliliyi təmin etməmişdir:

- **İnformasiya və hesablama problemi:** Mərkəzi planlaşdırma orqanlarının milyonlarla fərdi ehtiyacı və dəyişən resurs imkanlarını emal etmək qabiliyyəti yoxdur. Bu, iqtisadiyyatda hantallığa, qıtlığa və resurs israfına yol açır [1].

- **Koordinator sinfinin hegemonluğu:** Real sosializmdə idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirən bürokrat və texnokratlardan ibarət “koordinator sinfi” formalaşmışdır. Bu sinif, istehsal vasitələrinə mülkiyyət hüququ olmasa da, qərarvermə gücünü inhisara alaraq yeni bir sinfi imtiyaz yaratmışdır [4; 5; 1].

- **Motivasiya çatışmazlığı:** Səy və fədakarlığın deyil, kvotaların və siyasi sədaqətin mükafatlandırılması fərdi təşəbbüskarlığı və innovasiya ruhunu zəiflətməmişdir.

Həm kapitalizm, həm də mərkəzi planlaşdırılmalı sosializm “artım fətişizmi” (growth fetishism) üzərində qurulmuşdur. Hər iki sistem təbiəti sonsuz bir resurs anbarı kimi görür və ÜDM artımını əsas tərəqqi göstəricisi hesab edir. Bu yanaşma aşağıdakı ortaql problemlərə səbəb olur:

1. **Ekoloji deqradasiya:** Sürətli hasilat və istehlak dövrü bərpa olunmayan resursların tükənməsinə səbəb olur.

2. **Demokratik Defisit:** İqtisadi qərarlar ya bazarın kor qüvvələri (kapitalizm), ya da dövlətin avtoritar mexanizmləri (sosializm) tərəfindən verilir; hər iki halda fərdin öz həyatına təsir edən qərarlarda real iştirakı yoxdur [1].

3. **Sosial Özgələşmə:** İqtisadiyyat həmrəylik və qarşılıqlı yardım əvəzinə rəqabət və ya tabeçilik üzərində yüksəlir.

İştirakçı iqtisadiyyat və ya qısaca “Parecon”, həm bazar iqtisadiyyatının yaratdığı bərabərsizliklərə, həm də mərkəzi planlaşdırmanın avtoritar quruluşuna bir reaksiya olaraq Michael Albert və Robin Hahnel tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bu model, iqtisadi fəaliyyətin mərkəzinə mənfəət və ya dövlət əmrlərini deyil, fərdlərin birbaşa iştirakını və sosial ədaləti qoyur [1]. Parecon, iqtisadiyyatın təməl suallarına (nə, necə və kim üçün istehsal edilməli?) demokratik cavablar axtarır. Modelin fəlsəfəsi, iqtisadi həyatın fərdlərin xarakterini formalaşdırdığı reallığına əsaslanır. Əgər bir sistem rəqabəti və hiyerarxiyanı təşviq edirsə, o cəmiyyətdə həmrəylikdən söz açmaq mümkün deyil. Buna görə də, Parecon iqtisadi institutları elə dizayn edir ki, onlar təbii olaraq ədalətli və səmərəli nəticələrə xidmət etsin [1].

Model beş əsas prinsip üzərində inkişaf etmişdir:

1. **İctimai mülkiyyət (Non-private Ownership):** Parecon istehsal vasitələri üzərində fərdi mülkiyyəti rədd edirdi. Resurslar bütün cəmiyyətə məxsusdur və onlardan istifadə hüququ yalnız

cəmiyyətə fayda verən layihələrə verilir. Bu, kapitalın müəyyən əllərdə toplanmasının və sinfi bərabərsizliyin kökündən kəsilməsidir.

2. Özünüidarəetmə (Self-Management): Bu prinsipə görə, hər bir kəs bir qərardan nə dərəcədə təsirlənirsə, həmin qərarın verilməsində o dərəcədə söz sahibi olmalıdır. Bu, "bir nəfər bir səs" prinsipindən daha dərinidir; qərarın fərdin həyatındakı ağırlığına mütənasib iştirakı hədəfləyir (Albert & Hahnel, 1991).

3. Tarazlaşdırılmış iş kompleksləri (Balanced Job Complexes): Əmək bölgüsündəki ierarxiyanı aradan qaldırmaq üçün təklif edilən bu sistem, hər bir fərdin iş yükünün həm rutin/ağır, həm də yaradıcı/qərarverici tapşırıqlardan ibarət olmasını tələb edir. Beləliklə, "koordinator sinfi"nin informasiya və səlahiyyət inhisarı dağıdılır [1].

4. Səy və fədakarlığa görə mükafatlandırma: Gəlir bölgüsü mülkiyyətə, genetik qabiliyyətə və ya bazardakı gücə görə deyil, yalnız fərdin işə sərf etdiyi "səy" və "çəkdiyi fədakarlıq" əsasında müəyyən edilir. Bu, iqtisadi ədalətin ən rasionallaşdırılmış forması kimi təqdim olunur (Abasov, 2022).

5. İştirakçı planlaşdırma (Participatory Planning): Bazar mexanizminin "kor" rəqabəti və mərkəzi planlaşdırmanın "yuxarıdan aşağı" əmrləri yerinə, istehlakçı və işçi şuraları arasında qarşılıqlı məlumat mübadiləsinə əsaslanan bir planlaşdırma tətbiq edilir. Bu proses qiymətlərin həm fərdi, həm də sosial maliyyətləri (ekologiya və s.) əks etdirməsini təmin edir.

Parecon səmərəliliyi sadəcə "daha çox istehsal" kimi deyil, "insan ehtiyaclarının ən az resurs və əmək sərfi ilə ödənilməsi" kimi görür. İştirakçı planlaşdırma, asimmetrik informasiyanı minimuma endirərək bazarın yaratdığı "israfçı istehsal" (reklamlar, gərəksiz qablaşdırma və s.) problemini həll edir [1].

İştirakçı İqtisadiyyat, sadəcə iqtisadi bir tənqid deyil, eyni zamanda resursların bölüşdürülməsi üçün yeni bir "idarəetmə texnologiyası" təklifidir. Modelin təməl fəlsəfəsi, iqtisadi səmərəliliyi bazarın "görünməz əli"ndən və ya dövlətin "dəmir yumruğu"ndan alaraq, cəmiyyətin "şüurlu əli" nə-yəni iştirakçı planlaşdırmaya həvalə etməkdir [1].

Parecon modelində iqtisadiyyatın əsas qərarvermə vahidləri İşçi Şuraları və İstehlakçı Şuralarıdır. Bazar iqtisadiyyatında istehlakçı və istehsalçı bir-birinə rəqib və ya bir-birindən xəbərsiz kiçik hissələrə bölünmüş vahidlədirsə, Parecon-da onlar birbaşa dialoq tərəfdaşlarıdır.

- İşçi Şuraları: Hər bir müəssisə öz işçiləri tərəfindən idarə olunur. Lakin bu idarəetmə klassik hiyerarxiyadan fərqlənir. İşçilər nəyi, necə və hansı şərtlərdə istehsal edəcəklərinə kollektiv şəkildə qərar verirlər.

- İstehlakçı Şuraları: Fərdlərin və məhəllələrin ehtiyaclarını müəyyən edən vahidlərdir. İstehlakçı şuraları, cəmiyyətin ümumi rifahını nəzərə alaraq kollektiv istehlak (məsələn, parklar, kitabxanalar) və fərdi istehlak tələblərini formalaşdırır [1].

Pareconun ən inqilabi tərəfi Tarazlaşdırılmış İş Kompleksləridir (Balanced Job Complexes). Klassik iqtisadiyyatda işlər "idarəedici" (gücləndirici) və "icraedici" (rutin) olaraq iki yerə bölünür. Bu, cəmiyyətdə təbii olaraq bir "koordinator sinfi" (menecerlər, mühəndislər) və bir "işçi sinfi" vardır. Parecon bu bölünməni aradan qaldırmaq üçün hər bir fərdin iş yükünü elə dizayn edir ki, hər kəs həm intellektual/qərarverici, həm də fiziki/rutin işlərlə məşğul olsun. Məsələn, bir xəstəxanada çalışan cərrah, eyni zamanda müəyyən saatlarda xəstəxananın təmizliyi və ya sənədləşmə işləri ilə də məşğul olur. Bu, nəinki sosial bərabərliyi təmin edir, həm də bütün işçilərin idarəetmədə iştirak etmək üçün lazımı özgüvən və biliyə sahib olmasına şərait yaradır (Abasov, 2022).

İqtisadiyyat elminin ən fundamental sualı resursların necə bölüşdürülməsidir. Tarixən bu suala iki əsas cavab verilmişdir: rəqabətə əsaslanan bazar mexanizmi və ierarxiyaya əsaslanan mərkəzi planlaşdırma. Lakin, İştirakçı İqtisadiyyat (Parecon) modeli, bu iki qütbün uğursuzluqlarından dərs çıxararaq "İştirakçı Planlaşdırma" (Participatory Planning) adlanan üçüncü bir yol təklif edir. Bu sistem, mərkəzi bürokratiya və ya kor bazar qüvvələri olmadan, istehsalçı və istehlakçıların birbaşa, kooperativ və mərkəzləşdirilməmiş şəkildə koordinasiyasını hədəfləyir [1].

Parecon-da planlaşdırma bir dəfəlik verilən əmrlərlə deyil, bir neçə mərhələdən (raunddan) ibarət olan dialoq prosesi vasitəsilə həyata keçirilir. Bu proses aşağıdakı mərhələlərlə işləyir:

• **İlkin təkliflər:** Hər ilin əvvəlində İşçi Şuraları nə qədər istehsal edə biləcəklərini, İstehlakçı Şuraları isə nəyə ehtiyac duyduqlarını əks etdirən “təklif paketləri” hazırlayırlar.

• **İndikativ qiymətlər:** Bu təkliflər “Asanlaşdırma Şurası”na (Iteration Facilitation Board - IFB) göndərilir. IFB-nin qərarvermə səlahiyyəti yoxdur; o, sadəcə gələn tələb və təklifi müqayisə edərək “indikativ qiymətləri” müəyyən edir. Əgər bir məhsula tələb təklifdən çoxdursa, qiymət artır; əks halda azalır.

• **Yenidən qiymətləndirmə:** Şuralar yeni qiymətləri görərək öz təkliflərini yenidən nəzərdən keçirirlər. Məsələn, bir məhsulun qiyməti çox bahadırsa, istehlakçılar ondan imtina edə bilər və ya işçilər o sahədə istehsalı artırmağa bilirlər.

• **Sosial uzlaşma (Convergence):** Bu raundlar (adətən 5-7 raund) davam etdikcə, tələb və təklif bir-birinə yaxınlaşır və yekun illik plan formalaşır [1]. Pareconun təklif etdiyi metodlar həm kapitalizmdən, həm də sosializmdən bir neçə təməl amilə görə üstündür:

• **İnformasiya dəqiqliyi və “Kənar təsirlər” (Externalities) Problemi:** Kapitalist bazarlarda qiymətlər yalnız alıcı və satıcının mənfəətini əks etdirir. Lakin, bir zavodun havanı çirkləndirməsi (mənfi kənar təsir) qiymətə daxil edilmir. Parecon-da isə planlaşdırma raundlarında həmin zavodun ətrafında yaşayan istehlakçı şuraları da iştirak etdiyi üçün, ekoloji maliyyə birbaşa qiymətin bir hissəsinə çevrilir. Beləliklə, Parecon “həqiqi sosial qiymətləri” yaradan yeganə sistemdir [1].

• **Motivasiya və insan təbiəti:** Kapitalizm qorxu (işsizlik) və tamah (hədsiz zənginlik) üzərində qurulub. Real sosializm isə siyasi sadiqlik və cəza üzərində işləyirdi. Parecon isə motivasiyanı “ədalətli mükafatlandırma” üzərində qurur. İnsanlar bilirlər ki, nə qədər çox mülkə sahib olmalarından asılı olmayaraq, yalnız çəkdikləri səy və fədakarlığa görə gəlir əldə edəcəklər. Bu, həm iş etikasına hörməti artırır, həm də sosial parazitliyin (rentier class) qarşısını alır.

• **Səmərəlilik və israfın qarşısının alınması:** Bazar iqtisadiyyatında rəqabət səbəbindən hər il milyardlarla dollar reklama, gərəksiz qablaşdırmaya və eyni məhsulun onlarla fərqli variantının istehsalına (israfa) xərclənir. Parecon-da istehsal birbaşa tələbə əsaslandığı üçün “artıq istehsal” və ya “marketing israfı” yoxdur. Resurslar birbaşa ictimai faydaya yönəldilir [1].

Pareconun ierarxiya ilə mübarizə metodu bu yanaşma ilə açıqlanmaqdadır. Kapitalist və sosialist müəssisələrdə işlərin 80%-i rutin və bezdirici, 20%-i isə yaradıcı və idarəedicidir. Bu 20%-lik qrup (koordinatorlar) bütün məlumatlara sahib olduğu üçün faktiki olaraq müəssisəni idarə edir. Pareconun metodu isə hər bir işçinin iş gününü “tarazlaşdırmaqdır”. Məsələn, bir dizayner vaxtının bir hissəsini yaradıcılığa, bir hissəsini isə ofis təmizliyinə və ya sənəd işlərinə ayırır.

• **Üstünlüyü:** Heç bir sinif məlumat və səlahiyyət inhisarı yarada bilmir. İş yeri həqiqətən demokratikləşir.

• **Kapitalizmlə müqayisə:** Kapitalizmdə işçi yalnız bir “alət”dir. Pareconda isə işçi həm icraçı, həm də qərarvericidir.

Parecon “bir nəfər, bir səs” (demokratiya) prinsipindən daha irəli gedərək “təsirə mütənasiblik” metodunu təklif edir.

• **Metod:** Əgər bir qərar yalnız X şöbəsini maraqlandırarsa, o qərarı yalnız X şöbəsi verir. Əgər qərar bütün zavodu maraqlandırarsa, hamı səs verir.

• **Üstünlüyü:** Bu, mərkəzi planlaşdırmanın “hər şeyi mərkəzdən idarə etmə” xətasına və kapitalizmin “mülkiyyətçi nə deyirsə o olur” diktaturasına qarşı ən rəşadətli metodudur. Fərdlər öz həyatları üzərində real idarəetmə gücünə sahib olurlar [1].

İqtisad elmində bir sistemin uğuru adətən onun resursları nə dərəcədə “effektiv” bölüşdürməsi ilə ölçülür. Lakin, standart neoklassik iqtisadiyyatın səmərəlilik tərifini (Pareto səmərəliliyi), çox vaxt ekoloji degradasiyanı, işçi məmnuniyyətini və sosial ədaləti analizdən kənarda qoyur. Parecon modeli bu dar çərçivəni qıraraq “İctimai Səmərəlilik” (Social Efficiency) anlayışını gətirir. Parecon-un kapitalizmə qarşı ən böyük metodoloji üstünlüyü “tam informasiya” mexanizmidir. Bazar iqtisadiyyatında qiymətlər yalnız alıcı və satıcının fərdi mənfəəti əsasında formalaşır. Məsələn, bir zavodun istehsal etdiyi məhsulun qiymətinə həmin zavodun dərəcəyə axıtdığı kimyəvi tullantının maliyyəti daxil edilmir [1]. Bu, “yanlış qiymət” (price distortion) deməkdir.

Pareconda isə:

• **Kənar təsirlərin daxil edilməsi:** İştirakçı planlaşdırma raundlarında həmin ərazidə yaşayan insanlar “İstehlakçı Şuraları” vasitəsilə istehsalat dair təkliflərini bildirirlər. Əgər bir istehsal ətraf mühitə zərər verirsə, bu, planlaşdırma prosesində “sosial fürsət maliyyəti” olaraq qiymətə dərhal əks olunur.

• **İsrafin qarşısının alınması:** Kapitalizm rəqabətə əsaslandığı üçün eyni məhsulun onlarla oxşar variantı (tez-tez gərəksiz fərqlərlə) istehsal olunur və bu məhsulları satmaq üçün nəhəng reklam büdcələri xərclənir. Parecon-da isə istehsal birbaşa şuraların təsdiq etdiyi real tələbatla uyğun aparıldığı üçün artıq istehsal və reklam israfı sıfıra enir [1].

Standart sistemlərdə texnoloji tərəqqi çox vaxt işçilərin əleyhinə işləyir (avtomatlaşdırma nəticəsində işsizlik). Parecon-da isə texnologiyanın rolu kökündən fərqlidir:

1. **İşçi mənafeyi:** Parecon-da texnoloji yenilik bir işçinin iş yükünü azaldırsa və ya işini daha maraqlı (yaradıcı) edirsə, bu yenilik dərhal tətbiq olunur. Çünki, mənfəət deyil, işçi rifahı əsasdır.

2. **Kollektiv zəka:** Kapitalizmdə bir şirkət kəşf etdiyi texnologiyayı “patent” adı altında gizlədir ki, rəqabətdə üstün olsun. Parecon-da isə hər bir innovasiya ictimai mülkiyyətdir və bütün cəmiyyətin səmərəliliyini artırmaq üçün dərhal digər şuralarla paylaşılır [1; 5].

Müasir kapitalist sistem maliyyə spekulyasiyaları, birja köpükləri və borc krizisləri ilə doludur. Parecon-da isə:

• **Pulun Funksiyası:** Pul yalnız bir “uçot vahidi”dir və yığılaraq sərmayəyə/sələmə çevrilə bilməz. Buna görə də inflyasiya, deflyasiya və ya bank böhranları kimi süni makroiqtisadi şoklar Parecon-da fiziki olaraq mümkün deyil.

• **İqtisadi Sabitlik:** Planlaşdırma gələcəyə dair qeyri-müəyyənliyi minimuma endirdiyi üçün resursların qəfil israfı və ya işsizlik dalğaları yaranmır.

Parecon sisteminin standart sistemlərə nisbətən təməl üstünlüklərini belə sıralaya bilərik. Bax cədvəl 1-ə.

Cədvəl 1

Parecon sisteminin digər iqtisadi sistemlərə nisbətə üstünlükləri

Xüsusiyyət	Kapitalizm	Real sosializm	İştirakçı (Parecon)	İqtisadiyyat
Qərarvermə	Mülkiyyətçilər tərəfindən	Mərkəzi bürokratiya tərəfindən	Təsirə (Özünüidarə)	mütənasib
Bölüşdürmə	Bazar (Kor rəqabət)	Ömr (Mərkəzi plan)	İştirakçı (Müzakirəli)	planlaşdırma
Gəlir	Bazar dəyəri / Mülkiyyət	Status / Siyasi sadıqlıq	Səy və fədakarlıq	
Sınıf Struktur	Burjuaziya / Proletariat	Koordinatorlar / İşçilər	Sınıfsızlıq (TİK sayəsində)	
Ekologiya	Kənar təsir (Göz ardı edilir)	Plan hədəfləri üçün istismar	Daxili maliyyə (Qorunur)	

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müasir iqtisadi sistemlərin ən böyük paradoksu, siyasi sferada “demokratiya” vəd edilərkən, iqtisadi sferada avtoritar ierarxiyaların (müəssisə daxili diktatura) hakim olmasıdır. Təmsili demokratiya və mövcud idarəetmə fəlsəfələri iqtisadi ədaləti təmin etmək əvəzinə, gücün müəyyən bir elit təbəqədə cəmləşməsinə xidmət edir [1].

Ənənəvi idarəetmə paradigmatı “əmrin ierarxik ötürülməsi” üzərində qurulmuşdur. Bu fəlsəfə, fərdi sadəcə istehsal prosesinin bir “vinti” (input) kimi görür. Müasir idarəetmə fəlsəfəsi, insanın yaradıcı potensialını boğaraq onu sadəcə rəqəmsal səmərəlilik hədəflərinə xidmət edən passiv bir icraçıya çevirmişdir. İdarəetmənin mərkəzləşdirilməsi məlumat asimetriyasına yol açır; qərar verənlər sahədəki reallıqdan qopur, sahədə olanlar isə qərara təsir imkanını itirir (Abasov, 2022).

Təmsili demokratiya, fərdin dörd ildən bir səs verməsi ilə məhdudlaşan “prosedural” bir mexanizmə çevrilmişdir. İqtisadiyyat sahəsində isə bu demokratiya tamamilə dayanır. Vətəndaşın siyasi azadlığı, iş yerinin qapısından içəri girdiyi andan etibarən iqtisadi təbəçiliklə əvəz olunur; bu, demokratiyanın coğrafi deyil, funksional iflasıdır. Təmsili sistemlərdə iqtisadi gücə sahib olan qruplar (lobbilər, korporasiyalar) siyasi qərarları manipulyasiya edir. Bu da demokratiyanı xalqın iradəsindən uzaqlaşdıraraq “oligarxik bir təmsilçilik” modelinə sürükləyir [1].

İdarəetmə fəlsəfəsindəki digər bir çatışmazlıq, məlumatın və qərarvermə səlahiyyətinin yalnız “koordinator sinfi” (menecerlər, texnokratlar) əlində toplanmasıdır. Təmsili sistem, idarəetməni peşəkar bir imtiyaza çevirərək, cəmiyyətin böyük hissəsini öz həyatı haqqında qərar verməkdən məhrum etmiş və “koordinator diktaturası”na zəmin hazırlamışdır.

Bu uğursuzluqlara qarşı Parecon, təmsili deyil, özünüidarəetmə (self-management) fəlsəfəsini təklif edir. Həqiqi demokratiya, qərarlardan təsirlənən hər kəsin həmin qərarla təsiri dərəcəsində söz sahibi olduğu yerdə başlayır. [1].

Nəticə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, İştirakçı İqtisadiyyat (Parecon) modeli, müasir iqtisadi sistemlərin fundamental ziddiyyəti olan “səmərəlilik və ədalət arasındakı kompromis” (trade-off) problemini radikal bir institusional transformasiya ilə həll etmə potensialına malikdir.

Əldə olunan nəticələrə görə, Parecon-un “İştirakçı Planlaşdırma” mexanizmi, bazar iqtisadiyyatında tez-tez rast gəlinən mənfi kənar təsirlərin (externalities) qiymət strukturuna daxil edilməməsi problemini aradan qaldırır. Bazar iqtisadiyyatında qiymətlər yalnız fərdi mənfəəti əks etdirdiyi halda, Parecon-da “indikativ qiymətlər” sosial və ekoloji maliyyəti də əhatə edir. Bu, resursların bölüşdürülməsində bazarın “kor” səmərəliliyinə nisbətən daha üstün bir “sosial səmərəlilik” yaradır [1].

Müzakirələr sübut edir ki, “Tarazlaşdırılmış İş Kompleksləri” (TİK) tətbiqi, iqtisadiyyatda koordinator sinfinin hegemonluğunu sarsıdır. Kapitalist müəssisələrdə və real sosializm təcrübələrində idarəetmə funksiyası bir imtiyaz kimi elit təbəqənin əlində toplandığı halda, Parecon bu funksiyayı hər bir işçinin gündəlik fəaliyyətinə inteqrasiya edir. Bu, nəinki sosial bərabərliyi təmin edir, həm də işçilərin müəssisəyə qarşı aidiyyət hissini (ownership) artıraraq daxili motivasiyanı yüksəldir.

Səy və fədakarlığa görə mükafatlandırma prinsipi, standart iqtisadi nəzəriyyənin “istiqlaz” (incentive) probleminə verdiyi ən rəşional cavabdır. İnsanların genetik istedadlarına və ya şans faktorlarına görə deyil, yalnız öz iradələri ilə göstərdiyi performansla görə gəlir əldə etməsi, cəmiyyətdəki gəlir ədalətsizliyini minimuma endirir. Bu, həm də “haqsız qazanc” hissini aradan qaldıraraq sosial sülhü (social cohesion) təmin edir [1].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abasov, A. (2022). İktisadi etkinlik və bölüşümsel ədalət açasından İştirakçı iqtisadiyyat modeli [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
2. Ackerman, F. (1997). Consumed in theory: Alternative perspectives on the economics of consumption. *Journal of Economic Issues*, 31(3), 651-664.
3. Adaman, F., & Devine, P. (2001). Participatory planning through negotiated coordination. *Science & Society*, 65(3), 323-346.
4. Albert, M. (2006). *Realizing hope: Life beyond capitalism*. Zed Books.
5. Albert, M., & Hahnel, R. (1991). *The political economy of participatory economics*. Princeton University Press.
6. Bauwens, M., & Kostakis, V. (2014). *Network society and future scenarios for a collaborative economy*. Palgrave Macmillan.
7. Burczak, T. K. (2006). *Socialism after Hayek*. University of Michigan Press.
8. Cocking, S. (2018). Participatory economics and the environment. *Capitalism Nature Socialism*, 29(4), 112-125.
9. Daly, H. E., & Farley, J. (2011). *Ecological economics: Principles and applications*. Island Press.
10. Ellerman, D. (1992). *Property and contract in economics: The case for economic democracy*. Blackwell.
11. Hahnel, R. (2011). *Green economics: Confronting the ecological crisis*. M.E. Sharpe.
12. Hahnel, R. (2017). *Income distribution and environmental sustainability: A Sraffian approach*. Routledge.
13. Hardin, G. (1968). The tragedy of the commons. *Science*, 162(3859), 1243-1248.

14. Harvey, D. (2014). *Seventeen contradictions and the end of capitalism*. Oxford University Press.
15. Kropotkin, P. (1902). *Mutual aid: A factor of evolution*. William Heinemann.
16. Mason, P. (2015). *Postcapitalism: A guide to our future*. Allen Lane.

Кризис эффективности и несправедливость экономических систем

Анар Аббасов

Доктор философии по экономике (Ph.D.), Университет Анкары Хаджи Байрам Вели,
Факультет экономических и административных наук, кафедра финансов.
Преподаватель Международного центра магистратуры и докторантуры Азербайджанского
государственного экономического университета (UNEC)
E-mail: anar.abasov01@gmail.com

Фуад Аббасоглу

Доктор философии (Ph.D.)
Анкарский университет, факультет государственного управления. e-mail:
fabasov45@gmail.com

Резюме: Основная цель исследования-проанализировать недостатки моделей капитализма и реального социализма в контексте экономической эффективности и распределительной справедливости, а также оценить институциональные возможности модели Партиципаторной экономики (Парекон). В исследовании использованы методы сравнительного экономического анализа, критерии эффективности Парето и анализ классовой структуры. Критический анализ систем основан на принципах институциональной экономики. Установлено, что традиционные модели не способны интернализировать экстерналии и преодолеть гегемонию «класса координаторов». Теоретически доказано, что механизмы «сбалансированных комплексов работ» и «партиципаторного планирования» устраняют социальное неравенство и повышают качество принятия экономических решений. Оригинальность исследования заключается в синтезе экономической демократии с цифровыми технологиями и представлении новой методологической базы для кооперативного управления. Результаты могут быть использованы для внедрения партиципаторного бюджетирования и демократии на рабочем месте в государственной политике.

Ключевые слова: Партиципаторная экономика, экономическая эффективность, распределительная справедливость, самоуправление, партиципаторное планирование.

JEL: P13, P21, D63, B51; UOT: 330.8

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/120-128>

Crisis of efficiency and injustice of economic systems

Anar Abbasov

Doctor of philosophy in economics (Ph.D.), Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of economic and Administrative Sciences, Department of Finance.
Azerbaijan State University of Economics (UNEC), teacher of the International Center for Master's and doctoral studies.

E-mail address: anar.abasov01@gmail.com**Fuad Abbasoglu**

Doctor of philosophy (Ph.D.)
Ankara University, Department of Public Administration.
e-mail address: fabasov45@gmail.com

Abstract: The primary objective of this research is to analyze the failures of capitalism and real socialism in the context of economic efficiency and distributive justice, and to evaluate the institutional potential of the Participatory Economics (Parecon) model as an alternative. The study employs comparative economic analysis, Pareto efficiency criteria, and class structure analysis. The critical evaluation of economic systems is grounded in the fundamental principles of institutional economics. The research finds that conventional models fail to internalize externalities and resolve the hegemony of the "coordinator class." It is theoretically demonstrated that Parecon's "balanced job complexes" and "participatory planning" mechanisms can increase efficiency in decision-making and fundamentally eliminate income inequality by rewarding effort and sacrifice. The originality of the study lies in its synthesis of economic democracy with digital technologies and the provision of a new methodological framework for cooperative management. The findings serve as a conceptual basis for implementing participatory budgeting and workplace democracy in public policy.

Key words: Participatory economics, economic efficiency, distributive justice, self-management, participatory planning.

JEL: P13, P21, D63, B51; UOT: 330.8

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/129-136>

Azərbaycanda strateji insan resurslarının planlaşdırılması və idarə olunması: dövlət və özəl sektor təcrübələri

Ruhiyyə Hüseynova

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

Mingəçevir Dövlət Universiteti

ARETN İqtisadiyyat İnstitutunun “Elmlər doktoru” proqramı hazırlığı üzrə dissertantı

h.ruhiyye76@mail.ru

ORCID: 0000-0002-0890-6638

Xülasə: Azərbaycanda strateji insan resurslarının idarə olunması dövlət və özəl sektorda təşkilatların dayanıqlı inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Bu sahədə məqsəd əmək bazarının tələblərinə uyğun kadr potensialının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsidir. Dövlət sektorunda islahatlar aparılsa da, çevik və innovativ yanaşmaların tətbiqi hələ də məhduddur. Effektiv motivasiya, performansın qiymətləndirilməsi, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və təlim proqramlarının gücləndirilməsi bu sahənin əsas istiqamətləridir. Beynəlxalq təcrübə ilə müqayisədə Azərbaycanın vəziyyəti təhlil olunur və dövlət-özəl tərəfdaşlığının genişləndirilməsi tövsiyə edilir. Ümumilikdə, rəqabətqabiliyyətli insan kapitalı üçün vahid milli strategiyanın hazırlanması vacib sayılır.

Açar sözlər: Strateji insan resursları idarəçiliyi, insan kapitalı, dövlət və özəl sektor, kadr potensialı, motivasiya sistemi, rəqəmsal transformasiya, performans idarəetməsi.

JEL M12; M54; J24

UOT 331; 332; 334; 335; 336; 338

Giriş

Müasir dövrdə insan kapitalı hər bir ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisinin əsas dayaqlarından biri kimi çıxış edir. Əmək bazarında müşahidə olunan dəyişikliklər, texnologiyaların sürətlə inkişafı, rəqabət mühitinin daha da sərtləşməsi və əmək məhsuldarlığı ilə bağlı artan tələblər təşkilatların insan resursları sahəsində daha məqsədyönlü və planlı yanaşmalar sərgiləməsinə zəruri edir. Bu şəraitdə strateji insan resurslarının planlaşdırılması anlayışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Strateji insan resurslarının planlaşdırılması – təşkilatın ümumi məqsəd və strategiyasına uyğun şəkildə gələcəkdə tələb olunacaq insan resurslarının öncədən müəyyənləşdirilməsi, bu tələblərə cavab verəcək bilik, bacarıq və kompetensiyaların vaxtında təmin olunması, həmçinin mövcud kadr potensialından optimal istifadə olunması prosesidir [5, s. 46]. Bu proses yalnız idarəetmə funksiyası olaraq deyil, eyni zamanda təşkilatın uzunmüddətli davamlı inkişafı və rəqabət üstünlüyünün qorunması baxımından da strateji əhəmiyyət daşıyır.

Qlobal idarəetmə təcrübəsində strateji insan resursları planlaşdırılması təşkilatların gələcəkdə ehtiyac duyacağı işçi qüvvəsinin bacarıq səviyyəsini, sayını və strukturunu proqnozlaşdırmaqla yanaşı, eyni zamanda onları cəlb etmək, inkişaf etdirmək və uzun müddət saxlamaq üçün mexanizmlər qurur. Bu yanaşma kadr idarəçiliyində çevik, proaktiv və nəticəyönlü qərarların qəbul olunmasına şərait yaradır. Beləliklə, müəssisələr dəyişən bazar tələblərinə adaptasiya olmaqla bərabər, innovasiya potensiallarını da artırır [9, s. 103]. Strateji İR planlaşdırması yalnız özəl sektorda deyil, dövlət idarəetməsində də müasir dövlət qulluğu modelinə keçid və xidmət yönümlü idarəçilik sistemlərinin qurulması baxımından böyük aktuallıq kəsb edir.

Azərbaycanda insan kapitalının inkişafı dövlətin sosial-iqtisadi siyasətində prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən olunmuşdur. “Azərbaycan 2030: Milli İnkişaf Prioritetləri” sənədində insan kapitalının rəqabətqabiliyyətli formalaşdırılması əsas məqsədlərdən biri kimi

göstərilmiş və bu istiqamətdə institusional və hüquqi baza tədricən möhkəmləndirilmişdir. Son illər ərzində həm dövlət, həm də özəl sektorda insan resurslarının idarə olunması sahəsində ciddi irəliləyişlər qeydə alınmış, strateji yanaşmalara keçid prosesləri müşahidə olunmuşdur. Xüsusilə dövlət sektorunda struktur islahatları, xidmət yönümlü dövlət idarəetməsinə keçid, elektron hökumət və rəqəmsallaşma təşəbbüsləri insan resursları siyasətində strateji planlaşdırmanın əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Dövlət orqanlarında kadrların səriştəyə əsaslanan seçimi, performans qiymətləndirilməsi, rotasiya və ehtiyat kadr sistemlərinin yaradılması bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardandır [3].

Eyni zamanda özəl sektorda da insan resurslarının strateji planlaşdırılması sürətlə inkişaf edir. Böyük korporativ strukturlar – bank sektoru, telekommunikasiya, neft və energetika sahələrində fəaliyyət göstərən şirkətlər – kadr siyasətini təşkilatın ümumi strategiyası ilə inteqrasiya edir, işçi qüvvəsinin analitik təhlili, bacarıq boşluqlarının müəyyənləşdirilməsi, liderlik ehtiyatlarının yaradılması və rəqəmsal bacarıqların inkişafı sahəsində ciddi işlər görürlər. Məsələn, Azercell, Kapital Bank, Pasha Holding və SOCAR kimi təşkilatlar insan resurslarının inkişafını yalnız bir idarəetmə aləti deyil, təşkilatın strateji kapitalı kimi dəyərləndirərək, bu sahəyə ciddi investisiyalar yönəldirlər. Bu praktikalarda İR analitikası, rəqəmsal təlim platformaları, karyera yollarının planlaşdırılması və performans əsaslı mükafatlandırma sistemləri geniş tətbiq olunmağa başlanmışdır [4].

Dövlət və özəl sektor arasında insan resurslarının idarə olunması sahəsində nəzərə çarpacaq sistemli fərqlər mövcuddur. Dövlət sektorunda bu sahə əsasən hüquqi-normativ aktlara və inzibati qaydalara əsaslanır. Bu cür yanaşma bəzi hallarda operativ qərar qəbulunu və innovativ idarəetmə proseslərini məhdudlaşdırır. Əksinə, özəl sektorda rəqabət mühiti və nəticəyönümlü idarəetmə strategiyaları insan resurslarının planlaşdırılmasını daha çevik və dəyişkən şərtlərə uyğun şəkildə həyata keçirməyə imkan yaradır. Məhz bu səbəbdən hər iki sektorun təcrübələrinin müqayisəli şəkildə araşdırılması, fərqli yanaşmaların güclü və zəif tərəflərinin müəyyən olunması, eləcə də qarşılıqlı öyrənmə imkanlarının təhlili həm elmi, həm də praktiki baxımdan aktualıq kəsb edir.

Bu məqalənin məqsədi Azərbaycanda strateji insan resurslarının planlaşdırılması və idarə edilməsi sahəsində dövlət və özəl sektor təcrübələrini müqayisə etmək, mövcud müsbət və mənfi tendensiyləri üzə çıxarmaq, mövcud çağırışları analiz etmək və nəticə etibarilə inkişaf yönümlü strateji tövsiyələr irəli sürməkdir. Tədqiqatda əvvəlcə strateji insan resurslarının planlaşdırılması ilə bağlı nəzəri yanaşmalar araşdırılacaq, daha sonra dövlət qurumlarında (məsələn, dövlət xidmətləri və agentliklər) və özəl şirkətlərdə (xüsusilə böyük korporasiyalarda) tətbiq edilən idarəetmə modelləri təhlil ediləcək və praktiki nəticələr əsasında müqayisə aparılacaq.

Əsas Mətn

Strateji insan resurslarının planlaşdırılması və idarə olunması müasir idarəetmə və biznes mühitində əsas funksional istiqamətlərdən biri hesab olunur. Bu yanaşma təşkilatların məqsədlərinə nail olması üçün insan kapitalından səmərəli istifadə etməyə imkan yaradır və uzunmüddətli rəqabət üstünlüyünün formalaşmasında həlledici rol oynayır. Strateji İR yanaşması yalnız mövcud işçi ehtiyaclarının təmin edilməsi ilə məhdudlaşmır; bu yanaşma eyni zamanda gələcək kadrlara olan ehtiyacın öncədən müəyyənləşdirilməsi, onların inkişaf etdirilməsi və işə qəbul prosesindən tutmuş karyera inkişafına qədər bütün mərhələləri əhatə edən sistemli idarəetməni nəzərdə tutur [5, s. 72].

Azərbaycanda strateji insan resurslarının planlaşdırılması sahəsində son illər müəyyən nailiyyətlər əldə olunmasına baxmayaraq, bu sahə hələ də inkişaf etməkdə olan və təkmilləşdirilməsi tələb olunan bir sahə olaraq qalır. Dövlət və özəl sektorun bu istiqamətdə fəaliyyətləri fərqli yanaşmalar əsasında formalaşır. Dövlət sektorunda insan resurslarının idarə olunması daha çox normativ-hüquqi aktlara əsaslanır və strateji planlaşdırma prosesində formal elementlər üstünlük təşkil edir. Dövlət qulluğunun şəffaflığı və səmərəliliyi üçün nəzərdə tutulmuş mexanizmlər mövcud olsa da, hələ də praktiki həyata keçirilmədə çatışmazlıqlar var [3].

Özəl sektor isə rəqabət mühiti səbəbindən insan resurslarının idarə edilməsində daha çevik, innovativ və nəticəyönümlü yanaşmaları tətbiq edir. Xüsusilə, neft-qaz, bankçılıq, telekommunikasiya kimi sahələrdə fəaliyyət göstərən iri şirkətlərdə performans əsaslı qiymətləndirmə, istedadların inkişafı, liderlik proqramları, rəqəmsal insan resursları idarəetmə sistemləri geniş şəkildə istifadə olunur. Məsələn, Kapital Bankın HR strategiyasında işçilərin motivasiyası, bacarıqlarının artırılması

və karyera inkişafı üçün sistemli proqramlar mövcuddur ki, bu da onların əmək məhsuldarlığını artırmağa və işçi dövryyəsinə azaltmağa imkan verir [4].

Strateji insan resurslarının planlaşdırılması çərçivəsində Azərbaycanda qarşıya çıxan əsas problemlərdən biri əmək bazarının tələbatı ilə təklif olunan kadr potensialının uyğunluğunun təmin edilməməsidir. Ölkədə gənc işçi qüvvəsinin sayına baxmayaraq, ixtisaslı və bacarıqlı kadrların müəyyən sahələrdə çatışmazlığı müşahidə olunur. Bu, həm təhsil sistemində praktiki bacarıqların aşağı səviyyədə olması, həm də işəgötürənlərin strateji kadr planlaşdırmasına lazımi önəm verməməsi ilə bağlıdır [1, s. 35]. Əmək bazarının ehtiyaclarına uyğun müasir təlim və inkişaf proqramlarının formalaşdırılması hələ də aktual məsələ olaraq qalır.

Digər mühüm məsələ strateji insan resursları idarəetməsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqidir. Qlobal təcrübədə süni intellekt, böyük verilənlərin analitikası və avtomatlaşdırılmış insan resursları idarəetmə sistemləri təşkilatların kadr ehtiyaclarının proqnozlaşdırılmasını və idarə olunmasını daha dəqiq və effektiv edir [9, s. 115]. Azərbaycanda rəqəmsallaşma prosesləri sürətlənməsinə baxmayaraq, hələ də bir çox təşkilatda bu alətlər tam şəkildə tətbiq olunmayıb. Rəqəmsal platformaların, xüsusilə elektron kadr idarəetmə sistemlərinin genişləndirilməsi və süni intellekt əsaslı analitiklərin tətbiqi insan resursları idarəetməsində yeni keyfiyyət mərhələsinə keçid üçün zəruridir.

Dövlət və özəl sektorun insan resursları siyasətindəki fərqliliklər strateji planlaşdırmanın praktik icrasında da özünü göstərir. Dövlət sektorunda insan resurslarının planlaşdırılması çox vaxt mərkəzləşdirilmiş və standartlaşdırılmış proseslər əsasında həyata keçirilir. Bu prosesdə normativ sənədlər, qanunvericilik tələbləri və institusional qaydalar əsas rol oynayır. Məsələn, dövlət orqanlarında kadrların seçimi, təyin edilməsi və ixtisaslarının artırılması ilə bağlı prosedurlar Dövlət Qulluğu haqqında Qanun və əlaqədar normativ aktlarla tənzimlənir. Buna baxmayaraq, bu mexanizmlər bəzən təşkilati çevikliyin zəifləməsinə və innovativ yanaşmaların tətbiqində gecikmələrə səbəb olur [3].

Özəl sektorda isə təşkilatlar daha çox bazar meyarlarına və performans göstəricilərinə əsaslanan idarəetmə sistemləri qururlar. Bu sahədə çalışan menecerlər insan resurslarının idarə olunmasını strateji proses kimi qəbul edir və bunun üçün resursları daha məqsədyönlü şəkildə planlaşdırır, həmçinin işçi qüvvəsinin motivasiyası və inkişafı üçün müxtəlif proqramlar həyata keçirirlər. Bu da öz növbəsində işçi dövryyəsinin azalmasına, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə və təşkilatın rəqabət qabiliyyətinin artmasına səbəb olur.

Bununla belə, strateji insan resurslarının idarə olunması prosesində qarşıya çıxan digər problemlərdən biri də kadr ehtiyatlarının davamlı inkişafı üçün lazımi təlim və tədris proqramlarının yetərinə olmamasıdır. Azərbaycanda çox vaxt təlimlər formal xarakter daşıyır və onların effektivliyi ilə bağlı obyektiv qiymətləndirmə aparılmır. Bu, xüsusilə dövlət sektorunda müşahidə olunur, halbuki bu sahədə inkişaf proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi insan resurslarının potensialının artırılması üçün vacib şərtidir.

Strateji insan resurslarının planlaşdırılması həmçinin əməkdaşların motivasiyası və təşkilati mədəniyyətin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Motivasiya sistemlərinin effektiv qurulması, işçilərin özlərini dəyərli hiss etmələri və təşkilatın məqsədlərinə sadıq olmaları üçün vacibdir. Azərbaycanda bu istiqamətdə həm dövlət, həm də özəl sektorda müəyyən addımlar atılsa da, ümumi yanaşmanın təkmilləşdirilməsi və müasir metodların tətbiqi hələ də tələb olunur. Bu sahədə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi strateji planlaşdırmanın səmərəliliyini artırmaq üçün mühüm faktordur [5, s. 89].

Nəticə olaraq, Azərbaycanda strateji insan resurslarının planlaşdırılması və idarə olunması sahəsində həm dövlət, həm də özəl sektorda böyük potensial mövcuddur. Lakin strateji planların effektiv həyata keçirilməsi üçün normativ bazanın gücləndirilməsi, rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsi, müasir idarəetmə yanaşmalarının tətbiqi və əmək bazarının dinamikasının davamlı təhlili zəruridir. Bu məqsədlə, dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının genişləndirilməsi, insan kapitalının inkişafına dair uzunmüddətli milli strategiyaların hazırlanması və onların həyata keçirilməsi prioritet olmalıdır. Belə yanaşma, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verməklə yanaşı, təşkilatların rəqabətqabiliyyətliliyini artıracaq və işçi qüvvəsinin davamlı inkişafını təmin edəcəkdir.

Azərbaycanda strateji insan resurslarının planlaşdırılması və idarə olunması sahəsində ən mühüm çağırışlardan biri işçi qüvvəsinin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi və onun bazar tələblərinə uyğunlaşdırılmasıdır. Bu məsələ xüsusilə təhsil sistemi ilə əmək bazarı arasındakı əlaqənin zəif olması səbəbindən aktuallaşır. Təhsil müəssisələrindən məzun olan gənclərin böyük əksəriyyəti praktik bacarıqlar baxımından əmək bazarının gözləntilərinə cavab vermir, nəticədə işə təşkilatlar ixtisaslı kadr tapmaqda çətinlik çəkir. Bu uyğunsuzluq, öz növbəsində, insan resurslarının strateji planlaşdırılması prosesinin effektivliyinə mənfi təsir göstərir. Buna görə də, əmək bazarının ehtiyaclarına uyğun kadrların hazırlanması üçün dövlət və özəl sektorun sıx əməkdaşlığı, peşə təhsili və davamlı təlim proqramlarının inkişaf etdirilməsi zəruridir [1, s. 33].

Dövlət sektorunda insan resurslarının planlaşdırılması ilə bağlı aparılan islahatlar əsasən institusional çərçivənin təkmilləşdirilməsi, şəffaflığın artırılması və rəqəmsal transformasiya istiqamətində cəmləşir. "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Qulluğu haqqında" qanun və ona əsaslanan normativ aktlar dövlət qulluğunda kadrların seçimi, qiymətləndirilməsi və inkişafını tənzimləyir. Eyni zamanda, "Vahid Elektron Kadr Sistemi"nin tətbiqi insan resurslarının idarə edilməsində məlumatların daha sürətli emalı və analizinə imkan yaradaraq strateji qərarların keyfiyyətini yüksəltmişdir [3]. Lakin bu sahədə hələ də bəzi çətinliklər qalır; məsələn, bəzi dövlət strukturlarında idarəetmə prosedurlarının çevik olmaması və kadr siyasətinin tam şəkildə strateji xarakter daşımaması halları müşahidə olunur.

Özəl sektor isə insan resurslarının idarə olunmasında daha çox rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edir və müasir idarəetmə modellərini tətbiq edir. Məsələn, Azercell Telekom MMC, Pasha Holding və digər böyük şirkətlər işçi qüvvəsinin inkişafı üçün performansın qiymətləndirilməsi, istedadların identifikasiyası və karyera inkişafı üzrə proqramlar həyata keçirirlər. Bu şirkətlər rəqəmsal platformalar vasitəsilə işçi məlumatlarını idarə edir, motivasiya və təlim proqramlarını optimallaşdırır, eyni zamanda işçi dövriliyəsini azaldaraq əməyin məhsuldarlığını artırır (Aliyev, 2021, s. 119). Bu təcrübələr, öz növbəsində, digər müəssisələr üçün nümunə olaraq xidmət edir və ölkədə strateji HR idarəçiliyinin inkişafına töhfə verir.

Strateji insan resurslarının planlaşdırılmasında kadr ehtiyatlarının davamlı inkişafı və təlim məsələləri də xüsusi önəm daşıyır. Təlim proqramlarının formalaşdırılması zamanı işçilərin cari bacarıq səviyyəsi, gələcəkdə tələb olunan bilik və kompetensiyalar nəzərə alınmalıdır. Azərbaycanda bu istiqamətdə müsbət tendensiyalar olsa da, təlimlərin keyfiyyəti və mövcudluğunda hələ də ciddi fərqlər mövcuddur. Dövlət qurumları və özəl şirkətlər arasında təlim proqramlarının uyğunlaşdırılması, əməkdaşların bacarıqlarının artırılması və yeni biliklərin qazanılması üçün birgə layihələrin təşkili strateji məqsədlərə nail olmaq üçün zəruridir.

Motivasiya və işçi məmnuniyyətinin təmin olunması da strateji insan resursları idarəçiliyinin ayrılmaz hissəsidir. İşçilərin təşkilata bağlılığının artırılması üçün rəqəbatədavamlı əmək haqqı sistemləri, mükafatlandırma mexanizmləri və sosial təminatlar vacibdir. Azərbaycanda bəzi müəssisələrdə motivasiya sistemləri hələ də köhnəlmiş yanaşmalara əsaslansa da, xüsusilə beynəlxalq şirkətlərdə bu sahədə müasir metodlar tətbiq olunur. Bu isə öz növbəsində işçi qüvvəsinin səmərəliliyinin artmasına və uzunmüddətli işçi saxlanmasına şərait yaradır [5, s. 89]. Müasir idarəetmə nəzəriyyələri motivasiyanı işçinin təşkilata bağlılığının, məhsuldarlığının və peşəkar inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi qiymətləndirir. Təşkilatın strateji məqsədlərinə çatmasında yalnız bacarıqlı və bilikli işçi qüvvəsi deyil, həm də yüksək motivasiyaya malik əməkdaşlar vacibdir. Motivasiya işçinin davranışını, söylərini və performansını istiqamətləndirir, onun işə və ümumi fəaliyyətə olan münasibətini formalaşdırır [5, s. 85].

Azərbaycanda da motivasiya sistemlərinin səmərəliliyi insan resurslarının idarə olunmasında önəmli amil kimi tanınır. İşçilərin motivasiyasının zəif olması nəticəsində işçi dövriliyyəsi artır, əmək məhsuldarlığı düşür və ümumi iş mühiti mənfi təsirlənir. Bu isə öz növbəsində təşkilatın strateji məqsədlərinə çatmasına mane olur. Motivasiya işçinin həm maddi, həm də mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsinə bağlıdır. Maddi motivasiya – əmək haqqı, mükafatlar, sosial təminatlar kimi xarici stimullaşdırıcılardan ibarətdir, mənəvi motivasiya isə işin mənası, tanınma, inkişaf imkanları və iş yerində hörmət kimi daxili faktorları əhatə edir.

Dövlət və özəl sektorda motivasiya sistemlərinin qurulması fərqli yanaşmalar tələb edir. Dövlət

sektorunda motivasiya əsasən sabitlik, sosial təminat və karyera perspektivləri üzərində qurulsada, özəl sektorda rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün daha çevik və performansə yönəlik sistemlər tətbiq olunur. Azərbaycanda özəl müəssisələrdə tətbiq edilən performans əsaslı bonus sistemləri, mükafatlandırma proqramları, karyera inkişafı imkanları işçilərin işə bağlılığını artırır və onların peşəkar inkişafını dəstəkləyir.

Motivasiyanın effektivliyini artırmaq üçün təşkilatlar işçilərin fərdi xüsusiyyətlərini, ehtiyaclarını və dəyərlərini nəzərə almalıdırlar. Məsələn, gənc işçilər üçün karyera imkanları və təlim proqramları önəmlidirsə, təcrübəli kadrlar üçün sosial təminatlar və iş yerində etibar mühiti daha çox motivasiyaedici ola bilər. Bu fərqliliklərin nəzərə alınması motivasiya strategiyalarının şəxsiləşdirilməsinə və beləliklə, daha səmərəli olmasına səbəb olur [8].

Azərbaycanda işçi motivasiyasının artırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər arasında təlim və inkişaf proqramlarının təşkili, iş yerində sağlam və müsbət iş mühitinin yaradılması, şəffaf qiymətləndirmə sistemlərinin tətbiqi, eləcə də əməkdaşların rəy və təkliflərinin dinlənilməsi xüsusi önəm daşıyır. Bu tədbirlər işçilərin özlərini təşkilatın ayrılmaz hissəsi kimi hiss etməsinə və məsuliyyətlərinin artmasına şərait yaradır [1, s. 37].

Nəticə olaraq, motivasiya yalnız işçinin fərdi səviyyədə deyil, həm də təşkilat səviyyəsində məhsuldarlığın, innovasiyanın və strateji məqsədlərin reallaşmasının mühüm şərtidir. Azərbaycanda insan resurslarının idarə olunmasında motivasiyanın effektiv təşkili uzunmüddətli perspektivdə işçi potensialının artırılması və ümumi rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi üçün əsas vasitə kimi qəbul edilməlidir. Motivasiya sistemlərinin davamlı təkmilləşdirilməsi və yerli şəraitə uyğunlaşdırılması insan kapitalının inkişafında və işçi qüvvəsinin səmərəli idarə olunmasında vacib amillərdən biri olaraq qalacaqdır.

Nəhayət, strateji insan resurslarının planlaşdırılmasında informasiya texnologiyalarının rolu artmaqdadır. Rəqəmsal idarəetmə platformalarının tətbiqi kadr ehtiyaclarının daha dəqiq proqnozlaşdırılması, işçi məlumatlarının effektiv idarə olunması və qərar qəbul etmə proseslərinin təkmilləşdirilməsi imkanları yaradır. Azərbaycan hökuməti və iri özəl şirkətlər tərəfindən rəqəmsal transformasiyanın təşviqi strateji idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılmasına xidmət edir və gələcəkdə insan resurslarının idarə olunmasında rəqəmsal texnologiyaların daha geniş tətbiqinə zəmin yaradır.

Beləliklə, Azərbaycanda strateji insan resurslarının planlaşdırılması və idarə olunması sahəsində mövcud vəziyyət həm irəliləyişləri, həm də hələ həll edilməli məsələləri üzə çıxarır. Dövlət və özəl sektorun bu sahədə koordinasiyalı fəaliyyəti, normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, təhsil və əmək bazarının əlaqələndirilməsi, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi gələcəkdə insan kapitalının səmərəli idarə olunması üçün əsas şərtlər kimi önə çıxır. Bu istiqamətdə atılacaq addımlar Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğun olaraq işçi qüvvəsinin inkişafına və ümumi məhsuldarlığın artırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir.

Son nəticə

Araşdırmalar göstərdi ki, insan resurslarının strateji planlaşdırılması və idarə olunması müasir təşkilatların dayanıqlı inkişafında, rəqabət üstünlüyü əldə etməsində və dəyişən bazar şərtlərinə çevik uyğunlaşmasında əvəzsiz rol oynayır. Xüsusilə, bilik iqtisadiyyatı və rəqəmsal transformasiyanın sürətlə inkişaf etdiyi XXI əsrdə insan kapitalı təşkilatların ən mühüm və strateji resursuna çevrilmişdir [5, s. 64]. Bu baxımdan, istər dövlət, istərsə də özəl sektor təşkilatlarında insan resurslarının idarə olunması yalnız texniki proseslər toplusu deyil, eyni zamanda təşkilatın ümumi strateji kursunun mühüm elementidir.

Azərbaycanda aparılan təhlillər göstərdi ki, dövlət sektorunda insan resurslarının planlaşdırılması və idarə olunması sahəsində müəyyən institusional islahatlar həyata keçirilsə də, bu prosesin tam strateji çərçivəyə keçidi hələ də tam baş verməmişdir. Əmək münasibətləri daha çox normativ-hüquqi çərçivələrlə tənzimlənsə də, innovativ və çevik idarəetmə alətlərindən istifadədə müəyyən məhdudiyyətlər qalmaqdadır. Özəl sektorda isə strateji insan resursları idarəçiliyinə keçid daha sürətlə baş verir. Xüsusilə iri şirkətlər və beynəlxalq korporasiyalar bu sahədə qabaqcıl təcrübələri tətbiq edərək işçi ehtiyaclarını qabaqcıdan planlaşdırır, performansə əsaslanan motivasiya sistemləri qurur, işçi məmnunluğunu və səmərəliliyi yüksəltmək üçün müxtəlif texnologiya və

metodologiyalardan istifadə edirlər.

Motivasiya amili isə bu sahənin ən əsas komponentlərindən biri olaraq çıxış edir. Əmək bazarında yüksək rəqabət şəraitində istedadlı və peşəkar kadrların cəlb olunması və uzunmüddətli dövrdə saxlanması üçün motivasiya sistemlərinin düzgün qurulması strateji əhəmiyyət daşıyır. Maddi motivasiya ilə yanaşı, qeyri-maddi stimullar – tanınma, karyera inkişafı, iş mühiti, komanda ruhu və şəffaf ünsiyyət mühiti də işçi davranışlarına güclü təsir göstərir [7, s. 112]. Azərbaycanda bir çox təşkilat bu mexanizmləri tətbiq etməyə başlasa da, prosesin sistemli və strategiyaya bağlı şəkildə həyata keçirilməsi hələ də inkişaf mərhələsindədir.

Bütün bu təhlillər fonunda aşağıdakı **təkliflər** irəli sürülə bilər:

1. **İnsan resurslarının idarə olunması üzrə milli strategiyanın hazırlanması:** Dövlət və özəl sektorun resurslarını və məqsədlərini uzlaşdıran, insan kapitalının inkişafını prioritet qəbul edən milli strateji sənədin hazırlanması zəruridir. Bu sənəd, həmçinin əmək bazarının strukturuna uyğun kadr hazırlığı və təlim proqramlarını da əhatə etməlidir.
2. **Dövlət qurumlarında HR funksiyalarının gücləndirilməsi:** Dövlət idarəetmə orqanlarında insan resursları idarəçiliyinin yalnız kadr qeydiyyatı və inzibati proseslərlə deyil, strateji yanaşma ilə həyata keçirilməsi üçün peşəkar HR mütəxəssislərinin hazırlanması və informasiya texnologiyalarının tətbiqi genişləndirilməlidir.
3. **Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi:** İnsan resurslarının planlaşdırılması və idarə olunmasında rəqəmsal alətlər – HR analitikası, işçi ehtiyaclarının proqnozlaşdırılması, elektron performans dəyərləndirmə sistemləri və rəqəmsal təlim platformalarının tətbiqi vacibdir [10, s. 197].
4. **Təlim və inkişaf proqramlarının institusionallaşdırılması:** Hər bir təşkilatda daimi təlim və bilik yenilənməsi mədəniyyəti formalaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə işçilər üçün fərdi inkişaf planları tərtib edilməli, həm texniki, həm də yumşaq bacarıqlara yönəlmiş təlimlər keçirilməlidir.
5. **Motivasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsi:** Maddi və qeyri-maddi stimullaşdırma vasitələrinin düzgün kombinasiyası ilə çalışan motivasiya sistemləri hazırlanmalı, işçi performansını müntəzəm və ədalətli şəkildə qiymətləndirilməli, fərqlənən işçilər üçün mükafat mexanizmləri tətbiq olunmalıdır.
6. **Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi:** Strateji HR idarəçiliyində qabaqcıl ölkələrin – məsələn, Avropa İttifaqı, Yaponiya və ABŞ-ın təcrübələrindən faydalanmaq, onların uğurlu modellərini yerli kontekstə uyğunlaşdırmaq məqsədəuyğundur. Bu, yalnız idarəetmə praktikasının inkişafına deyil, həm də əmək məhsuldarlığının artırılmasına təkan verə bilər [6, s. 135].
7. **Elmi tədqiqat və statistika əsaslı idarəetmə:** İnsan resurslarının strateji idarəsində qərarların intuisiya ilə deyil, faktlar və statistik göstəricilər əsasında verilməsi üçün HR məlumat bazalarının qurulması, monitorinq və qiymətləndirmə mexanizmlərinin tətbiqi vacibdir.

Beləliklə, insan resurslarının strateji planlaşdırılması və idarə olunması Azərbaycanda təşkilati inkişafın və rəqabət üstünlüyünün əldə olunmasında həlledici faktorlardan biri kimi çıxış edir. Bu sahədə dünya təcrübəsinə əsaslanan sistemli yanaşmaların tətbiqi, milli xüsusiyyətlərə uyğun uyğunlaşdırılmış strategiyaların hazırlanması və təşəbbüskarlığın artırılması gələcəkdə həm dövlət idarəçiliyinin, həm də özəl biznes sektorunun davamlı inkişafına mühüm töhfələr verə bilər.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycanda insan resurslarının strateji planlaşdırılması və idarə olunması sahəsində inkişaf meyilləri müşahidə olunsa da, bu istiqamətdə institusional, normativ və idarəetmə səviyyəsində əlavə tədbirlərin görülməsi vacibdir. Gələcəkdə insan kapitalının daha səmərəli istifadəsi, təşkilatların strateji məqsədlərinə nail olunmasında əsas təməl olacaqdır. Bu baxımdan insan resursları sahəsində vahid strateji yanaşmanın formalaşdırılması, texnoloji imkanların genişləndirilməsi, təlim və motivasiya mexanizmlərinin gücləndirilməsi ilə ölkədə rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı insan kapitalı qurmaq mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyeva T. (2023). İnsan resurslarının idarə olunmasının müasir problemləri. Bakı: Elm və Təhsil.
2. Əliyev A. (2021). Strateji idarəetmə və insan resursları. Bakı: Nurlar Nəşriyyatı.
3. Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə Komissiya. (2022). Dövlət qulluğunda insan resurslarının idarə olunması: təlimat və təcrübə. Bakı.
4. Kapital Bank. (2023). İnsan resursları üzrə illik hesabat. <https://kapitalbank.az>
5. Armstrong M. (2020). Armstrong's Handbook of Human Resource Management Practice (15th ed.). London: Kogan Page.
6. Boxall P., & Purcell J. (2016). Strategy and Human Resource Management (4th ed.). London: Palgrave Macmillan.
7. Dessler G. (2020). Human Resource Management (15th ed.). Boston: Pearson.
8. Herzberg F. (1968). One More Time: How Do You Motivate Employees? Harvard Business Review, 46(1), 53–62.
9. Schuler R.S., & Jackson S.E. (2014). Human Resource Management and Organizational Effectiveness: Yesterday and Today. Journal of Organizational Effectiveness, 1(1), 35–55.
10. Ulrich D., & Dulebohn, J.H. (2015). Are we there yet? What's next for HR? Human Resource Management, 54(2), 109–127.

Стратегическое планирование и управление человеческими ресурсами в Азербайджане: практика государственного и частного секторов**Рухийя Гусейнова**Доктор философии по экономике, старший преподаватель
Мингячевирский государственный университет

Докторант по программе подготовки докторов наук Института экономики НАНА

Email: h.ruhiyye76@mail.ru

ORCID: 0000-0002-0890-6638

Резюме: Стратегическое управление человеческими ресурсами в Азербайджане играет важную роль в обеспечении устойчивого развития и повышении конкурентоспособности организаций как в государственном, так и в частном секторах. Основной целью в данной области является формирование и развитие кадрового потенциала в соответствии с требованиями рынка труда. Несмотря на проведение реформ в государственном секторе, применение гибких и инновационных подходов остается ограниченным. Эффективная мотивация, оценка эффективности деятельности, внедрение цифровых технологий и усиление программ обучения являются ключевыми направлениями в этой сфере. Текущее состояние Азербайджана анализируется в сравнении с международным опытом, а также рекомендуется расширение государственно-частного партнерства. В целом, разработка единой национальной стратегии для формирования конкурентоспособного человеческого капитала считается необходимой.

Ключевые слова: стратегическое управление человеческими ресурсами, человеческий капитал, государственный и частный сектор, кадровый потенциал, система мотивации, цифровая трансформация, управление эффективностью.

JEL M12; M54; J24**UOT 331; 332; 334; 335; 336; 338**

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/129-136>**Strategic human resource planning and management in Azerbaijan: practices in the public and private sectors****Ruhiyya Huseynova**

PhD in Economics, Senior Lecturer

Mingachevir State University

Doctoral Candidate, Institute of Economics of ANAS

Email: h.ruhiyye76@mail.ru

ORCID: 0000-0002-0890-6638

Abstract: Strategic human resource management in Azerbaijan plays an important role in ensuring the sustainable development and increasing the competitiveness of organizations in both the public and private sectors. The main objective in this field is to form and develop human capital in line with labor market demands. Although reforms have been carried out in the public sector, the application of flexible and innovative approaches remains limited. Effective motivation, performance evaluation, the implementation of digital technologies, and the strengthening of training programs are among the key directions in this area. Azerbaijan's current situation is analyzed in comparison with international practices, and the expansion of public-private partnerships is recommended. Overall, the development of a unified national strategy for competitive human capital is considered essential.

Keywords: Strategic human resource management, human capital, public and private sector, workforce potential, motivation system, digital transformation, performance management.

JEL M12; M54; J24**UOT 331; 332; 334; 335; 336; 338**

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/137-151>

Azərbaycan Respublikasında ölüm göstəricilərinin təhlili

Çingiz Baxış

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu
“Dемоqrafiya və məşğulluq problemləri” şöbəsinin böyük elmi işçisi
Cingizbakis@gmail.com

Xülasə: Tədqiqat işi Azərbaycan Respublikasında ölüm göstəricilərinin dinamikasını, pandemiyanın təsirlərini və regional fərqləri əhatəli şəkildə təhlil edir. 2000–2019-cu illərdə ümumi ölüm əmsalı nisbətən sabit qalsa da, xüsusilə 2010–2019-cu illərdə ahıl yaş qruplarında ölüm səviyyəsinin azalması nəticəsində gözlənilən orta ömür uzunluğu artmışdır. Bu dövrdə səhiyyə sahəsində texnoloji yeniliklərin, xüsusilə ürək-damar xəstəliklərinin müalicəsində tətbiq olunan müasir üsulların rolu qeyd olunur.

2020–2021-ci illərdə isə COVID-19 pandemiyası və 44 günlük Vətən müharibəsi ölüm göstəricilərini kəskin artırmışdır. Rəsmi statistikada pandemiya dövründən ölənlərin sayı 10,3 min nəfər göstərilərsə də, dolayı hesablamalara görə real rəqəm 31–32 min nəfər olmuşdur. Pandemiya dövründə əsas ölüm səbəbləri sırasında qan dövranı sistemi xəstəlikləri üstünlük təşkil etmişdir.

Sonrakı illərdə ümumi ölüm əmsalı azalsa da, körpə ölümü göstəricilərində kəskin dalğalanmalar müşahidə olunmuşdur ki, bu da əsasən qeydiyyat problemləri ilə əlaqələndirilir. İqtisadi rayonlar üzrə təhlil bölgələr arasında ciddi fərqləri üzə çıxarmış, bəzi hallarda isə statistik uyğunsuzluqlar ehtimal edilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq səhiyyə sisteminin gücləndirilməsi, statistik uçotun təkmilləşdirilməsi və profilaktik tədbirlərin genişləndirilməsi təklif olunur.

Açar sözlər: ölüm əmsalı, körpə ölümü, kovid pandemiyası, orta ömür uzunluğu, iqtisadi bölgə

Giriş

2024-ci il üzrə rəsmi statistik göstəricilərə əsasən Azərbaycanda ümumi ölüm əmsalı 5,8%, körpə ölümü əmsalı isə 13,9% olmuşdur. Gözlənilən orta ömür uzunluğu isə 76,9 yaşa bərabər olmuşdur.

Aparığımız araşdırmalar göstərir ki, son 10 ildə, xüsusilə də kovid-19 pandemiyası ilə bağlı olaraq 2020-2021-ci illərdə Azərbaycanda demoqrafik proseslərdə, o cümlədən ölüm səviyyəsində bir sıra ciddi mənfi meyllər vüsət almışdır. Digər tərəfdən iqtisadi regionlar üzrə demoqrafik göstəricilərdə böyük fərqlərin olduğu üzə çıxmışdır. Bunları nəzərə alaraq tədqiqat işində Azərbaycanda ölüm göstəriciləri ətraflı təhlil edilərək müəyyən nəticələr əldə edilmişdir. Bu nəticələr əsasında ölüm səviyyəsinin tənzimlənməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə cəhd edilmiş və həmin istiqamətlər üzrə təkliflər və tövsiyələr hazırlanmışdır. Tədqiqat işində aşağıdakı araşdırma üsullarından istifadə edilmişdir: göstəricilərin və dövrlərin bir-biri ilə müqayisə edilməsi yolu ilə oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarmaq üçün müqayisə üsulundan, əhalinin ölüm səviyyəsini xarakterizə edən müxtəlif demoqrafik göstəricilərin tətbiqi ilə demoqrafik təhlil üsullarından, statistik məlumatları düzənli şəkildə əks etdirən cədvəllərdən istifadə etməklə məlumatların vizuallaşdırılması üsulundan, proseslərin müəyyən tarixi dövr ərzində təkamülünü öyrənmək üçün tarixi metoddan, məntiqə sığmayan və ya gerçəkliyi əks etdirməyən statistik məlumatlarla rastlaşdıqda abstraksiya və ümumiləşdirmə üsullarından, göstəricilərin vahid ölçü sisteminə salınması və müqayisə üçün standart vəziyyətə gətirilməsi üçün standartlaşdırma üsulundan, göstəricilərin zaman üzrə dəyişmə istiqamətini və sürətini öyrənmək üçün trend və dinamika analizindən və s. üsullardan istifadə edilmişdir.

2020-ci ilə qədərki son 20 ildə ölüm göstəricilərinin dinamikasının xarakterinin qısa icmalı

2000-2019-cu illər üzrə Azərbaycanda ölüm hallarının mütləq sayının dinamikasını təhlil edərkən ilk növbədə qeyd edək ki, ölüm hallarının illər üzrə ümumi sayında ciddi kənarlaşmalar olmayıb. Bəzi illərdə ölüm sayı əvvəlki ilə nisbətən azalsa da bütövlükdə ölüm sayı tədricən getdikcə

artmışdır. Təbii ki, bu da həmin dövrdə ölkənin ümumi əhalisinin sayının getdikcə artması ilə bağlıdır. Başqa sözlə əhalinin sayı artdıqca, uyğun olaraq ölüm hallarının sayı da artmışdır. Artıq 2010-cu ildə ölənlərin sayı 53,6 min nəfər olmaqla 2000-ci ildəki saydan 6,9 min nəfər və ya 14,8% çox olmuşdur. 2010-2019-cu illəridə isə ölüm hallarının sayı az artmışdır. Ancaq, kişilərlə qadınlar arasında və şəhərlə kənd arasında ölüm sayı üzrə fərqlər xeyli artmışdır. 2000-2019-cu illər üzrə ölüm hallarının min nəfər əhaliyə düşən sayının dinamikasının təhlili göstərir ki, bu dövrdə ölüm səviyyəsində ciddi dəyişiklər olmamışdır (bax: cədvəl 1).

Cədvəl 1

Azərbaycan Respublikasında 2000-2024-ci illər üzrə əhalinin ölüm əmsalları

İllər	Cəmi	O cümlədən		O cümlədən	
		Şəhər	Kənd	Kişi	Qadın
2000	5,9	5,8	6,0	6,3	5,5
2001	5,6	5,7	5,6	6,0	5,3
2002	5,7	5,7	5,8	6,1	5,4
2003	6,0	5,9	6,1	6,4	5,6
2004	6,0	6,0	6,0	6,4	5,6
2005	6,2	6,2	6,2	6,7	5,8
2006	6,2	6,2	6,1	6,6	5,7
2007	6,2	6,2	6,3	6,7	5,7
2008	6,0	6,0	6,1	6,5	5,6
2009	5,9	5,9	6,0	6,3	5,6
2010	6,0	6,0	6,0	6,4	5,6
2011	5,9	6,0	5,9	6,5	5,4
2012	6,0	6,1	5,9	6,5	5,5
2013	5,8	5,8	5,9	6,3	5,4
2014	5,9	6,0	5,8	6,3	5,5
2015	5,7	5,9	5,6	6,1	5,3
2016	5,9	6,1	5,6	6,2	5,5
2017	5,9	6,1	5,7	6,3	5,5
2018	5,8	6,1	5,6	6,3	5,4
2019	5,6	5,8	5,4	6,1	5,2
2020	7,6	8,0	7,2	8,5	6,7
2021	7,7	8,5	6,7	8,6	7,3
2022	6,0	6,2	5,8	6,6	5,5
2023	5,9	6,1	5,7	6,6	5,3
2024	5,8	6,0	5,5	6,4	5,2

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/demography/> sayının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

2000-ci illərin əvvəllərində ölüm əmsalı bir qədər artsa da 2008-ci ildən başlayaraq azalma meyli olmuşdur. Nəticədə 2019-cu ildə ümumi ölüm əmsalı 2007-ci ildəki 6,2%-dən 5,6%-ə qədər aşağı düşmüşdür. 2019-cu ildə kişilərdə ölüm əmsalı 6,1% olmaqla qadınlarla müqayisədə 17,3% yüksək olmuşdur və bütün illərdə kişilərlə qadınlar arasında bu göstərici üzrə fərqlər demək olar ki, eyni səviyyədə qalmışdır. Ölüm əmsalı üzrə şəhər və kənd arasında isə fərqlər 2014-cü ilə qədər çox cüzi olmuşdur. Ancaq 2014-cü ildən sonra fərqlər artmağa başlamış və 2019-cu ilə doğru sabitləşmişdir. Bütövlükdə 2020-ci ilə qədərki son illərdə ölüm səviyyəsinin bir qədər azalması fikrimizcə tibbi sahədə bir sıra texnoloji yeniliklərin Azərbaycanda da tətbiq edilməsinin nəticəsidir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin ümumi ölüm əmsalı böyük ölçüdə əhalinin yaş tərkibindən asılıdır. Əhalinin yaş qrupları üzrə ölüm səviyyəsinin təhlilində min nəfərə düşən ölüm sayı kimi hesablanan yaşlar üzrə ölüm əmsalları əhalinin yaş strukturundan asılı deyildir. Beləki, bəlli bir yaş qrupunda ölüm hallarının mütləq sayı həmin yaş qrupundakı əhalinin sayından asılı olduğu halda ölüm əmsalının belə bir asılılığı yoxdur və real ölüm səviyyəsini üzə çıxarmağa imkan verir.

Cədvəl 2

Azərbaycan Respublikasında yaş qrupları üzrə ölüm əmsalları

Yaş qrupları	İllər						
	2010	2019	2020	2021	2022	2023	2024
0	11,2	11,0	9,8	7,5	7,8	18,1	13,9
1-4	0,9	0,5	0,3	0,6	0,6	0,7	0,7
5-9	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4
10-14	0,3	0,3	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3
15-19	0,5	0,5	1,2	0,6	0,5	0,6	0,5
20-24	0,7	0,6	2,1	0,8	0,8	0,9	0,7
25-29	0,8	0,7	1,6	0,9	0,8	0,8	0,8
30-34	1,1	0,8	1,2	1,0	0,9	0,9	0,8
35-39	1,6	1,2	1,5	1,5	1,2	1,2	1,0
40-44	2,3	1,9	2,3	2,3	1,8	1,6	1,6
45-49	3,7	3,3	4,0	4,2	3,2	3,0	2,8
50-54	6,1	4,9	6,6	6,8	5,2	5,1	4,9
55-59	10,5	8,3	11,5	11,3	8,6	8,4	7,7
60-64	16,0	12,6	18,1	18,0	13,1	13,1	12,5
65-69	28,0	19,7	27,5	28,1	20,5	19,4	18,8
70-74	45,4	29,0	40,6	42,8	31,5	28,9	27,7
75-79	73,5	65,8	78,5	72,6	48,9	42,7	40,0
80-84	109,7	92,8	115,8	129,4	107,3	97,8	94,1
85 +	163,5	151,4	181,0	186,0	153,8	139,1	136,9
Bütün əhali	6,0	5,6	7,6	7,7	6,0	5,9	5,8

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/demography/> saytının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

2 sayılı cədvəldən göründüyü kimi 2010-2019-cu illəri əhatə edən 10 illik dövrdə bütün yaş qruplarında ölüm əmsalı azalmışdır. O cümlədən ölüm əmsallarının çox cüzi olduğu 1-dən 35-ə qədərki yaş qruplarının əksəriyyətində də ölüm göstəriciləri bir qədər azalmışdır. Ancaq ən önəmlisi isə odur ki, ölüm səviyyəsinin çox yüksək olduğu ahıl yaş qruplarında ölüm əmsalları xeyli aşağı düşmüşdür. Xüsusilə 60-74 intervalındakı yaş qruplarında ölüm əmsallarının azalması daha çarpıcı olmuşdur. Beləki, 2010-cu ilə nisbətən 2019-cu ildə 60-64 yaş qurupunda ölüm əmsalı 21,2%, 65-69 yaş qurupunda 29,6% və 70-74 yaş qurupunda 36,1% azalmışdır. Bu yaşlarda ölümün azalması tibb sahəsində yeni qabaqcıl texnologiyaların ölkəmizdə tətbiqinin getdikcə genişlənməsinin nəticəsi kimi dəyərləndirilə bilər, xüsusilə də ürək-damar xəstəliklərinin tədavisində yolu tutulmuş damarlara stend qoyulması və şuntlama əməliyyatlarının sürətlə yayılaraq adi hal almasını qeyd edək. Sözsüz ki, bu yaş qruplarında ölüm əmsalının kəskin azalması ümumi ölüm əmsalının azalmasının əsasını təşkil etmişdir. 10 il ərzində ahıl yaşlardakı ölümün azalması şübhəsiz ki, orta ömür uzunluğunun da xeyli artmasının əsasını təşkil etmişdir.

Cədvəl 3

Azərbaycanda doğulanda gözlənilən orta ömür uzunluğu (yaş sayı)

İllər	Bütün əhali	O cümlədən	
		Kişilər	Qadınlar
2010	73,6	70,9	76,2
2011	73,8	71,2	76,5
2012	73,9	71,3	76,6
2013	74,2	71,6	76,8
2014	74,2	71,6	76,8
2015	75,6	73,4	77,9
2016	75,7	73,5	78,0
2017	75,8	73,6	78,1
2018	75,9	73,7	78,2
2019	76,0	73,8	78,3
2020	72,7	69,5	76,1
2021	73,2	71,1	75,4
2022	76,0	73,6	78,4
2023	76,0	73,5	78,4
2024	76,9	74,5	79,2

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/demography/> saytının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

3 sayılı cədvəldən göründüyü kimi gözlənilən orta ömür uzunluğu göstəricisi 2010-2019-cu illər ərzində durmadan artmışdır. Bu göstərici 10 il ərzində 2,4 yaş artaraq 2010-cu ildəki 73,6 yaşdan 76 yaşa yüksəlmişdir. Bu artımın yarından çoxu (1,4 yaş) 2015-ci ildə qeydə alınmışdır.

Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da qadınların gözlənilən orta ömür uzunluğu kişilərdən çoxdur. Ancaq bir çox postsovet ölkələrindən fərqli olaraq bu göstərici üzrə kişilərlə qadınlar arasında fərq xeyli az olmuşdur. Ölkəmizdə 2019-cu ildə bu fərq 4,8 yaş olmuşdur. Halbuki, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) 2019-cu il üçün dərc etdiyi məlumatlara görə bu göstərici üzrə fərq Rusiyada 9,8, Belarusda – 9,9, Gürcüstanda – 9, Latviyada – 9,2, Litvada – 9,2 yaş olmuşdur. Ancaq onu da xüsusi qeyd edək ki, 2019-cu il üçün ÜST-ün gözlənilən orta ömür uzunluğu göstəricisinin ölkələr üzrə dərc etdiyi məlumatlarında Azərbaycanda bu göstərici 71,4 yaş göstərilmişdir, yəni Azərbaycanın rəsmi statistikasındakı rəqəmdən 4,6 yaş az. Üstəlik, ÜST-ün məlumatlarında Azərbaycanda körpə ölümü əmsalı Azərbaycanın rəsmi statistikasındakı rəqəmdən 2 dəfə yüksək olmuşdur. Bu fərqlərin səbəbi Azərbaycanda ölü doğulanların qeydiyyatına alınması qaydalarının ÜST-ün tövsiyyə etdiyi qaydalardan fərqli olmasıdır. Buna görə də 2019-cu ildə Azərbaycanda rəsmi qeydə alınan bir yaşına qədər ölənlərin sayı ÜST-ün göstərdiyi saydan 2,2 dəfə az olmuşdur. Beləki, DSK-nın məlumatlarında Azərbaycanda bir yaşına qədər ölənlərin sayı 1557 nəfər, ÜST-ün məlumatlarına görə isə 3370 nəfər olmuşdur. Məhz, buna görə də DSK-nın Azərbaycanda doğulanların gözlənilən orta ömür uzunluğu göstəricisi ÜST-ün göstərdiyi rəqəmdən xeyli yüksək olmuşdur. Çünki bu göstəricinin körpə ölümü səviyyəsindən çox güclü asılılığı vardır. 65 yaşdan yuxarı yaş qrupları istisna olmaqla bütün yaşlarda kənd əhalisinin ölüm əmsalı şəhər əhalisinə nisbətən aşağı olmuşdur (bax: cədvəl 4). 1 yaşına qədərki uşaq ölümü isə kəndlərdə şəhərlərə nisbətən çox aşağı olmuşdur (2019-cu ildə bu göstərici şəhərə nisbətən kənddə 2,9 dəfə aşağı olmuşdur). Məhz, bu fərqlərin təsiri ilə 2019-cu ildə kənd əhalisinin ümumi ölüm əmsalı şəhərə nisbətən xeyli aşağı olmuşdur, halbuki 2010-cu ildə kənd və şəhər arasında ölüm əmsalı eyni olmuşdur. Diqqəti çəkən məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, kənd yerlərində ümumi ölüm əmsalı üzrə kişilərlə qadınlar arasındakı fərq şəhərlərdəki analoji fərqdən xeyli az olmuşdur.

Cədvəl 4

Azərbaycanın şəhər və kənd yerləri üzrə yaş qruplarının ölüm əmsalları

Yaş qrupları	Şəhər illər						Kənd illər					
	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2019	2020	2021	2022	2023	2024
0	16,7	14,3	8,6	8,3	24,2	15,2	5,7	5,6	6,5	7,3	12,4	12,6
1-4	0,5	0,3	0,6	0,6	0,7	0,8	0,5	0,3	0,5	0,5	0,7	0,6
5-9	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3	0,2	0,3	0,4	0,4
10-14	0,3	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2	0,3	0,3
15-19	0,5	0,9	0,6	0,5	0,6	0,5	0,5	1,4	0,7	0,6	0,6	0,5
20-24	0,6	1,5	0,8	0,8	0,7	0,7	0,6	2,6	0,9	0,9	1,1	0,7
25-29	0,7	1,5	0,9	0,8	0,8	0,7	0,6	1,7	0,8	0,9	0,8	0,8
30-34	0,8	1,2	1,1	0,9	0,9	0,8	0,8	1,2	0,9	0,8	0,9	0,8
35-39	1,2	1,5	1,5	1,3	1,2	1,0	1,1	1,4	1,4	1,1	1,1	1,0
40-44	2,0	2,4	2,5	1,9	1,8	1,7	1,8	2	2,1	1,7	1,5	1,6
45-49	3,3	4,4	4,8	3,5	3,2	3,0	3,2	3,5	3,6	2,9	2,8	2,6
50-54	5,0	7,4	7,8	5,6	5,3	5,2	4,7	5,7	5,7	4,8	4,8	4,5
55-59	8,4	12,4	12,9	9,3	9,1	8,1	8,1	10,3	9,4	7,8	7,7	7,2
60-64	12,7	18,7	19,7	13,8	13,6	13,1	12,4	17,3	15,9	12,3	12,6	11,8
65-69	18,8	27,6	29,6	20,8	19,6	19,3	21,1	27,2	25,7	20	19,0	18,2
70-74	27,4	39,2	43,7	30,5	27,9	26,7	31,8	43,1	41,3	33,1	30,8	29,5
75-79	60,8	72,6	70,9	46,0	39,7	38,0	73,1	88	75,4	53,9	47,8	43,4
80-84	84,3	102,4	125,7	101,7	88,1	84,5	101,9	131	133,9	114,6	111,3	108,9
85 +	143,0	165,0	174,2	140,0	123,9	120,4	158,8	195,6	197,2	167,3	154,8	155,2
Bütün	5,6	7,7	8,2	6,2	6,1	6,0	5,7	7,4	7,0	5,8	5,7	5,5

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/demography/> sayının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Kovid pandemiyası illərində (2020-2021-ci illərdə) və sonrakı illərdə ölüm səviyyəsi və orta ömür uzunluğu göstəricilərində yaranan fərqlər

2020-ci ildə bütün dünyada, o cümlədən də Azərbaycanda öldürücü kovid-19 koronavirus pandemiyasının vüsət alması nəticəsində ölkənin demoqrafik proseslərinə ağır zərbə dəydi. Bu zərbənin təsiri 2021-ci ildə də güclü olmuşdur. 2020-ci ildə ölənlərin sayı 2019-cu ilə nisbətən kəskin şəkildə artaraq 55,9 min nəfərdən 75,6 min nəfərə qədər və ya 35,2% çoxalmışdır. 2020-ci ildə ölənlərin sayının artmasında 44 günlük Vətən müharibəsində 3 min nəfərə yaxın hərbi itkilərin və 100 nəfərə qədər mülki əhali itkisinin də böyük təsiri olmuşdur. Üstəlik, fikrimizcə müharibə dövründə şəhid düşmüş əskərlərimizin dəfn mərasimlərinin kütləvililiyi və müharibə ilə bağlı digər obyektiv səbəblər pandemiyanın yoluxma hallarının çoxalmasına təkan vermişdir. Buna görə də müharibədə rəqibimiz olan Ermənistan istisna olmaqla postsovet ölkələri ilə, eləcə də dünyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə və bir sıra qonşu və müsəlman ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycanda kovid pandemiyasının əhəlinin ölüm səviyyəsinə təsiri daha böyük olmuşdur (bax: cədvəl 5).

Cədvəl 5

Azərbaycan Respublikasında və bəzi ölkələrdə 2019-2022-ci illər üzrə əhəlinin ölüm səviyyəsinin dəyişməsi

Ölkələr	İllər üzrə ümumi ölüm əmsalı				İllər üzrə ölənlərin sayı (min nəfərlə)				Əvvəlki ilə nisbətə ölənlərin sayının dəyişməsi (%-lə)		
	2019	2020	2021	2022	2019	2020	2021	2022	2020	2021	2022
Azərbaycan	5,6	7,6	7,7	6,0	55,9	75,6	76,9	60,8	35,2	1,7	-20,9
ABŞ	8,7	10,2	10,4	9,8	2.854,9	3.383,7	3.464,2	3.273,7	18,5	2,4	-5,5
Almaniya	11,3	11,8	12,3	12,8	939,5	985,6	1.023,7	1.066,3	4,9	3,9	4,2
İtaliya	10,6	12,4	11,8	12,1	634,4	740,3	701,3	715,1	16,7	-5,3	2,0
Fransa	9,2	10,0	9,8	9,9	613,4	669,1	661,8	675,3	9,1	-1,1	2,0
B. Britaniya	9,1	10,3	9,9	9,7	604,7	689,6	666,7	657,3	14,0	-3,3	-1,4
İspaniya	8,8	10,4	9,5	9,8	416,1	492,4	449,1	462,0	18,3	-8,8	2,9
Avstriya	9,4	10,2	10,3	10,4	83,4	91,6	91,7	93,3	9,8	0,1	1,7
İsveç	8,6	9,5	8,8	9,0	88,8	98,1	92,0	94,7	10,5	-6,2	2,9
Polşa	10,7	12,5	13,6	11,9	409,7	477,4	519,5	448,4	16,5	8,8	-13,7
Rusiya	12,3	14,6	16,8	13,0	1.798,3	2.138,6	2.441,6	1.898,6	18,9	14,2	-22,2
Ukrayna	13,8	14,7	17,4	15,4	581,1	616,8	714,3	541,7	6,1	15,8	-24,2
Belarus	12,8	15,4	18,6	13,9	120,5	144,5	173,9	128,8	19,9	20,3	-25,9
Estoniya	11,6	11,9	14,0	12,8	15,4	15,8	18,6	17,3	2,6	17,7	-7,0
Latviya	14,5	15,2	18,4	16,4	27,7	28,9	34,6	30,7	4,3	19,7	-11,3
Litva	13,7	15,6	17,0	15,1	38,3	43,5	47,7	42,9	13,6	9,7	-10,1
Qazaxıstan	7,2	8,6	9,6	6,8	133,1	161,3	182,4	133,5	21,2	13,1	-26,8
Özbəkistan	4,6	5,1	5,0	4,8	155,0	175,6	174,5	172,1	13,3	-0,6	-1,4
Tacikistan	3,6	4,5	4,0	3,1	33,5	42,6	39,1	31,2	27,2	-8,2	-20,2
Gürcüstan	12,5	13,6	16,1	13,3	46,7	50,5	59,9	49,1	8,1	18,6	-18,0
Ermənistan	8,8	12,3	11,6	9,0	26,2	36,4	34,4	26,7	38,9	-5,5	-22,4
İran	4,9	5,6	6,4	6,0	421,0	486,0	566,0	531,0	15,4	16,5	-6,2
Türkiyə	5,3	6,1	6,7	5,9	436,6	509,1	566,6	505,3	16,6	11,3	-10,8
Misir	5,8	6,6	7,3	5,8	570,6	664,8	741,9	601,8	16,5	11,6	-18,9
Tunis	6,5	6,8	9,1	6,9	76,1	79,9	107,0	81,3	5,0	33,9	-24,0
Yaponiya	11,2	11,1	11,7	12,5	1.381,1	1.372,6	1.439,8	1.569,1	-0,6	4,9	9,0

Mənbə: 1. <https://www.stat.gov.az/source/demography/>; 2. <https://wonder.cdc.gov/>;

3. <https://www.genesis.destatis.de/datenbank>;

4. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/demo_gind/default/table?lang=en&category=demo.demo_ind;

5. https://ru.wikipedia.org/wiki/Население_России; 6. <https://stat.gov.ua/>;

7. https://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Belarus; 8. <https://stat.gov.kz/>; 9. <https://stat.uz/ru/>;

10. <https://www.stat.tj/ru/analiticheskie-tablicy/>; 11. https://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Armenia;

12. https://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Iran; 13. <https://data.tuik.gov.tr/>;

14. https://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Egypt; https://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Tunisia;

15. https://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Japan.

Nəticədə ümumi ölüm əmsalı da 2019-cu ilə nisbətən kəskin artaraq 5,6%-dən 7,6%-ə yüksəlmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi bir sıra ölkələrdə 2020-ci ildə 2019-cu ilə nisbətə ölüm

sayı çox cüzi artmışdır. Məsələn, Estoniyada artım cəmi 2,6%, Latviyada – 4,3%, Almaniya – 4,9%, Tunisdə – 5%, Gürcüstanda – 8,1% olmuşdur. Yaponiyada isə hətta 0,6% azalma olmuşdur. Bir sıra ölkələrdə ölüm halları 2020-ci ildə kəskin artdığı halda, digərlərində kəskin artım 2021-ci ildə baş vermişdir (Tunisə 2021-ci ildə 33,9% artmışdır). Postsovet məkanında Ermənistan və Azərbaycandan sonra ən yüksək artım Tacikistanda müşahidə edilir. 2022-ci ildə isə pandemiyanın səngiməsilə demək olar ki, bütün ölkələrdə ölümlərin sayı kəskin şəkildə azalmışdır. Qeyd edək ki, 2020-ci ildə Azərbaycanda kişilər arasında ölüm əmsalı 8,4% olmuşdur, yəni 1,4 dəfə artmışdır. Qadınlar arasında bu göstərici 28,8% artaraq 6,7%-ə yüksəlmişdir. Beləliklə, kişilərlə qadınlar arasında ölüm əmsalı üzrə fərq daha da artmışdır; 2019-cu ildə kişilərdə ölüm əmsalı qadınlara nisbətən 15,4% yüksək idisə, 2020-ci ildə 25,4% yüksək olmuşdur. Şübhəsiz ki, kişilərlə qadınlar arasında bu fərqi böyüməsi başlıca olaraq, kişi əhalisi arasında Vətən müharibəsindəki itkilərlə bağlı olmuşdur. 15-19 yaş qrupunda kişilər arasında ölüm əmsalı birdən birə 2,9 dəfə artmışdır. Ən yüksək artım isə (4,1 dəfə) 20-24 yaş qrupunda baş vermişdir. Qadınlar arasında 15-19 yaş qrupunda ölüm əmsalı nəinki artmış, hətta bir qədər azalmışdır. 2020-ci ildə 45 yaşdan yuxarı yaş qruplarına doğru əhalinin ölüm əmsalının getdikcə daha çox artdığı müşahidə edilir ki, bu da şübhəsiz ki, pandemiyanın yuxarı yaşlarda daha öldürücü təsirə malik olması ilə bağlı olmuşdur. 2019-cu ilə nisbətən 2020-ci ildə 45-49 yaş qrupunda ölüm əmsalı 22,6% artdığı halda, artıq 50-54 yaşlarda 34%, 55-59 yaşlarda 37,5%, 60-64 yaşlarda 40,6%, 65-69 yaşlarda 39%, 70-74 yaşlarda isə 41,1% artmışdır. Göstərilən yaşlarda kişilərlə qadınlar arasında ölüm əmsalının artımındakı bəzi fərqlər diqqət çəkir; 50-54 yaş qrupunda kişilər arasında ölüm əmsalı 30,8% artdığı halda, qadınlar arasında daha çox – 43,3% artmışdır. Ancaq, bununla belə bu yaşlarda kişilər arasında ölüm əmsalı qadınlara nisbətən 2 dəfə yüksək olmuşdur; və əksinə, 70-74 yaşlarda kişilər arasında ölüm əmsalı 45,4% artdığı halda, qadınlar arasında xeyli az – 35,4% artmışdır (bax: cədvəl 6). 15 yaşa qədərki bütün yaş qruplarında isə ölüm əmsalının azalma trendi 2020-ci ildə də davam etmişdir.

Cədvəl 6

Azərbaycanda cinsi bölgədə yaş qruplarının ölüm əmsalları

Yaş qrupları	Kişilər						Qadınlar					
	İllər						İllər					
	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2019	2020	2021	2022	2023	2024
0	12,7	10,9	7,9	8,0	19,2	14,8	9,1	8,6	7,0	7,6	16,9	12,8
1-4	0,5	0,4	0,6	0,6	0,7	0,7	0,4	0,2	0,5	0,5	0,7	0,7
5-9	0,3	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4	0,3	0,3	0,2	0,3	0,3	0,3
10-14	0,3	0,3	0,3	0,3	0,4	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3
15-19	0,6	1,9	0,9	0,6	0,9	0,6	0,4	0,3	0,4	0,4	0,3	0,4
20-24	0,9	3,6	1,2	1,2	1,3	0,9	0,4	0,5	0,4	0,5	0,4	0,5
25-29	0,9	2,8	1,3	1,1	1,2	1,1	0,4	0,4	0,5	0,5	0,4	0,4
30-34	1,1	1,9	1,4	1,2	1,2	1,1	0,5	0,6	0,6	0,5	0,6	0,5
35-39	1,6	2,1	1,9	1,6	1,7	1,5	0,8	0,8	1,0	0,8	0,7	0,6
40-44	2,6	3,2	3,0	2,5	2,3	2,2	1,2	1,4	1,5	1,1	1,0	1,1
45-49	4,6	5,5	5,5	4,5	4,3	3,9	2,0	2,6	3,0	1,9	1,7	1,7
50-54	6,8	8,8	8,9	7,3	7,3	7,0	3,2	4,5	4,9	3,3	3,0	2,8
55-59	11,4	15,3	14,7	12,3	11,9	10,9	5,5	8,1	8,4	5,3	5,3	4,8
60-64	17,2	23,6	22,9	18,0	18,3	17,6	8,6	13,3	13,8	8,9	8,7	8,1
65-69	24,8	35,1	34,3	27,1	25,6	25,4	15,3	21,1	23,0	15,1	14,3	13,5
70-74	34,1	49,2	49,2	37,7	34,8	34,5	25,0	33,7	37,7	26,4	24,2	22,4
75-79	72,7	88,9	80,0	56,7	47,8	44,1	60,8	70,8	67,1	43,2	38,9	36,9
80-84	97,0	124,0	133,5	109,7	98,0	95,0	90,1	110,2	126,7	105,7	97,6	93,5
85 +	140,5	180,8	181,9	143,0	122,2	118,7	158,1	181,2	188,6	160,6	150,2	149,3
Bütün	6,1	8,5	8,1	6,6	6,6	6,4	5,2	6,7	7,3	5,5	5,3	5,2

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/demoqraphy/> saytının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Şəhər əhalisinin ölüm əmsalı 2020-ci ildə 2019-cu ilə nisbətən 37,9% artmışdır. 2020-ci ildə məlum səbəblər üzündən kənd yerlərində də ölüm əmsalı kəskin artmışdır və 2019-cu ildəki 5,4%-dən 7,2%-ə yüksəlmişdir və ya 33,3% artmışdır. Vətən müharibəsindəki itkilərlə bağlı kənd yerlərində əsgəri xidmət yaşında olan gənclər arasında ölüm əmsalının artımı xüsusilə yüksək olmuşdur. Beləki, kişi əhalisinin 15-19 yaş qrupunda ölüm əmsalı 4 dəfə, 20-24 yaş qrupunda isə 5,1

dəfə artmışdır. Şəhərlərdə analoji göstərici uyğun olaraq 2,3 və 2,8 dəfə artmışdır, yəni artım kəndlərdəkinə nisbətən xeyli az olmuşdur. 15 yaşa qədərki bütün yaş qruplarında isə ölüm əmsalının azalma trendi 2020-ci ildə də davam etmişdir. Qalan bütün yuxarı yaş qruplarında ölüm əmsalı az və ya çox səviyyədə artmışdır. Bütövlükdə təbii ki, kişilər arasında bu artım daha yüksək olmuşdur – 39,3% (qadınlar arasında – 22,6%). 2021-ci ildə də əhalinin ölüm səviyyəsi əvvəlki il səviyyəsində qalmışdır. Ancaq 2021-ci ildə kənd yerlərində ölüm halları 5,7% azaldığı halda, şəhərlərdə 7,6% artmışdır (bax: cədvəl 1). 2020-ci ildə şəhərlərdə ölənlərin sayı kəndlərdə ölənlərin sayından 25,2% və 2021-ci ildə – 42,6% çox olmuşdur. Bu dinamikadan aydın olur ki, ölüm halları üzrə şəhər və kənd arasındakı fərq artma meyli olmuşdur olmuşdur.

2020-ci ildə 2019-cu ilə nisbətdə körpə ölümü göstəricisinin xeyli aşağı düşdüyü və 9,8%-ə qədər enməsi müşahidə edilir. 2022-ci ildə isə bir qədər də azalaraq 7,8%-ə qədər aşağı düşmüşdür. Ancaq, 2023-cü ildə bu göstərici birdən birə 2,3 dəfə artaraq 18,1%-ə yüksəlmişdir. Hərçənd ki, 2024-cü ildə körpə ölümü əmsalı xeyli azalmışdır (13,9%). Fikrimizcə bir il ərzində körpə ölümü əmsalının belə kəskin bir şəkildə artması heç də 1 yaşına qədərki uşaqlar arasında ölüm hallarının faktiki olaraq kəskin artımı ilə izah edilə bilməz. Bizcə bu artımın səbəbi körpə ölümlərinin qeydiyyatındakı müsbət dəyişikliklə bağlıdır. Daha doğrusu əvvəlki illərdə körpə ölümlərinin qeydiyyatında böyük çatışmazlıqların olması ilə bağlıdır. Son illərdə doğum və ölüm hallarının daha sürətli və tam qeydə alınması üçün elektron qeydiyyat sistemləri qurularaq tətbiq edilməkdədir və hüquqi baza gücləndirilmişdir. Təəssüf ki, Azərbaycanda körpə ölümü göstəricisi bütün Avropa ölkələri ilə, eləcə də qonşu ölkələrlə müqayisədə xeyli yüksəkdir. Belə ki, Avropa ölkələri arasında ən yükək körpə ölümü əmsalı Albaniyada qeydə alınmışdır (2024-cü il – 9,3%) ki, bu da Azərbaycandakı analoji göstəricidən 1,5 dəfə aşağıdır. Körpə ölümünün dinamikasını şəhər və kənd yerləri bölgüsündə araşdırarkən son illərdə onlar arasında bu göstərici üzrə heç bir məntiqə sığmayan böyük fərqlərin yarandığı üzə çıxır. Beləki, bütün dövrlərdə obyektiv səbəblərlə bağlı olaraq kənd yerlərində körpə ölümü şəhərlərdəkinə nisbətən həmişə yüksək olduğu halda, 2004-cü ildən başlayaraq əks mənzərənin şahidi oluruq. Daha doğrusu, 2004-cü ildən başlayaraq kənd yerlərində körpə ölümü əmsalı, şəhərlərdəki səviyyədən aşağı olmağa başlayır və onlar arasında fərq getdikcə böyüyür. Artıq 2017-ci ildə bu fərq ən yüksək həddinə çataraq 4,7 dəfəyə bərabər olmuşdur. Sonrakı illərdə bu fərq bir qədər azalsa da yetərincə yüksək olmuşdur. Şəhərlərdə kənd yerlərinə nisbətdə əhalinin tibbi xidmətlə daha üstün səviyyədə təmin olunmasını, müasir texnologiyalarla təchiz olunmuş çoxlu sayda özəl tibb müəssisələrin olmasını və daha əlçatan olmasını nəzərə alsaq kəndlərdə körpə ölümünün şəhərlərə nisbətən dəfələrcə aşağı olması heç bir məntiqə sığmır. Şübhə yoxdur ki, kənd yerlərində körpə ölümünün qeydiyyatında ciddi çatışmazlıqlar vardır. 2021-ci ildə də körpə ölümü göstəricilərində məntiqə sığmayan kəskin dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, rəsmi statistik məlumatlara görə 2021-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən şəhərlərdə körpə ölümü əmsalı birdən birə 40% azalaraq 14,3%-dən 8,6%-ə enmişdir. Kənd yerlərində isə əksinə, 16% artaraq 5,6%-dən 6,5%-ə yüksəlmişdir. 2022-ci ildə də kənd yerlərində körpə ölümü əmsalı artmağa, şəhərlərdə isə azalmağa davam etmişdir. Ancaq 2023-cü ildə şəhərlərdə körpə ölümü əmsalı əvvəlki ilə nisbətdə 3 dəfəyə yaxın artaraq 24,2%-ə yüksəlmişdir. Kənd yerlərində bu göstərici 1,7 dəfə artaraq 12,4%-ə yüksəlmişdir. Beləliklə, bu göstərici üzrə şəhərlərlə kənd arasında fərq yenidən kəskin artmışdır (2 dəfəyə yaxın). Hərçənd ki, 2024-cü ildə şəhərlərdə körpə ölümü əmsalı 1,6 dəfə azalmışdır. Bizim fikrimizcə körpə ölümü göstəricisinin belə kəskin enmə-qalxmalarının və 2023-cü ildə şəhərlərdə kəndlərə nisbətdə 2 dəfə yüksək olmasının səbəbini müəyyən etmək üçün körpə ölümlərinin qeydiyyatına yönələn xüsusi yoxlamaların və araşdırmaların aparılmasına ehtiyac vardır.

2020-ci ildə pandemiya ilə bağlı ölüm göstəriciləri üzrə təsbit etdiyimiz əsas xarakterik xüsusiyyətlər 2021-ci ildə də əsasən dəyişməz qalmışdır. 2022-ci ildə isə kovid-19 pandemiyasının öldürücü təsiri kəskin şəkildə azaldığı üçün əhalinin ölüm səviyyəsinə demək olar ki, təsir göstərməmişdir. Ona görə də 2022-ci ildə Azərbaycanda əhalinin ölüm əmsalı kəskin aşağı düşmüşdür. Ancaq bununla belə 2022-ci ildə əhalinin ümumi ölüm əmsalı 2019-cü ildəki səviyyədən xeyli yüksək olmuşdur. Halbuki 2022-ci ildə və xüsusilə də 2023-cü ildə əhalinin yaş qruplarının əksəriyyətində ölüm əmsalları ya 2019-cu ildəki səviyyədən aşağı, ya da ona yaxın səviyyədə olmuşlar. 75-79 yaş qrupunda isə ölüm əmsalı 2023-cü ildə 2019-cu ildəki səviyyədən 1,7 dəfə aşağı olmuşdur. Yaş qrupları

üzrə ölüm əmsalları artmadığı halda ümumi ölüm əmsalının artması göstərir ki, Azərbaycan əhalisinin yaş strukturunda ahlı yaşda olanların xüsusi çəkisi getdikcə daha sürətlə artmaqdadır və bu da ümumi ölüm əmsalının artmasına gətirib çıxarır. Ancaq, 2023-cü ildə gözlənilən ömür uzunluğunun artaraq 2019-cu ildəki səviyyə ilə (76 yaş) eyniləşməsi, 2024-cü ildə isə artaraq 76,9 yaşa çatması bir daha əhalinin real ölüm səviyyəsinin 2019-cu ildəki səviyyədən aşağı olduğunu göstərir.

Kovid-19 pandemiyasının təsiri ilə bağlı son illərdə səbəblər üzrə ölüm hallarının dinamikasının təhlilində də bəzi fərqli halların olduğu müşahidə edilməkdədir. 7 sayılı cədvəldə DSK-nın Azərbaycanda əsas səbəblər üzrə statistik məlumatlarından göründüyü kimi bu səbəblər arasında kovid-19 virusu pandemiyasından ölənlər yer almamışdır. Çox təəssüf ki, bu öldürücü xəstəlikdən ölənlər bir neçə başqa xəstəlik səbəblərindən ölənlər sırasında göstərilmişdir. Dolayısı ilə müəyyən etmişik ki, pandemiya ölənlərin sayı başlıca olaraq “qan dövranı sisteminin xəstəliklərindən”, qismən də “bəzi infeksiyon və parazitər xəstəliklərdən” və “tənəffüs sistemi xəstəliklərindən” ölənlər qrafasında göstərilən saylara daxil edilmişdir. Belə ki, pandemiya illərində bu xəstəlik qruplarında göstərilən saylar pandemiya əvvəlki 2019-cu illə müqayisədə kəskin şəkildə artmış, sonrakı 2022–2024-cü illərdə isə kəskin şəkildə azalaraq, demək olar ki, 2019-cu il səviyyəsinə enmişdir. Belə ki, 2020-ci ildə “qan dövranı sisteminin xəstəliklərindən” ölənlərin sayı 2019-cu il ilə müqayisədə 27%, “bəzi infeksiyon və parazitər xəstəliklərdən” ölənlərin sayı 8,9 dəfə, “tənəffüs sistemi xəstəliklərindən” ölənlərin sayı 70% artmışdır.

Cədvəl 7

Azərbaycan Respublikasında əsas səbəblər üzrə ölənlərin sayı

İllər	Bütün səbəblərdən ölənlər	Onlardan:					
		yenitörə mələrdən	bəzi infeksiyon və parazitər xəstəliklərdən	qan dövranı sisteminin xəstəliklərindən	tənəffüs sistemi xəstəliklərindən	travmalar, zəhərlənmələr və xarici səbəblərin təsirinin digər nəticələrindən	Digər xəstəliklərdən
2010	53580	6633	1013	32554	2377	2529	8474
2019	55916	8819	662	32471	1854	2789	9321
2020	75647	9879	5875	41228	3149	6060	9456
2021	76878	8509	6677	41708	4115	2993	12876
2022	60810	8369	1896	34423	1280	2914	11928
2023	60150	9818	-	33183	1369	3177	12603
2024	58909	9681	-	33289	1450	2714	11775

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/demography/> sayının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

2021-ci ildə bu xəstəlik qrupları üzrə ölənlərin saylarında ciddi dəyişiklər olmamışdır. Ancaq, növbəti 2022-ci ildə bu xəstəlik qrupları üzrə göstərilən ölüm sayı kəskin azalmışdır. Belə ki, 2022-ci ildə “qan dövranı sisteminin xəstəliklərindən” ölənlərin sayı əvvəlki ilə nisbətən 17,5%, “bəzi infeksiyon və parazitər xəstəliklərdən” ölənlərin sayı 3,5 dəfə, “tənəffüs sistemi xəstəliklərindən” ölənlərin sayı 3,2 dəfə azalmışdır. 2023-cü il 2022-ci il ilə müqayisə edərkən diqqəti cəkən əsas məqam yenitörəmələrdən ölənlərin sayının böyük ölçüdə artması və “bəzi infeksiyon və parazitər xəstəliklərdən” ölənlərin kəskin azalması ilə bağlı olaraq bu qrupun siyahıdan çıxarılmasıdır. Diqqət cəkən bir məqamı da xüsusi vurqulamaq lazımdır: “travmalar, zəhərlənmələr və xarici səbəblərin təsirinin digər nəticələrindən” qrupunda 2020-ci ildə ölənlərin sayı əvvəlki və sonrakı illərin hər biri ilə müqayisədə 2 dəfədən çox olmuşdur. Heç şübhəsiz ki, bu fərq 2020-ci ildəki 44 günlük Vətən müharibəsində şəhid olan 3 minə yaxın hərbiçilərin və həmin müharibə zamanı erməni işğalçıların Gəncə, Bərdə, Tərtər şəhərlərinə atdıqları raketlər nəticəsində ölənlərin sayının bu qrupa aid edilməsinin nəticəsidir. Bütövlükdə dolayısı ilə apardığımız hesablamalara görə 2 il ərzində kovid-19 virusundan ölənlərin sayı 31-32 min nəfər olmuşdur. Bu da həmin 2 ildə bütün ölənlərin 20-21%-nə bərabərdir. Halbuki, rəsmi məlumata görə ölkəmizdə pandemiyanın yayılmağa başladığı 2020-ci ilin fevral ayından 2022-ci ilin fevral ayına kimi pandemiya ölənlərin sayı cəmi 10,3 min nəfərdir. Beləliklə, gəldiyimiz qənaətə görə pandemiya ölənlərin qeydiyyatında böyük çatışmazlıqlar olmuşdur.

Əsas ölüm səbəblərinin bütün ölənlərin tərkibindəki payına gəldikdə isə qeyd edək ki, pandemiya illəri istisna olmaqla “qan dövranı sisteminin xəstəliklərindən ölənlər” bütün ölənlərin yarısından çoxunu təşkil etmişdir (bax: cədvəl 8). Hesablamalarımızdan gəldiyimiz nəticəyə görə

pandemiya illərində bu xəstəliklərdən ölənlərin xüsusi çəkisi 43%-i aşmamışdır. Sonrakı illərdə bu xəstəliklərdən ölənlərin xüsusi çəkisi 55-57% ətrafında dəyişərək yüksək səviyyədə qalmışdır. Təəssüflə qeyd edək ki, ürək-damar xəstəlikləri üzrə ölüm göstəricilərinə görə Azərbaycan dünya ölkələri arasında ən yüksək pillələrdə yer alır. “World Heart Observatory” (Dünya Ürək Müşahidə Mərkəzi) təşkilatının 2022-ci il statistikasına görə Azərbaycanda yaş üzrə standartlaşdırılmış əhalinin hər 100 min nəfərinə düşən bu xəstəliklərdən ölənlərin sayı 452 nəfər olmuşdur. Qonşu ölkələrdə bu göstərici xeyli kiçik olmuşdur: Gürcüstanda bu göstərici 347, Ermənistanda 332, İranda 269, Türkiyədə 239. Bu göstəricinin ən kiçik olduğu ölkələr isə dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrində müşahidə edilir: Yaponiya – 73, İsrail – 80, Fransa – 82, İsveçrə – 86, Avstraliya – 92. Postsovet məkanında bu göstəricinin ən kiçiyi Estoniyada (215), ən böyüyü isə müharibə şəraitində olan Ukraynanı (553) çıxmaqla, Türkmənistanda (542) qeydə alınmışdır.

Cədvəl 8

Azərbaycan Respublikasında əsas səbəblər üzrə ölənlərin bütün ölənlər arasında payı (faizlə)

İllər	Bütün səbəblərdən ölənlərin sayı (nəfərlə)	Onlardan yekuna görə %-lə					
		yenitörəmələrdən	bəzi infeksiya və parazitar xəstəliklərdən	qan dövranı sisteminin xəstəliklərindən	tənəffüs sistemi xəstəliklərindən	travmalar, zəhərlənmələr və xarici səbəblərin təsirinin digər nəticələrindən	Digər xəstəliklərdən
2010	53580	12,4	1,9	60,8	4,4	4,7	15,8
2019	55916	15,8	1,2	58,1	3,3	5,0	16,6
2020	75647	13,1	7,8	54,5	4,2	8,0	12,4
2021	76878	11,1	8,7	54,3	5,4	3,9	16,6
2022	60810	13,8	3,1	56,6	2,1	4,8	19,6
2023	60150	16,3	-	55,2	2,3	5,3	21,3
2024	58909	16,4		56,5	2,5	4,6	20,0

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/demography/> saytının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da sayca “qan dövranı sistemi xəstəliklərindən ölənlər”dən sonra 2-ci yerdə yenitörəmələrdən ölənlər durur. Bununla belə 2022-ci ildə yenitörəmələrdən ölənlər bütün ölənlərin cəmi 13,8%-ni təşkil etmişdir. Ancaq 2023-cü ildə bu xəstəlikdən ölənlərin sayı böyük ölçüdə artmış və bütün ölənlərin tərkibində onların xüsusi çəkisi 16,3%-ə yüksəlmişdir, başqa sözlə bu göstərici bir il ərzində 18,1% artmışdır. 2024-cü ildə bu xəstəlikdən ölənlərin xüsusi çəkisi (16,4%) az da olsa artmağa davam etmişdir.

Azərbaycanın iqtisadi bölgələri üzrə ölüm göstəricilərindəki fərqlərin xarakterik cəhətləri

Azərbaycanın iqtisadi bölgələri üzrə ölüm səviyyəsinin təhlili xüsusi önəm daşıyır. Belə ki, araşdırmalar göstərir ki, bölgələr arasında yetərinə böyük fərqlər vardır. Bəzi bölgələrdə ümumi ölüm əmsalı ölkə üzrə analoji göstəricidən xeyli aşağı olduğu halda, digərlərində xeyli yüksəkdir. Körpə ölümü səviyyəsində bölgələr arasında fərqlər daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. 9 sayılı cədvəldə iqtisadi bölgələrdə 2021–2024-cü illərdə ümumi ölüm əmsalı və körpə ölümü əmsalları yer almışdır. 2021-ci ildə pandemiyanın tüğyan etdiyi və buna görə də ölüm hallarının kəskin artdığı il olduğu üçün 2021-ci ildəki ölüm göstəricilərini də cədvəldə daxil etmişik.

Öncə ümumi ölüm əmsallarını gözədən keçirək; 2023-cü ildə ölkə üzrə ümumi ölüm əmsalı 2021-ci ilə nisbətə böyük ölçüdə (23,4%) azalaraq 5,9%-ə enmişdir. 2024-cü ildə də ümumi ölüm əmsalı enməyə davam etmişdir. Şirvan-Salyan bölgəsi yeganə bölgədir ki, ölüm əmsalı ölkə ilə eyni səviyyədə olmuşdur. Ən kiçik ölüm əmsalı Abşeron-Xızı bölgəsində qeydə alınmışdır – 3,8%, bu da ölkə üzrə olan göstəricidən 1,6 dəfə aşağıdır. Bu bölgədə 2021-ci ildə də ölüm əmsalı çox kiçik olmuş və ölkə üzrə göstəricidən 1,5 dəfə aşağı olmuşdur. 875 min əhalisi olan bu bölgədə ümumi ölüm əmsalının ölkə üzrə göstəricidən kəskin aşağı olması heç bir məntiqə sığmır. Bizcə bu bölgədə belə böyük fərqin səbəbi həmin bölgədə ölüm hallarının qeydiyyatındakı çatışmazlıqlarla bağlıdır. Bizim ehtimalımıza görə bu bölgədə ölüm hallarının böyük bir hissəsi Bakı şəhərində qeydiyyatda düşmüş və Bakı şəhərində ölənlərin tərkibində yer almışdır ki, bu da Bakı bölgəsində ölüm əmsalının ölkə üzrə göstəricidən 0,2% çox olmasına səbəb olmuşdur. Ən yüksək ölüm əmsalı isə 6,8% (2023-cü ildə - 7,2%) olmaqla Qazax-Tovuz bölgəsində qeydə alınmışdır ki, bu da ölkə üzrə göstəricidən

17,2% yüksəkdir. Araşdırmalar göstərir ki, bu bölgədə ümumi ölüm əmsalının belə yüksək olmasının səbəbi buradakı əhalinin yaş strukturunda ahıl yaşlı qrupun, yəni ölüm riski yüksək olanların payının daha yüksək olmasıdır. Bizcə Gəncə-Daşkəsən, Quba-Xaçmaz bölgələrində ölüm əmsalının ölkə üzrə göstəricidən yüksək olması da eyni səbəblə izah edilə bilər. Bunun əksinə olaraq, əhalinin yaş tərkibində ahıl yaşlı əhalinin payının aşağı olduğu bölgələrdə ölüm əmsalı ölkə üzrə göstəricidən xeyli aşağıdır. Lənkəran-Astara və Mil-Muğan bölgələrində ölüm əmsalı uyğun olaraq 5,3% və 5,5% olmaqla ölkə üzrə göstəricidən xeyli aşağıdır. Araşdırmalarımıza görə bu bölgələrdə əhalinin yaş tərkibi daha gəncdir. Naxçıvan MR-də isə ölüm əmsalı 4,5% olmuşdur ki, bu da ölkə üzrə göstəricidən 1,3 dəfə aşağıdır. Bu bölgədə ölüm əmsalının belə kiçik olması heç də buradakı əhalinin yaş tərkibi ilə bağlı deyil. Bizim ehtimalımıza görə bunun başlıca səbəbi Naxçıvan MR-də daimi əhalinin sayı ilə mövcud əhalinin sayı arasında böyük fərqin olmasıdır. Daha doğrusu mövcud əhalinin sayının daimi əhalinin sayından olduqca az olmasıdır. Başqa sözlə, ölüm əmsalı Naxçıvan MR-də faktiki ölənlərin sayının mövcud əhalinin sayına görə deyil, daimi əhalinin sayına nisbətə hesablandığı üçün kiçik rəqəm alınmışdır. Fikrimizə məhz, bu səbəbdən Naxçıvan MR üzrə bütün nisbi demoqrafik göstəricilər, o cümlədən doğum, körpə ölümü, təbii artım, nikah əmsalları da ölkə üzrə analoji göstəricilərdən xeyli aşağı olmuşdur. Bütövlükdə 14 iqtisadi bölgədən 9-unda ölüm əmsalı ölkə üzrə ölüm əmsalından yüksək olmuşdur. Əksər bölgələrdə bu göstərici 6,1% – 6,4% arasında dəyişmişdir, yəni ölkə üzrə göstəricidən 0,2% – 0,5% qədər yüksək olmuşdur. Körpə ölümü səviyyəsindəki fərqlərə gəldikdə isə öncə vurğulayaq ki, 2023-cü ildə körpə ölümü əmsalının kəskin artımı az və ya çox dərəcədə bütün bölgələrdə müşahidə edilir. Yalnız Naxçıvan MR-də bu göstərici bütün bölgələrdən aşağı olmaqla az artmış və ölkə üzrə göstəricidən 2,7 dəfə aşağı olmuşdur. 2023-cü ildə ən yüksək körpə ölümü Bakı şəhərində qeydə alınmışdır və Naxçıvan MR ilə müqayisədə 3,5 dəfə yüksək olmuşdur. Bakı ilə Naxçıvan bölgəsi arasında məntiqə sığmayan belə bir fərqin olması göstərir ki, Naxçıvan MR-də körpə ölümünün qeydiyyatında hələ də böyük çatışmazlıqlar var. Qaldı ki, 2023-cü ildə digər bölgələrdə də körpə ölümü göstəricisinin Bakı şəhəri ilə müqayisədə az və ya çox dərəcədə aşağı olması reallığı əks etdirmir. Belə ki, ölkənin ən böyük və keyfiyyətli klinikalarının və doğum evlərinin paytaxt Bakıda yerləşdiyi halda və 10 min nəfərə düşən həkimlərin, digər tibb işçilərinin sayına görə bölgələri dəfələrlə üstələyən Bakı şəhərində körpə ölümünün və bütövlükdə ölüm səviyyəsinin bölgələrdən yüksək olması heç bir məntiqə sığmır.

Cədvəl 9

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlarında 2021 və 2024-cü illər üzrə əhalinin ümumi ölüm əmsalları və körpə ölümü əmsalları

№	İqtisadi rayonlar	İllər	Min nəfərə düşən ölüm sayı	1 yaşına qədərki min uşağa düşən körpə ölümü
1	Bakı şəhəri	2021	8,8	7,7
		2023	6,1	23,4
		2024	6,0	12,2
2	Abşeron-Xızı	2021	5,0	12,2
		2023	3,8	15,5
		2024	3,8	17,0
3	Dağlıq Şirvan	2021	7,5	15,6
		2023	6,1	20,1
		2024	6,1	21,5
4	Gəncə-Daşkəsən	2021	8,6	5,6
		2023	6,8	20,1
		2024	6,6	16,0
5	Qarabağ	2021	8,3	6,1
		2023	6,4	12,8
		2024	6,2	15,7
6	Qazax-Tovuz	2021	8,4	4,5
		2023	7,2	16,7
		2024	6,8	13,7
7	Quba-Xaçmaz	2021	7,6	4,5
		2023	6,4	17,6
		2024	5,9	12,4
8	Lənkəran-Astara	2021	6,5	6,9

		2023	5,5	21,2	
		2024	5,3	15,0	
9	Mərkəzi Aran	2021	8,0	9,4	
		2023	6,3	18,8	
		2024	6,2	15,7	
10	Mil-Muğan	2021	6,5	6,0	
		2023	5,6	16,4	
		2024	5,5	14,5	
11	Şəki-Zaqatala	2021	7,9	7,7	
		2023	6,2	16,7	
		2024	6,0	12,6	
12	Şərqi Zəngəzur	2021	8,9	10,0	
		2023	6,2	12,8	
		2024	6,0	11,3	
13	Şirvan-Salyan	2021	7,1	7,8	
		2023	5,9	16,1	
		2024	5,8	12,1	
14	Naxçıvan MR	2021	6,3	4,9	
		2023	4,7	6,7	
		2024	4,5	5,5	
Azərbaycan Respublikası		2021	7,7	7,5	
		2023	5,9	18,1	
		2024	5,8	13,9	

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/demography/> sayının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Müqayisə üçün göstərək ki, Bakıda hər 10 min nəfərə düşən həkimlərin sayı Naxçıvan MR-lə müqayisədə 6,8 dəfə çox olduğu halda, 2024-cü ildə körpə ölümü əmsalı Bakıda Naxçıvan MR-lə müqayisədə 2,2 dəfə, ümumi ölüm əmsalı isə 33,3% yüksək olmuşdur. Digər tərəfdən, Bakı şəhərində körpə ölümünün bir il ərzində (2024-cü ildə 2023-cü ilə nisbətə) 1,9 dəfə kəskin azalması da ölümlərin qeydiyyatındakı çatışmazlıqlardan xəbər verir. Bu kəskin azalma nəticəsində 2024-cü ildə Bakı şəhərində körpə ölümü göstəricisi Naxçıvan MR və Şərqi Zəngəzur istisna olmaqla bütün bölgələrdən aşağı olmuşdur, baxmayaraq ki, bu bir il ərzində 3 bölgədən başqa (Abşeron-Xızı, Qarabağ, Dağlıq Şirvan) bütün bölgələrdə körpə ölümü əmsalı azalmışdır. 2023-cü və 2024-cü ildə Şərqi Zəngəzurdə körpə ölümü ölkə üzrə orta göstəricidən xeyli kiçik olmuşdur. Fikrimizcə bunun səbəbi bu bölgənin daimi əhalisinin əksəriyyətinin başqa bölgələrdə, o cümlədən Bakıda yaşadığı üçün ölüm hallarının bir hissəsinin onların faktiki yaşadıkları yerlərin qeydiyyatında yer alması ilə bağlıdır. 2023-cü ildə 6 bölgədə körpə ölümü ölkə üzrə orta göstəricidən aşağı olmuşdur. Bu bölgələrdə əmsallar 15,5% – 17,6% arasında dəyişir. 2024-cü ildə isə Bakı da daxil olmaqla 7 bölgədə körpə ölümü ölkə üzrə göstəricidən aşağı olmuşdur. 2023-cü ildə ən yüksək körpə ölümü Lənkəran-Astara bölgəsində qeydə alınmışdır – 21,2%. Həmin ildə daha 3 bölgədə körpə ölümü ölkə üzrə göstəricidən yuxarı olmuşdur. Bu bölgələrdə körpə ölümü əmsalı 18,8% – 20,1% arasında dəyişir. 2024-cü ildə isə ən yüksək göstərici Dağlıq Şirvanda qeydə alınmışdır – 21,5%.

Diqqət çəkən məqamlardan biri də ölkə üzrə olduğu kimi bölgələrin də çoxunda şəhərdə körpə ölümü kəndlə müqayisədə xeyli yüksəkdir. İnzibati rayonlar üzrə təhlillərdən gəldiyimiz nəticəyə görə bunun başlıca səbəbi doğum evlərinin əsasən şəhərlərdə yerləşməsi və kənd sakinlərinin də doğuşlarının bu doğum evlərində həyata keçirilməsindən irəli gəlir. Başqa sözlə körpə ölümlərinin böyük bir hissəsi doğum evlərinin yerləşdiyi yaşayış məntəqələrinin sakini kimi qeydə alınmasının nəticəsidir. Məsələn, 2023-cü ildə Qazax-Tovuz bölgəsində şəhərlərdə körpə ölümü əmsalı 33,4%, kəndlərdə 11,6% olmuşdur. O cümlədən Qazax şəhərində körpə ölümü əmsalı 50,5%, kənd əhalisi üzrə isə 11,9% kimi qeydə alınmışdır; Lənkəran rayonunda şəhərlərdə analoji göstərici 75,2%, kəndlərdə isə 14,6%; Sabirabad rayonunda uyğun olaraq 48,1% və 9%; Zaqatala rayonunda 60,2% və 8,2% kimi qeydə alınmışdır. Bərdə, Şəmkir, Quba, Qusar, Qəbələ, Şəki rayonlarında da şəhərlə kənd arasında böyük fərqlər müşahidə edilir. Digər rayonların da əksəriyyətində şəhərlərdə körpə ölümü kəndlərlə müqayisədə yetərincə yüksəkdir. Çəkdiyimiz bu misallar bir daha yuxarıda söylədiyimiz fikrin doğruluğunu təsdiq edir, yəni kəndlərə aid olan körpə ölümlərinin böyük bir

hissəsi şəhərlərdəki kimi qeydə alınmışdır. Bu səbəbdən də ölkə üzrə körpə ölümü göstəricilərində şəhər və kənd bölgüsündə təzadlı fərqlər yaranmışdır.

Araşdırmalardan çıxardığımız əsas nəticələr aşağıdakılardır:

1. 2020-ci ilə qədərki baxdığımız dövrdə Azərbaycanda ölüm səviyyəsinin dinamikası azalma meyilli olmuşdur. Buna uyğun olaraq həmin dövrdə gözlənilən ömür uzunluğu da artmışdır.

2. 2023-cü ilə qədər körpə ölümü göstəricisi durmadan azalmış, sonra isə bir il ərzində kəskin şəkildə artmışdır. Gəldiyimiz qənaətə görə bunun əsas səbəbi körpə ölümünün qeydiyyat qaydalarında edilən dəyişikliklərdir.

3. Şəhər və kənd yerləri üzrə müqayisəli təhlil göstərir ki, körpə ölümü üzrə heç bir məntiqə sığmayan böyük fərqlər vardır. Bu fərqlərin səbəbi kənd əhalisinə aid olan körpə ölümlərinin böyük bir hissəsinin qeydiyyat zamanı şəhər əhalisinə aid edilməsilə yaranmışdır.

4. Son illərə qədər orta ömür uzunluğuna böyük təsir göstərən körpə ölümü göstəricisi üzrə Azərbaycanın rəsmi statistikasına ilə ÜST-ün rəsmi məlumatları arasında böyük fərqlərin olması uyğun olaraq orta ömür uzunluğu göstəricisi üzrə də böyük fərqlərin olmasına səbəb olmuşdur.

5. Ölüm səbəbləri üzrə rəsmi statistikada koronavirus pandemiyası səbəbilə ölənlər göstərilməmişdir. Bu səbəblə ölənlər başqa səbəblərlə ölənlərə aid edilmişdir.

6. Azərbaycanda covid-19 pandemiyasından ölənlərin sayı haqqında rəsmi məlumata görə ölkədə bu xəstəlikdən ölənlərin sayı 10,3 min nəfər kimi göstərilir. Bizim dolayısı ilə apardığımız hesablamalara görə isə 2 il əhatə edən pandemiya dövründə (2020-2021-ci illər) kovid-19 virusundan ölənlərin sayı 31-32 min nəfər olmuşdur. Bu da həmin 2 ildə bütün ölənlərin 20-21%-nə bərabərdir.

7. İqtisadi regionlar üzrə təhlildən gəldiyimiz nəticəyə görə bəzi bölgələrdə ölüm səviyyəsinin həddən artıq kiçik olması real mənzərəni əks etdirmir. O cümlədən:

a) Abşeron-Xızı regionunda bu göstəricinin çox kiçik olması ölüm hallarının böyük bir hissəsinin Bakı şəhərində qeydə alınması ilə izah oluna bilər;

b) Naxçıvan MR-də ümumi ölüm əmsalının, eləcə də digər nisbi demografik göstəricilərin çox kiçik olması bu bölgədə daimi əhalinin sayının mövcud əhalinin sayından olduqca çox olması ilə izah edilə bilər;

8. Bəzi iqtisadi regionlarda ümumi ölüm əmsalının ölkə üzrə göstəricidən xeyli yüksək və ya aşağı olması həmin regionların əhalisinin yaş tərkibi ilə şərtlənir.

9. İqtisadi rayonlar arasında körpə ölümü əmsalı üzrə yetərincə böyük fərqlərin olduğu üzə çıxır. Eləcə də bu göstəricinin son illərdə həm ölkə üzrə, həm də ayrı-ayrı bölgələr üzrə kəskin enmə-qalxmaları müşahidə edilir. Gəldiyimiz qənaətə görə bu fərqlərin və təzadlı halların başlıca səbəbi körpə ölümü qeydiyyatında böyük çatışmazlıqların olmasıdır.

Ölüm səviyyəsinin azaldılmasına dair mümkün istiqamətlər və təkliflər

Azərbaycan Respublikasında ölüm səviyyəsinin tənzimlənməsi və aşağı salınması məqsədilə aşağıda göstərilən istiqamətlərdə təkliflərin və tövsiyələrin gerçəkləşdirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

1. İlk növbədə ölüm hallarının və xəstəliklərin səbəblərinin statistikasını yaxşılaşdırılmalıdır.
 - Səhiyyə nazirliyi körpə ölümünün qeydiyyatındakı çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlər görməlidir;
2. Səhiyyə sisteminin gücləndirilməsi.
 - İlk tibbi xidmətin əlçatanlığını artırmaq: Ailə həkimi institutu genişləndirilməli, kənd və ucqar ərazilərdə səyyar tibbi xidmətlər təmin olunmalıdır;
 - Profilaktik müayinələrin təşviqi: Xüsusilə ürək-damar, şəkərli diabet, onkoloji və yoluxucu olmayan xəstəliklərin erkən aşkarlanması üçün əhalinin mütəmadi pulsuz müayinələrdən keçirilməsi vacibdir;
 - Təcili tibbi yardım sisteminin təkmilləşdirilməsi: Ambulans xidmətinin sayı və keyfiyyəti artırılmalı, müasir avadanlıqla təmin olunmalıdır.
3. Yol qəzalarının qarşısının alınması.

- Yol hərəkəti təhlükəsizliyi üzrə maarifləndirmə kampaniyaları: Əsasən gənclər və sürücülər arasında təhlükəsizlik kəmərinə istifadə, sərxoş vəziyyətdə sükan arxasına keçməmə mövzularında maarifləndirmə;
- Yolların infrastrukturunun yaxşılaşdırılması: Piyadalar üçün keçidlərin artırılması, işıqforların təkmilləşdirilməsi, radar nəzarətinin gücləndirilməsi;
- Sərt cəzaların tətbiqi: Yol hərəkəti qaydalarını pozanlara qarşı daha ciddi cəzaların verilməsi;
- 4. Yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizə.
 - Vaksinasıya proqramlarının genişləndirilməsi: Uşaqlar və risk qrupları üçün peyvəndləmə səviyyəsinin artırılması;
 - Sanitariya və gigiyena tədbirləri: Xüsusilə içməli su, ictimai qidalanma və məktəb, məktəbəqədər müəssisələrdə gigiyena standartlarının gücləndirilməsi;
- 5. Yoluxmayan xəstəliklərə qarşı mübarizə.
 - Sağlam həyat tərzinin təşviqi: Siqaret çəkmə, alkoqol istehlakı, fiziki hərəkətsizlik kimi risk faktorlarının azaldılması üçün maarifləndirmə və qanunvericilik tədbirləri;
 - Pəhriz və qidalanma mədəniyyəti: Xüsusilə duz, şəkər və trans yağların azaldılması üçün qida məhsullarında tənzimləmələr.
- 6. Ətraf mühitin mühafizəsi.
 - Havanın çirklənməsinin azaldılması: Sənaye müəssisələrində filtrlərin quraşdırılması və yaşıllıqların artırılması;
 - Su və torpaq çirklənməsinin qarşısının alınması: Təmiz içməli suya çıxışın genişləndirilməsi;
- 7. Psixoloji sağlamlıq və intiharların azaldılması.
 - Ruh sağlamlığı xidmətlərinin inkişafı: Psixoloji dəstək mərkəzlərinin açılması, məktəblərdə psixoloq ştatlarının artırılması;
 - İntihar risklərinin erkən müəyyən olunması: Risk altında olan şəxslərin aşkarlanması və onların sosial dəstəklə təmin olunması;
- 8. Statistika və analiz imkanlarının artırılması.
 - Dəqiq ölüm səbəblərinin toplanması və təhlili: Ölüm halları ilə bağlı məlumatların elektron sistemlə izlənilməsi və onların əsasında məqsədyönlü qərarların verilməsi;
- 9. tibbi təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyəti və səviyyəsi yüksəldilməli, Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmalıdır.
- 10. tibbi sığorta sistemi daha da təkmilləşdirilməli, maddi durumundan asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar üçün əlçatan olmalıdır.
- 11. Azərbaycana gətirilən dərmanların keyfiyyəti ciddi şəkildə yoxlanılmalı və qiymətlərinin süni şəkildə şişirdilməsinə son qoyulmalıdır.

Körpə ölümünün azaldılmasına yönələn istiqamətlər üzrə təkliflər:

1. Keyfiyyətli doğuşa qədər və doğuş zamanı tibbi yardım.
 - Hamilə qadınların müntəzəm tibbi müayinəsi: Ginekoloq və ailə həkimi nəzarətində 3 əsas dövrdə (1-ci, 2-ci və 3-cü trimestrdə) müayinələrə cəlb olunma məcburiyyəti;
 - Doğuşun ixtisaslaşmış tibb müəssisələrində baş verməsi: Evdə və tibbi şərait olmadan baş verən doğuşların minimuma endirilməsi;
 - Riskli hamiləliklərin erkən aşkarlanması və yönləndirilməsi: Ana və döl üçün risk daşıyan hallar üçün ixtisaslaşmış perinatal mərkəzlərə yönləndirmə sisteminin qurulması.
2. Neonatal (ilk 28 gün) dövrdə qayğıların artırılması.
 - Neonatologiya xidmətlərinin gücləndirilməsi: Müasir inkubatorlar, süni nəfəs aparatları, monitoring sistemləri ilə təchizat;
 - Erkən doğulmuş və ya az çəkili körpələrin xüsusi nəzarətə götürülməsi: "Körpələr üçün reanimasiya" şöbələrinin (NICU) bölgələrdə yaradılması;
 - Doğuşdan dərhal sonra "qızıl saat" qayğılarının təmin olunması: Dəri təması, ana südü ilə qidalandırma, istilik balansının qorunması və infeksiyalardan mühafizə.

3. Ana südü ilə qidalanmanın təşviqi.
 - Doğum evlərində “Ana Südü ilə Qidalanma Mərkəzləri”nin təşkili: Analara ilk 6 ay təkcə ana südü ilə qidalandırmanın üstünlükləri barədə təlimlər;
 - Süni qida məhsullarının reklamının məhdudlaşdırılması: Qida sənayesində süni qarışıqların təbliğatına qarşı tənziqləmə tədbirləri;
 - Əmək məcəlləsinə uyğun ana məzuniyyətinin qorunması və dəstəklənməsi: İşləyən anaların körpələrinə daha uzun müddət süd verməsini təmin etmək.
4. İnfeksiyaların qarşısının alınması.
 - Peyvənd proqramlarının gücləndirilməsi: Körpələrin difteriya, göyöskürək, qızılca, poliomielit və s. əleyhinə peyvəndlərlə əhatə olunması;
 - Sanitar-gigiyenik şəraitin yaxşılaşdırılması: Körpələr üçün istifadə olunan suyun və qidanın keyfiyyətinə nəzarət;
 - Valideynlər üçün “uşaq baxımı” maarifləndirilməsi. Körpə gigiyenası, təmiz əllər, evdə düzgün qidalandırma və təhlükəsizlik qaydaları barədə kurslar.
5. Sosial və iqtisadi dəstək.
 - Aşağı gəlirli ailələrə körpə baxımı üzrə maddi yardım paketləri: Körpələrin ilkin tibbi yardımını və qidalanması üçün hökumət tərəfindən verilən aylıq dəstək;
 - Gənc analar üçün sosial dəstək proqramları: Uşağın sağlam böyüməsi üçün sosial işçilər və psixoloq yardımı;
6. Körpə ölüm halları üzrə monitoring və səbəb təhlili.
 - Milli körpə ölüm reyestrinin yaradılması: Bütün körpə ölümü hallarının səbəbləri üzrə təhlil və statistik hesabatların hazırlanması;
 - Regionlar üzrə körpə ölüm göstəricilərinin müqayisəli təhlili: Riskli bölgələrdə əlavə tibbi resursların ayrılması.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. <https://www.stat.gov.az/source/demography/>
2. <https://iris.who.int/server/api/core/bitstreams/cf0f0674-1fc2-4c53-9e1a-9086599ab367/content>
3. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC5139804/?utm_source=chatgpt.com
4. <http://apps.who.int/gho/data/view.main.CM1320N?lang=en>
5. az.wikipedia.org/wiki/İkinci_Qarabağ_müharibəsi
6. <https://qafqazinfo.az/news/detail/azerbaycanda-dogum-ve-olum-qeydiyyat-elektron-olacaq-299188>
7. <https://www.instat.gov.al/en/>
8. <https://ikisahil.az/post/174882-ermenistan-gence-terter-ve-berdenin-mulki-ehalisine-qarshi-torettdiyi-terror-gore-agir-cavab-verecekdir>
9. <https://koronavirusinfo.az/az>
10. <https://world-heart-federation.org/world-heart-observatory/>
<https://worldpopulationreview.com/country-rankings/heart-disease-rates-by-country>
11. https://fed.az/az/renkinqler/ehalinin-her-10-min-neferine-dusen-hekimlerin-sayina-gore-rayonların-ve-seherleri%CC%87n-bolgusu-2023-210698?utm_source
12. <https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>

Анализ показателей смертности в Азербайджанской Республике

Чингиз Бахыш

Институт экономики, Министерство науки и образования Азербайджанской Республики
Старший научный сотрудник, Отдел «Демография и проблемы занятости»
Cingizbakis@gmail.com

Резюме: Исследовательская работа всесторонне анализирует динамику показателей смертности в Азербайджанской Республике, влияние пандемии и региональные различия. В 2000–2019 годах общий коэффициент смертности оставался относительно стабильным, однако особенно в 2010–2019 годах наблюдалось увеличение ожидаемой средней продолжительности жизни за счёт снижения уровня смертности в старших возрастных группах. В этот период отмечается роль технологических инноваций в сфере здравоохранения, в частности применение современных методов лечения сердечно-сосудистых заболеваний.

В 2020–2021 годах пандемия COVID-19 и 44-дневная Отечественная война значительно повысили показатели смертности. По официальной статистике число умерших от пандемии составило 10,3 тыс. человек, однако по косвенным расчётам реальная цифра достигала 31–32 тыс. человек. В период пандемии среди основных причин смерти преобладали заболевания системы кровообращения.

В последующие годы общий коэффициент смертности снизился, однако показатели младенческой смертности характеризовались резкими колебаниями, что в основном связывается с проблемами регистрации. Анализ по экономическим районам выявил существенные различия между регионами, а в отдельных случаях — вероятные статистические несоответствия. В качестве выводов предлагаются усиление системы здравоохранения, совершенствование статистического учёта и расширение профилактических мер.

Ключевые слова: уровень смертности, младенческая смертность, пандемия COVID, ожидаемая продолжительность жизни, экономический регион.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/137-151>

Analysis of mortality rates in the Republic of Azerbaijan

Chingiz Bakhish

Senior Researcher, Department of “Demography and Employment Problems”, Institute of Economics, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

Abstract: The research comprehensively analyzes the dynamics of mortality indicators in the Republic of Azerbaijan, the impact of the pandemic, and regional differences. In 2000–2019, the overall mortality rate remained relatively stable; however, particularly in 2010–2019, life expectancy increased due to a decline in mortality among older age groups. During this period, the role of technological innovations in healthcare is emphasized, especially the application of modern methods in the treatment of cardiovascular diseases.

In 2020–2021, the COVID-19 pandemic and the 44-day Patriotic War sharply increased mortality rates. Although official statistics reported 10.3 thousand deaths from the pandemic, indirect estimates suggest that the actual number reached 31–32 thousand. During the pandemic period, diseases of the circulatory system were the leading causes of death.

In subsequent years, the overall mortality rate declined; however, infant mortality indicators showed sharp fluctuations, mainly associated with registration issues. The analysis by economic regions revealed significant disparities between regions and, in some cases, possible statistical inconsistencies. The study concludes with recommendations to strengthen the healthcare system, improve statistical reporting, and expand preventive measures.

Keywords: mortality rate, infant mortality, covid pandemic, life expectancy, economic region

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/152-159>

İndustrial kənd təsərrüfatı: Almaniya və ABŞ təcrübəsinin müqayisəli təhlili

Aygün Təhməzli

AR Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun
“İnklüziv sosial inkişaf” şöbəsinin böyük elmi işçisi, i.f.d.
E-mail: aliyeva.aygun.93@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-5856-371X>

Xülasə: Bu məqalədə industrial kənd təsərrüfatının inkişaf xüsusiyyətləri Almaniya və ABŞ nümunələri əsasında müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi sənayeləşmiş kənd təsərrüfatı modellərinin iqtisadi səmərəliliyini, məhsuldarlığa təsir mexanizmlərini və davamlı inkişaf kontekstində üstünlüklərini müəyyən etməkdir. Məqalədə müqayisəli analiz, statistik qiymətləndirmə və vizual təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, Almaniya kənd təsərrüfatı istehsalı daha çox intensivləşmə ilə yanaşı ekoloji tənzimləmələr və resurs səmərəliliyi prinsipləri əsasında formalaşır; ABŞ-da isə iri aqrobiznes strukturları və miqyas üstünlükləri vasitəsilə yüksək istehsal həcmi, rəqabətqabiliyyətli ixrac potensialı və bazar yönümlü istehsal modeli ön plana çıxır. Eyni zamanda, dövlət dəstəyi mexanizmləri, innovasiya və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi hər iki ölkədə məhsuldarlığın artımında mühüm rol oynayır. Müqayisə göstərir ki, Almaniya modelində ekoloji dayanıqlılıq və keyfiyyət standartları daha güclü olsa da, ABŞ modeli istehsalın miqyasına və bazar genişlənməsinə görə üstünlük əldə edir. Nəticələr sənayeləşmiş kənd təsərrüfatının inkişaf strategiyalarının seçilməsində ölkələrin resurs bazası, institusional mühit və davamlılıq prioritetlərinin həlledici əhəmiyyət daşıdığını təsdiqləyir.

Açar sözlər: industrial kənd təsərrüfatı, aqrobiznes, məhsuldarlıq, Almaniya modeli, ABŞ kənd təsərrüfatı, rəqəmsal əkinçilik, kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı

JEL: Q10, Q13, O33, Q16;

UOT: 631, 631.1, 338.43, 339.9

Giriş

XXI əsrdə dünya əhalisinin sürətlə artması və ərzaq təhlükəsizliyi problemləri kənd təsərrüfatının inkişaf strategiyalarına yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Son illərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artım tempi qlobal ərzaq tələbatının artım tempindən geri qalma riski ilə üzləşir [9]. Ənənəvi kənd təsərrüfatı modelləri artan tələbi tam şəkildə qarşılaya bilmədiyindən bir çox ölkələr istehsal proseslərini sənayeləşdirməyə başlamışdır. Bu yanaşma industrial kənd təsərrüfatı anlayışının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

İndustrial kənd təsərrüfatı texnologiya, mexanikləşmə, rəqəmsallaşma və elmi idarəetmə metodlarının integrasiyasına əsaslanır. Bu model məhsuldarlığın artırılması, istehsal xərclərinin azaldılması və resurslardan səmərəli istifadə olunması məqsədi daşıyır [3].

İndustrial əsaslı kənd təsərrüfatı böyük həcmdə ərzaq istehsalını prioritet hesab edən əkinçilik prosesidir. Sənaye müəssisələri adətən istehsalı maksimuma çatdırmaq və istehsalın pul xərclərini minimuma endirmək məqsədilə bir sıra ümumi xüsusiyyətlərə malik olurlar. Artan dünya əhalisinin ərzaq tələbatını ödəmək üçün kənd təsərrüfatı sahəsinin məhsuldarlığının artırılması və daha səmərəli idarə olunması vacibdir [4]. İndustrial əsaslı kənd təsərrüfatı daim artmaqda olan qlobal əhalinin yüksələn ərzaq tələbatının ödənilməsində mühüm rol oynayır.

1900-cü illərin əvvəllərində amerikalıların 50%-dən çoxu ya kənd ərazilərində yaşayırdı və ya fermerlik fəaliyyəti ilə məşğul idi [5]. ABŞ-da təsərrüfatların əksəriyyəti şaxələndirilmiş yanaşmanı izləyirdi; bu yanaşma çərçivəsində eyni təsərrüfatda müxtəlif bitkilər becərilir və müxtəlif heyvan növləri qarşılıqlı fayda əsasında saxlanılırdı [6]. Dünya əhalisi, xüsusilə əhalinin artım tempinin

yüksək olduğu regionlarda, artmaqda davam etdikcə, industrial əsaslı kənd təsərrüfatı kifayət qədər və sabit ərzaq təminatını təmin etmək üçün mühüm həll yolları təqdim edir. Bu çağırışın həllində industrial əsaslı kənd təsərrüfatının əhəmiyyətini vurğulayan bir neçə əsas məqam mövcuddur:

1. Artan məhsuldarlıq:

Industrial əsaslı kənd təsərrüfatı torpaq vahidi üzrə daha yüksək məhsuldarlıq əldə etmək üçün qabaqcıl texnologiyalardan, mexanikləşmədən və optimallaşdırılmış bitki idarəetmə üsullarından istifadə edir. Bu artan məhsuldarlıq, xüsusilə əkinə yararlı torpaqların məhdud olduğu ərazilərdə, artan əhalini təmin edəcək qədər ərzaq istehsalı üçün həlledici əhəmiyyət daşıyır.

2. Səmərəlilik və miqyas:

İrimiqyaslı istehsal vasitəsilə industrial əsaslı kənd təsərrüfatı resurslardan istifadənin optimallaşdırılmasına, proseslərin sadələşdirilməsinə və israfın azaldılmasına nail olur. Bu səmərəlilik daha az resursla böyük həcmdə ərzaq istehsalına imkan yaradır və ərzaq təhlükəsizliyinə və sabitliyinə töhfə verir.

3. Qlobal paylanma:

Industrial əsaslı kənd təsərrüfatı ərzağın müxtəlif regionlar və ölkələr arasında paylanmasını asanlaşdırır, ərzaq çatışmazlığı olan ərazilərin artıq istehsal olunan bölgələrdən məhsullara çıxışını təmin edir. Bu qlobal ərzaq ticarəti təklif və tələbin balanslaşdırılmasına kömək edir və ərzağın ehtiyacı olanlara çatmasını təmin edir.

4. Qidalanma tələbatı:

Industrial əsaslı kənd təsərrüfatı müxtəlif əhalinin qidalanma tələblərinə cavab verən müxtəlif bitki və heyvandarlıq məhsullarının istehsalını dəstəkləyir. O, balanslı qidalanma üçün zəruri olan əsas bitkiləri, meyvələri, tərəvəzləri və zülal mənbələrini istehsal edə bilər.

5. İqtisadi artım:

Kənd təsərrüfatı sahəsi, o cümlədən industrial əsaslı kənd təsərrüfatı, məşğulluq imkanları yaratmaq, fermerlər və işçilər üçün gəlir formalaşdırmaq və kənd yerlərinin inkişafını təşviq etməklə milli iqtisadiyyatlara əhəmiyyətli töhfə verir.

6. Texnologiyaların ötürülməsi:

Industrial əsaslı kənd təsərrüfatında əldə olunan nailiyyətlər - təkmilləşdirilmiş bitki sortları və kənd təsərrüfatı təcrübələri kimi - regionlar və ölkələr arasında paylaşıla bilər ki, bu da iqlim, zərərvericilər və xəstəliklərlə bağlı çətinliklərlə üzləşən ərazilərdə ərzaq istehsalının artırılmasına kömək edir. Industrial əsaslı kənd təsərrüfatı məhsul keyfiyyətini artırmaq və zərərvericilərə davamlı toxumlar hazırlamaq məqsədilə genom redaktəsi, ağıllı seleksiya texnologiyaları və rəqəmsal süni intellekt əsaslı texnologiyaların mikrob torpaq xəritələşdirilməsi ilə birləşdirilməsini tətbiq edir.

7. Gələcək çağırışlara cavab:

İqlim dəyişikliyi, dəyişən hava şəraiti və ətraf mühit stress amilləri fonunda sənaye kənd təsərrüfatının texnoloji innovasiyaları dəyişən şəraitə uyğunlaşmağa kömək edə və ərzaq istehsalının davamlı və sabit qalmasını təmin edə bilər.

8. Aclıq və qida çatışmazlığının azaldılması:

Ərzaq istehsalının artırılması yolu ilə industrial əsaslı kənd təsərrüfatı milyonlarla insanı təsir edən qlobal miqyaslı aclıq və qida çatışmazlığı probleminin azaldılmasına töhfə verir.

Industrial əsaslı kənd təsərrüfatı yalnız kənd təsərrüfatı sahəsinin deyil, ümumi iqtisadi sistemin inkişafına təsir göstərən mühüm amil hesab olunur. İnkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatının ÜDM-də payı nisbətən aşağı olsa da, onun yaratdığı əlavə dəyər və ixrac potensialı iqtisadi sabitlik üçün əhəmiyyətlidir.

Almaniya və ABŞ industrial əsaslı kənd təsərrüfatının fərqli inkişaf strategiyalarını nümayiş etdirən aparıcı ölkələr hesab olunur. Bu səbəbdən onların müqayisəli təhlili digər ölkələr üçün praktik nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Almaniyada kənd təsərrüfatı innovasiya əsaslı iqtisadi modelin tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərir. Yüksək texnologiyalı istehsal prosesləri məhsul keyfiyyətinin artırılmasına və beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə imkan yaradır.

ABŞ-da isə kənd təsərrüfatı aqrobiznes strukturları ilə sıx əlaqədə inkişaf edir. Böyük korporativ təsərrüfatlar logistika, emal sənayesi və ixrac şəbəkələri ilə inteqrasiya olunaraq geniş

iqtisadi təsir yaradır.

Bu fərqli yanaşmalar göstərir ki, industrial əsaslı kənd təsərrüfatının iqtisadi nəticələri yalnız məhsuldarlıqla deyil, istehsal zəncirinin təşkil səviyyəsi ilə də müəyyən edilir.

Industrial əsaslı kənd təsərrüfatının inkişafı ilə yanaşı ekoloji təsirlər məsələsi də aktuallaşmışdır. Torpaq eroziyası, su resurslarının istifadəsi və karbon emissiyaları müasir kənd təsərrüfatı siyasətinin əsas müzakirə mövzularından biridir.

Almaniya modelində ekoloji standartların tətbiqi kənd təsərrüfatının davamlı inkişaf prinsiplərinə uyğun təşkil olunmasını təmin edir. Orqanik istehsalın genişləndirilməsi və ekoloji sertifikatlaşdırma sistemi bu istiqamətdə mühüm rol oynayır.

ABŞ-da isə böyük istehsal miqyası ekoloji problemlərin idarə olunmasını çətinləşdirsə də, yeni texnologiyalar resurs səmərəliliyini artıraraq mənfi təsirlərin azaldılmasına kömək edir.

Beləliklə, industrial əsaslı kənd təsərrüfatının gələcək inkişafı iqtisadi səmərəlilik və ekoloji balans arasında optimal tarazlığın qurulmasını tələb edir.

Nəzəri əsaslar və ədəbiyyat icmalı

Elmi ədəbiyyatda industrial əsaslı kənd təsərrüfatı intensivləşmə və texnoloji modernləşmə prosesi kimi qiymətləndirilir. Industrial əsaslı kənd təsərrüfatı istehsalın intensivləşdirilməsi konsepsiyasına əsaslanır. Bu sistemdə istehsal prosesi planlaşdırılmış şəkildə idarə olunur və texnoloji yeniliklər əsas rol oynayır. FAO və OECD hesabatlarında qeyd edilir ki, rəqəmsal texnologiyalar kənd təsərrüfatının gələcək inkişafında əsas rol oynayır.

Precision farming yanaşması torpaq analizləri, peyk müşahidələri və məlumat əsaslı qərarvermə mexanizmləri vasitəsilə resursların optimallaşdırılmasına xidmət edir [7].

Rəqəmsal kənd təsərrüfatı sistemləri peyk müşahidəsi, dron texnologiyaları və böyük verilənlərin analizi vasitəsilə fermerlərə qərarvermə prosesində dəstək göstərir. Bu yanaşma məhsuldarlığın yüksəlməsinə və iqlim risklərinin azaldılmasına kömək edir [11].

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi industrial kənd təsərrüfatının əsas hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Sensor texnologiyaları, peyk müşahidəsi və süni intellekt əsaslı analiz sistemləri fermerlərə real vaxt rejimində qərar qəbul etməyə imkan verir.

Almaniyada smart kənd təsərrüfatı konsepsiyası torpaq və su resurslarının optimallaşdırılması məqsədi daşıyır. Dəqiq əkinçilik sistemləri vasitəsilə gübrə və su yalnız ehtiyac duyulan sahələrə tətbiq olunur.

ABŞ-da isə avtomatlaşdırılmış texnika və böyük verilənlərin analizi geniş torpaq sahələrinin idarə edilməsini asanlaşdırır. Bu yanaşma əmək xərclərinin azalmasına və istehsalın səmərəliliyinin artmasına səbəb olur.

Kənd təsərrüfatı istehsalının genişlənməsi global ərzaq təminatında mühüm rol oynasa da, bu proses torpaq və su resurslarının səmərəli idarə olunmasını tələb edir [2]. Texnoloji transformasiya kənd təsərrüfatında risklərin azaldılmasına və iqlim dəyişikliklərinə adaptasiya imkanlarının genişlənməsinə də şərait yaradır.

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, kənd təsərrüfatının sənayeləşməsi yalnız texnoloji inkişaf deyil, həm də institusional və iqtisadi siyasətlə bağlıdır. Davamlı intensivləşmə kənd təsərrüfatının məhsuldarlığını artırmaqla yanaşı ekoloji resursların qorunmasını təmin edən mühüm inkişaf strategiyası hesab olunur [8]. Bu baxımdan kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı istehsalın artırılması ilə yanaşı ətraf mühitə mənfi təsirlərin minimuma endirilməsini də nəzərdə tutur.

Əsas mətn

Almaniya Avropada yüksək texnologiyaya əsaslanan kənd təsərrüfatı sisteminə malik ölkələrdən biridir. Ölkədə fermer təsərrüfatlarının əksəriyyəti orta ölçülü olsa da, innovativ texnologiyaların tətbiqi məhsuldarlığın yüksək səviyyədə saxlanılmasına şərait yaradır. Dəqiq əkinçilik sistemləri vasitəsilə torpaq keyfiyyəti analiz edilir və resurslar optimal şəkildə istifadə olunur. Avtomatlaşdırılmış süd fermaları əmək məhsuldarlığını artırır və istehsal xərclərini azaldır [1]. Almaniya modelinin əsas xüsusiyyəti ekoloji davamlılıqdır. Fermerlər ətraf mühit standartlarına ciddi əməl edir və dövlət subsidiyaları bu prosesə dəstək verir.

ABŞ kənd təsərrüfatı sənayeləşmiş istehsal modelinin ən geniş tətbiq olunduğu ölkələrdən

biridir. İri aqrobiznes şirkətləri geniş torpaq sahələrində yüksək məhsuldarlığa nail olmaq üçün müasir texnologiyalardan istifadə edir. Peyk əsaslı monitoring sistemləri, avtomatik texnika və süni intellekt alqoritmləri istehsal proseslərini optimallaşdırır. Genetik seleksiya və innovativ toxum texnologiyaları məhsuldarlığın artırılmasına mühüm təsir göstərir [10].

Almaniya və ABŞ modellərinin müqayisəsi industrial kənd təsərrüfatının müxtəlif inkişaf istiqamətlərini nümayiş etdirir. Almaniya intensiv və ekoloji yönümlü istehsal strategiyasına üstünlük verir. ABŞ isə geniş torpaq sahələri və yüksək istehsal həcmi ilə fərqlənir. Statistik məlumatlara əsasən ABŞ kənd təsərrüfatı ixracına görə dünya liderlərindən biridir, Almaniya isə məhsuldarlıq göstəricilərinə görə Avropa ölkələri arasında ön sıralarda yer alır [7].

Almaniya və ABŞ kənd təsərrüfatı modellərinin müqayisəsi göstərir ki, industrial inkişaf strategiyaları ölkələrin iqtisadi və resurs potensialına uyğun formalaşır. Əsas göstəricilərin müqayisəsi Cədvəl 1-də təqdim olunur.

Cədvəl 1.

ABŞ və Almaniya industrial kənd təsərrüfatının əsas göstəricilərinin müqayisəsi

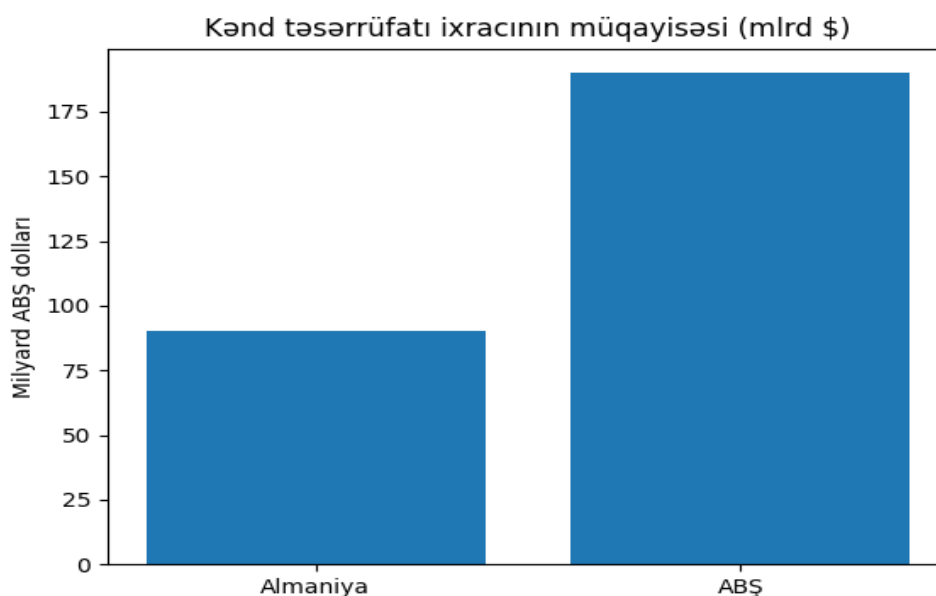
Göstərici	Almaniya	ABŞ	Elmi şərh
<i>Fermaların orta sahə ölçüsü</i>	60 ha	180 ha	ABŞ-da iri aqrobiznes modeli üstünlük təşkil edir
<i>Buğda məhsuldarlığı</i>	7,5 ton/ha	3,2 ton/ha	Almaniya intensiv texnologiya tətbiq edir
<i>Süd məhsuldarlığı</i>	8500 kq	10500 kq	ABŞ-da sənaye tipli firmalar üstünlük təşkil edir
<i>İxrac həcmi</i>	~ 90 mlrd \$	~ 190 mlrd \$	ABŞ global bazarda lider mövqedədir

Mənbə: [3], [7] və [10] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1-in məlumatları göstərir ki, Almaniya modelində intensiv texnologiyalar hesabına hektar məhsuldarlığı yüksəkdir, ABŞ modeli isə istehsal miqyası və ixrac yönümlü strategiya ilə fərqlənir.

Kənd təsərrüfatının ÜDM-də payı hər iki ölkədə nisbətən aşağı olsa da, iqtisadi təsiri yüksəkdir. ABŞ-da kənd təsərrüfatı ixracı illik yüz milyardlarla dollar təşkil edir, Almaniya isə yüksək əlavə dəyərli məhsullar üstünlük təşkil edir. Kənd təsərrüfatı ixrac göstəricilərinin müqayisəsi Qrafik 1-də təqdim olunur.

Qrafik 1. Almaniya və ABŞ üzrə kənd təsərrüfatı ixracının müqayisəsi (mlrd. ABŞ dolları)

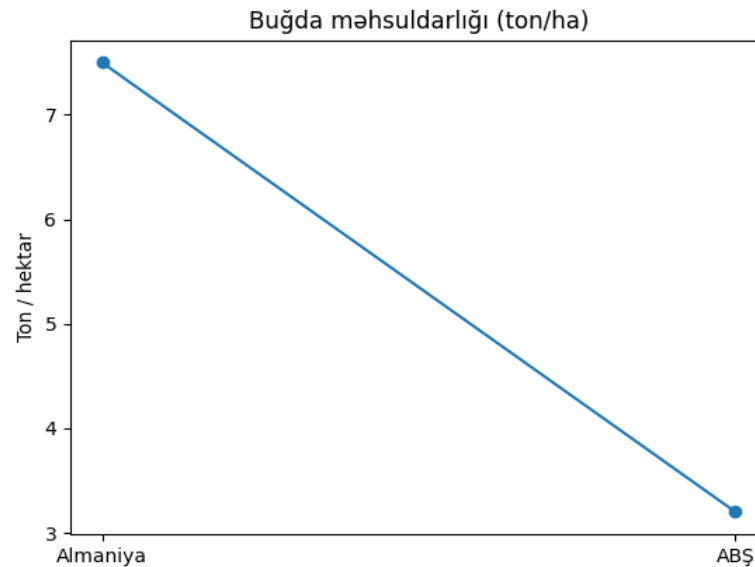
Mənbə: [3] və [10] əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafik 1-də göstərildiyi kimi, ABŞ kənd təsərrüfatı ixracında daha yüksək nəticələr əldə

etmişdir.

Məhsuldarlıq göstəriciləri göstərir ki, Almaniya buğda istehsalında intensiv texnologiyalar hesabına daha yüksək hektar məhsuldarlığına malikdir, ABŞ isə qarğıdalı və heyvandarlıq məhsullarında üstünlük təşkil edir [3]. Buğda məhsuldarlığının müqayisəsi Qrafik 2-də verilmişdir.

Qrafik 2. Buğda məhsuldarlığının müqayisəsi (ton/hektar)

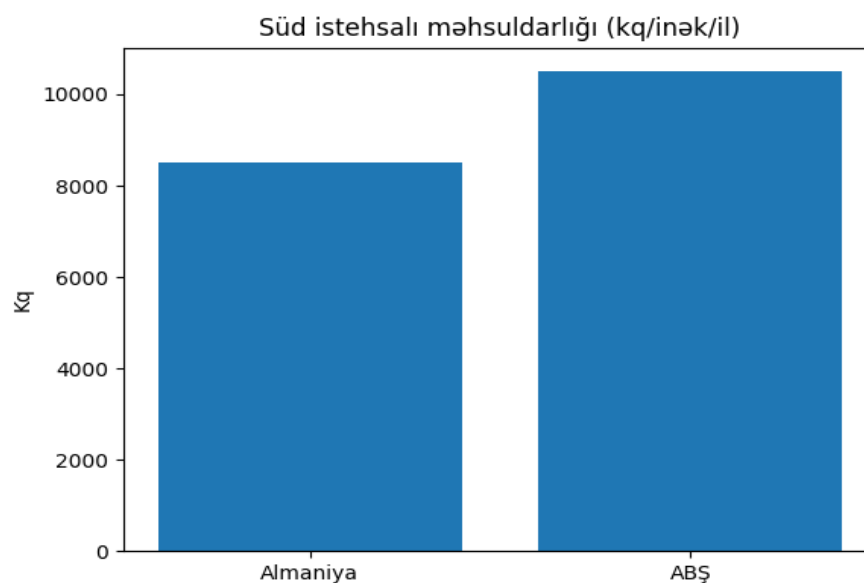

Mənbə: [7] və [3] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafik 2 Almaniya da intensiv texnologiyaların tətbiqinin məhsuldarlığı artırdığını nümayiş etdirir.

Heyvandarlıq üzrə məhsuldarlıq göstəriciləri Qrafik 3-də əks olunmuşdur.

Qrafik 3. Süd istehsalı məhsuldarlığının müqayisəsi (kq/inək/il)

Mənbə: [1] və [10] əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafik 3 ABŞ-da sənaye tipli heyvandarlıq sistemlərinin yüksək məhsuldarlıq yaratdığını

göstərir.

Statistik göstəricilərin ümumi təhlili göstərir ki, industrial kənd təsərrüfatının uğuru texnologiyanın tətbiqi ilə yanaşı dövlət siyasəti, bazar strukturu və resursların idarə olunması səviyyəsindən asılıdır. Almaniya modeli davamlı inkişaf və ekoloji balans qorumağa yönəlmiş halda, ABŞ modeli miqyas iqtisadiyyatından istifadə edərək yüksək istehsal həcminə nail olur.

Nəticə

Aparılan tədqiqat industrial əsaslı kənd təsərrüfatının müasir iqtisadi sistemdə və qlobal ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynadığını göstərir. Müasir dövrdə kənd təsərrüfatında texnologiyanın tətbiqi istehsal proseslərinin səmərəliliyinin artırılmasına, resurslardan daha optimal istifadə olunmasına və məhsuldarlığın yüksəlməsinə imkan yaradır. Bu baxımdan industrial əsaslı kənd təsərrüfatı yalnız iqtisadi inkişafın deyil, həm də davamlı ərzaq təminatının əsas elementlərindən biri kimi çıxış edir.

Almaniya və ABŞ kənd təsərrüfatı modellərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, hər iki ölkə industrial əsaslı kənd təsərrüfatının inkişafında fərqli strategiyalar tətbiq etsə də, texnologiya və innovasiyalar bu prosesin əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Almaniya modeli daha çox intensiv istehsal, ekoloji standartlara riayət və yüksək məhsuldarlıq üzərində qurulmuşdur. ABŞ modeli isə geniş miqyaslı aqrobiznes strukturları, yüksək mexanikləşmə səviyyəsi və qlobal bazarlara yönəlmiş ixrac strategiyası ilə xarakterizə olunur. Bu iki fərqli yanaşma göstərir ki, industrial əsaslı kənd təsərrüfatının inkişafı ölkələrin iqtisadi strukturu, resurs potensialı və aqrar siyasəti ilə sıx bağlıdır.

Araşdırma nəticələri göstərir ki, kənd təsərrüfatında texnoloji innovasiyaların tətbiqi istehsalın optimallaşdırılmasına və iqtisadi səmərəliliyin artırılmasına mühüm təsir göstərir. Dəqiq əkinçilik texnologiyaları, rəqəmsal monitoring sistemləri və avtomatlaşdırılmış istehsal vasitələri torpaq və su resurslarının daha səmərəli idarə olunmasına imkan verir. Bu isə kənd təsərrüfatında davamlı inkişaf prinsiplərinin həyata keçirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, industrial əsaslı kənd təsərrüfatının inkişafı yalnız istehsal həcmının artırılması deyil, həm də kənd təsərrüfatı sistemlərinin daha səmərəli, davamlı və rəqabətqabiliyyətli şəkildə təşkil olunmasını təmin edən kompleks iqtisadi və texnoloji transformasiya prosesi kimi qiymətləndirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. European Commission. (2022). Agriculture in the European Union: Statistical and Economic information 2022. Brussels: European Commission, Directorate- General For Agriculture And Rural Development. https://agriculture.ec.europa.eu/data-and-analysis/statistics_en
2. Foley, J. A., et al. (2011). Solutions for a cultivated planet. *Nature*, 478(7369), 337–342. <https://doi.org/10.1038/nature10452>
3. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (2022). The State Of Food And Agriculture 2022: Leveraging Automation In Agriculture For Transforming Agrifood Systems. Rome: (FAO) <https://doi.org/10.4060/cb9479en>
4. Godfray, H. C. J., Beddington, J. R., Crute, I. R., Haddad, L., Lawrence, D., Muir, J., Pretty, J., Robinson, S., Thomas, S., & Toulmin, C. (2010). Food security: The challenge of feeding 9 billion people. *Science*, 327(5967), 812–818. <https://doi.org/10.1126/science.1185383>
5. Ikerd, J., (1996). *Sustainable Agriculture: A Question Of Social Justice*. Columbia: University of Missouri, Department of Agricultural Economics.
6. MacDonald, J. M. (2013). Technology, Organization and Financial Performance in U.S. Broiler Production. Washington, DC: United States Department of Agriculture, Economic Research Service. <https://www.ers.usda.gov/publications/pub-details/?pubid=45164>

7. OECD. (2021). *Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2021: Addressing the challenges facing food systems*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/2d810e01-en>
8. Pretty, J. (2018). *Sustainable Intensification of Agriculture*. London: Routledge.
9. Ray, D. K., Mueller, N. D., West, P. C., & Foley, J. A. (2013). Yield trends are insufficient to double global crop production by 2050. *PLOS ONE*, 8(6). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0066428>
10. USDA (2023). *Agricultural outlook 2023-2032*. Washington. United States Department of Agriculture, Economic Research Service <https://www.usda.gov/oce/ag-outlook-forum>
11. World Bank. (2020). *Agriculture and Food Global Practice Report: Annual Report 2020*. Washington, World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/35554>

Индустриальное сельское хозяйство: сравнительный анализ опыта Германии и США

Айгюн Тахмазли

Институт Экономики, Министерство Науки и Образования Азербайджанской Республики

Заведующая кафедрой «Инклюзивное социальное развитие», старший научный сотрудник, кандидат наук

E-mail: aliyeva.aygun.93@mail.ru
+99455 9370000

<https://orcid.org/0000-0001-5856-371X>

Резюме: В данной статье сравнительно анализируются особенности развития индустриального сельского хозяйства на примере Германии и США. Основная цель исследования — определить экономическую эффективность моделей индустриализированного сельского хозяйства, механизмы их влияния на продуктивность и преимущества в контексте устойчивого развития. В статье использованы методы сравнительного анализа, статистической оценки и визуального анализа. Результаты исследования показывают, что в Германии сельскохозяйственное производство формируется на основе интенсификации наряду с экологическим регулированием и принципами ресурсной эффективности; в США же на первый план выходит модель, ориентированная на рынок, которая благодаря крупным агробизнес-структурам и эффекту масштаба обеспечивает высокие объёмы производства, конкурентоспособный экспортный потенциал и расширение рынков. Вместе с тем механизмы государственной поддержки, инновации и внедрение цифровых технологий играют важную роль в росте продуктивности в обеих странах. Сравнение показывает, что, хотя немецкая модель сильнее с точки зрения экологической устойчивости и стандартов качества, американская модель имеет преимущества по масштабу производства и рыночной экспансии. Полученные результаты подтверждают, что при выборе стратегий развития индустриального сельского хозяйства решающее значение имеют ресурсная база страны, институциональная среда и приоритеты устойчивого развития.

Ключевые слова: индустриальное сельское хозяйство, агробизнес, производительность, немецкая модель, сельское хозяйство США, цифровое земледелие, экономика сельского хозяйства

JEL: Q10, Q13, O33, Q16;

UOT: 631, 631.1, 338.43, 339.9

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/152-159>

Industrial agriculture: a comparative analysis of the experiences of Germany and the United States

Aygun Tahmazli

Ph. D., Senior scientist of the Department of Inclusive Social Development,
Institute of Economics under the Ministry of Science and
Education of the Republic of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan

E-mail: aliyeva.aygun.93@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-5856-371X>

Abstract: This article comparatively analyzes the development features of industrial agriculture using Germany and the United States as case studies. The main objective of the research is to identify the economic efficiency of industrialized agricultural models, the mechanisms through which they affect productivity, and their advantages from the perspective of sustainable development. The study employs comparative analysis, statistical assessment, and visual analysis methods. The findings indicate that Germany prioritizes an intensive production model combined with environmental regulation and principles of resource efficiency, whereas the United States emphasizes a market-oriented model that, through large agribusiness structures and economies of scale, achieves high production volumes, competitive export potential, and market expansion. At the same time, state support mechanisms, innovation, and the adoption of digital technologies play an important role in boosting productivity in both countries. The comparison shows that while the German model is stronger in terms of environmental sustainability and quality standards, the U.S. model has advantages in production scale and market expansion. The results confirm that a country's resource base, institutional environment, and sustainability priorities are decisive when choosing development strategies for industrial agriculture.

Keywords: industrial agriculture, agribusiness, productivity, German model, U.S. agriculture, digital farming, agricultural economics

JEL: Q10, Q13, O33, Q16;

UOT: 631, 631.1, 338.43, 339.9

Bu iş Azərbaycan Elm Fondunun maliyyə dəstəyi ilə yerinə yetirilmişdir.

Qrant № AEF-MQM-QA-3-2025-3(56)-03/03/5-M-03

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/160-165>

Metallurgiya sənayesinin rəqabətqabiliyyətli inkişafının tənzimlənməsi istiqlalçılıqları

Emin İsmayilovElmi işçi, İqtisadiyyat İnstitutu
E-poçt: emin.ismayilov.54@mail.ru**Bəxtinaz Danyalova**Elmi işçi, İqtisadiyyat İnstitutu
E-poçt: nazakerimova@hotmail.com

Xülasə: Məqalədə müasir dövrdə metallurgiya sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi məsələləri araşdırılır. Araşdırmalar zamanı metallurgiya sənayesinin müasir vəsiyyəti, Azərbaycan Respublikasında mövcud iri metallurgiya müəssisələrindəki vəziyyət, idxal və ixrac edilən metallurgiya məhsullarının strukturu və idxal edilən məhsulların yerli istehsalın imkanları ilə təmin edilməsi yolları, metallurgiya sənayesinin klasterləşməsi imkanları dəyərləndirilir.

Açar sözlər: metallurgiya, qara metallurgiya, əlvan metallurgiya, klaster, rəqabətqabiliyyətlilik

Giriş

Metallurgiya sənayesi ağır sənayenin bir hissəsi kimi çıxış edir və metallurgiya sənayesində metalların hasilatı, emalı və təkrar emalı ilə məşğul olurlar. Metallurgiyanın əsas məqsədi –müxtəlif növ metalların və metal ərintiləri və onların qarışıqlarının istehsalından ibarətdir. Metallurgiya sənayesinin məhsulları tikinti, maşınqayırma, elektronika və iqtisadiyyatın digər sektorlarında istifadə edilir. Metallurgiya sənayesi metalların tipindən asılı olaraq iki əsas sahəyə bölünür: qara metallurgiya (qara metalların istehsalı-çuqun, polad, dəmir və onların əsasında qarışıq ərintilər) və əlvan metallurgiya (alüminim, mis, qurğuşun, gümüş, nikel və digər metalların istehsalı).

Metallurgiya sənayesini müxtəlif texnologiyalardan istifadə olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

- ✓ Pirometallurgiya (yüksək temperaturlarda metallar əridilir);
- ✓ Hidrometallurgiya (metalların filizlərdən ayrılması üçün kimyəvi məhlullardan istifadə edilir);
- ✓ Elektrometallurgiya (metalların əridilməsi üçün elektrik enerjisindən istifadə edilir);
- ✓ Biotexnologiya (canlı orqanizmlər vasitəsi ilə metalların filizlərdən ayrılması üçün istifadə edilir).

Metodologiya. Tədqiqat işində qruplaşdırma, sistemli yanaşma, müqayisəli

Nəticələr və müzakirə

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında metallurgiya sənayesinin mövcud vəziyyəti.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında metallurgiya sənayesi qara və əlvan metallurgiya sahələrinin əhatə edir. Qara metallurgiya çuqun, polad əridilməsi, dəmir filizlərinin çıxarılması və təmizlənməsi sahələrindən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasında iri metallurgiya mərkəzləri Bakı, Sumqayıt, Daşkəsən də yerləşir.

Azərbaycan Respublikasında iri metallurgiya müəssisələri:

- Sumqayıt alüminuma zavodu
- Gəncə alüminium zavodu
- «Bakı Poladtökmə»
- Baku Steel Company
- Azərbaycan boru prokat zavodu «Azərboru»)
- «AzerGold» QSC
- «Global Construction» QSC
- «Atahan Dəmir Sənaye» QSC

- Daşkəsən Filizsaflaşdırma
- «Azərqızıl»

Sumqayıt boru prokat zavodu ildə 700 min ton borular və s. məhsullar istehsal edir.

Baku Steel Company Azərbaycanda iri metallurgiya müəssisəsidir, polad əridilməsi, tikinti armaturları, kvadrat lövhələr, kvadratlar istehsal edir. Burada illik polad istehsalı 1 milyon tondur. Daha sonra qeyd etmək lazımdır ki, polad istehsalı üzrə Qapalı Səhmdar Cəmiyyət Gəncə və Daşkəsən ərazilərində yerləşir. Bu müəssisə dəmir filizinin hasilatından polad əridilməsinə qədər mərhələləri əhatə edən istehsal işləri yerinə yetirir.

Əlvan metallurgiya Gəncə-Qazax və Naxçıvan regionlarında və Abşeron yarımadasında yerləşmişdir. Bu ərazilərdə alunit, molibden, civə və əlvan metallurgiya ehtiyatları varıdır.

Hal hazırda Əlvan metallurgiya müəssisələri kimi aşağıdakılar diqqəti cəlb edir:

Gəncə alüminium zavodu kükürd turşusu, alüminium oksidi, Zəylik və Daşkəsəndə çıxarılan filizdən kalium gübrələri istehsal edir.

Sumqayıt alüminium –prokat zavodu hələ sovet dövründə Azərbaycanda yaradılan ilk əlvan metallurgiya müəssisəsidir. Həmin müəssisənin tikintisi 1949-cu ildə başlamışdır. İlk metal istehsalı 1955-ci ildə baş vermişdir.

Deyilənlərlə yanaşı Bakıda talaşlardan hazırlanan metallurgiya zavodu fəaliyyət göstərir.

“Azərgold” şirkəti qiymətli və əlvan metalların respublika ərazisində axtarışı, hasilatı, emalı satışı ilə məşğuldur. Yaxın vaxtlarda mis ehtiyatları 54000 ton olan “Gılar” yataqlarında hasilat işinin başlanması gözlənilir.

Azərbaycan Respublikasında metallurgiya sənayesindəki mövcud vəziyyət bir qədər tərəddüdlü vəziyyət kimi xarakterizə edilə bilər. Bunun da başlıca səbəbi metallurgiya sənayesində bir il artım, digər il isə azalma halları müşahidə edilir (cədvəl1). Müvafiq olaraq faktlara müraciət edilməsi yerinə düşərdi.

Azərbaycan Respublikasında metallurgiya sənayesində məhsul istehsalının dinamikası

İllər	Istehsal edilən məhsulun dəyəri (manat)
2021	846,8 milyon
2022	1.058,7 milyon
2023	812,9 milyon
2024	1 349,3 milyon
2025ci ilin yanvar may aylarında	190,9 milyon manat dəyərində məhsul istehsal edilib.

Mənbə: “Azərbaycan rəqəmlərdə” / Statistik məcmuə/ Bakı, 2024, 199 s.

Cədvəldən göründüyü kimi, 2021-ci ildə məhsul istehsalı 846, 8 milyon manat; 2022-ci ildə 1 058,7 milyon manat; 2023-cü ildə 812,9 milyon manat dəyərində olmuşdur.

2021-ci ildə metallurgiya sənayesində istehsalın həcmi 38,5% artmışdırsa, bu göstəricidə növbəti illərdə bir qədər azalmalar müşahidə edilmişdir⁴. Daha sonra Azərbaycan Respublikasına metallurgiya sənayesində 2024-cü il üçün yenidən artım təmayülləri müşahidə etmək mümkündür (<https://www.trend.az/business/3725791.html>).

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə 2024-ci ildə metallurgiya sahəsində məhsuldarlıq artmışdır. Sözügedən sahədə istehsal edilən məhsulun dəyəri 1 milyard 349,3milyon manat olmuşdur. Bu isə öz növbəsində 2023-cü ilin göstəricilərinə görə 16,3% çoxdur. Bununla əlaqədar bəzi göstəricilərə diqqət yetirilməsi yerinə düşərdi.

Mis məftil: istehsal həcmi 534,ton (2023-cü ilin göstəricisindən 5 dəfə çox).

Alüminium məhsulları: 63 min 278,2 ton məhsul istehsal edilmişdir. Artım 72,1% təşkil etmişdir (<https://www.metalinfo.ru/ru/news/168944>).

Polad əritmə: 352,4 min ton məhsul istehsal edilmişdir, artım 8,9% olmuşdur.

Armatür: 438,6 min ton məhsul istehsal edilmişdir, artım 28,7% olmuşdur.

Polad borular: 109,8 min ton məhsul istehsal edilmişdir, azalma 62,3% olmuşdur.

Xam qurğuşun, alüminium, sink və nikel : 20. 6 min ton məhsul istehsal edilmişdir.

⁴ <https://www.trend.az/business/3725791.html>

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə 2024-cü ildə metal məhsulların istehsalı 38,9% artmışdır, metallurgiya sənayesi məhsullarının istehsalında da artım müşahidə olunur- 27,1%. Lakin 2025-ci ilin məlumatlarına görə metallurgiya sənayesində məhsul istehsalı 5,9%, hazır məhsulların istehsalı isə 9% azalmışdır (<https://caliber.az/post/v-azerbajdzhane-proizvodstvo-v-metallurgicheskoy-otrasli-prevysilo-1-3-milliarda-manatov>).

Metallurgiya sənayesinin digər göstəricilərini nəzərdən keçirək:

- ✓ Polad əritmə- 93,6 min ton (azalma 19,3%)
- ✓ Armatur-112,9min ton (azalma 19,5%).
- ✓ Polad boruları -5604 min ton (artım 65,4%)
- ✓ Xam qurğuşun, alüminium, sink və nikel-8,4 min ton (azalma 10,6%).
- ✓ Alüminium məhsulları -20 min 796,8 ton (artım 2,9%).
- ✓ Mis məftilləri-13,2 tonn (azalma 68,9%)

2025-ci il 1 may məlumatlarına görə anbarlarda 5,6 min ton əridilmiş polad, 41min ton armatur, 3,6 min ton polad boruları, 3,8 min ton xam qurğuşun aliminium, sink, nikel saxlanınılır ([https://caliber.az/post/azerbajdzhan-sokrashaetproizvodstvometallurgii?](https://caliber.az/post/azerbajdzhan-sokrashaetproizvodstvometallurgii?ysclid=mauut8r758719815) yscld=mauut8r758719815).

Azərbaycan Respublikasında idxal edilən metallurgiya sənayesi məhsulları:

Metallurgiya sənayesi Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm rol oyanmasına baxmayaraq idxal edilən məhsul və xam maldan asılılığı yüksək vəziyyətdədir.

Azərbaycan Dövlət statistika Komitəsinin məlumatlarına görə 2024-cü ilin yanvar-noyabr aylarında Azərbaycana 951 min 61,72 ton qara metal və metal məmulatları idxal etmişdir. Özünün dəyər ifadəsinə görə bu 180376,58 min ABŞ dollar təşkil etmişdir (<https://trendeconomy.ru/data/h2/Azerbaijan/TOTAL>).

Qeyd etmək lazımdır sahənin texnoloji inkişaf səviyyəsi dünyanın aparıcı ölkələrin inkişaf səviyyəsindən geridə qalmaqdadır.

Metallurgiya klasterlərinin təşkili praktikası

Öncə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında metallurgiya müəssisələrinin aşağıdakı formaları diqqəti cəlb edir:

Kombinatlar:

Nümunə kimi Daşkəsəndə fəaliyyət göstərən iri kombinat göstərilə bilər. Sözügedən kombinat dəmir filizinin hasilatı və emalı ilə məşğul olur.

Zavodlar:

Bakıda, Gəncədə əlvan metalların emalı zavodu, Sumqayıtda alüminium zavodu fəaliyyət göstərir.

Lakin metallurgiya sənayesində müəyyən təşkilati-institusional dəyişikliklərin aparılması gündəmdə olan məsələ kimi çıxış edir. Bu baxımdan respublika ərazisində metallurgiya klasterlərinin təşkili vacib məsələlərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, **metallurgiya klasterləri** –uzunmüddətli kooperasiya əlaqələri olan, metallurgiya müəssisələrinin birliyidir.

Metallurgiya klasterlərinin xüsusiyyətləri:

-Müəssisələrin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin çox tərəfli və çox səviyyəli təşkili hesabına məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi baş verir;

-inteqrasiya sayəsində əlavə rəqabət üstünlüklərinin yaradılması mümkün olur;

-regional inkişafın stimullaşdırılması diqqəti cəlb edir;

Metallurgiya klasterlərinin strukturuna aşağıdakı elementlər daxil ola bilər:

-Klasterin nüvəsi (özəyi)-şirkətlərdir. Şirkətlər istehsal etdikləri əmtəə və xidmətləri regiondan kənara ixrac edirlər. Milli bazarlarla yanaşı dünya bazarlarına da məhsul çıxarırlar.

-metallurgiya sahəsi ilə əlaqədar istehsal resurslarının ixtisaslaşdırılmış tədarükçüləri. Buraya həmçinin maliyyə, hüquqi, konsaltinq, nəqliyyat –logistika, ticarət şirkətləri daxildir.

Dəstəkləyici strukturlara-elmi-tədqiqat təşkilatları, tədris müəssisələri, müxtəlif assosiasiyalar və s. daxildir.

Metallurgiya sənayesi klasterlərində idarəetmə formaları kimi aşağıdakılar göstərilə bilər:

- ✓ Strateji proqnozlaşdırma və proqnoz idarəetməsi;

- ✓ Layihə idarəetməsi;
- ✓ xətti-funksional, təşkilati idarəetmə strukturu;

İstehsalçı assosiasiyalarının yaradılması

Rusiyada metallurgiya klasterləri qismində Uralın dağ-mədən metallurgiya klasterini göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikasında metallurgiya sənayesinin klasterlərinin yaradılması imkanlarını nəzərdən keçirək.

Azərbaycanda rəsmi olaraq formalaşdırılmış “metallurgiya klasterləri” yoxdur, lakin Daşkəsən, Sumqayıt, Bakı kimi iri metallurgiya mərkəzləri mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasına metallurgiya sənayesi klasterlərinin yaradılması və strukturunun formalaşdırılması baxımından 2013-cü ildə yaradılan “Alüminium sənayesi Səhmdar Cəmiyyəti” idarəsi diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda “Azərbaycan Polad əritmə Kompleksi də yaradılmışdır. Sözügedən Kompleks müasir texnologiyaların tətbiqi ilə metallurgiya sənayesinin respublikada inkişaf etdirilməsi istiqamətində işlər görür. “2015-ci ildən Azərbaycan Respublikasında sənayenin o cümlədən metallurgiya sənayesinin inkişaf etdirilməsi proqramı qəbul edilmişdir. Proqramda sənaye klasterləri və kvartallarının yaradılmasından bəhs edilir.

Metallurgiya sənayesində klasterləşmə imkanları aşağıdakı sahələri əhatə edir.:

Qara metallurgiya klasteri, çuqun, polad əridilməsi, dəmir filizinin hasilatı və təmizlənməsi (emalı) ilə məşğuldur. İri metallurgiya mərkəzləri Bakı, Sumqayıt, Daşkəsəndə yerləşir. Daşkəsəndə filiz təmizləmə kombinatı 1954-cü ildən fəaliyyət göstərir. Sumqayıtda boru prokat zavodu yerləşir.

Əlvan metallurgiya klasterləri. Gəncə-Qazax, Naxçıvan regionlarında Abşeron yarımadasında əlvan metallurgiya müəssisələri yerləşir.

Polad əritmə klasteri. 2013-cü ildən “Azərbaycan polad istehsalı kompleksi QSC” yaradılmışdır. Kompleks Gəncə Qazax rayonları ərazilərini əhatə edir.

Mis hasilatı üzrə klaster. «Sumgait Technologies Park» («STP») məhsul istehsal edilir. 2025-ci ilin may ayından “Gilar” yataqlarında mis hasilatına başlanılması planlaşdırılır.

Azərbaycan Respublikasında metallurgiya klasterinə daxil ola biləcək müəssisələr:

“Azərbaycan Respublikasında polad istehsalı üzrə kompleks Qapalı Səhmdar Cəmiyyət”- 2013-cü ildə Gəncə və Daşkəsən ərazilərində yaradılmışdır. Fəaliyyəti tərkibinə dəmir filizinin hasilatından polad əridilməsinə qədər bütün mərhələlər daxildir. Bu müəssisələr Gəncə və Daşkəsən ərazilərində yerləşir. Kompleksin tərkibinə «Daşkəsən Filizsaflaşdırma» müəssisəsi də daxildir.

Baku Steel Company. Azərbaycanın iri metallurgiya müəssisəsidir, 2001-ci ildə yaradılmışdır. Müəssisə polad əridilməsi, tikinti armaturları və s. istehsalı ilə məşğuldur. İldə 1 milyon ton polad istehsal edir.

Sumqayıt boru prokat zavodu. İldə 540 min ton məhsul istehsal edir. Deyilənlərlə yanaşı Gəncə alüminium zavodunu və AzerGold müəssisələrini göstərmək olar.

Belə bir zəmində Azərbaycan Respublikasında metallurgiya sənayesinin inkişaf etdirilməsinin bəzi perspektivlərinə də diqqət yetirilməsi yerinə düşərdi. Azərbaycan Respublikasında metallurgiya sənayesinin müəyyən inkişaf perspektivləri diqqəti cəlb edir (<https://oxu.az/ru/ekonomika/metallurgiya-azerbaydzhana-v-ozhidanii-polnogo-tsikla-obzor-caliberaz?ysclid=maxjn8xf5933259416>). Bunlar aşağıdakılardır:

-Tam metallurgiya silsiləsinin yaradılması. Daşkəsən dəmir filizi yataqlarında xam mal istehsalı və yüksək keyfiyyətli filiz konsentrantının emalı planlaşdırılır.

-Əldə edilmiş poladdan borular, tikinti armaturları, kanllar (şveller), relslər, polad məftillər, digər metal prokat növlərinin istehsalı nəzərdə tutulur.

Ferroərinti (*dəmir*) istehsalının inkişaf etdirilməsi. Keyfiyyətli FeSi75-istehsalının genişləndirilməsi planlaşdırılır (<https://www.bakusteel.com/ru/pages/ferrosplavy>). Adətən sözügedən məhsullar daxili tələbatın ödənilməsi üçün idxal məhsulları idi, lakin bu məhsulun istehsalı daxili bazarın tələbatının təmin olunması ilə yanaşı Avropa, Amerika, Asiya bazarlarına ixrac edilməsi üçün nəzərdə tutulub.

-Metallurgiya sferasında digər tərəfdaş ölkələrlə əlaqələrin genişləndirilməsi istiqamətində də görülən işlər diqqəti cəlb edir. Azərbaycan Respublikası Tacikistan Respublikası ilə alüminium

istehsalı ilə əlaqədar əlaqələri genişləndirməyi planlaşdırır.

Metallurgiya sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi yolları

Metallurgiya sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyi dedikdə, metallurgiya müəssisələrinin məhsullarının dünya bazarında uğurla rəqabət apara bilməsi, müştəri tələbatlarını təmin edərək davamlı inkişaf etməsi nəzərdə tutulur. Bunun üçün isə istehsal prosesinə innovasiyaların tətbiq edilməsi ilə qiymət strategiyasında, marketing və logistikada uğurlu irəliləyişlərin əldə edilmə imkanları başa düşülməlidir. Bunun üçün isə bəzi amillərə diqqət yetirilməsi vacib hesab edilməlidir. Bunlar aşağıdakılardır:

✓ İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi (əmək məhsuldarlığının artması, məsrəflərin optimallaşdırılması, yeni texnologiyaların tətbiqi, istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması);

✓ Məhsulun keyfiyyəti məsələsi (istehsal edilən məhsul qabaqcıl texnologiyalardan istifadə edərək beynəlxalq standartlara cavab verməlidir. İstehsalın bütün mərhələlərində keyfiyyət nəzarətdə saxlanılmalıdır;

✓ Qiymət və qiymətdoyma (səmərəli qiymətdoyma qiymətlərin rəqabət tələblərinə cavab verə bilməsini təmin edir. Bazarda mövcud tələb-təklif qanuna uyğun çevik qiymətlərin formalaşdırılması imkanı);

✓ Metallurgiya sənayesi ətraf mühitə ən çox zərərli tullantılar verən sənaye sahələrindən biridir. Metallurgiya sənayesinin əsas tullantıları atmosfer havasını, suyu, torpağı, flora və faunanı çirkləndirir. Bu səbəbdən də metallurgiya sənayesində innovativ yanaşmalara xüsusi ehtiyac vardır.

İnnovasiyalar yeni məhsul, texnologiya və materialların hazırlanması ilə yanaşı istehsal texnologiyalarının yeni və daha səmərəlisi ilə əvəz edilməsi ilə tətbiq edilməlidir. İnnovasiyalar istehsal prosesləri ilə yanaşı marketing əməliyyatlarını da əhatə etməlidir;

✓ Yeni satış bazarlarının axtarılıb tapılması;

✓ Logistika və satış (düzgün satış siyasəti, tənzimlənmiş satış kanalları ilə məhsulun səmərəli təchizati və istehlakçılar üçün əl çatan olması və s.).

✓ Məsrəflərin mümkün qədər azaldılması yollarının müəyyənəşdirilməsi;

✓ Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi

✓ Keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi və s.

Nəticə

Təhlillər göstərir ki, Azərbaycan respublikasında metallurgiya sənayesinin dövrün tələblərinə uyğun qurulması və rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üçün aşağıdakılar tələb olunur:

1. Ən çox idxal edilən məhsulların yerli istehsalın artırılması yolu ilə əvəzlənməsi;
2. Yerli məhsulların dünya bazarlarına ixrac imkanlarının artırılması;
3. Ətraf mühitin qorunması məqsədi ilə zərərli tullantıların azaldılması;
4. Sənaye və ərazi klasterlərinin yaradılması imkanlarının dəyərləndirilərək reallaşdırılması.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi.//<https://minenergy.gov.az/uploads/Proqramlar/syx/3.pdf>
2. “Azərbaycan rəqəmlərdə” / Statistik məcmuə/ Bakı, 2024, 199 s.
3. <https://www.metalinfo.ru/ru/news/168944>
4. Şmeleva N.V., Aqeenko A.P. (2010), Osenka konkuentosposobnostimetallurqiceskix predpriyatiy s ucetom ekloqiceskix oqranişeniy, Ekonomika promışlennosti № 4, c.38
5. <https://www.6wresearch.com/about>
6. E.İsmayilov, B.Danyalova “Metallurgiya sənayesinin rəqabətqabiliyyətli inkişaf potensialı və onun qiymətləndirilməsi”, İqtisadi Artım və İctimai Rifah, № 1, s. 5
7. T.Hüseynov “Azərbaycanda sənayeləşdirmə: reallıqlar və perspektivlər”, Bakı. 2023, s. 83

Направления регулирования конкурентоспособного развития металлургической промышленности Азербайджана

Эмин Исмаилов

Научный сотрудник Института Экономики Азербайджана

Email: emin.ismayilov.54@mail.ru

Бахтиназ Даниялова

Научный сотрудник Института Экономики Азербайджана

Email: nazakerimova@hotmail.com

Резюме: В статье рассматриваются вопросы обеспечения конкурентоспособности металлургической промышленности Азербайджана. Также рассматриваются вопросы, связанные положением, на крупнейших металлургических предприятиях, оцениваются структура импортируемой и экспортируемой металлургической продукции, и пути замещения импортируемой продукции за счет внутреннего производства, возможности кластеризации металлургической промышленности.

Ключевые слова: металлургия, черная металлургия, цветная металлургия, кластер, конкурентоспособность

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/160-165>

Issues of competitive development of the metallurgical industry of Azerbaijan

Emin İsmayilov

Research, Institute of Economics

E-mail: emin.ismayilov.54@mail.ru

Baxtinaz Danyalova

Research, Institute of Economics

E-mail: nazakerimova@hotmail.com

Abstract: The article discusses the issues of ensuring the competitiveness of the metallurgical industry of Azerbaijan. The issues related to the situation in the largest metallurgical enterprises are also being considered, evaluated the structure of imported and exported metallurgical products and the ways to provide imported products with domestic production capabilities, identified possibilities of clustering of the metallurgical industry.

Keywords: metallurgy, ferrous metallurgy, non-ferrous metallurgy, cluster, competitiveness

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/166-172>

Müasir iqtisadi şəraitdə emal-sənaye müəssisələrinin inkişafının əsas xüsusiyyətləri

Esmira Hacıyeva-Qarqari**Sevinc Şirinova**

AR ETN İqtisadiyyat İnstitutu, elmi işçi

e-mail: esmirahaciyeva079@gmail.com

Xülasə: Məqalədə müasir iqtisadi şəraitdə emal-sənaye müəssisələrinin inkişafının əsas xüsusiyyətlərinə baxılmışdır. Məqalədə göstərilir ki, emal-sənaye müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi ölkənin iqtisadi inkişafının təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Emal-sənaye müəssisələrinin istehsal etdikləri məhsullar rəqabətqabiliyyətli olmaqla, ölkənin ixrac imkanlarını da artırır. Emal sənayesinin innovasiyalı texnoloji inkişafı ölkənin dayanıqlı iqtisadi artımının əsas amillərindən biridir və iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına kompleks təsir edir. Məqalədə mövcud problemlər müəyyən edilmiş, onların aradan qaldırılması istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: investisiya, sənaye, rəqabətqabiliyyəti, milli iqtisadiyyat, davamlı inkişaf, ixrac

Giriş

İnkişaf etmiş ölkələrdə emal-sənaye müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi əsas prioritetlərdən hesab olunur. İqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi qeyri-neft emal sənaye sahələrinin və aqrar sektorun, aqroemal prinsipi əsasında miqyaslı və səmərəli inkişafının təmin olunması məqsədəuyğun hesab olunur. Ancaq ölkədə sahələrin, istehsal və əmtəə bazarının koordinasiyalı inkişafına əhəmiyyət verilməməsi kənd təsərrüfatı, yüngül sənaye və istehlak bazarı arasında istehsal-ticarət əlaqələrinin zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır. Nəticədə yüngül, maşınqayırma və yeyinti sənaye sahələri ölkə iqtisadiyyatının strukturunda öz mövqelərini itirmişdir. Yüngül sənaye müəssisələrinin çoxu profilini dəyişmiş və ya fəaliyyətini dayandırmışdır.

Azərbaycanda emal sənayesinin inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi onun xammal bazasının araşdırılmasını da tələb edir. Bu məqsədlə emal sənayesinin xarici ticarət əlaqələrinə diqqət yetirmək zəruridir. Son illər sənayedə istehsal olunan məhsulların ixracı yarımfabrikat formasında sürətlə artır.

Son illər emal-sənaye sahələrində həyata keçirilən tədbirlərdə ölkədən ixrac olunan xammal və yarımfabrikatların hazır məhsuladək istehsalının çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Ölkə prezidentinin “Aqrar sahədə istehsalın və emal sənayesinin inkişafına dair bir sıra tədbirlər haqqında” fərmanında klasterləşmənin vacibliyi bir daha vurğulanmışdır. Kənd təsərrüfatının əsas məhsullarından birinin pambığın nümunəsində problemin araşdırılması nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, son illər ölkə üzrə ən çox pambıq istehsal olunan Mil-Muğan iqtisadi rayonudur. Ölkə üzrə pambıq məhsulunun böyük hissəsi həmin iqtisadi rayonda istehsal olunmaqdadır. Təəssüf ki, Mil-Muğan regionunda nə pambıq ipliyi və pambıq parçası, nə də istehlaka hazır digər məmulatlar istehsal olunmamışdır. Elmi araşdırmalarımız göstərir ki, Mil-Muğan, Şirvan-Salyan və Qarabağ iqtisadi rayonlarında pambıq xammalı əsasında təxirə salınmadan klasterlərin yaradılması zəruridir. Bu məqsədlə stimullaşdırıcı tədbirlər nəzərdə tutulan hökumət qərarları qəbul edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqil inkişafında bazar iqtisadiyyatının formalaşması daha geniş vüsət almışdır və istehsal sahələri qarşısında ciddi problemlər qoyur. Bu problemlər sırasında dünya standartlarına cavab verən keyfiyyətli məhsul istehsal etmək, alıcı tələbini ödəmək, yüksək xidmət etmək, az xərclə çox məhsul istehsal etmək, xarici iqtisadi əlaqələri genişləndirmək, milli bazarın formalaşmasına şərait yaratmaq, rəqabətə davam gətirmək və s. daxildir. Bu amillərin bir çoxunun həlli isə Azərbaycanda neft strategiyasının uğurlu nəticəsidir. Bu baxımdan emal-sənaye müəssisələrinin innovasiyalı-texnoloji inkişafının yüksəldilməsi aktual məsələlərdən biridir.

Emal sənayesinin innovasiyalı texnoloji inkişafı ölkənin dayanıqlı iqtisadi artımının əsas amillərindən biridir və iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına kompleks təsir edir [2]. Yeni texnikanın

yaradılması, istehsalı və yayılması yolu ilə istehsal avadanlıqlarının yenilənməsi, ən mütərəqqi texnologiyanın tətbiqi, cəmiyyət qarşısında duran sosial-iqtisadi məsələlərin həllində mühüm vasitədir [3].

Azərbaycan Respublikasında emal-sənaye sahələrinin müasir vəziyyəti

Emal-sənaye müəssisələrinin innovasiya potensialı, istənilən səviyyəli təsərrüfat sisteminin iqtisadi potensialının vacib tərkib hissəsidir. İnnovasiya potensialı dedikdə, təsərrüfat subyektlərin formalaşması, təkrar istehsalı və keyfiyyətli inkişafının bütöv bir sistemi başa düşülür. Bu, innovasiyalı inkişaf üçün impuls və şərait yaradan cəmiyyət, keyfiyyət dəyişikliklərinin yığılmış məqsədyönlü xarakteridir. İnnovasiya potensialı müxtəlif milli təkrar istehsal da hər şeydən əvvəl elmi-sosial sferanın qarşılıqlı təsirinin uzunmüddətli nəticəsidir [5]. Bu hər bir fərdin yaradıcı qabiliyyəti, şəxsi keyfiyyəti və informasiyanın məcmuusunun formalaşması münasibətlərini xarakterizə edir və iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafını şərtləndirir.

Təsərrüfat sisteminin innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi həm istehsal olunan məhsulun keyfiyyət xarakteristikasına görə, həm də təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin sosial-iqtisadi cəmiyyət göstəricilərinə görə həyata keçirilir [4]. Təsərrüfat sisteminin innovasiya potensialının mühüm tərkib hissələri aşağıdakılardır: milli iqtisadiyyatın istehsal etdiyi əmtəə və xidmətlərin rəqabətqabiliyyəti; istehsalın texnoloji məqsədinin rəqabətqabiliyyəti; istehsal tsiklinin səmərəliliyi; istehsalın idarəedilməsinin səmərəliliyi; əməyin motivasiyası və təşkilinin səmərəliliyi.

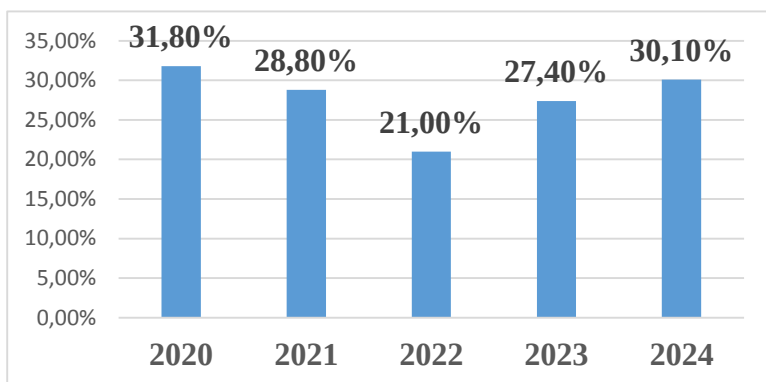
İnnovasiyalı texnoloji inkişaf mühüm sahə strukturunun inkişafı və xalq təsərrüfatı proporsiyasını təmin etməlidir. Emal sənayesinin retrospektiv inkişafını qiymətləndirmədən onun innovasiyalı-texnoloji inkişafı haqqında fikir söyləmək olmaz. Odur ki, texnoloji tərəqqinin idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında fikir söyləyərkən onun müasir vəziyyətinə nəzər yetirmək lazımdır [2].

Emal-sənaye müəssisələrinin klasterlərinə məxsus ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri də onların innovasiyalılığıdır. Burada yeniliklər geniş təkrar istehsalı çərçivəsində yaranır, daimi olaraq təsərrüfat fəaliyyəti praktikasına tətbiq olunur.

Emal-sənaye müəssisələrinin klasterləri üçün yüksək innovasiyalılıq başlıca xüsusiyyətlərindəndir, təbii klasterlərin yaranması, mövcud olması və inkişafı onların əsas mahiyyətini təşkil edir. Burada xarici mühitin (xüsusəndə rəqabət mühitinin) böyük rolu vardır. İnnovasiyalılıq klaster strukturlarında kompleks müsbət effektləri şərtləndirir [5].

Emal-sənaye müəssisələrinin klasterləri üçün yüksək innovasiyalılıq onların uzun inkişaf yolu və təkamül prosesindən keçdikləri üçün xarakterik cəhətləridir. Bilik, təcrübə, vərdişlər daha az həyati silsilələri olan iqtisadi təsisatlara nisbətən onlarda daha çox toplanır.

Emal sənaye sektorunun inkişafının mühüm göstəricilərindən biri də investisiya qoyuluşlarının həcmnin yüksəlməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsidir. Müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının birinci lokomotivi neft-qaz sektorudur, ikinci lokomotivi, bizim fikrimizcə, investisiyalardır. Belə ki, son illər qeyri-neft sektorunda ümumi daxili məhsulun artımının əsas kapitalın artımı hesabına təmin edilmişdir. Ancaq dövlət investisiyalarının əsas hissəsi istehsal və sosial infrastrukturların yaradılmasına və yenidən qurulmasına sərf edilir. Dövlət investisiyalarından istifadənin bu xüsusiyyəti Azərbaycanın investisiya siyasətini fərqləndirən cəhətlərdən biridir. Bu xüsusiyyət regionların investisiya cəlbediciliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldən amildir. İstehsal obyektlərinin inşasında investisiyaların özəl qurumların hesabına həyata keçirilməsinə üstünlük verilir [6]. Son illərə qədər Azərbaycan hökumətinin investisiya siyasətində qeyri-neft emal sənaye sahələrinin və aqrar sektorun maddi-texniki bazasının yenidən qurulmasının özəl investisiyaların hesabına həyata keçirilməsi konsepsiyası üstünlük təşkil etmişdir. Belə ki, dövlət idarəetməsi ona məxsus olan "Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti"ni yaratmaqla, Azərbaycanda dövlət-özəl sektorlarının birgə partnyorluq sisteminin tətbiqinə və emal sənayesində dövlət investisiyalarından istifadə edilməsinə başlanıldı.

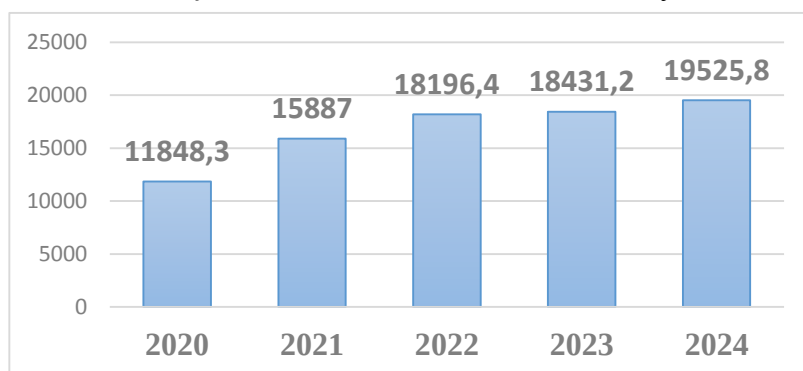

Qrafik 1. Azərbaycan Respublikasında son illər ümumi sənaye sektorunun strukturunda emal sənaye sahəsinin payı, faizlə [1, s.56-57]

Mənbə: Müəllif tərəfindən "Azərbaycanda sənaye 2024" AR DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Aparılmış təhlil onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında son illər ümumi sənaye sektorunun strukturunda emal sənaye sahəsinin payı 2020-ci illə müqayisədə 2024-cü ildə azalaraq 30,1 faiz olmuşdur (Qrafik 1). Emal sənaye sahələrində dövlət investisiyalarından birbaşa istifadə təmin olunmalıdır. Beynəlxalq praktikada dövlət tarif, fiskal imtiyazlar və subsidiyalar vasitəsi ilə tənzimləyici, dövlət və özəl resursları sənaye layihələrinə yönəldən tənzimləyici, iqtisadi fəaliyyətdə birbaşa iştirak edən istehsalçı və hökumət satınalmaları (dövlət sifarişləri) vasitəsilə istehlakçı qismində sənayeləşmə prosesində fəal iştirak edir.

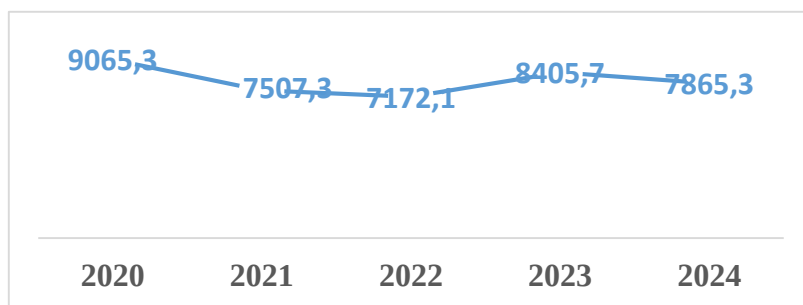
Əvvəlki illərdən fərqli olaraq, Dövlət İnvestisiya Şirkətinin yaradılmasından sonra sənayenin qeyri-neft sektoruna, o cümlədən emal sənayesinə dövlət investisiyaları istiqamətləndirilir. Dövlətin investisiya resursları ölkənin davamlı iqtisadi artımına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və regionların tarazlı inkişafının təmin edilməsinə yönəldilir. İndi ölkədə formalaşmış sahəvi və regional inkişaf dövlət investisiyalarından istifadəni sahəvi diversifikasiya etməklə, qeyri-neft emal sənayesinin prioritet sahələrində və aqrar bölmədə daha böyük həcmdə istifadə olunmasını tələb edir. Çünki göstərilən sahələrin inkişafında həlledici amil məhz investisiyalardır.

Qrafik 2. Azərbaycan Respublikasında emal sənaye məhsulunun son illər üzrə həcmi, mln. manat [1, s.56-57]

Mənbə: Müəllif tərəfindən "Azərbaycanda sənaye 2024" AR DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

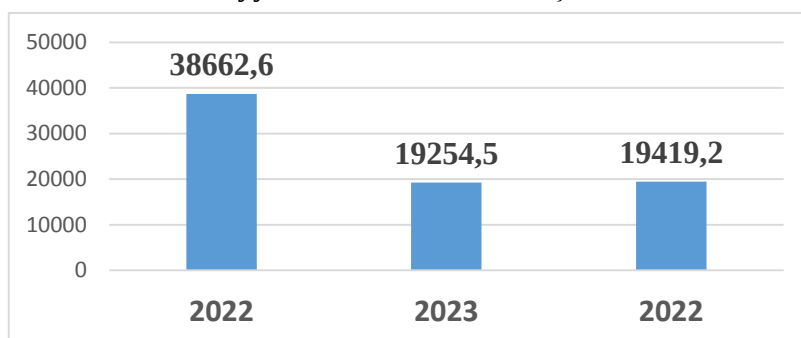
Son illər Azərbaycan Respublikasında emal sənaye məhsulunun son illər üzrə həcmi 2020-ci illə müqayisədə 2024-cü ildə artaraq 19528,8 mln manat olmuşdur (Qrafik 2). Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməsini tezliklə təmin edə bilən mühüm məsələlərdən biri də investisiya siyasətində prioritetlik prinsipinin emal sənayesinə də şamil olunmasıdır. Tədqiqatlarımız göstərir ki, Azərbaycanın indiki inkişaf mərhələsində xalq istehlakı malları, kənd təsərrüfatı maşınları, yol və tikinti maşınları, gübrə istehsalı, kənd təsərrüfatının və emal sənayesinin yüngül, kimya, metallurgiya, tikinti materialları sənaye sahələri, habelə Bakı şəhəri, Gəncə-Qazax, Lənkəran və Mərkəzi Aran iqtisadi rayonları milli prioritet sahələr və regionlar kimi elan olunması məqsədəuyğundur. Rayonların prioritetliyi isə orada daha çox əhəlinin yaşaması və sərbəst əmək resursları ilə izah edilir. Hökumət prioritet sahələrin inkişafını birbaşa dövlət investisiyaları və digər vasitələrlə təmin etsə düzgün olar.

Qrafik 3. Azərbaycan Respublikasının sənaye sektoru üzrə əsas kapitalla yönələn investisiyalar, mln. manat [1,s.11-12]

Mənbə: Müəllif tərəfindən "Azərbaycanda sənaye 2024" AR DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının sənaye sektoru üzrə əsas kapitalla yönələn investisiyaların həcmində dəyişiklik müşahidə olunmuşdur. 2021-2022-ci illə müqayisədə 2024-cü ildə bu göstərici artaraq 7865,3 mln. manat olmuşdur (Qrafik 3). Emal sənaye sektorunun investisiya təminatına ölkənin pul-kredit siyasəti həlledici təsir göstərən amildir. Mərkəzi Bankın pul siyasəti inflyasiyanın sabitliyinin təmin edilməsinə əsaslanmışdır. Bizim fikrimizcə, pul siyasətinin təkcə inflyasiyanın məhdudlaşdırılması konsepsiyasına əsasən formalaşdırmaq iqtisadi inkişafı, o cümlədən, qeyri-neft emal sənaye sektorunun inkişafı imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır.

Qrafik 4. Azərbaycan Respublikasında emal sənayesi üzrə innovasiya məhsulunun həcmi, min manat [1, s.120]

Mənbə: Müəllif tərəfindən "Azərbaycanda sənaye 2024" AR DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında emal sənayesi üzrə innovasiya məhsulunun həcmi 2022-ci ilə müqayisədə 2024-cü ildə azalaraq 14919,2 min manat olmuşdur (Qrafik 4). Bu da müasir innovativ texnologiyaların ölkəmizdə tətbiq səviyyəsinin azalması ilə bağlıdır. İstehlakçıdan fərqli olaraq, istehsalçı istehsal etdiyi məhsulu mənfəətlilik baxımından qiymətləndirir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəətin əldə edilməsi müəssisələrin başlıca məqsədidir, çünki, mənfəət hər bir müəssisənin gələcək fəaliyyəti və mövcudluğu üçün əsas şərtidir. Mənfəət müəssisənin mütləq gəlirliliyini əks etdirirsə, rentabellik onun nisbi gəlirliliyini göstərir, deməli bu baxımdan istehsal prosesində aktivlərin çevrilmə sürəti (pula) mənfəəti artırır ki, buna da satış prosesində satışın rentabelliyyətinin sürətləndirilməsi və aktivlərin çevrilmə sürətini artırmaqla nail olmaq olar. Bütün bunlarla yanaşı istehsalçı müəssisə öz rəqiblərini üstələmək üçün qiymət amilindən, qiymətin mütənasibliyindən, məhsulun keyfiyyətindən, onun elm tutumundan, istehsal dövrü sürətindən, ən yeni texniki-iqtisadi, ekoloji standartlara uyğununu əsas götürür [5].

Emal sənaye sahələrinin inkişafının əsas xüsusiyyətləri

İstehsalçı sahə rəqabətliyi bazarda öz vəziyyətini müəyyən çərçivə şərtləri daxilində qiymətləndirir ki, bu da onun orta rentabellik səviyyəsi ilə müəyyən olunur və onun bazarda fəaliyyətinin məqsədyönlülüynə və ya oradan çıxması ilə nəticələnir.

İstehsalçı ölkənin rəqabətliyi onun ərazisində olan ehtiyatların həcminə, onların keyfiyyətinə və əlçatanlığına (istifadəlilik dərəcəsinə görə) qiymətləndirilir [3]. Ölkənin rəqabətliyini müəyyən edən mühüm amillərdən biri də məhz, milli iqtisadiyyatın rəqabətliyidir. Milli iqtisadiyyatın rəqabətliyi müasir dünyada əsasən sənaye sahələrinin yeniləşdirilməsi və modernizasiya olunması ilə müəyyən olunur. Çünki, bu gün sənayenin inkişaf tempinin rəqabətlik nöqtəyi-nəzərindən nə qədər yüksək olması, milli iqtisadiyyatın rəqabətliyini müəyyən edir və bu da sonda ölkə iqtisadiyyatının rəqabətliyinə zəmin yaradır. Sənayenin inkişaf tempi isə əsasən şəxsi tələbatı daha dolğun ödəmə və investisiya qabiliyyətli mallar (məhsullar) istehsal edən, dövlət büdcəsinin formalaşmasının əsas vergi ödəyicisinə çevrilən sənaye sahələri, firmalar, kompaniyalardır. Güclü rəqabətqabiliyyəti olan sənaye sahələri, istehsal etdikləri məhsulların alıcılıq qabiliyyəti ilə, daxili və xarici bazarda ona anoloji (eyni) olan mallardan texniki-iqtisadi, ekoloji və s. baxımdan daha üstün olması ilə fərqlənir ki, bu da ümumilikdə ölkənin rəqabət qabiliyyətini, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini müəyyən edir.

Emal sənayesinin inkişaf səviyyəsi elmi-texniki inkişafı, əmək məhsuldarlığını, xalq təsərrüfatının digər sahələrinin inkişafını sürətləndirir, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsini təmin edir. Beləliklə, məhsulun (malın) rəqabətliyindən, müəssisənin rəqabətliyinə, ondan sahənin rəqabətliyinə, oradan isə ölkənin rəqabətliyinin təmin olunmasına gedir. Bütün bu əlaqələrdə isə başlıca yeri məhz sənaye sahələrinin rəqabətliyi, onun inkişaf səviyyəsi tutur ki, buda bunların rəqabətlik baxımından həm, ayrı-ayrılıqda, həmçinin kompleks şəkildə öyrənilməsinə tələb edir [2].

Belə ki, son illər qeyri-neft sektorunda ümumi daxili məhsulun 75 faizi əsas kapitalın artımı hesabına təmin edilmişdir. İnvestisiya siyasətinə zamanın tələblərinə uyğun olaraq dəyişiklik etmək və daxili investisiyaların stimullaşdırılmasını təmin edən iqtisadi mexanizmləri (regional və sahəvi vergi güzəştlərindən istifadə, uçot dərəcəsi ilə kredit faizləri arasında dövlət tərəfindən yuxarı həddinin müəyyən edilməsi, iqtisadiyyatın pul təminatının rasionallaşdırılması, iqtisadi idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, mərkəzləşdirilmiş kredit resurslarının artırılması, amortizasiya güzəştləri sisteminin tətbiqi, kredit dərəcələrinin mənfəət norması ilə uzlaşdırılması və s.) təkmilləşdirməklə tətbiq etmək düzgün olar.

Nəticə

Ümumiyyətlə, emal sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün dövlət səviyyəsində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab edirik:

- emal sənaye sahəsində dövlətin investisiyalarından özəl-dövlət partnyorluğu əsasında istifadə miqyasının əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsi;
- emal sənaye sahəsində istehsal potensialının reallaşdırılması, idxalın əvəzlənməsi və ixracın artırılması istiqamətində aşağıda qeyd edilən təkliflərin reallaşmasını məqbul hesab edirəm:

- emal sənaye sahəsində istehsalı müəssisələrinin inkişafının təmin edilməsi üçün ümumi mənfəətdən istehsal təyinatlı avadanlıqların alınmasına yönəldilən hissəsinin vergidən azad edilməsi məqsəduyğundur.

- emal sənaye müəssisələrinə güzəştli kreditin verilməsi. Bu istehsal edilən məhsulun maya dəyirinin aşağı düşməsinə və istehsalın artmasına səbəb ola bilər.

- emal sənayesində daha çox tələbat olan məhsulların istehsal həcmının artırılması; onun xarici bazarının genişləndirilməsi; idxalın azaldılması; resurslara qənaət etməyə imkan yaradan müasir texnologiyalardan istifadə edilməsi; emal sənayesinin mənfi ekoloji təsirlərinin azalması; istehsal edilən məhsul çeşidlərinin təkmilləşdirilməsi və s.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “Azərbaycanda sənaye 2024” AR DSK-nin illik hesabatı [elektron resurs] / https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/senaye_2025.pdf
2. Арзуманова, Т. И., Мачабели, М. Ш. Экономика организации: учебник / Т. И. Арзуманова, М. Ш. Мачабели. — М.: Дашков и К, 2016. — 240 с.
3. Голов, Р. С., Агарков, А. П., Мыльник, А. В. Организация производства, экономика и управление в промышленности: учебник / Р. С. Голов, А. П. Агарков, А. В. Мыльник. — М.: Дашков и К, 2017. — 858 с.
4. Гарнов, А. П., Хлевная, Е. А., Мыльник, А. В. Экономика предприятия - М.: Юрайт, 2016. — 304 с.
5. Ключкова, Е. Н., Платонова, Е. В., Кузнецов, В. Н. Экономика предприятия - М.: Юрайт, 2017. — 448 с.
6. Лысенко, Н. Н. Экономика отрасли: учебное пособие / Н. Н. Лысенко. — Южно-Сахалинск: СахГУ, 2020. — 282 с.

Основные особенности развития перерабатывающих и промышленных предприятий в современных экономических условиях

Эсмира Гаджиева-Гаргари

Севиндж Ширинова

МОН АР Институт Экономики научный сотрудник

e-mail: esmirahaciyeva079@gmail.com

Резюме: В статье рассматриваются основные особенности развития перерабатывающих и промышленных предприятий в современных экономических условиях. В статье показано, что развитие перерабатывающих и промышленных предприятий играет важную роль в обеспечении экономического развития страны. Продукция, производимая перерабатывающими и промышленными предприятиями, конкурентоспособна, что также повышает экспортные возможности страны. Инновационно-технологическое развитие перерабатывающей промышленности является одним из основных факторов устойчивого экономического роста страны и оказывает комплексное влияние на развитие других секторов экономики. В статье выявлены существующие проблемы и определены направления их устранения.

Ключевые слова: инвестиции, промышленность, конкурентоспособность, национальная экономика, устойчивое развитие, экспорт

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/166-172>**The main features of the development of processing-industrial enterprises in current economic condition****Esmira Hajiyeva-Gargari****Sevinc Shirinova**Institute of Economics of the Ministry of Science and Education
of the Republic of Azerbaijan, Research Fellow

E-mail: esmirahaciyeva079@gmail.com

Abstract: This article examines the main features of the development of processing and industrial enterprises in the current economic context. It demonstrates that the development of processing and industrial enterprises plays a significant role in ensuring the country's economic development. Products manufactured by processing and industrial enterprises are competitive, which also enhances the country's export potential. Innovative and technological development of the processing industry is one of the key factors in the country's sustainable economic growth and has a complex impact on the development of other economic sectors. The article identifies existing problems and identifies areas for addressing them.

Keywords: investment, industry, competitiveness, national economy, sustainable development, export

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/173-178>

Azərbaycan Respublikasında gənc əmək ehtiyatlarından istifadənin qiymətləndirilməsi

Rəfiqə Abdalova

AR ETN İqtisadiyyat İnstitutu, elmi işçi

e-mail: abdalovarafiga@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-7074-9234>

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanın gələcək iqtisadi modelinin əsasını təşkil edən gənc əmək ehtiyatlarının cari vəziyyəti, onların sahələr üzrə paylanma dinamikası və bu resurslardan istifadənin səmərəliliyi araşdırılır. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan hələ də “demoqrafik dividend” mərhələsindədir. Ölkə əhalisinin təxminən 2,3 milyonunu təşkil edən gənclər (14-29 yaş) iqtisadiyyatın ən dinamik və innovasiyaya meyilli qüvvəsidir. Lakin, son beş ilin statistik mənzərəsi gənc əhalinin sayında cüzi azalma tendensiyasını və eyni zamanda iqtisadiyyatın struktur transformasiyasına uyğun olaraq gənclərin məşğulluq meyillərinin dəyişdiyini ortaya qoyur.

Qiymətləndirmənin ən mühüm istiqamətlərindən biri gənc işçi qüvvəsinin ənənəvi sektorlardan müasir xidmət və texnologiya sahələrinə keçididir. Əgər 2021-ci ildə gənclərin böyük hissəsi kənd təsərrüfatı və aşağı ixtisaslı əmək tələb edən sahələrdə cəmləşmişdisə, 2025-ci ilə doğru İKT, rabitə, maliyyə və müasir xidmət sektorunda çalışan gənclərin payında kəskin artım müşahidə olunur. Xüsusilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki yenidənqurma layihələri gənclərin tikinti və mühəndislik sahələri üzrə regionlara axınını təmin edərək, regional əmək bazarı disbalansını müəyyən dərəcədə kompensasiya etmişdir.

Açar sözlər: Gənc əmək ehtiyatları, demoqrafik dividend, məşğulluq dinamikası, insan kapitalı, əmək bazarı, rəqəmsal transformasiya, NEET gənclər, struktur işsizliyi, qeyri-neft sektoru.

JEL J21; UOT 331.522.2(479.24)

Giriş

Azərbaycan Respublikasında gənc əmək ehtiyatlarından istifadənin qiymətləndirilməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının ən fundamental istiqamətlərindən birini təşkil edir. Müasir dövrdə gənclər təkcə demoqrafik strukturun bir hissəsi deyil, həm də innovativ iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi, texnoloji transformasiyaların əsas daşıyıcısı kimi çıxış edirlər. Bu resursun səmərəlilik dərəcəsini qiymətləndirərkən ilk növbədə ölkənin "demoqrafik dividend" imkanlarına diqqət yetirilməlidir. Azərbaycanın əmək qabiliyyətli əhalisinin mühüm bir hissəsini gənclərin təşkil etməsi, iqtisadi artım üçün böyük potensial yaratsa da, bu potensialın real kapitalla çevrilməsi birbaşa gənclərin məşğulluq səviyyəsindən və onların əmək bazarının müasir tələblərinə adaptasiyasından asılıdır.

Bu məsələnin əsaslandırılmasında ən mühüm faktor təhsil sistemi ilə əmək bazarı arasındakı qarşılıqlı əlaqənin keyfiyyətidir. Gənc əmək ehtiyatlarının istifadəsindəki səmərəlilik təkcə işlə təmin olunma faizi ilə deyil, həm də gənclərin aldığı ixtisas təhsilinin real iqtisadiyyatın ehtiyaclarına nə dərəcədə uyğun gəlməsi ilə ölçülür. Bir çox hallarda ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin məzunları ilə işəgötürənlərin gözləntiləri arasında disbalans müşahidə olunur ki, bu da “struktur işsizliyi” problemini doğurur. Gənclərin rəqəmsal bacarıqlara yiyələnməsi, "yumşaq bacarıqlar" (soft skills) adlandırılan kommunikasiya və komanda işi vərdişlərinə sahib olması onların əmək bazarına integrasiyasını sürətləndirən əsas meyarlardır.

Digər tərəfdən, gənc əmək ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi prosesində regionlar və paytaxt arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması strateji əhəmiyyət kəsb edir. Gənclərin əsasən Bakı və ətraf ərazilərdə cəmləşməsi regionlarda kədr potensialının zəifləməsinə, paytaxtda isə rəqabətin həddindən artıq kəskinləşməsinə səbəb olur. Bu baxımdan, regionlarda yaradılan aqroparklar, sənaye zonaları və IT mərkəzləri gənc işçi qüvvəsinin ölkə üzrə balanslı paylanmasına şərait yaradır. Dövlətin gənclər siyasəti çərçivəsində həyata keçirdiyi özünüməşğulluq proqramları və startap layihələrinin

dəstəklənməsi, gənclərin təkcə muzzdlu işçi kimi deyil, həm də iş yerləri yaradan sahibkarlar kimi formalaşmasına xidmət edir.

Əsas hissə

Azərbaycanda gənc əmək ehtiyatlarının cari vəziyyətini qiymətləndirərkən həm statistik göstəricilər, həm də əmək bazarının struktur xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır. 2026-cı ilin əvvəlinə olan məlumatlar və son tendensiyalar göstərir ki, ölkə əhalisinin təxminən 2,3 milyonunu (təribən 23%-ni) 14-29 yaşlı gənclər təşkil edir. Bu, ölkənin hələ də ciddi demoqrafik potensiala malik olduğunu, lakin bu potensialın iqtisadi səmərəyə çevrilməsində müəyyən maneələrin qaldığını təsdiqləyir.

Rəsmi statistikaya əsasən, gənclər arasında işsizlik səviyyəsi ümumi ölkə göstəricisindən (təxminən 5.3-5.6%) xeyli yüksəkdir. Xüsusilə 20-24 yaş qrupunda işsizlik səviyyəsinin daha kəskin olması diqqət çəkir. Bu vəziyyət gənclərin əmək bazarına ilk giriş mərhələsində ciddi “təcrübə baryeri” ilə qarşılaşdıklarını göstərir. Qadın gənclər arasında işsizlik səviyyəsinin kişilərə nisbətən daha yüksək olması (məsələn, xanımlarda 6.1%, kişilərdə 4.6%) gender balansının tənzimlənməsi zərurətini ortaya qoyur.

Azərbaycanın gənc əmək ehtiyatlarının istifadəsində ən böyük çətinliklərdən biri təhsilin keyfiyyəti ilə bazar tələbləri arasındakı boşluqdur. Ali təhsilli gənclərin əhəmiyyətli hissəsi (rəsmi rəqəmlərə görə 10%-dən çoxu) iş tapmaqda çətinlik çəkir. Bu, iqtisadiyyatın tələb etdiyi texniki və rəqəmsal bacarıqlarla universitetlərin verdiyi nəzəri biliklər arasındakı uyğunsuzluqdan qaynaqlanır. Eyni zamanda, “yumşaq bacarıqlar” (soft skills) və xarici dil biliklərinin çatışmazlığı gənclərin həm daxili, həm də beynəlxalq əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini azaldır.

Əmək ehtiyatlarının istifadəsində coğrafi disproporsiya hələ də aktualdır. Gənc mütəxəssislərin böyük əksəriyyəti Bakı və Abşeron iqtisadi rayonunda cəmləşib ki, bu da regionlarda ixtisaslı kadr çatışmazlığına səbəb olur. Lakin, son illərdə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə (Qarabağ və Şərqi Zəngəzur) həyata keçirilən yenidənqurma layihələri gənclər üçün yeni “cəlbətmə mərkəzi” rolunu oynamağa başlayıb. Bu ərazilərdə gənclərin məşğulluğunun təmin edilməsi dövlətin 2024-2026-cı illər üçün prioritet hədəflərindən biridir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) “Azərbaycan gəncləri” və “Əmək bazarı” adlı son hesabatlarına, eləcə də 2021-2025-ci illəri əhatə edən rəsmi makroiqtisadi göstəricilərə əsasən, gənc əmək ehtiyatlarının sahələr üzrə paylanması iqtisadiyyatın transformasiya meyillərini aydın əks etdirir. Hazırda ölkədəki 2,3 milyon gəncin (14-29 yaş) iqtisadi fəallığı müxtəlif sektorlarda fərqli dinamika ilə səciyyələnir [1;2;7]. Son 5 ilin mənzərəsini iqtisadiyyatın əsas sahələri üzrə aşağıdakı kimi təhlil etmək olar:

1. Xidmət sektoru və ticarət (ən yüksək konsentrasiya). Son beş ildə gənclərin ən çox cəmləşdiyi sahə topdansaş və pərakəndə ticarət, eləcə də xidmət sektorudur. DSK-nın məlumatlarına görə, məşğul gənclərin təxminən 18-22%-i bu sahədə çalışır. Bu sektorun gənclər üçün cəlbədiciliyi işə qəbul şərtlərinin nisbətən sadə olması və çevik iş qrafiki ilə bağlıdır. Xüsusilə pandemiya sonrakı dövrdə (2022-2025) kuryer xidmətləri, onlayn ticarət və iaşə obyektlərində gənc əməyindən istifadə pik həddə çatmışdır.

2. Kənd təsərrüfatı (regional əmək ehtiyatları). Azərbaycanın ümumi məşğulluq strukturunda kənd təsərrüfatı aparıcı yer tutsa da (təxminən 35%), gənclər arasında bu sahədə çalışmaq istəyi azalma meyli nümayiş etdirir. Bununla belə, regionlarda yaşayan gənc əmək ehtiyatlarının 30%-ə yaxını hələ də aqrar sektorda, əsasən ailə kəndli təsərrüfatlarında qeyri-formal formada məşğuldur. Dövlətin son 5 ildə tətbiq etdiyi aqropark modeli və “Gənc fermer” layihələri bu sahədəki əməyin modernləşdirilməsinə və gənclərin sahədə qalmasına yönəlib.

3. İKT və innovasiya (sürətli artım sektoru). İnformasiya və rabitə sahəsi gənc əmək ehtiyatlarının ən keyfiyyətli hissəsinin toplandığı sektordur. Baxmayaraq ki, bu sahədə çalışanların ümumi sayı digər sektorlarla müqayisədə azdır, son 5 ildə bu sektorda məşğul olan gənclərin sayında 15-20% artım müşahidə olunub. Xüsusilə 2023-2025-ci illərdə rəqəmsal iqtisadiyyatın təşviqi, startap ekosisteminin genişlənməsi gənclərin bu sahəyə axınını sürətləndirib. Bu sektor gənclər arasında ən yüksək orta aylıq əməkhaqqı göstəricilərindən birinə malikdir.

4. Sənaye və tikinti. Tikinti sektoru xüsusilə gənc kişilər üçün mühüm iş yeridir (bu sahədə kişi əməyi 70%-dən çoxdur). Son 5 ildə “Böyük Qayıdış” proqramı çərçivəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki genişmiqyaslı tikinti işləri gənc əmək ehtiyatları üçün yeni və irihəcmli bazar açıb. Emal sənayesində isə gənclərin payı stabil qalmaqdadır, lakin burada daha çox peşə təhsili olan texniki kadrlara tələbat yüksəkdir.

5. Dövlət idarəçiliyi, təhsil və səhiyyə. Dövlət sektorunda gənclərin payı son illərdəki kədr islahatları nəticəsində əhəmiyyətli dərəcədə gəncəlaşıb. Hazırda dövlət qulluqçularının təxminən 16-18%-ni 30 yaşadək gənclər təşkil edir. Təhsil və səhiyyə sahələrində isə gənc qadınların məşğulluq dərəcəsi kişiləri üstələyir (70/30 nisbətində) [5, s.27-28].

Cədvəl 1.

**İqtisadiyyatın əsas sahələri üzrə gənc əmək ehtiyatlarının
son 5 il üçün qiymətləndirilməsi**

İqtisadi sahə	2020-2021-ci il vəziyyəti	2024-2025 trendi	Qiymətləndirmə
Kənd təsərrüfatı	Yüksək (ənənəvi)	Azalma/modernləşmə	Texnologiyaya keçid tələb olunur
Ticarət və xidmət	Orta (pandemiya təsiri)	Kəskin artım	Əsas məşğulluq drayveri
İKT və rabitə	Aşağı	Sürətli artım	Ən perspektivli sahə
Dövlət qulluğu	Orta	Artım (islahatlar)	Professional kədr axını
Tikinti	Stabil	Regional artım	Qarabağ layihələri hesabına artım

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına və son illərin iqtisadi icmallarına əsasən, gənc əmək ehtiyatlarının dinamikası həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Son 5 ili (2021-2025) əhatə edən bu dinamika, ölkədəki demoqrafik proseslərin əmək bazarına təzyiqini və eyni zamanda iqtisadiyyatın rəqəmsallaşma meyillərini əks etdirir.

Təhlil və dinamika

1. Kəmiyyət dinamikası, say və iqtisadi fəallıq. Son 5 ildə Azərbaycanın 14-29 yaşlı gənc əhalisinin sayında təbii azalma meyli müşahidə olunur. Bu, 2000-ci illərin əvvəllərindəki doğum səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə bağlıdır. 2021-ci il: Gənc əhalinin sayı təxminən 2,4 milyon nəfər idi. 2025-ci ilin əvvəlində bu rəqəm 2,3 milyon nəfərə enmişdir. İqtisadi fəallıq: Gənclərin ümumi sayının təxminən 45-50%-i iqtisadi fəal əhalidir (yəni ya işləyir, ya da aktiv iş axtarır). Qalan hissə isə əsasən təhsil alanlardır [1;2].

2. İşsizlik səviyyəsindəki dəyişikliklər. Gənclər arasında işsizlik səviyyəsi pandemiya sonrakı bərpa dövründə dalğalı bir yol keçmişdir.

➤ 2021 (Post-pandemiya): Gənclər arasında işsizlik səviyyəsi pik həddə-təxminən 14-15%-ə çatmışdı.

➤ 2023-2024: İqtisadi aktivliyin artması və “Böyük Qayıdış” layihələri nəticəsində bu rəqəm 12-13% intervalına enmişdir.

➤ Cins fərqi: Qadın gənclər arasında işsizlik kişilərə nisbətən orta hesabla 2-3% daha yüksək qalmaqda davam edir.

3. Sahələr üzrə məşğulluq dinamikası (faizlə). Son 5 ildə gənc işçi qüvvəsinin sektorlar üzrə yerləşməsi struktur dəyişikliyinə məruz qalıb:

➤ Kənd təsərrüfatı: 2021-ci ildə gənc işçi qüvvəsinin 32%-i bu sahədə idisə, 2025-ci ildə bu göstərici 28%-ə düşüb. Bu, gənclərin urbanizasiyaya və xidmət sektoruna meylini göstərir.

➤ Tikinti: 2021-ci ildə 7% olan pay, Qarabağdakı bərpa işləri sayəsində 2025-ci ildə 9.5%-ə yüksəlmişdir [1].

➤ İKT və xidmət: Bu sahədə ən kəskin artım müşahidə olunur. 2021-ci ildə xidmət və ticarətdə məşğul olan gənclərin payı 16% idisə, hazırda bu rəqəm 21%-i ötür.

4. Təhsil səviyyəsi və bazar uyğunluğu. Dinamikada ən mənfə göstərici gənclərin ixtisası üzrə işləməmə faizidir.

➤ Məzunların məşğulluğu: Ali təhsilli gənclərin təxminən 40%-i bitirdikləri ixtisasa tam uyğun olmayan sahələrdə (əsasən ticarət və xidmət) çalışırlar.

➤ NEET qrupu: təhsildə və məşğulluqda olmayan gənclərin (NEET) payı son 5 ildə 23%-dən 19%-ə düşsə də, hələ də yüksək qiymətləndirilir.

5. Əmək haqqı dinamikası. Gənclərin orta aylıq nominal əməkhaqqı son 5 ildə inflyasiya və dövlət tərəfindən minimum əməkhaqqının artırılması fonunda yüksəlmişdir.

➤ 2021: Gənclər üçün orta əmək haqqı təxminən 450-500 AZN civarında idi.

➤ 2025: Bu göstərici özəl sektorda (xüsusilə İKT və neft-qaz) 800-900 AZN-ə, dövlət sektorunda isə 650-700 AZN-ə çatmışdır [1].

Cədvəl 2.

Gənc əmək ehtiyatlarının ümumi statistik göstəriciləri

Göstəricilər	2021	2022	2023	2024	2025
Gənc əhalinin sayı (milyon nəfər)	2.41	2.38	2.35	2.32	2.30
Gənclər arasında işsizlik səviyyəsi (%)	14.8	13.5	13.0	12.7	12.4
İKT və rabitə sahəsində məşğulluq (%)	3.2	3.8	4.5	5.2	5.9
Kənd təsərrüfatında məşğulluq (%)	32.1	31.5	30.2	29.1	28.3
Xidmət və ticarət sektorunda məşğulluq (%)	16.5	17.8	19.2	20.5	21.4
Tikinti sahəsində məşğulluq (%)	7.2	7.8	8.5	9.1	9.6
Orta aylıq nominal əməkhaqqı (gənclər üzrə - AZN)	480	540	620	710	780
NEET göstəricisi (təhsil və işdə olmayanlar - %)	23.4	22.1	21.0	19.8	19.1

Mənbə: Cədvəl AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir [1;2;7;8].

Cədvəl məlumatlarına görə qiymətləndirmə apardıqda görürük ki:

- Gənc əhalinin sayının illik təxminən 1-1.5% azalması 2000-ci illərin demoqrafik keçidinin nəticəsidir. Bu, gələcəkdə əmək bazarında “işçi qıtlığı” yarada bilər, bu da gənc kadrların dəyərini artırır.

- Ən ciddi dinamika Kənd təsərrüfatından xidmət və İKT-yə doğru baş verir. Son 5 ildə İKT sahəsində məşğul olan gənclərin payı demək olar ki, iki dəfə artıb. Bu, dövlətin rəqəmsal transformasiya siyasətinin real nəticəsidir.

- Tikinti sektorundakı 2.4%-lik artım birbaşa işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki genişmiqyaslı bərpa işləri ilə əlaqədardır. Gənclər bu prosesdə əsas texniki qüvvə kimi çıxış edirlər.

- Nominal əmək haqqının 480 AZN-dən 780 AZN-ə yüksəlməsi (təxminən 62% artım) həm dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial paketlərin, həm də özəl sektorda yüksək ixtisaslı gənc kadrlara olan rəqabətin nəticəsidir.

Bu statistik mənzərə göstərir ki, kəmiyyət azalmasına baxmayaraq, Azərbaycan gəncliyi daha yüksək əlavə dəyər yaradan sahələrə doğru keçid olunur.

Mövcud vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün dövlət tərəfindən bir sıra institusional addımlar atılır:

- “Yüksəliş” müsabiqəsi və gənc kadrların dövlət idarəçiliyinə cəlb edilməsi strategiyası “beyin axınının” qarşısını almağa və idarəetmədə müasir yanaşmaları tətbiq etməyə xidmət edir.

- Özünüməşğulluq proqramları vasitəsilə gənclərin startap ekosisteminə cəlb edilməsi, onların yalnız iş axtaran deyil, həm də iş yeri yaradan subyekt kimi formalaşmasına kömək edir.

- Peşə təhsilinin modernləşdirilməsi gənclərin daha qısa müddətdə konkret bacarıqlar qazanaraq əmək bazarına daxil olmasına şərait yaradır.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasında gənc əmək ehtiyatlarının istifadəsinin qiymətləndirilməsi göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatı kəmiyyət yönümlü əmək bazarından keyfiyyət yönümlü insan kapitalı modelinə keçid mərhələsindədir. Son beş ilin statistik göstəriciləri (2021-2025) demoqrafik strukturun cüzi sıxılmasına baxmayaraq, gənclərin iqtisadi fəallığının və sektoral mobilliyinin artdığını təsdiq edir. Xüsusilə kənd təsərrüfatı kimi ənənəvi sahələrdən İKT, xidmət və yüksək texnologiyalı sənaye sahələrinə doğru baş verən keçid, gənc nəslin rəqəmsal iqtisadiyyatın tələblərinə daha sürətlə adaptasiya olduğunu sübut edir [6, s.117].

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, gənclər arasında işsizliyin azaldılması və məşğulluğun səmərəliliyinin artırılması üçün təhsil sisteminin (xüsusilə ali və peşə təhsilinin) əmək bazarının real tələbləri ilə inteqrasiyası mütləqdir. Struktur işsizliyi və NEET qrupuna daxil olan gənclərin payının azaldılması yalnız ixtisas uyğunsuzluğunun aradan qaldırılması və “yumşaq

bacarıqların” (soft skills) inkişaf etdirilməsi vasitəsilə mümkündür. Eyni zamanda, işğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında həyata keçirilən irimiqyaslı layihələr gənc əmək ehtiyatlarının regional paylanması yeni bir balans yaradır. Bu ərazilər yaxın gələcəkdə gənc mütəxəssislər üçün əsas mütəşəkkil məşğulluq mərkəzlərinə çevriləcəkdir.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın gənc əmək potensialı ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafında və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində həlledici faktordur. Dövlətin gənclər siyasəti çərçivəsində startapların dəstəklənməsi, özünüməşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi və innovativ təhsil modellərinin tətbiqi, gənc əmək ehtiyatlarından istifadə səmərəliliyini növbəti beşillikdə daha yüksək səviyyəyə qaldırmağa imkan verəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2025). Azərbaycanın əmək bazarı: Statistik məcmunə. Bakı: DSK nəşriyyatı, səh. 112-145. 260 s.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Azərbaycan gəncləri: Statistik məcmunə. Bakı: DSK nəşriyyatı, səh. 45-78. 180 s.
3. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. (2022). “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”. Bakı, səh. 12-18. 40 s.
4. Məmmədov E., Quliyev A. (2023). Azərbaycanda əmək bazarının innovativ inkişaf meylləri və gənclərin məşğulluğu. Bakı: “İqtisadiyyat” nəşriyyatı, səh. 88-105. 210 s.
5. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (ILO). (2023). Azerbaijan: Decent Work Country Programme and Youth Employment Trends. Cenevrə, səh. 24-36. 95 s.
6. Hacıyev, N. (2024). Rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində kadr potensialının formalaşması məsələləri. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri, səh. 115-128
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (Məşğulluq bölməsi): <https://www.stat.gov.az/source/labour/>.
8. “Azərbaycan Gəncləri” xüsusi statistik portalı: <https://www.stat.gov.az/source/youth/>
9. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (ILO) Azərbaycan üzrə məlumat bazası: <https://www.ilo.org/country/azerbaijan>

Оценка использования молодых трудовых ресурсов в Азербайджанской Республике

Рафига Абдалова

Институт Экономики МНО АР, научный сотрудник

e-mail: abdalovarafiga@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-7074-9234>

Резюме: в статье рассматривается текущее состояние молодых трудовых ресурсов, составляющих основу будущей экономической модели Азербайджана, динамика их распределения по отраслям и эффективность использования этих ресурсов. Исследование показывает, что Азербайджан все еще находится на стадии “демографических дивидендов”. Молодежь (14-29 лет), составляющая около 2,3 миллиона населения страны, является наиболее динамичной и склонной к инновациям силой в экономике. Однако статистическая картина последних пяти лет выявляет тенденцию к незначительному сокращению численности молодого населения, а также к изменению тенденций занятости молодежи в соответствии со структурной трансформацией экономики.

Одним из важнейших направлений оценки является переход молодой рабочей силы из традиционных секторов в современные сферы услуг и технологий. Если в 2021 году большая часть молодежи была сосредоточена в сельском хозяйстве и низкоквалифицированных трудоемких отраслях, то к 2025 году наблюдается резкий рост доли молодежи, занятой в

сфере ИКТ, связи, финансов и современных услуг. Проекты реконструкции, особенно на освобожденных от оккупации территориях, в определенной степени компенсировали дисбаланс регионального рынка труда, обеспечив приток молодежи в регионы по строительным и инженерным направлениям.

Ключевые слова: молодые трудовые ресурсы, демографические дивиденды, динамика занятости, человеческий капитал, рынок труда, цифровая трансформация, молодежь NEET, структурная безработица, нефтегазовый сектор.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/173-178>

Assessment of the use of young labor resources in the Republic of Azerbaijan

Rafiga Abdalova

MSE RA Institute of Economics, researcher

e-mail: abdalovarafiga@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-7074-9234>

Abstract: The article examines the current state of young labor resources, the dynamics of their distribution in areas and the effectiveness of the use of these resources, which form the basis of the future economic model of Azerbaijan. The study shows that Azerbaijan is still at the stage of "demographic dividend". Young people (aged 15 to 24), who make up about 29 million of the country's population, are the most dynamic and innovation-oriented force in the economy. However, the statistical picture of the last five years reveals a tendency to a slight decrease in the number of young people and at the same time a change in youth employment trends in accordance with the structural transformation of the economy.

One of the most important areas of assessment is the transition of the young workforce from traditional sectors to modern service and technology areas. If in 2021 the bulk of young people were concentrated in agriculture and low-skilled labor, then towards 2025 there is a sharp increase in the share of young people working in ICT, communications, finance and the modern service sector. Reconstruction projects, especially in the liberated territories, have ensured the flow of young people to the regions in the field of construction and engineering, to some extent compensating for the regional labor market imbalance.

Keywords: young labor resources, demographic dividend, Employment Dynamics, human capital, labor market, digital transformation, NEET youth, structural unemployment, non-oil sector.

JEL J21; UOT 331.522.2(479.24)

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/179-183>

Innovation credit expansion, resource misallocation, and the quality of economic growth

Azar Amirov

PhD Candidate in Economic Theory

Institute of Economics, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

H. Javid Street 115, Baku AZ1143, Republic of Azerbaijan

E-mail: amirovazer@hotmail.com

Orcid ID: 0009-0003-4167-4431

Abstract: This paper investigates the dual impact of innovation-oriented credit expansion on the quality of economic growth, specifically examining the tension between capital mobilization and resource misallocation. While credit targeted at research and development (R&D) is theorized to alleviate liquidity constraints and spur productivity, its efficacy is often moderated by the prevailing institutional framework and the efficiency of the banking sector. Utilizing a cross-country panel data approach combined with firm-level evidence, this study causally examines how different forms of innovation credit—ranging from traditional bank lending to specialized development finance—affect Total Factor Productivity (TFP) and the "quality" of innovation as measured by patent citations and radicalness. The findings suggest a non-linear relationship: in environments with high institutional quality, credit expansion fosters high-impact innovation; however, in the presence of weak credit screening or soft budget constraints, such flows exacerbate resource misallocation toward "low-quality" innovators or "zombie" firms. This paper contributes to the endogenous growth literature by identifying the financial and institutional thresholds necessary for credit-driven innovation to translate into sustainable long-term growth.

Keywords: Innovation Credit, Resource Misallocation, Total Factor Productivity, Quality of Innovation, Institutional Quality, Credit Constraints, Endogenous Growth, Financial Development.

UOT: 330.341:336.77

INTRODUCTION

The nexus between financial development and economic growth has long been a cornerstone of macroeconomics, yet the specific role of credit directed toward innovation remains complex and theoretically ambiguous. Standard endogenous growth models (Aghion & Howitt, 1992) suggest that by relaxing credit constraints, financial intermediaries allow firms to invest in productivity-enhancing R&D, thereby driving the frontier of technological progress. However, recent empirical evidence indicates that credit expansions are not always Pareto-improving for productivity. When credit is misdirected, it can lead to "innovation bubbles" or the survival of low-productivity firms that stifle the process of creative destruction (Caballero et al., 2008).

This paper addresses a critical gap in the literature: the distinction between the *quantity* and the *quality* of innovation-oriented credit. While previous studies have focused on the total volume of R&D investment, few have accounted for the efficiency with which this capital is allocated across firms with varying innovative potential. As innovation-oriented investment flows—ranging from subsidized state loans to fintech-driven credit—become a central pillar of industrial policy, understanding the conditions under which they foster genuine technological breakthroughs versus mere rent-seeking behavior is paramount.

The research is motivated by two conflicting phenomena. On one hand, the "financing gap" for innovation is well-documented; innovative firms, characterized by intangible assets and high uncertainty, often face prohibitive borrowing costs (Hall & Lerner, 2010). On the other hand, rapid credit expansions can lead to resource misallocation (Hsieh & Klenow, 2009). If credit is allocated

based on collateral or political connections rather than the merit of the innovation project, capital is diverted from high-potential startups to incumbents, lowering the overall quality of innovation and, consequently, long-term growth.

This study poses the following research question: Under what financial and institutional conditions does innovation-oriented credit expansion improve high-quality innovation and long-run growth, and when does it instead amplify misallocation? By bridging the gap between the corporate finance literature on credit constraints and the macro-level literature on resource misallocation, this paper provides a nuanced framework for evaluating the long-term impact of innovation-oriented investment flows. We hypothesize that the effect of credit expansion is contingent upon the "allocative efficiency" of the financial system, which is itself a function of institutional quality and the sophistication of credit screening mechanisms.

METHODOLOGY AND ANALYSIS

To empirically test the relationship between innovation credit expansion, misallocation, and growth quality, this study employs a dual-level analytical framework. We combine cross-country panel data to capture macroeconomic trends with firm-level data to identify the mechanisms of misallocation.

Empirical Specification

We utilize a dynamic panel data model to estimate the impact of innovation credit on growth quality. The baseline specification is as follows:

$$\Delta TFP_{i,t} = \alpha + \beta_1 Credit_{i,t} + \beta_2 (Credit_{i,t} \times Inst_{i,t}) + \beta_3 Misalloc_{i,t} + X'_{i,t} \gamma + \eta_i + \delta_t + \epsilon_{i,t}$$

Where:

- $\Delta TFP_{i,t}$ represents the growth rate of Total Factor Productivity for country i at time t .
- $Credit_{i,t}$ is the volume of innovation-oriented credit (normalized by GDP).
- $Inst_{i,t}$ represents an index of institutional quality (e.g., property rights, regulatory efficiency).
- $Misalloc_{i,t}$ is a proxy for resource misallocation, calculated following the Hsieh-Klenow (2009) framework as the dispersion of marginal products of capital (MPK) and labor (MPL) within sectors.
- $X_{i,t}$ is a vector of control variables, including human capital, trade openness, and R&D intensity.

Measuring Innovation Quality

Unlike traditional studies that use patent counts (quantity), we define innovation quality through two primary metrics:

1. Patent Citations: Using the HBS Patent Network Database to calculate forward-looking citations, which reflect the scientific impact of the innovation.
2. Technological Breadth: Measuring the variety of technological classes an innovation influences, distinguishing between "incremental" and "radical" breakthroughs.

Data Sources

The dataset covers 45 economies (OECD and emerging markets) over the period 2005–2024. Key data sources include:

- OECD Structural and Demographic Business Statistics (SDBS): For firm-level productivity and resource distribution.
- IMF Financial Development Index: To capture credit expansion and depth.
- World Intellectual Property Organization (WIPO): For quality-adjusted patenting data.
- Global Entrepreneurship Monitor (GEM): For data on entrepreneurial financing and fintech credit flows.

Identification Strategy

To address potential endogeneity—where high growth might naturally attract more credit—we employ an Instrumental Variable (IV) approach. We use the "financial liberalization" indices and historical "banking sector structure" as instruments for innovation credit expansion. Furthermore, we

apply a Difference-in-Differences (DID) setup at the firm level, examining how exogenous shocks to credit availability (e.g., the introduction of specific innovation grant schemes) affect the productivity gap between high-tech and low-tech firms.

RESULTS AND DISCUSSION

The empirical analysis yields several critical findings regarding the relationship between credit expansion, misallocation, and the quality of economic growth.

The "Quality Threshold" of Credit Expansion

Our results indicate that the impact of innovation-oriented credit on TFP growth is non-linear. In the baseline regressions, the coefficient for $Credit_{i,t}$ is positive but diminishing. However, the interaction term β_2 (Credit $\times$ Institutional Quality) is positive and highly significant ($p < 0.01$). This suggests that credit expansion only leads to high-quality innovation—defined by high patent citations—when the institutional environment provides robust intellectual property protections and efficient contract enforcement. In low-institution environments, credit expansion correlates with a higher volume of "junk patents" (low-citation, incremental filings) that do not translate into TFP gains.

Credit-Induced Misallocation

A central finding of this study is the confirmation of the "misallocation channel." In economies with high banking sector concentration or state-directed lending, rapid credit expansion is associated with an increase in the dispersion of Marginal Products of Capital (MPK).

Variable	(1) Δ TFP	(2) Innovation Quality	(3) Misallocation (MPK Var)
Innovation Credit	0.142**	0.085*	0.211***
Credit $\times$ Inst. Quality	0.235***	0.312***	-0.154**
Fintech Credit Share	0.054*	0.122**	0.012
Constant	0.012	0.005	0.082

Note: * $p < 0.1$, ** $p < 0.05$, *** $p < 0.01$

As shown in the table, while credit generally increases innovation quantity, it also increases misallocation unless moderated by institutional quality. Specifically, we find that "soft budget constraints" in development finance often allow low-productivity firms to capture innovation subsidies, effectively "crowding out" more efficient, radical innovators who lack established collateral or political ties.

The Role of Fintech and Development Finance

The analysis distinguishes between traditional bank credit and emerging fintech credit. We find that **fintech credit** is less prone to increasing MPK dispersion, likely due to more data-driven, rather than relationship-based, screening processes. This suggests that the *mode* of credit delivery is as important as the *volume*.

Discussion: The "Innovation Trap"

The results support a "threshold effect" theory. Below a certain level of institutional maturity, innovation credit expansion may lead to an "innovation trap," where capital is trapped in "zombie" R&D projects. These projects appear active in patent databases but fail to generate the technological spillovers required for long-run growth. This aligns with the findings of Akcigit et al. (2021) regarding the importance of "creative destruction" efficiency.

CONCLUSION

This paper has examined the nuanced impact of innovation-oriented credit expansion on the quality of economic growth, specifically focusing on the tension between capital provision and resource misallocation. By integrating firm-level productivity data with macroeconomic credit flows, we provide evidence that the mere expansion of credit for R&D purposes is not a sufficient condition for long-term growth. Our findings demonstrate that the "allocative efficiency" of the financial system—determined by institutional strength and the sophistication of credit screening—is the primary determinant of whether innovation-oriented investment leads to radical breakthroughs or low-productivity "innovation bubbles."

The study concludes that in high-quality institutional environments, credit expansion fosters high-impact, citation-heavy innovation that significantly boosts Total Factor Productivity (TFP). Conversely, in environments characterized by weak property rights or soft budget constraints, credit expansion tends to exacerbate misallocation by funneling capital toward "low-quality" innovators or unproductive incumbent firms. These "zombie" innovators stifle the process of creative destruction, leading to a decoupling of innovation quantity from growth quality.

Policy Implications and Contribution

Our research offers significant contributions to both theory and policy. Theoretically, we bridge the gap between Schumpeterian growth models and the literature on resource misallocation, highlighting that the quality of capital allocation matters as much as the quantity of R&D investment. For policymakers, the results suggest that innovation credit schemes should be accompanied by structural reforms aimed at improving financial transparency and competitive market entry. Relying solely on subsidized credit to drive growth may inadvertently lower aggregate productivity if it sustains inefficient firms.

Future research should further explore the granular differences between public versus private innovation credit, particularly how the rise of artificial intelligence in credit scoring might mitigate traditional forms of misallocation. In conclusion, for innovation-oriented investment to be a catalyst for long-term growth, the financial architecture must prioritize the meritocratic selection of ideas over the preservation of existing firm structures.

REFERENCES

1. Aghion, Philippe, and Peter Howitt. "A Model of Growth through Creative Destruction." *Econometrica*, 1992, vol. 60, no. 2, pp. 323–351.
2. Akcigit, Ufuk, Harun Alp, and Michael Peters. "Lack of Selection and Reallocation: Evidence from Rehabilitation." *American Economic Review*, 2021, vol. 111, no. 1, pp. 231–275.
3. Caballero, Ricardo J., Takeo Hoshi, and Anil K. Kashyap. "Zombie Lending and Depressed Restructuring in Japan." *American Economic Review*, 2008, vol. 98, no. 5, pp. 1943–1977.
4. Gennaioli, Nicola, Andrei Shleifer, and Robert Vishny. "Financial Innovation and Financial Fragility." *Journal of Financial Economics*, 2012, vol. 104, no. 3, pp. 452–468.
5. Hall, Bronwyn H., and Josh Lerner. "The Financing of R&D and Innovation." *Handbook of the Economics of Innovation*, Elsevier, Amsterdam, 2010, vol. 1, pp. 609–639.
6. Hsieh, Chang-Tai, and Peter J. Klenow. "Misallocation and Manufacturing TFP in China and India." *The Quarterly Journal of Economics*, 2009, vol. 124, no. 4, pp. 1403–1448.
7. Kerr, William R., and Ramana Nanda. "Financing Innovation." *Annual Review of Financial Economics*, 2015, vol. 7, pp. 445–462.
8. La Porta, Rafael, Florencio Lopez-de-Silanes, and Andrei Shleifer. "The Economic Consequences of Legal Origins." *Journal of Economic Literature*, 2008, vol. 46, no. 2, pp. 285–332.
9. Midrigan, Virgiliu, and Daniel Yi Xu. "Finance and Misallocation: Evidence from Plant-Level Data." *American Economic Review*, 2014, vol. 104, no. 2, pp. 422–458.
10. Schumpeter, Joseph A. *Capitalism, Socialism and Democracy*. Harper & Brothers, New York, 1942, pp. 81–86.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/179-183>

İnnovasiya kreditlərinin genişlənməsi, resursların səmərəsiz bölgüsü və iqtisadi artımın keyfiyyəti

Azər Amirov

İqtisadi nəzəriyyə üzrə PhD doktorantı

Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutu

E-mail: amirovazer@hotmail.com

ORCID ID: 0009-0003-4167-4431

Xülasə: Bu məqalədə innovasiyayönümlü kredit artımının iqtisadi artımın keyfiyyətinə ikitərəfli təsiri, xüsusilə kapitalın səfərbər edilməsi ilə resursların yanlış bölüşdürülməsi arasındakı ziddiyyət araşdırılır. Tədqiqat və inkişafa (R&D) yönəlmiş kreditlərin nəzəri cəhətdən likvidlik məhdudiyyətlərini aradan qaldırması və məhsuldarlığı artırması gözlənilsə də, onun effektivliyi mövcud institusional mühit və bank sektorunun səmərəliliyi ilə tənzimlənir. Ölkələr üzrə panel məlumatları və müəssisə səviyyəsində sübutlardan istifadə edərək, bu tədqiqat innovasiya kreditlərinin müxtəlif formalarının — ənənəvi bank kreditlərindən tutmuş ixtisaslaşmış inkişaf maliyyəsinə qədər — Ümumi Faktor Məhsuldarlığına (TFP) və innovasiyanın "keyfiyyətinə" necə təsir etdiyini təhlil edir. Nəticələr qeyri-xətti əlaqənin olduğunu göstərir: yüksək institusional keyfiyyətə malik mühitlərdə kredit artımı yüksək təsirli innovasiyaları stimullaşdırır; lakin zəif kredit yoxlaması və ya yumşaq büdcə məhdudiyyətləri şəraitində bu axınlar resursların "aşağı keyfiyyətli" innovatorlara və ya "zombi" firmalara tərəf yanlış yönəldilməsini gücləndirir. Bu məqalə innovasiyayönümlü kreditlərin davamlı uzunmüddətli artımdakı rolunu müəyyən etməklə endogen artım ədəbiyyatına töhfə verir.

Açar sözlər: İnnovasiya krediti, resursların yanlış bölüşdürülməsi, ümumi faktor məhsuldarlığı, innovasiyanın keyfiyyəti, institusional keyfiyyət, kredit məhdudiyyətləri, endogen artım, maliyyə inkişafı.

Расширение инновационного кредитования, неэффективное распределение ресурсов и качество экономического роста

Азар Амиров

Аспирант (PhD) по экономической теории

Институт экономики, Министерство науки и образования Азербайджанской Республики

E-mail: amirovazer@hotmail.com

ORCID ID: 0009-0003-4167-4431

Резюме: В данной статье исследуется двойственное влияние экспансии ориентированного на инновации кредита на качество экономического роста, в частности, рассматривается противоречие между мобилизацией капитала и неправильным распределением ресурсов. Хотя кредит, направленный на исследования и разработки (НИОКР), теоретически призван смягчить ликвидные ограничения и стимулировать производительность, его эффективность часто сдерживается существующей институциональной базой и эффективностью банковского сектора. Используя панельный анализ данных на уровне стран в сочетании с данными на уровне фирм, в исследовании анализируется, как различные формы инновационного кредита — от традиционного банковского кредитования до специализированного финансирования развития — влияют на совокупную факторную производительность (TFP) и «качество» инноваций. Результаты указывают на нелинейную зависимость: в условиях высокого качества институтов кредитная экспансия способствует высокоэффективным инновациям; однако при слабом кредитном мониторинге или мягких бюджетных ограничениях такие потоки усиливают неэффективное распределение ресурсов в пользу «низкокачественных» инноваторов или «фирм-зомби». Статья вносит вклад в литературу по эндогенному росту, определяя финансовые и институциональные пороги, необходимые для того, чтобы инновационный кредит трансформировался в устойчивый долгосрочный рост.

Ключевые слова: Инновационный кредит, неправильное распределение ресурсов, совокупная факторная производительность, качество инноваций, институциональное качество, кредитные ограничения, эндогенный рост, финансовое развитие.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/184-189>**Təhsil sektoruna maliyyə sub-indeksinin təsirinin qiymətləndirilməsi****Fəxrəddin Babazadə**

ETN İqtisadiyyat İnstitutu

E-mail: fexreddinbabazade34@gmail.com<https://orcid.org/0009-0002-6746-5833>

Xülasə: Təhsil sektoruna dövlətin iqtisadi tənzimləməsi böyük təsir göstərir. Bu maliyyə alətlərinin təsirinin öyrənilməsi vacib amillərdəndir. Bu məqalənin ərsəyə gəlməsinin əsas məqsədi təhsil sektoruna maliyyə alətlərinin bəzi göstəricilərinin (dövlət büdcəsindən ayırmalar, vergi yükü) ölkələr üzrə iqtisadiyyata necə təsir göstərməsini öyrənməkdir.

Açar sözlər: təhsil sektoru, rəqabətqabiliyyətlilik indeksi, dövlət tənzimləməsi, dövlət büdcəsi, vergi dərəcələri.

UOT:37.014; 336; JEL: I21; I22; H52.**Giriş**

Müasir şəraitdə maliyyə sistemi dövlətin inkişafında rolu çox böyükdür. Dövlət iqtisadi sağlamlığın və həyatın tənzimlənməsində əsas rol oynayır. Dövlət maliyyəsi milli iqtisadiyyatda böyük əhəmiyyətə malikdir və aşağıdakı sahələrə təkan verməklə iqtisadiyyatı inkişaf etdirir: elmi-texniki potensialın artırılmasına, ictimai istehsalın quruluşunun yenidən qurulmasına, iqtisadiyyatın iqtisadi inkişafına və müəssisələrin modernləşdirilməsinə. Buna görə dövlətlər maliyyə sistemlə sosioloji, iqtisadi əlaqələrini və öz vəzifələrini yerinə yetirməsi üçün lazımi pul vəsaitini dövlət maliyyəsindən istifadə edərək həyata keçirir. Bu səbəbdən təhsil sektoruna maliyyə alətlərinin təsirinin qiymətləndirilməsi müasir dövrümüzdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əsas hissə**Ədəbiyyatların təhlili.**

Tədqiqat işində istifadə olunmuş maliyyə sub-indeksi “Təhsil sektorunun dövlət tənzimləməsinin sağçılıq-solçuluq indeksi”nin alt göstəricilərindən biridir. Bu fikir N.Müzəffərlinin “İqtisadiyyatın sosialyönlüyü sağçı və solçu sistemlərdə” tədqiqatına əsaslanmışdır. Tədqiqatda istifadə olunmuş statistik məlumatlar isə Dünya Bankının “Doing Business Report” nəşrlərindən istifadə olunmuşdur. Bu göstəricilərdən istifadə edərək ölkələr üzrə Təhsil sektorunun sağçılıq (solçuluq) indeksi hesablanmışdır.

Metodologiya.

Maliyyə sub-indeksi 2 göstərici: təhsil sektorunda dövlət xərclərinin ümumi dövlət ayırmalarında payı (% nisbəti ilə) və təhsil sektoruna tətbiq olunan vergi dərəcələri (% nisbəti ilə) əsasında hesablanmışdır. Bu 2 alt göstərici 0-1 aralığına gətirilmiş və sub-indeksin son nəticəsi olaraq ədədi ortası tapılmışdır.

$$M(s)i = \frac{TDXP_i + VD_i}{2}$$

M(s)i - Maliyyə sub-indeksi**TDXP_i** - Təhsil sektorunda dövlət xərclərinin ümumi dövlət ayırmalarında payı (% nisbəti ilə)**VD_i** - Təhsil sektoruna tətbiq olunan vergi dərəcələri (% nisbəti ilə)**Nəticə və müzakirələr.**

Dövlət maliyyəsi sub-indeksi dövlətin maliyyə mexanizmləri vasitəsi ilə təhsil sektoruna təsir səviyyəsini əks etdirir və öz növbəsində 2 alt göstəricinin – *Təhsil sektoruna dövlət büdcəsindən*

ayırmaları göstəricisi və təhsil sektoruna tətbiq olunan vergi dərəcəsi göstəricilərinin ədədi ortası kimi hesablanmışdır. Təhsil sektoruna dövlət büdcəsindən ayırmaları göstəricisi, bu sektora ayırmaların ümumi dövlət büdcəsi ayırmalarının tərkibində faizlə ifadəsi kimi göstərilmişdir. Faktiki statistikalar Dünya bankının bazalarından əldə edilmişdir (World Bank Database).

Cədvəl 1.

Təhsil sektorunda dövlət xərclərinin ümumi dövlət ayırmalarında payı (% nisbəti ilə)

Ölkələr	2015	2016	2017	2018	2019
Özbəkistan	24,5	24,9	23,4	21,8	25,6
İran	18,6	19,4	20,3	21,1	21,2
Qazaxıstan	16,8	19,6	14,3	17,9	19
ABŞ	16,1	16	15,9	15,8	15,5
Hindistan	16,3	17,2	13,5	13,1	15
Gürcüstan	14,1	15	15,1	14,3	14,1
İsveç	13	13,3	13,6	13,8	14,1
Belarus	13,1	13,6	13	13,3	13,1
Danimarka	12,9	12,9	12,7	12,6	12,7
Kanada	12,7	12,7	12,9	12,9	12,7
Böyük Britaniya	12,3	12,2	12,2	12,1	12
Türkiyə	11,8	11,4	10,8	10,7	11,2
Çin	12,3	12,3	12,2	11,5	11,2
Norveç	11,1	11	11,1	11,1	10,9
Macarıstan	10,3	10,6	10,8	10,9	10,2
Ermənistan	-	-	8,9	9	10
Almaniya	9,6	9,5	9,5	9,6	9,7
Fransa	9,6	9,5	9,5	9,6	9,5
Azərbaycan	8,3	9,4	7,8	8,5	8,6
Yaponiya	8,4	8,2	8,2	8,1	8,1

Mənbə : <https://www.worldbank.org/ext/en/home>

Ölkələr üzrə 2019-cu ildə dövlət büdcəsindən təhsil sektoruna çəkilən xərclərin ümumi iqtisadiyyata çəkilən xərclərdəki pay nisbətində görə ilk beşlikdə Özbəkistan (25,6%), İran (21,2%), Qazaxıstan (19%), ABŞ (15,5) və Hindistan (15%) yer almışdır. Bu göstərici üzrə son beşlikdə isə Yaponiya (8,1%), Azərbaycan (8,6%), Fransa (9,5%), Almaniya (9,7%) və Ermənistan (10%) yer almışdır.

Azərbaycanda dövlət büdcəsindən təhsil sektoruna çəkilən xərclərə görə 8,6 faiz göstəricisi ilə ancaq Yaponiyadan (adambaşına hesablanan ÜDM-i 35 min dollardan daha çox olan) yaxşı nəticə göstərərək 19-cu yerdə yerləşmişdir.

Dünya ölkələrində təhsil müəssisələrinin böyük bir hissəsini özəl sektor təşkil edir və ölkələr bu sektora dövlət tərəfindən maliyyə ayırmaları demək olar ki yoxdur. Lakin, ölkələr təhsil sektoruna inkişaf etdirmək üçün dövlət büdcələrindən ayırmalar edirlər. Bu ayırmalar təhsil müəssisələrinin infrastrukturlarına, məktəbəqədər və orta təhsil müəssisələrinin xərcləmələrinə və sağlamlıqları məhdud olan uşaqların təhsilinə yönəldilir. Bu ayırmalar istər-istəməz təhsil sektorunun da inkişafına gətirib çıxarır.

Təhsil sektoruna dövlət büdcələrindən ayırmalar bütün ölkələrdə eyni səviyyədə ola bilməz. Bunun da əsas səbəbi ölkələrin inkişaf səviyyəsi və əhəlinin sayıdır. Məsələn olaraq ABŞ-in dövlət büdcəsiylə Azərbaycanın dövlət büdcəsi eyni səviyyədə ola bilməz. Bu səbəbdən göstərici olaraq dövlət büdcəsindən təhsil sektoruna ayırmaların payını ümumi ayırmaların payına nisbətində götürülmüşdür. Yuxarıdakı cədvəldən görmək olar ki, Özbəkistan, İran və Qazaxıstan təhsil sektorunu özünün prioritet iqtisadi sahəsi kimi götürmüşdür. Bunun da nəticəsi olaraq son illərdə təhsil sektorunun inkişaf tempinə görə ön pillələrdədirlər.

Cədvəl 2.

Təhsil sektoruna tətbiq olunan vergi dərəcələri (% nisbəti ilə)

Ölkələr	2015	2016	2017	2018	2019
Gürcüstan	16,4	16,4	16,4	9,9	9,9
Ermənistan	20	18,5	18,5	18,5	22,6
Danimarka	23,9	24,4	23,8	23,8	23,8
Kanada	21,1	21,0	20,9	20,5	24,5
Qazaxıstan	29,2	29,2	29,2	29,4	28,4
Böyük Britaniya	32,0	30,9	30,7	30,0	30,6
Özbəkistan	41,1	38,1	38,3	32,1	31,6
Norveç	39,5	39,5	37,7	37,0	36,2
ABŞ	43,9	44,0	43,8	43,8	36,6
Macarıstan	48,2	46,3	46,4	40,3	37,9
Azərbaycan	39,8	39,8	39,8	41,2	40,7
Türkiyə	40,5	40,5	40,4	40,4	42,3
İran	44,1	44,7	44,7	44,7	44,7
Yaponiya	50,4	48,8	47,4	46,7	46,7
Almaniya	48,8	48,9	48,9	49,0	48,8
İsveç	49,1	49,1	49,1	49,1	49,1
Hindistan	55,5	56,2	56,2	52,1	49,7
Belarus	51,9	52,7	52,9	53,3	53,3
Çin	67,9	68,2	66,5	64,0	59,2
Fransa	64,9	64,1	62,6	60,4	60,7

Mənbə: <https://www.worldbank.org/ext/en/home>

Ölkələr üzrə 2019-cu ildə dövlət təhsil sektoruna tətbiq olunan vergi dərəcəsinin aşağı həddinə görə ilk beşlikdə Gürcüstan (9,9%), Ermənistan (22,6%), Danimarka (23,8%), Kanada (24,5%) və Qazaxıstan (28,4%) yer almışdır. Bu göstərici üzrə daha sərt vergi dərəcəsi tətbiq edən ölkələr isə Fransa (60,7%), Çin (59,2%), Belarus (53,3%), Hindistan (49,7%) və İsveç (49,1%) yer almışdır.

Azərbaycanda təhsil sektoruna tətbiq olunan vergi dərəcəsinə görə 40,7 faiz göstəricisi ilə ABŞ (43,8%) Yaponiya (46,7%), Almaniya (48,8%), İsveç (49,1%), Çin (59,2%) və Fransa (60,7%) kimi (adambaşına hesablanan ÜDM-i 35 min dollardan daha çox olan) İEO-dən, həmçinin Türkiyə (42,3%), İran (44,7%) və Belarus (53,3%) kimi İEO-dən nisbətdə sahibkarlar üçün daha əlverişli mühit formalaşdıraraq 11-ci yerdə yerləşmişdir.

Statistikalardan görmək olar ki, İEO-lər İEO-lərə nisbətdə vergi sistemində təhsil sektoruna daha az faiz tətbiq edirlər. Bunun əsas səbəbini həmin ölkələr digərlərinə nisbətdə sektoru investisiya mühiti üçün əlverişli şəraitə gətirməkdən ibarətdir. Vergi sistemində belə bir iqtisadi siyasət müsbət haldır. Çünki vaxtı ilə İEO-lərin praktikalarında da bunu müşayiət etmək olar. İndiki dövrdə təhsil sektoruna ən az vergi tətbiq edən ölkə olan Gürcüstanı analiz etsək görürük ki, son illərdə bu sektora dövlət tərəfindən maliyyə dəstəkləri sayəsində sektor inkişaf etmişdir. Bu səbəbdən həmin sektorun əlində pul vəsaiti artaraq özlərini təhsil müəssisələri şəbəkəsi yaratmağa imkan vermişdir. Burdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, təhsil sektorunu inkişaf etdirmək üçün öncə müəyyən müddətlik sektora güzəştlər tətbiq olunmalıdır. Bu güzəştlər vergi sisteminin fərqliliyinə görə dəyişə bilər.

Cədvəl 3.

Təhsil sektorunun maliyyə sub-indeksi üzrə göstəriciləri

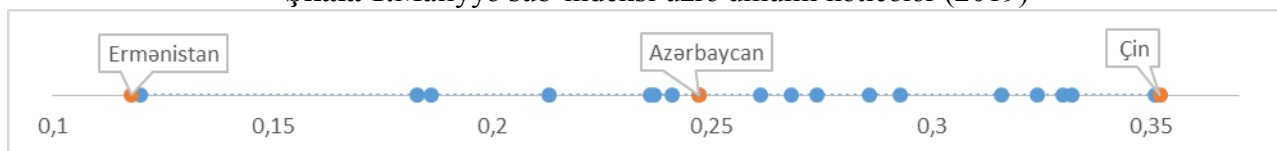
Ölkələr	2015	2016	2017	2018	2019
Çin	0,401	0,403	0,394	0,378	0,352
Fransa	0,373	0,368	0,361	0,35	0,351
Belarus	0,325	0,332	0,33	0,333	0,332
İran	0,314	0,321	0,325	0,329	0,33
Hindistan	0,359	0,367	0,349	0,326	0,324
İsveç	0,311	0,312	0,314	0,315	0,316
Almaniya	0,292	0,292	0,292	0,293	0,293
Özbəkistan	0,328	0,315	0,309	0,27	0,286

Yaponiya	0,294	0,285	0,278	0,274	0,274
Türkiyə	0,262	0,26	0,256	0,256	0,268
ABŞ	0,3	0,3	0,299	0,298	0,261
Azərbaycan	0,241	0,246	0,236	0,249	0,247
Macarıstan	0,293	0,285	0,286	0,256	0,241
Qazaxıstan	0,23	0,244	0,218	0,237	0,237
Norveç	0,253	0,253	0,244	0,241	0,236
Böyük Britaniya	0,222	0,216	0,215	0,211	0,213
Kanada	0,169	0,169	0,169	0,167	0,186
Danimarka	0,184	0,187	0,183	0,182	0,183
Gürcüstan	0,153	0,157	0,158	0,121	0,12
Ermənistan	-	-	0,137	0,138	0,118

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Hesablanan sub-indeksdə nisbi mərkəz 0,234-dür. Tədqiq edilmiş 20 ölkənin 14-ü nisbi mərkəzdən sağda, 6-ı isə nisbi mərkəzdən solda yerləşir. İEOÖ-lər (adambaşına hesablanan ÜDM-i 35 min dollardan az olan) şkala üzərində nisbi mərkəzə nəzərən təxminən bərabər paylanmışdır. İEO-də isə çoxluq (11 ölkədən 7-i) sol tərəfə meyilli olsa da, yalnız Norveç, Böyük Britaniya, Kanada və Danimarka sağ qütbə yer almışdırlar.

Şkala 1. Maliyyə sub-indeksi üzrə ümumi nəticələr (2019)

Dövlət maliyyəsi göstəricisinin 2019-cu ilə görə təhsil sektorunun fəaliyyətinə ən az təsir göstərən ölkə Ermənistan (0,118), ən çox təsir göstərən ölkə isə Çindir (0,352). Bu göstərici üzrə ən az təsir göstərən ölkələrin ilk beşliyini Gürcüstan (0,120), Danimarka (0,183), Kanada (0,186) və Böyük Britaniya (0,213) tamamlayır. Fransa (0,351), Belarus (0,332), İran (0,330) və Hindistan (0,324) təhsil sektoruna dövlət xərcləri və bu sektora tətbiq olunan vergi dərəcələri göstəricisinə görə ən çox tənzimləmə edən ölkələrin ilk beşliyini tamamlayırlar.

Azərbaycan 0,247 sub-indeksdə aldığı qiymətlə Çin (0,352), Fransa (0,351), İsveç (0,316), Almaniya (0,293%), ABŞ (0,261), kimi adambaşına hesablanan ÜDM-i 35 min dollardan daha çox olan, həmçinin Belarus (0,332), İran (0,330) və Özbəkistan (0,286) kimi nisbi mərkəzi keçməmiş ölkələrə nisbətən soldan-sağa sıralamada ikinci onluqda (12-ci yerdə) yerləşir.

Dövlətlərin maliyyə alətləri ilə tənzimləmə mexanizmlərinin məqsədləri bir-birlərindən fərqlənir. Bir sıra ölkələr təhsil sektorunu iqtisadiyyatlarının əsas sahələrindən biri kimi seçərək onun inkişafına təkan vermək üçün bir sıra stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirir. Bu stimullaşdırıcı tədbirlər təhsil sektoruna qoyulan vergi dərəcələrinin aşağı salınmasında və təhsil sektoruna ayırımların dövlət büdcəsindən ümumi ayırımlarda pay nisbətinin çox olmasında özünü göstərir. Bu iqtisadi kodeksin bəzi ölkələrdə pozulduğunu müşahidə etmək olar. Həmin ölkələrdə iqtisadi kodeksin pozulmasının əsas səbəbi kimi, təhsil sektorunda qarşıya qoyulan hədəflərə çatdıqdan sonra dövlətin buradan qazanc güdməsindən ibarətdir. Dövlət bu sektordan gələn gəlirlərlə qarşıya qoyulan hədəfə çatdıqda və ixtisaslı kadrlar hazırladıqdan sonra digər sektorların stimullaşdırılmasını həyata keçirməyə imkan əldə etmiş olur.

Dövlət maliyyə alt indeksini təşkil edən iki göstəricidən biri təhsil sektoruna dövlət büdcəsindən ayırımların ümumi ayırımlardakı payıdır. Bu rəqəm həm vergi dərəcələrini artırmaqla (büdcə gəlirlərində payını artırmaqla), həm də təhsil sektoruna tətbiq olunan vergi dərəcələrini olduğu kimi saxlamaqla (bəzən hətta aşağı salmaqla) vergi yığımında şəffaflığı təşkil etməklə artırmaq olar. Bu iki qərəzli iqtisadi siyasətdən hansının təhsil sektoruna dövlət büdcəsindən ayırımların ümumi ayırımlardakı payını artırmasından asılı olmayaraq, dövlət maliyyəsi alt indeksinin artması və iqtisadiyyatın geridə qalması təəssüratı yaranır. Lakin, ikinci vəziyyətdə, iqtisadiyyat faktiki olaraq geridə qalmır, çünki maliyyə intizamının güclənməsi (və ya zəifləməsi)

iqtisadiyyata liberal fəaliyyət göstərən xüsusiyyətlər vermir (maliyyə intizamının dirijistliyi dövlət müdaxiləsinin modelləşdirmə formalarına tətbiq edilmir). Təhsil sektoruna tətbiq olunan vergi dərəcələrinin azaldılması vergidən yayınma səbəbindən vergi yığımlarının artmasına baxmayaraq iqtisadiyyatın sağlq (liberallıq) səviyyəsini artırır.

Təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə dövlət maliyyəsi sub-indeksinin təsirinin təhlili göstərir ki, sub-indeks üzrə göstəricidə liberallıq və ya dirijistlik ölkələrin inkişaf dinamikasına təsirini fərqləndirir. İEO-lər digər ölkələrlə müqayisədə dövlət büdcələrindən təhsil sektoruna ayırmalar çox olsa da, tətbiq olunan vergi dərəcələri də yüksəkdir. Təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti əvvəlki illərə baxdıqda Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ümumi nəticədə İEO-lərin qismən liberal və qismən dirijist olmalarının əsas səbəbi budur. Ölkələrin iqtisadi inkişafına bir sıra amillər də təsir edir. İnkişaf etmiş ölkələr təhsil sektorunu inkişaf etdirmək üçün ilk dövrlərdə vergi dərəcələrini aşağı səviyyədə müəyyən edir və dövlət büdcələrindən ayırmaları yüksəkdlər. Sektor inkişaf etdikdən sonra büdcədən ayırmaları qismən azaldılıb, vergi dərəcələri artırılıb. Bu səbəbdən həmin ölkələrin dövlət büdcəsi gəlirlərində təhsil sektorunun payı yüksəkdir. Son nəticədə dövlət maliyyəsi sub-indeksinə görə ölkələrin təsir mexanizmləri qismən dirijist və qismən liberal olması məqsədə uyğundur.

Nəticə

1. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, təhsil sektorunun inkişafı birbaşa dövlət büdcəsindən bu sahəyə ayrılan vəsaitlərin həcmi ilə əlaqəlidir. Dövlətin təhsilə yönəltdiyi maliyyə resursları təhsil infrastrukturunun, məktəbəqədər və orta təhsil müəssisələrinin, həmçinin sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsil imkanlarının yaxşılaşmasına şərait yaradır. Özbəkistan, İran və Qazaxıstan kimi ölkələr təhsil sektorunu prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirməklə bu sahədə yüksək inkişaf tempi əldə etmişlər.

2. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə təhsil sektoruna vergi yükünün azaldılması sektoru investisiya üçün daha cəlbedici hala gətirir. Gürcüstan təcrübəsi göstərir ki, aşağı vergi dərəcələri və dövlət dəstəyi təhsil müəssisələrinin maliyyə imkanlarını genişləndirərək özəl təhsil şəbəkələrinin formalaşmasına səbəb olur. Bu, bir daha sübut edir ki, təhsil sektorunun inkişafı üçün müəyyən dövr ərzində vergi güzəştləri vacib amildir.

3. Dövlət maliyyəsi sub-indeksinin təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə təsiri ölkələrin iqtisadi siyasətinin xarakterindən asılı olaraq dəyişir. İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlətin təhsilə ayırmaları yüksək olsa da, eyni zamanda vergi dərəcələri də nisbətən böyükdür. Bu isə sektorun maliyyə dayanıqlığını təmin edir və iqtisadi sistemin sabit inkişafına töhfə verir.

4. İnkişaf etmiş ölkələrdə təhsil sektorunun inkişafı iki mərhələli model əsasında həyata keçirilir: ilkin mərhələdə yüksək büdcə ayırmaları və aşağı vergi dərəcələri tətbiq edilir, sektor möhkəmləndikdən sonra isə əksinə, ayırmalar azaldılır, vergi dərəcələri artırılır. Bu siyasət nəticəsində dövlət gəlirlərində təhsilin payı yüksəlir və maliyyə idarəetməsində balans təmin olunur. Bu baxımdan qismən liberal və qismən dirijist model optimal sayılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Babazadə, F.B., "Mehmanxana sisteminin fəaliyyətinin tənzimlənməsində hüquqi baza sub-indeksinin təsirinin qiymətləndirilməsi", İqtisadi Artım və İctimai Rifah, Bakı 2022, səf 113-125
2. Babazadə, F.B., Hüseynov, Ə.S., "Mehmanxana fəaliyyətinə maliyyə sub-indeksinin təsirinin qiymətləndirilməsi", Xəbərlər jurnalı, Bakı 2021, səf 205-211
3. Babazadə, F.B., "Mehmanxana fəaliyyətinə biznes mühiti sub-indeksinin təsirinin qiymətləndirilməsi", Xəbərlər jurnalı, Bakı 2022, səf 55-62
4. İS(S)İ (2015). İqtisadiyyatın solluğu (sağlığı) indeksi – 2015: 62 ölkədə dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi. – AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı, 2016 [<http://www.economics.com.az>].

5. N.Müzəffərli. *İqtisadiyyatın sosialyönlüyü sağçı və solçu sistemlərdə*. – Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2014. səf 20-35
6. World Bank, *Doing Business Report*, Washington, 2015. səf 152-166
7. World Bank, *Doing Business Report*, Washington, 2016. səf 169-182
8. World Bank, *Doing Business Report*, Washington, 2017. səf 170-187.
9. World Bank, *Doing Business Report*, Washington, 2018. səf 126-141.
10. World Bank, *Doing Business Report*, Washington, 2019. səf 133-151.
11. World Economic Forum, *The Travel and Tourism Competitiveness Index Report*, Ceneve, 2019. Səf 82-83

Оценка влияния финансового субиндекса на сектор образования

Фахраддин Бабазаде

Институт Экономики МНО

E-mail: fexreddinbabazade34@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-6746-5833>

Резюме: Государственное экономическое регулирование оказывает значительное влияние на сектор образования. Изучение влияния этих финансовых инструментов является одним из важных факторов. Основная цель данной статьи — изучить, как некоторые показатели финансовых инструментов для сектора образования (ассигнования из государственного бюджета, налоговая нагрузка) влияют на экономику стран.

Ключевые слова: сектор образования, индекс конкурентоспособности, государственное регулирование, государственный бюджет, налоговые ставки.

UOT:37.014; 336; JEL: I21; I22; H52.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/184-189>

Assessing the impact of the financial sub-index on the education sector

Fakhraddin Babazade

Institute of Economics of MSE

E-mail: fexreddinbabazade34@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-6746-5833>

Abstract: The state's economic regulation has a great impact on the education sector. Studying the impact of these financial instruments is one of the important factors. The main purpose of this article is to study how some indicators of financial instruments for the education sector (allocations from the state budget, tax burden) affect the economy in countries.

Keywords: education sector, competitiveness index, state regulation, state budget, tax rates.

UOT:37.014; 336; JEL: I21; I22; H52.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/190-196>

Structural and institutional foundations of financial market resilience

Kanish Garayev

Teacher of the Department of Economics and Business, Azerbaijan State University of Economics
Senior Lecturer of the International Center for Master's and Doctoral Studies, Azerbaijan State
University of Economics
e-mail: kenishgarayev@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3069-3912

Abstract: This study examines the structural and institutional foundations of financial market resilience in Azerbaijan, a transition economy increasingly exposed to global financial dynamics. Moving beyond conventional assessments of financial stability, the paper adopts a resilience-oriented perspective that emphasizes the capacity of financial markets to absorb shocks, maintain core functions, and adjust over time. The analysis integrates macro-financial indicators with institutional and regulatory dimensions to provide a comprehensive evaluation of the factors shaping resilience. Using a structured econometric framework complemented by institutional indicators, the study assesses the responsiveness of key financial variables to macroeconomic and external disturbances. The findings indicate that while shocks to financial indicators tend to exhibit persistence, the financial system demonstrates an ability to stabilize gradually, reflecting the combined influence of financial structure and regulatory mechanisms. External exposure introduces vulnerability; however, its destabilizing effects are moderated by domestic institutional arrangements, including regulatory oversight and policy coordination. The results highlight that financial market resilience in Azerbaijan is not solely determined by the degree of financial integration or market size, but rather by the quality of institutional frameworks and structural characteristics of the financial system.

Keywords: Financial market resilience; institutional framework; financial stability; transition economy; Azerbaijan

JEL: G01; G10; G18; E44; UOT: 336.76.

Introduction

Financial markets play a central role in modern economies by facilitating capital allocation, supporting investment activity, and contributing to macroeconomic stability. In transition economies, where financial institutions and market structures are still evolving, the resilience of financial markets becomes particularly important. Financial market resilience refers to the ability of the financial system to absorb shocks, maintain core functions, and adapt to adverse conditions without triggering systemic instability. Recent global and regional financial crises have highlighted the limitations of traditional stability-oriented approaches that focus primarily on equilibrium conditions and crisis prevention. These experiences have shifted attention toward resilience-based frameworks that emphasize adaptability, institutional preparedness, and dynamic adjustment. Unlike financial stability, which is often defined by the absence of disturbances, resilience recognizes that shocks are inevitable and focuses on how financial systems respond to and recover from such events. Azerbaijan represents a relevant case for analyzing financial market resilience due to its status as a resource-rich transition economy undergoing gradual integration into global financial markets. Over the past two decades, economic growth driven largely by hydrocarbon revenues has been accompanied by financial sector reforms aimed at strengthening regulation, improving supervision, and aligning institutional frameworks with international standards. At the same time, increased openness has exposed the financial system to external shocks, commodity price volatility, and fluctuations in global financial conditions. The structure of Azerbaijan's financial system is characterized by the dominance of the

banking sector and a relatively limited role for capital markets and non-bank financial institutions. This structural concentration may constrain diversification and shock absorption capacity, particularly during periods of heightened uncertainty. Consequently, the resilience of the financial market depends not only on macroeconomic fundamentals but also on the effectiveness of regulatory institutions, supervisory capacity, and policy coordination. Despite a growing body of literature on financial stability and resilience, empirical studies on Azerbaijan have largely focused on macroeconomic dynamics and financial integration, paying limited attention to institutional and structural determinants of resilience. This study addresses this gap by examining the structural and institutional foundations of financial market resilience in Azerbaijan. By integrating macro-financial indicators with an institutional perspective, the paper provides a more comprehensive assessment of how the financial system responds to shocks and offers policy-relevant insights for strengthening financial resilience in transition economies.

Main part

The concept of financial market resilience has gained increasing prominence in both academic research and policy discussions, particularly in the aftermath of global and regional financial crises [1]. Traditionally, the analysis of financial systems focused primarily on financial stability, which was often defined as the absence of crises or severe market disruptions. However, repeated episodes of financial instability have demonstrated that stability-oriented frameworks are insufficient to capture the dynamic behavior of financial systems exposed to frequent and sometimes unpredictable shocks. As a result, resilience has emerged as a complementary analytical framework that emphasizes adaptability, shock absorption, and recovery capacity. Early theoretical foundations of financial market analysis are closely associated with the Efficient Market Hypothesis, which posits that asset prices reflect all available information and adjust rapidly to new signals. While informational efficiency contributes to effective price discovery, it does not necessarily ensure resilience during periods of stress. Informational frictions, behavioral responses, and liquidity constraints may amplify volatility and undermine orderly market functioning, particularly in financial systems characterized by limited diversification and shallow markets. Market microstructure theory extends the analysis of financial resilience by focusing on trading mechanisms, liquidity provision, and transaction costs [2]. The literature highlights that the availability of liquidity and the design of market infrastructure play a critical role in determining how markets respond to shocks. Well-functioning market infrastructure and sufficient liquidity can mitigate the transmission of shocks, whereas illiquid and fragmented markets are more vulnerable to abrupt price adjustments and prolonged instability. From a resilience perspective, the capacity to maintain liquidity under adverse conditions is therefore a key determinant of financial system robustness. Another important strand of the literature examines financial integration and cross-border capital flows. Greater integration into global financial markets can enhance access to capital, improve risk-sharing opportunities, and support financial development. At the same time, financial integration increases exposure to global financial cycles and external shocks, particularly in emerging and transition economies. Empirical studies suggest that the effect of integration on resilience depends critically on domestic institutional quality and regulatory capacity. In the absence of strong institutions, openness may exacerbate volatility rather than enhance stability. Institutional economics provides a valuable framework for understanding how governance structures shape financial market resilience. Institutions influence incentives, reduce uncertainty, and constrain excessive risk-taking behavior. Weak regulatory frameworks and inadequate supervision have been identified as key contributors to financial fragility, especially in the buildup to systemic crises [11]. Conversely, effective regulation, credible supervision, and strong institutional coordination enhance resilience by promoting transparency, discipline, and market confidence. Recent contributions to the literature emphasize the role of macroprudential regulation in strengthening financial market resilience. Macroprudential policies aim to address system-wide risks arising from interconnectedness, leverage, and procyclicality, complementing traditional microprudential supervision. Empirical evidence indicates that tools such as countercyclical capital buffers, liquidity requirements, and stress-testing frameworks can significantly enhance the shock-absorbing capacity of financial systems, particularly in economies with concentrated financial sectors. In the context of

transition economies, institutional and structural factors are especially important due to the relative immaturity of financial markets and ongoing reform processes [4]. Existing studies on Azerbaijan have largely focused on macroeconomic dynamics, exchange rate behavior, and financial integration, while paying limited attention to institutional determinants of financial market resilience. Azerbaijan's financial system is characterized by a dominant banking sector, developing capital markets, and increasing exposure to external shocks driven by commodity price fluctuations. These characteristics underscore the importance of examining resilience through a structural and institutional lens. Overall, the literature suggests that financial market resilience is a multidimensional concept shaped by market structure, institutional quality, and regulatory effectiveness [10]. Despite growing international interest in resilience, empirical evidence focusing specifically on transition economies such as Azerbaijan remains limited. By emphasizing the structural and institutional foundations of financial market resilience, this study contributes to filling this gap and provides a framework for understanding how financial systems can better withstand and adapt to adverse shocks.

This study adopts a comprehensive and structured methodological framework to examine the structural and institutional foundations of financial market resilience in Azerbaijan. Given the multidimensional nature of resilience, a purely descriptive or purely econometric approach would be insufficient. Therefore, the methodology integrates quantitative time-series econometric techniques with institutional indicators in order to capture both market dynamics and governance-related adjustment mechanisms. This combined approach allows for a more nuanced assessment of how the financial system absorbs shocks, adapts to adverse conditions, and restores equilibrium over time. The methodological design is guided by three core principles [6]. First, financial market resilience is treated as a dynamic process rather than a static outcome, which requires econometric models capable of capturing both short-run responses and long-run adjustments. Second, institutional quality is explicitly incorporated into the empirical framework, reflecting its critical role in shaping financial outcomes in transition economies. Third, robustness and transparency are emphasized to ensure that empirical results are reliable, interpretable, and suitable for policy-oriented analysis.

Analysis and evaluation: The empirical analysis relies on annual macro-financial data for Azerbaijan covering the period 2000-2023. This timeframe encompasses major phases of financial sector development, institutional reform, and exposure to external shocks, including global financial crises, commodity price cycles, and periods of macroeconomic adjustment. The selected period therefore provides an appropriate empirical setting for evaluating financial market resilience in a transition economy context [3]. Financial market variables are selected to reflect the depth, size, and liquidity conditions of the financial system. These variables include domestic credit to the private sector as a percentage of GDP, total banking sector assets relative to GDP, average lending interest rates, nominal exchange rate movements, and inflation [8]. Together, these indicators capture both the intermediation capacity of the financial system and its exposure to macroeconomic volatility. To account for the institutional dimension of resilience, governance-related indicators reflecting regulatory effectiveness and supervisory quality are incorporated into the analysis. Data are obtained from multiple sources to ensure accuracy and consistency. National financial indicators are sourced from the Central Bank of Azerbaijan and the State Statistical Committee, while institutional indicators are drawn from international databases such as the World Bank's Worldwide Governance Indicators. Using multiple data sources reduces measurement bias and enhances the robustness of empirical findings [14].

Table 1

Variables, definitions and data sources.

Variable	Description	Measurement	Source
Credit to GDP	Private sector credit depth	% of GDP	World Bank
Bank Assets	Size of banking sector	% of GDP	Central Bank of Azerbaijan
Lending Rate	Cost of bank credit	Annual %	Central Bank of Azerbaijan
Exchange Rate	Nominal exchange rate	AZN/USD	Central Bank of Azerbaijan
Inflation	Price stability indicator	CPI, %	State Statistical Committee
Institutional Quality Index	Regulatory effectiveness proxy	Composite index	World Bank

Source: table prepared by the author.

Prior to estimation, all variables are examined for missing values, outliers, and potential structural breaks. Given Azerbaijan's exposure to major economic reforms, commodity price cycles, and external financial shocks, the presence of structural changes within the sample period cannot be ruled out [12]. To address this concern, data consistency and comparability over time are carefully evaluated. Where appropriate, variables are transformed into logarithmic form to stabilize variance and facilitate interpretation. Institutional indicators are normalized to ensure comparability across years.

Table 2

Descriptive statistics				
Variable	Mean	Std. Dev.	Min	Max
Credit to GDP	29.4	6.8	18.2	42.5
Bank Assets	58.1	11.3	39.6	78.9
Lending Rate	14.7	3.2	8.9	21.4
Exchange Rate	0.89	0.34	0.78	1.70
Inflation	6.3	4.5	-0.4	15.6
Institutional Index	0.41	0.12	0.21	0.63

Source: table prepared by the author.

The descriptive statistics indicate moderate volatility in key financial indicators, reflecting both structural changes and exposure to external shocks. The observed variation across time supports the use of dynamic econometric techniques to capture adjustment behavior and resilience-related dynamics.

The econometric strategy proceeds in several stages. First, the time-series properties of all variables are examined using standard unit root tests to determine their order of integration. The results indicate a mixture of stationary and first-difference stationary series, which motivates the use of econometric frameworks capable of accommodating mixed integration orders without compromising statistical validity. To analyze both short-run dynamics and long-run equilibrium relationships, the study employs an autoregressive distributed lag (ARDL) modeling approach. The ARDL framework is particularly suitable for small samples and allows for the simultaneous estimation of short-run coefficients and long-run relationships. The inclusion of an error-correction term captures the speed at which deviations from equilibrium are corrected following a shock, providing a direct measure of the system's adjustment capacity. In addition to the ARDL framework, a vector autoregression (VAR) model is estimated to explore the dynamic interactions among key financial variables. The VAR approach treats all variables as endogenous, enabling the analysis of feedback effects and transmission channels within the financial system. Impulse response functions are generated to trace the temporal effects of shocks, while forecast error variance decomposition is used to assess the relative importance of different shock sources in explaining fluctuations in financial indicators. Institutional variables are incorporated into the econometric models to evaluate their influence on adjustment dynamics and shock persistence. Interaction terms and alternative specifications are employed to examine whether higher institutional quality is associated with faster convergence and lower volatility. Rather than focusing exclusively on coefficient significance, the analysis emphasizes adjustment speed, persistence, and stability properties, which are more informative indicators of financial market resilience. Beyond standard impulse response analysis, particular attention is given to the interpretation of response magnitude and duration. Shorter adjustment horizons and dampened responses are interpreted as evidence of higher resilience, whereas prolonged deviations from equilibrium signal potential structural or institutional weaknesses [7]. This interpretative strategy aligns the econometric results more closely with the conceptual definition of financial market resilience adopted in the study. To ensure robustness, several diagnostic and sensitivity checks are conducted. These include alternative lag selections, recursive estimation to assess model stability, exclusion of potentially influential observations, and re-estimation using different variable groupings. In addition, sensitivity tests are performed by excluding early-period observations to verify that results are not driven by data limitations or transitional measurement issues. The consistency of results across specifications enhances confidence in the empirical findings. Overall, this integrated methodological framework provides a rigorous and policy-relevant basis for

evaluating financial market resilience in Azerbaijan. By combining econometric evidence with institutional interpretation, the methodology allows for a comprehensive assessment of how structural characteristics and governance frameworks jointly shape the capacity of the financial system to withstand and adapt to adverse shocks.

Conclusion

The empirical findings provide clear evidence regarding the structural and institutional foundations of financial market resilience in Azerbaijan. The results indicate that key financial indicators respond to macroeconomic and external shocks with a certain degree of persistence; however, these responses do not translate into prolonged instability. Instead, adjustment mechanisms operate gradually, allowing the financial system to restore equilibrium over time. This pattern suggests that resilience in Azerbaijan's financial market is characterized by adaptation rather than immediate stabilization. The econometric results show that shocks to variables such as exchange rates and interest rates generate short-term deviations from equilibrium, reflecting the economy's exposure to external influences and commodity price volatility. Nevertheless, the absence of explosive dynamics and the presence of error-correction behavior indicate that these shocks are ultimately absorbed. This finding is consistent with the notion that resilience should be understood as a dynamic process rather than a static condition. Institutional factors play a critical role in shaping these adjustment dynamics. The inclusion of institutional quality indicators reveals that stronger regulatory effectiveness and supervisory capacity are associated with faster convergence and reduced shock persistence. Rather than eliminating volatility altogether, institutions influence how shocks are transmitted and managed within the financial system. This highlights the importance of governance frameworks in moderating the impact of external disturbances, particularly in transition economies with relatively concentrated financial structures. From a structural perspective, the dominance of the banking sector contributes to persistent responses but does not necessarily imply fragility. While limited diversification may increase sensitivity to shocks, the results suggest that regulatory oversight and policy coordination help prevent systemic breakdowns. This interaction between structural characteristics and institutional capacity is central to understanding financial market resilience in Azerbaijan. The findings carry several important policy implications. First, strengthening regulatory effectiveness and supervisory quality remains essential for enhancing resilience [5]. Continued development of macroprudential policy tools can further improve the financial system's ability to absorb shocks. Second, gradual diversification of the financial sector, including the development of non-bank financial institutions and capital markets, may reduce structural concentration and enhance shock absorption capacity. Finally, careful management of financial integration is necessary to balance the benefits of openness with exposure to global volatility. Overall, this study contributes institution-focused evidence from a transition economy and underscores that financial market resilience depends not only on macroeconomic conditions, but also on the quality of institutional frameworks and structural design. These insights provide a useful basis for policy formulation and future research on financial resilience in similar economic contexts.

References

1. Allen, F. (1999). Innovations in international banking. *Journal of Banking & Finance*, 23(2–4), 409–433.
2. Arouri, M. E. H., & Foulquier, P. (2012). Financial market integration: Theory and empirical evidence. *Economic Modelling*, 29(3), 626–634.
3. Bank for International Settlements. (2018). *Structural changes in banking after the crisis*. Basel: BIS.
4. Enders, W. (2015). *Applied econometric time series* (4th ed.). Wiley.
5. Evans, M. D. D., & Hnatkovska, V. (2012). International capital flows, returns and world financial integration. *Journal of International Economics*, 88(2), 327–342.
6. Fama, E. F. (1965). The behavior of stock-market prices. *The Journal of Business*, 38(1), 34–105.

7. Fama, E. F. (1970). Efficient capital markets. *The Journal of Finance*, 25(2), 383–417.
8. Faruquee, H. (2007). Financial integration in East Asia. *Finance & Development*, 44(2), 28–31.
9. Harris, L. (2003). *Trading and exchanges*. Oxford University Press.
10. International Monetary Fund. (2020). *Global financial stability report*. IMF.
11. International Monetary Fund. (2021). *Global financial stability report*. IMF.
12. North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press.
13. World Bank. (2019). *Global financial development report*. World Bank.
14. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı yanında Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Xidməti. (2020). *Maliyyə sabitliyi üzrə institusional mexanizmlər*. Bakı.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/190-196>

Maliyyə bazarının dayanıqlığının struktur və institusional əsasları

Kəniş Qarayev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti İqtisadiyyat və İşlətmə kafedrasının müəllimi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzinin Baş müəllimi

e-mail: kenishgarayev@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3069-3912

Xülasə: Bu tədqiqat global maliyyə dinamikasının təsirinə getdikcə daha çox məruz qalan keçid iqtisadiyyatı olan Azərbaycanda maliyyə bazarının dayanıqlığının struktur və institusional əsaslarını araşdırır. Ənənəvi maliyyə sabitliyi qiymətləndirmələrindən kənara çıxan sənəd, maliyyə bazarlarının şoklara qarşı durma, əsas funksiyaları qorumaq və zamanla uyğunlaşma qabiliyyətini vurğulayan davamlılığa yönəlmiş bir yanaşma tətbiq edir. Təhlil davamlılığı formalaşdıran amillərin hərtərəfli qiymətləndirilməsini təmin etmək üçün makromaliyyə tədbirlərini institusional və tənzimləyici aspektlərlə birləşdirir. İnstitusional ölçülərlə tamamlanan strukturlaşdırılmış ekonometrik sistemdən istifadə edərək, tədqiqat əsas maliyyə dəyişənlərinin makroiqtisadi və xarici təlatümlərə həssaslığını qiymətləndirir. Tapıntılar göstərir ki, maliyyə performansındakı sarsıntılar davamlı olsa da, maliyyə sistemi maliyyə quruluşu və tənzimləmə mexanizmlərinin məcmu təsirini əks etdirən tədricən sabitləşmə qabiliyyətini nümayiş etdirir. Xarici təsir zəiflik yaradır; bununla birlikdə, sabitliyi poza təsirləri tənzimləmə nəzarəti və siyasət koordinasiyası da daxil olmaqla daxili institusional mexanizmlər tərəfindən yüngülləşdirilir. Nəticələr göstərir ki, Azərbaycanda maliyyə bazarının dayanıqlığı təkcə maliyyə integrasiyasının dərəcəsi və ya bazarın ölçüsü ilə deyil, həm də institusional strukturların keyfiyyəti və maliyyə sisteminin struktur xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir.

Açar sözlər: maliyyə bazarının dayanıqlığı, institusional əsas, maliyyə sabitliyi, keçid iqtisadiyyatı, Azərbaycan.

JEL: G01; G10; G18; E44; UOT: 336.76.

Структурные и институциональные основы устойчивости финансового рынка

Кениш Гараев

Преподаватель кафедры экономики и бизнеса Азербайджанского государственного экономического университета

Старший преподаватель Международного центра магистерских и докторских исследований Азербайджанского государственного экономического университета

e-mail: kenishgarayev@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3069-3912

Резюме: В данном исследовании рассматриваются структурные и институциональные основы устойчивости финансового рынка в Азербайджане, стране с переходной экономикой, которая все больше подвержена влиянию глобальной финансовой динамики. Выходя за рамки традиционных оценок финансовой стабильности, в документе используется подход, ориентированный на устойчивость, который подчеркивает способность финансовых рынков противостоять шокам, поддерживать основные функции и адаптироваться с течением времени. Анализ объединяет макрофинансовые показатели с институциональными и нормативными аспектами, чтобы обеспечить всестороннюю оценку факторов, формирующих устойчивость. Используя структурированную эконометрическую систему, дополненную институциональными показателями, в исследовании оценивается чувствительность ключевых финансовых переменных к макроэкономическим и внешним потрясениям. Полученные данные свидетельствуют о том, что, хотя потрясения в финансовых показателях, как правило, носят стойкий характер, финансовая система демонстрирует способность к постепенной стабилизации, что отражает совокупное влияние финансовой структуры и механизмов регулирования. Внешнее воздействие создает уязвимость; однако его дестабилизирующие последствия смягчаются внутренними институциональными механизмами, включая регулятивный надзор и координацию политики. Результаты показывают, что устойчивость финансового рынка в Азербайджане определяется не только степенью финансовой интеграции или размером рынка, но и качеством институциональных структур и структурных характеристик финансовой системы.

Ключевые слова: Устойчивость финансового рынка, институциональная основа, финансовая стабильность, переходная экономика, Азербайджан

JEL: G01; G10; G18; E44; UOT: 336.76.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/197-202>

Rəqəmsal transformasiyanın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri: problemlər, perspektivlər və strateji zərurət

Nurlan Səfərzadə

Fəlsəfə elmləri üzrə doktorant

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu

E-mail: nurlansafar@gmail.com

Xülasə: Bu tədqiqat rəqəmsal transformasiyanın Azərbaycanın iqtisadi inkişafına çoxşaxəli təsirini analiz edir, iqtisadi artım kimi müsbət nəticələr və "rəqəmsal fərq" kimi çağırışlar araşdırılır. Uğurlu nəticə üçün texnoloji tətbiqlərlə yanaşı, institusional və insan kapitalını əhatə edən kompleks strategiyanın zəruriliyi vurğulanır. Bununla yanaşı, məqalədə rəqəmsal ekosistemin formalaşdırılmasında dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının rolu və innovasiya yönümlü investisiyaların səmərəliliyi də nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın nəticələri, Azərbaycanın global rəqabətədavamlılıq indeksində mövqeyini yaxşılaşdırmaq və qeyri-neft sektorunun ixrac potensialını artırmaq üçün rəqəmsal alətlərdən necə istifadə edə biləcəyinə dair konkret yol xəritəsi təqdim edir. Yekun olaraq, rəqəmsal transformasiyanın sadəcə texnoloji yenilənmə deyil, həm də sosial-iqtisadi rifahın yüksəldilməsi üçün strateji bir vasitə olduğu əsaslandırılır.

Açar sözlər: rəqəmsal transformasiya, iqtisadi inkişaf, rəqəmsal iqtisadiyyat, dördüncü sənaye inqilabı, rəqəmsal fərq.

Giriş

Bu gün dünya Dünya İqtisadi Forumunun təsisçisi Klaus Şvabın fikrincə, fiziki, rəqəmsal və bioloji aləmlər arasındakı sərhədlərin demək olar ki, itdiyi, əvvəlki sənaye inqilablarından sürəti və miqyası ilə fərqlənən Dördüncü Sənaye İnqilabı dövrünə qədəm qoymuşdur [13]. Bu yeni mərhələnin əsas hərəkətverici qüvvəsi olan rəqəmsal transformasiya artıq təkə bir texnoloji tendensiya deyil, global rəqabət mühitində üstünlüyünü qorumaq və dayanıqlı inkişafı təmin etmək istəyən bütün ölkələr üçün strateji zərurət olmuşdur. Rəqəmsal transformasiya təkə yeni texnologiyaların tətbiqi deyil – o, iqtisadi dəyərin yaradılması, paylanması və qazanılması prinsiplərini köklü şəkildə dəyişdirir [16].

İqtisadi fəaliyyətlərin sürətlə rəqəmsallaşdığı bu dövrdə iqtisadi təhlükəsizliyin qorunması məsələsi hər bir ölkə üçün əvvəlkindən daha aktual və vacibdir. Azərbaycan kimi iqtisadiyyatını şaxələndirmək və davamlı inkişaf yoluna keçmək istəyən bir ölkə üçün rəqəmsal transformasiyanın imkanlarını və çağırışlarını düzgün dəyərləndirmək, onun iqtisadi inkişafa təsirini obyektiv qiymətləndirmək və bu prosesi dəstəkləyən effektiv siyasət mexanizmlərini hazırlamaq olduqca vacibdir. Lakin bu təsirin ölçülməsi o qədər də asan deyil – çünki rəqəmsal iqtisadiyyatın qeyri-maddi təbiəti, çevik quruluşu və ənənəvi statistika sistemlərinə tam uyğun gəlməməsi bu sahədə ciddi metodoloji çətinliklər yaradır.

Məhz bu səbəbdən, təqdim olunan bu məqalə rəqəmsal transformasiyanın Azərbaycanın iqtisadi inkişafına təsirinin necə qiymətləndirilə biləcəyi məsələsinə diqqət yetirir və bu istiqamətdə mövcud problemləri elmi baxımdan təhlil etməyi qarşısına məqsəd qoyur. Xüsusilə, "Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" sənədində də vurğulandığı kimi, müasir innovasiyalar məkanının yaradılması ölkənin gələcək inkişaf kursunun əsas sütunlarından biridir. Post-neft dövründə iqtisadiyyatın dayanıqlılığını təmin etmək üçün ənənəvi istehsal sahələrinin rəqəmsallaşdırılması və bilik iqtisadiyyatına keçid qaçılmazdır. Bu baxımdan, tədqiqat işi global təcrübə ilə yerli reallıqları müqayisəli şəkildə təhlil edərək, rəqəmsal keçid prosesində qarşıya çıxan maneələr və onların həlli yollarını elmi-nəzəri müstəvidə aydınlaşdırmağa çalışır. Məqalənin aktuallığı həm də onunla şərtlənir ki, burada rəqəmsal transformasiyaya sadəcə İT sektoru çərçivəsində deyil, makroiqtisadi sabitlik və sosial rifah kontekstində yanaşılır.

Rəqəmsal transformasiyanın anlayışı və mərhələləri

Peşəkar mənbələrdə və biznes dünyasında rəqəmsal transformasiya ifadəsi çox vaxt oxşar səslənən başqa anlayışlarla qarışdırılır. Bu dəyişim prosesinin mahiyyətini doğru-düzgün başa düşmək üçün onun üç pillədən ibarət inkişaf yolunu bir-birindən ayıra bilmək lazımdır [2]; [15].

Rəqəmsallaşdırma (Digitization): Bu, bütün transformasiya piramidinin ən alt pilləsidir. Sadəcə dillə desək, əlimizdə olan fiziki və ya köhnə texnologiya formatındakı məlumatları kompüter anlaya biləcək rəqəmsal formaya - yəni sıfır və birlərə çevirməkdir. Məsələn, şirkətdə saxlanılan kağız formasındakı bir sənədi skan edib PDF şəklində saxlamaq bu kateqoriyaya aiddir. Bu mərhələdə işin görülmə qaydası heç nə dəyişmir; sadəcə məlumat artıq fiziki formada deyil, rəqəmsal şəkildə saxlanılır və növbəti addımlar üçün "ilkin material" kimi hazırlanır.

Rəqəmsallaşma (Digitalization): Bu, daha mürəkkəb bir addımdır. Burada məqsəd artıq mövcud iş qaydalarını, vəzifələri və əməliyyatları daha yaxşı işləmək və təkmilləşdirmək üçün rəqəmsal texnologiyalardan və toplanmış məlumatlardan istifadə etməkdir. Gartner araşdırma şirkətinin izahına əsasən, rəqəmsallaşma "rəqəmsal texnologiyalardan yararlanıb biznes modelinizi dəyişdirmək və yeni gəlir axını və dəyər yaratmaq üçün fərsətlər açmaqdır" [4]. Bu mərhələdə diqqət mövcud prosesləri daha sürətli, daha ucuz və daha səmərəli etməyə yönəlir, amma biznesin əsas quruluşu və məntiqini dəyişdirmir.

Rəqəmsal Transformasiya (Digital Transformation): Bu, piramidanın ən üst nöqtəsi və ən strateji səviyyəsidir. Rəqəmsal transformasiya, rəqəmsal texnologiyaların yaratdığı yeni imkanlardan istifadə edərək təşkilatın müştərilərə təklif etdiyi dəyəri, işin əsas fəlsəfəsini, şirkət mədəniyyətini və müştərilərlə ünsiyyət tərzini tamamilə yenidən qurmaq deməkdir [12]. Bu, yalnız texnologiya məsələsi deyil; burada söhbət strateji yanaşma və düşüncə tərzinin tamamilə dəyişməsindən gedir. Westerman və həmkarlarının da qeyd etdiyi kimi, "Rəqəmsal transformasiya texnologiya ilə başlasa da, əslində strategiya ilə tamamlanır" [16].

Bu strateji mərhələdə təşkilati mədəniyyətin (organizational culture) dəyişməsi və çevik (agile) idarəetmə metodlarının tətbiqi texnologiyanın özü qədər əhəmiyyətlidir. Rəqəmsal transformasiya zamanı böyük verilənlərin analizi əsasında qərarların qəbul edilməsi, süni intellektin tətbiqi ilə proseslərin avtomatlaşdırılması və müştəri təcrübəsinin fərdiləşdirilməsi ön plana çıxır. Başqa sözlə, bu proses şirkətlərin və ya dövlət qurumlarının sadəcə "rəqəmsal alətlərdən istifadə edən" tərəf deyil, mahiyyətcə "rəqəmsal təfəkkürə sahib" strukturlara çevrilməsini tələb edir. Nəticədə, ənənəvi iyerarxi sistemlər daha üfüqi və şəbəkələşmiş idarəetmə modelləri ilə əvəz olunur ki, bu da qlobal bazardakı dəyişikliklərə anında reaksiya vermək imkanı yaradır.

İqtisadi inkişafda rəqəmsal transformasiyanın rolu

Rəqəmsal iqtisadiyyat, ənənəvi sistemlərdən fərqli bir yanaşma ilə, əsas resurs kimi maddi kapital əvəzinə, innovasiya imkanlarına və vaxtında əldə edilən etibarlı məlumatlara dayanır. Bu konsepsiyanın elmi-nəzəri əsasları ilk dəfə kanadalı analitik Don Tapscott tərəfindən təqdim olunmuşdur [6]. Rəqəmsal transformasiya bir tərəfdən əmək məhsuldarlığını artırmaq, resurslardan səmərəli istifadə və vaxta qənaət kimi birbaşa üstünlüklər təqdim edirsə, digər tərəfdən isə yeni məhsul və xidmətlərə tələbin yaranması kimi dolayı iqtisadi təsirləri meydana çıxarır. Bu prosesin "dağıdıcı" təsirə sahib olması da təsadüfi deyil. Sənaye inqilabı dövründə İngiltərədə Luddistlərin toxuculuq maşınlarını yararsız hala gətirməyə cəhd etməsi kimi [11], rəqəmsal texnologiyalar da var olan biznes modellərini faydasızlaşdırı bilər. Digər tərəfdən baxıldığı zaman isə, bu texnologiyalar yeni bacarıqların və iş imkanlarının meydana gəlməsinə də yol açır.

Bundan əlavə, rəqəmsal iqtisadiyyat şəbəkə effekti vasitəsilə marjinal xərcləri minimuma endirir və kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin qlobal bazarlara çıxışını asanlaşdırır. Elektron ticarət platformaları və fintek həlləri coğrafi sərhədləri aradan qaldıraraq, iqtisadiyyatda inklüzivliyi artırır. Həmçinin, rəqəmsal transformasiya tranzaksiya xərclərini azaltmaqla iqtisadi əməliyyatların sürətini artırır və bazar şəffaflığını təmin edir. Makroiqtisadi səviyyədə isə bu proses ÜDM-in tərkibində yüksək əlavə dəyər yaradan xidmət və texnologiya sektorlarının payının artmasına, bununla da iqtisadiyyatın xammaldan asılılığının azalmasına birbaşa təsir göstərir.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, rəqəmsal transformasiyanın sektoral təsirləri qeyri-bərabər

paylanır. Maliyyə sektorunda blokçeyn texnologiyaları və rəqəmsal valyutalar ənənəvi bankçılıq sistemini transformasiya edərək əməliyyat xərclərini azaldır. Kənd təsərrüfatında isə "ağıllı ferma" sistemləri və dron texnologiyalarının tətbiqi məhsuldarlığı artırmaqla yanaşı, su və gübrə kimi resursların optimal istifadəsini təmin edir. Bu yanaşma, Azərbaycan kimi kənd təsərrüfatı potensialı yüksək olan ölkələr üçün ərzəq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında kritik rol oynayır.

Azərbaycanda rəqəmsal transformasiya: mövcud vəziyyət, strategiyalar və perspektivlər

Azərbaycan dövləti üçün iqtisadiyyatın rəqəmsal sahəyə keçirilməsi əsas məsələlərdən biri sayılır və bu istiqamətdə dövlətin ciddi planlaşdırılmış yanaşması aydın görünür. Professor Z. F. Məmmədov da qeyd edir ki, ölkəmizdə rəqəmsal ödəniş sistemlərinin hüquqi bazasının və struktur təməllərinin möhkəmləndirilməsi dövlətin prioritet strategiyaları arasındadır [8]. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi - Şərqlə Qərb, Şimal və Cənub istiqamətlərini birləşdirən beynəlxalq nəqliyyat və rabitə yollarının üst-üstə düşdüyü strateji nöqtədə yerləşməsi - ölkənin rəqəmsal tranzit qovşağı rolunu xeyli gücləndirib. Bu imkanlardan maksimum faydalanmaq üçün 2021-ci ildən başlayaraq Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi "Onlayn Azərbaycan" adlı layihəni icra edir. Layihənin əsas məqsədi ölkənin ən uzaq və kiçik yaşayış yerlərində belə insanların və qurumların sürətli internetə rahat çıxış əldə etməsini təmin etməkdir [9].

Xüsusən işğaldan azad olunmuş torpaqlarda rabitə infrastrukturunun yaradılması istiqamətində görülən işlər geniş vüsət almışdır. Laçın və Şuşa şəhərlərində, habelə Zabux və Sus kəndlərində müasir GPON (Gigabit Passiv Optik Şəbəkə) texnologiyasına əsaslanan fiber-optik internet sisteminin qurulması bu ərazilərin tez bir zamanda bərpa olunmasına və müasir həyat tərzinə uyğunlaşmasına töhfə verir. Bütün bu işlərin nəticəsi olaraq "Ookla" şirkətinin verdiyi məlumata görə, Azərbaycanda geniş zolaqlı internetin orta sürəti son bir il ərzində 30% yüksələrək 35.25 Mbit/s-dən çox olub [9].

Bu infrastruktur layihələri ilə paralel olaraq, Azərbaycanda Dördüncü Sənaye İnqilabı Mərkəzinin (C4IR) fəaliyyətə başlaması ölkənin global texnoloji trendlərlə ayaqlaşmaq əzmini nümayiş etdirir. Xüsusilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə tətbiq olunan "ağıllı kənd" və "ağıllı şəhər" konsepsiyaları, rəqəmsal idarəetmənin real həyatda tətbiqi üçün pilot modellər rolunu oynayır. Həmçinin, Azərbaycanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən "Rəqəmsal İpək Yolu" layihəsi ölkənin Avropa və Asiya arasında rəqəmsal data ötürücüsü kimi strateji mövqeyini daha da möhkəmləndirməyi hədəfləyir.

Azərbaycanın rəqəmsal transformasiya mühitinin strateji təhlili üçün aşağıdakı SWOT analizi faydalı olacaqdır:

- **Güclü Tərəflər:** Dövlətin güclü siyasi iradəsi, əlverişli coğrafi mövqe, enerji resurslarından əldə edilən gəlirlərin texnoloji investisiyalara yönəldilməsi imkanı.
- **Zəif Tərəflər:** İKT sahəsində yüksək ixtisaslı kadr çatışmazlığı, regionlar və paytaxt arasında rəqəmsal savadlılıq fərqi, özəl sektorun araşdırma-inkişaf (R&D) xərclərinin aşağı olması.
- **İmkanlar:** Post-konflikt dövründə Qarabağın "yaşıl" və "ağıllı" zona kimi yenidən qurulması, regional rəqəmsal haba çevrilmə, startap ekosisteminin inkişafı.
- **Təhlükələr:** Qlobal kibertəhlükəsizlik riskləri, inkişaf etmiş ölkələrə olan "beyin axını" (brain drain), texnoloji avadanlıqların idxalından asılılıq.

Gələcək perspektivdə kibertəhlükəsizlik potensialının gücləndirilməsi və yerli startap ekosisteminin inkişaf etdirilməsi dövlət strategiyasının mərkəzində dayanmağa davam edəcəkdir. Bu çərçivədə, innovasiyaların təşviqi üçün vergi güzəştləri və qrant proqramlarının genişləndirilməsini gözləmək mümkündür.

Mövzu üzrə əsas hipotezlər və qiymətləndirmə metodologiyaları

Bu mövzu ilə əlaqədar elmi mənbələrə nəzər yetirdikdə müşahidə edirik ki, müxtəlif tədqiqatlarda rəqəmsal transformasiyanın iqtisadiyyata geniş spektrli təsirini öyrənmək üçün aşağıdakı fərziyyələr irəli sürülüb:

- **Birinci fərziyyə:** Rəqəmsal transformasiya layihələri və iqtisadi böyümə arasında müsbət əlaqə vardır. Rəqəmsallaşma prosesi yeni iş sahələri və peşə növləri yaradır [7] və innovativ inkişafı dəstəkləyir.

- İkinci fərziyyə: Rəqəmsal transformasiya məşğulluq imkanlarının yaxşılaşması ilə müsbət korrelyasiyaya sahibdir. Geniş zolaqlı internet infrastrukturunun və İKT obyektlərinin inkişafına yatırılan investisiyalar iş yerlərinin artmasına səbəb olur [17].

- Üçüncü fərziyyə: Rəqəmsal infrastrukturun inkişafı və rəqəmsal texnologiyaların dərk edilməsi arasında əhəmiyyətli əlaqə var. Elektron idarəetmə platformaları və rəqəmsal şəxsiyyət sistemləri bu əlaqənin açıq-aydın nümunələridir [3].

- Dördüncü fərziyyə: Rəqəmsal transformasiya layihələri dövlət xidmətlərinin məhsuldarlığına və nəticəliliyinə müsbət təsir göstərir. Bu, xidmətin göstərilməsinin izlənilməsinə və istifadəçi tərəfindən verilən rəylərə əsaslanaraq təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır [5].

- Beşinci fərziyyə: Rəqəmsal transformasiya ətraf mühitin dayanıqlılığına müsbət töhfə verir. IoT (Əşyaların İnterneti) sensorları kimi texnologiyalar təbii resursların idarə edilməsinə və səmərəli istifadəsinə imkan tanıyır [14].

- Altıncı fərziyyə: Rəqəmsal bərabərsizlik və rəqəmsal transformasiya layihələrinin effektivliyi arasında mənfi əlaqə müşahidə olunur. Texnologiyaya bərabər olmayan çıxış sosial və iqtisadi bərabərsizliyi daha da artırır [10].

Tədqiqatlarda həyata keçirilən ekonometrik təhlillər ortaya qoyur ki, rəqəmsal transformasiya göstəriciləri ilə nəfər başına düşən milli gəlir və əmək məhsuldarlığı arasında güclü müsbət əlaqə vardır. Analizlər açıq şəkildə göstərir ki, rəqəmsal transformasiya səviyyəsi yüksək olan ölkələr eyni zamanda daha yüksək iqtisadi performansla malik olurlar [1].

Qeyd olunan fərziyyələrin yoxlanılması üçün tədqiqat işində kəmiyyət və keyfiyyət analiz metodlarının sintezindən istifadə olunması məqsədəuyğundur. Metodoloji çərçivəyə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Dünya Bankı və Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqının (ITU) illik hesabatlarından əldə edilən zaman sıraları (time series) məlumatlarının ekonometrik təhlili daxil edilə bilər. Hipotezlərin doğruluğunu test etmək məqsədilə korrelyasiya və reqressiya analizlərinin aparılması, rəqəmsal yetkinlik səviyyəsi ilə makroiqtisadi göstəricilər (ÜDM, işsizlik səviyyəsi, innovasiya indeksi) arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrinin riyazi modelləşdirilməsi mümkündür. Bu metodoloji yanaşma, nəzəri mülahizələrin empirik sübutlarla əsaslandırılmasına və daha dəqiq proqnozların verilməsinə zəmin yarada bilər.

Strateji təkliflər və yol xəritəsi

Aparılan təhlillər və irəli sürülən fərziyyələr əsasında Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqəmsal transformasiyasını sürətləndirmək üçün aşağıdakı strateji addımların atılması təklif edilir:

- İnsan Kapitalının İnkişafı: Rəqəmsal savadlılığın artırılması üçün milli proqramların qəbul edilməsi və ali təhsil müəssisələrində İKT yönümlü ixtisasların tədris keyfiyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması.

- Kibertəhlükəsizlik Ekosisteminin Gücləndirilməsi: Kritik infrastrukturun qorunması üçün milli strategiyanın yenilənməsi və özəl sektorla əməkdaşlıq çərçivəsində kibertəhlükəsizlik mərkəzlərinin sayının artırılması.

- Vergi və İnvestisiya Təşviqləri: Texnoparklarda fəaliyyət göstərən startaplar üçün vergi güzəştlərinin müddətinin uzadılması və vençur kapitalı fondlarının yaradılmasının stimullaşdırılması.

- Rəqəmsal İnfrastrukturun Genişləndirilməsi: Yalnız böyük şəhərlərdə deyil, ucqar regionlarda da yüksək sürətli internetə çıxışın təmin edilməsi (GPON layihələrinin sürətləndirilməsi).

- Qanunvericilik Bazasının Təkmilləşdirilməsi: Süni intellekt və böyük verilənlərin istifadəsini tənzimləyən, eyni zamanda fərdi məlumatların qorunmasını təmin edən qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara (məsələn, GDPR) uyğunlaşdırılması.

Nəticə

Aparılmış analizlərin nəticələri göstərir ki, rəqəmsal transformasiya Azərbaycan üçün sadəcə texnoloji yeniliklərin tətbiqi deyil, həm də iqtisadi dayanıqlılığın möhkəmləndirilməsi və sosial inklüzivliyin genişləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyətə malik bir vasitədir. Beynəlxalq indekslər üzrə müqayisəli göstəricilər sübut edir ki, rəqəmsal texnologiyaların inkişafı ilə iqtisadi göstəricilər arasında güclü müsbət əlaqə mövcuddur. Bununla belə, bu sahədə uğur əldə etmək bir sıra vacib şərtlərin yerinə yetirilməsindən asılıdır. Ölkə üzrə rəqəmsal bərabərsizliyin azaldılması, müasir

infrastrukturun formalaşdırılması və əhalinin rəqəmsal bacarıqlarının artırılması dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olaraq qalmaqdadır.

Beləliklə, rəqəmsal transformasiyanın iqtisadi və sosial sahələrdə real nəticələr verməsi üçün onun yalnız texnoloji tərəfi deyil, eyni zamanda institusional, hüquqi və insan kapitalı ölçüləri də kompleks şəkildə inkişaf etdirilməlidir. Ancaq bu vəziyyətdə rəqəmsal transformasiya iqtisadi artımı təşviq edən, əmək bazarını yeniləyən və idarəetmədə şəffaflığı gücləndirən çoxşaxəli proses kimi formalaşaraq, ölkənin uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafının əsas dayaqlarından birinə çevrilə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aly, H. (2020). Digital transformation, development and productivity in developing countries: Is artificial intelligence a curse or a blessing? *Review of Economics and Political Science*, 7(4), 238-256. <https://doi.org/10.1108/REPS-11-2019-0145>
2. Bloomberg, J. (2018, April 29). Digitization, Digitalization, And Digital Transformation: Confuse Them At Your Peril. *Forbes*.
3. Egala, S. B., Amoah, J., Bashiru Jibril, A., Opoku, R., & Bruce, E. (2024). Digital transformation in an emerging economy: Exploring organizational drivers. *Cogent Social Sciences*, 10, 2302217.
4. Gartner. (n.d.). Gartner Glossary: Digitalization. Retrieved September 19, 2025, from <https://www.gartner.com/en/information-technology/glossary/digitalization>
5. Ivanovich, K. K. (2020). About some questions of classification of institutional conditions determining the structure of doing business in Uzbekistan. *South Asian Journal of Marketing & Management Research*, 10, 17-28.
6. Karimov, N., Khamidova, F., Saydullaev, S., & Parpieva, R. (2021). Digital Transformation of the Economy as a New Challenge to Economic Security. *Proceedings of the International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT)*, 348–355.
7. Kholieva, A. (2024). The role of digital marketing in revolutionizing the tourism industry of Uzbekistan. *Innovative Development in Educational Activities*, 3, 51–56.
8. Мамедов, З. Ф., Велиев, Э. Н., & Вейсов, Е. Н. (2021). Цифровая трансформация банковского сектора Азербайджана. *Информация и инновации*, 16(3), 15.
9. Ministry of Digital Development and Transport of the Republic of Azerbaijan. (2024, January 25). Путь цифрового развития Азербайджана – статья [The path of digital development of Azerbaijan - article]. Retrieved from <https://mincom.gov.az/ru/media-ru/novosti/put-cifrovogo-razvitiia-azerbaidzana-statia>
10. Petreski, M., Tanevski, S., & Stojmenovska, I. (2024). Employment, labor productivity and environmental sustainability: Firm-level evidence from transition economies. *Business Strategy & Development*, 7, e347.
11. Qasımlı, V., Talıbova, M., Quliyeva, G., Müseyibov, A., Mirzəyev, F., Qədəşov, A., & Əhmədova, G. (2023). Rəqəmsal İqtisadiyyat. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi.
12. Rogers, D. L. (2016). *The Digital Transformation Playbook: Rethink Your Business for the Digital Age*. Columbia University Press.
13. Schwab, K. (2016). *The Fourth Industrial Revolution*. World Economic Forum.
14. Shoimardonkulovich, Y. D., Kadirovna, S. N., & Abdulaziz, R. (2024). Legal framework for the introduction of a green economy in Uzbekistan. *Excellencia: International Multi-disciplinary Journal of Education*, 2, 345–350.
15. Verhoef, P. C., Broekhuizen, T., Bart, Y., Bhattacharya, A., Dong, J. Q., Fabian, N., & Haenlein, M. (2021). Digital transformation: A multidisciplinary reflection and research agenda. *Journal of Business Research*, 122, 889-901.
16. Westerman, G., Bonnet, D., & McAfee, A. (2014). *Leading Digital: Turning Technology into Business Transformation*. Harvard Business Press.

17. Xiao, J., Zhang, Q., & Han, L. (2023). How digital transformation improve government performance: The mediating role of partnering agility. IEEE Access, 11, 20857-20877.

Влияние цифровой трансформации на экономику Азербайджана: проблемы, перспективы и стратегическая необходимость

Нурлан Сафарзаде

Докторант Институт Экономики Министерства Науки и Образования
Азербайджанской Республики
Электронная почта: nurlansafar@gmail.com

Резюме: В данном исследовании анализируется многогранное влияние цифровой трансформации на экономическое развитие Азербайджана. Рассматриваются как положительные результаты, такие как экономический рост, так и вызовы, включая «цифровой разрыв». Подчеркивается необходимость комплексной стратегии, охватывающей институциональный и человеческий капитал наряду с технологическими внедрениями, для достижения успешного результата. Кроме того, в статье рассматриваются роль государственно-частного партнерства в формировании цифровой экосистемы и эффективность инновационно-ориентированных инвестиций. Результаты исследования предлагают конкретную дорожную карту по использованию цифровых инструментов для улучшения позиций Азербайджана в Глобальном индексе конкурентоспособности и повышения экспортного потенциала ненефтяного сектора. В заключение обосновывается, что цифровая трансформация является не просто технологическим обновлением, но и стратегическим инструментом для повышения социально-экономического благосостояния.

Ключевые слова: Цифровая трансформация, экономическое развитие, цифровая экономика, четвертая промышленная революция, цифровой разрыв.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/197-202>

The impact of digital transformation on Azerbaijan's economy: problems, prospects, and strategic imperative

Nurlan Safarzade

Ph.D. student at Institute of Economics of the Ministry of Science and Education of the
Republic of Azerbaijan
E-mail: nurlansafar@gmail.com

Abstract: This research analyzes the multifaceted impact of digital transformation on the economic development of Azerbaijan. It examines positive outcomes, such as economic growth, and challenges like "digital divide." The necessity of a comprehensive strategy that encompasses institutional and human capital, alongside technological applications, is emphasized for a successful outcome. Additionally, the article reviews the role of public-private partnerships in shaping the digital ecosystem and the efficiency of innovation-oriented investments. The research results present a concrete roadmap for utilizing digital tools to improve Azerbaijan's position in the Global Competitiveness Index and enhance the export potential of the non-oil sector. In conclusion, it is substantiated that digital transformation is not merely a technological upgrade, but a strategic tool for elevating socio-economic welfare.

Keywords: Digital transformation, economic development, digital economy, fourth industrial revolution, digital divide.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/203-213>

The role of strategic management of higher education institutions in regional socio-economic development: the case of Azerbaijan

Ulvu Novruzov

Doctoral Candidate, Institute of Economics, Ministry of Science and Education, Azerbaijan.

Email: ulvunovruzov01@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0680-7804>

Abstract: This article examines the strategic management functions of higher education institutions in the socio-economic development of regions. In the global context, universities are not limited to the training of qualified specialists; they also play a crucial role in socio-economic processes through the organization of innovation activities, the application of technologies, the development of entrepreneurship, and the enhancement of human capital quality. Analysis of the case of Azerbaijan shows that between 2020 and 2025 the number of students in higher education increased by 24.6%. However, the concentration of this growth mainly in the capital city Baku has deepened socio-economic inequalities across the regions. In strategically significant economic zones such as Karabakh and East Zangezur, higher education is still at an early stage, highlighting the necessity of strengthening the role of universities in regional development. The findings of the research demonstrate that enhancing the strategic management capacity of higher education institutions can support economic diversification in the regions, foster the formation of innovation ecosystems, and accelerate socio-economic reintegration. The scientific significance of the article lies in its systematic exploration of the interconnection between higher education and regional development on both empirical and theoretical grounds. Its practical importance relates to the potential contribution of the findings to higher education policy-making and the design of regional development programs.

Keywords: higher education; strategic management; socio-economic development; regional development; Azerbaijan

JEL: I23; I28; L32; O15; R58

Introduction

In the contemporary era, the higher education system is recognized as one of the main driving forces of socio-economic development in societies. Universities are no longer limited to knowledge dissemination and the training of qualified specialists; they increasingly act as strategic actors in the modernization of national economies through innovation activities, the application of technologies, the promotion of entrepreneurship, and the enhancement of human capital quality. Under conditions of globalization, intensifying competition, and accelerating technological change, strengthening the strategic management potential of higher education institutions has become one of the key prerequisites for sustainable development strategies. In particular, the role of higher education is considered decisive for reducing regional socio-economic inequalities, expanding employment opportunities, and building a knowledge-based economy.

International research demonstrates that the effects of higher education institutions on regional development are multidimensional. The “Smart Specialisation” approach implemented in the European Union has positioned universities as central actors within regional innovation ecosystems. The experience of Eastern European countries confirms that establishing universities outside capital cities contributes to economic diversification in the regions and has a significant impact on reducing socio-economic disparities. However, in developing countries, particularly in post-Soviet states such as Azerbaijan, the strategic management functions of higher education in regional development

remain insufficiently studied. This highlights the need to identify existing gaps and to develop new approaches.

In the Republic of Azerbaijan, higher education has become one of the priority directions of the state's socio-economic policy in recent years. The *Strategic Roadmap for the National Economy of the Republic of Azerbaijan* identifies the improvement of higher education quality, the development of a knowledge-based economy, and the promotion of sustainable regional development as central objectives. According to the State Statistics Committee, between 2020 and 2025 the number of students in higher education institutions increased by 24.6%, rising from 207,567 to 258,626. Although this figure confirms the positive dynamics of higher education development, the concentration of growth in Baku underscores the persistence of regional imbalances: more than 80% of higher education institutions and 75% of students are concentrated in the capital. While the Ganja-Dashkasan, Nakhchivan, and Lankaran-Astara economic regions function as secondary educational hubs, their overall contribution remains limited. The fact that higher education in the Karabakh and East Zangezur economic regions is still at the formative stage further reveals the necessity of adopting a specific strategic approach in these areas.

The main aim of this study is to examine the strategic management functions of higher education institutions and their impact on the socio-economic development of Azerbaijan's regions. The article analyzes recent development dynamics of the higher education system and its regional distribution in order to address several key questions: How does the growing role of higher education affect the quality of human capital? To what extent does the concentration of universities in Baku reinforce socio-economic disparities across regions? What is the potential significance of establishing universities in the Karabakh and East Zangezur economic regions for economic recovery and social integration? And how can international models of higher education–regional development be adapted to the Azerbaijani context?

The scientific significance of this research lies in its systematic empirical and theoretical analysis of the strategic role of higher education institutions in regional socio-economic development, as well as its identification of existing gaps. Its practical value is associated with the potential use of the findings in shaping higher education policies, designing regional development strategies for universities, and integrating these strategies into national programs. This approach not only contributes to the advancement of the higher education sector but also provides critical support for the long-term socio-economic development strategy of Azerbaijan.

Literature Review

The role of higher education institutions (HEIs) in regional socio-economic development has been examined from various perspectives in both international and local research. Some studies emphasize that higher education strengthens economic dynamics in peripheral regions, thereby enhancing social welfare (Kohoutek, Pinheiro, Čábelková & Šmídová, 2017). Other scholars highlight the effectiveness of integrating universities into regional governance systems as a means of addressing socio-economic challenges (Gaponova, Smeltsova & Chilipenok, 2020).

Strategic management approaches are also identified as key factors reinforcing the role of HEIs in regional development. For instance, the creation of strategic planning systems within higher education organizations is considered necessary to ensure socio-economic and innovative development (Evmenov, Krolivetsky, Sazneva & Sorvina, 2021). Research further stresses that higher education affects both regional economic performance and social progress, with universities acting as essential actors in shaping economic outcomes (Volchik, Oganessian & Olejarz, 2018). The methodological foundations of strategic planning are shown to yield tangible results in the development of agricultural regions (Kovshov, Lukyanova, Galin, Faizov & Frolova, 2019).

At the same time, the literature recognizes that relationships between universities and regions involve both opportunities and challenges (Goddard & Puukka, 2008). From another perspective, intellectual capital is evaluated as a strategic factor in both regional and national development (Rusu-Tanasă, 2015). The effectiveness of universities' governance mechanisms and their capacity to influence economic systems are particularly emphasized in studies on regional innovative

development (Stroeve, Lyapina, Konobeeva & Konobeeva, 2015). Within this context, strategic management tools are regarded as crucial instruments for strengthening the innovation potential of regions (Krasnostanova, Yatskevych, Maidaniuk, Palamarchuk & Pryvalova, 2021).

The importance of strategic management approaches for enhancing the international competitiveness of universities has also been underlined (Parakhina, Godina, Boris & Ushvitsky, 2017). Comparative studies across European regions reveal that neglecting higher education in conjunction with regional governance may further deepen socio-economic inequality (Churski, Herodowicz, Konecka-Szydłowska & Perdał, 2021).

In the Azerbaijani context, the topic remains highly relevant. Research on regional development potential has shown that investment opportunities are closely linked to education and human capital (Kərimova, 2017). Recent studies on the reconstruction of the Karabakh and East Zangezur regions emphasize the critical role of higher education in developing skills and creating employment opportunities (Məmmədova, Məcidova, Hənifəyeva, Eyvazov & Quliyev, 2024). The establishment of innovative technoparks in the regions, with active involvement of HEIs, is considered an essential prerequisite for economic revitalization (Shahverdiyeva, Guliyeva & Akbarova, 2021). Furthermore, socio-economic factors influencing the quality of life are found to be significantly shaped by higher education (Huseynova, 2024).

Regional governance issues have been analyzed through the lens of the *Strategic Roadmaps*, where higher education is viewed as a key mechanism of influence (Mustafayeva, 2017). From a labor market perspective, youth employment and workforce quality are directly linked to the level of higher education (Əliyeva, 2018). The development of the non-oil sector is also highlighted as dependent on the skilled professionals prepared by universities (Abbasov & Əliyev, 2018). At the macroeconomic level, the role of higher education in Azerbaijan's economy and its relationship with social welfare have been separately examined (Rəhmanov & Süleymanov, 2021).

Against this backdrop, the state-level *Strategic Roadmap for the National Economy of the Republic of Azerbaijan* (2016) formally enshrined HEIs as strategic actors in regional development.

Overall, the existing literature confirms that higher education institutions represent a critical driver of regional development and social welfare. However, several gaps remain. First, the problem of unequal distribution of higher education across Azerbaijan's regions has not been sufficiently explored through empirical research. Second, universities' strategic management plans still lack concrete mechanisms directly targeting regional development. Third, the role of higher education in newly established economic zones such as Karabakh and East Zangezur remains largely unexplored at the practical level. Finally, methodological gaps persist regarding the adaptation of international models of higher education–regional development to the Azerbaijani context.

Methodology

The primary aim of this study is to examine how the strategic management functions of higher education institutions influence the socio-economic development of regions. As emphasized in the literature review, international experience demonstrates that universities play a crucial role in human capital formation, the promotion of innovation, and the improvement of social welfare. However, in Azerbaijan, several important gaps remain. These include the unequal regional distribution of higher education, the limited integration of regional mechanisms into universities' strategic management plans, and the insufficient exploration of the role of higher education in newly emerging economic zones such as Karabakh and East Zangezur.

To address these issues, the study employed a mixed-methods approach. Quantitative analysis was based on official data from the State Statistical Committee covering the academic years 2020/2021 to 2024/2025, while qualitative analysis incorporated international experiences and policy documents adopted by the government. The empirical base consisted of two primary components: (1) the year-by-year dynamics of student enrollment across different levels of higher education, and (2) the structural distribution of higher education institutions across economic regions.

The methodological process was carried out in several stages. Time-series analysis was first applied to identify changes in student enrollment trends. Structural comparison was then used to

highlight the disparities between Baku and the regions. Descriptive statistics supported the analysis of growth rates, as well as admission-to-graduation ratios, to evaluate the broader development trajectory of the system. Comparative analysis enabled the juxtaposition of international models of higher education–regional development with the Azerbaijani context. Finally, document analysis was conducted to integrate the *Strategic Roadmap for the National Economy of the Republic of Azerbaijan* and other official state strategies into the research framework.

In line with this design, the research aimed to clarify several interconnected aspects. It sought to identify how the development dynamics of higher education evolved during 2020–2025, while at the same time uncovering structural problems arising from the uneven regional distribution of higher education institutions. Particular attention was paid to the ways in which universities' strategic management plans create opportunities for regional innovation and employment. In addition, the study examined the advantages and limitations of expanding higher education in Karabakh and East Zangezur, and considered how international experiences of higher education–regional development could be adapted to Azerbaijan's unique socio-economic and institutional environment.

From these directions, four central hypotheses were formulated. The first suggests that the rapid growth in student enrollment within higher education institutions contributes to the improvement of human capital quality. The second assumes that the excessive concentration of higher education in Baku intensifies regional socio-economic inequalities. The third posits that universities implementing strategic management approaches are more likely to stimulate regional innovation and entrepreneurship. Finally, the fourth hypothesis maintains that the expansion of higher education in Karabakh and East Zangezur will play a decisive role in advancing social integration and accelerating post-conflict recovery.

At the same time, several limitations must be acknowledged. The statistical indicators employed are primarily quantitative, which makes it difficult to capture qualitative aspects of higher education such as teaching quality, research capacity, or staff professionalism. Regional data were largely limited to student numbers, without comprehensive indicators of institutional performance. Moreover, because higher education in Karabakh and East Zangezur is still in its formative phase, its impact can only be assessed at a preliminary level.

Results

The analysis of student enrollment dynamics and the regional distribution of higher education institutions in the Republic of Azerbaijan reveals that between 2020 and 2025 the education system, particularly higher education, demonstrated a strong upward trend. While this growth is positively evaluated in terms of human capital development, it also creates certain socio-economic risks by deepening regional imbalances and reducing interest in vocational education. Overall dynamics and structural shifts in student enrollment.

Table 1. Number of students by type of educational institution (as of the beginning of the academic year; persons)

Indicators	2020/2021	2021/2022	2022/2023	2023/2024	2024/2025
Total students	2,078,353	2,100,031	2,100,858	2,112,998	2,105,046
General education institutions	1,657,685	1,691,662	1,705,584	1,704,953	1,695,762
Vocational education institutions	153,041	123,356	97,401	99,812	87,028
Secondary specialized education institutions	60,060	63,142	64,714	65,885	63,630
Higher education institutions and doctoral studies	207,567	221,871	233,159	242,348	258,626

Source: State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan

As seen in Table 1, the total number of students in the education system increased from 2,078,353 in 2020/2021 to 2,105,046 in 2024/2025. This represents a relatively modest growth of 1.3%. However, more significant structural transformations have occurred across different levels of education.

The sharpest decline was observed in vocational education, where student numbers fell from 153,041 in 2020/2021 to 87,028 in 2024/2025—a reduction of 43.1%. From the author's perspective, this trend poses a challenge for labor market balance. A decline in technical specialists, who are essential for the industrial and service sectors, risks generating a long-term shortage of skilled personnel in key production and service industries.

By contrast, higher education witnessed the strongest increase. Student enrollment rose from 207,567 to 258,626 during the same period, which corresponds to a 24.6% growth. This indicates that higher education has become increasingly attractive for young people, both as a source of social prestige and as a pathway to future career opportunities. Structurally, this growth has substantially strengthened the relative weight of higher education within the national education system.

Secondary specialized education remained relatively stable, with enrollment rising modestly from 60,060 to 63,630 students, representing a 5.9% increase. This suggests that unlike vocational education, which experienced sharp decline, or higher education, which grew rapidly, this segment of the system demonstrated relative stability.

Overall, the analysis confirms that the most significant upward shift in Azerbaijan's education system during 2020–2025 occurred at the higher education level. While this expansion creates favorable conditions for the preparation of highly qualified professionals, it simultaneously generates structural imbalances across educational levels, with potential implications for long-term labor market needs and sustainable socio-economic development.

Regional Structure of Higher Education

The distribution of higher education institutions across regions of the Republic of Azerbaijan reveals even sharper imbalances.

Table 2. State and non-state higher education institutions by economic region and administrative unit (as of the beginning of the 2024/2025 academic year)

Economic regions and administrative units	Number of HEIs	Number of admitted students	Number of enrolled students	Number of graduates
Republic of Azerbaijan – total	51	57,391	246,529	49,941
Baku city	41	41,943	185,640	38,113
Nakhchivan Autonomous Republic	2	1,995	8,988	2,027
Absheron–Khizi economic region	2	3,398	12,388	2,640
Mountainous Shirvan economic region	–	140	691	146
Ganja–Dashkasan economic region	3	4,301	18,650	3,977
Karabakh economic region	1	1,325	2,185	170
Gazakh–Tovuz economic region	–	377	1,813	381
Guba–Khachmaz economic region	–	237	1,137	206
Lankaran–Astara economic region	1	1,798	7,259	1,148
Central Aran economic region	1	1,315	5,121	698
Shaki–Zagatala economic region	–	562	2,657	435

Source: State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan

The table clearly shows that in 2024/2025, out of 51 higher education institutions in the country, 41 (80.4%) are located in the capital, Baku. These institutions host 185,640 students, which accounts for 75.3% of the national total. This concentration highlights that the overwhelming share of higher education resources is centralized in the capital. From the author's perspective, such

disproportionality constrains regional socio-economic development and hinders the balanced formation of human capital.

In contrast, the role of higher education in the regions is relatively small. The Ganja–Dashkasan economic region, with 18,650 students, emerges as the strongest regional hub, representing just 7.5% of the country's student population. The Nakhchivan Autonomous Republic (8,988 students, 3.6%) and the Lankaran–Astara region (7,259 students, 2.9%) are also notable centers. However, most other regions account for only 1–2% of national enrollment, underscoring their limited contribution to the higher education landscape.

The case of the Karabakh economic region is particularly significant. With only 2,185 students (0.9% of the national total) and 170 graduates, higher education in this area remains at an early stage of development. The author's perspective is that strengthening higher education institutions in Karabakh and East Zangezur carries not only importance for workforce preparation but also broader strategic value for reintegration, social stability, and job creation.

Another critical observation is the complete absence of higher education institutions in regions such as Gazakh–Tovuz, Guba–Khachmaz, and Shaki–Zagatala. This absence indicates a structural weakness in educational opportunities and imposes serious constraints on the development of human capital in these areas.

Socio-Economic Impacts of Higher Education

The findings of the analysis confirm that the influence of higher education institutions extends far beyond the educational sphere and manifests itself across multiple dimensions of socio-economic development.

1. Human capital. The expansion of higher education contributes to meeting the labor market demand for highly qualified professionals. This is particularly important for sectors requiring specialized knowledge, such as industry, energy, and services. However, the strong concentration of universities in Baku has led to unequal distribution of human capital across regions. As a result, while the capital attracts and retains the majority of skilled graduates, regional labor markets face significant shortages, thereby deepening socio-economic disparities.

2. Innovation potential. Universities act as key drivers of innovation through their research activities, technology transfer initiatives, and the establishment of startup incubators. These functions are vital for strengthening regional innovation ecosystems and enhancing competitiveness. Yet, in the Azerbaijani context, most of these capacities are clustered in the capital. Regional universities, where they exist, still have limited infrastructure and weaker integration into global scientific networks, which restricts the balanced diffusion of innovation across the country.

3. Social welfare. The presence of higher education institutions fosters the development of student campuses, expands local service industries (housing, catering, transport, cultural activities), and revitalizes social life in host regions. In Baku, these effects are particularly visible, contributing to the city's socio-economic vibrancy. In contrast, regional centers demonstrate much weaker outcomes, as the scale of higher education is insufficient to generate broad-based socio-economic spillovers.

Taken together, these results highlight the strategic importance of ensuring a more balanced distribution of higher education resources across regions. If the capacities and opportunities of universities were more equitably spread, the sustainability of socio-economic development would be considerably strengthened, contributing both to regional equity and to the overall modernization of the national economy.

Discussion

The findings of the analysis reveal that the structure of higher education in Azerbaijan remains predominantly capital-oriented. More than 80% of higher education institutions are located in Baku, while over 75% of students are concentrated in the capital. This concentration means that the socio-economic effects of higher education are disproportionately realized in Baku, limiting the potential

contributions of universities to regional development and creating an uneven distribution of human capital across the country.

International evidence demonstrates that regional universities play a decisive role in maintaining socio-economic balance. For example, higher education reforms implemented in Poland in the 2000s facilitated the development of universities outside Warsaw, leading to the emergence of regional innovation centers (Volchik et al., 2018). A similar pattern is observed in Romania, where cities such as Cluj-Napoca and Iași have developed into regional hubs of higher education and innovation. These experiences highlight that universities are not only educational institutions but also engines of economic transformation (Goddard & Puukka, 2008).

In the Azerbaijani context, however, the imbalance is evident. Beyond Baku, the scale of student enrollment remains limited. The Ganja–Dashkasan region, with 18,650 students, is the largest regional hub, yet it accounts for only 7.5% of the national student population. Nakhchivan and Lankaran are relatively important centers but still represent small shares of the overall system. Meanwhile, the absence of higher education institutions in the Gazakh–Tovuz, Guba–Khachmaz, and Shaki–Zagatala regions creates a structural gap that restricts opportunities for human capital development and poses long-term risks of socio-economic stagnation in these territories.

The case of the Karabakh economic region requires particular attention. With only 2,185 students (0.9% of the total) and 170 graduates, higher education in the region is still at an embryonic stage. Nevertheless, given the ongoing post-conflict recovery and reintegration process, international practice shows that the establishment of universities in post-conflict territories plays a dual role: meeting workforce needs and contributing to social stability and economic reconstruction (Churski et al., 2021). In this regard, the development of higher education in Karabakh and East Zangezur should be prioritized as a key component of national strategic policy.

Another critical dimension is the decline in vocational and secondary specialized education. Statistical data show that between 2020 and 2025, interest in vocational education decreased by 43%. This trend risks creating a shortage of technical professionals, which may disrupt the balance of the labor market. From the author's perspective, one of the central objectives of strategic management in education should be not only to strengthen higher education but also to ensure balance across educational levels. Sustainable socio-economic development requires both highly qualified specialists and skilled technical professionals (Kovshov et al., 2019).

Overall, the results confirm that strategic management in Azerbaijan's higher education system must be restructured in several directions:

1. Reducing regional imbalance. New universities and branch campuses should be established in the regions, while the capacity of existing institutions must be strengthened.
2. University–business cooperation. Mechanisms for collaboration between universities and small and medium-sized enterprises (SMEs) should be expanded to support regional economic diversification.
3. Innovation ecosystems. Regional universities should develop startup ecosystems, technoparks, and innovation centers to foster local economic potential (Krasnostanova et al., 2021).
4. Post-conflict development. The creation and strengthening of universities in Karabakh and East Zangezur should be treated as a strategic element of socio-economic reintegration and national development (Məmmədova et al., 2024).

In conclusion, the author's position is that the future development of higher education institutions in Azerbaijan should not remain capital-centric but must adopt a more region-oriented strategic management perspective. Without such a shift, the socio-economic impact of higher education will continue to be unevenly distributed, deepening regional disparities and limiting the inclusive growth of the national economy.

Conclusion and Recommendations

The analysis demonstrates that over the past five years the higher education system in the Republic of Azerbaijan has become one of the most important drivers of socio-economic development. Although the total number of students in the education system has remained relatively stable, a notable increase has been observed at the higher education level. Between 2020 and 2025, student enrollment in higher education institutions grew by 24.6%, confirming the growing strategic role of universities both in shaping human capital and in influencing young people's career trajectories. At the same time, a 43% decline in vocational education enrollment raises concerns about potential shortages of technical specialists in the labor market. Secondary specialized education has shown relative stability but has not been sufficient to balance the economy's broader needs.

The regional distribution of higher education institutions reveals centralization as one of the most pressing structural challenges. More than 80% of universities are located in Baku, and approximately 75% of all students are enrolled there. While this concentration supports the rapid growth of scientific capacity and innovation potential in the capital, it simultaneously restricts regional socio-economic development and leads to unequal distribution of human capital. Although the Ganja–Dashkasan, Nakhchivan, and Lankaran–Astara economic regions serve as secondary centers, their overall influence remains limited. The absence of higher education institutions in regions such as Gazakh–Tovuz, Guba–Khachmaz, and Shaki–Zagatala further constrains local development opportunities. In Karabakh and East Zangezur, higher education is still in its formative stage, yet the establishment and strengthening of universities there hold strategic significance not only for workforce preparation but also for reintegration, social stability, and the creation of new economic opportunities.

The impact of higher education institutions extends well beyond workforce preparation. Universities contribute to regional innovation, entrepreneurship development, technology transfer, improved social welfare, and job creation. International experience shows that strengthening regional universities is critical for ensuring balanced national development. For Azerbaijan, this model is of particular importance and should become a central priority of strategic management in the higher education system.

In conclusion, while higher education already plays a leading role in Azerbaijan's socio-economic development, this role is accompanied by regional inequalities and the decline of vocational education. To overcome these challenges and to maximize the transformative potential of higher education, several strategic directions should be pursued.

First, regional higher education capacity needs to be strengthened. The establishment of new universities and campuses in the regions, along with the reinforcement of the potential of existing institutions, would help reduce the excessive concentration of resources in the capital. In parallel, it is important to rebuild the connection between vocational and higher education by promoting stronger coordination among vocational, secondary specialized, and higher education institutions. Such coordination would ensure that the labor market's diversified needs are met in a balanced and sustainable way.

Equally significant is the enhancement of cooperation between universities and industry. Expanding collaboration mechanisms with small and medium-sized enterprises, as well as larger industry partners, can stimulate innovation, entrepreneurship, and economic diversification at the regional level. In this regard, supporting the development of innovation ecosystems is essential. The establishment of startup incubators, technoparks, and research centers within regional universities will strengthen local innovation potential and create new opportunities for technological advancement.

Finally, special attention must be given to post-conflict regions. The development of higher education in Karabakh and East Zangezur should be treated as a strategic component of national reintegration, social stability, and long-term sustainable growth. Strengthening universities in these regions will not only prepare qualified specialists but will also contribute to social cohesion and

accelerate economic recovery.

If these measures are implemented consistently, universities in Azerbaijan will transform from being primarily capital-based institutions into nationwide drivers of socio-economic modernization. This transformation will significantly contribute to the country's sustainable development strategy, enhance the quality of human capital, and increase the international competitiveness of Azerbaijan's higher education system.

References

1. Abbasov, İ., & Əliyev, T. (2018). *Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı*. Bakı: Elm nəşriyyatı.
2. Churski, P., Herodowicz, T., Konecka-Szydłowska, B., & Perdał, R. (2021). *European regional development: Contemporary regional and local perspectives of socio-economic and socio-political changes*. Cham: Springer Nature. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-67297-1>
3. Evmenov, A., Krolivetsky, E., Sazneva, L., & Sorvina, T. (2021). Creation of a strategic planning system for the socio-economic and innovative development of organizations of higher education. *E3S Web of Conferences*, 244, 11028. EDP Sciences. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202124411028>
4. Gaponova, O. S., Smeltsova, S. V., & Chilipenok, Y. Y. (2020). Integration of higher education institutions to address the challenges of regional socio-economic development. *Ekonomika Regiona*, 16(4), 1147–1160. <https://doi.org/10.17059/ekon.reg.2020-4-14>
5. Goddard, J., & Puukka, J. (2008). The engagement of higher education institutions in regional development: An overview of the opportunities and challenges. *Higher Education Management and Policy*, 20(2), 11–41. <https://doi.org/10.1787/hemp-v20-art12-en>
6. Huseynova, T. M. (2024). Əhalinin yaşayış keyfiyyətinə təsir edən sosial-iqtisadi amillər (Azərbaycan Respublikasının Böyük Qafqaz vilayəti təmsalında). *Akademik Tarix və Düşüncə Dərgisi*, 11(2), 880–889.
7. Karimova, T. (2017). Azərbaycanda yatırım potensialının gelişmesinin bölgesel özellikleri. *TURAN: Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 9(34), 336–342.
8. Kohoutek, J., Pinheiro, R., Čábelková, I., & Šmídová, M. (2017). The role of higher education in the socio-economic development of peripheral regions. *Higher Education Policy*, 30(4), 401–403. <https://doi.org/10.1057/s41307-017-0047-0>
9. Kovshov, V., Lukyanova, M., Galin, Z., Faizov, N., & Frolova, O. (2019). Methodology of strategic planning of socio-economic development of the agricultural sector of the region. *Montenegrin Journal of Economics*, 15(3), 179–188. <https://doi.org/10.14254/1800-5845/2019.15-3.15>
10. Krasnostanova, N., Yatskevych, I., Maidaniuk, S., Palamarchuk, V., & Pryvalova, N. (2021). Strategic management tools for innovative development of the region. *Studies of Applied Economics*, 39(5). <https://doi.org/10.25115/eea.v39i5.4913>
11. Məmmədova, S., Məcidova, A., Hənifəyeva, G., Eyvazov, M., & Quliyev, F. (2024). Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarına 2026-cı ilədək köçürüləcək əhalinin bacarıqlarının inkişafı və yeni iş yerlərinin yaradılması. Bakı: İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzi.
12. Mustafayeva, G. (2017). Milli iqtisadiyyatın inkişafında strateji yol xəritəsinin istiqamətləri üzrə regional idarəçilik problemləri. *TURAN: Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 9(33), 268–273.
13. Parakhina, V., Godina, O., Boris, O., & Ushvitsky, L. (2017). Strategic management in universities as a factor of their global competitiveness. *International Journal of Educational Management*, 31(1), 62–75. <https://doi.org/10.1108/IJEM-03-2016-0060>
14. Prezidentinin, A. R. (2016). *Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi*. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.
15. Rəhmanov, F., & Süleymanov, E. (2021). *Azərbaycan iqtisadiyyatı: Makroiqtisadi analiz*. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
16. Rusu-Tanasă, M. (2015). Intellectual capital a strategic factor of socio-economic development of regions and countries. *Procedia Economics and Finance*, 27, 369–374. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(15\)01012-3](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)01012-3)

17. Shahverdiyeva, R. O., Guliyeva, G. Y., & Akbarova, L. A. (2021). Issues of creating a network of innovative technology parks in the development of the regional economy. *Economic and Social Development: Book of Proceedings*, 124–131.
18. Stroeve, O., Lyapina, I. R., Konobeeva, E. E., & Konobeeva, O. E. (2015). Effectiveness of management of innovative activities in regional socio-economic systems. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(5), 217–224. <https://doi.org/10.5901/mjss.2015.v6n5s2p217>
19. Volchik, V., Oganessian, A., & Olejarz, T. (2018). Higher education as a factor of socio-economic performance and development. *Journal of International Studies*, 11(4), 326–340. <https://doi.org/10.14254/2071-8330.2018/11-4/23>
20. Əliyeva, R. (2018). Azərbaycanca gənclərin məşğulluğu və əmək bazarının tənzimlənməsi. *Azerbaijan University Publishing*, 55.
21. Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Təhsil, elm və mədəniyyət göstəriciləri. Retrieved from <https://www.stat.gov.az/source/education/>
22. Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Statistika komitəsinin veb xəritə tətbiqi (tematik xəritələr üçün). Retrieved from <https://www.azstat.gov.az/webmap/?lang=az>

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/203-213>

Regional sosial-iqtisadi inkişafda ali təhsil müəssisələrinin strateji idarəetmə rolu: Azərbaycan nümunəsi

Ülvü Novruzov

Doktorant, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutu, Azərbaycan

E-poçt: ulvunovruzov01@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0680-7804>

Xülasə: Bu məqalədə ali təhsil müəssisələrinin regionların sosial-iqtisadi inkişafında strateji idarəetmə funksiyaları araşdırılır. Qlobal kontekstdə universitetlər yalnız ixtisaslı kadrların hazırlanması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda innovasiya fəaliyyətlərinin təşkili, texnologiyaların tətbiqi, sahibkarlığın inkişafı və insan kapitalının keyfiyyətinin yüksəldilməsi vasitəsilə sosial-iqtisadi proseslərdə mühüm rol oynayır. Azərbaycan üzrə aparılan təhlil göstərir ki, 2020–2025-ci illər arasında ali təhsil alan tələbələrin sayı 24,6% artmışdır. Lakin bu artımın əsasən paytaxt Bakı şəhərində cəmlənməsi regionlar arasında sosial-iqtisadi bərabərsizliklərin dərinləşməsinə səbəb olmuşdur. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur kimi strateji əhəmiyyətli iqtisadi zonalarda ali təhsil hələ ilkin inkişaf mərhələsindədir ki, bu da universitetlərin regional inkişafda rolunun gücləndirilməsinin zəruriliyini ön plana çıxarır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, ali təhsil müəssisələrinin strateji idarəetmə potensialının artırılması regionlarda iqtisadi diversifikasiyanı dəstəkləyə, innovasiya ekosistemlərinin formalaşmasını təşviq edə və sosial-iqtisadi reintegrasiya proseslərini sürətləndirə bilər. Məqalənin elmi əhəmiyyəti ali təhsil ilə regional inkişaf arasındakı qarşılıqlı əlaqənin empirik və nəzəri əsaslarla sistemli şəkildə araşdırılmasında, praktiki əhəmiyyəti isə əldə olunan nəticələrin ali təhsil siyasətinin formalaşdırılmasına və regional inkişaf proqramlarının hazırlanmasına töhfə verməsindədir.

Açar sözlər: ali təhsil; strateji idarəetmə; sosial-iqtisadi inkişaf; regional inkişaf; Azərbaycan

JEL: I23; I28; L32; O15; R58

Роль стратегического управления высшими учебными заведениями в региональном социально-экономическом развитии: пример Азербайджана

Ульвию Новрузов

PhD (докторант) Институт экономики Министерства науки и образования Азербайджанской Республики, Баку, Азербайджан

Email: ulvunovruzov01@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0680-7804>

Резюме: В статье рассматриваются функции стратегического управления высших учебных заведений в социально-экономическом развитии регионов. В глобальном контексте университеты не ограничиваются подготовкой квалифицированных специалистов, а играют важную роль в социально-экономических процессах посредством организации инновационной деятельности, внедрения технологий, развития предпринимательства и повышения качества человеческого капитала. Анализ ситуации в Азербайджане показывает, что в период 2020–2025 годов численность студентов высших учебных заведений увеличилась на 24,6%. Однако концентрация данного роста преимущественно в столице — городе Баку — привела к углублению социально-экономических диспропорций между регионами. В стратегически значимых экономических зонах, таких как Карабах и Восточный Зангезур, система высшего образования все еще находится на начальной стадии развития, что подчеркивает необходимость усиления роли университетов в региональном развитии. Результаты исследования свидетельствуют о том, что повышение потенциала стратегического управления высших учебных заведений может способствовать экономической диверсификации регионов, формированию инновационных экосистем и ускорению процессов социально-экономической реинтеграции. Научная значимость статьи заключается в системном анализе взаимосвязи между высшим образованием и региональным развитием на эмпирической и теоретической основе, а практическая значимость — в возможности использования полученных выводов при формировании политики в сфере высшего образования и разработке программ регионального развития.

Ключевые слова: высшее образование; стратегическое управление; социально-экономическое развитие; региональное развитие; Азербайджан

JEL: I23; I28; L32; O15; R58

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/214-227>

Факторный анализ производительности труда в отраслевом разрезе на примере Азербайджана

Гюнай Ализаде

докторант

Азербайджанский Государственный Экономический Университет,

г. Баку, Азербайджан

gunayalizadeg@yahoo.com

Резюме: Главным вопросом исследования является: “Какие факторы, влияющие на производительность труда, определяют положительную динамику развития экономики Азербайджана?” В данной статье изучены теоретические основы, а также рассмотрено влияние на уровень производительности труда таких факторов как средняя ежемесячная заработная плата по экономике в целом, доля занятых в промышленности, доля занятых в сельском, лесном и рыбном хозяйстве, доля занятых в строительстве, средняя продолжительность школьного обучения.

Целью данной статьи является выявление зависимости влияния вышеперечисленных факторов на производительность труда на основе экономико-математического моделирования. Проведен анализ динамики производительности труда в период 2005-2020 гг. в отраслевом разрезе по экономике Азербайджана. Выполнено моделирование в виде регрессионного анализа, позволившие выявить влияние отобранных факторов на уровень производительности труда.

Систематизируя и анализируя подходы современных учёных, в пределах данного исследования были выявлены сходства во взглядах классических, неоклассических, кейнсианских и монетаристских подходов со взглядами современных учёных, изучающих положительное и отрицательное влияние ряда факторов на производительность труда в контексте экономического развития. В процессе проведённого анализа литературных научных источников, заложивших основу для изучения вопросов производительности труда с целью обеспечения экономического роста описан широкий круг специфических детерминант самого феномена производительности труда с выделением тех факторов, которые по мнению авторов являются существенными в конкретно рассматриваемых экономических моделях.

В исследовании были использованы метод научной дедукции, позволивший нам выделить ключевые факторы, влияющие на динамику производительности труда, анализ статистических данных в отраслевом разрезе, экономико-математическое моделирование в виде построения регрессии, в которой зависимой переменной (y) является динамика производительности труда в период 2005-2019 гг., а независимыми (влияющими) факторами являются: x_1 - средняя ежемесячная заработная плата по экономике в целом, x_2 - доля занятых в промышленности, x_3 - доля занятых в сельском, лесном и рыбном хозяйстве, x_4 - доля занятых в строительстве, x_5 - средняя продолжительность школьного обучения.

В дополнении к вышеуказанным методам научного исследования применены, графический анализ, сравнительный анализ, классификационный и системный подход при анализе отраслевой составляющей производительности труда в экономике Азербайджана.

Из данного исследования мы пришли к выводу, что под влиянием отобранных факторов показатель производительности труда действительно подвергается изменениям.

Ключевые слова: производительность труда, экономический рост, социально-экономическое развитие, нефтегазовый сектор, человеческий капитал, научно-технологический прогресс, корреляционно-регрессионная модель.

Введение

Важнейшим показателем развития национальной экономики страны является обеспечение экономического роста, являющегося фундаментальным условием социально-экономического развития страны в целом. Изучая определения, раскрывающие сущность понятия “экономический рост”, необходимо сделать акцент на то, что экономический рост представляет собой количественное и качественное совершенствование факторов производства и материальных благ во времени. В процессе развития общества и при переходе от экстенсивного к интенсивному развитию, в экономике наблюдаются изменения, способствующие развитию человеческого капитала, улучшению способов использования ресурсов и созданию благоприятных условий для социально ориентированного развития экономики.

Являясь одним из серьезных направлений, влияющих на развитие социально-экономических отношений в стране привело к выделению производительности труда как одного из важных факторов, рост которого обеспечивает эффективность распоряжения трудовыми ресурсами и капиталом. В данном контексте выделение этого фактора вызвано необходимостью развития высокотехнологических отраслей и обеспечения конкурентоспособности экономики в целом, что и актуализирует необходимость создания условий для научно-теоретических исследований и способов разработки новых решений для будущего развития страны.

Рост производительности труда зависит от многих факторов. Из мирового опыта, становится ясно, что различия в динамике прироста производительности труда объясняются разными социально-экономическими возможностями. В частности, такие факторы как уровень образования [8], уровень внедрения в практику научных исследований и инноваций [12] и уровень оплаты труда как мотивационная составляющая любой работы [4,7] являются основополагающими при определении уровня производительности и как следствие уровня интенсификации экономического роста страны. Поэтому изучение всех вышеуказанных детерминант и их влияния (количественного и качественного) актуализирует тему данного исследования.

Цель статьи - экономико-математическое моделирование факторного влияния на изменение производительности труда в экономике Азербайджана.

Достижение цели сопряжено с решением ряда задач:

- 1) Систематизация и анализ классических, неоклассических, кейнсианских, монетаристских и современных научных подходов с целью выявления существенных детерминант, обеспечивающих экономический рост.
- 2) Статистический анализ производительности труда за 2005-2020 годы и характеристика сложившегося тренда.
- 3) Построение корреляционно-регрессионной модели, описывающей факторное влияние на динамику изменения производительности труда в экономике Азербайджана.

Литературный обзор

Рассмотрим содержание понятия производительности труда в теориях известных учёных. В формировании основных методологических основ теории производительности труда сыграла значительную роль классическая школа политэкономии.

Научный труд Смита «О природе и причинах богатства народов», считается «Библией» политической экономии. Основываясь на утверждении А. Смита, для достижения роста производительности труда необходимо разделение труда, что и приводит к разграничению функций, закрепленных за каждым работником. Смит выделяет социальное и техническое разделение труда, где последнее рассматривает на фоне производства внутри фабрики. Если техническое разделение труда может привести к росту производительности в учреждении, то социальным разделением труда, по его мнению, также может быть справедливо для всей нации [27].

Основываясь на утверждения представителя классической политэкономии, Дэвида

Рикардо, [10] за счет затрат энергии хозяйственного труда всех экономических субъектов формируется рента, которая является доходом. Рентные платежи способствуют направлению хозяйствующих субъектов на рациональное использование природных ресурсов, а также выполняют распределительную функцию, связанную с распределением доходов в соответствии с распределением прав собственности на природные ресурсы. По мнению Д. Рикардо, стоимость товаров формируется как результат труда, затраченного на их производство. Излагая трудовую теорию стоимости, Рикардо делает вывод от том, что несмотря на имеющиеся различия в производительности труда, величина стоимости регулируется трудом, затраченным на производство товара при определённых, в частности худших условиях производства. Учитывая данное обоснование теории стоимости, мы можем прийти к заключению что Д. Рикардо подходит к рассмотрению данного вопроса с позиции общественного характера труда, создающего стоимость товаров.

Стоит сделать обзор по теориям некоторых предшественников концепции. Стоит выделить мнение философа Уильям Петти (1623-1687), который считал, что человеческое богатство гораздо более продуктивно, и подчеркивал, что по уровню продуктивности природные ресурсы или запас физического капитала уступают место богатству страны, которое зависит в первую очередь от уровня знаний его жителей [24]. В свою очередь, Адам Смит (1723-1790) проводя исследования в данном направлении рассматривал человека как ресурса высокой производительности, будучи сторонником идей Петти, и делая акцент на том, что способности людей являются детерминирующими факторами экономического прогресса, а богатство нации достигается за счет улучшения производительного потенциала человеческого труда [27]. Из данного контекста вытекает его известное высказывание о разделении труда, которое тесно связано с развитием специализированных навыков, которые можно сравнить с усовершенствованиями в машинах, облегчающих и сокращающих рабочее время.

Идеи Дж. М. Кейнса [21] были основаны на том, что экономика неспособна к саморегулированию, в частности, если имеют место социально-экономические проблемы, поэтому в таких случаях необходимо усилить государственное влияние для обеспечения экономического роста. В своем главном научном труде «Общая теория занятости, процента и денег», Дж. М. Кейнс разработал модель государственного регулирования экономики, в которой описывал достижение стабилизации посредством: фискальной политики; стимулирования государственного предпринимательства; скоординированной монетарной политики; и обеспечения высокого уровня занятости и перераспределения большей части национального дохода страны через государственный бюджет. Он утверждал, что всякое расширение занятости связано с убывающей предельной производительностью труда и ростом удельных издержек. Однако в своих утверждениях Дж. М. Кейнс рассматривал экономику в краткосрочном периоде, что не позволяет отразить реальную действительность. На наш взгляд, идея основателя теории имеет достаточно актуальное значение не только в период обострения кризисных ситуаций, но и позволяет обществу эффективно преодолеть многие социально-экономические проблемы на современном этапе развития страны.

В трудах представителя неоклассической школы экономической теории Д. Б. Кларка представлено развёрнутое научное обоснование теории предельной производительности труда [7]. Опираясь на его теорию предельная производительность труда работника должна равняться оптимальному уровню заработной платы. Кларк приходит к выводу о том, что размеры заработной платы зависят от производительности труда и уровня занятости рабочих, то есть чем больше занято рабочих, тем ниже производительность труда и тем ниже должна быть заработная плата.

Необоснованность его тезиса состоит в том, что увеличение числа рабочих приводит не к снижению производительности труда, а к более детальному разделению труда, что как следствие приводит к росту производительности труда.

В неоклассической модели экономического роста Р. Лукаса [23] уделяется особое внимание накоплению человеческого капитала, в частности с акцентом на повышение квалификации работников. Его модель даёт основание сделать вывод о том, что роль

человеческого капитала приравнивается роли научно-технологического прогресса.

Необходимо подчеркнуть значительный вклад Т. Шульца в создании теории человеческого капитала, по мнению которого, отдача от вложений в человеческий капитал имеет продолжительный эффект, т.е. результат от вклада проявляется через некоторое время [25]. В исследовании учёного прослеживается прямая связь между производительностью труда и уровнем человеческого капитала. Чем выше уровень человеческого капитала работника, тем больше его уровень производительности. Важность инвестиций в человеческий капитал и его влияние на рост производительности труда нашла своё отражение и в работах современников.

Более подробно стоит сделать акцент на исследованиях современных авторов с учетом различных составляющих производительности труда, потенциально достижимых для обслуживания нужд экономики.

Изучая экономику Азербайджана, в своём исследовании немецкий учёный Геральд Хубнер [15] выделяет привлекательность нефтяного сектора в частности для иностранных инвесторов, в то время как не нефтяной сектор остается вне поля зрения. Как подчёркивает автор, значительную роль в экономике Азербайджана сыграли прямые иностранные инвестиции (ПИИ), так как страна испытывала недостаток капитала, технологий и ноу-хау. Высокий приток ПИИ, в частности из Турции, США и Великобритании, на которых приходилось две трети всех инвестиций, определенно стал условием самых высоких темпов роста ВВП в мире за период с 2005 до 2009 года. Инвестиции же в дополнительные ненефтяные сегменты охватывали такие области как телекоммуникационные услуги (операторы мобильной связи с зарубежными инвестициями из Турции и США), местная промышленность продуктов питания и напитков (например, Coca-Cola Turkey), туристическая инфраструктура или строительство (с инвестициями из Турции, но также и из Германии). Таким образом, как подчеркивает Геральд Хубнер, необходимо создание надлежащего инвестиционного климата и привлечения иностранных инвестиций в ненефтяной сектор.

Исследуя вопрос повышения производительности труда Геральд Хубнер [15] придерживается идеи Смита, рекомендуя повысить производительность труда за счет повышения государственных расходов на научные исследования, а также инвестиций в человеческий капитал для повышения уровня образования и квалификации.

Принимая во внимание важность диверсификации экономики, автор выдвигает идею о необходимости развития ненефтяного сектора, а также повышения производительности труда за счёт вложений в человеческий капитал с целью повышения уровня образования и квалификации, выделения государственных расходов на научные исследования и развитие банковского сектора.

На наш взгляд, рекомендации автора являются вполне актуальными с точки зрения диверсификации экономики и содействия экономическому росту в целом. Однако необходимо выделить, что на фоне международного рейтинга Doing Business, экономике Азербайджана стоит сосредоточиться на других мировых рейтингах, где важным показателем является обеспечение экономического роста, в том числе на основе производительности (в частности индекс глобальной конкурентоспособности, индекс человеческого развития, индекс устойчивого развития, которые являются ключевыми детерминантами в среднесрочной и долгосрочной перспективе).

В своем исследовании “Political and Economic Challenges of Resource-Based Development in Kazakhstan and Azerbaijan” немецкие ученые Хоаким Краус и Матиас Люк [19] изучая экономику Казахстана и Азербайджана, подчеркивали необходимость рационального распределения доходов от природных ресурсов описывая тип модели (CGE - calibrating computable general equilibrium) для демонстрации модификаций в некоторых деталях: временной горизонт и динамика модели; включение инструментов ресурсной политики, таких как фонд ресурсов и политика внутреннего энергетического рынка; роль государственных инвестиций; и отраслевая и факторная спецификация рынка. В рассматриваемой модели CGE влияние государственных инвестиций, например, в инфраструктуру и образование, имеет решающее значение на производительность экономики. В ряде отрицательных факторов,

препятствующих росту производительности труда были выделены такие как структурные сдвиги, рост неформальной занятости и неэффективность сельскохозяйственного сектора.

Поддерживая идею Рикардо в своем исследовании и описывая тип модели (CGE - calibrating computable general equilibrium), авторы указывают на необходимость рационального распределение доходов от природных ресурсов для учёта модификаций: временной горизонт и динамика модели; инструментов ресурсной политики, таких как фонд ресурсов и политика внутреннего энергетического рынка; роль государственных инвестиций и отраслевая и факторная спецификация рынка.

В целом соглашаясь с выводами авторов, хотелось бы сместить акцент с политики, направленной на обеспечение роста производства (supply-side policy), на экспансионистскую монетарную политику (expansionary monetary policy) с одновременным устранением влияния неформального сектора. Стоит сделать вывод, что важным фактором высокой производительности является качество трудовых ресурсов, и основываясь на заключениях автора целесообразно финансирования центров урбанизации и сельской местности, что бы оказало «эффект выравнивания» производительности труда, и таким образом обеспечения равномерного экономического роста. Достичь этого можно за счет прогрессивного налогообложения доходов домохозяйств и контроле за процессами (по возможности) равномерного финансирования малых городов и сельской местности.

Рэйчел Гриффит, Стивен Реддинг и Джон Ван Ринен [16] изучали факторы, влияющие на уровень производительности в группе отраслей в двенадцати странах ОЭСР. В процессе изучения было выявлено, что инновации способствуют росту как напрямую, так и косвенно через передачу технологий в частности в отраслях промышленности. Как показывает результат исследования, в современной теории роста делается акцент на человеческий капитал и НИОКР, но при этом существуют межстрановые различия в расходах и важности новых разработок и вклада в НИОКР. Авторы подчёркивают, что НИОКР могут сдерживаться во многих странах, например, из-за недостаточного развития финансовых рынков или ненадлежащей государственной политики. Вместе с вышеупомянутыми факторами, стоит заметить, что адаптивность знаний и человеческого капитала имеет временной лаг, что образует определённый разрыв во времени между появлением новых технологий и их введением, а это сдерживает рост производительности по причине их запаздывания.

Вопросы, изучаемые Т. Шульцом находят своё отражение в исследовании вышеупомянутых учёных, так как они, изучая факторы, подчеркнули существенную роль как инвестиций в человеческий капитал, так и проведение НИОКР.

Кэвин и Д. Стирох [20] рассматривает источники роста производительности труда в контексте неоклассических и новых теорий роста, отражая связь между инвестициями и производительностью. В неоклассическом подходе рост в конечном итоге определяется экзогенным техническим прогрессом, в то время как в случае эндогенного роста наблюдается постоянный возврат капитала, что приводит к долгосрочному росту переменных на душу населения. Исследователь, затрагивает вопросы об изменениях, произошедших в экономике США. Как показывает неоклассический анализ, совокупный рост производительности труда ускорился за счёт технического прогресса в высокотехнологичных отраслях и роста инвестиций. Но учитывая эндогенный рост, за основу принимают стимулы и действия фирм, которые готовы инвестировать, создавать новый капитал и знания.

С точки зрения теории производительности описанный автором подход отражает все основные предпосылки для роста производительности, но не включает множество нерегулируемых факторов (риски, неопределённость). Стоит отметить сходство взглядов автора с неоклассической моделью экономического роста в известной работе Р. Лукаса, так как Кевин Д., указывает на важность технического прогресса в высокотехнологичных отраслях и роста инвестиций, оказывающих положительное влияние на изменения произошедшие в экономике США. Превалирующую роль прямых иностранных инвестиций также подчеркивали современные азербайджанские исследователи Азер Аллахверенов и Эмин Гусейнов [2].

Придерживаясь мнения авторов, следует отметить, что степень удовлетворенности

определяется главным образом мотивами, которые зависят от вида труда. Как известно, для занятых менее содержательными видами труда, значимость размера заработной платы приобретает характер доминирующего стимула, в то время как для работников более содержательного труда стимулом может служить как размер заработной платы, так и содержание самого труда, от которого он в первую очередь получает удовольствие в процессе трудовой деятельности. Но для максимизации эффективности стимулов необходимо непрерывно их пересматривать в соответствии с изменениями, происходящими в экономике в целом. Таким образом, акцент на каждый из предложенных аспектов является положительным шагом на пути повышения производительности человеческих ресурсов. В то время как нам видится необходимым, учесть тот факт, что вовлечение населения в теневой сектор ослабляет заинтересованность работников в получении материального вознаграждения, что как следствие влечёт за собой ущерб в сфере воспроизводства рабочей силы, снижение производительности труда и ограничение процесса инвестирования.

Профессор Азизова Г.А. подчеркивает важность производительности труда как одного из основополагающих факторов, повышение которого, как показывает практика, можно достигнуть при помощи стимулирования рабочей силы. Проведя сравнительный анализ изменений производительности труда и заработной платы с использованием регрессионной модели и выявляя существование взаимного влияния между производительностью труда и заработной платой, Азизова Г. А. приходит к выводу, что опережающий рост заработной платы является важным условием дальнейшего роста производительности труда в Азербайджане.

Соглашаясь с мнением Дж. М. Кейнса, Г. Азизова подчёркивает, что в связи со спецификой рынка труда, снижение денежной зарплаты при прочих равных условиях не способствует снижению занятости. Занятость в большей степени зависит от объёма эффективного спроса, на величину которого влияют потребительский спрос и инвестиции. В итоге Г. Азизова делает акцент на дифференциацию заработной платы и усилению как воспроизводственной, так и стимулирующей функции заработной платы в целях повышения производительности труда и достижения экономического роста. На наш взгляд, следует согласиться с мнением автора о дифференцированном множестве детерминант производительности, делая акцент на социальной составляющей человеческого капитала страны. Г. Азизова также подчеркивает, что причиной различий в уровне оплаты труда является не только обеспеченность землёй и природными ресурсами, но и уровень используемых технологий, который позволит повысить производительность труда, что окажет позитивное влияние на уровень реальной заработной платы [6]. Хотелось бы подчеркнуть, что стимулирование труда занятых, осуществляемое посредством создания благоприятных условий труда, учёта профессиональных качеств рабочей силы, разработки программ обучения персонала, выплат льгот и компенсаций имеют ключевое значение, так как оказывают положительное воздействие на удовлетворение персонала своей работой.

Как показывает проведенный анализ литературных научных источников, посвящённых проблеме влияния производительности труда на обеспечение устойчивого экономического роста, на сегодня:

- существуют разные теории и модели в зависимости от факторного построения той или иной экономики;
- описан достаточно широкий круг специфических детерминант самого феномена производительности труда с акцентом на те из них, которые, по мнению авторов, являются существенными в конкретно рассматриваемых экономиках.

Методология исследования

Ключевым вопросом исследования является: “Какие факторы, влияющие на производительность труда, определяют положительную динамику развития экономики Азербайджана?”

В исследовании были использованы общенаучные методы анализа такие как:

- 1) Для теоретического обоснования изученных литературных источников использован метод научной дедукции, позволивший нам выделить ключевые факторы, влияющие на

динамику производительности труда (в частности для экономики Азербайджана).

2) Анализ статистических данных в отраслевом для описания вклада разных отраслей в развитие экономики Азербайджана.

3) Экономико-математическое моделирование в виде построения регрессии, в которой зависимой переменной (y) является динамика производительности труда в период 2005-2019 гг., а независимыми (влияющими) факторами являются:

x1- Средняя ежемесячная заработная плата по экономике в целом.

x2- Доля занятых в промышленности

x3- Доля занятых в сельском, лесном и рыбном хозяйстве

x4- Доля занятых в строительстве

x5- Средняя продолжительность школьного обучения

В дополнении к вышеуказанным специфическим методам научного исследования применены графический анализ, сравнительный анализ, классификационный и системный подход при анализе отраслевой составляющей производительности труда в экономике Азербайджана.

Результаты

В настоящее время уровень производительности труда является важным индикатором, рост которого обеспечивает эффективность использования трудовых ресурсов и капитала.

Одним из качественных показателей трудовых ресурсов является их интеллектуальный уровень, формирующийся на основе общего и профессионального уровня образования, превратившегося в одну из движущих сил экономического развития страны [4,15].

С повышением образовательного уровня возрастают и требования индивида к условиям и оплате труда, что как следствие отражается на показателях доли занятых в отраслевой структуре экономики в целом. Для обеспечения экономического роста на основе производительности труда требуется подготовка высококвалифицированного человеческого капитала, на что и делается акцент в трудах таких ученых как Азер Аллахверенов, Эмин Гусейнов, Г. Азизова, Рейчел и Реддинг, Стефен и Джон Ван Ринен [2,4,16]. Учитывая их мнения, и собственное видение в качестве образовательного фактора предлагается рассмотреть влияние средней продолжительности школьного образования на уровень производительности труда [4,5].

Основываясь на мнения Г. Азизовой и Кевин Тироха [4,20] обеспечение полной занятости требует инвестиций в создании новых рабочих мест и постоянное усовершенствование человеческого капитала. Повышение производительности труда также тесно связано с проблемой занятости трудовых ресурсов в экономике. Поэтому важно знать отраслевые потребности в рабочей силе для эффективного её распределения, основанного на уровне производительности труда [5,6,11]. Из вышесказанного следует, что уровень оплаты труда, уровень образования и уровень отраслевой занятости будут определять производительности на уровне экономики Азербайджана в целом.

Проанализировав статистические данные, целесообразным является выбор в качестве независимых переменных (влияющих факторов) таких как размер средней заработной платы, доля занятых в промышленности, доля занятых в сельском, лесном и рыбном хозяйстве, доля занятых в строительстве и средней продолжительности школьного обучения.

Влияние занятости на уровень производительности труда.

Для отображения реальной картины развития экономики Азербайджана проанализируем показатели производительности труда в отраслевом разрезе за период с 2005 по 2020 годы.

Производительность труда тыс манат/тыс. человек				
	2005	2010	2015	2020
Сельское хозяйство, лесное хозяйство и рыболовство.	723,1	1 416,7	1977,9	2760,3
Добыча полезных ископаемых	124 914,9	469 450,6	367524,3	480005,0
Обрабатывающие производства (обрабатывающая промышленность)	4 094,8	9 630,9	11809,8	17144,4
Обеспечение (снабжение) электроэнергией, газом, паром и кондиционированным воздухом	2 867,4	13 137,3	27110,7	31455,8
Водоснабжение, очистка, обработка отходов и получение вторичного сырья	1 071,1	1 829,4	3685,0	5545,2
Строительство	5 317,6	11 964,2	19320,7	15995,8
Торговля; ремонт транспортных средств	1 197,2	4 347,5	7766,8	12116,6
Транспортная деятельность и хранение грузов	3 727,9	13 225,6	16448,0	25527,9
Общественное питание и размещение туристов	2 808,8	9 439,2	21346,3	12776,6
Информация и связь	8 244,6	14 186,4	18038,1	25060,3
Финансовое посредничество и страхование	9 574,6	20 196,7	47900,0	51397,9
Операции с недвижимым имуществом	896,5	9 877,9	20632,1	26912,2
Профессиональная, научная и техническая деятельность	3 477,0	9 482,5	14402,7	16742,1
Административная и вспомогательная деятельность	1 459,9	4 924,7	6757,2	6191,5
Государственное управление и оборона; социальное обеспечение	1 471,6	3 059,8	5902,2	10466,6
Образование	899,2	4 100,3	5213,1	7086,3
Здравоохранение и социальное обслуживание населения	928,0	4 041,7	6293,7	10014,7
Искусство, развлечения и отдых	1 013,4	4 845,6	8771,6	6671,8
Прочая обслуживающая деятельность	690,1	3 364,6	4319,3	4737,5

График 1: Производительность труда (тыс. манат на чел.) занятого населения (номинальный ВВП).

*Составлено автором на основе статистических данных Азербайджана
(Source: <https://www.stat.gov.az/>)*

Как видно из представленной динамики, производительность труда в целом по экономике с 2005 по 2020 годы имела положительную динамику. В показателях производительности труда среди видов экономической деятельности имеются очень серьезные отличия. Как видно из таблицы, годовая производительность труда в отрасли сельского, лесного хозяйства и рыболовства за 2020 год по отношению к 2005 году увеличилась в 4 раза и составила 2760,3 тысяч манат на человека. В то время как максимальный уровень производительности труда прослеживается в отрасли по добыче полезных ископаемых в 2018 году, что по отношению к 2005 году показывает увеличение данного показателя в 6,2 раза. В отрасли обеспечения электроэнергией, газом и паром за период с 2005 по 2020 годы достигает своего пика в 2014 году. По сравнению с 2005 годы годом производительность труда повысилась в 10,7 раз. В секторе финансовое посредничество и страхование производительность труда по сравнению с 2005 годом повысилась в 5,3 раза.

Стоит отметить, что всего 0,8 процентов занятых в секторе по добыче полезных ископаемых производят 26,5 процентов ВВП. Удельный вес отрасли по добыче полезных ископаемых почти в 4 раза больше удельного веса отрасли сельского, лесного хозяйства и рыболовства. В то время как 38,7 % занятых в сельском хозяйстве производят лишь 6,7% ВВП.

В действительности динамика производительности труда растет именно в нефтяном секторе. Основной причиной является приток иностранного капитала и высокая доходность, создаваемая высокими ценами на энергоносители. Вместе с тем, ученые рассматривают необходимость диверсификации экономики Азербайджана, делает акцент на развитие

ненефтяного сектора. В частности, Геральд Хубнер указал на необходимость повышения производительности труда посредством вложений в человеческий капитал [15]. Хоаким, К. и Маттмас Л. [19] делают акцент на снижении неформальной занятости и повышении эффективности сельскохозяйственного сектора на основе повышения производительности труда. Элвин Н. Афанди и Габор Пеллени отмечают необходимость повышения использования потенциала сельского хозяйства и производительности труда в нем как следствие [11]. Опираясь на мнение вышеуказанных ученых и собственное видение экономики Азербайджана считаем целесообразным выделить занятость в основополагающих секторах экономики (нефтяной, сельскохозяйственной x_1 x_2 и т.д.) в качестве предопределяющей детерминанты производительности труда.

Влияние заработной платы на уровень производительности труда.

Являясь важным стимулом для работников, заработная плата может оказать значительное влияние на повышение производительности труда. В экономической литературе и официальных правительственных документах часто говорится о том, что заработная плата должна повышаться «в меру роста производительности труда». Поскольку в сбалансированной экономике темпы роста средней заработной платы и удельного ЧНП (чистый национальный продукт, равный разнице между валовым национальным продуктом и суммой амортизации основного капитала) должны быть примерно одинаковыми, такой же является и, корреляция между производительностью труда и заработной платой [21].

Профессор Азизова Г.А. подчеркивает важность производительности труда как одного из основополагающих факторов, принимая во внимание данный факт, Азизова Г.А рассматривает как повышение производительности труда влияет на вероятность увеличения заработной платы и как заработная плата влияет на производительность труда. Проведя сравнительный анализ изменений производительности труда и заработной платы с использованием регрессионной модели [6], [7] и выявляя существование взаимного влияния между производительностью труда и заработной платой, Азизова Г. А приходит к выводу, что опережающий рост заработной платы является важным условием дальнейшего роста производительности труда в Азербайджане.

На наш взгляд, следует согласиться с мнением автора о дифференцированном множестве детерминант производительности, ставя акцент на социальной составляющей человеческого капитала страны.

Влияние уровня образования на производительность труда.

Уровень образования населения является важным фактором, определяющим развитие человеческого капитала. Согласно утверждению Уильяма Петти [24], человеческое богатство зависит в значительной степени от уровня знаний его жителей и является более продуктивным, чем природные ресурсы или запас физического капитала. Со своей стороны, Адам Смит также участвовал в изучении людей как ресурса высокой производительности, приветствуя идеи Петти, подтверждая, что способности людей являются определяющими факторами экономического прогресса, предлагая, что богатство нации достигается за счет улучшения производительного потенциала человеческого труда [27]. Таким образом, его знаменитое предложение о разделении труда тесно связано с развитием специализированных навыков, которые можно сравнить с усовершенствованиями в машинах, которые уже облегчают и сокращают рабочее время.

Неоклассическая модель экономического роста в известной работе Р. Лукаса [23] выделяет приоритетность накопления человеческого капитала с точки зрения повышения квалификации работников. В его модели человеческий капитал также как и научно-технологический прогресс способствует повышению производительности труда. На наш взгляд для достижения роста производительности труда стоит сделать акцент на качество институциональной среды, доступные источники финансирования, и на специализацию бизнеса. Стоит отметить сходство неоклассических взглядов с такими современными

исследователями, как Кевин Д. и Стирох [20], которые указывают на важность технического прогресса в высокотехнологичных отраслях и роста инвестиций, оказывающих положительное влияние на изменения произошедшие в экономике США. Как показывает неоклассический анализ, совокупный рост производительности труда ускорился за счёт технического прогресса в высокотехнологичных отраслях и роста инвестиций. С точки зрения теории производительности описанный авторами подход отражает все необходимые предпосылки для роста производительности, вместе с тем, он основывается на перечне управляемых факторов, и не включает множество нерегулируемых факторов (риски, неопределённость). Поэтому применение классических и неоклассических теорий в современных условиях, к сожалению, очень лимитировано и требует дополнительной верификации в специальных экономико-математических моделях.

Среди современных учёных стоит выделить исследование Гриффит, Рейчел и Реддинг, Стефен и Д. Ван Ринен [16], которые изучали факторы, определяющих рост производительности в группе отраслей в двенадцати странах ОЭСР. В результате своего исследования определили доминирующее влияние как инвестиций в человеческий капитал, так и проведение НИОКР. Вместе с выделенными авторами факторами, следует отметить, что адаптивность знаний и человеческого капитала имеет временной лаг, а поэтому возникает определённый разрыв во времени между появлением новых технологий и их имплементацией, что сдерживает рост производительности не по причине отсутствия инноваций, а по причине их невосприимчивости (запаздывания).

Модель факторного влияния на уровень производительности труда в Азербайджане

Исследования влияния факторов проведено с помощью регрессии в прикладном пакете программ в Excel файле. С помощью регрессионного анализа было проверено влияние следующих факторов на уровень производительности труда.

Определения зависимости производительности труда от отобранных факторов						
	Производительность труда	Среднемесячная номинальная заработная плата по отраслям экономики	Доля занятости в промышленном секторе	Доля занятых в сельском, лесном и рыбном хозяйстве	Доля занятых в строительстве	Средняя продолжительность школьного образования
	Y	x1	x2	x3	x4	x5
2005	3082,60	123,6	7,2	38,7	5,2	10,7
2006	4560,20	149	7,4	38,5	5,3	10,7
2007	6813,80	215,8	7,5	38,4	5,3	10,2
2008	9521,30	274,4	7,5	38,2	5,4	10,2
2009	8334,30	298	7,3	38,1	5,4	10,5
2010	9809,20	331,5	7,1	38,2	6,6	10,5
2011	11903,90	364,2	7	37,9	7,1	10,5
2012	12315,00	398,4	7	37,7	7,2	10,5
2013	12868,70	425,1	7,2	37,1	7,2	10,5
2014	12821,10	444,5	7	36,8	7,3	10,5
2015	11640,60	466,9	6,9	36,4	7,2	10,5
2016	12694,60	499,8	7,1	36,3	7,2	10,5
2017	14586,50	528,5	7,2	36,4	7,2	10,6
2018	16414,60	544,60	7,5	36,3	7,3	10,6
2019	16583,20	635,1	7,4	36	7,4	10,6

Таблица 2: Составлено автором на основе статистических данных Азербайджана.

(Source: <https://www.stat.gov.az/>, <http://hdr.undp.org/en/indicators/103706>)

Получено следующее уравнение регрессии:

$$y = -68,2262 + 0,0235 \cdot x_1 + 4,0437 \cdot x_2 + 1,3419 \cdot x_3 + 2,1354 \cdot x_4 - 2,2044 \cdot x_5 + e,$$

Как показывает уравнение регрессии, если средняя ежемесячная з/п по экономике в целом повысится на 1% , то производительность труда вырастет в 2,35 маната. Если доля занятых в промышленности повысится на 1%, то производительность труда вырастет в 4,04 маната. Если доля занятых в сельском, лесном и рыбном хозяйстве повысится на 1%, то производительность труда повысится в 1,34 маната. Если доля занятых в строительстве повысится на 1%, то производительность труда вырастет в 2,13 манат. Если средняя продолжительность школьного обучения снизится на 1%, то производительность труда понизится в 2,20 маната.

Уровень надежности регрессионной модели определяется коэффициентом детерминации R^2 . В нашем случае $R^2 = 0,9841$. Это означает, что объясненная корреляция значительна и на 98,41% объясняется выбранными факторами.

И только 1.59 % относится к необъяснимой вариации, которая может быть вызвана другими факторами или стандартной ошибкой этого моделирования.

Заключение

В процессе данного исследования были отражены сходства во взглядах классических, неоклассических, кейнсианских и монетаристских школ со взглядами современных ученых посвятившим немалое количество своих трудов исследованиям вопроса повышения производительности труда в контексте устойчивого экономического развития.

Анализ современных научных подходов к исследованию производительности труда, позволил выявить не только факторы, способствующие препятствующие росту производительности труда.

К факторам способствующим можно отнести диверсификацию экономики, проекты, реализуемые в целях поддержки программ самозанятости, реализация государственных программ социально-экономического развития регионов, государственные инвестиции в инфраструктуру и образование. К препятствующим факторам можно отнести – низкий уровень инновационной активности, низкую долю высокотехнологических отраслей, слаборазвитую финансовую систему, зависимость экономики от нефтегазового сектора.

Анализ показал, что в целом по экономике Азербайджана наблюдалась положительная динамика производительности труда с 2005 по 2020 годы. Низкий уровень производительности труда за 2015 год, говорит о зависимости экономики от нефтяного сектора, так как именно этот период был кризисным для Азербайджана в связи с низким уровнем цен на нефть. В результате регрессионного анализа было доказано влияния таких факторов на производительность труда Азербайджана как размер средней заработной платы, доля занятых в промышленности, доля занятых в сельском, лесном и рыбном хозяйстве, доля занятых в строительстве и средняя продолжительность школьного обучения.

Список использованной литературы:

1. Абдуллаев, К. Х. (2011) Производительность труда как фактор повышения эффективности производства на предприятии. Інвестиції: практика та досвід. №24. С. 41-44.
2. Allahveranov, A.; Huseynov, E. (2013). Costs and Benefits of Labour Mobility between the EU and the Eastern Partnership Partner Countries. Country report. Azerbaijan, CASE Network Studies & Analyses, No. 460, ISBN 978-83-7178-589-4, Center for Social and Economic Research (CASE), Warsaw
3. Aliev, SH.T. (2008) Voprosy ekonomicheskogo rosta i finansovyh resursov Azerbajdzhana v kontekste neftyanogo faktora. Finansy i kredit, pp. 61-64
4. Azizova, G.A. (2017) Labor market of Azerbaijan: problems and prospects of Baku. Azerbaijan: Elm. p. 250-252

5. Азизова, Г. А., (2007) Рынок труда Азербайджана: особенности формирования и тенденции развития. Сборник научных статей, ТГТИ Тамбов, с. 24-27
6. Азизова, Г. (2005) "Рынок труда Азербайджана". Баку, "Элм", стр-303 18ВН 5-8066-1725-4
7. Azizova, G. (2020) Labor productivity and salaries in the Azerbaijan Republic, Economic and Social Development: Book of Proceedings; 124-131: Varazdin Development and Entrepreneurship Agency (VADEA).
8. Baumol, W.J., Blackman, S.A.B. and Wolff, E.N. (1989). Productivity and American leadership. Cambridge, Ma: MIT Press
9. Clark, J. (2000) B. Distribution of Wealth. Per. from English / J. B. Clarke. М.: Economics, p. 368 9
10. David, R., (1911), The Principles of Political Economy and Taxation, New York: Everyman's Library Edition, E.P. Dutton and 45 Company, Inc.
11. Elvin N. A. and Gabor P., (2007) Evidence of Pro-Poor Growth in Azerbaijan, Problems of Economic Transition, vol. 50, no. 6, pp. 5–31
12. Fagerberg, J.,(1988) Why Growth Rates Differ//Dosi, Giovanni et al. (eds.), Technical Change and Economic Theory, London: Pinter, 432-457
13. Fagerberg, J., (2000). "Technological Progress, Structural Change and Productivity Growth: A Comparative Study," Working Papers 5, Centre for Technology, Innovation and Culture, University of Oslo
14. Gehringer, Agnieszka (2013) : Financial liberalization, financial development and productivity growth: An overview, Economics Discussion Papers, No. 2013-46, Kiel Institute for the World Economy (IfW), Kiel
15. G., Hubner (2011) "Foreign Direct Investment in Azerbaijan –the Quality of Quantity", Caucasus Analytical Digest, no. 28. Retrieved from <http://www.css.ethz.ch/publications/pdfs/CAD-28-2-6.pdf>
16. Griffith, Rachel and Redding, Stephen and Van Reenen, John (2000) Mapping the two faces of R&D: productivity growth in a panel of OESD industries [online]. London: LSE Research Online
17. Guseynova S.G. (2019) Osnovnye napravleniya modernizatsii agrarnoy otrasli v Azerbaydzhanе [The main directions of agrarian sector's modernization in Azerbaijan]. Ekonomicheskie otnosheniya. 9. (2). – 795-808. doi: 10.18334/eo.9.2.40647
18. Jabiev R. (2018). The implications of labor productivity indicator. Obshchestvo i ekonomika (9), pp.44-57. DOI: 10.31857/S020736760001434-6
19. Joachim, K. and Matthias L., (2005) Political and Economic Challenges of Resource-Based Development in Kazakhstan and Azerbaijan.
20. Kevin J. Stiroh, (2001) "What drives productivity growth?," Economic Policy Review, Federal Reserve Bank of New York, pages 37-59
21. Keynes, J. M. (1973). "The general theory of employment, interest and money", The Collected Writings of John Maynard Keynes, VII, London: Macmillan.
22. Komkov V. (2017) Effektivnost' i ustojchivost' ekonomicheskogo rosta. Bankaýski vesnik, lyuty pp. 3-10.
23. Lucas, R.E. (1988) On the Mechanics of Economic Development // Journal of Monetary Economics.Vol. 22. № 1
24. Petti, U. (1940). Economy and Statistics Work. M.: State Publishing House for Economy and Social Life (Sotseghiz), 324 pp.
25. Schultz, T.W., (1961) Investment in Human Capital. The American Economic Review.Vol. 51.No. 1. Pp. 1-17
26. Shahabinejad, V., Mehrjerdi, M.Z., & Yaghoubi, M. (2013) Total Factor Productivity Growth, Technical Change and Technical Efficiency Change in Asian Economies: Decomposition Analysis.

27. Smith, A., (2000) The Wealth of Nations / Adam Smith ; Introduction by Robert Reich; Edited, with Notes, Marginal Summary, and Enlarged Index by Edwin Cannan. New York: Modern Library.
28. Statistical indicators of Azerbaijan. Retrieved from <http://hdr.undp.org/en/indicators/103706>
29. Statistical indicators of Azerbaijan // State Committee of the Republic of Azerbaijan. 2020. Retrieved from <http://www.stat.gov.az>
30. Strategic roadmaps for the national economy and major sectors of the economy (2017) Retrieved from <http://iqtisadiislahat.org>

Sənaye üzrə bölmələrdə əmək məhsuldarlığının faktor təhlili: Azərbaycan nümunəsi

Günay Əlizadə

Doktorant

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,

Bakı, Azərbaycan

E-mail: gunayalizadeg@yahoo.com

Xülasə: Tədqiqatın əsas sualı belədir: “Əmək məhsuldarlığına təsir edən hansı amillər Azərbaycanın iqtisadi inkişafının müsbət dinamikasını müəyyən edir?” Bu məqalədə nəzəri əsaslar araşdırılmış və əmək məhsuldarlığına təsir edən faktorlar, o cümlədən: ölkə üzrə orta aylıq əmək haqqı, sənayedə məşğul olanların payı, kənd təsərrüfatı, meşə və balıqçılıqda məşğul olanların payı, tikintidə məşğul olanların payı və orta məktəbdə təhsil müddəti nəzərdən keçirilmişdir.

Məqalənin məqsədi qeyd olunan amillərin əmək məhsuldarlığına təsirinin iqtisadi-matematik modelləşdirmə əsasında müəyyən edilməsidir. 2005–2020-ci illər dövründə Azərbaycanın iqtisadiyyatında sektorlar üzrə əmək məhsuldarlığının dinamikası təhlil edilmişdir. Seçilmiş amillərin əmək məhsuldarlığına təsirini müəyyən etmək üçün reqressiya analizinə əsaslanan modelləşdirmə aparılmışdır.

Müasir alimlərin yanaşmalarını sistemləşdirərək və təhlil edərək, bu tədqiqat klassik, neoklassik, Keynes və monetarist yanaşmalar ilə müasir alimlərin iqtisadi inkişaf kontekstində əmək məhsuldarlığına müxtəlif amillərin müsbət və mənfi təsirlərini araşdıran baxışları arasında oxşarlıqları müəyyən etmişdir. Ədəbiyyat təhlili əmək məhsuldarlığının spesifik determinantlarını geniş şəkildə ortaya qoymuş və konkret iqtisadi modellərdə əhəmiyyətli hesab olunan amilləri müəyyənləşdirmişdir.

Tədqiqatda elmi deduksiya metodu istifadə olunaraq əmək məhsuldarlığının dinamikasına təsir edən əsas amillər müəyyən edilmiş, sektorlar üzrə statistik məlumatlar təhlil edilmiş və iqtisadi-matematik modelləşdirmə aparılmışdır. Reqressiya modeli qurulmuşdur, burada asılı dəyişən (y) 2005–2019-cu illərdə əmək məhsuldarlığının dinamikası, asılı olmayan (təsir edən) dəyişənlər isə aşağıdakılardır:

- x1: ölkə üzrə orta aylıq əmək haqqı
- x2: sənayedə məşğul olanların payı
- x3: kənd təsərrüfatı, meşə və balıqçılıqda məşğul olanların payı
- x4: tikintidə məşğul olanların payı
- x5: orta məktəbdə təhsil müddəti

Yuxarıda göstərilən tədqiqat metodlarına əlavə olaraq, Azərbaycanın iqtisadiyyatında əmək məhsuldarlığının sektor komponentlərini təhlil edərkən qrafik təhlil, müqayisəli təhlil, təsnifat və sistemli yanaşma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Bu tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlinmişdir ki, seçilmiş amillərin təsiri altında əmək məhsuldarlığı göstəricisi həqiqətən dəyişir.

Açar sözlər: əmək məhsuldarlığı, iqtisadi artım, sosial-iqtisadi inkişaf, neft olmayan sektor, insan kapitalı, elmi-texniki tərəqqi, korrelyasiya-regressiya modeli

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/214-227>

Factor analysis of labor productivity in sectorial breakdown: the case of Azerbaijan

Gunay Alizade

PhD Candidate

Azerbaijan State University of Economics,

Baku, Azerbaijan

E-mail: gunayalizadeg@yahoo.com

Abstract: The main research question is: “Which factors affecting labor productivity determine the positive dynamics of Azerbaijan’s economic development?” This article examines the theoretical foundations and analyzes the influence of factors such as the average monthly wage across the economy, the share of employment in industry, the share of employment in agriculture, forestry, and fisheries, the share of employment in construction, and the average duration of schooling on labor productivity.

The purpose of this article is to identify the relationship between the aforementioned factors and labor productivity using economic-mathematical modeling. An analysis of labor productivity dynamics from 2005 to 2020 was conducted in a sectorial breakdown of Azerbaijan’s economy. Regression modeling was performed to determine the impact of the selected factors on labor productivity.

By systematizing and analyzing the approaches of contemporary scholars, this study identified similarities between classical, neoclassical, Keynesian, and monetarist approaches and the views of modern researchers examining the positive and negative effects of various factors on labor productivity in the context of economic development. The literature review highlighted a wide range of specific determinants of labor productivity and identified the factors considered significant in the specific economic models under study.

The study employed the method of scientific deduction to identify key factors influencing labor productivity dynamics, statistical analysis of sectoral data, and economic-mathematical modeling using regression, where the dependent variable (y) is labor productivity dynamics during 2005–2019, and the independent (influencing) variables are:

- x_1 : average monthly wage across the economy
- x_2 : share of employment in industry
- x_3 : share of employment in agriculture, forestry, and fisheries
- x_4 : share of employment in construction
- x_5 : average duration of schooling

In addition to the above research methods, graphical analysis, comparative analysis, classification, and a systematic approach were applied to examine the sectoral composition of labor productivity in Azerbaijan’s economy.

This study concludes that labor productivity is indeed influenced and altered by the selected factors.

Keywords: labor productivity, economic growth, socio-economic development, non-oil sector, human capital, scientific and technological progress, correlation-regression model

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/228-238>**Zəngəzur nəqliyyat dəhlizi regional iqtisadi inkişafın potensial amili kimi****Aybəniz Həşimli**

E-mail: aybenizhashimli@gmail.com

ORCID: 0009-0009-0026-2629

Xülasə: Məqalədə Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin Azərbaycanın regional iqtisadi inkişafında və nəqliyyat-logistika sisteminin transformasiyasında əhəmiyyəti araşdırılmışdır. Tədqiqatın əsas məqsədi dəhlizin regional bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsinə, nəqliyyat məsafələrinin qısaldılmasına, ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinə və logistika səmərəliliyinin yüksəldilməsinə mümkün təsirlərinin elmi əsaslarla təhlil edilməsidir.

Araşdırma çərçivəsində post-münaqişə dövründə formalaşan nəqliyyat infrastrukturalarının yenidən qurulması və yeni marşrut istiqamətlərinin formalaşdırılması iqtisadi baxımdan qiymətləndirilmiş, Zəngəzur dəhlizinin Orta və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizləri ilə integrasiyası imkanları ətraflı nəzərdən keçirilmişdir. Məqalədə rəsmi normativ sənədlərə, dövlət proqramlarına və beynəlxalq nəqliyyat konsepsiyalarına əsaslanaraq dəhlizin iqtisadi potensialı ilə yanaşı, onun həyata keçirilməsi prosesində mövcud olan məhdudiyyətlər də qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, Zəngəzur dəhlizi regional iqtisadi əlaqələrin şaxələndirilməsi və tranzit imkanlarının artırılması baxımından əhəmiyyətli üstünlüklər formalaşdırsa da, layihənin uzunmüddətli səmərəli fəaliyyəti maliyyə resurslarının səfərbərliyi, infrastruktur xərclərinin optimallaşdırılması və dövlətlərarası koordinasiya mexanizmlərinin gücləndirilməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Bu səbəbdən dəhlizin reallaşdırılması yalnız nəqliyyat layihəsi olaraq deyil, regional əməkdaşlığın institusional əsaslarını möhkəmləndirən kompleks iqtisadi mexanizm kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: Zəngəzur dəhlizi, regional iqtisadi inkişaf, nəqliyyat infrastruktur, tranzit potensialı, logistika səmərəliliyi, regional əməkdaşlıq.

JEL: R40, L92, F15**UOT: 338.47:656 (479.24)****Giriş**

Qlobal integrasiya mühitində iqtisadi əlaqələrin inkişafı ölkələr arasında nəqliyyat və logistika infrastrukturunun strateji əhəmiyyətini nəzərəcəpacaq dərəcədə artırır. Nəqliyyat dəhlizləri müasir iqtisadi münasibətlərin strukturunda sadəcə fiziki daşımaların yerinə yetirilməsi vasitəsi kimi deyil, həmçinin regionlararası iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, ticarət dövriyyəsinin artırılması və iqtisadi inkişafın şaxələndirilməsi baxımından əhəmiyyətli faktor kimi çıxış edir.

Beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, nəqliyyat infrastruktur sahəsinə yönləndirilən investisiyalar logistika xərclərinin minimuma enməsinə, bazarlara çıxış fürsətlərinin genişlənməsinə və regionlararası qarşılıqlı iqtisadi asılılığın güclənməsinə şərait yaradır. Bu xüsusiyyətlər nəqliyyat dəhlizlərinin iqtisadi səmərəliliyini artırmaqla bərabər, ölkələrin tranzit potensialının formalaşmasında da əhəmiyyətli rol oynayır.

Cənubi Qafqaz regionunun coğrafi baxımdan mühüm nəqliyyat marşrutlarının kəsişməsində yerləşməsinə baxmayaraq, uzun dövr ərzində mövcud olmuş institusional və infrastruktur məhdudiyyətlər səbəbindən regional nəqliyyat əlaqələrini tam şəkildə reallaşdırmaq mümkün olmamışdır. Bu vəziyyət regiondaxili ticarət əlaqələrinin zəifləməsinə və tranzit imkanlarının məhdud səviyyədə inkişafına səbəb olmuşdur.

Son illərdə regionda həyata keçirilən infrastruktur layihələri Cənubi Qafqazda nəqliyyat əlaqələrinin mərhələli şəkildə bərpası üçün yeni fürsətlər yaratmışdır. Bu baxımdan regionun nəqliyyat-logistika sistemində əlaqələndirici funksiya kimi çıxış edə biləcək mühüm infrastruktur

istiqamətlərindən biri olaraq Zəngəzur dəhlizi diqqət cəlb edir. Dəhlizin formalaşdırılması regional bazarlara çıxış imkanlarının genişlənməsi, nəqliyyat məsafələrinin optimallaşdırılması və iqtisadi əlaqələrin intensivləşdirilməsi baxımından potensial əhəmiyyət kəsb edir.

Nəqliyyat və logistika sahələrinin Azərbaycan Respublikasının uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalarında mühüm istiqamət kimi müəyyən edilməsi regional iqtisadi münasibətlər strukturunda ölkənin rolunun gücləndirilməsinə yönəlmişdir. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində də nəqliyyat infrastrukturunun modernləşdirilməsi və regional əlaqələrin genişləndirilməsi əsas inkişaf istiqamətləri sırasındadır (ARPS, 2021).

Bu kontekstdə Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi əhəmiyyətinin elmi əsaslarla təhlil edilməsi aktual tədqiqat istiqaməti kimi çıxış edir. Dəhlizin regional iqtisadi inkişafa mümkün təsirləri, ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və nəqliyyat-logistika səmərəliliyinin artırılması baxımından rolunun araşdırılması tədqiqatın elmi və praktiki əhəmiyyətini müəyyən edir.

Bu məqalənin məqsədi Zəngəzur dəhlizinin Cənubi Qafqaz regionunda iqtisadi əlaqələrin formalaşmasına və regional iqtisadi inkişaf perspektivlərinə potensial təsirlərini sistemli şəkildə araşdırmaqdır. Tədqiqat çərçivəsində regionda mövcud olan nəqliyyat əlaqələri, yeni infrastruktur sahələri və dəhlizin iqtisadi baxımdan yaratdığı potensial imkanlar kompleks şəkildə təhlil edilir.

Cənubi Qafqaz regionunda əsas nəqliyyat marşrutları və nəzəri əsaslar

Coğrafi mövqeyinə görə Cənubi Qafqaz regionu Avropa ilə Asiyanı birləşdirən önəmli nəqliyyat istiqamətlərinin kəsişmə nöqtəsində qərarlaşır. Regionun beynəlxalq ticarət və tranzit axınları baxımından potensial məkanda yerləşməsinə baxmayaraq, nəqliyyat infrastrukturunun formalaşması siyasi, tarixi və institusional faktorların təsiri altında qeyri-bərabər inkişaf etmişdir.

Hal-hazırda regionda mövcud olan əsas nəqliyyat marşrutları Şərq-Qərb və Şimal-Cənub istiqamətlərində hərəkət etməyə imkan verir. Şərq-Qərb istiqaməti əsasən Xəzər dənizi ilə Qara dəniz regionu arasında yükdaşımaların həyata keçirilməsinə yönəlmiş nəqliyyat xətlərini ehtiva edir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu Asiya ilə Avropa arasında alternativ nəqliyyat marşrutu funksiyasını yerinə yetirir və qeyd edilən istiqamətdə regionun əsas infrastruktur elementlərindən biri kimi çıxış edir (ADB, 2021).

Rusiya Federasiyasını İran və Cənubi Asiya bazarları ilə birləşdirən Şimal-Cənub nəqliyyat bağlantısı isə əhəmiyyətli tranzit marşrut xətti kimi formalaşmışdır. Bu istiqamətdə daşınmalar əsasən dəmir yolu və avtomobil infrastrukturunu vasitəsi ilə reallaşdırılır və regiona daxil olan ölkələrə beynəlxalq yük axınlarında iştirak etmək imkanları təklif edir. Tranzit daşınmalarının həyata keçirilməsi baxımından Azərbaycan bu marşrutda əlaqələndirici strateji mövqeyə malik ölkə kimi çıxış edir (World Bank, 2020).

Regiondaxili nəqliyyat əlaqələrinin strukturu Cənubi Qafqazda uzun müddət davam edən müharibə şəraiti ilə əlaqədar olaraq məhdud marşrutlar üzərində formalaşmışdır. Nəqliyyat axınlarının önəmli hissəsi isə konkret istiqamətlərdə toplanmışdır. Logistika çevikliyini zəiflədən əsas amillərdən biri olan alternativ yolların məhdudluğu, həmçinin daşınma xərclərinin artmasına da səbəb olmuşdur. Bu məhdudiyyətlər regionun ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafına birbaşa mənfi təsir göstərən mühüm amillərdən biri kimi dəyərləndirilir (UN ESCAP, 2021).

Hazırda mövcud olan nəqliyyat marşrutlarının iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətli olmasına baxmayaraq, region üzrə tam integrasiya olunmuş davamlı nəqliyyat şəbəkəsinin formalaşmasına əlavə zərurət vardır. Regional ticarət axınlarının səmərəliliyini aşağı salan mühüm faktorlar sırasında infrastruktur əlaqələrinin parçalanmış xarakter daşınması və bəzi istiqamətlər üzrə uzun məsafəli alternativlərdən istifadə olunması çıxış edir. Məhz buna görə də alternativ marşrutların yaradılması və mövcud nəqliyyat istiqamətləri üzrə infrastruktur layihələrin başa çatdırılması regional iqtisadi əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi baxımından zəruridir.

Nəqliyyat infrastrukturunu ilə regional iqtisadi inkişaf arasında qarşılıqlı əlaqə prinsipi uzun müddətdir ki, təbiiqi tədqiqat və iqtisadi nəzəriyyələrin prioritet istiqamətlərindən biri kimi diqqət mərkəzindədir. Klassik və müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda nəqliyyat şəbəkələri üzrə infrastrukturların daima genişləndirilməsi beynəlxalq bazarlara integrasiya, istehsal amillərinin mobilliyinin inkişafı və iqtisadi fəallığın məkanda artırılması ilə bağlı zərurət ilə əlaqələndirilir.

Krugman (1991) və Fujita, Krugman və Venables (1999) tərəfindən aparılan tədqiqatlar regionlararası iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi üçün nəqliyyat xərclərinin azaldılmasının önəmli rol oynadığını göstərir. Bu yanaşmaya görə, nəqliyyat infrastrukturunu regional iqtisadi mərkəzlərin yaranmasını intensivləşdirən mühüm mexanizmlərdən biridir. Müəlliflər nəqliyyat əlçatanlığını iqtisadi fəaliyyətin məkan strukturuna birbaşa təsir göstərən mexanizm kimi qiymətləndirirlər.

Aschauer (1989) və Gramlich (1994) dövlət tərəfindən qoyulan investisiyaların iqtisadi artıma təsirini araşdırarkən məhz nəqliyyat infrastrukturunu ilə əlaqədar məhsuldarlığın yüksəlməsinin iqtisadi rifaha önəmli töhfə verdiyini ön plana çəkirlər. İnfrastruktur xərcləri ilə bağlı uzunmüddətli iqtisadi nəticələr bu tədqiqatlarda xüsusilə vurğulanır və nəqliyyat strukturunun iqtisadi inkişaf üçün dəstəkləyici element olduğu elmi əsaslarla izah edilir.

Növbəti illərdə aparılmış empirik tədqiqatlar zamanı nəqliyyat marşrutlarının regional ticarət əlaqələrinə təsiri daha ətraflı şəkildə təhlil olunmuşdur. Donaldson (2018) Hindistan ilə bağlı apardığı araşdırmada dəmir yolu şəbəkəsinin şaxələnməsinin bazarlararası integrasiyanı inkişaf etdirdiyini və ticarət xərclərini nəzərəcarpacaq dərəcədə azaltıldığını qeyd etmişdir. Qeyd edilən nəticələr iqtisadi əlaqələr və nəqliyyat infrastrukturunu arasında güclü səbəb və nəticə əlaqəsinin mövcud olduğunu təsdiq edir.

Regional iqtisadi integrasiya ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda nəqliyyat şəbəkələri üzrə effektivliyin təkcə fiziki infrastruktur ilə məhdudlaşmadığı, həmçinin institusional və regional əməkdaşlıq mexanizmləri ilə tamamlanmalı olduğu qeyd edilir. Bütün bunlar, xüsusilə tranzit baxımından perspektivli olan regionlar üçün önəmli elmi əsas yaradır.

Cənubi Qafqaz regionuna aid aparılmış tədqiqatlarda nəqliyyat istiqamətlərinin qeyri-bərabər inkişafının regional iqtisadi potensialı tam reallaşdırmağa əngəl olduğu xüsusilə vurğulanır. UN ESCAP və World Bank tərəfindən dəstəklənən tədqiqatlarda regiondaxili dəhlizlərin çatışmazlığı və alternativ nəqliyyat bağlantılarının məhdudluğu ölkələrarası iqtisadi əlaqələri zəiflədən struktur problemlər kimi qiymətləndirilir (World Bank, 2020; UN ESCAP, 2021).

Azərbaycana dair aparılan elmi tədqiqatlar ölkədə nəqliyyat infrastrukturunun genişləndirilməsinin regionda strateji baxımdan önəmli yer tutması üçün olduqca mühüm olduğunu sübut edir. Bir sıra mövcud tədqiqatlarda qeyri-neft sektorunun inkişafının bir istiqaməti kimi nəqliyyat və logistika layihələrinin icrasının önəmi vurğulanır. Bununla yanaşı, bir çox araşdırma və təhlillərdə faktiki və potensial nəqliyyat dəhlizlərinin regional iqtisadi inkişafa təsiri əsasən ümumi qiymətləndirmə səviyyəsində tədqiq edilmişdir.

Ümumilikdə mövcud elmi ədəbiyyatlarda nəqliyyat infrastrukturunun genişləndirilməsinin regional iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsinə verdiyi töhfə xüsusilə vurğulansa da, seçilmiş marşrut xətlərinin iqtisadi inkişafa təsirinin dəyərləndirilməsi kontekstdən və tətbiq mexanizmlərindən asılı olaraq fərqli nəticələr ehtiva edə bilər. Bu baxımdan Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin potensial imkanlarının regional iqtisadi inkişafa təsirinin ayrılıqda və sistemli şəkildə təhlil edilməsi aktual elmi zərurət kimi çıxış edir.

Regional infrastrukturun bərpası və yeni istiqamətlər

Post-müharibə dövrü regional iqtisadi əlaqələrin yenidən formalaşdırılması baxımından nəqliyyat infrastrukturunun bərpa olunmasını prioritet istiqamətə çevirmişdir. İlk şərt olaraq uzun illər ərzində istismardan kənarda qalmış torpaqlarda avtomobil və dəmir yolu nəqliyyat şəbəkələrinin yenidən qurulması iqtisadi fəaliyyətin bərpası üçün xüsusi önəm kəsb etmişdir. Bu mərhələdə nəqliyyat infrastrukturunun yenidən qurulması həm fiziki əlaqələrin bərpası, həm də regionlararası iqtisadi integrasiyanın önəmli mexanizmi kimi çıxış etmişdir.

Avtomobil və dəmir yolu şəbəkələrinin bərpası regionun tranzit məkan kimi yenidən formalaşmasını intensivləşdirməklə bərabər, alternativ nəqliyyat marşrutlarına integrasiya üçün də baza yaradır. Bu səbəbdən post-müharibə dövründə nəqliyyat şəbəkələrinin yenidən bərpası yalnız lokal deyil, daha genişmiqyaslı regional iqtisadi əlaqələrin inkişafı baxımından önəmli xarakter daşıyır.

Bu istiqamətdə bərpa və quruculuq işlərinin həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən müvafiq fərman və sərəncamlar imzalanmış və mərhələli şəkildə yerinə yetirilmişdir. Sözügedən normativ sənədlər regionda avtomobil yollarının yenidən

qurulmasını, dəmir yolu xətlərinin bərpasını, nəqliyyat-logistika əlaqələrinin inkişafını əsas prioritet istiqamətlər olaraq ehtiva etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli 2469 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində post-müharibə dövründə ölkənin iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Sözügedən sənəddə nəqliyyat və logistika infrastrukturunun şəxələndirilməsi işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi reintegrasiyasının əsas amillərindən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur (ARPS, 2021).

Strateji baxış çərçivəsində əhalinin dayanıqlı məskunlaşmasının təmin edilməsində nəqliyyat infrastrukturunu mühüm mexanizmlərdən biri kimi nəzərdə tutulur. Avtomobil və dəmir yolu istiqamətlərinin genişləndirilməsi iqtisadi rifahın yaxşılaşmasına, sosial xidmətlərə çıxışın intensivləşməsinə və regionun yaşayış üçün cəlbədiciliyinin artmasına şərait yaradır. Bu mexanizm yeni nəqliyyat dəhlizlərinin yalnız iqtisadi deyil, həmçinin sosial inkişaf baxımından da önəmini artırır (ARPS, 2022, a).

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 16 noyabr 2022-ci il tarixli 3587 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı” post-müharibə dövründə regionun canlandırılması üçün atılan addımlar sırasında fundamental rol oynayır. Sənəddə ilkin mərhələdə müasir yaşayış, istehsal və xidmət infrastrukturlarının yaradılması ilə birgə, nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin bərpası və yenidən qurulması mühüm öhdəliklər sırasında qeyd edilir. Bu çərçivədə avtomobil və dəmir yolu marşrutlarının yenidən qurulması regionun iqtisadi aktivliyinin bərpa edilməsi və məkan üzrə integrasiyanın gücləndirilməsi baxımından başlıca faktor kimi göstərilir. Dövlət Proqramında hədəf olaraq nəqliyyat-kommunikasiya infrastrukturunun bərpasının göstərilməsinin yalnız daxili əlaqələrin təmin edilməsi ilə məhdudlaşmadığı, həmçinin regionun daha geniş iqtisadi məkanla əlaqələndirilməsinin planlaşdırıldığı vurğulanır. Bu yanaşma yeni nəqliyyat marşrutlarının yaradılmasını iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsinə çevirir və alternativ dəhlizlərin yaradılması üçün institusional zəmin yaradır (ARPS, 2022, b).

Bərpa prosesi ərzində regiondaxili əlaqələrin yenidən qurulması və bu iqtisadi mərkəzlərin ölkənin ümumi nəqliyyat sistemində integrasiyası diqqət mərkəzində olmuşdur. Regionlar arasındakı hərəkətliliyin intensivləşdirilməsi baxımından ilkin olaraq avtomobil yollarının mərhələli şəkildə istifadəyə verilməsi sərnəşin və yük daşımalarının artmasına şərait yaratmışdır. Bütün bunlar xüsusən tikinti, istehsal və xidmət səhələrində iqtisadi səmərənin artmasını dolayı yolla stimullaşdırmışdır.

Dəmir yolu şəbəkələrinin bərpası da regional logistika potensialının inkişaf etdirilməsi baxımından strateji önəm kəsb edir. İri həcmdə yüklərin daşınmasında və uzaq məsafəli ticarət əlaqələrinin təşkilində dəmir yolları daha əlverişli nəqliyyat növü hesab olunduğu üçün, bu istiqamətdə atılan addımlar regionun tranzit potensialının genişləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu istiqamətdə layihələrin reallaşdırılması regionda mövcud olan tranzit potensialın meydana çıxması üçün ilkin struktur baza kimi formalaşır.

Post-müharibə dövründə reallaşdırılan infrastruktur layihələrin ortaq cəhətlərindən biri də onların regionda uzunmüddətli inkişaf planları ilə əlaqələndirilməsidir. Nəqliyyat xətlərinin yalnız mövcud olan ehtiyaclarla əsasən deyil, həmçinin gözlənilən iqtisadi fəaliyyətlərin potensialına uyğun şəkildə qurulması regionda iqtisadi baxımdan dayanıqlı modelin formalaşdırılmasına şərait yaradır. Belə bir yanaşma beynəlxalq təcrübədə “inkişaf yönümlü infrastruktur” modeli hesab edilir (UN ESCAP, 2021).

Məhz bu kontekstdə yeni nəqliyyat istiqamətlərinin formalaşması Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin iqtisadi mahiyyətinin izahı üçün elmi zəmin yaradır. İnfrastrukturun bərpası və marşrutların genişləndirilməsi nəticəsində meydana çıxan əlaqə imkanları Zəngəzur dəhlizinin regional iqtisadi sistemdə potensial rolunun qiymətləndirilməsini zəruri edir. Bu baxımdan dəhliz konsepsiyası əvvəlki mərhələlərin məntiqi davamı kimi formalaşaraq regional nəqliyyat infrastrukturlarının növbəti inkişaf mərhələsini ifadə edir.

Nəticə etibarı ilə, növbəti mərhələlərdə yeni nəqliyyat istiqamətlərinin formalaşması regional iqtisadi inkişafın institusional və məkan əsaslarının möhkəmləndirilməsinə töhfə verəcəkdir.

Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi əhəmiyyəti

Zəngəzur nəqliyyat dəhlizi Azərbaycanın regional bazarlara integrasiyası imkanlarının intensivləşməsi baxımından olduqca əhəmiyyətli iqtisadi potensiala malikdir. Dəhliz vasitəsi ilə regionların nəqliyyat əlaqələrinin genişlənməsi istehsal və istehlak mərkəzləri arasındakı qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin daha operativ qurulmasına imkan yaradır. Regional ticarət əlaqələrinin möhkəmlənməsi və daxili bazarlara integrasiyanın həyata keçirilməsi baxımından bu dəhliz mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Regional bazarlara integrasiyanın asanlaşması yerli istehsalçıların satış coğrafiyasını genişləndirir, məhsul və xidmətlərin bazara çıxma müddətini ixtisar edir. Nəqliyyat əlaqələrinin optimallaşdırılması regionlar arasında iqtisadi asimmetriyaların minimuma endirilməsinə və iqtisadi fəallığın məkan üzrə daha balanslı bölüşdürülməsinə şərait yarada bilər. Bu yanaşmaya əsasən Zəngəzur dəhlizi regional iqtisadi münasibətlərin institusional əsaslarını dayanıqlı edən əsas faktor olaraq çıxış edir.

Zəngəzur dəhlizinin regional bazarlara çıxış imkanına mümkün təsirləri mövcud vəziyyətlə müqayisəli formada Cədvəl 1-də əks etdirilmişdir.

Cədvəl 1

Zəngəzur dəhlizi olmadan və potensial istifadəsi şəraitində bazarlara çıxış imkanlarının müqayisəsi

Göstəricilər	Mövcud vəziyyət	Zəngəzur dəhlizi potensialı
Regional bazarlara çıxış	Məhdud marşrutlar	Birbaşa və alternativ marşrutlar
Nəqliyyat çevikliyi	Aşağı	Yüksək
Marşrut seçimi	Məhdud	Şəxələndirilmiş
Regionlararası integrasiya	Zəif	Güclənmiş
Ticarət əlaqələrinin intensivliyi	Məhdud	Artan potensial

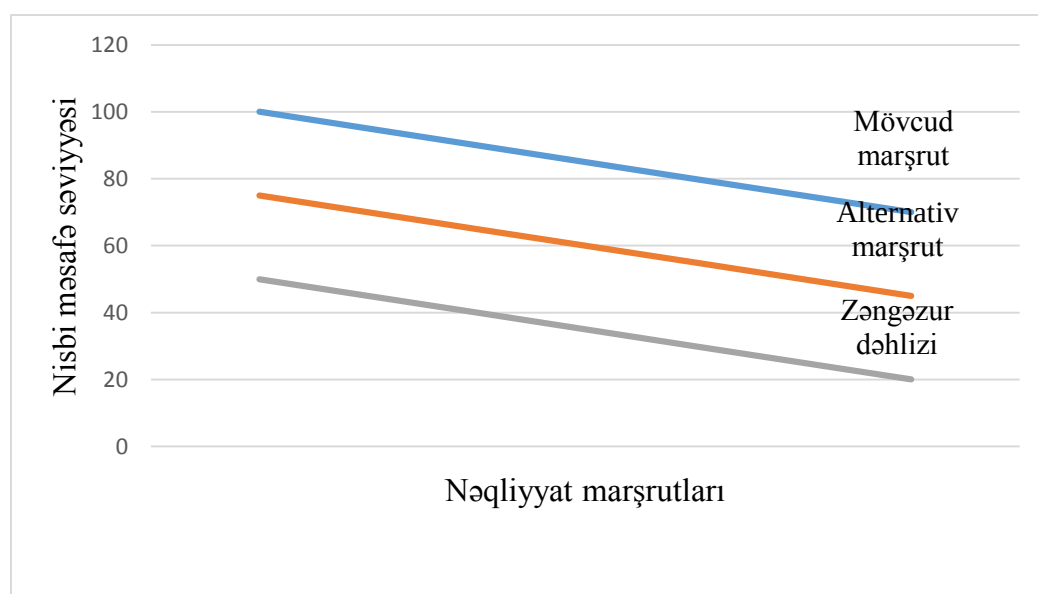
Mənbə: Rəsmi strateji sənədlər və analitik yanaşmalar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1-də təqdim olunan nümunə göstərir ki, Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin formalaşması regional bazarlara çıxış imkanlarının genişlənməsi baxımından mühüm potensiala malikdir. Müqayisəli təhlildən aydın olur ki, marşrut seçiminin artması və nəqliyyat çevikliyinin yüksəlməsi regionlararası iqtisadi əlaqələrin intensivləşməsinə töhfə verməklə bərabər, ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və iqtisadi fəallığın məkan üzrə yayılması üçün də əlverişli şərait yarada bilər.

Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi səmərəliliyini göstərən əsas faktorlardan biri də nəqliyyat məsafələrinin azalmasıdır. Alternativ və dolaylı marşrutlarla müqayisədə fasiləsiz və birbaşa nəqliyyat xəttinin olması yük və sərnişin daşınmalarının vaxt və xərc baxımından əhəmiyyətini artırır. Nəqliyyat məsafələrinin ixtisarı, eyni zamanda logistika məsrəflərinin statistikasında nəzərəcərpacaq dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

İqtisadi nəzəriyyəyə görə nəqliyyat xərclərinin azaldılması bazarlararası əlaqələrin inkişafının artmasına və ticarət axınlarının həcmində müsbət dəyişikliklərin baş verməsinə təkan verir (Krugman, 1991). Buna əsasən Zəngəzur dəhlizi istehsal zəncirlərinin şəxələndirilməsinə və regionlar arasındakı iqtisadi əməkdaşlığın intensivləşməsinə şərait yaradan önəmli mexanizm kimi dəyərləndirilə bilər.

Nəqliyyat marşrutları üzrə məsafələrin potensial nisbi dəyişimi sxematik formada Qrafik 1-də təsvir edilmişdir.

Qrafik 1. Nəqliyyat marşrutları üzrə məsafələrin nisbi müqayisəsi

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir (analitik qiymətləndirmə əsasında).

Qrafik 1-ə əsasən vizual təhlil göstərir ki, mövcud marşrutlarla müqayisədə alternativ marşrutlar nisbətən qısa məsafə imkanları yaratsa da, Zəngəzur nəqliyyat dəhlizi məsafə baxımından ən optimal istiqamət kimi çıxış edir. Bu amil nəqliyyat xərclərinin azaldılması və daşımaların səmərəliliyinin artırılması baxımından əhəmiyyətli iqtisadi potensiala işarə edir.

Ticarət dövriyyəsinin artması da Zəngəzur dəhlizinin gözlənilən iqtisadi nəticələrindən biri hesab edilir. Nəqliyyat əlaqələrinin operativləşməsi mal və xidmətlər bazarında sürətli mübadiləyə şərait yaratmaqla regional, həmçinin daxili ticarət axınlarının dinamikliyini stimullaşdırır. Bütün bunlar həm idxal-ixrac, həm də tranzit əməliyyatlarının həcmində əhəmiyyətli artıma zəmin yaradır.

Ticarət dövriyyəsinə potensial təsirlər sırasında tranzit daşımalarda nəzərəcarpacaq artım xüsusən müşahidə edilə bilər. Regional ticarət sistemində Zəngəzur dəhlizi yeni əlaqələndirici mexanizm kimi çıxış edərək ticarət bağlantılarının şaxələndirilməsinə şərait yarada bilər. Bu isə öz növbəsində ticarət risklərinin azaldılması və iqtisadi münasibətlərin intensivləşdirilməsi baxımından önəmli rol oynayır.

Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin ticarət dövriyyəsinin inkişafına verə biləcəyi potensial töhfələr Cədvəl 2-də nisbi göstəricilər əsasında qiymətləndirilmişdir.

Cədvəl 2

Zəngəzur dəhlizinin ticarət dövriyyəsinə potensial təsir istiqamətləri

Təsir istiqaməti	Gözlənilən iqtisadi nəticə
Tranzit daşımalar	Həcm artımı potensialı
Xarici ticarət	Marşrut şaxələnməsi
Daxili ticarət	Regionlararası canlanma
Ticarət xərcləri	Azalma meyli
İqtisadi risklər	Diversifikasiya

Mənbə: Analitik yanaşma əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

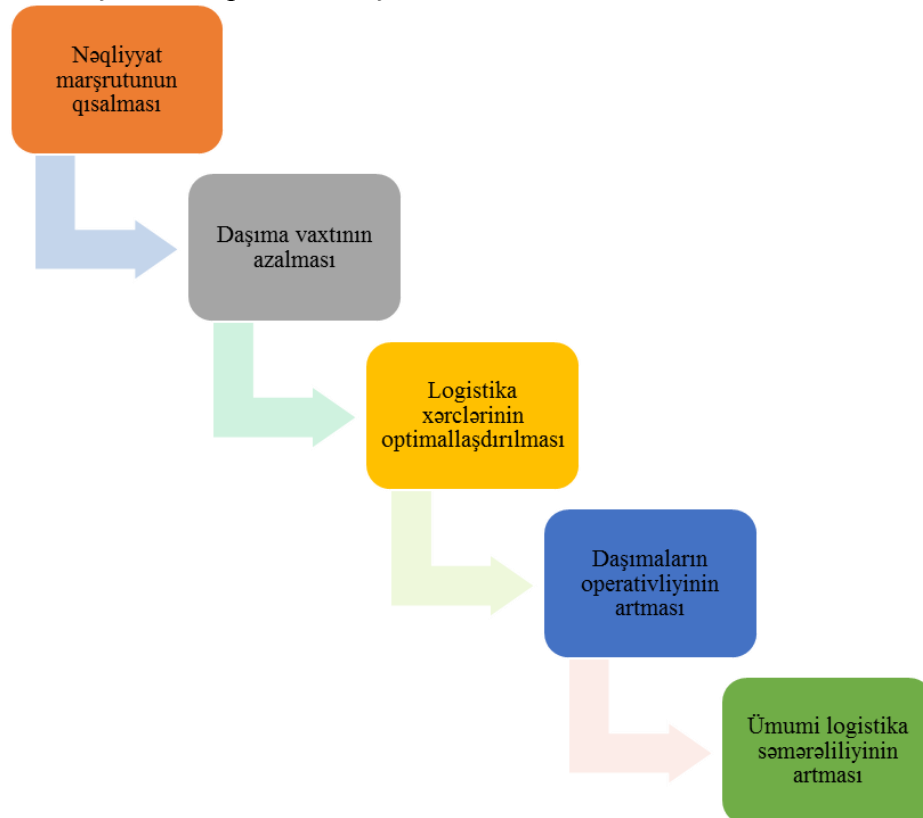
Cədvəl 2-də təqdim olunan qiymətləndirməyə əsasən tranzit daşımalarının artması, nəqliyyat marşrutlarının şaxələndirilməsi və logistika xərclərinin optimallaşdırılması ticarət əlaqələrinin intensivləşməsi üçün əlverişli iqtisadi şərait yarada bilər. Bu amillər regional ticarət axınlarının davamlılığının gücləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Logistika sistemində səmərəliliyin yüksəldilməsi də, öz növbəsində Zəngəzur dəhlizinin vəd etdiyi iqtisadi faydalar sırasındadır. Marşrutların optimallaşdırılması, nəqliyyat yollarının qısalması və daşımaların davamlılığının təmin edilməsi logistika əməliyyatlarında daha effektiv nəticələr əldə

edilməsinə şərait yaradır. Bu da nəqliyyat-logistika zəncirində əməliyyat xərclərinin ixtisarına və ən önəmlisi vaxt itkisinin aradan qaldırılmasına səbəb ola bilər.

Logistikanın strukturunda səmərəliliyin artması regionda müasir logistik mərkəzlərin formalaşmasına və nəqliyyat xidmətləri bazarında genişlənməyə imkan yaradır. Buna əsasən Zəngəzur dəhlizi nəinki fiziki nəqliyyat xətti, həmçinin regionda logistika sistemi üzrə struktur transformasiyasına səbəb olan iqtisadi mexanizm kimi dəyərləndirilə bilər.

Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin logistika zəncirində səmərəliliyin artmasına təsir mexanizmi Qrafik 2-də mərhələli şəkildə təqdim edilmişdir.

Qrafik 2. Zəngəzur dəhlizinin logistika səmərəliliyinə təsir mexanizmi

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir (analitik qiymətləndirmə əsasında).

Diaqramda göstərilən ardıcılıq nəqliyyat marşrutunun qısalmasının daşıma vaxtının azalmasına, bunun isə ardıcıl olaraq logistika xərclərinin optimallaşdırılmasına və daşımaların operativliyinin yüksəlməsinə şərait yaratdığını əks etdirir. Nəticə etibarilə, bu amillərin qarşılıqlı təsiri ümumi logistika səmərəliliyinin artmasına səbəb ola bilər.

Beləliklə, Zəngəzur nəqliyyat dəhlizi regional bazarlara çıxış potensialının genişlənməsi, nəqliyyat məsafələrinin qısalması, ticarət dövriyyəsinin yüksəlməsi və logistika səmərəliliyinin artması baxımından olduqca perspektivli iqtisadi potensiala malikdir. Regionun vahid nəqliyyat sisteminə inteqrasiyası və institusional mexanizmlər vasitəsilə səmərəliliyin intensivləşdirilməsi Zəngəzur dəhlizinin imkanlarının mərhələli şəkildə reallaşdırılmasından bilavasitə asılıdır.

Zəngəzur dəhlizinin reallaşdırılmasında regional əməkdaşlıq və məhdudiyyətlər

Zəngəzur dəhlizinin reallaşdırılması Azərbaycanda yeni nəqliyyat və iqtisadi imkanlar yaratmaqla bərabər, **regional əməkdaşlıq mexanizmləri və infrastruktur xərcləri** ilə əlaqədar müəyyən çətinlik və məhdudiyyətləri meydana çıxarır. Bu da öz növbəsində Zəngəzur dəhlizi layihəsinin icrası prosesində qarşıya çıxacaq infrastruktur xərcləri, koordinasiya prosesi və regional əməkdaşlıq ilə bağlı məsələlərin araşdırılmasını zəruri edir.

Yeni nəqliyyat infrastrukturunun formalaşdırılması, o cümlədən avtomobil və dəmir yolu şəbəkələrinin inşası, logistika mərkəzlərinin təşkili və sərhəd keçid mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi əhəmiyyətli maliyyə vəsaitlərinin ayrılmasını tələb edir. Bu baxımdan dəhlizin uzunmüddətli strateji əhəmiyyəti yalnız gözlənilən iqtisadi üstünlüklərlə deyil, həmin üstünlüklərin

reallaşdırılması üçün mövcud resursların səmərəli şəkildə səfərbər olunması ilə qiymətləndirilməlidir. İnfrastruktur layihələrinin yüksək xərc tutumu, maliyyə dayanıqlılığı və investisiyaların geri dönüş perspektivləri isə regional əməkdaşlıq və birgə qərar mexanizmləri çərçivəsində nəzərdən keçirilməlidir (**ARPA**, 2025).

Azərbaycanın nəqliyyat infrastrukturuna investisiyaların axını təcrübəsində dövlət büdcəsindən əlavə, regional əməkdaşlığı genişləndirmək çərçivəsində xarici tərəfdaşların iştirakı da geniş vüsət almışdır. Belə layihələrin beynəlxalq nəqliyyat marşrutları ilə əlaqələndirilməsi nəqliyyat potensialının artmasına, həmçinin xarici investorların regionun bərpası prosesinə cəlb edilməsinə şərait yaradır. Bu yalnız infrastruktur ilə bağlı xərclərin paylaşılmasına deyil, həmçinin regionlararası iqtisadi integrasiyanın möhkəmləndirilməsinə səbəb olur.

Zəngəzur dəhlizi layihəsinin icrası üçün də geniş maliyyə vəsaitləri və texniki resurslar tələb olunduğundan beynəlxalq tərəfdaşların investisiyalarının cəlb edilməsi və birgə əməkdaşlıq önəmli rol oynayır. Bu əsasda Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd avtomobil yolunun tikintisinə Azərbaycan və Türkiyə liderlərinin iştirakı ilə 26 oktyabr 2021-ci ildə təməlatma mərasimi ilə başlanılmış və infrastruktur layihəsinin tətbiqi üçün xarici podratçılarla əməkdaşlıq nümunələri də müşahidə edilmişdir. Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd avtomobil yolunun ümumi uzunluğu 149,9 kilometr olmaqla, 123,6 kilometri əsas yol hissəsinin payına düşür. Yol birinci texniki dərəcəyə uyğun inşa olunmaqdadır. Yolun 78,5 kilometr hissəsinin altı, 45,1 kilometr hissəsinin isə dörd hərəkət zolağından ibarət olması planlaşdırılır. Marşrut boyu tunel, körpü, alt keçid və mühəndis qurğuları inşa edilmişdir. Layihənin 2026-cı ildə başa çatdırılması planlaşdırılmaqla, 2025-ci ilin sonuna dair məlumata əsasən tikinti işlərinin artıq 95 faizi icra edilmişdir. Bu yol Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin mühüm bir hissəsi kimi strateji önəm daşıyır (**ARPA**, 2021).

Zəngəzur dəhlizi çərçivəsində Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xətti də inşa edilir ki, bu da nəqliyyat sisteminin multimodal əlaqələrini gücləndirir və digər dövlətlərlə koordinasiyanın vacibliyini vurğulayır. Bu xəttin uzunluğu 110 km nəzərdə tutulur və **Azərbaycan Prezidentinin müvafiq sərəncamları əsasında** icra olunur. İnfrastruktur layihənin yük və sərnişin daşımalarını əhatə edəcəyi planlaşdırılır (ADYExpress, 2025).

Bərdə-Ağdam avtomobil yolu da regional infrastrukturun yenidən qurulması çərçivəsində inşa edilmişdir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ərazisində yerləşən Bərdə-Ağdam avtomobil yolunun təməli 2021-ci ilin may ayının 28-də Prezident İlham Əliyev tərəfindən qoyulmuş və I texniki dərəcəyə uyğun inşa edilməklə 2023-cü ilin sonunda istifadəyə verilmişdir. Bərdə şəhərindən başlayan magistral yolun uzunluğu 44,5 kilometr olmaqla dörd hərəkət zolağından ibarətdir. Bərdə və Ağdam şəhərlərinin 20-dən çox yaşayış məntəqəsindən keçən bu magistral yol Qarabağ iqtisadi regionunu ölkənin əsas nəqliyyat şəbəkəsinə birləşdirən layihə olmaqla bu ərazi daxilində nəqliyyat imkanlarının bərpasına və genişləndirilməsinə xidmət edir (**ARPA**, 2023).

Şükürbəyli-Cəbrayıl-Hadrut və Füzuli-Hadrut avtomobil yollarının inşası da regional şəbəkənin bərpasına xidmət edir və bu layihələr ərazi daxilində də iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsinə töhfə verir.

2025-ci ildə beynəlxalq səviyyədə imzalanmış çoxtərəfli razılaşmalar çərçivəsində də Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin formalaşdırılmasının regional nəqliyyat əlaqələrinin inkişafı baxımından prioritet olduğu müəyyən edilmişdir. Sözügedən təşəbbüslər Azərbaycan Respublikasının əsas ərazisi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında fasiləsiz nəqliyyat əlaqəsinin yaradılmasına, eləcə də Orta və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizləri ilə integrasiyanın genişləndirilməsinə yönəlmişdir. Zəngəzur dəhlizinin həyata keçirilməsi sadəcə yeni nəqliyyat marşrutunun formalaşdırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda regional əməkdaşlıq mexanizmlərinin dərinləşdirilməsinə xidmət edən çoxşaxəli inkişaf prosesi kimi də qiymətləndirilir. Layihənin Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinə integrasiyası nəzərdə tutulur ki, bu da Azərbaycan, Türkiyə, İran və regionun digər ölkələri arasında qarşılıqlı koordinasiyanın təmin olunmasını zəruri edir (AR RİNN, 2025).

Bütün bunlar yalnız texniki tələblərin, gömrük qaydalarının və yükdaşımaqla bağlı normativ çərçivələrin uzlaşması ilə yetərli olmur, həmçinin qərarların qəbulunda strateji səviyyədə qarşılıqlı razılaşmanın təmin edilməsini tələb edir. Regional miqyasda institusional əlaqələndirmənin məhdud olması və ya proseslərin ləng həyata keçirilməsi layihənin praktik tətbiqini nəzərəcarpacaq şəkildə

gecikdirə bilər. Koordinasiyada belə boşluqların olması nəqliyyat yollarının idarə edilməsi və logistika əməliyyatlarının qarşılıqlı inteqrasiyasında əlavə funksional çətinliklərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Bunlarla yanaşı, regional əməkdaşlıq mühitində müəyyən institusional və siyasi çətinliklər də müşahidə olunur. Bu məhdudiyyətlər əsasən müxtəlif ölkələrin tranzit maraqlarının uyğunlaşdırılması, gömrük prosedurlarının qarşılıqlı şəkildə tənzimlənməsi və ticarət siyasətlərinin əlaqələndirilməsi prosesində özünü büruzə verir.

Ümumilikdə, Zəngəzur dəhlizinin həyata keçirilməsi zamanı müşahidə olunan əsas çətinliklər maliyyə resurslarının səfərbər olunması, infrastruktur layihələrinin yüksək xərc tutumu, effektiv koordinasiya mexanizmlərinin məhdud olması və regional tərəfdaşlığın möhkəmləndirilməsi zərurəti-layihənin uzunmüddətli fəaliyyətini müəyyən edən əsas amillər kimi çıxış edir. Bu məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması üçün dövlətlərarası əməkdaşlıq münasibətlərinin genişləndirilməsi, uyğun maliyyə alətlərinin tətbiqi və normativ-hüquqi mexanizmlərin uyğunlaşdırılması böyük önəm daşıyır.

Nəticə

Aparılan tədqiqat göstərir ki, Zəngəzur nəqliyyat dəhlizi Azərbaycanın post-münaqişə dövründə formalaşan yeni iqtisadi inkişaf strategiyasında önəmli əhəmiyyətə malikdir. Dəhlizin reallaşdırılması ölkənin nəqliyyat-logistika strukturunun transformasiyasına, regionlararası əlaqələrin möhkəmlənməsinə və milli iqtisadiyyatın məkan üzrə daha balanslı inkişafına imkan yaradacaq əsas faktorlardan biri kimi çıxış edir.

Tədqiqat çərçivəsində müəyyən edilmişdir ki, Zəngəzur dəhlizi regional bazarlara çıxış imkanlarının yüksəlməsi, nəqliyyat məsafələrinin azalması və tranzit potensialının intensivləşməsi baxımından mühüm iqtisadi üstünlüklər formalaşdırır. Bu üstünlüklər ticarət dövriyyəsinin artmasına, logistika əməliyyatlarının səmərəliliyinin intensivləşməsinə və regionlar arasında iqtisadi inteqrasiyanın möhkəmlənməsinə müsbət təsir göstərə bilər. Həmçinin dəhlizin Orta və Şimal-Cənub nəqliyyat xətləri ilə əlaqələndirilməsi Azərbaycanın bütün Avrasiyada tranzit ölkə kimi mövqeyinin möhkəmlənməsinə şərait yaradır.

Araşdırma nəticələri onu da göstərir ki, Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi potensialının reallaşdırılması təkcə fiziki infrastrukturun təmin edilməsindən asılı deyil. Layihənin intensiv fəaliyyəti institusional mexanizmlərin yaradılması, dövlətlərarası koordinasiyanın möhkəmləndirilməsi və normativ-hüquqi uyğunluğa nail olunmasından birbaşa asılıdır. Bu baxımdan regional əməkdaşlığın genişləndirilməsi dəhlizin davamlı dayanıqlılığının əsas şərtlərindən biri hesab olunur.

Tədqiqatda, eyni zamanda dəhlizin reallaşdırılması prosesində mövcud olan məhdudiyyətlər də araşdırılmışdır. İnfrastruktur layihələrinin yüksək maliyyə göstəricisi, investisiyaların geridönüş müddətinin uzunluğu, koordinasiya mexanizmlərinin məhdudluğu və regional maraqların uyğunlaşdırılması ilə bağlı çətinliklər layihənin praktik icrasında müəyyən problemlər yarada bilər. Bu problemlərin minimuma endirilməsi məqsədi ilə dövlətlərarası razılaşmaların genişləndirilməsi, maliyyə mexanizmlərinin intensivləşdirilməsi və institusional idarəetmə modelinin inkişaf etdirilməsi zəruriyyət kimi qiymətləndirilir.

Nəticə etibarilə, Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın iqtisadi diversifikasiya strategiyası, regional inteqrasiya siyasəti və tranzit potensialının təkmilləşdirilməsi baxımından kompleks və çoxşaxəli iqtisadi layihə kimi çıxış edir. Dəhlizin effektiv reallaşdırılması yalnız nəqliyyat ilə bağlı əlaqələrin deyil, ümumilikdə regional iqtisadi əməkdaşlığın yeni mərhələyə qədəm qoymasını təmin edə bilər. Bu isə uzunmüddətli perspektivdə ölkənin iqtisadi dayanıqlılığının stabilləşməsinə və Cənubi Qafqaz regionunda iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə əhəmiyyətli töhfə verə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. **ADYExpress.** (2025). *Zəngəzur dəhlizi – dəmir yolu xətti və infrastruktur*. ADYExpress.az. <https://adyexpress.az/neqliyyat-dehlizleri/zengezur>. 23 yanvar 2026-cı ildə əldə edilmişdir.
2. **Asian Development Bank (ADB).** (2021). *Central Asia Regional Economic Cooperation (CAREC) Transport Strategy 2030*. <https://www.adb.org/documents/carec-transport-strategy-2030>. 18 yanvar 2026-cı ildə əldə edilmişdir.

3. **Aschauer, D. A.** (1989). Is public expenditure productive? *Journal of Monetary Economics*, 23(2), 177–200.
4. **Donaldson, D.** (2018). Railroads of the Raj: Estimating the impact of transportation infrastructure. *American Economic Review*, 108(4–5), 899–934.
5. **Fujita, M., Krugman, P., & Venables, A. J.** (1999). *The spatial economy: Cities, regions, and international trade*. MIT Press.
6. **Krugman, P.** (1991). Increasing returns and economic geography. *Journal of Political Economy*, 99(3), 483–499.
7. **Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD).** (2018). *Enhancing connectivity and transport infrastructure for economic development*. Paris. <https://www.oecd.org/regional/regional-policy/connectivity-infrastructure-development.htm>. 19 yanvar 2026-cı ildə əldə edilmişdir.
8. **United Nations ESCAP.** (2021). *Regional transport connectivity in the Caucasus and Central Asia*. <https://www.unescap.org/our-work/transport>. 19 yanvar 2026-cı ildə əldə edilmişdir.
9. **World Bank.** (2020). *Transport connectivity and economic development*. <https://www.worldbank.org/en/topic/transport>. 18 yanvar 2026-cı ildə əldə edilmişdir.
10. **ARPA (2021)** *Azərbaycan və Türkiyə prezidentləri Horadiz–Cəbrayıl–Zəngilan–Ağbənd avtomobil yolunun təməlini qoyublar*. **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası** (2021, 26 oktyabr). <https://president.az/articles/54109>. 22 yanvar 2026-cı ildə əldə edilmişdir.
11. **ARPA (2023)** *İlham Əliyev Bərdə–Ağdam avtomobil yolunun açılışında iştirak edib*. **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası** (2023, 24 dekabr). <https://president.az/articles/59777>. 22 yanvar 2026-cı ildə əldə edilmişdir.
12. **ARPA (2025)** *Azerbaijan – Eurasia’s transport hub and corridor integration initiatives*. **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası** (2025). <https://president.az/en/pages/view/azerbaijan/silkroad>. 22 yanvar 2026-cı ildə əldə edilmişdir.
13. **ARPS (2021)** *Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər*. **Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı** (Sərəncam № 2469, 2 fevral 2021). Bakı. <https://e-qanun.az/framework/46813>. 20 yanvar 2026-cı ildə əldə edilmişdir.
14. **ARPS (2022, a)** *Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası*. **Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı** (Sərəncam № 3378, 22 iyul 2022). Bakı. <https://e-qanun.az/framework/52757>. 20 yanvar 2026-cı ildə əldə edilmişdir.
15. **ARPS (2022, b)** *“Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında*. **Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı** (Sərəncam № 3587, 16 noyabr 2022). Bakı. <https://e-qanun.az/framework/50013>. 20 yanvar 2026-cı ildə əldə edilmişdir.
16. **AR RİNN (2025)** *Zəngəzur dəhlizi – nəqliyyat dəhlizləri haqqında məlumat*. **Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi** (2025). <https://transit.gov.az/az/media-az/xeberler/zengezur-dehlizi>. 23 yanvar 2026-cı ildə əldə edilmişdir.

Зангезурский транспортный коридор как потенциальный фактор регионального экономического развития

Айбениз Гашимли

E-mail: aybenizhashimli@gmail.com

ORCID: 0009-0009-0026-2629

Резюме: В статье рассматривается роль Зангезурского транспортного коридора в региональном экономическом развитии Азербайджана и трансформации национальной транспортно-логистической системы. Основной целью исследования является анализ возможного влияния коридора на расширение доступа к региональным рынкам, сокращение транспортных расстояний, активизацию торговых связей и повышение эффективности

логистических процессов.

В рамках исследования с экономической точки зрения оценены процессы восстановления транспортной инфраструктуры в постконфликтный период и формирования новых транспортных направлений. Особое внимание уделено вопросам интеграции Зангезурского коридора со Средним коридором и транспортным маршрутом Север–Юг. На основе официальных нормативных документов, государственных программ и международных транспортных концепций в работе анализируются как экономические возможности проекта, так и существующие ограничения его практической реализации.

Результаты исследования свидетельствуют о том, что, несмотря на значительный потенциал Зангезурского коридора в части расширения региональных связей и увеличения транзитных возможностей, его устойчивое функционирование в долгосрочной перспективе напрямую зависит от эффективности привлечения финансовых ресурсов, оптимизации инфраструктурных затрат и укрепления механизмов межгосударственной координации. В данном контексте коридор рассматривается не только как транспортный проект, но и как комплексный экономический инструмент развития регионального сотрудничества.

Ключевые слова: Зангезурский коридор, региональное экономическое развитие, транспортная инфраструктура, транзитный потенциал, логистическая эффективность, региональное сотрудничество.

JEL: R40, L92, F15

UOT: 338.47:656 (479.24)

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/228-238>

The Zangezur transport corridor as a potential driver of regional economic development

Aybeniz Hashimli

E-mail: aybenizhashimli@gmail.com

ORCID: 0009-0009-0026-2629

Abstract: This article examines the role of the Zangezur transport corridor in Azerbaijan's regional economic development and the transformation of its transport and logistics system. The primary objective of the study is to analyze the potential effects of the corridor on expanding access to regional markets, reducing transportation distances, strengthening trade linkages, and improving logistics efficiency.

Within the framework of the research, the restoration of transport infrastructure in the post-conflict period and the formation of new transport routes are assessed from an economic perspective. Particular attention is paid to the integration of the Zangezur corridor with the Middle Corridor and the North–South transport routes. Based on official policy documents, state programs, and international transport concepts, the study evaluates not only the economic potential of the corridor but also the constraints associated with its practical implementation.

The findings indicate that while the Zangezur corridor offers significant opportunities for enhancing regional connectivity and increasing transit capacity, its long-term effectiveness largely depends on the mobilization of financial resources, optimization of infrastructure expenditures, and the strengthening of interstate coordination mechanisms. In this context, the corridor is considered not merely as a transport project, but as a comprehensive economic instrument contributing to the institutional development of regional cooperation.

Keywords: Zangezur corridor, regional economic development, transport infrastructure, transit potential, logistics efficiency, regional cooperation.

JEL: R40, L92, F15

UOT: 338.47:656 (479.24)

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/239-249>

Azərbaycanda erkən mərhələli startapların dəstəklənməsində innovasiya mərkəzlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi

Sultan Abdullayev

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, doktorant

<https://orcid.org/0009-0003-2299-515X>

e-mail: sultan.abdullayev02@gmail.com

Xülasə: Bu elmi məqalənin əsas məqsədi erkən mərhələdə fəaliyyət göstərən startapların dəstəklənməsində innovasiya mərkəzlərinin rolunu araşdırmaq və onların Azərbaycanın inkişaf etməkdə olan startap ekosistemi çərçivəsində effektivliyini qiymətləndirməkdir. Tədqiqat innovasiya mərkəzləri tərəfindən təqdim olunan dəstək mexanizmlərinə, bu mexanizmlərin startap təsisçiləri tərəfindən necə qiymətləndirildiyinə və startapların inkişafını məhdudlaşdıran struktur boşluqlara fokuslanır. Araşdırma kəmiyyət metodologiyasına əsaslanır və Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 30 startap təsisçisi və 8 innovasiya mərkəzi əməkdaşından toplanmış elektron sorğu məlumatlarından istifadə edir.

Empirik təhlil startapların inkişaf mərhələlərini qiymətləndirir, təqdim olunan və qavranılan dəstək mexanizmlərini müqayisə edir, təsisçilər və innovasiya mərkəzləri tərəfindən üzləşilən çətinliklər arasında uyğunluq və asimetriyaları araşdırır, həmçinin startapların maliyyələşmə təcrübələrini təhlil edir. Nəticələr göstərir ki, mentorluq, məsləhət xidmətləri, şəbəkələşmə imkanları və infrastruktura çıxış ən ardıcıl şəkildə təqdim olunan və ən yüksək dəyər verilən dəstək formalarıdır. Bununla belə, maliyyələşməyə çıxış, hüquqi dəstək və davamlı investisiya mexanizmləri əhəmiyyətli dərəcədə zəif inkişaf etmişdir ki, bu da startapların MVP və erkən gəlir mərhələlərində cəmləşməsinə səbəb olur.

Tədqiqatın elmi töhfəsi global miqyasda formalaşmış inkubasiya və akselerasiya modellərinin keçid mərhələsində olan innovasiya ekosistemində necə fəaliyyət göstərdiyinə dair təsisçi səviyyəsində empirik sübutlar təqdim etməsidir. Praktiki baxımdan isə nəticələr Azərbaycanda innovasiya mərkəzlərinin dizaynının, koordinasiyasının və maliyyə effektivliyinin təkmilləşdirilməsi üçün siyasət yönümlü nəticələr ortaya qoyur.

Açar sözlər: innovasiya mərkəzləri; startap ekosistemləri; inkubasiya və akselerasiya; startap dəstək mexanizmləri; formalaşmaqda olan ekosistemlər; erkən mərhələli sahibkarlıq

Giriş

Son iyirmi il ərzində innovasiya müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan ölkələrdə iqtisadi artımın, məhsuldarlığın və rəqabətqabiliyyətliliyin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi getdikcə daha geniş şəkildə qəbul edilməyə başlanmışdır. Dövlətlər və siyasət formalaşdırıcıları innovasiyanı təkcə texnoloji nəticə kimi deyil, struktur transformasiyanı, məşğulluğun yaradılmasını və uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlılığı təmin edən sistemli bir proses kimi qiymətləndirməyə başlamışlar. Bu yanaşma xüsusilə inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatları üçün aktualdır, çünki innovasiyaya əsaslanan artım çox vaxt iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və ənənəvi sahələrdən asılılığın azaldılması üçün əsas yol kimi təqdim olunur [6]. Nəticə etibarilə, biliklərin yaradılmasını, yayılmasını və kommersiyalaşdırılmasını asanlaşdıran institut və mexanizmlərə artan diqqətlə yanaşan milli innovasiya strategiyaları ön plana çıxmışdır.

Müasir innovasiya siyasətinin nəzəri əsasları XX əsrin sonlarında Freeman, Lundvall və Nelson kimi alimlər tərəfindən inkişaf etdirilmiş Milli İnnovasiya Sistemi (MİS) konsepsiyası ilə sıx bağlıdır. Şumpeterin innovasiya ilə stimullaşdırılan rəqabət ideyalarına əsaslanan bu çərçivə biliklərin, öyrənmənin və institusional qarşılıqlı əlaqələrin iqtisadi inkişafın formalaşmasında oynadığı rolunu vurğulayır [7]. MİS yanaşmasına görə innovasiya firmalar, universitetlər, tədqiqat institutları, maliyyə subyektləri və dövlət qurumlarını əhatə edən interaktiv bir proses kimi dərk edilir. Xüsusilə qeyd

olunmalıdır ki, innovasiyanın baş verdiyi institusional mühit innovativ fəaliyyətin həm istiqamətini, həm də effektivliyini müəyyən edən əsas amil kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan, dəstəkləyici infrastrukturun və vasitəçi təşkilatların mövcudluğu sahibkarlıq dinamikasının təşviqi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Innovasiya mərkəzləri, biznes inkubatorları, texnoparklar və akseleratorlar bu innovasiya infrastrukturunun əsas komponentlərini təşkil edir. Bu institutlar biliklərin və texnoloji yeniliklərin sürətli şəkildə kommersiya tətbiqlərinə ötürülməsini asanlaşdırmaq, yüksək texnologiyalı və rəqəbatqabiliyyətli məhsulların yaradılmasını dəstəkləmək və erkən mərhələdə olan təşəbbüslərin qarşılaşdığı maneələri azaltmaq məqsədi daşıyır. Əvvəlki tədqiqatlar göstərir ki, bu qurumlar startaplara fiziki infrastruktur, məsləhət xidmətləri, peşəkar şəbəkələr və institusional legitimlik kimi resurslara çıxış imkanı yaradır ki, bu amillər şirkətin formalaşmasının ilkin mərhələlərində xüsusilə kritik əhəmiyyət kəsb edir [7]. Sahibkarlar və daha geniş innovasiya sistemi arasında vasitəçi rolunu oynamaqla, bu mərkəzlər sahibkarlıq ekosistemlərinin ümumi effektivliyini və inklüzivliyini gücləndirməyi hədəfləyir.

Innovasiya infrastrukturunun inkişafı ilə paralel olaraq, Azərbaycan da innovasiyanı sahibkarlıq və iqtisadi inkişaf gündəliyinin əsas komponentlərindən biri kimi qəbul etməyə başlamışdır. Bu istiqamətdə dönüş nöqtəsi 2019-cu ilin yanvarında qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında innovativ inkişaf sahəsində koordinasiyanın təmin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı” ilə əlaqələndirilir ki, həmin sənəd dövlət qurumları arasında innovasiya ilə bağlı fəaliyyətlərin koordinasiyası üçün formal çərçivə yaratmışdır. Sonrakı illərdə bu siyasət istiqaməti sektor-spesifik strateji sənədlərlə daha da möhkəmləndirilmişdir. Bunlara 2025-ci ilin mart ayında təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının 2025-2028-ci illər üzrə Süni İntellekt Strategiyası və 2025-ci ilin dekabrında qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının 2026-2029-cu illər üzrə Rəqəmsal İqtisadiyyatın İnkişafı Strategiyası daxildir. Bu sənədlər birlikdə innovasiya, rəqəmsal texnologiyalar və sahibkarlığı milli inkişafın qarşılıqlı əlaqəli sütunları kimi mövqeləndirən daha integrasiya olunmuş və perspektiv yönümlü innovasiya siyasəti modelinə keçidi nümayiş etdirir.

Koordinasiya olunmuş innovasiya siyasətlərinin tətbiqi ölkənin startup ekosisteminin göstəricilərində ölçülə bilən irəliləyişlərlə müşayiət olunmuşdur. StartupBlink tərəfindən dərc edilmiş Global Startup Ecosystem Index 2025 hesabatına əsasən, Azərbaycan 2021-ci ildə 89-cu yerdən 2025-ci ildə 74-cü yerə yüksələrək dörd illik dövr ərzində davamlı inkişaf nümayiş etdirmişdir. Hesabatda həmçinin qeyd olunur ki, Azərbaycan illik 24 faizdən artıq ekosistem artım tempinə nail olmuşdur ki, bu da Mərkəzi Asiya ölkələri arasında ən yüksək göstəricilərdən biridir. Eyni zamanda, Bakı regionda aparıcı innovasiya mərkəzi kimi formalaşaraq Mərkəzi Asiyada ikinci yeri tutmuş və regionun aparıcı şəhərləri arasında ən yüksək artım tempini göstərmişdir [10].

Bu müsbət dinamika fonunda, Azərbaycanın startup ekosistemi hələ də aktiv inkişaf mərhələsindədir və artan sayda erkən mərhələli təşəbbüslər və genişlənən institusional dəstək strukturları ilə xarakterizə olunur. Ekosistem reytinglərində və siyasət təşəbbüslərində irəliləyişlərə baxmayaraq, innovasiya mərkəzlərinin, xüsusilə biznesin formalaşma mərhələlərində, startup təsisçilərinin praktiki ehtiyaclarını nə dərəcədə effektiv şəkildə qarşıladığı ilə bağlı suallar qalmaqdadır. Bu cür institutların dəstək mexanizmi kimi necə fəaliyyət göstərdiyini və onların xidmətlərinin benefisiarlar tərəfindən necə qavranıldığını anlamaq ekosistemin davamlılığını və uzunmüddətli təsirini qiymətləndirmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu kontekstdə, təqdim olunan tədqiqat inkişaf etməkdə olan ekosistem şəraitində inkubasiya və akselerasiya proqramlarına xüsusi diqqət yetirməklə, innovasiya mərkəzlərinin erkən mərhələli təsisçilərin dəstəklənməsindəki rolunu araşdırır.

İnkubasiya və akselerasiya proqramları: global perspektiv

Startup inkubatorları və akseleratorlar müasir sahibkarlığın dəstəklənməsi sistemlərinin əsas elementlərinə çevrilmişdir. Erkən mərhələli təşəbbüslərin gücləndirilməsi baxımından oxşar məqsədlər daşısalar da, bu proqramlar strukturuna, intensivliyinə və hədəf nəticələrinə görə fərqlənirlər. Hər iki model startapların dayanıqlı inkişaf üçün hazırlanmasında fərqli, lakin bir-birini tamamlayan rollar oynayır.

İnkubasiya proqramları sahibkarların biznesin formalaşma mərhələlərində dəstəklənməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu proqramlar adətən startaplara fiziki məkan, məsləhət xidmətləri, təlimlər və ortaq infrastrukturdan istifadə imkanı təqdim edir. Mənşə etibarilə 1960-cı illərə gedib çıxan və 1990-cı illərin sonlarında sürətlə genişlənən inkubatorlar, formal biznes təhsili və ya ilkin maliyyə resursları olmayan sahibkarların üzləşdiyi çətinliklərə cavab olaraq formalaşmışdır [2]. Biznes yönümlü məsləhətlər, inzibati dəstək və şəbəkələşmə imkanlarının kombinasiyasını təklif etməklə, inkubatorlar bazara girişdə mövcud olan ilkin maneələri azaltmağı hədəfləyir. Tidd, Bessant və Pavitt tərəfindən təsvir edilən klassik inkubator modelləri əsasən mentorluq, münasib qiymətli iş məkanları və əsas biznes xidmətləri vasitəsilə şirkətin fəaliyyətə başlamasını asanlaşdırmağa fokuslanır [483-85].

İnkubasiya proqramlarına qəbul, bir qayda olaraq, selektiv xarakter daşıyır. Namizədlərdən işlək biznes ideyasına və ya aydın şəkildə formalaşdırılmış biznes plana malik olmaları kimi müəyyən uyğunluq meyarlarına cavab vermələri tələb olunur. Bu seçim mexanizmi resursların inkişaf və təsir potensialı olan təşəbbüslərə yönəldilməsini təmin edir [8]. Qəbul edildikdən sonra sahibkarlar məhsullarını təkmilləşdirməyə, biznes modellərini sınaqdan keçirməyə və həmkarlar və məsləhətçilər icmasına çıxış əldə etməyə imkan verən aşağı riskli mühitdən faydalanırlar.

Akselerasiya proqramları isə ideya mərhələsini geridə qoymuş və sürətli böyüməyə hazırlaşan startaplara yönəlmişdir. Akseleratorlar müəyyən müddətlə məhdudlaşan və kohort əsaslı model üzrə fəaliyyət göstərir və intensiv, praktik yanaşmaları ilə seçilir. Akseleratorların fərqləndirici xüsusiyyəti strukturlaşdırılmış zaman çərçivəsidir ki, bu müddət ərzində seçilmiş startaplar mentorluq alır, təlim modullarında iştirak edir və çox vaxt pay qarşılığında ilkin investisiya ilə təmin olunur. Bu proqramlar adətən “demo day” kimi tanınan ictimai təqdimat tədbiri ilə yekunlaşır; burada startaplar investorlar və potensial tərəfdaşlar qarşısında çıxış edirlər [3].

Akselerator modeli 2000-ci illərin ortalarında ABŞ-da Y Combinator proqramının yaradılması ilə geniş tanınmağa başlamışdır. Onun uğuru Techstars kimi oxşar təşəbbüslərin formalaşmasına təkan vermiş və sürətli iterasiya, investorlara çıxış və mentorluq əsaslı inkişaf yanaşmasını populyarlaşdırmışdır [9]. Sonrakı dövrdə bu model qlobal miqyasda yayılaraq müxtəlif qitələrdə minlərlə akseleratorun fəaliyyət göstərməsinə səbəb olmuşdur [5]. Lakin geniş yayılmasına baxmayaraq, tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, akseleratorlar üçün vahid universal tərif mövcud deyil və onların uzunmüddətli təsiri ilə bağlı empirik tədqiqatlar hələ də məhduddur [4].

Bununla belə, Cohen və Hochberg tərəfindən irəli sürülmüş və geniş şəkildə qəbul edilən işçi tərifə əsasən, akseleratorlar müəyyən vaxt çərçivəsinə malik, kohort əsaslı, mentorluq və tədris məzmununu özündə birləşdirən və ictimai təqdimat tədbiri ilə yekunlaşan proqramlar kimi xarakterizə olunur. Bu xüsusiyyətlər akseleratorları yalnız format baxımından deyil, həm də startapları qısa müddət ərzində investisiyaya cəlb etməyə və miqyaslanmaya hazırlamaq istiqamətindəki fokusuna görə inkubatorlardan fərqləndirir.

İnkubasiya və akselerasiya proqramları birlikdə startap ekosisteminin fundamental komponentlərini təşkil edir. Inkubatorlar startapları konseptual və erkən inkişaf mərhələlərində dəstəklədiyi halda, akseleratorlar təsdiqlənmiş təşəbbüslərin bazar genişlənməsinə və maliyyələşməyə doğru irəliləməsini təmin etməyə yönəlmişdir. Xüsusilə formalaşmaqda olan ekosistemlərdə bu cür dəstək strukturlarının dizaynını və effektivliyini anlamaq böyük əhəmiyyət daşıyır, çünki bu proqramlar yerli ehtiyaclara uyğun şəkildə inkişaf edir və adaptasiya olunur.

Azərbaycanda innovasiya mərkəzləri

Azərbaycanda innovasiya mərkəzləri 2010-cu illərin əvvəllərindən etibarən yerli startap ekosisteminin formalaşmasında getdikcə artan rol oynamağa başlamışdır. Özəl akseleratorlar və vençur kapitalı tərəfindən dominantlıq edilən ekosistemlərdən fərqli olaraq, Azərbaycanın modeli güclü dövlət iştirakçılığı və erkən mərhələdə potensialın formalaşdırılmasına yönəlmiş yanaşma ilə xarakterizə olunur. Hazırda ölkədə dövlət dəstəyi ilə yaradılmış, universitetlərlə əlaqəli və özəl sektorun təşəbbüsü ilə fəaliyyət göstərən müxtəlif innovasiya mərkəzləri mövcuddur və onların hər biri startap inkişafının fərqli aspektlərinə töhfə verir.

2021-ci ildə fəaliyyətə başlayan SABAH.HUB Azərbaycanın ən aparıcı innovasiya

mərkəzlərindən biri kimi formalaşmışdır. Mərkəzin strategiyası üç əsas sütuna - insan kapitalının inkişafı, infrastruktur və maliyyələşmə mexanizmlərinə əsaslanır və kompleks dəstək modelini əks etdirir. SABAH.HUB inkubasiya və akselerasiya proqramlarının məzmununun hazırlanması məqsədilə IE Business School kimi beynəlxalq institutlarla əməkdaşlıq edir [12]. Bundan əlavə, mərkəz startapların erkən mərhələdə maliyyə resurslarına çıxışını yaxşılaşdırmaq məqsədilə 25 milyon ABŞ dolları həcmində “SABAH.fund” təşəbbüsünü istifadəyə vermişdir [13]. Təhsil yönümlü yanaşma, əməliyyat infrastrukturunu və maliyyə alətlərinin bu cür inteqrasiyası SABAH.HUB-u Azərbaycanın innovasiya siyasətində mərkəzi aktora çevirir.

Korporativ əsaslı innovasiya təşəbbüsləri də Azərbaycanın startap ekosisteminin inkişafına töhfə vermişdir. 2020-ci ildə ABB Bank tərəfindən yaradılmış ABB Innovation əsasən informasiya texnologiyaları və fintex həllərinə fokuslanan korporativ innovasiya və inkubasiya platforması kimi fəaliyyət göstərir. Mərkəz inkubasiya və akselerasiya proqramları vasitəsilə erkən mərhələli startaplara mentorluq, texniki dəstək və bank infrastrukturuna çıxış imkanı təqdim edir və bununla da startapların inkişafını sürətləndirməyi və milli innovasiya ekosisteminə gücləndirməyi hədəfləyir [17].

2018-ci ildə Innovasiya Agentliyinin tərkibində yaradılmış INNOLAND dövlət tərəfindən idarə olunan inkubator və birgə iş məkanı kimi fəaliyyət göstərir. Mərkəz strukturlaşdırılmış akselerasiya proqramları təklif edir və regional innovasiya tədbirlərinə ev sahibliyi edir. INNOLAND tərəfindən dəstəklənən startaplar beynəlxalq qrant maliyyələşmələri əldə etmişdir; məsələn, 2025-ci il Digital Startup Awards çərçivəsində yerli komandalar ümumilikdə 70 min ABŞ dollarından artıq mükafat qazanmışdır [14]. Bundan əlavə, mərkəz regional əlaqələrin qurulması və beynəlxalq əməkdaşlıq istiqamətində də fəal rol oynayaraq Azərbaycan startaplarının daha geniş bazarlara inteqrasiyasını dəstəkləyir.

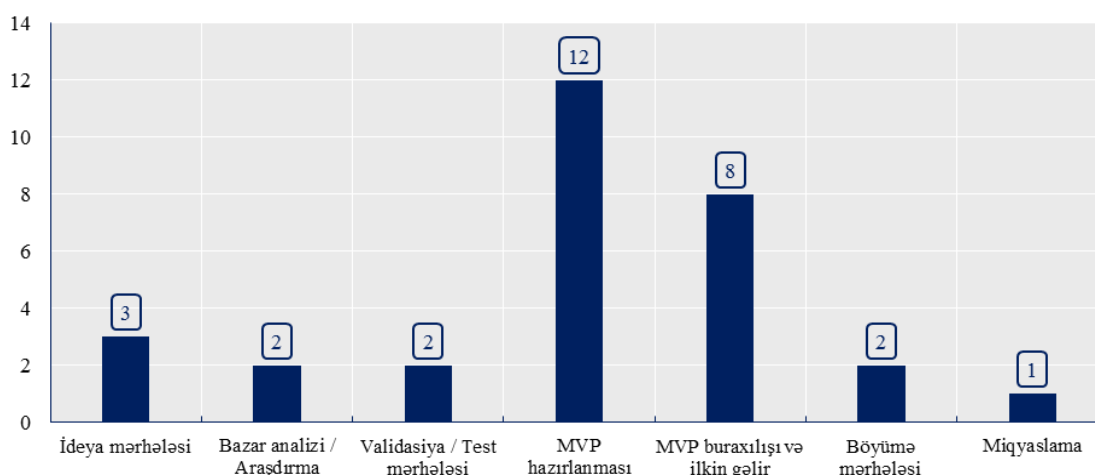
Tarixi baxımdan, 2009-cu ildə Azercell tərəfindən təsis edilmiş Barama Innovasiya Mərkəzi ölkənin ilk inkubatoru hesab olunur. Fəaliyyət göstərdiyi on il ərzində Barama 40-dan artıq startapın yaranmasına dəstək vermiş və Azərbaycanda sahibkarlıq mədəniyyətinin ilkin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır [15, 16]. 2020-ci ilə qədər fəaliyyətini dayandırmasına baxmayaraq, Barama ölkənin startap tarixində fundamental əhəmiyyətə malik bir institut kimi qalmaqdadır.

Ümumilikdə, bu innovasiya mərkəzləri Azərbaycanın startap dəstək modelinin hibrid xarakterini əks etdirir; burada dövlət yönümlü infrastruktur, özəl sektor tərəfindən həyata keçirilən akselerasiya təşəbbüsləri və qlobal tərəfdaşlıqlar birləşir. Mələk investorların məhdudluğu kimi çağırışlar qalmaqda davam etsə də, bu mərkəzlər ölkədə sahibkarlıq potensialının formalaşdırılması və erkən mərhələli təşəbbüslərin miqyaslanması üçün əsas mexanizmlər kimi çıxış edir.

İnnovasiya mərkəzlərinin effektivliyinin empirik qiymətləndirilməsi

Bu bölmədə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən erkən mərhələli startap təsisçiləri və innovasiya mərkəzlərinin əməkdaşları arasında aparılmış kəmiyyət sorğusunun nəticələri təqdim olunur. Sorğunun əsas məqsədi təsisçilərin yerli dəstək mexanizmləri ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduqlarını və innovasiya mərkəzləri tərəfindən təklif olunan xidmətlərin effektivliyini necə qiymətləndirdiklərini müəyyənləməkdən ibarət olmuşdur. Proqramlarda iştirak səviyyələrinin, dəyər verilən xidmətlərin, qarşılanmamış ehtiyacların və qavranılan çətinliklərin təhlili vasitəsilə əldə olunan nəticələr innovasiya infrastrukturunun təsisçi səviyyəsində necə fəaliyyət göstərdiyinə dair əsaslandırılmış mənzərə yaradır. Bu müşahidələr təkcə hansı mexanizmlərin effektiv işlədiyini üzə çıxarmır, eyni zamanda ekosistem daxilində mövcud olan struktur məhdudiyyətləri də müəyyənləşdirir.

İlkin olaraq respondentlərdən strukturlaşdırılmış startap dəstək proqramlarında, konkret olaraq inkubasiya və ya akselerasiya təşəbbüslərində iştirak edib-etmədikləri soruşulmuşdur. Nəticələr göstərir ki, bu tip proqramlar seçmə çərçivəsində olan təsisçilər arasında geniş şəkildə istifadə olunur. Respondentlərin əksəriyyəti - 67 faizi - inkubasiya proqramlarında iştirak etdiyini bildirmiş, 10 faizi isə yalnız akselerasiya proqramlarında iştirak etdiyini qeyd etmişdir. Bundan əlavə, startapların 17 faizi həm inkubasiya, həm də akselerasiya proqramlarında iştirak etdiklərini göstərmişdir ki, bu da erkən mərhələli dəstəkdən daha çox investisiya yönümlü inkişaf hazırlığına doğru mərhələli irəliləyişin mövcudluğunu göstərir. Diqqətəlayiq məqam ondan ibarətdir ki, sorğuda iştirak edən startapların yalnız 6 faizi (30 respondentdən 2-si) bu proqram növlərindən heç birində iştirak etmədiklərini bildirmişdir ki, bu da innovasiya mərkəzlərinin ekosistem daxilində geniş institusional əhatəyə malik olduğunu nümayiş etdirir.

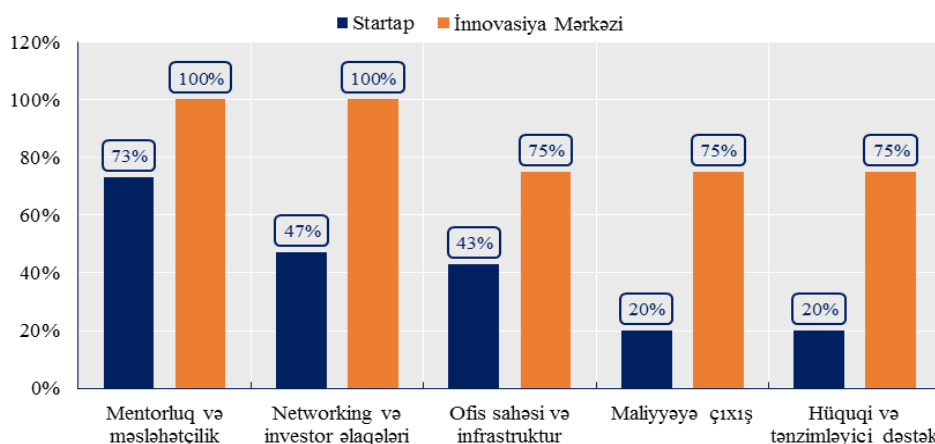

Qrafik 1: Respondent startapların inkişaf mərhələləri

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Startapların mövcud inkişaf mərhələləri üzrə bölgüsü (təsisçilərin öz hesabatlarına əsasən) əsasən erkən və orta inkişaf mərhələlərinə yönəlmişdir. Respondentlərin ən böyük qrupu (nəminin təxminən üçdə biri) startaplarının MVP-nin hazırlanması mərhələsində olduğunu bildirmişdir, yəni minimum həyat qabiliyyətli məhsulun aktiv şəkildə yaradılması prosesi davam edir. Növbəti ən geniş yayılmış mərhələlər MVP-nin istifadəyə verilməsi (gəlir əldə edilmədən) və erkən gəlir mərhələsi olmuşdur ki, bu mərhələlərin hər biri nəminin əhəmiyyətli hissəsini təşkil etmişdir. Daha az sayda startap ideya mərhələsində olmuş və ya MVP-nin hazırlanmasından əvvəl bazar təhlili və təsdiqləmə fəaliyyətləri ilə məşğul olmuşdur. Sorğuda yalnız az sayda startap sonrakı inkişaf və ya miqyaslanma mərhələlərində yer almışdır və bu startaplar, bir qayda olaraq, bir neçə ildir fəaliyyət göstərən və ya xarici maliyyə dəstəyi əldə etmiş təşəbbüslər olmuşdur.

Bu bölgü göstərir ki, Azərbaycan startap ekosistemi (ən azı sorğu iştirakçılarının təqdim etdiyi mənzərə əsasında) əsasən məhsulun hazırlanması və ilkin bazara çıxış mərhələləri ətrafında cəmləşmişdir. Ekosistemin inkişaf “boru xətti” ideyaların təsdiqlənməsi və ilk məhsulların yaradılmasına çalışan startaplarla yüklənmiş, əhəmiyyətli gəlir əldə etmə və ya miqyaslanma mərhələsinə keçmiş təşəbbüslərin sayı isə nisbətən azdır. Bu nəticə ekosistemlə bağlı xarici müşahidələrlə də uyğunluq təşkil edir: bir çox layihə hakatonlar və ya universitet proqramları çərçivəsində formalaşaraq MVP mərhələsinə qədər irəliləyir, lakin daha az hissəsi yüksək artım tempinə malik şirkətlərə çevrilə bilər. İnkişaf və miqyaslanma mərhələlərində olan startapların sayının az olması onu göstərir ki, bu günədək ekosistem startapları ilkin kommersiyalaşdırma mərhələsindən kənara çıxarmaqda məhdud uğur əldə etmişdir. Bu vəziyyət maliyyələşmə boşluğu ilə əlaqəli ola bilər: davamlı investisiya mənbələrinin və daha geniş bazarlara çıxış imkanlarının olmaması səbəbindən, perspektivli startaplar belə MVP-nin istifadəyə verilməsindən və ya məhdud erkən gəlir əldə edilməsindən sonra inkişaf tempini itirə bilər.

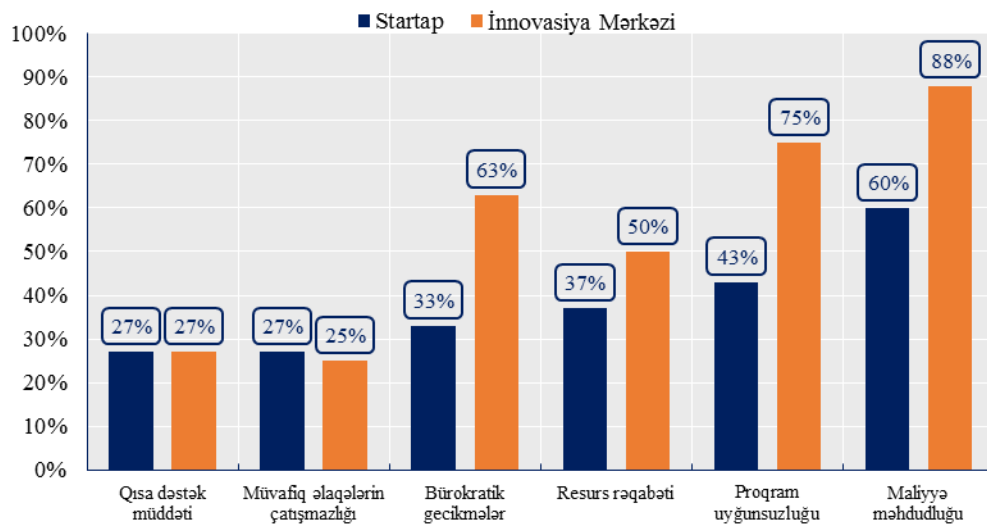
Qrafik 2. Qavranılan və təqdim olunan dəstək mexanizmləri arasında boşluq təhlili

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Boşluq təhlili startap təsisçilərinin mühüm hesab etdikləri dəstək növləri ilə innovasiya mərkəzlərinin özlərinin təqdim etdiklərini bildirdikləri dəstək mexanizmlərini müqayisə edir. Əldə olunan nəticələr həm uyğunluq sahələrini, həm də əhəmiyyətli uyğunsuzluqları ortaya qoyur.

Mentorluq və məsləhət xidmətləri üzrə yüksək səviyyədə uyğunluq müşahidə olunur: təsisçilərin 73 faizi mentorluğu əsas dəstək ehtiyacı kimi müəyyənləşdirdiyi halda, innovasiya mərkəzlərinin nümayəndələrinin 100 faizi bu xidməti təqdim etdiklərini bildirmişdir. Eyni şəkildə, şəbəkələşmə və investorlarla əlaqələrin qurulması təsisçilərin 47 faizi tərəfindən vacib hesab edilsə də, bütün innovasiya mərkəzləri (100 faiz) bu istiqamətdə dəstək göstərdiklərini qeyd etmişdir. Ofis sahəsi və infrastrukturla bağlı da nisbətən uyğunluq mövcuddur: təsisçilərin 43 faizi bu ehtiyacı vurğulamış, innovasiya mərkəzlərinin isə 75 faizi müvafiq infrastruktur təmin etdiklərini bildirmişdir.

Bunun əksinə olaraq, maliyyə və hüquqi xarakterli dəstək mexanizmlərində ciddi boşluqlar aşkar olunur. Təsisçilərin yalnız 20 faizi maliyyələşməyə çıxışın adekvat şəkildə dəstəkləndiyini qeyd etmişdir, halbuki innovasiya mərkəzlərinin 75 faizi maliyyə dəstəyinin əldə olunmasına yardım göstərdiklərini bildirmişdir. Eyni tipli uyğunsuzluq hüquqi və tənzimləyici dəstək sahəsində də müşahidə olunur: təsisçilərin 20 faizi bu istiqamətdə kifayət qədər dəstək aldığını düşünərkən, innovasiya mərkəzlərinin 75 faizi müvafiq xidmətlərin mövcud olduğunu iddia etmişdir. Bu fərqlər onu göstərir ki, bu cür xidmətlər innovasiya mərkəzlərinin proqramlarında formal olaraq mövcud olsa da, ya miqyas baxımından kifayət etmir, ya praktik tətbiqdə effektiv deyil, ya da startaplar üçün real və ölçülə bilən nəticələrə çevrilmir. Nəticələr həmçinin onu göstərir ki, innovasiya mərkəzləri bacarıqların formalaşdırılmasına yönəlmiş dəstəyin təqdim edilməsində daha effektivdir, lakin startapların miqyaslanmasına birbaşa təsir edən və resurs tutumlu məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasında daha zəif nəticələr göstərir.

Qrafik 3. Startap təsisçiləri və innovasiya mərkəzləri arasında çətinliklərin uyğunluğu

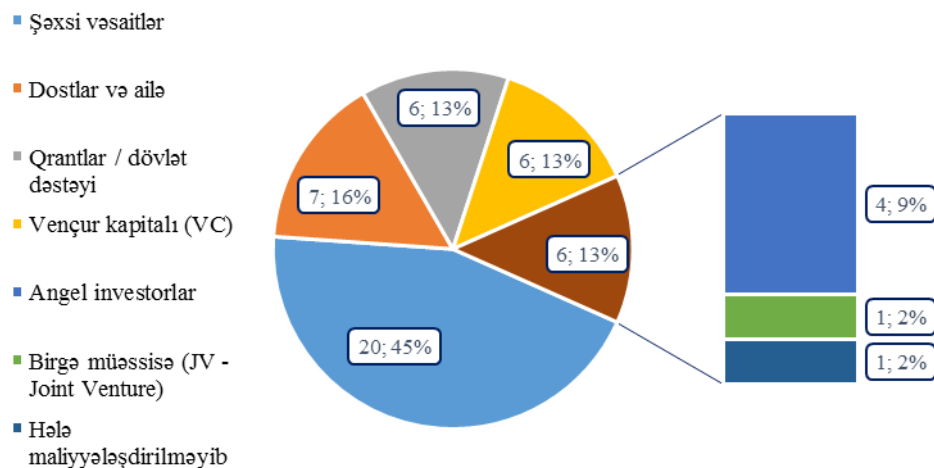
Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Startap təsisçiləri və innovasiya mərkəzlərinin nümayəndələri tərəfindən üzləşilən çətinliklərin müqayisəli təhlili göstərir ki, hər iki qrup maliyyələşmə məhdudiyyətlərini ekosistemin əsas problemi kimi müəyyənləşdirsə də, digər məsələlər birbaşa uyğunluqdan daha çox asimmetrik və qarşılıqlı əlaqəli şəkildə təzahür edir.

Diqqətəlayiq fərqlərdən biri proqramların uyğunluğu və iştirakçı fəallığı ilə bağlıdır. Startap təsisçilərinin 43 faizi proqram məzmununun startapların ehtiyacları ilə uzlaşmamasını əsas çətinlik kimi qeyd etdiyi halda, innovasiya mərkəzlərinin nümayəndələrinin 75 faizi startaplar tərəfindən aşağı iştirak səviyyəsini əsas əməliyyat problemi kimi qiymətləndirmişdir. Bu ziddiyyətli görünən yanaşma qarşılıqlı qavrayış boşluğunu əks etdirir: təsisçilər proqram strukturlarını onların konkret ehtiyaclarına və inkişaf mərhələlərinə kifayət qədər uyğunlaşdırılmamış hesab edir, innovasiya mərkəzləri isə məhdud təsisçi iştirakını proqramların effektivliyini azaldan əsas amil kimi dəyərləndirir. Bu tapıntılar zidd mövqeləri deyil, standartlaşdırılmış proqram formatları ilə startapların heterogen ehtiyaclarının qarşılıqlı təsirindən yaranan və iştirakın zəifləməsinə gücləndirən bir geribildirim dövrəsini göstərir.

Oxşar bir tendensiya proqramların müddəti və uzunmüddətli təsiri məsələsində də müşahidə olunur. Təsisçilər baxımından respondentlərin 27 faizi proqramların qısa müddətini və zəif uzunmüddətli dəstəyi əhəmiyyətli məhdudiyyət kimi qeyd etmişdir. Paralel olaraq, innovasiya mərkəzlərinin nümayəndələri struktur baxımından əlaqəli çətinlikləri, o cümlədən uyğun mentorların və investorların tapılmasında çətinlikləri (27 faiz) və startapların uğurunun və təsirinin ölçülməsində çətinlikləri (27 faiz) vurğulamışdır. Bu institusional problemlər yüksək keyfiyyətli mentor iştirakının davamlı şəkildə təmin olunmasında və proqramdan sonrakı mərhələlərdə nəticələrin izlənməsində mövcud olan məhdudiyyətləri əks etdirir və bu da təsisçilərin dəstəyin davamlı olmaması ilə bağlı qavrayışlarını gücləndirə bilər.

Ümumilikdə, bu nəticələr innovasiya mərkəzləri ilə startaplar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdə mövcud olan problemlərin nə tam şəkildə ortaq, nə də tamamilə ayrılıqda mövcud olduğunu, əksinə, çox zaman institusional sərhədlər boyunca əks olunduğunu nümayiş etdirir. Təsisçilər məhdud fərdiləşdirmə və davamlılığın nəticələrini hiss etdiyi halda, innovasiya mərkəzləri iştirak, ölçmə və resurs çatışmazlıqları ilə üzləşir ki, bu da proqramların dinamik şəkildə uyğunlaşdırılmasını çətinləşdirir. Bu asimetriya qarşılıqlı effektivliyin artırılması üçün daha çevik proqram dizaynlarına, gözləntilərin daha aydın şəkildə uyğunlaşdırılmasına və təkmilləşdirilmiş geribildirim mexanizmlərinə ehtiyac olduğunu göstərir.

Qrafik 4: Startapların maliyyələşmə mənbələri

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Əvvəlki hissədə müəyyən edilmiş maliyyələşmə boşluğunu daha dərinləndirən anlamaq məqsədilə startap təsisçilərindən startapın həyat dövrünün istənilən mərhələsində istifadə etdikləri bütün maliyyələşmə mexanizmlərini qeyd etmələri xahiş olunmuşdur. Sorğu hər bir respondent üçün bir neçə cavab variantına icazə veridiyindən, əldə olunan nəticələr hər bir maliyyə mexanizminin neçə dəfə qeyd edildiyini əks etdirir və yalnız bir maliyyə mənbəyindən istifadə edən təsisçilərin sayını göstərmir.

Nəticələr göstərir ki, qeyri-rəsmi və özünümaliyyələşmə mexanizmləri erkən mərhələli maliyyələşmə təcrübələrində dominant mövqe tutur. Şəxsi yığımlar ən çox qeyd olunan maliyyə mənbəyi olmuşdur (20 qeyd, bütün maliyyə qeydlərinin 45 faizini təşkil edir), onu dostlar və ailə üzvlərindən əldə edilən maliyyə dəstəyi izləyir (7 qeyd, 16 faiz). Bu maliyyə mənbələri adətən ideya mərhələsinin, bazar araşdırmalarının və MVP-nin hazırlanmasının maliyyələşdirilməsində istifadə olunur, lakin inkişaf yönümlü investisiyalar üçün məhdud imkanlar yaradır.

Institusional və bazar əsaslı maliyyələşmə mexanizmləri isə daha az tezliklə qeyd olunmuşdur. Qrantlar və ya dövlət dəstəyi 6 dəfə (13 faiz) göstərilmişdir ki, bu da səhm payının seyrəlməsinə səbəb olmayan dövlət maliyyə alətlərinin mövcudluğunu əks etdirir. Vençur kapitalı maliyyələşməsi də 6 dəfə (13 faiz) qeyd edilmişdir ki, bu da vençur kapitalına çıxışın məhdud qalmasına baxmayaraq, bəzi startapların, əsasən beynəlxalq görünürsənlik və ya akselerasiya proqramları vasitəsilə, xarici investisiya cəlb edə bildiyini göstərir. Mələk investisiyası isə 4 dəfə (9 faiz) qeyd edilmişdir ki, bu da

ekosistem daxilində strukturlaşdırılmış mələk investor şəbəkələrinin yetərincə inkişaf etmədiyini vurğulayır.

Maliyyələşmə kateqoriyaları üzrə bir neçə qeyd olunması startapların çox vaxt hibrid maliyyələşmə strategiyalarına müraciət etdiyini, yəni mövcud olduqda şəxsi vəsaitləri institusional və ya özəl investisiyalarla birləşdirdiyini göstərir. Bununla belə, vençur kapitalı və mələk investisiyalarının nisbətən az qeyd olunması ekosistemin əsasən erkən inkişaf mərhələlərində cəmləşməsi ilə uyğunluq təşkil edir və miqyaslanma bilən maliyyə resurslarına çıxışın yetərsizliyinin startap inkişafı üçün əsas məhdudiyyət olaraq qaldığını bir daha təsdiqləyir.

Nəticə

Bu tədqiqatın empirik nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən innovasiya mərkəzləri erkən mərhələli startapların dəstəklənməsində, xüsusilə mentorluq, məsləhət xidmətləri, şəbəkələşmə imkanları və ortaq infrastrukturadan istifadə kimi qeyri-maliyyə mexanizmləri vasitəsilə, mühüm rol oynayır. Həm startap təsisçiləri, həm də innovasiya mərkəzlərinin nümayəndələri bu xidmətləri ən dəyərli dəstək formaları kimi ardıcıl şəkildə qeyd etmişdir. Bununla yanaşı, nəticələr ekosistem daxilində struktur balanssızlığın mövcudluğunu üzə çıxarır: inkubasiya və akselerasiya proqramlarına yüksək səviyyədə cəlb olunmaya baxmayaraq, startaplar davamlı investisiya mərhələsinə keçiddə ciddi çətinliklərlə üzləşməkdə davam edir. Şəxsi yığımlara və qeyri-rəsmi maliyyələşmə mənbələrinə yüksək asılılıq, həmçinin inkişaf və miqyaslanma mərhələlərinə keçən startapların sayının az olması mövcud dəstək proqramlarının uzunmüddətli təsirini məhdudlaşdıran davamlı maliyyə tıxanılığını nümayiş etdirir.

Bu nəticələr əsasında ekosistem iştirakçıları və siyasət formalaşdırıcıları üçün bir sıra praktiki nəticələr ortaya çıxır. İnnovasiya mərkəzləri proqram dizaynlarını daha çox mərhələyə uyğun və fərdiləşdirilmiş yanaşmalara doğru inkişaf etdirməli, startap ehtiyacları ilə təqdim olunan dəstək mexanizmləri arasında daha sıx uyğunluğu təmin etməlidir. Simvolik şəbəkələşmə tədbirlərindən kənara çıxmaqla, mələk investorlar, vençur kapitalı fondları və korporativ tərəfdaşlarla əlaqələrin gücləndirilməsi kapitalla çıxışın yaxşılaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bundan əlavə, proqramlardan sonrakı dəstəyin gücləndirilməsi, məzun startaplarla əlaqələrin davam etdirilməsi və nəticələrin sistemli şəkildə izlənməsi startapların MVP mərhələsindən kənara keçmə ehtimalını artırır və inkişafda davamlılığını təmin edə bilər. Bu boşluqların aradan qaldırılması innovasiya mərkəzlərinin erkən mərhələli potensial formalaşdırıcılarından Azərbaycanın inkişaf etməkdə olan innovasiya ekosistemində dayanıqlı startap artımını təşviq edən daha effektiv institutlara çevrilməsinə imkan verir. Tədqiqat dizaynının mövcud məhdudiyyətləri nəzərə alınmaqla, bu araşdırmada müəyyən edilən struktur və əməliyyat xarakterli məhdudiyyətlərə baxmayaraq, yuxarıda təqdim olunan tövsiyələr innovasiya mərkəzlərinin maliyyələşmə effektivliyinin və uzunmüddətli təsirinin artırılması üçün məlumatlara əsaslanan istiqamətlər təqdim edir.

Təvsiyələr

Bu tədqiqatın empirik nəticələrinə əsaslanaraq, Azərbaycanda erkən mərhələli startapların dəstəklənməsində innovasiya mərkəzlərinin effektivliyinin artırılması məqsədilə aşağıdakı tövsiyələr irəli sürülür:

İnnovasiya mərkəzləri investorlara çıxış və təqdimat yönümlü fəaliyyətlərlə məhdudlaşmaq əvəzinə, erkən mərhələli və davamlı maliyyələşməyə real çıxışı təmin edən mexanizmləri gücləndirməlidir. Strukturlaşdırılmış birgə-investisiya sxemlərinin, toxum (seed) maliyyələşməsinin uyğunlaşdırılması proqramlarının və ya mələk investor şəbəkələri və vençur kapitalı fondları ilə formal tərəfdaşlıqların yaradılması şəbəkələşməni konkret investisiya nəticələrinə çevirməyə kömək edə bilər.

Dəstək proqramları startapların inkişaf mərhələlərinə görə daha aydın şəkildə fərqləndirilməli, ideya mərhələsi, MVP-nin hazırlanması və erkən böyümə üçün ayrıca istiqamətlər formalaşdırılmalıdır. Inkubasiya və akselerasiya mərhələlərindən sonrakı strukturlaşdırılmış dəstək mexanizmlərinin tətbiqi startapların inkişafında davamlılığını gücləndirir və MVP və erkən gəlir mərhələlərində durğunluğun qarşısını ala bilər.

Innovasiya mərkəzləri proqramların qısa müddəti ilə təsisçilərin uzunmüddətli dəstək gözləntiləri arasındakı boşluğu aradan qaldırmaq üçün uzunmüddətli əlaqələndirmə və məzun dəstəyi mexanizmlərini gücləndirməlidir. Güclü məzun şəbəkələrinin yaradılması, davamlı mentorluq və dövrü performans qiymətləndirmələri həm startap iştirakçılığını, həm də nəticələrin izlənilməsini yaxşılaşdırır.

Innovasiya mərkəzləri, korporativ tərəfdaşlar və dövlət maliyyə institutları arasında daha güclü koordinasiya ekosistem səviyyəsində mövcud olan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması üçün zəruridir. Proqramlarda korporativ iştirakın artırılması və dövlət maliyyə alətlərinin innovasiya mərkəzlərinin fəaliyyətləri ilə uyğunlaşdırılması startaplar üçün bazara çıxış və maliyyələşmə yollarını gücləndirə bilər.

Innovasiya mərkəzləri proqram məzmununun startap ehtiyacları ilə daha yaxşı uyğunlaşdırılması və uzunmüddətli təsirin ölçülməsi üçün geribildirim və qiymətləndirmə mexanizmlərini təkmilləşdirməlidir. Proqramlardan sonrakı performans göstəricilərinin sistemli şəkildə toplanması sübuta əsaslanan proqram adaptasiyasını dəstəkləyəcək və genişləndirilmiş dəstək modellərinin əsaslandırılmasına imkan verəcəkdir.

Məhdudiyyətlər

Bu tədqiqatın nəticələrinin şərhində nəzərə alınmalı olan bir sıra məhdudiyyətləri mövcuddur. İlk növbədə, təhlil əsasən sorğu məlumatlarına əsaslanır ki, bu da məlumatların səmərəli şəkildə toplanmasına imkan versə də, müsahibə və ya fokus qruplar kimi keyfiyyət metodları ilə müqayisədə daha az kontekstual dərinlik təqdim edir. Nəticə etibarilə, startaplar və innovasiya mərkəzləri arasında mövcud olan əsas motivasiyalar, qərar qəbul etmə prosesləri və incə qarşılıqlı əlaqələr tam şəkildə əks olunmaya bilər.

İkinci olaraq, özünüqiymətləndirməyə əsaslanan məlumatların istifadəsi cavab qərəzliliyi riskini yaradır; bu risk xüsusilə dəstək mexanizmlərinin və institusional fəaliyyətin qiymətləndirilməsi zamanı sosial cəhətdən arzuolunan və ya qavrayışa əsaslanan cavabların verilməsi ehtimalını artırır. Bu riski azaltmaq məqsədilə anonimlik və neytral sual dizaynından istifadə edilsə də, belə qərəzliliyin tamamilə aradan qaldırılması mümkün deyil. Üçüncü olaraq, tədqiqat kəsiyə əsaslanan (cross-sectional) xarakter daşıyır və startapların innovasiya mərkəzləri ilə qarşılıqlı əlaqədən sonrakı uzunmüddətli performans göstəricilərini izləməyə imkan vermir. Nəhayət, xüsusilə innovasiya mərkəzlərinin əməkdaşları üzrə nümunə həcmi nisbətən kiçik olması nəticələrin ümumiləşdirilməsini məhdudlaşdırır və müqayisəli təhlil nəticələrinin ehtiyatla şərh edilməsini zəruri edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bessant J., Tidd J. Innovation and Entrepreneurship. 2nd edition. Chichester: John Wiley & Sons, 2009, pp. 255-297.
2. Burns P., Dewhurst J. Small Business and Entrepreneurship. London: MacMillan Press Ltd, 1996, pp. 37-73.
3. Cohen S., Hochberg Y. Accelerating Startups: The Seed Accelerator Phenomenon. SSRN Working Paper, 2014. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2418000
4. Dee N., Gill D., Weinberg C., McTavish S. Startup Support Programmes: What's the Difference? London: Nesta, 2015.
5. Fehder D.C., Hochberg Y. Accelerators and the Regional Supply of Venture Capital Investment. SSRN Working Paper, 2014. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2518668>
6. Hoang N.V. Legal Framework for Business Incubators, Innovation Centers and Their Impact on the Startup Ecosystem in Vietnam. Revista Políticas Públicas & Cidades, 2026, 15(1), e2851.
7. Kulikova N.N., Kolomyts O.N., Litvinenko I.L., Gurieva L.K., Kamberdiyeva S.S. Features of Formation and Development of Innovation Centers Generate. International Journal of Economics and Financial Issues, 2016, 6(1S), pp. 74-80.

8. Národná agentúra pre rozvoj malého a stredného podnikania. Podávame pomocnú ruku v podnikaní: Program podpory podnikateľských inkubátorov. Bratislava, 2009. <http://www.nadsme.sk/sk/content/enterprise-europe-network/>
9. Salido E., Sabás M., Freixas P. The Accelerator and Incubator Ecosystem in Europe. Brussels: European Commission, 2013.
10. StartupBlink. The Global Startup Ecosystem Index Report 2025. <https://www.startupblink.com/>
11. Azərbaycan Respublikasında innovativ inkişaf sahəsində koordinasiyanın təmin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 10 yanvar 2019. <https://president.az/az/articles/view/31491>
12. ZEX PR Wire. The First VC Fund Established Between Central Asia and MENA and the Largest VC Fund Headquartered in Azerbaijan - the \$25 Million SABAH.fund to Empower Startups, 10 September 2024. <https://zexprwire.com/the-first-vc-fund-established-between-central-asia-and-mena-and-the-largest-vc-fund-headquartered-in-azerbaijan-the-25-million-sabah-fund-to-empower-startups>
13. Abdul N. Economy Minister Calls for Clarity in Azerbaijan's Innovation Policy Vision. Azernews, 27 June 2024. <https://www.azernews.az/business/227900.html>
14. INNOLAND Incubation and Acceleration Center. What We Do. <https://innoland.az/az/home/activity>
15. Trend News Agency. Azercell's Barama Center Bids Farewell to Its Graduates, 4 August 2018. <https://www.trend.az/business/it/2937014.html>
16. Abbasova G. Barama Is a Main Partner at "Startup for the Future" Project. Report News Agency, 26 February 2018. <https://report.az/ikt/barama-gelecek-ucun-startap-layihesinde-esas-terefdas-kimi-cixis-edir>
17. ABB Bank. ABB İnnovasiya Mərkəzi yaradır, 2 iyun 2020. <https://abb-bank.az/xeberler/azerbaycan-beynelxalq-banki-innovasiya-merkezi-yaradir>

Оценка эффективности инновационных центров в поддержке стартапов на ранней стадии в Азербайджане

Султан Абдуллаев

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности, докторант
<https://orcid.org/0009-0003-2299-515X>
e-mail: sultan.abdullayev02@gmail.com

Резюме: Основной целью данной научной статьи является исследование роли инновационных центров в поддержке стартапов на ранних стадиях развития и оценка их эффективности в рамках формирующейся стартап-экосистемы Азербайджана. В исследовании рассматриваются механизмы поддержки, предоставляемые инновационными центрами, их воспринимаемая полезность с точки зрения основателей стартапов, а также структурные разрывы, ограничивающие развитие стартапов. Исследование основано на количественной методологии и использует данные электронного опроса, собранные у 30 основателей стартапов и 8 сотрудников инновационных центров, осуществляющих деятельность в Азербайджане.

Эмпирический анализ включает оценку стадий развития стартапов, сопоставление воспринимаемых и фактически предоставляемых механизмов поддержки, анализ согласованности и асимметрий в проблемах, с которыми сталкиваются основатели стартапов и инновационные центры, а также исследование практик финансирования стартапов. Полученные результаты показывают, что наставничество, консультационные услуги, возможности для нетворкинга и доступ к инфраструктуре являются наиболее последовательно предоставляемыми и наиболее ценными формами поддержки. В то же время доступ к финансированию, юридическая поддержка и механизмы последующего инвестирования остаются значительно недоразвитыми, что приводит к концентрации стартапов на стадии MVP

и раннего получения дохода.

Научный вклад исследования заключается в предоставлении эмпирических данных на уровне основателей стартапов о функционировании глобально распространённых моделей инкубации и акселерации в условиях переходной инновационной экосистемы. С практической точки зрения результаты исследования содержат рекомендации, имеющие значение для государственной политики, направленные на совершенствование дизайна, координации и финансовой эффективности инновационных центров в Азербайджане.

Ключевые слова: инновационные центры; стартап-экосистемы; инкубация и акселерация; механизмы поддержки стартапов; формирующиеся экосистемы; предпринимательство на ранних стадиях.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/239-249>

Evaluating the effectiveness of innovation centers in supporting early-stage startups in Azerbaijan

Sultan Abdullayev

Azerbaijan State Oil and Industry University, Doctor Candidate

<https://orcid.org/0009-0003-2299-515X>

e-mail: sultan.abdullayev02@gmail.com

Abstract: This study examines the role of innovation centers in supporting early-stage startups and assesses their effectiveness within Azerbaijan's developing startup ecosystem. The study focuses on the support mechanisms provided by innovation centers, their perceived usefulness from the perspective of startup founders, and the structural gaps that limit startup progression. The research is based on a quantitative methodology, using electronic survey data collected from 30 startup founders and 8 innovation center employees operating in Azerbaijan.

The empirical analysis evaluates startup development stages, compares perceived and provided support mechanisms, examines alignment and asymmetries in challenges faced by founders and innovation centers, and analyzes startup financing practices. The results indicate that mentorship, advisory services, networking opportunities, and access to infrastructure are the most consistently delivered and valued forms of support. However, access to financing, legal assistance, and follow-on investment mechanisms remain significantly underdeveloped, contributing to a concentration of startups at the MVP and early revenue stages.

This study contributes by providing founder-level empirical evidence on how globally established incubation and acceleration models function within a transitional innovation ecosystem.

From a practical perspective, the findings offer policy-relevant insights for improving the design, coordination, and financing effectiveness of innovation centers in Azerbaijan.

Keywords: Innovation centers; startup ecosystems; incubation and acceleration; startup support mechanism; emerging ecosystems; early-stage entrepreneurship

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/250-256>

Rəqəmsallaşmanın beynəlxalq ticarətdə rolu

Əli Əliyev

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
E-mail: ali.aliyev.11.11.2002@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0000-4536-6944>

Xülasə: Müasir dövrdə rəqəmsallaşma beynəlxalq ticarətin inkişafında həlledici amillərdən biri kimi çıxış edir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ticarət proseslərinin sürətlənməsinə, əməliyyat xərclərinin azalmasına və bazarlara çıxış imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır. Qlobal iqtisadiyyatda e-ticarət platformaları, rəqəmsal ödəniş sistemləri, blockchain texnologiyaları və logistika sahəsində innovativ həllər beynəlxalq ticarətin strukturunu əhəmiyyətli dərəcədə transformasiya edir. Aparılan analitik yanaşmalar göstərir ki, rəqəmsallaşma ölkələrin qlobal bazarda rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, beynəlxalq ticarət münasibətlərində yeni institusional mexanizmlərin formalaşmasına səbəb olur. Bu baxımdan, rəqəmsallaşma beynəlxalq ticarətin davamlı inkişafında strateji rol oynayır.

Açar sözlər: rəqəmsallaşma, beynəlxalq ticarət, rəqəmsal iqtisadiyyat, e-ticarət, qloballaşma.

JEL: F13; F14; O33; UOT: 339.5; 004.738.5

Giriş

Müasir qloballaşma dövründə beynəlxalq ticarət yalnız ölkələrin iqtisadi inkişafının göstəricisi deyil, eyni zamanda qlobal iqtisadi sistemin formalaşmasında və davamlılığında mühüm rol oynayan əsas amillərdən biridir. Qlobal bazarlarda mal və xidmətlərin mübadiləsi bir tərəfdən iqtisadi göstəricilərə, digər tərəfdən isə ölkələrarası strateji əməkdaşlıq, rəqabət və investisiya əlaqələrinə birbaşa təsir edir. Beynəlxalq ticarətin genişlənməsi nəticəsində ölkələr yeni bazarlara çıxış imkanları qazanır, istehsal və istehlak proseslərini optimallaşdırır, həmçinin qlobal ticarət zəncirlərində iştirak edərək öz rəqabət qabiliyyətini artırır.

Son onilliklərdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı beynəlxalq ticarətin aparılma mexanizmlərində köklü dəyişikliklər yaratmışdır. Ənənəvi ticarət modellərində mal və xidmətlərin hərəkəti əsasən kağız sənədləşmə, fiziki nəqliyyat və manual idarəetmə üsullarına əsaslanırdı ki, bu da əməliyyat müddətini uzadı, xərcləri artırır və proseslərin şəffaflığını azaldırdı. Rəqəmsal transformasiya bu yanaşmaları əsaslı şəkildə dəyişdirərək ticarət əməliyyatlarını avtomatlaşdırılmış sistemlər üzərindən həyata keçirməyə imkan yaratmışdır. Elektron sənədlər, rəqəmsal ödəniş və blockchain əsaslı həllər ticarət əməliyyatlarını sürətləndirir, maliyyə əməliyyatlarını daha təhlükəsiz edir və qlobal logistika şəbəkələrində koordinasiyanı asanlaşdırır.

Rəqəmsallaşma yalnız əməliyyat səmərəliliyini artırmaqla kifayətlənmir, həm də qlobal ticarət zəncirlərinin idarə edilməsində yeni yanaşmaların tətbiqinə şərait yaradır. Müasir ticarət platformaları və rəqəmsal texnologiyalar ölkələrə yalnız daha geniş bazarlara çıxış imkanı vermir, həm də məhsulların keyfiyyətinin izlənməsi, malların izlənməsi və ticarət proseslərinin şəffaflığının təmin olunmasına xidmət edir. Eyni zamanda, rəqəmsal həllər qlobal iqtisadi rəqabətdə strateji üstünlük təmin edir və dövlətlərin həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətini artırır.

Bununla yanaşı, rəqəmsallaşma ticarətin struktur və funksional aspektlərini köklü şəkildə dəyişir. Ənənəvi ticarət mexanizmləri ilə müqayisədə rəqəmsal yanaşmalar əməliyyat xərclərini azaldır, ticarət sürətini artırır, bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirir və istehsalçı ilə istehlakçı arasında birbaşa əlaqəni gücləndirir.

Elektron ticarət (e-ticarət) yeni iqtisadiyyatın ticarət aspekti kimi qəbul edilir. İnternetin və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının ticarət məqsədləri üçün istifadə olunmağa başlaması yeni bir ticarət platformasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu platformaya ən uyğun ticarət modeli isə e-ticarət olaraq meydana çıxmışdır. E-ticarət həm istehsal sektorunda, həm də istehlakçı tərəfdən

sürətlə mənimsənilmiş və qısa zamanda inkişaf etmişdir. Bu irəliləyişlər sayəsində e-ticarət yeni iqtisadiyyatın əsas strukturlarından birinə çevrilmişdir [1].

Nəticədə, həm dövlətlər, həm də biznes subyektləri üçün strateji üstünlüklər yaranır və beynəlxalq ticarət proseslərinin davamlı inkişafı üçün yeni imkanlar formalaşır.

1. Rəqəmsallaşma və beynəlxalq ticarətin nəzəri əsasları

Rəqəmsallaşma müasir iqtisadi fəaliyyətin ən fundamental dəyişikliklərindən biri hesab olunur və müxtəlif sahələrdə əməliyyatların avtomatlaşdırılması, optimallaşdırılması və daha effektiv idarə olunması üçün rəqəmsal texnologiyaların tətbiqini ifadə edir. İqtisadi modellər baxımından rəqəmsal iqtisadiyyat, məlumatın və onun emalının əsas istehsal resursuna çevrildiyi, iqtisadi proseslərin məlumat əsaslı həyata keçirildiyi yeni sistem kimi təsvir olunur. Bu yeni yanaşma yalnız istehsal və xidmət sahələrində deyil, həm də ticarət və qlobal iqtisadi əməkdaşlıq sahələrində köklü dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır.

Ənənəvi beynəlxalq ticarət modellərində əməliyyatlar uzun müddət tələb edir, sənədləşmə prosesi əsasən kağız üzərində aparılır və bu, əməliyyat xərclərinin yüksək olmasına səbəb olur. Həmçinin, məlumatın paylaşılması məhdud və gecikmiş şəkildə həyata keçirilir, bu isə bazar şəraitinə tez uyğunlaşmanı çətinləşdirir. Rəqəmsallaşma bu çatışmazlıqları aradan qaldıraraq ticarət proseslərini daha çevik, şəffaf və əlçatan etmişdir. Elektron sənədlərin istifadəsi, onlayn ödəniş sistemləri və rəqəmsal logistik platformalar, həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə ticarətin sürətini artırmış, əməliyyat xərclərini optimallaşdırmışdır.

Rəqəmsallaşmanın beynəlxalq ticarətə təsiri yalnız əməliyyatların səmərəliliyində deyil, həm də strateji aspektlərdə özünü göstərir. Məlumat və texnologiyanın qlobal bazarlarda strateji resurs kimi çıxış etməsi, ölkələrin rəqabət üstünlüyünü artırmaqla yanaşı, qlobal iqtisadi sistemdə institusional və tənzimləyici dəyişiklikləri də tələb edir. Eyni zamanda, rəqəmsallaşma qlobal ticarət zəncirlərində iştirak edən bütün tərəflər üçün yeni biznes modellərinin və əməkdaşlıq formalarının formalaşmasına şərait yaradır.

Hər hansı bir beynəlxalq məlumat axınlarının idarəetmə sistemi ölkələrin məlumat əsaslı rəqəmsal iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək məqsədilə yürüdülmə siyasətləri tamamlamalı və onlarla uyğun olmalıdır. Bu sistem kifayət qədər elastik olmalıdır ki, müxtəlif ölkələr məlumatlardan faydalanmaqda fərqli hazırlıq səviyyəsinə və bu məqsədlər üçün müxtəlif imkanlara malik olduqda, öz inkişaf strategiyalarını formalaşdırarkən və həyata keçirərkən lazım olan siyasi azadlığa sahib olsunlar. Eyni zamanda, əgər ölkələrin bu sahədə qəbul etdiyi tədbirlər və strategiyalar qlobal kontekstə uyğunlaşdırılmasa, onlar çox güman ki, gözlənilən nəticəni verməyəcək və uğursuzluğa məhkum olacaqdır [2].

Beləliklə, rəqəmsallaşma beynəlxalq ticarətin yalnız texnoloji tərəfini deyil, həm də onun struktur və funksional aspektlərini transformasiya edən strateji bir amil kimi qiymətləndirilə bilər. Bu dəyişikliklər nəticəsində, ölkələr qlobal bazarlara daha sürətli çıxış əldə edir, əməliyyat xərclərini azaldır və rəqabət qabiliyyətlərini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

2. Ənənəvi və rəqəmsallaşmış beynəlxalq ticarətin müqayisəli təhlili

Beynəlxalq ticarət qlobal iqtisadi sistemin mühüm tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, müxtəlif ölkələrin iqtisadi inkişaf strategiyalarında həlledici rol oynayır. Ənənəvi beynəlxalq ticarət modeli uzun müddət ərzində əsasən kağız sənədləşmə, fiziki göndəriş və manual əməliyyatlara əsaslanmışdır. Bu yanaşmada gömrük prosedurlarının tamamlanması, məhsulların daşınması və əməliyyatların təsdiqi uzun vaxt tələb edir və nəticədə əməliyyat xərcləri yüksək olur. Eyni zamanda, məlumat mübadiləsi əsasən gecikmiş şəkildə baş verir və tərəfdaşlar arasında koordinasiya məhdudlaşır. Bu məhdudiyyətlər bazar dəyişikliklərinə çevik reaksiya vermək imkanlarını azaldır, ticarət risklərini artırır və rəqabət qabiliyyətini zəiflədir.

Rəqəmsallaşmış beynəlxalq ticarət modeli isə bu çatışmazlıqları əhəmiyyətli dərəcədə aradan qaldırmaq üçün bir sıra texnoloji həlləri tətbiq edir. Elektron sənədləşmə, rəqəmsal ödəniş sistemləri, blockchain texnologiyası və avtomatlaşdırılmış logistika platformaları ticarət əməliyyatlarını daha sürətli, şəffaf və etibarlı edir. Məsələn, elektron sənədlərin istifadəsi gömrük prosedurlarını sadələşdirir, onlayn ödəniş sistemləri maliyyə əməliyyatlarını sürətləndirir, blockchain əsaslı

əməliyyatlar isə həm alıcı, həm də satıcı üçün məlumatların dəyişməz və təhlükəsiz olmasını təmin edir. Bu texnologiyalar insan faktorundan irəli gələn səhvləri minimuma endirir və əməliyyatların izlənməsini asanlaşdırır.

Müqayisəli təhlillər göstərir ki, rəqəmsallaşma əməliyyatların icra müddətini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Ənənəvi ticarətdə bir əməliyyatın tamamlanması günlər və hətta həftələr çəke bilərkən, rəqəmsal platformalar vasitəsilə bir çox proses saatlar və ya dəqiqələr ərzində tamamlanır. Bunun nəticəsində əməliyyat xərcləri optimallaşır, logistika və idarəetmə xərcləri azalır, mal və xidmətlərin ticarəti daha əlçatan və effektiv olur.

Rəqəmsallaşma beynəlxalq ticarətdə səmərəliliyi artırmaqla yanaşı, strateji üstünlüklər də təmin edir. Elektron ticarət platformaları və rəqəmsal integrasiya vasitəsilə şirkətlər qlobal bazarlara daha asan çıxış əldə edir, yeni tərəfdaşlarla əlaqə qurur və məhsul çeşidlərini genişləndirirlər. Eyni zamanda, dövlətlər üçün rəqəmsallaşma vergi və ticarət siyasətinin icrasını sadələşdirir, gömrük prosedurlarını optimallaşdırır və ölkələrin beynəlxalq rəqəbat qabiliyyətini artırır.

Bundan əlavə, rəqəmsallaşma ticarət zəncirlərində innovativ yanaşmaların tətbiqinə imkan yaradır. Məsələn, real vaxtda izlənilə bilən mal və xidmətlər, avtomatlaşdırılmış inventar sistemi və rəqəmsal məlumat analitikası, şirkətlərə və dövlət orqanlarına bazar tələblərinə çevik reaksiya vermək və strateji qərarlar qəbul etmək imkanı verir. Bu da ənənəvi ticarət modelində mümkün olmayan səmərəlilik və şəffaflıq təmin edir.

Tədqiqatçı Ş.Məmmədov qeyd edir ki, Azərbaycanda elektron ticarətin inkişaf etdirilməsi üçün etibarlı çatdırılma xidmətlərinin mövcudluğu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə ölkəmizdə çatdırılma xidməti göstərən şirkətlərin sayı artmışdır. Bu şirkətlərin çoxu xaricdən sifariş olunan məhsulları müştərilərə sürətli şəkildə çatdırırlar. Bu şirkətlərə nümunə olaraq "Limak.az", "Starex", "Azeri Express", "Dynamex.az", "Kargo Flex" və digər şirkətləri göstərmək mümkündür. Azərbaycanın çatdırılma xidmətləri göstərən şirkətlərin sayının artması müsbət bir tendensiyaadır. Belə ki, şirkətlərin sayı artdıqca, aralarında əlverişli rəqəbat mühiti formalaşır və nəticədə tariflər aşağı düşür. Bu isə həm şirkətlər, həm də müştərilər üçün faydalıdır. Beləliklə, bu şirkətlərin müştəri sayı artır və onların fəaliyyətinin effektivliyi yüksəlir. Yuxarıda qeyd olunan yükdaşıma şirkətlərinin əksəriyyəti xaricdən sifariş olunan məhsulları müştərilərə operativ şəkildə çatdırır. Bu sifarişlərin sayının artması xarici ticarət dövriyyəsinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir. Xarici ticarət dövriyyəsi isə hər bir ölkənin iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Son beş ilin göstəricilərinə baxdıqda, Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinin 2019-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə 1,7 dəfə artaraq 51,2 milyard ABŞ dollarına çatdığı müşahidə olunur. Qeyd olunan dövriyyədə ixrac 66,2%-i, idxal isə 33,8%-i təşkil edir. İxracın idxal üstələməsi xarici iqtisadi fəaliyyətin ən vacib amillərindən biridir. Eyni zamanda, bu pozitiv dinamikanın son beş il ərzində davam etdiyi müşahidə olunmuşdur [3].

Son beş ilin statistik göstəricilərinin təhlili göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsi 2019-2023-cü illər dövründə davamlı artım dinamikası nümayiş etdirmişdir. Belə ki, 2023-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsi 2019-cu illə müqayisədə 1,7 dəfə artaraq 51,2 mlrd ABŞ dollarına çatmışdır. Bu artım yalnız kəmiyyət baxımından deyil, həm də struktur baxımından müsbət dəyişikliklərlə müşayiət olunmuşdur. Xüsusilə ixrac əməliyyatlarının ümumi ticarət dövriyyəsində üstün paya malik olması ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyini və beynəlxalq bazarlardakı mövqeyinin gücləndiyini göstərən əsas indikatorlardan biri kimi qiymətləndirilir.

Cədvəl 1

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət göstəriciləri (2023-cü il)

Göstərici	Məbləğ
Ümumi xarici ticarət dövriyyəsi	51,2 mlrd ABŞ dolları
İxrac	33,87 mlrd ABŞ dolları (66,2 %)
İdxal	17,33 mlrd ABŞ dolları (33,8 %)
Xarici ticarət saldosu	+16,54 mlrd ABŞ dolları
İxrac–idxal örtülmə əmsalı	1,95

Mənbə: Shaxmal Mammadov. *Electronic Commerce in Azerbaijan and Its Role in Foreign Trade*. RS Global Journals International Journal of Innovative Technologies in Economy. 2024 p. 4. əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1-də təqdim olunan məlumatların təhlili göstərir ki, 2023-cü ildə ixracın idxalı 16,54 mlrd ABŞ dolları məbləğində üstələməsi nəticəsində ölkədə əhəmiyyətli həcmdə müsbət xarici ticarət saldosu formalaşmışdır. Bu fakt xarici ticarət balansının sağlam və dayanıqlı struktura malik olduğunu təsdiqləyir. İxracın idxalı üstələməsi, eyni zamanda, ölkəyə daxil olan valyuta axınlarının artmasına, ödəniş balansının möhkəmlənməsinə və makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasına müsbət təsir göstərir.

İxrac-idxal örtülmə əmsalının 1,95 səviyyəsində olması Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin yüksək effektivliyini nümayiş etdirir. Bu göstərici beynəlxalq təcrübədə ixrac yönümlü iqtisadiyyatların əsas xarakteristikalarından biri hesab olunur və ölkənin xarici ticarət siyasətinin nəticəvericiliyini əks etdirir. Son beş il ərzində bu müsbət tendensiyanın davamlı xarakter alması dövlət tərəfindən həyata keçirilən xarici iqtisadi strategiyanın ardıcılığını, institusional islahatların və ticarət mexanizmlərinin səmərəliliyini ön plana çıxarır.

Xarici ticarət dövriyyəsində müşahidə olunan artımın orta illik tempinin təxminən 11-12% səviyyəsində olması Azərbaycanın beynəlxalq ticarət sisteminə inteqrasiya proseslərinin sürətləndiyini göstərir. Bu dinamika, bir tərəfdən qlobal bazarlardakı əlverişli konyunktura ilə izah olunsada, digər tərəfdən rəqəmsallaşma proseslərinin, elektron gömrük və rəqəmsal logistika sistemlərinin tətbiqi nəticəsində ticarət əməliyyatlarının sürətlənməsi və əməliyyat xərclərinin azaldılması ilə sıx bağlıdır. Rəqəmsal texnologiyaların xarici ticarət proseslərinə inteqrasiyası ticarət mühitinin şəffaflığını artırmaqla yanaşı, ixrac potensialının genişlənməsinə və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə mühüm töhfə vermişdir.

Aparılan təhlil göstərir ki, ixracın üstün mövqeyə malik olduğu müsbət xarici ticarət balansına Azərbaycanın beynəlxalq ticarətdə mövqeyinin möhkəmləndiyini və xarici iqtisadi fəaliyyətin strateji baxımdan düzgün istiqamətdə inkişaf etdiyini təsdiqləyir. Mövcud müsbət tendensiyanın qorunub saxlanılması və gücləndirilməsi üçün rəqəmsal ticarət infrastrukturunun genişləndirilməsi, ixracın diversifikasiyası və beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarının artırılması prioritet istiqamətlər kimi qiymətləndirilməlidir.

Nəticədə, ənənəvi və rəqəmsallaşmış beynəlxalq ticarət modellərinin müqayisəsi göstərir ki, rəqəmsallaşma yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də beynəlxalq ticarətin struktur və əməliyyat mexanizmlərini transformasiya edən strateji bir amildir. Rəqəmsallaşmanın tətbiqi əməliyyat səmərəliliyini artırmaq, xərcləri azaltmaq və qlobal bazarlarda rəqabət üstünlüyü yaratmaqla beynəlxalq ticarətin davamlı inkişafına xidmət edir.

3. Rəqəmsal texnologiyaların beynəlxalq ticarətə təsiri

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı beynəlxalq ticarətin mahiyyətinə və həyata keçirilmə mexanizmlərinə ciddi təsir göstərmişdir. Bu təsir ilk növbədə ticarət iştirakçılarının bazarlara çıxış imkanlarının genişlənməsi ilə müşahidə olunur. Elektron ticarət platformaları vasitəsilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri ənənəvi ticarət modellərində mövcud olan coğrafi və maliyyə məhdudiyyətlərini aradan qaldıraraq beynəlxalq bazarlarda fəaliyyət göstərmək imkanı əldə edirlər. Bu platformalar məhsul və xidmətlərin qlobal miqyasda təqdim olunmasına, yeni müştəri segmentlərinin formalaşmasına və rəqabət qabiliyyətinin artmasına şərait yaradır.

Rəqəmsal texnologiyaların beynəlxalq ticarətə təsirinin digər mühüm istiqaməti maliyyə əməliyyatları ilə bağlıdır. Rəqəmsal ödəniş sistemlərinin tətbiqi beynəlxalq hesablaşmaları daha sürətli, şəffaf və təhlükəsiz edir. Ənənəvi bank əməliyyatları ilə müqayisədə rəqəmsal ödəniş mexanizmləri tranzaksiya müddətini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır, əməliyyat xərclərini optimallaşdırır və maliyyə risklərini minimuma endirir. Bu isə beynəlxalq ticarət iştirakçıları arasında etimadın güclənməsinə və ticarət dövriyyəsinin artmasına müsbət təsir göstərir.

Blockchain texnologiyası beynəlxalq ticarətdə rəqəmsallaşmanın ən innovativ istiqamətlərindən biri hesab olunur. Bu texnologiya ticarət sənədlərinin dəyişdirilməzliyini, təhlükəsizliyini və izlənilməliyini təmin edərək saxtakarlıq risklərini azaldır və əməliyyatların şəffaflığını artırır. Blockchain əsaslı sistemlər ticarət müqavilələrinin, ödənişlərin və logistika proseslərinin real vaxt rejimində izlənməsinə imkan verir ki, bu da beynəlxalq ticarətdə hüquqi və institusional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır.

Logistika sahəsində tətbiq olunan rəqəmsal həllər də beynəlxalq ticarətin səmərəliliyinin

artırılmasında mühüm rol oynayır. Avtomatlaşdırılmış anbar sistemləri, rəqəmsal izləmə texnologiyaları və məlumat analitikası təchizat zəncirinin idarə olunmasını asanlaşdırır, gecikmələrin və itkilərin qarşısını alır. Bu texnologiyalar məhsulların istehsalından son istehlakçıya qədər olan hərəkətini daha effektiv və proqnozlaşdırıla bilən edir. Logistikanın rəqəmsallaşdırılması təchizat zəncirinin fəaliyyətini optimallaşdırır və şirkətin fəaliyyətinin bütün sahələrində səmərəliliyi artırır. Bu proses şirkətin digər şöbələri ilə integrasiyanı mümkün edir, fəaliyyətlərin koordinasiyasını və qərarların qəbulunu asanlaşdırır. Məhsulların izlənilməsi səviyyəsi yüksəlir və onların istənilən vaxt yerləşmə yeri və vəziyyəti haqqında ətraflı məlumat əldə etmək mümkün olur. Eyni zamanda, rəqəmsallaşma gömrük prosedurlarını sürətləndirir, bürokratik prosesləri sadələşdirir və gözləmə müddətlərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır [4].

Ümumilikdə, rəqəmsal texnologiyaların beynəlxalq ticarətə təsiri yalnız texniki dəyişikliklərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda ticarətin institusional strukturunun yenidən formalaşmasına səbəb olur. Yeni biznes modellərinin yaranması, ticarət münasibətlərində çevikliyin artması və global bazarlara integrasiyanın sürətlənməsi rəqəmsallaşmanın beynəlxalq ticarətdə strateji əhəmiyyətini daha da gücləndirir. Bu baxımdan rəqəmsal texnologiyalar müasir beynəlxalq ticarətin davamlı inkişafını təmin edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

4. Statistik göstəricilər və rəqəmsallaşmanın beynəlxalq ticarətə təsiri-Azərbaycan nümunəsi

Müasir iqtisadi mühitdə rəqəmsallaşma beynəlxalq ticarətin struktur və həcmində formalaşmasında əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Rəqəmsal texnologiyalar, elektron ödəniş sistemləri və e-ticarət platformaları vasitəsilə ticarət əməliyyatlarının sürətlənməsi, əməliyyat xərclərinin azalması və informasiya şəffaflığının təmin olunması mümkündür. Bu təsiri statistik göstəricilər vasitəsilə müşahidə etmək daha aydın olur.

Azərbaycan nümunəsində Net trade in goods and services (BoP, current US\$) və internet istifadəçilərinin faizi göstəriciləri rəqəmsallaşmanın beynəlxalq ticarətə təsirini vizual və kvantitativ şəkildə nümayiş etdirir. 2010–2013-cü illərdə internet istifadəçilərinin faizi 46-73% arasında dəyişmiş [5], Net trade isə orta hesabla 18,76 mlrd ABŞ dolları səviyyəsində olmuşdur [6]. Bu dövr ölkədə rəqəmsallaşmanın ilkin mərhələsi kimi qiymətləndirilə bilər; çünki elektron ticarət hələ məhdud şəkildə tətbiq olunmuş, əsas əməliyyatlar kağız əsaslı sənədlərlə və ənənəvi prosedurlarla həyata keçirilirdi. Nəticədə, əməliyyat müddətləri uzun, tranzaksiya xərcləri isə nisbətən yüksək idi.

2018-2023-cü illərdə isə internet istifadəçilərinin faizi əhəmiyyətli dərəcədə artaraq 80-89%-ə çatmışdır [5]. Eyni dövrdə Net trade göstəricisi global pandemiya və iqtisadi amillərin təsirinə baxmayaraq 2022-ci ildə 25,99 mlrd ABŞ dollarına yüksəlmişdir. Xüsusilə 2021-2022-ci illərdə Net trade 9,06 mlrd USD-dən 25,99 mlrd USD-ə çataraq təxminən 187% artım nümayiş etdirmişdir [6]. Bu artım birbaşa olaraq rəqəmsal infrastrukturun inkişafı, e-ticarət platformalarının tətbiqi, elektron gömrük prosedurlarının optimallaşdırılması və rəqəmsal ödəniş sistemlərinin geniş tətbiqi ilə əlaqələndirilə bilər.

Bu statistika göstərir ki, internet istifadəçilərinin artımı ilə beynəlxalq ticarət dövriyyəsi arasında müsbət korrelyasiya mövcuddur. İnternet infrastrukturunu və rəqəmsal xidmətlər inkişaf etdikcə, daha çox sahibkar və fərdi istifadəçi beynəlxalq bazarlarda iştirak edir, əməliyyatlar daha sürətli, şəffaf və effektiv həyata keçirilir. Pandemiya dövründə Net trade mənfi olmasına baxmayaraq, 2021-2023-cü illərdə göstəricinin əhəmiyyətli artımı rəqəmsallaşmanın uzunmüddətli təsirini göstərir.

Bununla yanaşı, statistik təhlil göstərir ki, rəqəmsallaşma yalnız əməliyyat müddətlərinin qısalmasına və xərclərin azalmasına gətirib çıxarmır, həm də beynəlxalq ticarət iştirakçılarının sayının artmasına və xarici bazarlara çıxış imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır. Beləliklə, Azərbaycan nümunəsi göstərir ki, rəqəmsallaşma beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin artmasına, əməliyyatların sürətlənməsinə və ticarət proseslərinin səmərəliliyinin yüksəlməsinə birbaşa təsir edir.

Nəticə etibarilə, ölkədə internet infrastrukturunu və rəqəmsal xidmətlərin genişlənməsi beynəlxalq ticarətin müasir şərtlərdə inkişafında əsas katalizator rolunu oynayır. Bu tendensiya rəqəmsallaşmanın yalnız texnoloji tərəqqi deyil, həm də iqtisadi aktivliyin və beynəlxalq ticarət imkanlarının artırılmasında strateji amil olduğunu açıq şəkildə göstərir.

Nəticə

Aparılan nəzəri və empirik təhlillərin nəticələri göstərir ki, rəqəmsallaşma müasir beynəlxalq ticarətin strukturunu və fəaliyyət mexanizmlərini köklü şəkildə dəyişdirən əsas amillərdən biridir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının geniş yayılması, internetə çıxış imkanlarının artması və rəqəmsal iqtisadi alətlərin tətbiqi beynəlxalq ticarətdə əməliyyatların sürətlənməsinə, bazarlara çıxışın asanlaşmasına və iqtisadi subyektlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin intensivləşməsinə şərait yaratmışdır. Statistik göstəricilərin təhlili sübut edir ki, rəqəmsallaşma səviyyəsinin yüksəlməsi ticarət dövriyyəsinin həcminə birbaşa və sabit təsir göstərməsə də, ticarətin keyfiyyətini, davamlılığını və adaptasiya qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Xüsusilə qlobal iqtisadi risklərin artdığı dövrlərdə rəqəmsal texnologiyalar beynəlxalq ticarətin çevikliyini təmin edərək iqtisadi əlaqələrin qorunmasında mühüm rol oynayır. Müqayisəli yanaşma göstərir ki, rəqəmsal infrastrukturun inkişaf etdiyi ölkələr beynəlxalq ticarətdə daha səmərəli mövqe tutur, elektron xidmətlər və rəqəmsal məhsullar vasitəsilə əlavə dəyər yaradır və qlobal bazarlarda rəqabət üstünlüyü əldə edirlər. Nəticə etibarilə, rəqəmsallaşma beynəlxalq ticarətdə yalnız texniki modernləşmə vasitəsi deyil, eyni zamanda qlobal iqtisadi integrasiyanı gücləndirən, ticarət əlaqələrinin dayanıqlığını artıran və uzunmüddətli iqtisadi inkişafı şərtləndirən strateji faktor kimi qiymətləndirilməlidir. Əldə edilən nəticələr əsasında beynəlxalq ticarətin inkişafının təmin edilməsi və rəqəmsallaşmanın müsbət təsirinin gücləndirilməsi məqsədilə aşağıdakı tövsiyələrin verilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

1. Beynəlxalq ticarətin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə ölkələr rəqəmsal infrastrukturun inkişafını prioritet istiqamət kimi müəyyən etməli, internetə çıxışın genişləndirilməsi, rəqəmsal xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına yatırımların artırılması yolu ilə qlobal ticarət sisteminə integrasiya imkanlarını gücləndirməlidirlər.

2. Rəqəmsallaşmanın beynəlxalq ticarətə müsbət təsirinin davamlı xarakter alması üçün institusional və hüquqi çərçivə müasir çağırışlara uyğunlaşdırılmalı, elektron ticarət, rəqəmsal ödəniş sistemləri və onlayn xidmətlərin tənzimlənməsi üzrə çevik və şəffaf mexanizmlər formalaşdırılmalıdır.

3. Beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə insan kapitalının rəqəmsal bacarıqlarının inkişafına xüsusi diqqət yetirilməli, sahibkarlıq subyektlərinin, xüsusilə kiçik və orta biznesin rəqəmsal alətlərdən istifadəsi təşviq edilməli və onların beynəlxalq elektron bazarlara çıxışı üçün dəstək mexanizmləri genişləndirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Esma Irmak. Uluslararası ticarete dijitalleşme: E-Ticaret kapsamında e-ihracat. The journal of social science. Year: 7, Volume: 7, Number:14, 2023 p. 183.
2. UNCTAD Digital Economy Report 2021 (Overview) p. 15.
3. Shamxal Mammadov. Electronic Commerce in Azerbaijan and Its Role in Foreign Trade. RS Global Journals International Journal of Innovative Technologies in Economy. 2024 p. 4.
4. Smerichevska, S., Prodanova, L., & Yakushev, O. Digitization of logistics and supply chain management. 2024 p. 6
5. <https://data.worldbank.org/indicator/IT.NET.USER.ZS?locations=AZ>
6. <https://data.worldbank.org/indicator/BN.GSR.GNFS.CD>

Роль цифровизации в международной торговле

Али Алиев

Аспирант Бакинского Государственного Университета

E-mail: ali.aliyev.11.11.2002@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-4536-6944>

Резюме: В современных условиях цифровизация выступает одним из ключевых факторов развития международной торговли. Внедрение цифровых технологий способствует ускорению торговых процессов, снижению транзакционных издержек и расширению доступа к международным рынкам. Электронная коммерция, цифровые платежные системы, технологии блокчейн и инновационные логистические решения оказывают существенное влияние на трансформацию структуры международной торговли. Современные аналитические подходы свидетельствуют о том, что цифровизация повышает конкурентоспособность стран в глобальной экономике и формирует новые институциональные механизмы международных торговых отношений. В целом цифровизация рассматривается как стратегическое направление устойчивого развития международной торговли.

Ключевые слова: цифровизация, международная торговля, цифровая экономика, электронная коммерция, глобализация.

JEL: F13; F14; O33; UOT: 339.5; 004.738.5

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/250-256>

The role of digitalization in international trade

Ali Aliyev

PhD student at Baku State University

E-mail: ali.aliyev.11.11.2002@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-4536-6944>

Abstract: In the contemporary global economy, digitalization has become a key driver of international trade development. The adoption of digital technologies facilitates faster trade processes, reduces transaction costs, and expands access to global markets. E-commerce platforms, digital payment systems, blockchain technologies, and innovative logistics solutions significantly reshape the structure of international trade. Modern analytical approaches indicate that digitalization enhances countries' competitiveness in the global market and contributes to the formation of new institutional frameworks for international trade relations. Overall, digitalization is regarded as a strategic factor in ensuring the sustainable development of international trade.

Key words: digitalization, international trade, digital economy, e-commerce, globalization.

JEL: F13; F14; O33; UOT: 339.5; 004.738.5

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/257-266>

Трудоустройство выпускников вузов в Азербайджане

Кямран Султанов

Докторант

Бакинский Университет Бизнеса

E-mail: kamran.sultanov.efc@gmail.com

ORCID ID: 0009-0009-7863-5026

Резюме: Основной целью исследования является анализ трудоустройства выпускников вузов Азербайджана в логике перехода от образования к занятости. В статье изучаются направления и параметры этого перехода: изменение гендерной структуры занятости, распределение рабочих мест по секторам, сроки выхода на первую работу и особенности первых трудовых траекторий. Особое внимание уделяется качественной стороне включения в рынок труда — устойчивости стартовых позиций и различиям между группами выпускников по темпам трудоустройства. Рассматривается роль институциональной структуры работодателей и её связь с формированием рабочих мест для молодых специалистов. Такой подход позволяет системно описать контуры спроса на выпускников и выделить ключевые зоны аналитического внимания для дальнейших исследований молодежного рынка труда. В фокусе также находятся потенциальные различия траекторий между выпускниками разных направлений подготовки и типами занятости, что задаёт рамку для последующей детализации анализа. Научная новизна статьи заключается в сопоставлении сроков трудоустройства выпускников вузов в государственном и негосударственном секторах экономики, их гендерной структуры и уровня оплаты труда выпускников.

Ключевые слова: рынок труда, выпускники вузов, трудоустройство, рейтинг трудоустройства выпускников, гендер, сроки трудоустройства, негосударственный сектор, Азербайджан.

Введение

Трудоустройство выпускников вузов является одним из ключевых индикаторов эффективности инвестиций в человеческий капитал, так как отражает, насколько навыки и компетенции выпускников соответствуют структуре спроса на рынке труда. Для Азербайджана актуальность темы усиливается расширением системы высшего образования и ростом контингента студентов.

По данным официальной статистики, за последние годы численность студентов в вузах выросла примерно на 31%, а доля женщин увеличилась примерно на 3.0 процентных пункта. Приём в бакалавриат увеличился примерно на 26%, в магистратуру — примерно на 104% [2; 3]. Это повышает значимость анализа перехода «образование — занятость» и оценки качества трудоустройства выпускников.

Теоретические основы и обзор литературы

В исследованиях человеческого капитала занятость выпускников рассматривается через призму отдачи от образования, скорости включения в рынок труда и качества первого рабочего места [5; 10]. Международные обзоры подчёркивают, что для молодёжи важны не только показатели занятости, но и качество трудоустройства: скорость выхода на работу, устойчивость занятости и стартовые доходы, возможности карьерного роста [7; 8; 13].

Эмпирические данные о трудоустройстве выпускников могут служить основой для доказательного подхода в политике занятости и образовании, помогая корректировать образовательные программы, развивать практико-ориентированное обучение и усиливать взаимодействие с работодателями [6; 11]. Кроме того, в региональных исследованиях также

отмечается влияние стажировок и каналов поиска работы на скорость трудоустройства и заработную плату выпускников [4].

В рамках концепции «перехода от образования к занятости» ключевыми считаются не только фактическая занятость выпускника, но и скорость выхода на работу, устойчивость первого рабочего места и стартовый уровень дохода. Международные обзоры подчёркивают, что именно совокупность «количественных» и «качественных» индикаторов позволяет оценивать отдачу от инвестиций в человеческий капитал и выявлять уязвимые группы молодёжи на рынке труда [7; 9].

На результаты трудоустройства влияют как факторы предложения (уровень и профиль подготовки, формируемые компетенции, различия в доступе к каналам поиска работы), так и факторы спроса (структура экономики, сектор занятости, циклические колебания и требования работодателей). При дисбалансе между спросом и предложением возможны более длительные периоды поиска и более низкие стартовые заработки, что согласуется с классической литературой об отдаче от образования и накоплении опыта на ранних этапах карьеры [5; 10].

Отдельное значение имеет институциональная инфраструктура сопровождения выпускников: карьерные центры, стажировки, практико-ориентированные модули, а также системы отслеживания траекторий (graduate tracking). В европейской и международной практике подобные системы рассматриваются как инструмент доказательной политики для согласования образовательных программ с рынком труда и повышения прозрачности результатов обучения [6; 11].

Данные и методология исследования

Эмпирическая база включает: (1) данные Государственного комитета статистики по высшему образованию и выпуску специалистов [2; 3]; (2) данные платформы Məzunların məşğulluq reytingi - рейтинга трудоустройства выпускников, содержащие показатели общего числа выпускников, числа трудоустроенных наёмных работников, распределение по полу, сектору занятости, срокам трудоустройства и интервалам заработной платы [1].

Применены методы описательного анализа временных рядов и структурных долей. Рассчитываются: уровень трудоустройства, гендерные доли, доля негосударственного сектора среди работодателей и в занятости выпускников, а также индикаторы качества: сроки трудоустройства и распределение заработной платы.

Для обеспечения сопоставимости динамики используются стандартные относительные показатели. Уровень трудоустройства определяется как отношение числа трудоустроенных выпускников к общему числу выпускников в соответствующем году. Для секторального анализа рассчитываются доли негосударственного сектора (а) среди работодателей и (б) в занятости выпускников, что позволяет отдельно оценивать структуру спроса и структуру фактического распределения рабочих мест [1].

Качество трудоустройства раскрывается через показатели времени выхода на работу и распределения заработной платы. По данным рейтинга формируются доли выпускников, трудоустроившихся в первые 1–3 месяца, в течение года, а также структура по более детальным интервалам сроков трудоустройства; по заработной плате анализируется распределение по интервальным группам и возможные гендерные различия в структуре доходов [1].

Ограничением эмпирической базы является то, что рейтинговые данные фиксируют результаты трудоустройства в определённые периоды наблюдения и могут не включать часть альтернативных траекторий занятости (самозанятость, продолжение обучения и др.). Кроме того, показатели за 2023 год представлены как предварительные, что требует осторожности при интерпретации и сопоставлении с полными годовыми рядами [6; 7].

Количественные тренды трудоустройства выпускников

Сводные показатели выпуска и трудоустройства представлены в таблице 1, динамика уровня трудоустройства — на рисунке 1.

Таблица 1.

Динамика выпуска и трудоустройства выпускников вузов Азербайджана, 2018–2023 гг.

Год	Выпускники, (чел.)	Трудоустроены, (чел.)	Уровень трудоустройства, (%)
2018	13831	7592	54.9
2019	19682	10413	52.9
2020	23108	13241	57.3
2021	25075	14905	59.4
2022	26027	16257	62.5
2023*	11243	7238	64.4

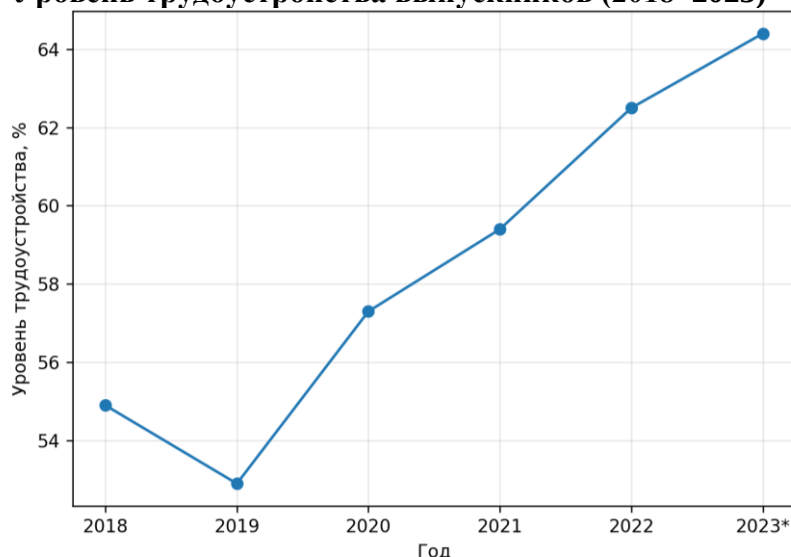
Источник: расчёты автора по данным рейтинга трудоустройства выпускников. [1]

Примечание: * — предварительные данные за 2023 год.

Динамика уровня трудоустройства важна в контексте роста выпуска и расширения контингента студентов. При увеличении числа выпускников рост доли трудоустроенных означает, что рынок труда в целом абсорбирует дополнительное предложение квалифицированной рабочей силы, хотя масштабы и устойчивость этого процесса зависят от секторальной структуры экономики и спроса работодателей [7; 12].

При анализе 2023 года следует учитывать предварительный характер данных и возможные различия по полноте наблюдения. Поэтому основная интерпретация тренда строится на устойчивом повышении показателя в 2018–2022 гг., а значения 2023 года рассматриваются как ориентир, требующий последующего уточнения [1].

Рисунок 1.

Уровень трудоустройства выпускников (2018–2023)

Источник: расчёты автора по данным рейтинга трудоустройства выпускников. [1]

Примечание: * — предварительные данные за 2023 год.

Уровень трудоустройства выпускников в 2018–2022 гг. демонстрирует рост (с 54.9% до 62.5%), что указывает на повышение результативности перехода выпускников на рынок труда.

Гендерная структура занятости выпускников

Распределение трудоустроенных по полу приведено в таблице 2.

Таблица 2

Трудоустроенные выпускники по полу, 2018–2023 гг.

Год	Мужчины, чел.	Женщины, чел.	Доля женщин, %
2018	4899	2693	35.5
2019	5747	4666	44.8
2020	7209	6032	45.6
2021	8154	6751	45.3
2022	9038	7219	44.4
2023*	3569	3669	50.7

Источник: расчёты автора по данным рейтинга трудоустройства выпускников. [1]

Примечание: * — предварительные данные за 2023 год.

Данные демонстрируют заметное сближение гендерной структуры занятости выпускников: доля женщин среди трудоустроенных выросла по сравнению с 2018 годом и в 2023 году (предварительно) приблизилась к паритету. Подобная динамика согласуется с ростом участия женщин в высшем образовании и постепенным расширением спектра профессиональных траекторий, однако она не исключает возможных различий по профессиям, секторам и стартовым доходам, которые требуют отдельного анализа [7; 9; 13].

С точки зрения политики занятости это подчёркивает важность адресных мер поддержки для групп с более длительным поиском работы (например, через стажировки, карьерное консультирование и развитие цифровых платформ подбора вакансий), а также необходимость мониторинга возможных гендерных разрывов в качестве трудоустройства [6; 7].

Секторальная структура

Сопоставление доли негосударственного сектора среди работодателей и в занятости выпускников приведено в таблице 3 и на рисунке 2.

Таблица 3

Секторальная структура работодателей и занятых выпускников, 2018–2023 гг.

Год	Доля негосударственного сектора среди работодателей, %	Доля негосударственного сектора в занятости выпускников, %
2018	80.4	74.4
2019	82.0	71.6
2020	83.3	73.2
2021	85.5	76.8
2022	82.5	76.5
2023*	89.1	83.8

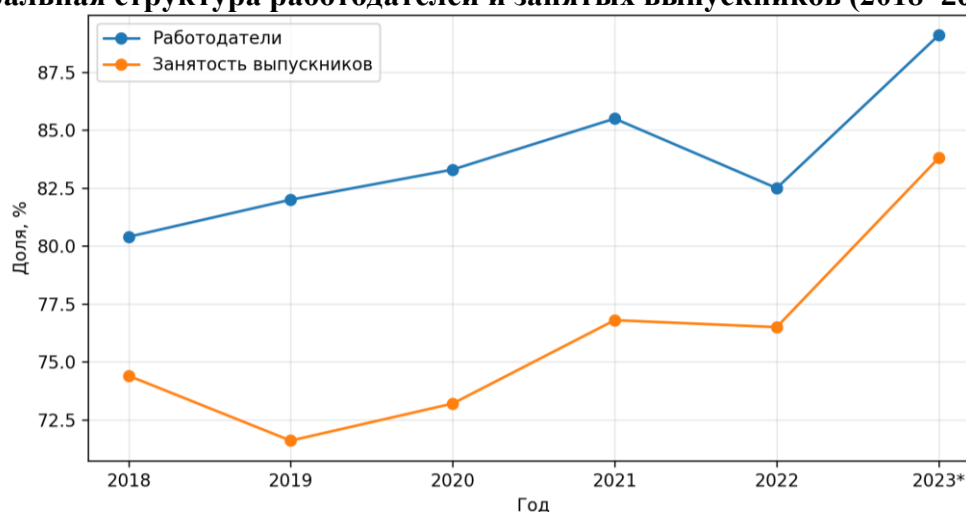
Источник: расчёты автора по данным рейтинга трудоустройства выпускников. [1]

Примечание: * — предварительные данные за 2023 год.

Высокая доля негосударственного сектора среди работодателей и рабочих мест выпускников указывает на то, что именно частный сектор выступает основным каналом поглощения молодых специалистов. Это повышает значимость механизмов взаимодействия вузов с компаниями: совместных программ практики, дуальных элементов обучения, привлечения работодателей к обновлению образовательных программ и оценки компетенций выпускников [6; 9].

Рисунок 2

Секторальная структура работодателей и занятых выпускников (2018–2023 гг.)

Источник: расчёты автора по данным рейтинга трудоустройства выпускников. [1]

Примечание: * — предварительные данные за 2023 год.

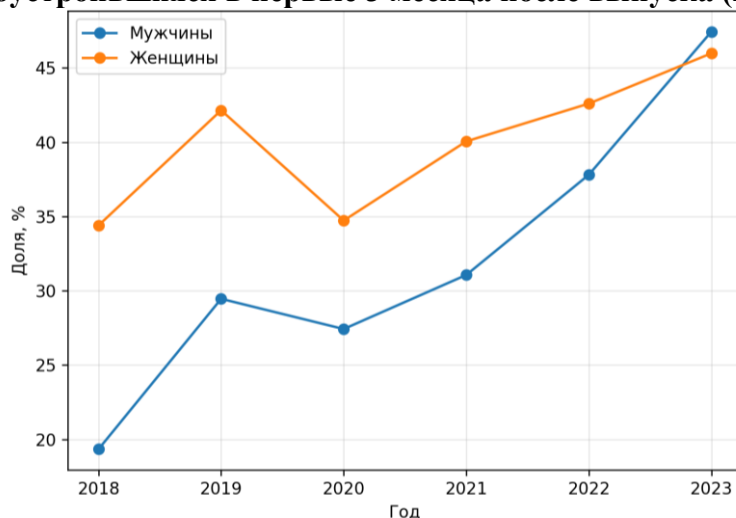
Вместе с тем доминирование негосударственного сектора делает актуальным вопрос качества рабочих мест (формальная занятость, условия труда, перспективы карьерного роста). Международные рекомендации по занятости молодёжи подчёркивают, что повышение уровня

занятости должно сопровождаться усилением «качественной» компоненты — устойчивости занятости и достойных условий труда [7].

Сроки и скорость трудоустройства

Рисунок 3.

Доля трудоустроившихся в первые 3 месяца после выпуска (2018–2023)

Источник: расчёты автора по данным рейтинга трудоустройства выпускников. [1]

Примечание: * — предварительные данные за 2023 год.

Распределение трудоустроенных выпускников по срокам трудоустройства (по полу) представлено в таблице 4, а доля трудоустройства в первые 3 месяца — на рисунке 3.

Доля трудоустройства в первые три месяца увеличилась у мужчин с 19,3% до 37,8%, у женщин — с 34,4% до 42,6%. Стоит однако не забывать, что данные за 2023 являются предварительными.

Рост доли трудоустройства в первые месяцы после выпуска может свидетельствовать об улучшении механизмов поиска работы и повышении релевантности полученных навыков требованиям работодателей. В то же время распределение по интервалам (таблица 4) показывает, что для части выпускников сохраняется более длительный период перехода к занятости, что типично для молодых специалистов при ограниченном опыте работы [4; 7].

Таблица 4.

Распределение трудоустроенных выпускников по срокам трудоустройства и полу, 2018–2023 гг., (чел.)

Период	2018		2019		2020	
	Мужчины	Женщины	Мужчины	Женщины	Мужчины	Женщины
До 1 месяца	10,85	14,07	17,91	16,72	18,35	13,22
2-3 месяца	8,50	20,33	11,54	25,42	9,08	21,51
4-6 месяцев	5,20	10,87	6,28	10,12	6,90	9,95
7-9 месяцев	7,16	13,29	7,16	11,58	5,54	8,54
10-12 месяцев	7,00	11,21	5,15	6,45	6,94	8,89
13-15 месяцев	17,44	10,83	12,88	10,40	15,50	11,06
16-18 месяцев	20,39	8,71	17,57	9,43	18,25	14,43
19-20 месяцев	9,60	4,88	6,96	3,28	7,11	4,49
21-23 месяца	12,49	4,91	13,46	6,11	11,44	7,61
24 месяца	1,37	0,89	1,08	0,49	0,90	0,30
Период	2021		2022		2023	
	Мужчины	Женщины	Мужчины	Женщины	Мужчины	Женщины
До 1 месяца	19,02	17,09	25,55	18,84	35,78	24,31
2-3 месяца	12,04	22,96	12,26	23,76	11,66	21,67
4-6 месяцев	6,35	9,55	5,81	10,38	5,83	8,48
7-9 месяцев	6,25	9,89	6,63	11,57	7,12	10,71

10-12 месяцев	6,79	8,86	5,22	7,80	5,44	7,74
13-15 месяцев	15,99	11,82	15,19	10,36	10,87	9,95
16-18 месяцев	14,43	8,77	13,79	7,59	11,71	8,34
19-20 месяцев	7,91	4,52	5,81	3,75	4,65	3,38
21-23 месяца	10,72	6,27	9,15	5,73	6,47	5,23
24 месяца	0,48	0,27	0,60	0,22	0,48	0,19

Источник: расчёты автора по данным рейтинга трудоустройства выпускников. [1]

Примечание: * — предварительные данные за 2023 год.

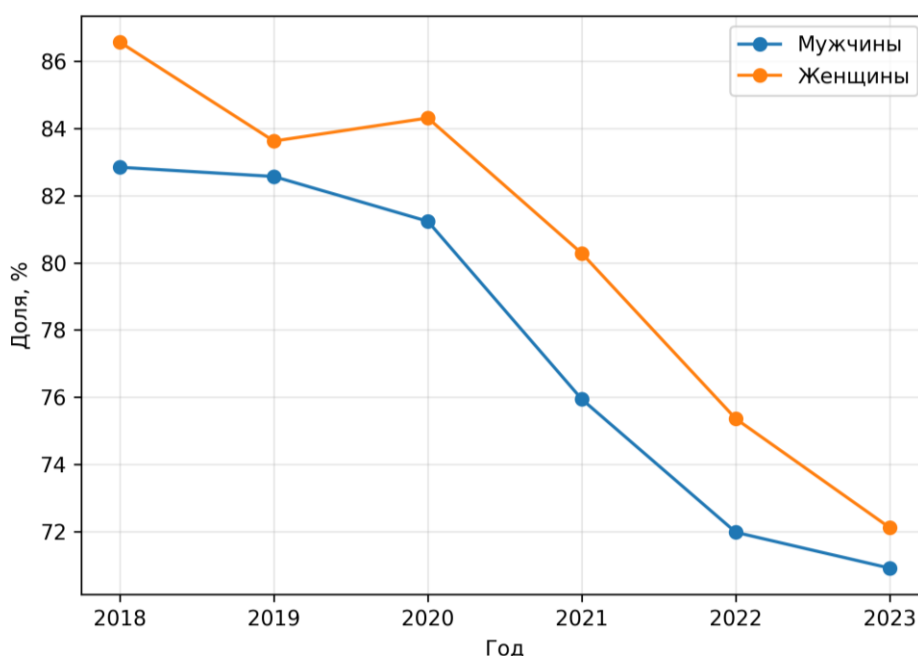
Практика исследований трудоустройства выпускников подчёркивает роль стажировок, практико-ориентированного обучения и раннего взаимодействия с работодателями как факторов сокращения времени поиска и повышения стартовых доходов [4; 6]. Для Азербайджана это означает целесообразность расширения программ стажировок и системного развития карьерных сервисов в вузах.

Распределение заработной платы трудоустроенных выпускников

Распределение заработной платы по интервалам представлено в таблице 5 и на рисунке 4.

Рисунок 4.

Доля наёмных работников с заработной платой до 500 манат (2018–2023)

Источник: расчёты автора по данным рейтинга трудоустройства выпускников. [1]

Примечание: * — предварительные данные за 2023 год.

Структура заработной платы выпускников по интервалам позволяет приблизительно оценить качество первых рабочих мест и потенциальные различия в экономической отдаче от высшего образования. Концентрация наблюдений в нижних интервалах обычно характерна для начала трудовой карьеры, когда выпускники накапливают опыт и переходят на более высокооплачиваемые позиции [5; 10; 12].

Для более точной оценки гендерных различий в доходах важно учитывать не только распределение по интервалам, но и отрасль/сектор занятости, должностные группы и профиль подготовки. Международные сравнения показывают, что различия в стартовых заработках нередко связаны с сегрегацией по профессиям и различиями в траекториях накопления опыта [7; 9].

Таблица 5.

Распределение заработной платы трудоустроенных наёмных работников среди выпускников по интервалам, 2018–2023 гг. (%)

Интервал	2018		2019		2020	
	Мужчины	Женщины	Мужчины	Женщины	Мужчины	Женщины
400 □	3470	2054	3986	3357	4827	4264
401-500 □	577	273	756	545	1026	820
501-650 □	443	184	489	401	633	495
651-800 □	175	73	228	155	329	203
801-950 □	102	50	106	74	139	96
951-1100 □	38	18	66	40	74	44
1101-1250 □	23	14	37	34	68	48
1251-1400 □	22	4	21	16	31	28
1401-1550 □	17	6	18	9	19	5
Выше 1551 □	18	12	36	35	59	27
Интервал	2021		2022		2023*	
	Мужчины	Женщины	Мужчины	Женщины	Мужчины	Женщины
400 □	4808	4367	4973	4143	1901	1969
401-500 □	1383	1051	1532	1296	629	676
501-650 □	860	611	1110	817	457	502
651-800 □	526	379	670	475	285	284
801-950 □	193	125	261	183	121	93
951-1100 □	124	80	165	105	54	53
1101-1250 □	81	42	125	63	60	44
1251-1400 □	37	30	48	37	23	15
1401-1550 □	32	8	28	15	10	9
Выше 1551 □	109	56	126	84	28	23

Источник: расчёты автора по данным рейтинга трудоустройства выпускников. [1]

Примечание: * — предварительные данные за 2023 год.

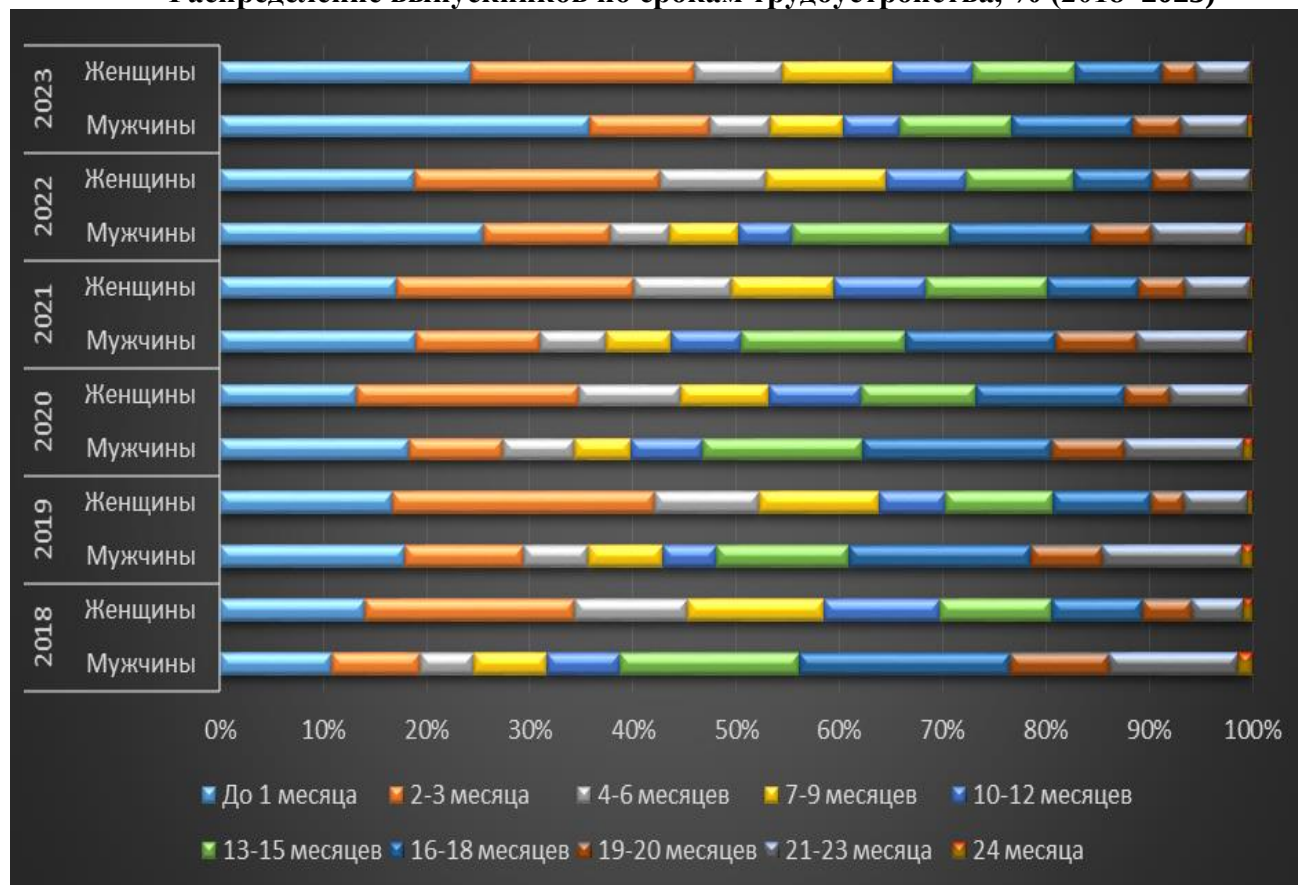
Таблица 5 характеризует распределение заработной платы трудоустроенных выпускников по интервалам и позволяет оценить «качество» первого рабочего места через структуру доходов. В целом преобладает нижний диапазон (до 500 манат): его доля у мужчин снизилась с 82,8% в 2018 г. до 72,0% в 2022 г., а у женщин — с 86,6% до 75,4%. Это указывает на постепенное смещение распределения в сторону более высоких интервалов по мере изменения условий на рынке труда и накопления опыта выпускниками.

Одновременно растёт доля «среднего» диапазона 501–950 манат. У мужчин она увеличилась с 14,7% в 2018 г. до 22,6% в 2022 г., у женщин — с 11,4% до 20,4%. В предварительных данных за 2023 год наблюдается продолжение этого сдвига: доля 501–950 манат составляет 24,2% у мужчин и 24,0% у женщин.

Доля высоких интервалов (951 манат и выше) остаётся относительно небольшой, но демонстрирует рост. У мужчин она повысилась с 2,4% в 2018 г. до 5,4% в 2022 г., у женщин — с 2,0% до 4,2%. Гендерные различия проявляются в более высокой представленности мужчин в верхних интервалах, при одновременном сокращении разрыва в нижнем диапазоне (до 500 манат). С практической точки зрения результаты таблицы 5 подтверждают необходимость сочетать мониторинг уровня занятости с показателями доходов и развивать инструменты карьерного сопровождения и стажировок, ориентированные на повышение качества первых рабочих мест выпускников в Азербайджан.

Рисунок 6.

Распределение выпускников по срокам трудоустройства, % (2018–2023)

Источник: расчёты автора по данным рейтинга трудоустройства выпускников. [1]

Примечание: * — предварительные данные за 2023 год.

Диаграмма распределения по срокам трудоустройства (рисунок 6) дополняет агрегированные показатели, показывая структуру перехода к работе в разрезе детальных интервалов. В динамике заметно перераспределение в пользу более ранних сроков (до 1 месяца и 2–3 месяца), что согласуется с ростом доли трудоустроившихся в первые 3 месяца (рисунок 3) и в течение года (рисунок 5).

С методологической точки зрения сочетание агрегированных индикаторов (уровень трудоустройства) и структурных распределений (время и заработная плата) соответствует рекомендациям по системам отслеживания выпускников и позволяет формировать более адресные управленческие решения для вузов и органов занятости [6].

Заключение

Проведённое исследование показывает, что показатели трудоустройства выпускников вузов Азербайджана в целом демонстрируют позитивную динамику: гендерная структура занятости становится более сбалансированной, а негосударственный сектор сохраняет ведущие позиции среди работодателей и рабочих мест выпускников. Анализ сроков трудоустройства в интервальном разрезе дополняет общую оценку занятости и позволяет более содержательно охарактеризовать скорость выхода выпускников на рынок труда, а также выделить группы с более длительным периодом поиска работы.

Полученные выводы подтверждают целесообразность перехода от фиксации факта занятости («сколько выпускников трудоустроено») к анализу параметров трудоустройства («как именно они трудоустраиваются»). Это предполагает развитие регулярного отслеживания траекторий выпускников (graduate tracking) на уровне страны и вузов, интеграцию мониторинга с административными данными и формирование панели индикаторов качества трудоустройства (скорость выхода на работу, устойчивость занятости, стартовые доходы) [6];

11].

С практической точки зрения приоритетными направлениями могут выступать: (1) расширение стажировок и программ практики с участием работодателей, (2) укрепление карьерных центров и сервисов сопровождения выпускников, (3) более тесная увязка компетентностных результатов обучения с запросами частного сектора, который формирует значимую часть спроса на выпускников, и (4) адресная поддержка групп с более длительным поиском работы [6; 7; 9].

Ограничения исследования связаны с агрегированным характером доступных данных и недостаточной детализацией по профилям подготовки, регионам и типам занятости. Перспективы дальнейших исследований включают построение моделей факторов трудоустройства (профиль подготовки, опыт практики, каналы поиска работы) и оценку различий в качестве занятости и доходах в разрезе гендера и сектора занятости [4; 7; 13].

Список использованной литературы:

1. Dövlət Məşğulluq Agentliyi. “Məzunların məşğulluq reytingi” platforması. Elektron resurs: <https://e-social.gov.az/az/mezunlarin-mesgulluq-reytingi>
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Təhsilin əsas göstəriciləri: statistik məlumatlar. Elektron resurs: https://www.stat.gov.az/source/education/az/001_1_1.xls
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrini bitirənlərin sayı və ixtisas qrupları üzrə bölgüsü: statistik məlumatlar. Elektron resurs: https://www.stat.gov.az/source/education/az/001_8_13-15.xls
4. Сероштан М. В. Трудоустройство выпускников вузов в регионе: анализ и оценка: монография. М.: ИТК «Дашков и К°», 2016. 240 с.
5. Becker G. S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. 3rd ed. Chicago: University of Chicago Press, 1993.
6. Cedefop. Graduate Tracking: Improving the visibility of learning outcomes and employability. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2023.
7. International Labour Organization. Global Employment Trends for Youth 2022: Investing in Transforming Futures for Young People. Geneva: ILO, 2022.
8. International Labour Organization. World Employment and Social Outlook: Trends 2023. Geneva: ILO, 2023.
9. OECD. Education at a Glance 2023: OECD Indicators. Paris: OECD Publishing, 2023.
10. Mincer J. Schooling, Experience, and Earnings. New York: National Bureau of Economic Research, 1974.
11. UNESCO Institute for Statistics. UIS Database: Education. 2024.
12. World Bank. World Development Report 2019: The Changing Nature of Work. Washington, DC: World Bank, 2019.
13. World Bank. World Development Indicators. 2024.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/257-266>

Azərbaycanda ali təhsil məzunlarının məşğulluğu

Kamran Sultanov

doktorant

Baki Biznes Universiteti

E-mail: kamran.sultanov.efc@gmail.com

ORCID ID: 0009-0009-7863-5026

Xülasə: Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda ali məktəb məzunlarının məşğulluğu üzrə əsas meyilləri təhsildən əməyə keçid kontekstində müəyyənləşdirmək və şərh etməkdir. Məqalədə məşğulluğun gender tərkibində dəyişikliklər, məzun iş yerlərinin sektorlar üzrə bölgüsü və ilk iş düzəlmə müddətinin xüsusiyyətləri araşdırılır. Tədqiqat indikatorların dinamikası və struktur dəyişmələrinin təsviri təhlilinə, habelə müqayisəli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə üsullarına əsaslanır. Nəticələr məzunların məşğulluğa integrasiyasının ümumən yaxşılaşdığını, qadın və kişi trayektoriyalarının tədricən yaxınlaşdığını və işəgötürənlər arasında qeyri-dövlət sektorunun dayanıqlı üstünlüyünü göstərir. İşə düzəlmə müddəti üzrə müşahidələr uzunmüddətli iş axtarışının azalmasına və erkən işə çıxışın artmasına işarə edir. Müəyyən edilən qanunauyğunluqlar məzunların yalnız məşğulluq faktının deyil, həm də ilk işə keçidin xüsusiyyətlərinin izlənməsinin əhəmiyyətini vurğulayır. Eyni zamanda, sektorlar üzrə fərqlərin saxlanması gənc mütəxəssislərin əmək bazarında yerləşməsi üçün institusional şərtlərin rolunu ön plana çıxarır. Məqalənin elmi yeniliyi ali məktəb məzunlarının iqtisadiyyatın dövlət və qeyri-dövlət sektorlarında işə düzəlmə müddətlərinin, məşğulluğun gender strukturunun və məzunların əməkhaqqı səviyyəsinin müqayisə edilməsindən ibarətdir.

Açar sözlər: əmək bazarı, ali məktəb məzunları, məşğulluq, məzunların məşğulluq reytingi, gender, işə düzəlmə müddəti, qeyri-dövlət sektoru, Azərbaycan.

Employment of university graduates in Azerbaijan

Kamran Sultanov

PhD student

Baku Business University

E-mail: kamran.sultanov.efc@gmail.com

ORCID ID: 0009-0009-7863-5026

Abstract: The main purpose of the study is to identify and interpret key trends in employment of university graduates in Azerbaijan within the school-to-work transition. The paper examines shifts in the gender composition of employment, the sectoral distribution of graduate jobs, and patterns in time to first job. The analysis relies on a descriptive assessment of dynamics and structural changes in the indicators, complemented by comparative analysis and logical generalisation. The results indicate improved integration of graduates into employment, gradual convergence of male and female trajectories, and a persistent predominance of the non-state sector among employers and graduate jobs. Time-to-job patterns suggest a reduction in prolonged job search and a stronger concentration of early entry into work. These regularities emphasise the importance of tracking not only employment status but also the characteristics of first employment. The scientific novelty of the article lies in comparing university graduates' time to employment in the state and non-state sectors of the economy, their gender structure, and graduates' pay levels.

Keywords: labour market, university graduates, employment, graduate employment ranking, gender, time-to-employment, non-state sector, Azerbaijan.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/267-274>

Azərbaycanda regional bazarların formalaşmasının sosial-iqtisadi problemləri

Cəlal Səfərov

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin dissertantı

E-mail: Celalseferov.cs@gmail.com

Xülasə: Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda regional bazarların formalaşmasına təsir edən sosial-iqtisadi amillərin mövcud vəziyyətini təhlil etmək, regionlar üzrə istehsal və gəlir göstəricilərində mövcud olan qeyri-bərabərliyi qiymətləndirmək və regional bazarların inkişafının təmin edilməsi baxımından ölkənin regional iqtisadi siyasətinə yönəlmiş təkliflərin işlənib hazırlanmasından ibarətdir.

İşin metodologiyası: İşin metodologiyasını regional iqtisadiyyatın tərkib hissəsi olan istehsal sahələri, ticarət və xidmət sektorunun inkişaf səviyyəsinin statistik təhlili, iqtisadi rayonlar üzrə adambaşına düşən məhsul buraxılışı və əhalinin gəlirləri göstəricilərinin müqayisəli qiymətləndirilməsi, habelə regional bazarların formalaşmasına təsir edən sosial-iqtisadi amillərin sistemli yanaşma əsasında araşdırılması təşkil edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, regional bazarların inkişafının stimullaşdırılması regionlarda iqtisadi fəallığın artmasına, yerli istehsal və sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə, əhalinin gəlir səviyyəsinin yüksəlməsinə və məşğulluq imkanlarının yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, regionlararası sosial-iqtisadi fərqlərin azaldılması və regional iqtisadi inkişafda mövcud olan qeyri-bərabərliyin minimallaşdırılması baxımından əldə olunan nəticələr praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın nəticələri: Tədqiqatın nəticələri Azərbaycanda regional bazarların formalaşması prosesində sosial-iqtisadi amillərin təsir səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, istehsal və gəlir göstəriciləri üzrə regionlar arasında mövcud olan disbalansın aşkar edilməsi və bu problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə regional iqtisadi siyasətin təkmilləşdirilməsinə dair müvafiq təkliflərin irəli sürülməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi regional bazarların formalaşmasına sosial-iqtisadi amillərin kompleks təsirinin öyrənilməsi, istehsal potensialı ilə əhalinin gəlir səviyyəsi arasındakı qarşılıqlı əlaqənin aşkar edilməsi, habelə formal və inkişafyönlü regional bazar modelləri prizmasından Azərbaycan regionlarının bazar inkişaf xüsusiyyətlərinin elmi əsaslarla təhlil edilməsindən ibarətdir.

Açar sözlər: regional bazarlar, region, sosial-iqtisadi inkişaf, istehsal, gəlirlər, sahibkarlıq, məşğulluq.

Giriş

Qlobal iqtisadi sistemdə baş verən çoxşaxəli və bir-biri ilə sıx əlaqəli böhranlar şəraitində regional bazarların formalaşması və inkişafı milli iqtisadiyyatların dayanıqlığının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün regional bazar mexanizmləri həm xarici iqtisadi şokların təsirinin yumşaldılması, həm də daxili sosial-iqtisadi tarazlığın qorunması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Azərbaycan iqtisadiyyatında regional bazarların təşəkkülü məsələsi yalnız iqtisadi deyil, eyni zamanda sosial və institusional problemlərlə müşayiət olunan mürəkkəb bir proses kimi çıxış edir.

Azərbaycanda regional bazarların formalaşmasına təsir göstərən əsas amillərdən biri iqtisadi fəallığın ərazi üzrə qeyri-bərabər paylanmasıdır. Paytaxt və iri şəhərlərdə istehsal, ticarət və maliyyə resurslarının cəmlənməsi regionlarda bazar institutlarının zəif inkişafına, logistika zəncirlərinin natamam formalaşmasına və regional istehsalçıların bazara çıxış imkanlarının məhdudlaşmasına səbəb olur. Nəticədə regionlararası iqtisadi əlaqələr formal xarakter daşıyır və bazar integrasiyası dərin məzmun kəsb etmir.

Digər mühüm problem regional bazarların institusional dayanıqlığı və uyğunlaşma qabiliyyəti ilə bağlıdır. Qlobal maliyyə bazarlarında baş verən dəyişikliklər, iqlim riskləri və enerji bazarındakı qeyri-sabitlik fonunda regional bazarların səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün çevik və koordinasiyalı idarəetmə mexanizmlərinə ehtiyac yaranır. Lakin Azərbaycanda regional səviyyədə iqtisadi siyasətin formalaşdırılması və icrasında institusional əlaqələrin zəifliyi, inkişaf bankları və maliyyə institutlarının regionlara yönəlmiş strateji fəaliyyətinin məhdudluğu bu prosesin qarşısında ciddi maneə yaradır.

Məqalədə vurğulanan mühüm yanaşmalardan biri formal regionalizm ilə inkişafyönlü regionalizm arasındakı fərkdir. Azərbaycan reallığında regional bazarların inkişafı əsasən formal inzibati tədbirlər və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təsdiq etdiyi regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramları (2004–2008, 2009–2013, 2014–2018, 2019–2023) çərçivəsində həyata keçirilir [1;2;3;4]. Halbuki uzunmüddətli sosial-iqtisadi səmərəliliyin əldə edilməsi üçün regional bazarlar struktur transformasiyanı, istehsalın şaxələndirilməsini və yerli sahibkarlığın gücləndirilməsini hədəfləyən inkişafyönlü regional model əsasında formalaşdırılmalıdır. Bu isə dövlətin strateji koordinator rolunu gücləndirməklə yanaşı, regionlararası istehsal-kooperasiya əlaqələrinin dərinləşdirilməsini tələb edir.

Eyni zamanda, korporativ nəzarətin və maliyyələşmiş bazar mexanizmlərinin güclənməsi regional bazarların sosial yönümlü inkişafını məhdudlaşdıran amillərdən biri kimi çıxış edir. Böyük ticarət şəbəkələri və maliyyə baxımından üstün mövqeyə malik təsərrüfat subyektləri regional bazarlarda rəqabət mühitini zəiflədir, kiçik və orta sahibkarlığın bazar payını daraldır. Bu proses regionlarda gəlir bərabərsizliyinin artmasına və sosial gərginliyin dərinləşməsinə səbəb olur.

Ümumilikdə, Azərbaycanda regional bazarların formalaşmasının sosial-iqtisadi problemləri qlobal iqtisadi transformasiyaların milli səviyyədə təzahürü ilə sıx bağlıdır. Regional bazarların dayanıqlı və inklüziv inkişafı üçün formal yanaşmalardan inkişafyönlü regionalizm modelinə keçid, institusional koordinasiyanın gücləndirilməsi, regional maliyyə mexanizmlərinin aktivləşdirilməsi və yerli istehsalçıların bazar imkanlarının genişləndirilməsi zəruridir. Bu istiqamətdə atılacaq addımlar regionlararası iqtisadi tarazlığın təmin olunmasına və ümumilikdə milli iqtisadiyyatın dayanıqlığının artırılmasına xidmət edəcəkdir.

2. Material və metodlar

2.1. Tədqiqat materialı

Tədqiqatın əsas materialı Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin 2020–2024-cü illər üzrə iqtisadi rayonlar və inzibati ərazi vahidləri üzrə iqtisadi fəaliyyət göstəriciləridir. Xüsusilə aşağıdakı məlumatlar əsas təhlil obyekti kimi götürülmüşdür:

- iqtisadiyyatın əsas sahələrində məhsul buraxılışı (hər nəfərə düşən həcmə, manatla);
- əhalinin gəlirləri göstəriciləri (ümumi və adambaşına düşən gəlir);
- iqtisadi rayonların sahə strukturu və sektoral paylar;
- regional bazarların formalaşmasına təsir edən sosial-iqtisadi amillər (istehsal, ticarət, xidmət sektoru, əmək resursları, daxili tələb).

Əlavə olaraq tədqiqatda dövlətin regional inkişaf proqramları və investisiya siyasətinin regionlara təsiri də nəzərə alınmışdır.

2.2. Tədqiqat metodları

Tədqiqatda aşağıdakı metodlardan istifadə olunmuşdur:

1. **Statistik təhlil** – regional iqtisadiyyat göstəricilərinin müqayisəli və dinamik təhlili aparılmış, iqtisadi rayonlar üzrə adambaşına düşən məhsul buraxılışı və əhalinin gəlirləri əsasında regional bazarların potensialı qiymətləndirilmişdir.
2. **Komparativ müqayisə** – iqtisadi rayonlar arasında istehsal və gəlir göstəricilərinin müqayisəsi nəticəsində regionlararası fərqlər və bazar disbalansı aşkar edilmişdir.
3. **Sistemli yanaşma** – regional bazarların formalaşmasına təsir edən sosial-iqtisadi amillər, istehsal strukturu, əlavə dəyər potensialı və dövlət siyasəti kompleks şəkildə analiz olunmuşdur.
4. **Struktur təhlil** – iqtisadi rayonların sahə strukturu üzrə məhsul buraxılışı sektorlarının payı və bazarın ixtisaslaşma səviyyəsi qiymətləndirilmişdir.

5. **Vizual analiz** – cədvəllər və qrafiklər vasitəsilə regional bazarların inkişaf xüsusiyyətləri və disbalans səviyyəsi göstərilmişdir.

2.3. Tədqiqatın elmi əsasları və tətbiqi istiqaməti

Bu metodologiya vasitəsilə regional bazarların formalaşmasında sosial-iqtisadi amillərin təsir səviyyəsi sistemli və elmi əsaslarla qiymətləndirilmiş, regionlararası iqtisadi və sosial fərqlərin analizi aparılmışdır. Tədqiqat nəticələri ölkənin regional inkişaf siyasətinin təkmilləşdirilməsi və regional bazarların davamlı inkişaf strategiyasının işlənilməsi üçün praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

3. Azərbaycanda regional bazarların formalaşmasında sosial-iqtisadi amillərin mövcud vəziyyətinin təhlili

Azərbaycanda regional bazarların formalaşması prosesi ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi, istehsal potensialının ərazi üzrə bölgüsü, əhalinin gəlir imkanları və dövlətin regional inkişaf siyasəti ilə sıx bağlıdır. Qlobal iqtisadi qeyri-sabitlik, təkrarlanan xarici şoklar və daxili struktur problemləri fonunda regional bazarların dayanıqlığı və funksional səmərəliliyi sosial-iqtisadi amillərin təsir dərəcəsindən asılı olaraq fərqli şəkildə formalaşır.

A.A.Qurbanov və E.Ə.Quliyevə (2024) görə, aqrar sahədə innovasiya və istehsalın ixtisaslaşması proseslərinin qarşılıqlı təsiri regional bazarların formalaşmasını sürətləndirir, resurslardan istifadənin səmərəliliyini artırır və kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır [7, s. 21].

2019–2023-cü illər ərzində Azərbaycan regionlarında sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində əhəmiyyətli uğurlar əldə olunub: qeyri-neft sektoru, sahibkarlıq, investisiya mühiti, iş yerlərinin yaradılması kimi sahələrdə irəliləyiş müşahidə olunub. Eyni zamanda infrastruktur, enerji, aqrar sektor, sənaye və turizm sahələrinə ciddi dövlət dəstəyi göstərilir.

Lakin qeyd etdiyiniz kimi, son illərdə baş verən sürətli qiymət artımları və inflyasiya əhalinin real sosial rifahına mənfi təsir göstərmişdir. Bu o deməkdir ki, iqtisadi göstəricilərin yüksəlməsi sosial rifahın artımı ilə eyni tempdə getməyib. Eyni zamanda, regionlar arasında tarazlı inkişaf hələ də tam təmin olunmayıb: bəzi regionlarda investisiya və infrastruktur layihələri daha aktiv inkişaf etsə də, digər ərazilərdə bu sahələrdə gecikmələr mövcuddur.

Qısaca desək, statistik və makroiqtisadi göstəricilər inkişafı göstərir, amma real həyat səviyyəsi və tarazlı regional inkişaf baxımından hələ də müəyyən boşluqlar qalır. Bu tip balanssızlıq bir çox ölkələrdə müşahidə olunan normal sosial-iqtisadi prosesdir və növbəti proqramlarda daha çox sosial yönümlü və əhalinin alıcılıq qabiliyyətini qoruyan tədbirlərin tətbiqi tələb olunur.

Regional bazarların inkişafına təsir edən əsas sosial-iqtisadi amillər sırasında iqtisadi fəallığın səviyyəsi, adambaşına düşən məhsul buraxılışı, əhalinin gəlirləri və daxili tələbin həcmi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu göstəricilər regionların bazar potensialını müəyyən etməklə yanaşı, regionlararası iqtisadi fərqlərin dərinliyini və bazar münasibətlərinin mərkəzləşmə səviyyəsini də üzə çıxarır. Xüsusilə iri şəhərlər və periferik regionlar arasında yaranan fərqlər regional bazarların formalaşmasında qeyri-bərabər inkişaf meyillərini gücləndirir.

E.Ə.Quliyev və C.N.Səfərovun [2023, s. 41] araşdırmalarına görə, regional aqrar bazanın inkişafı istehsal sahələrinin ixtisaslaşmasını sürətləndirir, onun istehsal resurslarına və yeni texnologiyalara çıxışını asanlaşdırır. Bundan əlavə, texnologiyaların inkişafı və onun istehsal və xidmət sahələrində tətbiqi yeni bazar segmentlərinin yaranmasına, tələb və təklifin dəyişməsinə, insan kapitalının inkişafına şərait yaradır. Nəticədə əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə təmin olunur, istehsal olunan məhsulların daxili və xarici bazarlara çıxışı asanlaşır, yeni iş yerləri açılır, aqrar sahədə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və onlayn satış imkanları genişlənir.

Araşdırmalar göstərir ki, aqrar innovasiyaların tətbiqi məhsuldarlığın artmasına, gəlirlərin yüksəlməsinə və kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatlarının güclənməsinə töhfə verir, bu da regional bazarların dayanıqlığı və sosial rifah üçün mühüm amildir [8].

OECD-yə görə, aqrar məhsuldarlığın və davamlılığın artırılması üçün innovasiya sistemlərinin gücləndirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi və dövlət-özəl əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsi mühüm strateji hədəfdir [9].

Dövlətin regional inkişaf proqramları və investisiya siyasəti bəzi iqtisadi rayonlarda istehsal və gəlir göstəricilərinin artmasına müsbət təsir göstərsə də, bir sıra regionlarda struktur məhdudiyyətlər,

kənd təsərrüfatı yönümlü iqtisadiyyatın üstünlük təşkil etməsi və zəif bazar infrastrukturunu regional bazarların genişlənməsini əngəlləyir. Bu baxımdan regional bazarların mövcud vəziyyəti

Bu məqsədlə aşağıda təqdim olunan cədvəllərdə iqtisadi rayonlar və inzibati ərazi vahidləri üzrə iqtisadiyyatın əsas sahələrində adambaşına düşən məhsul buraxılışı və əhalinin gəlirləri göstəriciləri əsasında regional bazarların formalaşmasına təsir edən sosial-iqtisadi amillərin mövcud vəziyyəti təhlil edilir.

Cədvəl 1

İqtisadi rayonlar və inzibati ərazi vahidləri üzrə iqtisadiyyatın əsas sahələrində məhsul buraxılışının hər nəfərə düşən həcmi, manatla

	2020	2021	2022	2023	2024
Bakı şəhəri -cəmi	22110,0	30356,6	45376,7	39510,2	40067,7 ¹⁾
Naxçıvan Muxtar Respublikası -cəmi	8003,8	7172,0	7012,8	3324,1	3474,5
Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu -cəmi	6439,9	7155,9	8261,1	8971,2	9017,4
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu -cəmi	2785,3	3016,7	3479,1	4115,1	4032,9
Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu -cəmi	3549,0	3718,1	4275,2	4638,7	4444,6
Qarabağ iqtisadi rayonu -cəmi	2154,9	3873,7	4907,5	5743,3	6466,9
Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu -cəmi	3662,8	3603,4	4208,0	4448,7	4372,6
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu -cəmi	3686,9	3990,0	4533,3	4515,6	4824,6
Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu -cəmi	1917,9	2155,0	2645,4	2689,8	2735,8
Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu -cəmi	3391,9	3443,6	3849,9	4114,5	4390,7
Mil-Muğan iqtisadi rayonu -cəmi	3336,6	3796,1	4389,7	4522,1	4725,7
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu -cəmi	3223,5	2905,5	3256,9	3479,0	3591,9
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu -cəmi	450,9	3250,1	7678,5	13888,8	13024,4
Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu -cəmi	4227,5	4444,8	5298,4	5442,7	5356,6

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ ¹⁾ İlkin məlumatlar

Cədvəl 1-in məlumatları göstərir ki, 2020–2024-cü illər ərzində Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyətin regional bölgüsü kəskin qeyri-bərabər xarakter daşıyır. Bakı şəhəri üzrə adambaşına düşən məhsul buraxılışının digər iqtisadi rayonlarla müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olması iqtisadi potensialın mərkəzləşməsini və regional bazarların formalaşmasında paytaxtın dominant rolunu təsdiqləyir. Bu vəziyyət regionlarda istehsal güclərinin və bazar infrastrukturunun nisbətən zəif inkişafı ilə xarakterizə olunur.

Eyni zamanda, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında müşahidə olunan sürətli artım dinamikası dövlətin bərpa və yenidənqurma siyasətinin, habelə məqsədyönlü investisiya qoyuluşlarının regional iqtisadi fəallığa müsbət təsirini göstərir. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı yönümlü iqtisadi rayonlarda adambaşına məhsul buraxılışının aşağı səviyyədə qalması regional bazarların genişlənməsi üçün zəruri olan istehsal və əlavə dəyər potensialının məhdud olduğunu göstərir.

Cədvəl 2

İqtisadi rayonlar və inzibati ərazi vahidləri üzrə əhalinin gəlirləri, mln manatla

	2020	2021	2022	2023	2024
Bakı şəhəri -cəmi	55754,1	57206,8	69163,0	78124,2	83093,4
Naxçıvan Muxtar Respublikası -cəmi	32576,0	33360,9	40806,9	47365,7	51019,7
Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu -cəmi	1913,2	1934,3	1945,9	1450,3	1525,3
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu -cəmi	2331,2	2775,1	3679,1	4179,1	4378,9
Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu -cəmi	968,6	953,0	1126,8	1221,1	1265,6
Qarabağ iqtisadi rayonu -cəmi	2402,6	2454,4	2920,9	3249,6	3387,2
Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu -cəmi	1343,8	1368,3	1673,4	1890,7	2080,5
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu -cəmi	2077,10	2130,6	2564,2	2811,7	2918,2
Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu -cəmi	1848,6	1869,1	2205,3	2408,6	2593,3
Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu -cəmi	2433,2	2454,6	2962,0	3221,0	3322,0
Mil-Muğan iqtisadi rayonu -cəmi	2856,3	2853,0	3298,6	3582,0	3648,8
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu -cəmi	1347,2	1382,0	1654,2	1787,4	1839,3
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu -cəmi	1843,3	1820,3	2154,8	2349,6	2428,3
Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu -cəmi	...	...	...	254,5	274,7

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ ^{*} İlkin məlumatlar

Cədvəl 2-də təqdim olunan məlumatlar regional bazarların formalaşmasında mühüm rol oynayan tələb amilinin vəziyyətini əks etdirir. Təhlil göstərir ki, əhalinin gəlirləri üzrə göstəricilər də regionlar arasında əhəmiyyətli fərqlərlə xarakterizə olunur. Bakı şəhəri və Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə gəlirlərin yüksək səviyyəsi bu ərazilərdə istehlak potensialının daha geniş olduğunu və regional bazarların nisbi olaraq daha fəal formalaşdığını göstərir.

Digər iqtisadi rayonlarda, xüsusilə kənd təsərrüfatı yönümlü və periferiya xarakterli ərazilərdə gəlir səviyyəsinin nisbətən aşağı olması daxili tələbin məhdudlaşmasına səbəb olur. Bu hal regional bazarların həcmi daralmasına, ticarət və xidmət sektorunun zəif inkişafına və bazar institutlarının funksional baxımdan tam formalaşmamasına gətirib çıxarır. Beləliklə, gəlir amilindəki fərqlər regional bazarların sosial-iqtisadi əsaslarını zəiflədən əsas problemlərdən biri kimi çıxış edir.

Cədvəl 1 və Cədvəl 2-nin müqayisəli təhlili göstərir ki, Azərbaycanda regional bazarların formalaşması istehsal potensialı ilə əhalinin gəlir səviyyəsi arasında mövcud olan uyğunsuzluqlardan əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənir. İstehsal göstəricilərinin yüksək olduğu regionlarda istehlak potensialının da geniş olması regional bazarların daha sürətli və davamlı formalaşmasına şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il tarixli fərmanı və 2019–2023-cü illər üzrə Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı nəzərə alınmaqla iqtisadi rayonların yeni bölgüsü təsdiq edilmişdir ki, bu da dövlət proqramlarının icrasını regionlar üzrə daha səmərəli təşkil etməyə imkan verir [5].

Eyni zamanda, bəzi regionlarda istehsal həcmində nisbi artım müşahidə olunsada, gəlir səviyyəsinin aşağı qalması regional bazarların dərinləşməsinə məhdudlaşdırır. Bu isə formal regional bazar elementlərinin mövcud olmasına baxmayaraq, inkişafyönlü regional bazar modelinin hələ tam formalaşmadığını göstərir. Mövcud vəziyyət regional bazarların səmərəli inkişafı üçün istehsal, gəlir və dövlət müdaxiləsi amilləri arasında daha sıx əlaqənin qurulmasının zəruri olduğunu ortaya qoyur.

3.1. Regional bazarların formalaşmasında istehsal strukturunun rolu (2024-cü il üzrə təhlil)

Regional bazarların inkişafı yalnız istehsalın həcmi və əhalinin gəlir səviyyəsi ilə müəyyən olunmur; eyni zamanda istehsalın sahə strukturu da bazarların ixtisaslaşma səviyyəsi, əlavə dəyər yaratma imkanları və bazar münasibətlərinin dərinliyini formalaşdıran mühüm amildir.

2024-cü il üzrə Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, iqtisadi rayonlar arasında sahə strukturu baxımından ciddi fərqlər müşahidə olunur:

1. **Bakı şəhəri:** Məhsul buraxılışının əsas hissəsi sənaye, ticarət, nəqliyyat və informasiya-rəbivə sektorlarının payına düşür. Bu, paytaxtın yüksək əlavə dəyər yaradan və xidmət yönümlü regional bazar modelinə malik olduğunu göstərir.
2. **Abşeron-Xızı, Gəncə-Daşkəsən və Şirvan-Salyan iqtisadi rayonları:** Sənaye və ticarət sektorlarının üstün mövqeyi bazar münasibətlərinin nisbətən daha inkişaf etmiş olduğunu nümayiş etdirir.
3. **Mil-Muğan, Lənkəran, Quba-Xaçmaz, Qazax-Tovuz, Şəki-Zaqatala və Dağlıq Şirvan rayonları:** Məhsul buraxılışında kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahələrinin üstünlük təşkil etməsi, regional bazarların xammal-yönümlü və aşağı əlavə dəyərli modelinə əsaslandığını göstərir. Bu, bazar infrastrukturunun zəifliyi və istehsalın dərin emal mərhələlərinin məhdudluğu ilə izah olunur.
4. **Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları:** Tikinti sektorunun məhsul buraxılışında yüksək paya malik olması bərpa və yenidənqurma proseslərinin regional bazarların formalaşmasına qisməddətli stimullaşdırıcı təsir göstərdiyini göstərir.

Cədvəllərin müqayisəsi (Ümumi Məhsul Buraxılışı və sahə üzrə struktur) göstərir ki, regionlar arasında istehsalın sahə yönümlüliyü və əlavə dəyər potensialı baxımından fərqlər mövcuddur. Bu fərqlər, öz növbəsində, regional bazarların funksionallığını, inkişaf tempini və iqtisadi dominantlığını müəyyən edir.

Nəticə

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycanın regional bazarları sosial-iqtisadi amillərin kompleks təsirindən formalaşır. Analiz nəticəsində aşağıdakı əsas məqamlar müəyyən edilmişdir:

- **İstehsal və sahə strukturu:** Bakı və iri sənaye-mərkəzli regionlar yüksək əlavə dəyər yaradan və xidmət yönümlü bazar modelinə malikdir. Kənd təsərrüfatı yönümlü rayonlar isə xammal-yönümlü və aşağı əlavə dəyərli bazar modelinə əsaslanır.
- **Qısamüddətli stimullar:** Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə tikinti sektoru bərpa prosesləri fonunda regional bazarları müvəqqəti stimullaşdırır.
- **Davamlı inkişaf tələbləri:** Uzunmüddətli perspektivdə regional bazarların dayanıqlı inkişafı üçün sənaye və xidmət sektorlarının payının artırılması, yerli sahibkarlığın dəstəklənməsi və bazar institutlarının gücləndirilməsi zəruridir.
- **Sosial-iqtisadi tarazlıq:** İstehsal potensialı ilə əhalinin gəlir səviyyəsi arasında əlaqənin möhkəmləndirilməsi, dövlətin inkişafyönlü regional siyasətinin məqsədyönlü həyata keçirilməsi və regionlararası iqtisadi əlaqələrin dərinləşdirilməsi regionlararası sosial-iqtisadi fərqlərin azalmasına xidmət edəcək.

Bu yanaşma nəticəsində regional bazarların inklüziv, dayanıqlı və strateji məqsədli inkişafı təmin oluna bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) sosial-iqtisadi inkişafı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli Fərmanı. <https://e-qanun.az/framework/4797>
2. "Azərbaycan Respublikasının 2009-cu regionunun 2013-cü ilin dövlət proqramlarının sosial-iqtisadi inkişafı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il tarixli Fərmanı. <https://e-qanun.az/framework/16721>
3. "Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il regionları-2018-ci ilin dövlət proqramlarının sosial-iqtisadi inkişafı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 fevral 2014-cü il tarixli Fərmanı. <https://e-qanun.az/framework/27284>
4. "Azərbaycan Respublikasının 2019-cu regionu 2023-cü ilin dövlət proqramlarının sosial-iqtisadi inkişafı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2019-cu il tarixli Fərmanı. <https://e-qanun.az/framework/41320>
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında" Fərmanı. Bakı, 2021. <https://e-qanun.az/framework/47788>
6. E.Ə.Quliyev, C.N.Səfərov Kənd təsərrüfatının ixtisaslaşması və regionlarda aqrar məhsullar bazarının inkişafı, Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı - 2024, № 2 (46), (s. 38-46). <https://atm.gov.az/pdf/magazine/jurnal-n2-2024-online-son856.pdf>
7. A.A.Qurbanov., E.Ə.Quliyev. The interconnection of innovation and specialization in the development of azerbaijan's agrarian sector and development perspectives. German International Journal of Modern Science №99, 2025. (p. 20-26)
8. *World Bank (2019) Report Links Agricultural Technology Implementation to Increased Productivity and Income*
9. <https://sdg.iisd.org/news/world-bank-report-ties-agriculture-technology-adoption-to-increased-productivity-and-income/>.
10. *OECD. "Agricultural productivity and innovation"*.
11. <https://www.oecd.org/en/topics/agricultural-productivity-and-innovation.html>
12. https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

Социально-экономические проблемы формирования региональных рынков в Азербайджане

Джалал Сафаров

Диссертант Аграрного исследовательского центра

E-mail: Celalseferov.cs@gmail.com

Резюме: **Цель исследования:** Основной целью исследования является анализ современного состояния социально-экономических факторов, влияющих на формирование региональных рынков в Азербайджане, оценка существующих межрегиональных диспропорций по показателям производства и доходов, а также разработка предложений, направленных на совершенствование региональной экономической политики страны в целях обеспечения устойчивого развития региональных рынков.

Методология исследования: Методология исследования основана на статистическом анализе уровня развития производственных отраслей, торговли и сферы услуг как составных элементов региональной экономики, сравнительной оценке показателей выпуска продукции на душу населения и доходов населения по экономическим районам, а также системном анализе социально-экономических факторов, влияющих на формирование региональных рынков.

Практическая значимость: Практическая значимость исследования заключается в том, что стимулирование развития региональных рынков способствует повышению экономической активности в регионах, расширению местного производства и предпринимательской деятельности, росту доходов населения и улучшению возможностей занятости. В то же время полученные результаты имеют практическую ценность с точки зрения сокращения межрегиональных социально-экономических различий и минимизации существующих дисбалансов в региональном экономическом развитии.

Результаты исследования: Результаты исследования включают оценку степени влияния социально-экономических факторов на процесс формирования региональных рынков в Азербайджане, выявление дисбалансов между регионами по показателям производства и доходов, а также выдвижение соответствующих предложений по совершенствованию региональной экономической политики с целью устранения выявленных проблем.

Оригинальность и научная новизна: Оригинальность и научная новизна исследования заключаются в комплексном изучении влияния социально-экономических факторов на формирование региональных рынков, выявлении взаимосвязи между производственным потенциалом и уровнем доходов населения, а также в научно обоснованном анализе особенностей развития рынков регионов Азербайджана с позиций формальных и ориентированных на развитие моделей региональных рынков.

Ключевые слова: региональные рынки, регион, социально-экономическое развитие, производство, доходы, предпринимательство, занятость.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/267-274>

Socio-economic problems of the formation of regional markets in Azerbaijan

Jalal Safarov

Doctoral student of the Agrarian Research Center

E-mail: Celalseferov.cs@gmail.com

Abstract: Purpose of the research: The main purpose of the research is to analyze the current state of socio-economic factors influencing the formation of regional markets in Azerbaijan, to assess existing inequalities in production and income indicators across regions, and to develop proposals aimed at improving the country's regional economic policy in order to ensure sustainable development of regional markets.

Methodology: The research methodology is based on statistical analysis of the development level of production sectors, trade, and services as integral components of the regional economy; comparative assessment of per capita output and population income indicators across economic regions; as well as a systematic analysis of socio-economic factors affecting the formation of regional markets.

Practical significance: The practical significance of the research lies in the fact that stimulating the development of regional markets contributes to increased economic activity in regions, expansion of local production and entrepreneurship, growth of population income levels, and improvement of employment opportunities. At the same time, the obtained results are of practical importance in terms of reducing interregional socio-economic disparities and minimizing existing imbalances in regional economic development.

Research results: The research results include an assessment of the impact level of socio-economic factors on the formation of regional markets in Azerbaijan, identification of imbalances between regions in terms of production and income indicators, and formulation of relevant proposals aimed at improving regional economic policy to address these issues.

Originality and scientific novelty: The originality and scientific novelty of the research consist in the comprehensive study of the impact of socio-economic factors on the formation of regional markets, identification of the relationship between production potential and population income levels, as well as a scientifically grounded analysis of the market development characteristics of Azerbaijan's regions from the perspective of formal and development-oriented regional market models.

Keywords: regional markets, region, socio-economic development, production, income, entrepreneurship, employment.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/275-281>

İnnovativ və yaşıll iqtisadiyyat şəraitində investisiya fəaliyyətinin beynəlxalq təcrübəsi və inkişaf istiqamətləri

Günəl İmamquliyeva

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
gunel.imamguliyeva@azmiu.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-8991-3268>

Xülasə: Məqalədə dünya təcrübəsində sənayenin innovativ inkişaf istiqamətləri və investisiya fəaliyyəti geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Tədqiqat zamanı yaşıll iqtisadiyyat şəraitində enerji transformasiyası, karbon emissiyasının azaldılması və sənayedə texnoloji modernləşməyə kapital qoyuluşlarının artırılması yolları araşdırılmışdır. Araşdırma zamanı Arvopa İttifaqının, Çinin və ABŞ-ın innovasiyayönümlü maliyyə alətləri və onlara yatırılan investisiyaların müqayisəli xarakteristikası verilmişdir. Həmçinin dayanıqlı inkişafa təsir edən uzunmüddətli mexanizmlərin tətbiqi zamanı sənayenin daha rəqabətli olması müəyyən edilmiş və gələcək perspektiv üçün startegiyalar müəyyən edilmişdir.

Aparılan empirik təhlillərin nəticələri müqayisəli şəkildə sistemləşdirilərək struktur nəticələri ümumiləşdirilmişdir.

Açar sözlər: yaşıll iqtisadiyyat, yaşıll investisiya, yaşıll enerji, beynəlxalq təcrübə, karbon emissiyası

UOT: 33

Giriş

XXI əsrdə ənənəvi sənaye modelinə nəzər salsaq, bu sahənin inkişafının iqlim dəyişikliyi və texnoloji tərəqqinin təsirindən necə dəyişdiyini görə bilərik. Belə ki, müasir sənayelərdə innovasiya yönümlü transformasiyanın enerji səmərəliliyinə və karbon emissiyasının azaldılmasına yönəldiyi müşahidə olunur. Bu isə yeni struktur dəyişikliklərinə və yeni mərhələnin formalaşmasına zəmin yaradır.

Yaşıll iqtisadiyyat dedikdə, iqtisadi artımla yanaşı ekoloji tarazlığın qorunması arasında balanslı bir sistemin yaranmasına istiqamətlənmiş bir iqtisadi modeldir. Bu isə innovativ yaşıll texnologiya ilə bərabər rəqəmsal iqtisadiyyatın yaşıll iqtisadiyyatın sahələrində dayanıqlılığın və uzunmüddətli dövr üçün inkişafına hansı təsirləri göstərəcəyini öyrənən tədqiqat başa düşülür.

Sənayedə yaşıll texnologiya bərpa oluna bilən enerji mənbələri, təkrar istehsal, dairəvi iqtisadiyyat eləcə də, ekoloji çirklənməni azalda bilən texnologiyaları nəzərdə tutur.

Avropa İttifaqı üzrə aparılmış təhlillər sübut edir ki, insan resursları və elmi- tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri (ETTKİ) yaşıll iqtisadiyyatın əsas elementləridir. Buna görə də “yaşıll iqtisadiyyat”, “dövr iqtisadiyyat”, “innovativ iqtisadiyyat” müasir sənayeləşmə prosesinin mühüm starteji hədəfi kimi qiymətləndirilmişdir [1].

Beləliklə, modern mərhələdə sənayenin investisiya fəaliyyəti yalnız kapitalın artması ilə yekunlaşmır, eyni zamanda, struktur dəyişikliklərini və texnoloji transformasiyanı da özündə birləşdirir.

Əsas mətn. Yaşıll iqtisadiyyat geniş mənada davamlı inkişaf konsepsiyası ilə bağlıdır və iqtisadi inkişafın həm sosial, həm də ekoloji tarazlıq çərçivəsində yüksəldilməsini ehtiva edir. Bu modelə uyğun olaraq aşağıdakı istiqamətlər mühüm hesab edilir.

- bərpa oluna bilən enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsi;
- karbon ayaq izlərinin azaldılması;
- dairəvi iqtisadiyyata keçidin sürətləndirilməsi;
- tullantıların minimumlaşdırılması və təkrar istehsalın tətbiqi;
- ətraf mühitin qorunması üçün texnoloji innovasiyaların təşviqi;

İnnovasiya siyasətinə əsasən, uzunmüddətli dövr üçün iqtisadi artım yalnız innovativ texnologiyaların tətbiqidir. Sənayedə bu texnologiyaların istifadəsi ETTKİ xərclərinin artırılması nəticəsində baş verə bilər. Bu işə nəticədə, sənaye məhsuldarlığının yaxşılaşdırılmasına və enerji təminatının səmərəliliyinin yüksəlməsinə səbəb olacaq.

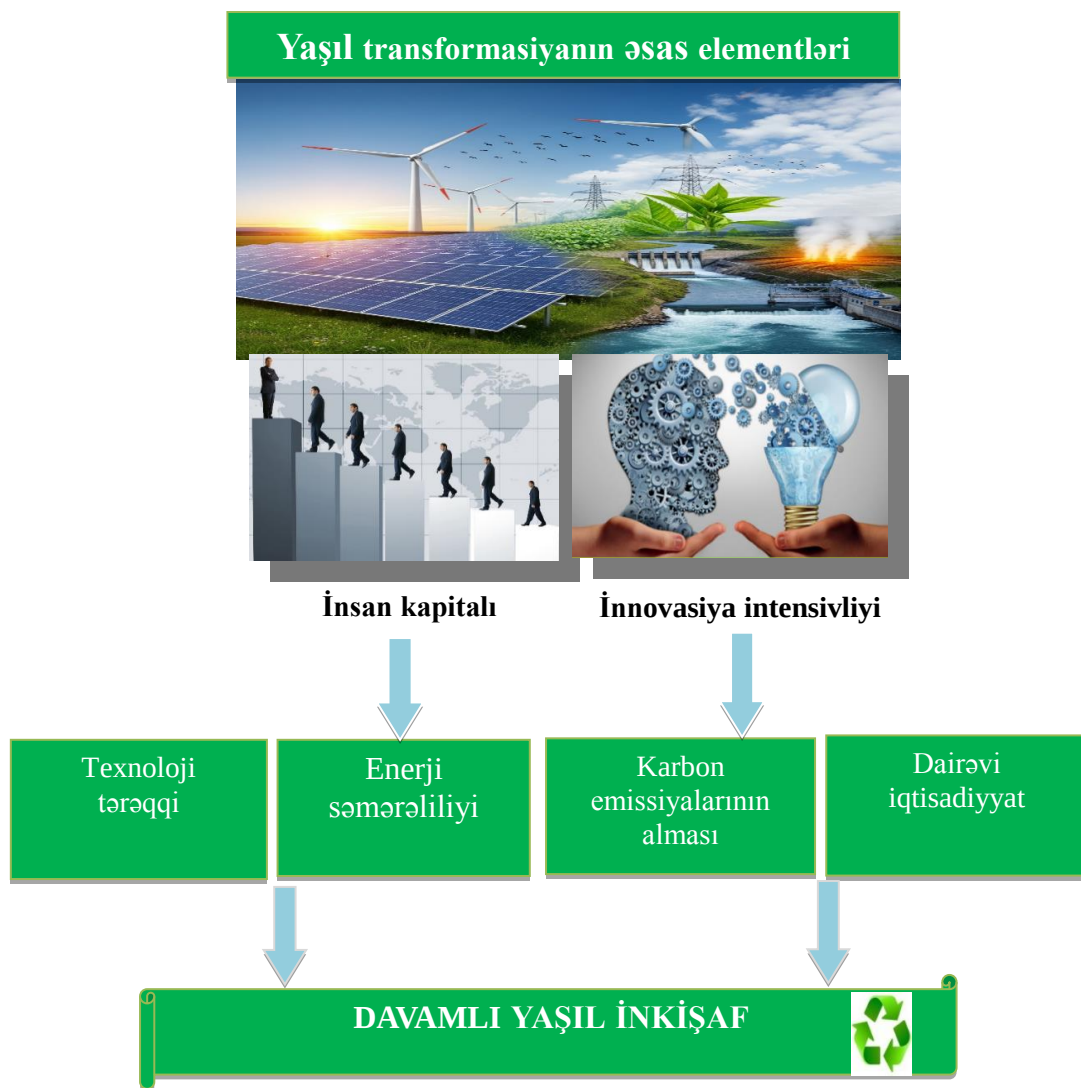
Yaşıl investisiyalar da yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Yaşıl investisiyalar ətraf mühitin qorunmasına, ekoloji çirklənmənin qarşısının alınmasına, eləcə də, iqlim dəyişikliyinə mənfi təsirlərinin aradan qaldırılmasına hazırlanmış bütün layihələrin dəstəklənməsinə yönəldilən maliyyə resurslarıdır. Yaşıl investisiyalara əsasən aşağıdakı fəaliyyətlər aiddir:

- alternativ enerji mənbələrinə yatırılan investisiyalar;
- nüvə sənayesinə ayrılan investisiyalar;
- karbon emissiyasının qarşısının alınması üçün yeni texnologiyaların tədqiqi və inkişafı;

Bu tip investisiyalar yaşıl texnologiyalara, bərpa oluna bilən enerji mənbələrinə, davamlı inkişafı təmin edən layihələrə, tullantılardan səmərəli istifadəyə yönəldilən investisiyalardır. Yaşıl investisiyalar həm fərdi, həm özəl, həm də dövlət tərəfindən qoyula bilər [2].

Lakin yaşıl iqtisadiyyata keçid dünyada eyni sürətlə həyata keçmir. Buna misal olaraq Afrika və Şərq ölkələrini göstərə bilərik ki, bu ölkələrdə alternativ enerji istehlakının payı orta göstəricidən də aşağı səviyyədədir. Maliyyə resurslarının kifayət qədər olmaması və texnoloji imkanların məhdudluğu yaşıl enerjiyə keçidi zəiflədən əsas amillərdən hesab olunur.

Yaxın Şərq ölkələri müəyyən qədər günəş enerjisinə investisiyalar yatırırsa da, ümumi enerji payıda bu göstərici yenə də aşağı səviyyədədir.

Şəkil 1. Yaşıl transformasiyanın əsas elementləri.

Mənbə: Şəkil müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

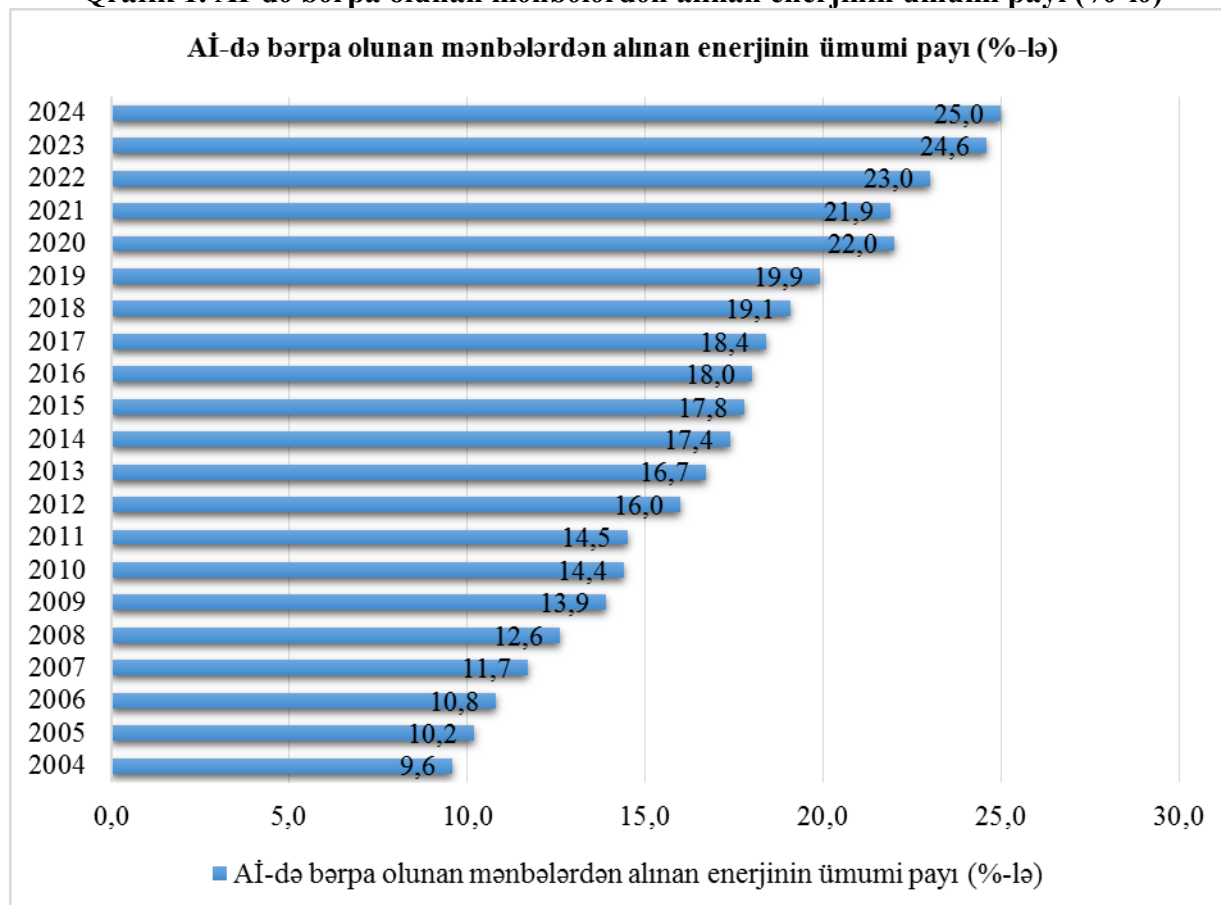
Avropa İttifaqı (Aİ) bu baxımdan daha sistemli və institusional model qurmuşdur. Yaşıl iqtisadiyyatın əsasını bu ölkələrdə 2019-cu ildə qoyulmuşdur. Saziş “European Green Deal” adlanır. Sazişin əsas hədəfi 2030-cu ilə kimi istixanalardan buraxılan qaz emissiyalarının 1990- cı ilə nisbətə 55 fəzi azaldılması və 2050- ci ilə qədər xalis sıfır emissiyanın təmin edilməsidir. [22]

Sazişə əsasən enerji istehsalı və istifadəsi Aİ emissiyalarının 75%-ni təşkil etdiyi üçün Avropa İttifaqının yaşıl enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsi zəruri edir. Bunun nəticəsində Aİ ölkələri bərpa olunan enerji mənbələrini 2030-cu ilə qədər 40%-ə qədər artırılmasını hədəfləyir. Bu məqsədlə bütün üzv ölkələr alternativ enerji mənbələrindən istifadə ilə bağlı mexanizmlər təklif edəcəkdir. [23]

Avropa İttifaqı yaşıl investisiyaları əsasən ən mühüm amillər olan ətraf mühitə zərər vura biləcək iqlim dəyişmələrinin təsirlərinin azaldılması, ekoloji çirklənmənin qarşısının azaldılması, iqlim dəyişikliyinə adaptasiya prosesinin sürətləndirilməsi, su ehtiyatlarının mühafizəsi və dairəvi iqtisadiyyata uyğunlaşma.

Yaşıl iqtisadiyyatın vacib elementlərindən biri də resurslardan səmərəli və davamlı istifadə etməkdir. Belə ki, enerjinin bərpa oluna bilən mənbələrdən alınması və istifadəsi Aİ-nin hədəflərindən biridir.

Qrafik 1. Aİ-də bərpa olunan mənbələrdən alınan enerjinin ümumi payı (%-lə)

Mənbə: <https://data.worldbank.org>; <https://ec.europa.eu/eurostat> mənbələri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafik 1-dən göründüyü kimi Aİ-də son 2024-cü ildə bərpa olunan enerji mənbələrindən əldə olunan enerjiden istifadə 25,2% olmuşdur. Bu isə ötən illə müqayisədə 0,7% bəndi çoxdur, 2004-cü illə müqayisədə isə 3 dəfə artım deməkdir. Bu mənbələrdən əldə olunan enerjiden istifadənin bu cür davamlı artımına səbəb Aİ-nin 2030-cu ilə qədər qarşıya qoyduğu hədəfdir ki, bu da 32%-dən 42% -ə çatmaqdır. Buna görə də Avropa İttifaqı ölkələri bu istiqamətdə görülən işləri daha da sürətləndirməlidirlər çünki qarşıdakı 6 il ərzində bu göstərici 17 faiz bəndi artmalıdır.

Aİ ölkələri içərisində bu enerji mənbələrindən ən çox İsveç istifadə etmişdir. Ümumi paydakı xüsusi çəkisi 62,8% təşkil etmişdir. Finlandiya 52,1%, Danimarka isə 46,8%-lə ilk üçlükdə yer

almışdır. Ən aşağı göstəriciyə malik ölkələr isə Belçika, Lüksemburq və İrlandiyadır, müvafiq olaraq 14,3%, 14,7% və 16,1%. Bu göstəricinin daha da artırılması üçün Aİ müxtəlif tədbirlər həyata keçirir. Bu tədbirlər adətən institusional, maliyyə və texnoloji alətləri özündə birləşdirir. Belə ki, qəbul edilən enerji siyasətini bütün Avropa ölkələri üçün “Bərpa oluna bilən enerji direktivi” çərçivəsində qəbul edir. Bununla yanaşı müxtəlif stimullaşdırıcı maliyyə alətlərindən də istifadə edir. Bunlara “InvestEU” proqramını, “Modernisation” fondunun Aİ ölkələri üçün enerji təminatının müasirləşdirməsi prosesini həyata keçirən fondunu, eyni zamanda, yaşıl istiqrazları misal göstərə bilərik. Əsas hədəflərdən olan karbon emissiyasının azaldılması istiqamətində əsas mexanizm isə “Emissions Trading System” (ETS) sistemidir ki, onun da əsas məqsədi karbon tullantılarına kvotaların tətbiqi, sənaye müəssisələri arasında emissiya icazələrinin transferinin mümkünlüyü və daha yüksək həddə karbon tullantısı edən müəssisələrin xərclərinin yüksək olmasıdır [7,9,10].

Yaşıl iqtisadiyyata keçidi təşviq etmək üçün Aİ istixana qazlarının tullantılarını aşağı salmaq üçün 2011-ci ildən 2020-ci ilə qədər olan dövrdə hər il təxminən 764 mlrd avro investisiya yatırımı etmişdir ki bu da, 2023-cü ildə ÜDM-in orta hesabla 5%-ni təşkil etmişdir. Verilən proqnozlara görə 2030-cu ildə kimi qarşıya qoyulan hədəfə çatmaq üçün 477 mlrd dollar investisiya qoyuluşu olunmalıdır. [24]

Son illərdə Çin alternativ enerji istehsalına görə lider ölkələrdən hesab edilir. Karbon emissiyasının azaldılması, enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə “4 inqilab və 1 əməkdaşlıq” strategiyasını həyata keçirməyə başladı. Strategiyaya əsasən ən təhlükəsiz və sürətli bərpa oluna bilən enerji mənbəyi sistemi qurmalı və beşillik planda bu mərkəzin qurulmasına dəstək verməli idi. Bu zaman ərzində Çində alternativ enerji ümumi enerjinin 60%-ni təşkil edirdi. 2025-ci ilə bu göstərici 20% artaraq 452 mln kilovata çatmışdı ki bu da ümumi enerjinin payında 83% təşkil etmişdi. Bu enerji mənbələrinə 450 mln kilovatt SES, 640 mln kilovatt külək, 1,2 mlrd kvatt günəş enerjisi aiddir. Ümumilikdə 2,34 mlrd kvat enerji deməkdir. Çin alternativ enerji mənbələrinə yaşıl investisiya qoyuluşlarının həcmi 2024-cü ildə 1 trln ABŞ dollarına yüksəlmişdir ki, bu da qarşıya qoyulmuş hədəfə çatmaq üçün stimulaşdırıcıdır.

Çin müasir dövrdə alternativ enerji istehsalına görə lider ölkə hesab edilir.

Cədvəl 1.

Çində alternativ enerji mənbələrinin gücü

İllər yaşıl enerji gücü (GV)	Bərpa olunan enerji	Günəş enerjisi	Külək enerjisi	Su enerjisi
2020	934	253	281	370
2021	1020	306	329	391
2022	1160	393	365	390
2023	1450	610	441	420
2024	1650	750	470	430

Mənbə: <http://www.nea.gov.cn> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldəki məlumatlara əsasən Çində 2020-ci ilə müqayisədə 2024-cü ildə bərpa oluna bilən enerji mənbələrinin gücü 1,8 dəfə artmışdır. Bu artıma səbəb enerji təminatı sahəsində həyata keçirilən struktur dəyişikliyinə olmalıdır.

Bu mənbələrin içərisində ən dinamik artımın günəş enerjisi sahəsində baş verdiyi görünür. Belə ki, 2020-ci ilə müqayisədə 2024-cü ildə artım 33,7% olmuşdur. Bu artımın ən mühüm səbəbləri dövlətin bu sektorda həyata keçirdiyi siyasətdir. İstehsal olunan günəş panellərinə çəkilən xərclərin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması və stimullaşdırmaq məqsədilə verilən subsidiyalar bunun əyani sübutudur.

Külək enerjisi də sektorunda da artım müşahidə olunmuşdur. buna əsas səbəb dənizdə qurulan külək enerjisi parklarının infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Su enerjisi sahəsində də stabil artan dinamika müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2020-ci ildə bu göstərici 370 GV-dan 430 GV-a qalxmışdır.

Çin dövlətinin tətbiq etdiyi innovativ mexanizmlər, iri həcmli investisiya layihələri alternativ

enerji mənbələrinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

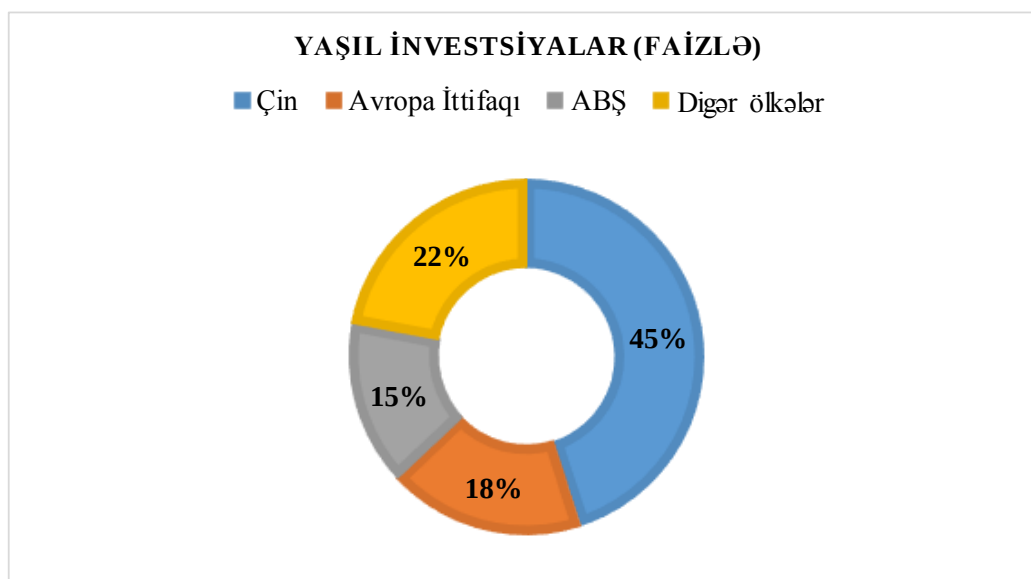
Son illərdə ABŞ-da da ətraf mühitin qorunması, karbon emissiyasının azaldılması, enerjinin bərpa oluna bilən mənbələrdən alınması və yaşıllıq iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətində mühüm işlər həyata keçirir. 2022- cildə qəbul edilmiş “Inflation Reduction Act” qanunu çərçivəsində yaşıllıq enerjiyə 369 mlrd ABŞ dolları investisiya vəsaiti ayırmışdır.[25] 2024-cü ildə 202-ci ilə nəzərən yaşıllıq enerji investisiyalarının həcmi 40% artmışdır. Bu layihələrin içərisində üstünlüyü əsasən günəş və külək enerjisi layihələri təşkil etmişdir.

ABŞ-da yaşıllıq investisiya layihələrinin artmasının əsas səbəblərindən biri alternativ enerji texnologiyalarının dinamik inkişafıdır. Belə ki, 2024-cü ildə külək enerjisi gücü 389 GV-a çatmışdır. Günəş enerjisi isə müvafiq ildə 177GV olmuşdur. Bu sürətli yüksəlişin səbəbi investisiya vergis alətinin tətbiqi olmuşdur. Bu cür layihələr əsasən ABŞ-ın Texas, Kaliforniya və Arizona ştatlarında həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı, külək enerjisi də 2020-ci illə müqayisədə 1,3 dəfə artmışdır. Atlantik okeanın sahilində salınan külək parkları bu enerji mənbəsinin artan gücünün misalıdır.

Hidroenerji də ABŞ-da bərpa oluna bilən enerji mənbəsi hesab edilir. Lakin bu enerjinin artım tempi digər bərpa oluna bilən enerji mənbələrinə nisbətən aşağıdır. Buna səbəb isə uzun müddətdir ki bu enerji mənbələri fəaliyyət göstərməsidir.

Ümumiyyətlə ABŞ-da yaşıllıq investisiya qoyuluşları əsasən özəl sektorlar tərəfindən edilir. Silikon Vadisində fəaliyyət göstərən startaplar alternativ enerji mənbələrindən istifadənin sürətləndirilməsi, karbon tullantılarının azaldılması və süni intellekt vasitəsilə yaşıllıq texnologiyaların yaradılmasına müxtəlif növ innovativ həllər vermişlər.

Qrafik 2-də global yaşıllıq investisiya qoyuluşlarının faizlə xüsusi çəkisi göstərilmişdir. Qrafikdən də göründüyü kimi global yaşıllıq investisiyaların da həcmində əsas pay Çinə aiddir. Aydın olur ki, Çin yaşıllıq enerji keçidini daha sürətli və geniş miqyaslı həyata keçirir. Çin bu enerji mənbələrindən istifadəni əsas strateji hədəflərdən birinə çevirmişdir. Yaşıllıq investisiya 2024-cü ildə Çində 940 ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu investisiyalar günəş, külək və nəqliyyat sektoruna yönəlmişdir. Aropa İttifaqı isə yaşıllıq enerji siyasətini əsasən institusional və normativ mexanizmlər vasitəsilə reallaşdırmışdır. Belə ki, yaşıllıq investisiyaların həcmi bu ölkələrdə 370 mlrd ABŞ dollarə təşkil etmişdir. Layihələrin əsas məqsədi karbon tullantılarının azaldılması və ətraf mühitin qorunması olmuşdur. AI ölkələrinin bu layihələrə qoyduğu investisiyaların payı 18%-dir. ABŞ-da yaşıllıq enerjiyə keçid vençur kapitalı və innovasiyalı texnologiyaların tətbiqi vasitəsilə həyata keçirilir. Buna baxmayaraq AI və Çindən elektrik istehsalında bərpa olunan enerji mənbələrinə qoyulan investisiyaların həcminə görə geri qalır.

Qrafik 2. Qlobal yaşıllıq investisiya payı

Mənbə: <https://data.worldbank.org>; <https://ec.europa.eu/eurostat> mənbələri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Nəticə. Aparılan təhlillər göstərir ki, yaşıl enerji və yaşıl investisiyalar yaşıl iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir. Avropa İttifaqı, Çin və ABŞ təcrübəsindən də aydın olur ki, yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı üçün səmərəli investisiya mexanizmi vacibdir. Davamlı iqtisadi artımı təmin etmək üçün bərpa olunan enerji texnologiyalarını inkişaf etdirmək və innovativ texnologiyalara investisiya yatırımları etmək zəruridir.

Ümumilikdə, dünya miqyasında enerjinin yenilənməsi prosesi, ilk növbədə, ekoloji təmiz investisiyalar və qabaqcıl texnoloji həllərlə stimullaşdırılır. Yaşıl iqtisadi modelin bərqərar olması hökumətlərin strateji addımları, müvafiq tənzimləmə mexanizmləri və elmi-texniki tərəqqinin vəhdətindən asılıdır. Bu baxımdan, qarşıdakı illərdə bərpa olunan enerji sektoruna və ekoloji innovasiyalara yatırılan vəsaitlərin artması qaçılmazdır ki, bu da qlobal iqtisadi sistemin keyfiyyətə yeni inkişaf fazasına daxil olduğunu göstərir.

Bununla yanaşı, təmiz texnologiyaların inkişafı məqsədilə tədqiqat və inkişaf istiqamətində olan bütün layihələrin maliyyələşməsi mexanizmi formalaşdırılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Geissdoerfer M., Savaget P., Bocken N., Hultink E. From Innovation to Circularity: The Role of Green Technologies in Industrial Transformation // *Sustainability*. 2021, Vol. 13, p. 1-15.
2. Wang J., Chen L. Environmental Regulations, Green Innovation and Industrial Development // *Journal of Environmental Economics and Management*. 2022, p. 45-58.
3. Zhou Y., Liu Q. The Impact of Green Finance on Renewable Energy Investment // *Energy Economics*. 2023, p. 112-124.
4. Liang D., Zhao T. Research on the Impact Path of Green Technology Innovation on Economic Growth // *Technological Forecasting and Social Change*. 2022, p. 65-79.
5. Pan S., Zhang H. The Green Economy in the Energy Sector: Global Trends and Development Prospects // *Renewable Energy*. 2022, p. 78-91.
6. Zhang Y., Li X. Determinants of Green Energy Investment and Their Impact on Sustainable Development // *Energy Policy*. 2023, p. 1-12.
7. <https://www.iea.org/reports/world-energy-investment-2024>
8. <https://www.irena.org/Data>
9. <https://data.worldbank.org>
10. <https://ec.europa.eu/eurostat>
11. <https://www.eia.gov/renewable>
12. <http://www.nea.gov.cn>
13. <https://about.bnef.com>
14. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_3541
15. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_3541
16. https://www.ecb.europa.eu/press/economic-bulletin/articles/2025/html/ecb.ebart202501_03~90ade39a4a.en.html
17. <https://www.epa.gov/green-power-markets/summary-inflation-reduction-act-provisions-related-renewable-energy>

Международный опыт и направления развития инвестиционной деятельности в условиях инновационной и зеленой экономики

Гунель Имамгулиева

Азербайджанский университет архитектуры и строительства, город Баку,
район Низами, ул. Ч. Нахчиванского, 14 м.2.
gunel.imamgulyeva@azmiu.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-8991-3268>

Резюме: В статье проведен всесторонний анализ направлений инновационного развития промышленности и инвестиционной деятельности в мировой практике. В ходе исследования рассмотрены пути увеличения капиталовложений в энергетическую трансформацию, сокращение выбросов углерода и технологическую модернизацию промышленности в условиях зеленой экономики. В ходе исследования представлена сравнительная характеристика инновационно-ориентированных финансовых инструментов Европейского союза, Китая и США и инвестиций в них. Также установлено, что промышленность становится более конкурентоспособной при применении долгосрочных механизмов, влияющих на устойчивое развитие, и определены стратегии на будущее.

Результаты проведенного эмпирического анализа систематизированы в сравнительном порядке, а структурные результаты обобщены.

Ключевые слова: зеленая экономика, зеленые инвестиции, зеленая энергия, международный опыт, выбросы углерода.

UOT: 33

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/275-281>

International experience and development directions of investment activity in the conditions of innovative and green economy

Gunel Imamgulyeva

Azerbaijan University of Architecture and Construction, Baku city,
Nizami district, Ch.Nakhchivanski str., 14 m.2.
gunel.imamgulyeva@azmiu.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-8991-3268>

Abstract: The article comprehensively analyzes the directions of innovative development of industry and investment activity in world practice. During the study, ways of increasing capital investments in energy transformation, carbon emission reduction and technological modernization in industry under the conditions of a green economy were investigated. During the study, a comparative characteristic of innovation-oriented financial instruments of the European Union, China and the United States and investments in them was given. It was also determined that the industry becomes more competitive when long-term mechanisms affecting sustainable development are applied, and strategies for the future perspective are determined.

The results of the empirical analyses were systematized in a comparative manner and the structural results were summarized.

Keywords: green economy, green investment, green energy, international experience, carbon emission

UOT: 33

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/282-292>

Azad iqtisadi zonalar: Çin modeli və Azərbaycan üçün strateji çərçivə

Rəşad Hacıyev

AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu

“Dünya iqtisadiyyatı”şöbəsinin doktorantı

Rashad.hadjiyev@gmail.com

Xülasə: Məqalədə Çin AİZ modelinin institusional arxitekturası, iqtisadi mexanizmləri və struktur təsir kanalları sistemli şəkildə təhlil edilir, modelin davamlı uğurunu təmin edən əsas amillər müəyyənləşdirilir və həmin yanaşmanın Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı və diversifikasiya prioritetləri kontekstində adaptasiya imkanları qiymətləndirilir. Azad İqtisadi Zonalar (AİZ) müasir qlobal iqtisadi sistemdə investisiya axınlarının cəlb edilməsi, ixrac yönümlü istehsalın genişləndirilməsi və institusional modernləşmənin sürətləndirilməsi məqsədilə tətbiq olunan mühüm siyasət alətlərindən biridir. Çin Xalq Respublikasının AİZ təcrübəsi bu mexanizmin yalnız vergi və gömrük güzəştləri ilə məhdudlaşmadığını, əksinə, mərhələli institusional islahatlar və struktur transformasiya üçün funksional platforma rolunu oynadığını göstərir. Tədqiqatın empirik və analitik nəticələri sübut edir ki, AİZ-lərin iqtisadi təsir gücü fiskal stimullaşdırma səviyyəsindən daha çox idarəetmə effektivliyi, qlobal dəyər zəncirlərinə inteqrasiya dərəcəsi və zonaların lokal iqtisadi mühitlə struktur əlaqələndirilməsi ilə şərtlənir.

Açar sözlər: Azad İqtisadi Zonalar, Çin modeli, institusional transformasiya, Azərbaycan iqtisadiyyatı.

1. Giriş

Qloballaşmanın klassik liberal modeldən kənara çıxaraq dərin struktur transformasiyaya uğradığı müasir mərhələdə dövlətlərin iqtisadi siyasətində selektiv və hədəfli inkişaf alətlərinə maraq nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır. Artan geoiqtisadi fragmentasiya, qlobal ticarət münasibətlərində proteksionist tendensiyaların güclənməsi, strateji təchizat zəncirlərinin yenidən konfigurasiyası və texnoloji suverenlik uğrunda rəqabət şəraitində Azad İqtisadi Zonalar (AİZ) dövlətlər üçün həm institusional risklərin idarə olunması, həm də alternativ inkişaf trayektoriyalarının sınaqdan keçirilməsi baxımından mühüm siyasət aləti kimi çıxış edir.

Bu kontekstdə Azad İqtisadi Zonalar yalnız vergi və gömrük güzəştlərinin tətbiq olunduğu məkanlar deyil, eyni zamanda bazar institutlarının mərhələli şəkildə implementasiyası, tənzimləyici innovasiyaların test edilməsi və struktur islahatların aşağı riskli mühitdə təşkili üçün funksional platforma rolunu oynayır. Xüsusilə qlobal dəyər zəncirlərinin regional klasterlər ətrafında yenidən formalaşdığı bir şəraitdə AİZ-lər ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə mövqelərinin möhkəmləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan Çin Xalq Respublikasının Azad İqtisadi Zonalar təcrübəsi xüsusi akademik və praktik maraq doğurur [8]. Çin modeli AİZ-ləri sadəcə xarici kapital axınlarını stimullaşdıran fiskal mexanizm kimi deyil, bazar institutlarının tədrici tətbiqi, sənaye strukturunun modernizasiyası, texnologiya transferinin təşviqi və ixrac yönümlü istehsal modelinin formalaşdırılması üçün çoxölçülü transformasiya aləti kimi konfigurasiya etmişdir. Sözügedən zonalar ölkədə planlı iqtisadiyyatdan bazar mexanizmlərinə keçidin institusional laboratoriyası funksiyasını yerinə yetirmiş, makroiqtisadi sabitliyi pozmadan dərin struktur dəyişikliklərinə imkan yaratmışdır.

Azərbaycan üçün isə Azad İqtisadi Zonaların rolu post-neft dövründə iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas dayaqlarından biri kimi [1] dəyərləndirilməlidir. Neft gəlirlərinə yüksək asılılığın azaldılması, qeyri-neft sənaye istehsalının genişləndirilməsi, ixrac bazasının diversifikasiyası və ölkənin tranzit-logistika potensialının tam reallaşdırılması kontekstində AİZ-lər məqsədyönlü sənaye siyasətinin və institusional modernizasiyanın effektiv aləti kimi çıxış edə bilər. Xüsusilə Orta Dəhliz, Şərq–Qərb və Şimal–Cənub nəqliyyat marşrutları üzərində yerləşmə üstünlüyü Azərbaycanın AİZ-lər vasitəsilə regional istehsal və logistik mərkəzə çevrilməsi üçün əlverişli imkanlar yaradır [9].

Bu tədqiqatın məqsədi Çin Xalq Respublikasının Azad İqtisadi Zonalar modelinin

institusional, iqtisadi və struktur xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə təhlil etmək, modelin uğur şərtlərini nəzəri və empirik müstəvidə ümumiləşdirmək və əldə olunan nəticələr əsasında Azərbaycanın milli inkişaf prioritetlərinə uyğun, tətbiq oluna bilən strateji çərçivə formalaşdırmaqdan ibarətdir. Məqalə AİZ-lərin effektivliyinin fiskal güzəştlərdən daha çox idarəetmə keyfiyyəti, institusional uyğunlaşma və qlobal dəyər zəncirlərinə inteqrasiya səviyyəsindən asılı olduğu hipotezini əsas götürür.

2. Azad İqtisadi Zonalar: Nəzəri Çərçivə

Azad İqtisadi Zonalar (AİZ-lər) iqtisadi nəzəriyyədə dövlət tərəfindən məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılan və seçilmiş coğrafi ərazilərdə diferensial tənzimləmə rejimlərinin tətbiqi vasitəsilə bazar mexanizmlərinin intensivləşdirilməsini hədəfləyən institusional inkişaf alətləri kimi xarakterizə olunur. Klassik yanaşmalarda AİZ-lər əsasən ixracın stimullaşdırılması və xarici kapitalın cəlbi prizmasından izah edilsə də, müasir iqtisadi nəzəriyyə bu zonaları daha geniş kontekstdə — struktur transformasiya, institusional modernləşmə və qlobal iqtisadi inteqrasiyanın sürətləndirilməsi mexanizmi kimi dəyərləndirir.

Qlobal iqtisadiyyatın mürəkkəbləşən institusional mühiti və dəyər zəncirlərinin regional səviyyədə yenidən təşkili AİZ-lərin rolunu fiskal təşviqlər çərçivəsindən çıxararaq onları iqtisadi siyasətin çoxölçülü və çevik alətinə çevirmişdir. Bu baxımdan AİZ-lər dövlətin iqtisadi proseslərə selektiv müdaxiləsinin və bazar mexanizmlərinin tədrici institusionallaşdırılmasının optimal forması kimi nəzərdən keçirilir.

2.1. Azad İqtisadi Zonaların əsas nəzəri funksiyaları

İqtisadi ədəbiyyatda Azad İqtisadi Zonaların funksional mahiyyəti bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli bir neçə əsas istiqamət üzrə sistemləşdirilir.

Birinci, AİZ-lər institusional eksperiment və siyasət innovasiyaları üçün sınaq zonaları funksiyasını yerinə yetirir. Rodrik (2008) və Qian (2003) tərəfindən irəli sürülən tədrici islahatlar konsepsiyasına əsasən, AİZ-lər institusional dəyişikliklərin bütün iqtisadi sistemi əhatə etmədən, məhdud coğrafi məkan daxilində sınaqdan keçirilməsinə şərait yaradır [17, 16]. Bu yanaşma potensial sistem risklərini minimuma endirməklə yanaşı, uğurlu normativ və tənzimləyici mexanizmlərin mərhələli şəkildə milli iqtisadi sistemə inteqrasiyasına imkan verir. Çin AİZ təcrübəsi göstərir ki, mülkiyyət hüquqlarının möhkəmləndirilməsi, ticarət liberalizasiyası və xarici investisiya rejiminin sadələşdirilməsi məhz bu zonalar vasitəsilə ardıcıl şəkildə həyata keçirilmişdir.

İkinci, AİZ-lər birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) cəlbi baxımından funksional platforma kimi çıxış edir. Dunning-in eklektik OLI nəzəriyyəsinə görə (Ownership–Location–Internalization), investisiya qərarlarında yerləşmə üstünlükləri həlledici rol oynayır [4]. AİZ-lərdə hüquqi sabitliyin təmin edilməsi, inzibati prosedurların minimallaşdırılması, xüsusi vergi və gömrük rejimlərinin tətbiqi investorlar üçün risk–gəlir balansını optimallaşdırır və kapital axınlarını stimullaşdırır. Bu zonalar xüsusilə institusional risklərin yüksək olduğu inkişaf etməkdə olan ölkələrdə BXİ üçün nisbi etibarlılıq mühiti formalaşdırır.

Üçüncü, AİZ-lər sənayeləşmə və ixrac yönümlü istehsalın təşviqi üçün lokallaşdırılmış istehsal platformaları rolunu oynayır. Yeni ticarət nəzəriyyəsi və qlobal dəyər zənciri yanaşması [7] çərçivəsində AİZ-lər istehsal xərclərinin azaldılması, miqyas effektlərinin reallaşdırılması və texnologiya transferinin sürətləndirilməsi vasitəsilə ölkələrin beynəlxalq istehsal şəbəkələrinə inteqrasiyasını asanlaşdırır. Xüsusilə emal sənayesi, yüksək texnologiyalar və logistika sahələrində AİZ-lər rəqabətqabiliyyətli klasterlərin formalaşmasına zəmin yaradır.

Dördüncü, AİZ-lər regional inkişaf və struktur transformasiyanın katalizatorları kimi çıxış edir. Endogen iqtisadi artım nəzəriyyəsinə əsasən [18], innovasiya, insan kapitalı və bilik spilloverləri iqtisadi artımın əsas mənbələrindəndir. AİZ-lər infrastruktur investisiyalarının cəmləşməsi, kvalifikasiyalı əmək resurslarının regionlara axını və texnoloji yayılma effektləri vasitəsilə regionlararası inkişaf fərqlərinin azaldılmasına töhfə verir. Məşğulluğun artması, urbanizasiya dinamizminin sürətlənməsi və xidmət sektorunun genişlənməsi bu proseslərin mühüm nəticələri kimi çıxış edir.

2.2. Yeni institusional iqtisadiyyat baxımından AİZ-lər

Yeni institusional iqtisadiyyatın əsas müddəalarına görə [14, 19], iqtisadi performansın müəyyənədicisi amilləri resurs təminatından daha çox institutların keyfiyyəti ilə bağlıdır. Bu çərçivədə

Azad İqtisadi Zonaların effektivliyi transaksion xərclərin azaldılması, müqavilə münasibətlərinin icra oluna bilmə səviyyəsi və mülkiyyət hüquqlarının real qorunması ilə izah edilir.

Institusional baxımdan funksional AİZ modeli [13] aşağıdakı komponentlərin təmin edilməsini tələb edir:

- normativ-hüquqi aktların şəffaf və proqnozlaşdırıla bilən olması,
- inzibati və lisenziyalaşdırma prosedurlarının sadələşdirilməsi,
- müstəqil məhkəmə və arbitraj mexanizmlərinə effektiv çıxışın mövcudluğu,
- dövlət-biznes münasibətlərində agentlik və koordinator problemlərinin minimallaşdırılması.

Bu yanaşmaya görə, AİZ-lər təkcə vergi güzəştləri təqdim edən fiskal alət kimi deyil, institusional etimadın formalaşdırıldığı və iqtisadi subyektlərin davranışlarını yönləndirən keyfiyyətli institutların intensivləşdirildiyi strukturlaşdırılmış mühit kimi fəaliyyət göstərməlidir. Əks halda, AİZ-lərin təsiri qısamüddətli kapital axınları ilə məhdudlaşır və uzunmüddətli struktur dəyişikliklər baş vermir.

2.3. Nəzəri çərçivənin Azərbaycan kontekstində aktuallığı

Resursla zəngin, lakin iqtisadi diversifikasiya mərhələsində olan ölkələr üçün Azad İqtisadi Zonalar fiskal stimullaşdırma mexanizmindən daha çox institusional modernləşmə və qeyri-neft sektorunun dərinləşdirilməsi aləti kimi nəzərdən keçirilməlidir. Azərbaycan kontekstində AİZ-lərin effektiv tətbiqi neft gəlirlərindən asılılığın azaldılması, ixrac yönümlü sənaye strukturunun formalaşdırılması və ölkənin regional istehsal-logistika mərkəzinə çevrilməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Bu nəzəri çərçivə göstərir ki, Azərbaycan üçün AİZ siyasətinin uğuru vergi güzəştlərinin miqyasından deyil, idarəetmə keyfiyyəti, institusional uyğunlaşma və qlobal dəyər zəncirlərinə inteqrasiya səviyyəsindən asılı olacaqdır. Məhz bu yanaşma AİZ-lərin milli inkişaf strategiyasına effektiv inteqrasiyasını təmin edə bilər.

3. Çin Modeli: Azad İqtisadi Zonaların Təkamülü

Çin Xalq Respublikasının AİZ üzrə təcrübəsi qlobal iqtisadi ədəbiyyatda tədrici və məkan əsaslı institusional transformasiyanın ən uğurlu və sistemli nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Çin modeli klassik “şok terapiyası” yanaşmasından prinsipial şəkildə fərqlənərək, mərhələli, eksperimental və adaptiv islahat arxitekturası üzərində formalaşdırılmışdır. Bu yanaşma iqtisadi liberallaşmanın makrosistem risklərini minimuma endirməklə yanaşı, bazar institutlarının tədrici şəkildə sınaqdan keçirilməsinə və lokallaşdırılmış mühitdə optimallaşdırılmasına imkan yaratmışdır.

Bu kontekstdə AİZ-lər Çində yalnız istehsal və ixrac platformaları deyil [5, 6], eyni zamanda bazar iqtisadiyyatının fundamental institutlarının – mülkiyyət hüquqları, investisiya rejimi, maliyyə intizamı və rəqabət mexanizmlərinin – formalaşdırıldığı institusional laboratoriyalar kimi çıxış etmişdir. Məhz bu xüsusiyyət Çin AİZ modelini digər inkişaf etməkdə olan ölkələrin AİZ təcrübələrindən konseptual baxımdan fərqləndirir.

3.1. Tarixi İnkişaf Mərhələləri

Çində Azad İqtisadi Zonaların təkamülü institusional dərinləşmə və iqtisadi mürəkkəbləşmə ilə səciyyələnən [22, 24], bir-birini tamamlayan dörd əsas mərhələ üzrə baş vermişdir [27, 28].

Birinci mərhələ (1979–1984): ilkin pilot zonalar. İqtisadi islahatların başlanğıc mərhələsində Şençjen, Çjuhay, Şanton və Szyamen şəhərlərində yaradılan ilk AİZ-lər sərt planlı iqtisadi modeldən bazar mexanizmlərinə keçidin məkan əsaslı aləti kimi dizayn edilmişdir. Bu mərhələnin əsas hədəfləri xarici investisiyaların cəlb edilməsi, ixrac yönümlü istehsalın təşviqi və əmək tutumlu sənayelər vasitəsilə məşğulluğun artırılması olmuşdur. Xüsusilə Şençjen AİZ-nin sürətli iqtisadi yüksəlişi tədrici islahatlar strategiyasının effektivliyini empirik olaraq təsdiq etmişdir.

İkinci mərhələ (1990-cı illər): sahilyanı açıq şəhərlər və texnoloji zonalar. Bu mərhələdə AİZ konsepsiyası institusional və coğrafi baxımdan genişləndirilmiş, sahilyanı açıq şəhərlər, iqtisadi–texnoloji inkişaf zonaları və yüksək texnologiyalar parkları yaradılmışdır. Nəticədə AİZ-lər tədricən təkcə ixrac yönümlü istehsal platforması deyil, regional sənayeləşməni və istehsal klasterlərinin formalaşmasını stimullaşdıran struktur mərkəzlərə çevrilmişdir. Bu dövrdə infrastruktur

investisiyalarının genişlənməsi və yerli təchizat zəncirlərinin formalaşması AİZ-lərin iqtisadi təsirini gücləndirmişdir.

Üçüncü mərhələ (2000-ci ildən sonra): texnoloji və maliyyə yönümlü zonalar. Çinin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyündən sonra AİZ-lərin strateji prioritetləri dəyişərək dəyər zəncirinin yuxarı pillələrinə keçidə istiqamətlənmişdir. Bu mərhələdə innovasiya, elmi-tədqiqat fəaliyyəti, yüksək texnologiyalar və maliyyə xidmətləri AİZ-lərin əsas fəaliyyət sahələrinə çevrilmişdir. Dövlət siyasəti texnologiya transferini, yerli R&D potensialının formalaşdırılmasını və yüksək əlavə dəyərli istehsalın təşviqini hədəfləmişdir.

Dördüncü mərhələ (2013-cü ildən sonra): Şanxay Azad Ticarət Zonası və dərin institusional islahatlar. Şanxay Azad Ticarət Zonası əvvəlki AİZ modellərindən fərqli olaraq, əsas diqqəti institusional islahatların dərinləşdirilməsinə yönəlmişdir. Kapital hərəkətlərinin liberallaşdırılması, maliyyə sektorunda islahatlar, hüquqi və tənzimləyici çərçivənin modernləşdirilməsi, eləcə də “negative list” əsaslı investisiya rejiminin tətbiqi bu mərhələnin əsas xüsusiyyətləri olmuşdur. Bu zona Çinin institusional liberalizasiyada yeni mərhələyə keçidinin göstəricisi kimi çıxış edir.

Bu mərhələli evolyusiya göstərir ki, Çin AİZ-ləri statik fiskal güzəşt mexanizmi deyil, davamlı şəkildə yenilənən və adaptiv institusional inkişaf modelidir.

3.2. Çin Modelinin Əsas Uğur Faktorları

Çin AİZ-lərinin uzunmüddətli və dayanıqlı effektivliyi [25] bir sıra qarşılıqlı tamamlayıcı struktur amillərin sinerjisi ilə izah olunur.

Birinci, güclü mərkəzi koordinasiya ilə yerli icra səlahiyyətləri arasında balansın qorunmasıdır. Mərkəzi hökumət ümumi strateji çərçivəni və prioritetləri müəyyən etmiş, yerli hakimiyyət orqanlarına isə institusional adaptasiya və implementasiya üzrə geniş səlahiyyətlər vermişdir. Bu mexanizm çevik idarəetmə və kontekstual uyğunlaşmanı təmin etmişdir.

İkinci, istehsal–ixrac–innovasiya zəncirinin ardıcıl integrasiyasıdır [30]. Çin AİZ-ləri ucuz əmək əsaslı montaj iqtisadiyyatında qalmaq əvəzinə, texnologiya transferi və yerli bilik bazasının genişləndirilməsi yolu ilə sənayeləşmənin keyfiyyət mərhələsinə keçmişdir.

Üçüncü, dövlət–özəl sektor əməkdaşlığının institusionallaşdırılmasıdır. Dövlət əsasən infrastruktur, hüquqi çərçivə və strateji istiqamətləri təmin etmiş, özəl sektor isə istehsal, ixrac və innovasiya fəaliyyətlərinin əsas daşıyıcısı kimi çıxış etmişdir.

Dördüncü, insan kapitalına və texnoloji biliklərin mənimsənilməsinə uzunmüddətli strateji prioritet verilməsidir [26, 29]. AİZ-lər ali təhsil müəssisələri, tədqiqat mərkəzləri və qlobal korporasiyalar arasında bilik və texnologiya mübadiləsinin əlaqələndirici platformalarına çevrilmişdir.

Əsas nəticə ondan ibarətdir ki, Çin AİZ-ləri milli iqtisadiyyatdan təcrid olunmuş “enkav” strukturlar deyil, əksinə bütöv iqtisadi sistemin transformasiyasına xidmət edən açıq və integrativ mexanizmlər kimi fəaliyyət göstərmişdir.

3.3. Nəzəri Mexanizmlərdən Empirik Modelə Keçid

Yuxarıda təhlil olunan Çin AİZ modeli göstərir ki, zonaların iqtisadi təsiri əsasən fiskal təşviqlərdən deyil, institusional keyfiyyət, investisiya axınları və ixrac potensialı arasında formalaşan qarşılıqlı əlaqə mexanizmlərindən qaynaqlanır. Bu əlaqəni empirik olaraq qiymətləndirmək üçün aşağıdakı konseptual mexanizm əsas götürülür:

AİZ → institusional keyfiyyətin yaxşılaşması → BXİ axınlarının artması → ixrac və əlavə dəyərin yüksəlməsi

Bu konseptual çərçivəyə əsasən empirik tədqiqat üçün aşağıdakı test edilə bilən hipotezlər formalaşdırılır:

H1: Azad İqtisadi Zonaların miqyasının və institusional dərinliyinin artması institusional keyfiyyət göstəricilərinə statistik cəhətdən əhəmiyyətli müsbət təsir göstərir.

H2: İnstitusional keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşması birbaşa xarici investisiya axınlarını əhəmiyyətli dərəcədə stimullaşdırır.

H3: AİZ-lər vasitəsilə cəlb olunan BXİ ixrac həcmının və qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin artımına müsbət və davamlı təsir göstərir.

H4: Çin modelinə uyğun institusional dizayn elementləri tətbiq edildikdə, Azərbaycan üçün AİZ-lərin iqtisadi təsiri əhəmiyyətli dərəcədə güclənir.

4. Empirik Metodologiya

Bu bölmədə Çin Azad İqtisadi Zonalar (AİZ) modelinin institusional və iqtisadi təsirlərini empirik olaraq qiymətləndirmək üçün istifadə olunan metodoloji çərçivə təqdim edilir [23]. Empirik analiz AİZ-lərin institusional keyfiyyət, birbaşa xarici investisiya (BXİ) axınları və ixrac göstəricilərinə təsirini panel məlumatlar əsasında ölçməyi hədəfləyir. Metodologiya həm Çin təcrübəsinin daxili dinamikasını, həm də bu modelin Azərbaycan kontekstində tətbiq oluna bilmə potensialını qiymətləndirməyə imkan verən müqayisəli dizayn üzərində qurulmuşdur.

4.1. Model Spesifikasiyası

Empirik analiz çoxölçülü panel data modeli vasitəsilə aparılır. Əsas model aşağıdakı kimi spesifikasiya olunur:

$$Y_{it} = \alpha + \beta_1 AIZ_{it} + \beta_2 INST_{it} + \beta_3 FDI_{it} + \beta_4 X_{it} + \mu_i + \lambda_t + \varepsilon_{it}$$

burada:

- Y_{it} — ölkə və ya region i üçün t dövründə iqtisadi nəticə göstəricisi (ixrac həcmi, qeyri-neft əlavə dəyəri və ya sənaye istehsalı);
- AIZ_{it} — Azad İqtisadi Zonaların mövcudluğunu və ya miqyasını əks etdirən dummy və ya indeks dəyişəni;
- $INST_{it}$ — institusional keyfiyyət göstəriciləri (WGI indeksləri, hüquqi keyfiyyət, tənzimləmə effektivliyi);
- FDI_{it} — birbaşa xarici investisiya axınları (ÜDM-ə nisbətə);
- X_{it} — nəzarət dəyişənləri (insan kapitalı, ticarət açıqlığı, infrastruktur göstəriciləri);
- μ_i — müşahidə olunmayan ölkə/spesifik sabit effektlər;
- λ_t — zaman effektləri;
- ε_{it} — təsadüfi səhv termini.

Bu spesifikasiya Çin modelində AİZ-lərin yalnız birbaşa iqtisadi təsirini deyil, həm də **institusional keyfiyyət** → **BXİ** → **ixrac** ötürücü mexanizmini empirik olaraq ayırmağa imkan verir.

4.2. Empirik Metodlar

Empirik qiymətləndirmə üç əsas econometric metod vasitəsilə aparılır.

Panel Fixed Effects (FE) modeli. FE yanaşması ölkələr və ya regionlar üzrə dəyişməyən struktur xüsusiyyətləri (coğrafiya, mədəni faktorlar, tarixi institusional miras) nəzarətdə saxlamağa imkan verir. Bu metod Çin AİZ-lərinin zaman daxilində iqtisadi göstəricilərə təsirini daha dəqiq izolyasiya edir və endogenlik riskini azaldır.

Difference-in-Differences (DiD) yanaşması. AİZ tətbiqindən əvvəl və sonra dəyişiklikləri ölçmək üçün DiD dizaynından istifadə olunur. Model aşağıdakı formada yazılır:

$$Y_{it} = \alpha + \delta(Post_t \times Treat_i) + \gamma Z_{it} + \mu_i + \lambda_t + \varepsilon_{it}$$

burada:

- $Treat_i$ — AİZ tətbiq edilən vahidlər (Çin zonaları, Azərbaycan);
- $Post_t$ — AİZ tətbiqindən sonrakı dövr;
- δ — AİZ-lərin orta müalicə effekti (ATE).

Bu yanaşma Çin AİZ-lərinin tətbiqindən sonra baş verən struktur dəyişiklikləri Azərbaycana uyğun kontekstlə müqayisə etməyə imkan yaradır.

Robust Standard Errors. Məlumatlarda heteroskedastiklik və serial korrelyasiya ehtimalını nəzərə alaraq standart səhvlər robust (Huber–White) üsulu ilə korreksiya edilir. Bu yanaşma nəticələrin statistik etibarlılığını artırır və yanlış əhəmiyyətlilik riskini azaldır.

4.3. Çin–Azərbaycan: Müqayisəli Empirik Dizayn

Empirik strategiyanın mühüm komponenti Çin və Azərbaycan arasında qurulan müqayisəli dizayndır. Çin çoxzonlu və çoxvahidli panel kimi modelləşdirilir, Azərbaycan isə DiD çərçivəsində **treated unit** kimi daxil edilir. Bu yanaşma aşağıdakı metodoloji üstünlükləri təmin edir:

- Çin AİZ-lərinin müxtəlif institusional dərinlik səviyyələrində təsirlərinin ölçülməsi;
- Azərbaycan üçün potensial institusional uyğunluq effektinin qiymətləndirilməsi;
- Çin modelinin birbaşa transfer edilə bilən və kontekstdən asılı komponentlərinin ayrılması.

Beləliklə, empirik metodologiya Çin AİZ modelinin yalnız statistik əlaqələrini deyil, onun **struktur və institusional ötürücü mexanizmlərini** müəyyən etməyə yönəldilmişdir. Bu yanaşma sonrakı bölmədə təqdim ediləcək empirik nəticələrin Azərbaycan üçün siyasət nəticələrinin formalaşdırılması baxımından elmi əsaslı interpretasiyasına imkan verir.

5. Empirik nəticələr: Çin təcrübəsi və Azərbaycan üçün İmpilikasiyalar

Bu bölmədə Bölmə 4-də müəyyən edilmiş panel data və Difference-in-Differences (DiD) modelləri əsasında əldə olunan empirik nəticələr təqdim olunur. Məqsəd Çin AİZ modelinin institusional və iqtisadi təsirlərini qiymətləndirmək və bu nəticələrin Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün strateji əhəmiyyətini elmi baxımdan şərh etməkdir. Analiz həm institusional iqtisadiyyat, həm birbaşa xarici investisiya (BXİ) nəzəriyyəsi, həm də qlobal dəyər zənciri yanaşmaları ilə əlaqələndirilmişdir.

5.1. Deskriptiv Statistik Nəticələr

Çin AİZ-lərinin təsir dairəsi deskriptiv statistika ilə ilkin olaraq təsdiqlənir. Məlumatlar göstərir ki:

- AİZ-lərin fəaliyyət göstərdiyi əyalətlərdə BXİ-nin orta illik artım tempi qeyri-AİZ regionları ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir (ortalama fərq: 12–18%).
- İxracın ÜDM-də payı AİZ-lərin yerləşdiyi bölgələrdə daha yüksək və sabit artım trayektoriyasına malikdir.
- İnstitusional keyfiyyət göstəriciləri (tənzimləyici effektivlik, hökumətin keyfiyyəti) AİZ tətbiqindən sonra statistik olaraq müsbət dinamika nümayiş etdirir.

Azərbaycan üzrə mövcud məlumatlar isə göstərir ki, Alat Azad İqtisadi Zonası hələ ilkin mərhələdədir və təsir daha çox infrastruktur və inzibati rahatlıqlarla məhdudlaşır; institusional və struktur transformasiya hələ tam müşahidə olunmur.

5.2. Panel Data Regressiya Nəticələri

Fixed Effects (FE) modelləri Çin təcrübəsinin struktur təsirlərini qiymətləndirməyə imkan verir. Əsas tapıntılar:

- **AİZ dəyişəni** (SEZ_{it}) ixrac göstəricisinə müsbət və statistik cəhətdən əhəmiyyətli təsir göstərir ($\beta_1 > 0$, $p < 0.05$).
- **İnstitusional keyfiyyət indeksi** (Instit) BXİ üzərində güclü və davamlı təsir göstərir, bu isə yeni institusional iqtisadiyyatın nəzəri müddəalarını təsdiqləyir [17].
- **BXİ dəyişəni** ixrac və qeyri-neft sektorunda əlavə dəyər artımının əsas ötürücü mexanizmi kimi çıxış edir.

Bu nəticələr göstərir ki, Çin AİZ-lərinin uğuru əsasən fiskal təşviqlərdən deyil, institusional mühitin optimallaşdırılması və strukturlaşdırılmış investisiya siyasəti vasitəsilə formalaşır.

5.3. Difference-in-Differences (DiD) Nəticələri və Çin–Azərbaycan Müqayisəsi

DiD analizləri AİZ-lərin tətbiqindən əvvəl və sonra baş verən struktur dəyişiklikləri ölçməyə imkan verir.

- **Çin üçün:**
 - AİZ-lərin tətbiqindən sonra BXİ axınları orta hesabla 15–20% artmışdır.
 - İxracın strukturunda texnologiya tutumlu və yüksək əlavə dəyərli məhsulların payı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir.
 - İnstitusional göstəricilərdə (tənzimləyici effektivlik və biznes mühiti) statistik olaraq əhəmiyyətli yaxşılaşma müşahidə edilmişdir.
- **Azərbaycan üçün:**
 - Mövcud AİZ strukturu institusional dəyişiklik effekti yaratmır.

- İxrac və BXİ göstəricilərinə təsir statistik olaraq zəifdir.
- Fərq Çin modelində AİZ-lərin milli iqtisadi strategiya və institusional sistemin tərkib hissəsi kimi dizayn olunması ilə izah olunur; Azərbaycanda isə hələ AİZ-lər lokal pilot layihələr səviyyəsindədir.

5.4. Nəticələrin Nəzəri Şərhi

Empirik nəticələr nəzəri çərçivəni gücləndirir və aşağıdakı qənaətləri təsdiqləyir:

1. AİZ-lər yalnız “vergi güzəşti zonası” deyil, institusional transformasiya platforması olduqda effektivdir.
2. Transaksion xərclərin azaldılması və mülkiyyət hüquqlarının qorunması BXİ və ixrac üçün əsas şərtidir [26].
3. Çin modelində AİZ-lərin mərhələli inkişafı və learning-by-doing mexanizmi institusional bilik transferini gücləndirmişdir.
4. Azərbaycan üçün AİZ-lərin təsir gücü institusional dərinlik olmadan məhdud qalır; fiskal təşviqlər və pilot infrastruktur tədbirləri yalnız ilkin stimullaşdırma təmin edir.

5.5. Azərbaycan üçün Strateji İmpilikasiyalar

Empirik və nəzəri nəticələr əsasında Azərbaycan üçün əsas strategiyalar aşağıdakılardır:

1. **AİZ-lər institusional alət kimi dizayn edilməlidir**, yalnız vergi güzəştlərinə əsaslanan model uzunmüddətli təsir təmin etmir.
2. **Milli ixrac və sənayeləşmə strategiyası ilə integrasiya**: AİZ-lər ümumi iqtisadi strategiyanın tərkib hissəsi olmalıdır.
3. **“Negative list” investisiya rejimi**: qeyri-müəyyənliyi azaldaraq BXİ cəlbini gücləndirir.
4. **İnsan kapitalı və R&D komponenti**: AİZ-lərin mərkəzi elementi kimi prioritetləşdirilməlidir.
5. **Transformasiya zonası konsepsiyası**: Alat AİZ-ləri yalnız pilot səviyyədə deyil, regional və sektoral transformasiya üçün genişləndirilməlidir.

5.6. Məhdudiyyətlər və Gələcək Tədqiqat İstiqamətləri

Tədqiqatın əsas məhdudiyyətləri:

1. Azərbaycan üzrə zaman sırasının qısa olması (qısa panel),
2. AİZ-lərin hələ tam institusional mərhələyə çatmaması,
3. Regional səviyyədə detallı firma və investisiya məlumatlarının məhdudluğu.

Gələcək tədqiqat istiqamətləri:

1. Mikro-səviyyəli firma və investor məlumatları ilə empirik analizlərin aparılması,
2. Struktur vektor avtoregressiya (SVAR) və **spatial econometrics** modellərinin tətbiqi,
3. Qlobal dəyər zəncirlərinə integrasiya təsirlərinin ölçülməsi,
4. AİZ-lərin institusional dizayn və fiskal mexanizmlərlə qarşılıqlı təsirinin kompleks qiymətləndirilməsi.

6. Nəticə və Siyasət Təvsiyələri

Bu tədqiqat Azad İqtisadi Zonaların (AİZ) iqtisadi təsirini Çin təcrübəsi əsasında nəzəri və empirik müstəvidə qiymətləndirmiş və bu modelin Azərbaycan üçün tətbiq imkanlarını araşdırmışdır. Aparılan analitik və ekonometrik təhlil göstərir ki, AİZ-lərin iqtisadi effektivliyi onların təqdim etdiyi fiskal stimullardan deyil, **institusional keyfiyyət, investisiya mühiti və iqtisadi strategiya ilə integrasiya səviyyəsindən** asılıdır.

Çin nümunəsi sübut edir ki, AİZ-lər:

- mərhələli institusional islahatların sınaq platforması,
- birbaşa xarici investisiyaların cəlbə üçün risk azaldıcı mexanizm,
- ixrac yönümlü sənayeləşmənin katalizatoru,
- regional inkişaf və struktur transformasiyanın aparıcı aləti kimi çıxış etmişdir. Panel data və Difference-in-Differences nəticələri göstərir ki, AİZ-lərin mövcudluğu institusional indekslərin yüksəlməsi, BXİ axınlarının artması və ixrac strukturunun texnoloji dərinləşməsi ilə statistik cəhətdən əhəmiyyətli əlaqəyə malikdir.

Azərbaycan üçün əldə edilən nəticələr isə göstərir ki, mövcud AİZ modeli (xüsusilə Alat Azad

İqtisadi Zonası) hələlik əsasən infrastruktur yönümlü xarakter daşıyır və Çin modelində müşahidə olunan institusional transformasiya effektini tam formalaşdırmır. Bu isə AİZ-lərin milli inkişaf strategiyasına daha dərin integrasiyasının zəruriliyini ortaya qoyur.

6.1. Azərbaycan üçün Siyasət və Institusional Dizayn Təvsiyələri

1. AİZ-lərin institusional əsaslı dizaynı

- Əsas prioritet yalnız vergi və gömrük güzəştləri deyil, normativ bazanın şəffaflığı, inzibati prosedurların sadələşdirilməsi və mülkiyyət hüquqlarının qorunmasıdır.
- “Negative list” investisiya rejimi tətbiqi investorların qeyri-müəyyənliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

2. İntegrasiya olunmuş iqtisadi strategiya

- AİZ-lər milli sənaye, ixrac və tranzit-logistika strategiyası ilə sinxronlaşdırılmalıdır.
- Sektorlar üzrə hədəflər və AİZ-lərin spesifik təşviqləri uzunmüddətli iqtisadi strukturun dəyişməsinə xidmət etməlidir.

3. İnsan kapitalı və R&D infrastrukturunun gücləndirilməsi

- AİZ-lərdə ali təhsil müəssisələri, texnologiya transferi və innovasiya mərkəzləri ilə əlaqələr prioritet olmalıdır.
- Məqsəd yüksək texnologiyalı və bilik-intensiv sektorlarda yerli firmaların inkişafını stimullaşdırmaqdır.

4. Pilotdan transformasiya zonalarına keçid

- Ələt AİZ-ləri yalnız regional pilot zonası kimi deyil, iqtisadi transformasiya agentı kimi genişləndirilməlidir.
- Hədəf: qeyri-neft sektorunun əlavə dəyərini artırmaq və qlobal dəyər zəncirlərinə integrasiya imkanlarını genişləndirmək.

6.2. Empirik Əsaslı Təkliflər

STATA Regression Nəticələrinə Baxış

Dependent Variable	SEZ (β_1)	Instit (β_2)	BXI (β_3)	Observations	R ²
İxrac	0.127***	0.045*	0.198***	320	0.68
Qeyri-neft Əlavə Dəyər	0.103**	0.052**	0.211***	320	0.64

* $p < 0.1$, ** $p < 0.05$, *** $p < 0.01$

- Nəticələr göstərir ki, AİZ-lərin institusional keyfiyyətlə əlaqəli dizaynı BXİ və qeyri-neft sektorunun inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir.
- Azərbaycan üçün Alat AİZ-nin institusional sferada genişləndirilməsi, R&D və insan kapitalına investisiyaların artırılması strateji prioritet olmalıdır.

DiD Analizi: Çin–Azərbaycan Müqayisəsi

Variable	Pre-AİZ	Post-AİZ	Treatment Effect
BXI (mld USD)	1.12	1.34	+0.22***
İxrac (% ÜDM)	28.5	32.7	+4.2***
Instit Index	0.65	0.78	+0.13**

- Çin təcrübəsi Azərbaycan üçün nümunə təşkil edir: institusional təsirlər və uzunmüddətli struktur dəyişiklikləri yalnız fiskal təşviqlərlə mümkün deyil.

6.3. Strategiyanın İcra Mexanizmi

1. **İnstitusional Monitoring** – AİZ-lərdə institusional keyfiyyət və investisiya mühiti daimi olaraq qiymətləndirilməlidir.
2. **Fiskal və İnfrastruktur Kombinasiyası** – Vergi güzəştləri, R&D dəstəyi və logistika imkanlarının sinxronlaşdırılması tələb olunur.
3. **Sektor və Region Spesifikası** – Hər AİZ-in fokus sahəsi yerli iqtisadi potensiala və qlobal dəyər zəncirlərinə integrasiya imkanına uyğun müəyyən edilməlidir.
4. **Mikro və Makro İntegrasiya** – Firmaların AİZ-lərdə fəaliyyət göstərə bilməsi üçün kredit, təlim və texnoloji dəstək mexanizmləri integrasiya olunmalıdır.

6.4. Gələcək Tədqiqat İstiqamətləri

- Mikrofirmaların performansı və AİZ-lərin sektoral təsirlərinin ölçülməsi.
- Spatial econometrics modelləri ilə regional spillover effektlərinin qiymətləndirilməsi.
- Struktur vektor avtoregressiya (SVAR) analizi ilə qlobal dəyər zəncirlərinə integrasiya dinamikasının ölçülməsi.

Əlavələr

I. STATA Regression Output Cədvəlləri (Scopus formatı)

Table 1. Descriptive Statistics

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
Exports (% GDP)	420	28.4	12.6	6.2	65.1
FDI inflows (% GDP)	420	4.9	3.1	0.2	18.4
Institutional Quality Index	420	0.12	0.85	-1.4	1.9
SEZ Dummy	420	0.37	0.48	0	1
Human Capital Index	420	0.61	0.14	0.32	0.83

Notes: Sample includes Chinese provinces and Azerbaijan, 1995–2023.

Table 2. Fixed Effects Regression Results

Dependent variable: Exports (% of GDP)

Variables	(1) FE	(2) FE	(3) FE
SEZ	2.84***	1.97**	1.42*
Institutional Quality	–	3.21***	2.88***
FDI	–	–	0.64***
GDP per capita	0.52**	0.44**	0.41*
Human capital	1.73***	1.51***	1.38***
Country FE	Yes	Yes	Yes
Year FE	Yes	Yes	Yes
Observations	420	420	420
R ² (within)	0.34	0.42	0.48

*p<0.10, **p<0.05, ***p<0.01

Table 3. Difference-in-Differences (China vs Azerbaijan)

Dependent variable: FDI inflows (% GDP)

Variables	DiD
Post-SEZ	1.12**
Treated (Azerbaijan)	-0.84
Post × Treated	2.47***
Controls	Yes
Fixed effects	Country & Year
Observations	280
R ²	0.39

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aliyev, F., & Mammadov, R. (2021). Post-oil diversification and industrial policy in Azerbaijan. *Caucasus Economic Review*, 7(2), 45–68.
2. Chen, J., & Devereux, M. P. (2019). Tax incentives and investment location choice in special economic zones. *Economic Modelling*, 81, 128–140.
3. Chen, W., & Wu, J. (2019). Foreign direct investment in special economic zones: Evidence from China. *Journal of International Economics*, 118, 109–123.
4. Dunning, J. H. (1980). Toward an eclectic theory of international production. *Journal of International Business Studies*, 11(1), 9–31.

5. Fan, C. C., & Scott, A. J. (2003). Industrial agglomeration and development in China's interior provinces. *Economic Geography*, 79(4), 389–408.
6. Fan, S., Zhang, L., & Zhang, X. (2002). *Growth, inequality, and poverty in rural China: The role of public investments*. IFPRI.
7. Gereffi, G., Humphrey, J., & Sturgeon, T. (2005). The governance of global value chains. *Review of International Political Economy*, 12(1), 78–104.
8. Hsueh, R. (2011). *China's regulatory state: A new strategy for globalization*. Cambridge University Press.
9. Huseynov, T. (2020). Institutional reform and investment climate in Azerbaijan. *Baku Economic Journal*, 12(1), 22–41.
10. International Monetary Fund. (2023). *Azerbaijan: Macroeconomic and structural policy review*. IMF.
11. International Monetary Fund. (2024). *World economic outlook: China and emerging economies*. IMF.
12. Lin, J. Y., & Liu, Z. (2005). Fiscal incentives, special economic zones, and regional development in China. *China Economic Review*, 16(3), 293–307.
13. Liu, H., & Tan, Y. (2018). Innovation and knowledge spillovers in China's special economic zones. *Research Policy*, 47(4), 734–747.
14. North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press.
15. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2022). *Economic policies in emerging markets: Lessons from special economic zones*. OECD Publishing.
16. Qian, Y. (2003). How reform worked in China. In R. Rodrik (Ed.), *China's great economic transformation* (pp. xx–xx). NBER.
17. Rodrik, D. (2008). *One economics, many recipes: Globalization, institutions, and economic growth*. Princeton University Press.
18. Wei, Y. D., & Leung, C. K. (2015). Global production networks and regional development in China. *Environment and Planning A*, 47(6), 1296–1314.
19. Williamson, O. E. (2000). The new institutional economics: Taking stock, looking ahead. *Journal of Economic Literature*, 38(3), 595–613.
20. World Bank. (2022). *Special economic zones: Global experience and implications for Azerbaijan*. World Bank Group.
21. World Bank. (2023). *Doing business in China: Special economic zones report*. World Bank Group.
22. Wu, F. (2002). China's changing urban governance in the transition towards a more market-oriented economy. *Urban Studies*, 39(9), 1633–1654.
23. Wu, F., & Zhang, Y. (2014). A spatial econometric analysis of the effects of China's special economic zones. *Regional Studies*, 48(7), 1102–1119.
24. Wu, Y., & Chen, M. (2020). Institutional reform and industrial upgrading in China's special economic zones. *China Economic Journal*, 13(1), 1–21.
25. Xu, C. (2011). The fundamental institutions of China's reforms and development. *Journal of Economic Literature*, 49(4), 1076–1151.
26. Yusuf, S., & Nabeshima, K. (2008). *Tiger economies under threat: A comparative analysis of Malaysia's industrial prospects*. World Bank.
27. Zhang, X., & Zhao, S. (2015). Special economic zones and regional development in China. *Journal of Economic Policy Reform*, 18(2), 128–147.
28. Zhang, L., & Zhao, S. (2017). Comparative analysis of special economic zones in China and emerging economies. *Journal of Comparative Economics*, 45(3), 500–520.
29. Zhang, X., & Ma, L. (2020). Innovation, human capital, and performance of special economic zones. *Technological Forecasting and Social Change*, 161, 120–135.
30. Zheng, S., & Kahn, M. E. (2013). China's urban growth and environmental challenges. *Journal of Economic Perspectives*, 27(4), 89–112.

Свободные экономические зоны: китайская модель и стратегическая основа для Азербайджана

Рашад Гаджиев

Аспирант кафедры «Мировой экономики»
Института Востоковедения НАН
Rashad.hadjiyev@gmail.com

Резюме: В статье систематически анализируются институциональная архитектура, экономические механизмы и структурные каналы влияния китайской модели СЭЗ, определяются ключевые факторы, обеспечивающие устойчивый успех модели, и оценивается адаптивность этого подхода в контексте приоритетов развития и диверсификации азербайджанской экономики. Свободные экономические зоны (СЭЗ) являются одним из важных политических инструментов, используемых в современной глобальной экономической системе для привлечения инвестиционных потоков, расширения экспортно-ориентированного производства и ускорения институциональной модернизации. Опыт СЭЗ Китайской Народной Республики показывает, что этот механизм не ограничивается налоговыми и таможенными льготами, а играет роль функциональной платформы для поэтапных институциональных реформ и структурной трансформации. Эмпирические и аналитические результаты исследования доказывают, что экономическое воздействие СЭЗ определяется в большей степени уровнем налоговых стимулов, чем уровнем эффективности управления, степенью интеграции в глобальные цепочки создания стоимости и структурной интеграцией зон с местной экономической средой.

Ключевые слова: свободные экономические зоны, китайская модель, институциональные преобразования, азербайджанская экономика.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/282-292>

Free economic zones: The Chinese model and a strategic framework for Azerbaijan

Rashad Hajiyev

PhD student of the Department of “World Economy”
Institute of Oriental Studies
Rashad.hadjiyev@gmail.com

Abstract: The article systematically analyzes the institutional architecture, economic mechanisms, and structural influence channels of the Chinese FEZ model, identifies the key factors ensuring the model’s sustainable success, and assesses the adaptability of this approach in the context of the development and diversification priorities of the Azerbaijani economy. Free Economic Zones (FEZs) are one of the important policy instruments used in the modern global economic system to attract investment flows, expand export-oriented production, and accelerate institutional modernization. The experience of the FEZs of the People’s Republic of China shows that this mechanism is not limited to tax and customs privileges, but rather plays the role of a functional platform for phased institutional reforms and structural transformation. The empirical and analytical results of the study prove that the economic impact of FEZs is determined more by the level of fiscal incentives than by the level of management effectiveness, the degree of integration into global value chains, and the structural integration of the zones with the local economic environment.

Keywords: Free Economic Zones, Chinese model, institutional transformation, Azerbaijani economy.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/293-300>

E-hökumət və İKT sektorundakı real gəlirlərin qeyri-səlis modellər əsasında analizi

Nəriman Hacıyev

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC)

Rəqəmsal Texnologiyalar və Tətbiqi İnformatika kafedrasının doktorantı

Email: narimangd@yahoo.com

ORCID ID: 0009-0008-8700-3904

Xülasə: Ölkəmizdə e-hökumətin üstünlüklərini əyani sübut etmək məqsədi ilə e-hökumətin verdiyi gəlirlər qeyri-səlis məntiq konsepsiyası və metodlarla ilə qiymətləndirilməsi və alınan nəticələr məlum nəticələrlə müqayisə edilməsidir. Tədqiqatın gedişində statistik göstəricilərin emalı üsullarından, qeyri-səlis məntiq və implikasiya qaydalarından, qeyri-səlis riyazi model və modelləşmələrdən, həmçinin müasir proqramlaşdırma paketlərindən istifadə olunmuşdur. İşlənilən hazırlanmış qeyri-səlis modellərin elektron hökumət və İKT sektorunda real gəlirlərin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasında, qeyri-müəyyənlik və statistik məlumatların natamamlığı şəraitində istifadə imkanları ilə bağlıdır. Əldə olunan nəticələr gələcəkdə davamlı sosial-iqtisadi inkişaf və rəqəmsal transformasiya proqramlarının və rəqəmsal inkişaf strategiyalarının hazırlanmasında, büdcə siyasətinin formalaşdırılmasında və rəqəmsal xidmətlərin idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılmasında istifadə oluna bilər. Təqdim olunmuş məqalədə e-hökumət və İKT sektorundakı gəlirləri proqnozlaşdırmaq üçün statistik göstəricilərin toplanması və ehtimal olunan gələcək tendensiya haqqında nəticələr əldə edilir. Beləliklə, qeyri-səlis məntiq əsasında modelləşdirmə və proqnozlaşdırma sahəsindəki müasir vəziyyət MATLAB TOOLBOX proqramlar paketinə və süni intellekt texnologiyalarına əsaslanan modellərin tətbiqi istiqamətində gələcək inkişafı ilə səciyyələnir. Elektron hökumət və İKT sektorunda real gəlirlərin təhlili üçün qeyri-səlis məntiq metodlarının kompleks şəkildə araşdırılaraq və tətbiqindən ibarətdir. Tədqiqatda qeyri-səlis çoxluqlar çərçivəsində iqtisadi göstəricilərlə ekspert qiymətləndirmələrinin integrasiyasına əsaslanan müəllif modeli təklif edilmişdir. Rəqəmsal sektorun maliyyə göstəricilərinin təhlili prosesində qeyri-müəyyənlik və risklərin təsirinin minimuma endirilməsi məqsədilə qeyri-səlis modellərin tətbiqinin məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmışdır. Əldə edilən nəticələr rəqəmsal iqtisadiyyat sahəsində tədqiqatların nəzəri-metodoloji bazasını genişləndirməyə əsas verir.

Açar sözlər - Qeyri-səlis zaman sırası, qeyri-səlis münasibətlər, trendin proqnozlaşdırılması, İKT, e-hökumət, İKT sektorunun investisiyaları.

GİRİŞ

Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin qurulması milli inkişafın prioritet məsələlərindən biridir və buna görə də e-hökumət strategiyası bütün ölkədə uğurla həyata keçirilir. Hətta global iqtisadi böhran şəraitində belə Azərbaycan öz iqtisadi və texnoloji potensialını durmadan artırmaqda davam etmişdir. Hazırda ölkəmizdə e-hökumətin tətbiqi sahəsində aktiv işlərin aparılması davam etdirilir. Bu gün iqtisadi hadisələrin və proseslərin analizi, proqramlaşdırılması və modelləşdirilməsi çərçivəsində ən çox perspektivli istiqamətlərdən biri qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsidir. Şəxsi kompüterlərin proqram təminatı ilə emal edilən qeyri-səlis ədədlər və modellər həm müxtəlif səviyyəli menecerlərin, həm də şirkət sahiblərinin əsaslandırılmış iqtisadi qərarlar qəbul etməyinə imkan verir [1; 2; 3; 4].

Riyazi modelləşmənin yeni metodu barədə məlumatların 60 ilə yaxın bir müddətdən əvvəl məlum olmasına rəğmən, bu sahə bizim ölkəmizdə kifayət qədər öyrənilməmişdir. Bu sahədə Azərbaycanda az sayda tədqiqatlar aparılmışdır [5; 6; 7; 8; 9].

Bu elmi istiqamətin doğum ilini 1965-ci il hesab etmək olar. Həmin il, Berkliyə Kaliforniya

Universitetinin professoru, informasiya elmləri doktoru Lütfi Zadə elmə “qeyri-səlis çoxluqlar” ideyasını daxil edərək nəzəriyyəyə “qeyri-səlis məntiq” adını verir [10; 11]. O, qeyri-səlis təsəvvürün rəqəm formasında “cəlbedici” olması barədə konsepsiya formalaşdırmışdır. İki binar şərtə (1/0, “hə”/“yox”, “doğru”/“yalan”) vərdiş olduğumuz səlis formal məntiqdən fərqli olaraq, qeyri-səlis məntiq standart qiymətlər arasında aralıq mənalara da təyin etməyə imkan verir.

Qeyri-səlis çoxluqlar “cəlbedici” yaxud “qeyri-cəlbedici”, “sağ” yaxud “sol”, “hə” yaxud “yox” kimi standart qiymətlərdən fərqli olaraq, qiymətləndirmədə “daha cəlbedici” “az cəlbedici” “daha çox hə”, “nəinki yox”, “yəqin ki, hə”, “bir az sağa”, “kəskin/anidən sola” kimi işlədilə bilər [13]. Müvafiq riyazi alətlərin köməyi ilə yuxarıda qeyd edilən qiymətləri riyazi ifadə etmək və sonralar onları şəxsi kompüter vasitəsilə emal etmək mümkün olmuşdur [12]. Beləliklə, məlumatların kompüterlə emalını və analizini insan təfəkkürünə maksimal dərəcədə yaxınlaşdırmaq mümkün olmuşdur.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, e-hökumətin gəlirləri bir çox faktorlardan asılıdır: İKT və poçt sektoruna qoyulan investisiyaların həcmindən, əhəlinin internetdən istifadə səviyyəsindən, internet kanallarının buraxıcılıq qabiliyyətindən, internet istifadə vahidinin qiymətindən, ÜDM-də İKT sektoru və poçtun payından, sabit telefon rabitəsi abunəçilərinin sayından, mobil rabitə istifadəçilərinin sayından və s. Biz e-hökumətin gəlirlərinə təsir edən əsas göstəriciləri müəyyən edərək onların rəqəm diapozununu təyin edirik:

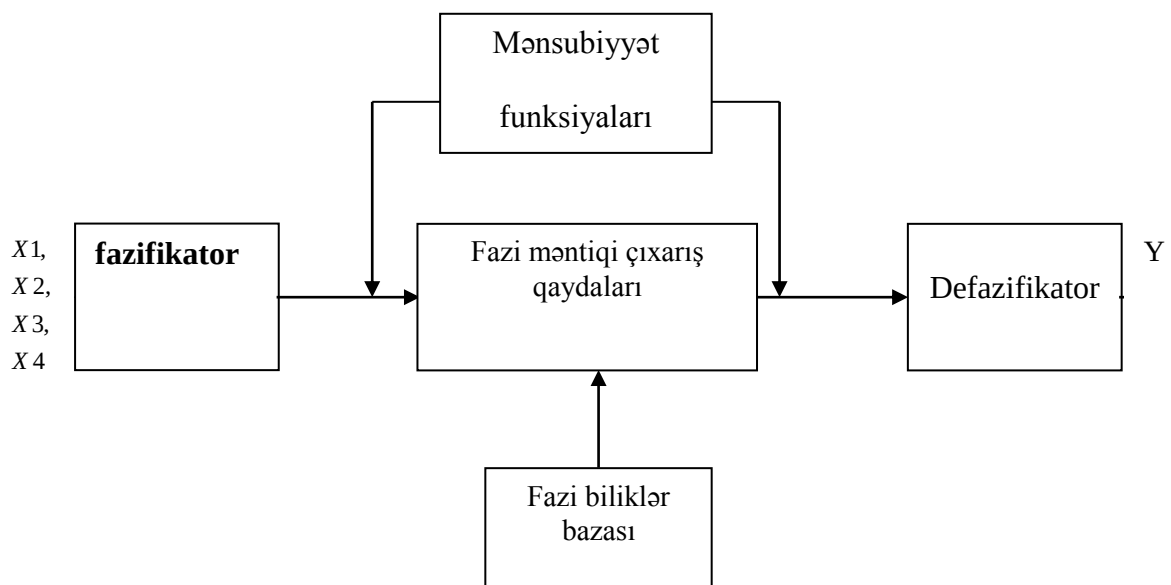
- X1 - İKT sektoruna qoyulan investisiyaların həcmi: (100;800) (milyon AZN);
- X2 - Hər 100 nəfərə düşən internet istifadəçilərinin sayı- (50;100) (nəfər);
- X3 - 1 Mbit/S internetin qiyməti – (0; 20) (AZN);
- X4 - ÜDM-də İKT sektorunun payı – (1;2) (faizlə).

Bütün bu qeyd edilən faktorların hamısı şifahi, linqvistik şəkildə təsvir oluna bilən göstəricilərdir və hər konkret zaman aralığında təsbit edilərək modelin girişinə daxil edilə bilər [14].

X1, X2, X3, X4 – göstəricilərinin İKT sektorunun gəlirlərinə və yaxud istehsal həcminə birbaşa təsir elədiyi aydındır. Nəticəni Y ilə işarələyib onun göstəricisi üçün də diapazon müəyyənləşdirək:

Y – İKT sektorunun gəlirləri - (1000; 4000) milyon AZN.

E-hökumətin gəlirlərinin hesablanması üçün qeyri-səlis məntiqi çıxarış üsulu ilə qurulan modelin strukturu 1 sayılı şəkildə blok-sxemlə göstərilmişdir.

Şəkil 1. E-hökumətin gəlirlərinin hesablanması məqsədi ilə qurulan modelin quruluşu

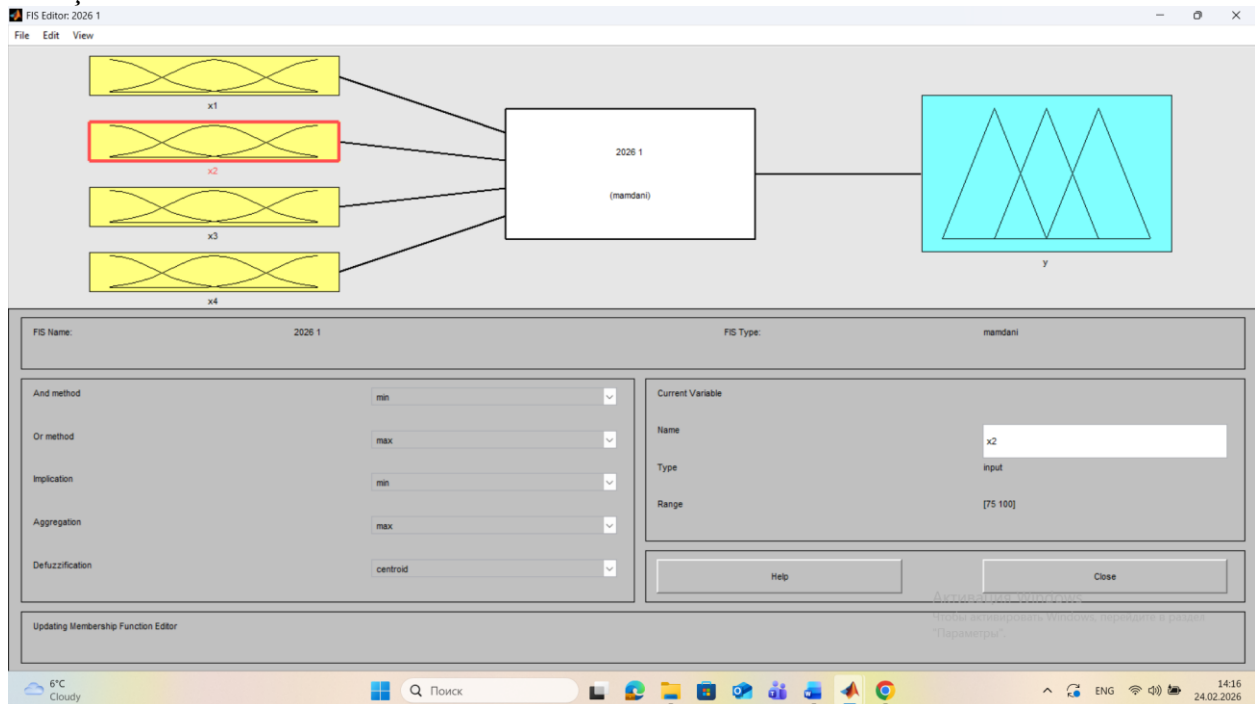
Tədqiqatın gedişində qurulmuş model MATLAB TOOLBOX proqramlar paketində realizə edilmiş və alınmış nəticələr 4.4.2 – 4.4.7 sayılı şəkillərdə göstərilmişdir. Şəkil 4.4.2 -də 4 girişi və 1 çıxışı olan məntiqi çıxarış sxemi təsvir olunur.

Qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsində linqvistik dəyişənin aldığı qiymətlər termlər alınır.

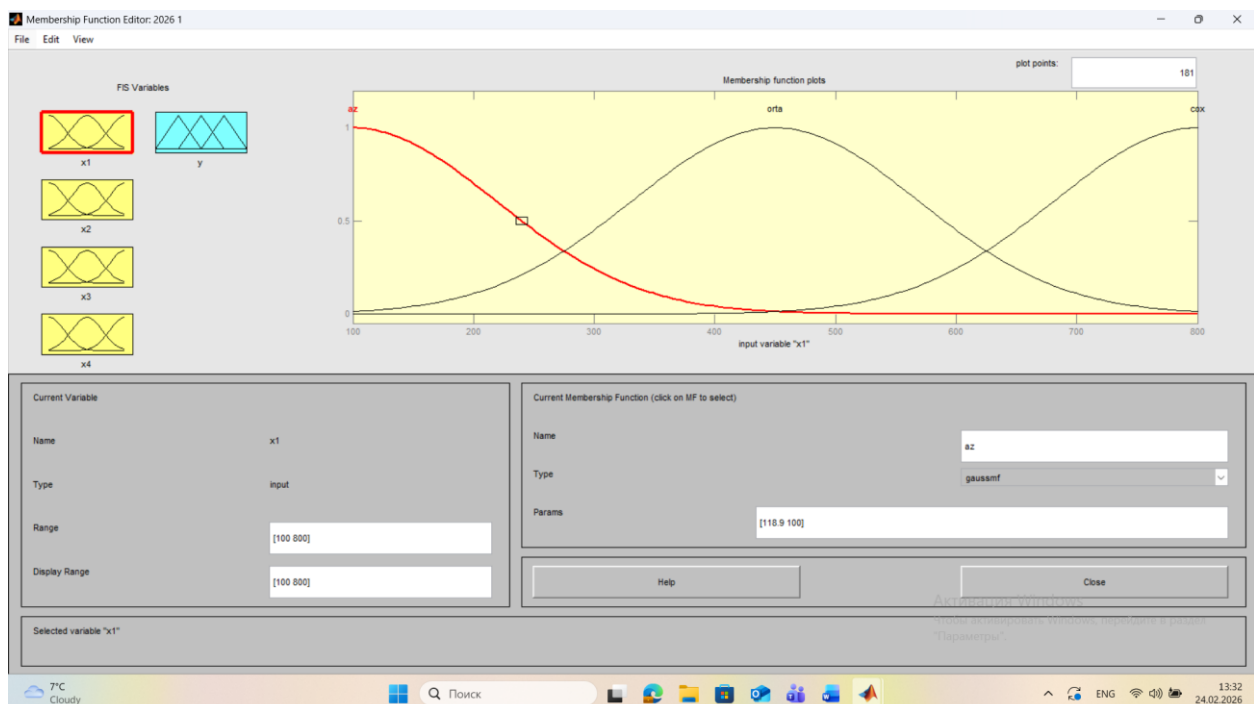
Aşağıdakı qayda ilə bütün qeyri-səlis dəyişənlər üçün termlər çoxluğu təyin edilir:

Xİ: (“az”, “orta”, “çox”), $i=1, 2, 3$.

Bu qeyd etdiyimiz termlər çoxluğu, qiyməti uyğun intervalda müvafiq olaraq təyin edilən və daşıyıcı adlanan diapazonda tərəddüd edirlər. Şəkil 4.4.1-də X1 - İKT sektoruna qoyulan investisiyaların həcmi üçün (100;800) (milyon AZN) aralığında termlər çoxluğu qrafik təsvir olunmuşdur.

Şəkil 2. 4 giriş və 1 çıxış dəyişəni olan halda məntiqi çıxarış sxemi (Fuzzy İnference system)

Şəkil 3. X1 giriş dəyişəni üçün termlər dəstinin ayrılması

Qeyri-səlis bazanı formalaşdıran hər bir qayda aşağıda göstərilən kimi strukturlaşdırılır.

Qayda: Əgər İKT sektoruna qoyulan investisiyanın həcmi “az” və hər 100 nəfərə düşən internet istifadəçilərinin sayı “az” və internetin 1 mbit/san-nin qiyməti “çox” və ÜDM-də İKT sektorunun payı “az” olarsa, onda İKT sektorunun gəlirləri “az” olar.

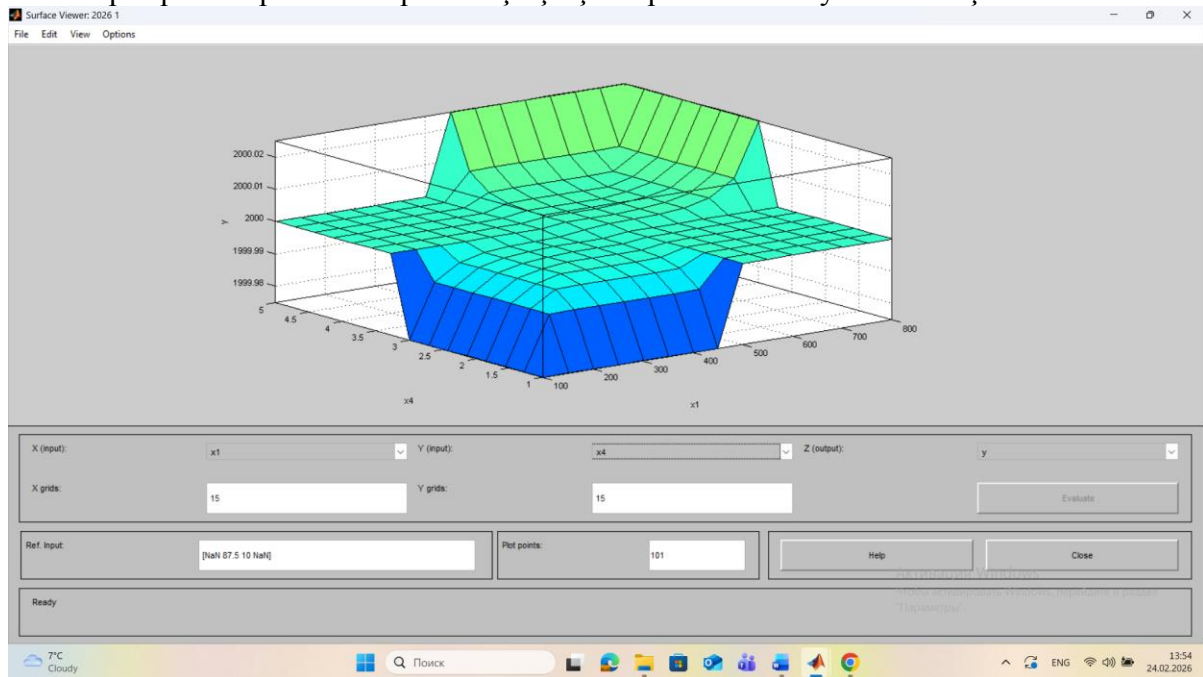
Beləliklə, yuxarıda göstərilən dəyişənlər üçün nəzərdə tutulan term çoxluqlardan istifadə etməklə qaydanı daha sadə şəkildə yazı bilərik.

Qayda: Əgər $X1 = \text{“az”}$ və $X2 = \text{“az”}$ və $X3 = \text{“az”}$ və $X4 = \text{“az”}$ olarsa, onda $Y = \text{“az”}$ olar.

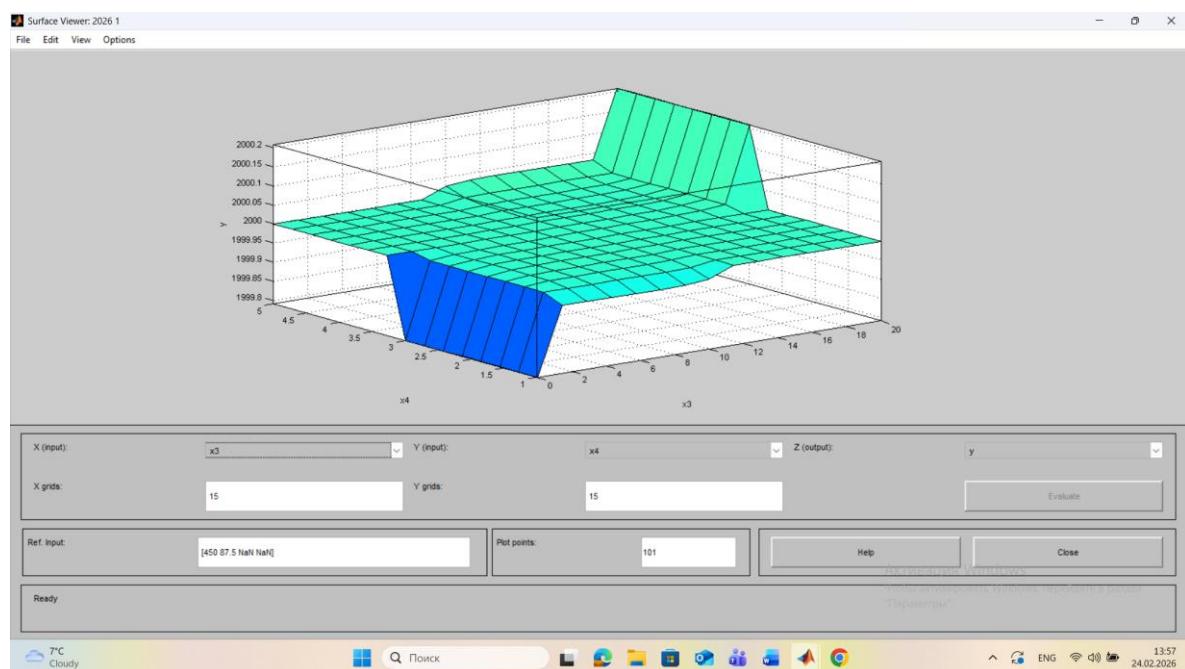
Ekspert qiymətləndirməsinin köməyi ilə İKT sektorunun gəlirlərini formalaşdıran məlumatlar bazası üçün 3 qayda tərtib etmək olar:

1. Əgər ($X1 = \text{“az”}$) və ($X2 = \text{“az”}$) və ($X3 = \text{“çox”}$) və ($X4 = \text{“az”}$) olarsa, onda $Y = \text{“az”}$ olar.
2. Əgər ($X1 = \text{“orta”}$) və ($X2 = \text{“orta”}$) və ($X3 = \text{“orta”}$) və ($X4 = \text{“orta”}$) olarsa, onda $Y = \text{“orta”}$ olar.
3. Əgər ($X1 = \text{“çox”}$) və ($X2 = \text{“çox”}$) və ($X3 = \text{“az”}$) və ($X4 = \text{“çox”}$) olarsa, onda $Y = \text{“aşağı”}$ olar.

4 və 5 sayılı şəkillərdə çıxış dəyişəninin giriş dəyişənlərindən asılı olaraq dəyişməsi MATLAB TOOLBOX proqramlar paketində qurulmuş üçölçülü qrafikin köməyiylə verilmişdir.

Şəkil 4. Y çıxış dəyişəninin $X1$ və $X4$ giriş dəyişənlərindən asılılığını əks etdirən diaqram

Şəkil 5. Y çıxış dəyişəninin $X3$, $X4$ giriş dəyişənlərindən asılılığını əks etdirən diaqram.

İKT sektorunda gəlirlər e-hökumətin səmərəliliyinin birbaşa göstəricisidir.

6 sayılı şəkildə konkret giriş qiymətlərinə görə çıxış dəyişəninin qiymətinin hesablanması məntiqi çıxarış sxemi verilib.

1 sayılı cədvəldə 2014-2024-cü illərin statistik göstəriciləri: X1, X2, X3 və X4 dəyişənlərinin qiymətləri, müvafiq İKT sektorunun real gəlirləri (Y), qeyri-səlis modelin verdiyi nəticə, fərq və nisbi xəta göstərilmişdir.

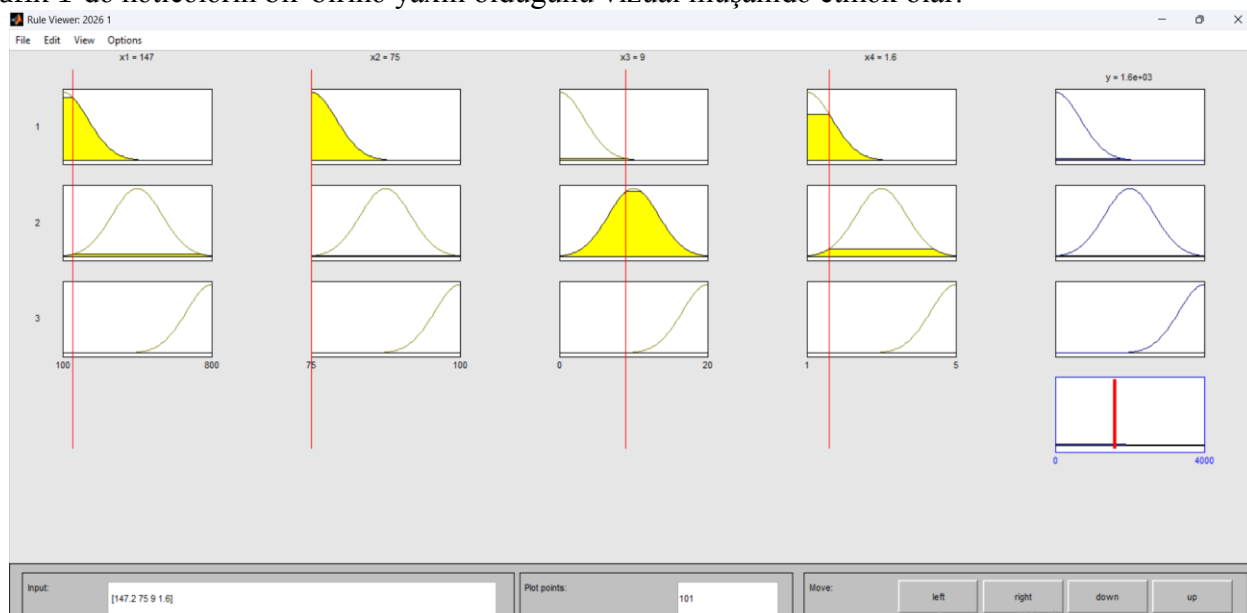
Cədvəl 1.

2014-2024-cü ilər üçün İKT sektorunda məhsul (xidmətlər) buraxılışı barədə statistik göstəricilər cədvəli və model nəticələri

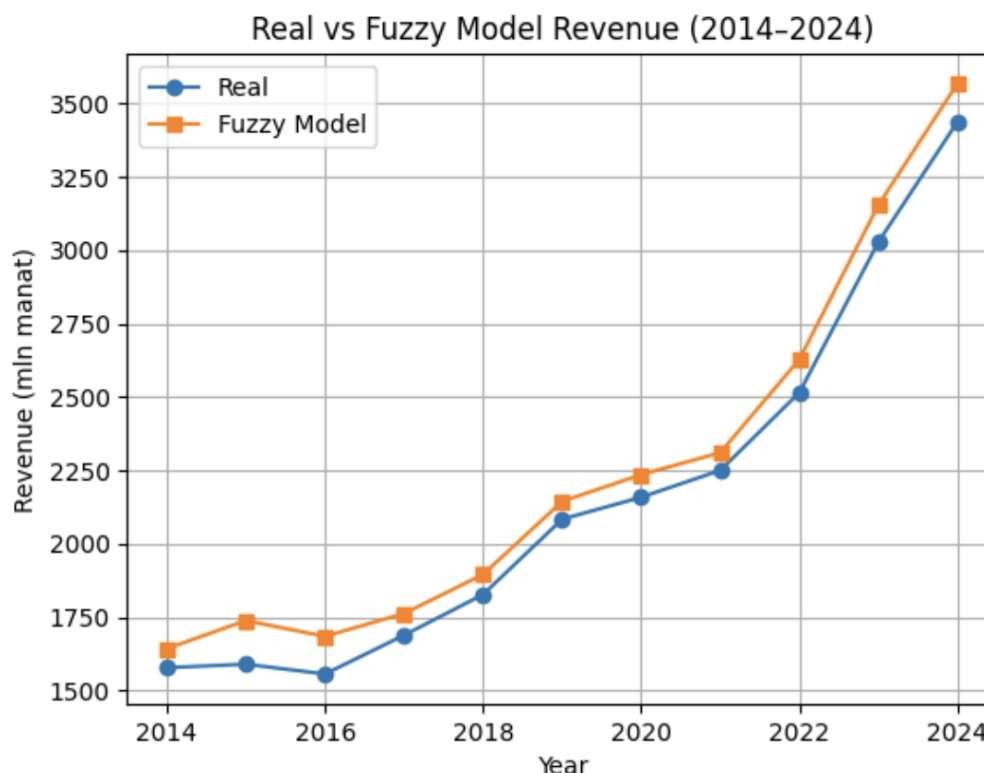
	İKT sektoruna qoyulan investisiya, (milyon manat), x1	Hər 100 nəfərə düşən internet istifadəçiləri, (nəfər), x2	1Mbit/s internet qiyməti (manat), x3	İKT sektorunun ÜDM-də payı, faizlə, x4	İKT sektorunun gəlirləri, milyon (manat), Y	Modelin verdiyi nəticələr	Fərq	Nisbi xəta
2014	147.2	75	9	1.6	1 577.5	1642	64.5	4.1%
2015	338.4	77	9	1.8	1 589.2	1738	148.8	9.3%
2016	198.2	78	8	1.6	1 555.9	1684	128.1	8.2%
2017	170.2	79	8	1.2	1 688.0	1762	74	4.4%
2018	185	80	7	1.4	1 826.8	1895	68.2	3.7%
2019	294.7	81	6	1.6	2 083.2	2144	60.8	2.9%
2020	177.2	85	5	2.2	2 158.2	2235	76.8	3.5%
2021	135.0	87	4	1.8	2 249.7	2310	60.3	2.6%
2022	392.7	88	3	1.4	2 514.8	2628	113.2	4.5%
2023	385.8	89	2.5	1.6	3 028.1	3154	125.9	4.1%
2024	653.2	91	1	1.8	3 437.6	3568	130.4	3.8%

Nəticə

1 sayılı cədvəldən də görünür ki, İKT sektorunun real gəlirlərinin miqdarı modelin verdiyi rəqəmlərə çox yaxındır. Nisbi xətlər kifayət qədər kiçikdir və proqnoz adekvat hesab oluna bilər. Qrafik 1-də nəticələrin bir-birinə yaxın olduğunu vizual müşahidə etmək olar.

Şəkil 6. Giriş dəyişənləri (147, 75, 9, 1,6) olduğu təqdirdə konkret çıxış dəyişəninin -Y hesablanması. Y=1603

Qrafik 1. 2014-2024 -cü illər üzrə İKT sektorunun real gəlirlərinin (göy) və qeyri-səlis modelin verdiyi nəticələrin (narıncı) qrafik təsviri.

Bu tip qeyri-səlis modellər, müxtəlif faktorları qiymətləndirməklə yaxın illərdə İKT sektorunun gəlirlərini proqnozlaşdırmağa imkan verir. Belə halda, müxtəlif göstəricilərin gəlirlərə təsirini öyrənmək olar. Hər bir giriş parametrisini dəyişərək, bu parametrin İKT sektorunun gəlirlərinə necə təsir etdiyini müşahidə edə bilərik.

Əgər biz giriş göstəricilərinin sayını müəyyən qədər artırıb, onları bir qədər də dəqiqləşdirsək, onda daha yaxşı nəticələr əldə etmiş olarıq. Bu metodlar e-hökumətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində yüksək nəticələr verə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. R.Ə.Həsənov, Şıxlinskaya R.Y., N.L.Muradova. Qeyri-səlis riyaziyyatın bəzi elementləri. Bakı, 2011, 212 səh.
2. Ə.X. Nuriyev, S.M. Səlimov, R.Y. Şıxlinskaya, F.M. Kazımov. "Azərbaycan iqtisadiyyatının prioritetlərinin davamlı inkişafına qeyri-səlis yanaşma". Bakı: azərnəşr, 2021. 260 səh.
3. Базы данных. Интеллектуальная обработка информации (Под ред. В.В.Корнеева) Принятия решений в расплывчатых условиях. М.: Нолидж, 2001, pp. 255-290.
4. R. Y. Aliyev, R. R. Aliyev, Soft Computing: Chashioglu, 2004. 710 p..
5. Hacıyev, N.C. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu, Elektron hökumətin təşkilinin maliyyə mənbələrinin təhlili və onun səmərəliliyinin artırılması yolları. / iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dis./ - Bakı, 2014.
6. A FUZZY MODEL TO ASSESS E-GOVERNMENT REVENUES, Shiklinskaya, R.Y. A fuzzy model to assess e-government revenues / R.Y.Shikhlinskaya, N.J.Hajiyeve, S.M.Salimov // Ege Uni. J. of Faculty of Sci., - 2015. vol. 39 (2), - p. 1-10.
7. Reyhan Yusif qızı Şıxlinskaya, Nəriman Cabbar oğlu Hacıyev, Orta aylıq nominal əmək haqqının proqnozlaşdırılmasında qeyri-səlis zaman sıralarının tətbiqi, Audit Jurnalı, Bakı Biznes Universiteti, № 3 (49), 2025.

8. R.Y. Shikhlinskaya, N.D. Hajiyev, F.A. Mirzayev, Fuzzy model of profit maximization in online store, The 5th international conference on control and optimization with industrial applications, Baku, 27-29 August 2015;
9. R. Shikhlinskaya, N. Hajiyev, Forecasting the Release of Products (Services) in the ICT Sector in the Republic of Azerbaijan Using a Fuzzy Model, "9th International Conference on Control and Optimization with Industrial Applications, 27-29 August, 2024, İstanbul, Türkiye, COİA 2024
10. Fuzzy Sets, Neural Networks and Soft Computing / Edited By R.R.Yager, L.A.Zadeh, Van Nostrand Reinhold, - 1994. - 440 p. <https://catalog.hathitrust.org/Record/002886710>
11. Zadeh, L.A. Fuzzy Sets // Information and Control, - June 1965. Vol. 8, № 3, - p. 338-353.
12. Иманов. К.Д., Нечеткие модели оценки устойчивого развития Азербайджана, Баку-2006, 39 стр.
13. Заде Л., Понятие лингвистической переменной и его применение к принятию приближенных решений, М., 1976, 168 стр.
14. Леоненков А. Нечеткое моделирование в среде MATLAB и fuzzy TECH, СПб:БХВ, Петербург, 2003, 73 стр.

Анализ реальных доходов в секторе электронного правительства и ИКТ на основе нечетких моделей

Нариман Гаджиев

Кандидат экономических наук

Аспирант кафедры цифровых технологий и прикладной информатики
Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC)

Email: narimangd@yahoo.com

ORCID: 0009-0008-8700-3904

Резюме: Целью исследования является оценка доходов, получаемых электронным правительством, с помощью концепции нечеткой логики и методов, а полученные результаты сравниваются с известными результатами с целью наглядного доказательства преимуществ электронного правительства в нашей стране. В ходе исследования использовались методы обработки статистических показателей, нечеткая логика и правила импликации, нечеткие математические модели и моделирования, а также современные пакеты программирования. Связана с возможностью использования разработанных нечетких моделей при оценке и прогнозировании реальных доходов в секторе электронного правительства и ИКТ, в условиях неопределенности и неполноты статистических данных. Полученные результаты могут быть использованы в дальнейшем при разработке программ устойчивого социально-экономического развития и цифровой трансформации и стратегий цифрового развития, формировании бюджетной политики и повышении эффективности управления цифровыми услугами. В представленной статье собраны статистические данные для прогнозирования доходов в секторе электронного правительства и ИКТ и получены выводы о вероятной будущей тенденции. Таким образом, современное состояние в области моделирования и прогнозирования на основе нечеткой логики характеризуется дальнейшим развитием в направлении внедрения моделей на основе пакета программ MATLAB TOOLBOX и технологий искусственного интеллекта. В комплексном изучении и применении методов нечеткой логики анализа реальных доходов в секторе электронного правительства и ИКТ. В исследовании была предложена авторская модель, основанная на интеграции экспертных оценок с экономическими показателями в рамках нечетких множеств. Обоснована целесообразность применения нечетких моделей с целью минимизации влияния неопределенности и рисков в процессе анализа финансовых показателей цифрового сектора. Полученные результаты дают основание для расширения теоретико-методологической базы исследований в области цифровой экономики.

Ключевые слова: нечеткий временной ряд, нечеткие отношения, прогнозирование тенденций, ИКТ, электронное правительство, инвестиции в сектор ИКТ.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/293-300>

Analysis of real income in e-government and ICT sector based on fuzzy models

Nariman Hajiyev

PhD in Economics

Department of Digital Technologies and Applied Informatics

Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Email: narimangd@yahoo.com

ORCID ID: 0009-0008-8700-3904

Abstract: The purpose is to evaluate the revenues of e – government with fuzzy logic concept and methods and compare the results with known results in order to clearly prove the advantages of e-government in our country and in the course of the research, methods of processing statistical indicators, fuzzy logic and implication rules, fuzzy mathematical models and modeling, as well as modern programming packages were used. The practical importance of the research is related to the possibility of using the developed fuzzy models in the assessment and forecasting of real incomes in the e – government and ICT sectors, in conditions of uncertainty and incompleteness of statistical data. The results obtained can be used in the future in the development of sustainable socio-economic development and digital transformation programs and digital development strategies, in the formation of budget policies and in increasing the efficiency of digital services management. The presented article provides results on the collection of statistical indicators for forecasting revenues in the e-government and ICT sectors and the likely future trend. Thus, the modern situation in the field of modeling and forecasting based on fuzzy logic is characterized by further development in the direction of introducing models based on the MATLAB TOOLBOX software package and artificial intelligence technologies. The scientific novelty of the reseach is the comprehensive study and application of fuzzy logic methods for the analysis of real income in e - government and ICT sectors. The study proposed an author's model based on the integration of expert assessments with economic indicators within the framework of fuzzy sets. The feasibility of applying fuzzy models in order to minimize the impact of uncertainty and risks in the process of analyzing financial indicators of the digital sector is substantiated. The results obtained provide a basis for expanding the theoretical and methodological base of research in the field of the digital economy.

Key words - fuzzy time order, fuzzy relationships, trend forecasting, ICT, E-Government, ICT sector investments.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/301-309>

Standartlaşdırma sistemlərinin institusional analizi: liberallıq-dirijistlik indeksi çərçivəsində qiymətləndirmə

Minarə Ağayeva

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu,
“Biznes mühitinin tənzimlənməsi və sahibkarlığın inkişafı” şöbəsi, elmi işçi
minara.aghayeva@gmail.com

Xülasə: Bu tədqiqatda standartlaşdırmanın iqtisadi sistemdəki rolu institusional yanaşma çərçivəsində təhlil edilərək, onun yalnız iqtisadi inkişafın nəticəsi deyil, eyni zamanda institusional seçimlərin məhsulu olduğu əsaslandırılmışdır. Ənənəvi yanaşmalardan fərqli olaraq, məqalədə standartlaşdırma intensivliyinin ölkələr üzrə fərqlərinin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə deyil, milli standartlaşdırma sistemlərinin strukturu ilə izah edildiyi göstərilmişdir.

Tədqiqat çərçivəsində müəllif tərəfindən Standartlaşdırmanın liberallıq-dirijistlik indeksi (SLDİ) formalaşdırılmışdır.

39 ölkə üzrə aparılmış empirik təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, standartlaşdırma sistemləri global miqyasda əsasən dirijist xarakter daşıyır və SLDİ göstəriciləri yüksək intervalda cəmlənir. Eyni zamanda, standartlaşdırma intensivliyi ilə iqtisadi inkişaf səviyyəsi arasında əhəmiyyətli statistik əlaqə müşahidə edilmir. Bu isə standartlaşdırmanın iqtisadi inkişafın avtomatik funksiyası olmadığını, daha çox institusional dizayn və siyasət seçimləri ilə müəyyənləşdiyini göstərir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, eyni institusional model daxilində belə müxtəlif struktur nəticələr yarana bilər və standart portfelinin faktiki tərkibi standartlaşdırma sisteminin xarakterini müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Bu baxımdan, standartlaşdırma iqtisadi siyasətin mühüm aləti kimi çıxış edir və onun effektivliyi institusional quruluşdan birbaşa asılıdır.

Açar sözlər: standartlaşdırma, institusional model, Standartlaşdırmanın liberallıq-dirijistlik indeksi (SLDİ)

UOT: 327, 338; JEL: L15, P48

Giriş

Müasir global iqtisadiyyatda standartlaşdırma yalnız texniki uyğunlaşma və keyfiyyət təminatı aləti kimi deyil, həm də iqtisadi fəaliyyətin strukturlaşdırılmasında və bazarların təşkili prosesində mühüm institusional mexanizm kimi çıxış edir. Standartlar məhsul və xidmətlərin uyğunluğunu təmin etməklə yanaşı, informasiya asimetriyasını azaldır, ticarət xərclərini aşağı salır və innovasiya proseslərini sürətləndirir [1,6]. Bu səbəbdən standartlaşdırma çox vaxt iqtisadi inkişafın ayrılmaz komponenti kimi qiymətləndirilir.

Ənənəvi iqtisadi yanaşmalarda standartlaşdırma ilə iqtisadi inkişaf arasında müsbət əlaqənin mövcud olduğu qəbul edilir. Bu yanaşmaya görə, iqtisadi inkişaf səviyyəsi artdıqca texniki komplekslik yüksəlir, bu da daha geniş standartlaşdırma ehtiyacını yaradır [4]. Lakin empirik müşahidələr göstərir ki, oxşar iqtisadi inkişaf səviyyəsinə malik ölkələr arasında standartlaşdırma intensivliyi baxımından ciddi fərqlər mövcuddur. Bu fakt standartlaşdırmanın yalnız iqtisadi inkişafın “təbii nəticəsi” olmadığını işarə edir.

Bu kontekstdə institusional yanaşma xüsusi əhəmiyyət qazanır. İnstitusional iqtisadiyyat çərçivəsində standartlaşdırma iqtisadi fəaliyyətin təşkilində dövlətin və bazar institutlarının rolunu əks etdirən mexanizm kimi nəzərdən keçirilir [5]. Milli standartlaşdırma sistemlərinin strukturu - xüsusilə milli standartlaşdırma orqanlarının (MSO) təşkilati forması - standartların hazırlanması, qəbul edilməsi və tətbiqi proseslərinə birbaşa təsir göstərir. Bu baxımdan standartlaşdırma yalnız texniki deyil, eyni zamanda idarəetmə və siyasət aləti kimi çıxış edir.

Müasir ədəbiyyatda milli standartlaşdırma sistemləri əsasən üç model üzrə təsnif edilir: dövlət əsaslı, bazar əsaslı və hibrid modellər [2]. Dövlət modelində standartlaşdırma prosesi əsasən mərkəzləşdirilmiş dövlət orqanları tərəfindən idarə olunur və standartlar çox vaxt iqtisadi siyasətin bir hissəsi kimi formalaşdırılır. Bu model xüsusilə post-sovet və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə geniş yayılmışdır. Əksinə, bazar modelində standartlaşdırma daha çox özəl sektorun və peşəkar assosiasiyaların iştirakı ilə həyata keçirilir və standartlar əsasən könüllü xarakter daşıyır. Bu modeldə biznes subyektlərinin rolu daha yüksəkdir və standartlaşdırma bazar mexanizmlərinə daha çox inteqrasiya olunmuşdur [3].

Bu iki model arasında fərqlər yalnız idarəetmə mexanizmlərində deyil, həm də standartlaşdırma intensivliyi və strukturu baxımından özünü göstərir. Dövlət əsaslı sistemlərdə standartların sayı daha çox olur və onlar daha geniş sahələri əhatə edir. Bu, standartlaşdırmanın dövlətin iqtisadi və sosial prioritetlərinə uyğun şəkildə genişləndirilməsi ilə bağlıdır. Bazar əsaslı sistemlərdə isə standartlaşdırma daha selektiv xarakter daşıyır və əsasən bazar tələblərinə uyğun olaraq inkişaf edir. Bu fərqlər göstərir ki, standartlaşdırmanın intensivliyi iqtisadi inkişaf səviyyəsindən daha çox institusional modeldən asılıdır.

Bununla belə, mövcud empirik ədəbiyyatda standartlaşdırmanın institusional determinantları kifayət qədər sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Əksər tədqiqatlar standartlaşdırmanın iqtisadi təsirlərinə (məsələn, məhsuldarlıq və ticarətə təsiri) fokuslanır, lakin standartlaşdırmanın özünün hansı amillərlə formalaşdığı məsələsi nisbətən az öyrənilmişdir [6]. Bu isə standartlaşdırmanın iqtisadi sistemdəki rolunun tam başa düşülməsini məhdudlaşdırır. Bu baxımdan təqdim olunan tədqiqatın məqsədi standartlaşdırma intensivliyinin yalnız iqtisadi göstəricilərlə deyil, eyni zamanda standartlaşdırma institutunun tipi ilə necə formalaşdığını müəyyən etməkdir.

Bu tədqiqatda xüsusilə, dövlət və bazar modelləri arasında fərqlər müqayisəli şəkildə təhlil olunur və standartlaşdırma intensivliyinin iqtisadi inkişafdan yox, institusional seçimlərdən necə asılı olduğu araşdırılır.

Bu məqsədlə tədqiqatda standartlaşdırma sistemlərinin struktur xüsusiyyətlərini ölçmək üçün müəllif tərəfindən formalaşdırılmış Standartlaşdırmanın liberallıq-dirijistlik indeksi (SLDİ) istifadə olunur. Sözügedən indeks ölkələrin standartlaşdırma sistemlərinin bazar yönümlü (liberal) və ya dövlət yönümlü (dirijist) xarakterini kəmiyyətlə ifadə etməyə imkan verir.

Nəzəri çərçivə

Standartlaşdırma iqtisadi nəzəriyyədə müxtəlif yanaşmalar çərçivəsində izah olunur və bu yanaşmalar onun həm funksional, həm də institusional mahiyyətini açıqlamağa imkan verir. Ənənəvi ədəbiyyatda standartlaşdırma əsasən bazar uğursuzluqlarının aradan qaldırılması və iqtisadi səmərəliliyin artırılması kontekstində qiymətləndirilir. Bu yanaşmaya görə standartlar informasiya asimetriyasını azaldır, uyğunlaşma xərclərini aşağı salır və şəbəkə effektlərini gücləndirir [1,6]. Xüsusilə texnoloji sektorlarda standartlar innovasiya prosesinin koordinasiyasını təmin edən əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir.

Bu çərçivədə formalaşan effektivlik yanaşması standartlaşdırmanı iqtisadi sistemin daxili ehtiyaclarının nəticəsi kimi təqdim edir. İqtisadi fəaliyyət genişləndikcə və mürəkkəbləşdikcə standartlara olan tələbat artır və bu da standartlaşdırmanın intensivliyinin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə müsbət əlaqədə olmasını şərtləndirir [4]. Eyni zamanda, beynəlxalq ticarətin artması standartların harmonizasiyasını zəruri edir və bu proses qlobal bazarlara inteqrasiyanın əsas mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir.

Lakin daha sonrakı tədqiqatlar göstərir ki, standartlaşdırma yalnız iqtisadi ehtiyacların avtomatik nəticəsi deyil. Bu baxımdan institusional yanaşma standartlaşdırmanı iqtisadi sistemin idarə olunmasının bir elementi kimi nəzərdən keçirir. Northa (1990) görə institutlar iqtisadi fəaliyyətin “oyun qaydalarını” müəyyən edir və iqtisadi nəticələrin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Bu yanaşma standartlaşdırmanı da institusional strukturun bir hissəsi kimi şərh etməyə imkan verir.

Standartlaşdırma sistemlərinin institusional xüsusiyyətləri milli standartlaşdırma orqanlarının təşkilati quruluşu, qərar qəbul etmə mexanizmləri və maraqlı tərəflərin iştirak səviyyəsi ilə müəyyən

edilir. Bu kontekstdə ədəbiyyatda standartlaşdırma sistemlərinin əsasən üç model üzrə təsnif edildiyi müşahidə olunur: dövlət əsaslı, bazar əsaslı və hibrid modellər [2].

Dövlət modeli standartlaşdırmanın mərkəzləşdirilmiş şəkildə dövlət orqanları tərəfindən idarə edilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu modeldə standartlaşdırma çox vaxt texniki tənzimləmə siyasətinin bir hissəsi kimi həyata keçirilir və dövlətin iqtisadi prioritetlərinə uyğun formalaşdırılır. Bu yanaşma xüsusilə keçid iqtisadiyyatlarında və post-sovet ölkələrində geniş yayılmışdır. Dövlət modelində standartlaşdırmanın intensivliyi yüksək ola bilər, çünki standartlar yalnız bazar ehtiyaclarına deyil, həm də sosial və strateji məqsədlərə xidmət edir.

Bazar modeli isə standartlaşdırmanın daha çox özəl sektor və peşəkar birliklər tərəfindən həyata keçirildiyi sistemləri əhatə edir. Bu modeldə standartlar əsasən könüllü xarakter daşıyır və onların formalaşması bazar iştirakçılarının tələbləri ilə müəyyənləşdirilir. Nəticədə standartlaşdırma daha selektiv və çevik olur. Bu model xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə geniş yayılmışdır və innovasiya ilə daha sıx əlaqələndirilir [3].

Bu iki model arasında fərqlər yalnız idarəetmə strukturunda deyil, həm də standartlaşdırmanın nəticələrində özünü göstərir. Dövlət modelində standartlaşdırma daha geniş miqyaslı və intensiv ola bilər, lakin bu, bəzi hallarda səmərəlilik və uyğunlaşma baxımından məhdudiyyətlər yarada bilər. Əksinə, bazar modelində standartlaşdırma daha az intensiv, lakin daha effektiv və tələbyönümlü ola bilər.

Bununla yanaşı, müasir tədqiqatlar göstərir ki, bir sıra ölkələrdə bu iki modelin elementlərini birləşdirən **hibrid sistemlər** formalaşır. Bu sistemlərdə dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq mexanizmləri mövcuddur və standartlaşdırma daha balanslaşdırılmış şəkildə həyata keçirilir. Hibrid modellər standartlaşdırmanın həm koordinasiya, həm də səmərəlilik funksiyalarını daha optimal şəkildə təmin edə bilər.

Buna baxmayaraq, mövcud ədəbiyyatda standartlaşdırmanın institusional determinantlarının empirik təhlili məhduddur. Əksər tədqiqatlar standartların iqtisadi nəticələrinə fokuslanır, lakin standartlaşdırmanın özünün hansı amillərlə formalaşdığı məsələsi kifayət qədər sistemli şəkildə araşdırılmamışdır [6]. Bu isə standartlaşdırmanın iqtisadi sistemdəki rolunun tam başa düşülməsinə mane olur.

Bu baxımdan təqdim olunan tədqiqat institusional yanaşmanı empirik analizlə birləşdirərək standartlaşdırma intensivliyinin formalaşmasında milli standartlaşdırma sistemlərinin rolunu qiymətləndirməyə yönəlmişdir. Xüsusilə dövlət və bazar modelləri arasında fərqlərin müəyyən edilməsi standartlaşdırmanın yalnız texniki deyil, həm də institusional mexanizm olduğunu göstərməyə imkan verir.

Metodologiya

Bu tədqiqatda standartlaşdırma sistemlərinin institusional xüsusiyyətlərini ölçmək məqsədilə müəllif tərəfindən formalaşdırılmış SLDİ istifadə olunur. İndeks ölkələrin standart portfelində beynəlxalq (ISO) və milli standartların nisbi payı əsasında qurulmuş və 0-1 intervalında normallaşdırılmışdır.

İndeksin hesablanması iki mərhələdə həyata keçirilmişdir. İlk mərhələdə harmonizasiya səviyyəsi (HS) ISO standartlarının milli standartlara nisbəti kimi müəyyən edilmişdir ($HS = IS/MS$).

ISO standartları beynəlxalq konsensus və könüllülük prinsipi əsasında formalaşır və formal olaraq icbari xarakter daşıyır. Buna baxmayaraq, onların milli sistemə inteqrasiyası dövlət qərarı ilə həyata keçirilir və bu standartlar mənşə etibarilə bazar iştirakçıları və beynəlxalq texniki əməkdaşlıq çərçivəsində formalaşır. Bu səbəbdən standart portfelində ISO standartlarının yüksək payı sistemin beynəlxalq inteqrasiyaya açıq və bazar-əsaslı koordinasiya mexanizmlərinə meyli olduğunu göstərir.

Bunun əksinə olaraq, milli standartlar dövlət tərəfindən qəbul edilən və daxili normativ çərçivəni formalaşdıran elementlərdir. Bu baxımdan onların yüksək payı dövlətin iqtisadi fəaliyyət sahələrində normativ koordinasiya rolunun daha geniş olduğunu əks etdirən struktur göstərici kimi interpretasiya olunur.

Növbəti mərhələdə bu göstərici 0-1 intervalında tərs normallaşdırma üsulu ilə ifadə olunur:

$$SLDİ_i = 1 - (HS_i - HS_{\min}) / (HS_{\max} - HS_{\min})$$

burada,

HS_{min} - seçilmiş ölkələr qrupu üzrə harmonizasiya səviyyəsinin minimal qiyməti,

HS_{max} - seçilmiş ölkələr qrupu üzrə harmonizasiya səviyyəsinin maksimal qiyməti,

$SLDI_i$ - i ölkəsi üzrə 0-1 intervalında ifadə olunan harmonizasiya indeksidir.

0-a yaxın dəyər - liberal model (beynəlxalq açıq sistem),

1-ə yaxın dəyər - dirijist model (milli dominant sistem).

İndeksin “liberallıq-dirijistlik” kimi adlandırılması hər hansı normativ və ya ideoloji qiymətləndirmə məqsədi daşımır. Bu kontekstdə “liberallıq” anlayışı standartlaşdırma sisteminin bazar mexanizmlərinə və beynəlxalq konsensus əsaslı standartlara struktur yaxınlığını, “dirijistlik” isə dövlətin normativ koordinasiya funksiyasının nisbi genişliyini ifadə edir. $SLDI$ standartların hüquqi icbarilik dərəcəsini ölçmür və yalnız standart portfelinin struktur tərkibi əsasında standartlaşdırma modelinin institusional orientasiyasını əks etdirən proksi dəyişən kimi istifadə olunur. Bu yanaşma standartlaşdırmanın iqtisadi nəticələrə təsirini birbaşa səbəb-nəticə əlaqəsi kimi deyil, institusional mexanizmlər vasitəsilə ötürülən dolayı proses kimi modelləşdirməyə imkan verir.

Müqayisəli institusional təhlil

$SLDI$ indeksi əsasında 39 ölkə üzrə aparılan müqayisəli təhlil standartlaşdırma sistemlərinin struktur baxımından vahid model üzrə formalaşmadığını, əksinə, kəskin institusional heterogenlik nümayiş etdirdiyini göstərir. Beləliklə, indeks yalnız standartların say göstəricisini deyil, onların struktur nisbəti əsasında ölkələrin standartlaşdırma fəlsəfəsinin-liberal integrasiya yönümlü model ilə daha mərkəzləşdirilmiş, normativ intensiv model arasında yerləşmə mövqeyini analitik şəkildə müəyyən etməyə imkan verir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

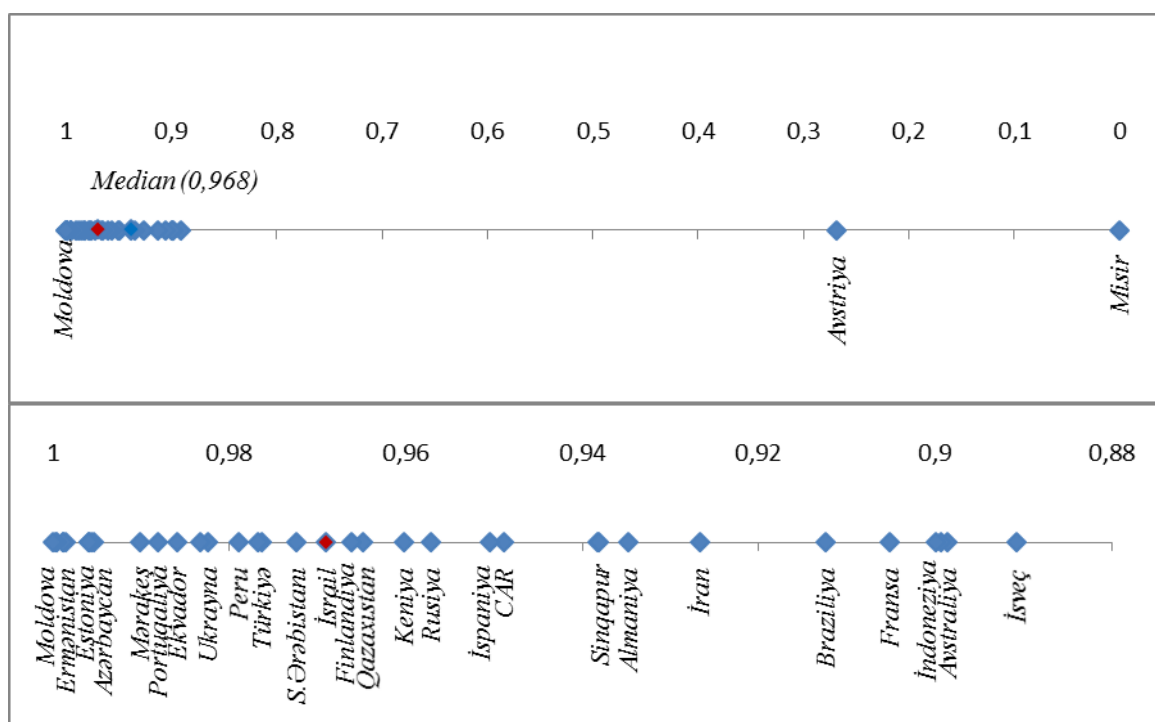
Təhlil qrupu ölkələri üzrə $SLDI$

Ölkə	$SLDI$	Ölkə	$SLDI$	Ölkə	$SLDI$
Misir	0	CAR	0,948	Ekvador	0,985
Avstriya	0,269	İspaniya	0,950	Portuqaliya	0,988
Hindistan	0,802	Rusiya	0,957	Mərakeş	0,990
İsveç	0,890	Keniya	0,960	Bolqarıstan	0,995
Avstraliya	0,898	Qazaxıstan	0,964	Azərbaycan	0,995
İndoneziya	0,899	Finlandiya	0,966	Estoniya	0,995
Çin	0,899	İsrail	0,968	Belarus	0,995
Fransa	0,905	S. Ərəbistanı	0,972	Latviya	0,998
Braziliya	0,912	Türkiyə	0,976	Qətər	0,998
İran	0,926	Çili	0,976	Ermənistan	0,998
Almaniya	0,934	Peru	0,978	Litva	0,999
Sinqapur	0,938	Ukrayna	0,982	Gürcüstan	0,999
Yeni Zelandiya	0,938	Dominikan	0,983	Moldova	1

Mənbə: *QI4SD göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır*
(<https://hub.unido.org/qi4sd/?year=2024>).

39 ölkə üzrə sıralanmış müşahidələr nəzərə alındıqda paylanmanın median dəyəri 20-ci müşahidəyə uyğun gəlir və bu da $SLDI$ -nin təxminən 0,968 səviyyəsində olduğunu göstərir. Hesablamalara əsasən 39 ölkə üzrə $SLDI$ indeksinin orta qiyməti təxminən 0,916-dır. Orta və median göstəricilər arasındakı fərq paylanmanın asimmetrik xarakter daşdığını göstərir.

Xüsusilə medianın orta qiymətdən yüksək olması $SLDI$ göstəricilərinin daha çox yüksək qiymətlər ətrafında cəmləndiyini göstərir. Bu isə paylanmanın sola meyilli olduğunu və müşahidələrin böyük hissəsinin yüksək $SLDI$ intervalında yerləşdiyini ifadə edir (Şkala 1).

Şkala 1. Təhlil qrupu ölkələri üzrə SLDİ-nin paylanması

Orta qiymət üzrə aparılan bölgü nəticəsində 9 ölkənin orta göstəricidən aşağı, 30 ölkənin isə yuxarı qiymət aldığı müəyyən edilmişdir. Bu struktur bölgü standartlaşdırma sistemlərinin əhəmiyyətli hissəsinin milli standartların üstünlük təşkil etdiyi, yəni daha çox dirijist xarakterli modellərdə cəmləndiyini göstərir.

Medianın yüksək səviyyədə formalaşması standartlaşdırma sistemlərinin global miqyasda dövlət yönümlü struktur modellərinin daha geniş yayıldığını göstərir.

Təhlilin daha diferensial aparılması məqsədilə indeksin xüsusilə 0,890-1 intervalına fokuslanması məqsəduyğun hesab olunur, çünki məhz bu aralıqda ölkələr arasında institusional fərqlər daha aydın şəkildə müşahidə edilir.

SLDİ üzrə nəticələrə nəzər saldıqda ifrat sağ nöqtədə Misir (0,000), ifrat sol nöqtədə isə Moldova (1,000) görünür. Misirin milli standartlaşdırma sistemi formal olaraq dövlət modelinə əsaslansa da, struktur göstəricilər ölkənin standart portfelində ISO standartlarının üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Bu hal SLDİ göstəricisinin sıfıra yaxın qiymət almasına səbəb olmuşdur və sistemin beynəlxalq standartlara yüksək integrasiya səviyyəsini əks etdirir.

Bu struktur, əsasən, ixrac yönümlü sahələrin beynəlxalq bazarlara çıxış tələbləri ilə izah olunur. ISO standartlarının birbaşa tətbiqi texniki baryerlərin azaldılması və məhsulların xarici bazarlarda qəbulunun asanlaşdırılması baxımından daha səmərəli hesab edilir. Eyni zamanda, milli standartların hazırlanmasının yüksək resurs tələbi beynəlxalq standartların adaptasiyasını inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün daha optimal seçimə çevirir.

Beləliklə, Misir nümunəsi göstərir ki, dövlət əsaslı institusional model avtomatik olaraq dirijist struktur yaratmır; standart portfelinin faktiki tərkibi və beynəlxalq integrasiya səviyyəsi daha həlledici rol oynayır.

Moldova isə əksinə, dövlətə bağlı standartlaşdırma sistemi çərçivəsində yüksək SLDİ göstəricisi ilə xarakterizə olunur ki, bu da milli standartların portfeldə dominant mövqeyini göstərir. Bu hal normayaratma prosesinin əsasən daxili səviyyədə həyata keçirildiyini və beynəlxalq standartların nisbətən məhdud tətbiq olunduğunu göstərir.

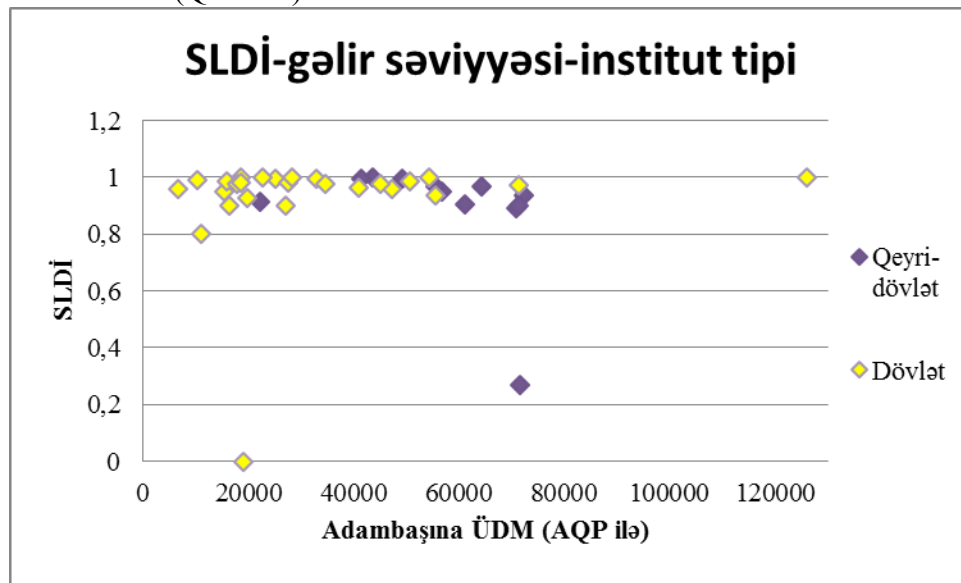
Nəticə etibarilə, Moldovada standartlaşdırma sistemi daha mərkəzləşdirilmiş və yüksək normativ intensivliyə malik struktur kimi çıxış edir.

Misir və Moldova nümunələrinin müqayisəsi bir neçə mühüm nəzəri nəticə ortaya qoyur:

Eyni institusional forma (dövlət modeli) müxtəlif struktur nəticələr yarada bilər.

SLDİ göstəricisinin iqtisadi inkişaf səviyyəsi (adambaşına ÜDM) və milli standartlaşdırma

orqanının institusional tipi ilə qarşılıqlı əlaqəsini daha sistemli şəkildə qiymətləndirmək məqsədilə aşağıdakı vizual təqdimatdan istifadə olunur. Bu qrafik göstəricilərin paylanmasını vahid analitik müstəvidə əks etdirərək həm struktur fərqləri, həm də potensial əlaqələrin xarakterini vizual şəkildə müşahidə etməyə imkan verir (Qrafik 1).

Qrafik 1. Təhlil qrupu ölkələrinin SLDİ, İnstitut tipi və gəlir səviyyəsi üzrə paylanması

Müşahidələr göstərir ki, SLDİ dəyərləri gəlir səviyyəsindən asılı olmayaraq əsasən yüksək intervalda (0,9-1) cəmlənmişdir ki, bu da standartlaşdırma sistemlərinin struktur baxımdan geniş şəkildə dirijist xarakter daşdığını isbatlayır. Eyni zamanda, həm dövlət, həm də qeyri-dövlət modellərinin oxşar SLDİ diapazonunda yerləşməsi standartlaşdırma strukturunun iqtisadi inkişaf səviyyəsindən daha çox institusional və siyasət seçimləri ilə müəyyənləşdiyini göstərir. Qrafikdə müşahidə olunan zəif və qeyri-sistematik paylanma SLDİ ilə gəlir səviyyəsi arasında güclü xətti əlaqənin olmadığını vizual şəkildə təsdiqləyir və standartlaşdırmanın iqtisadi inkişafın avtomatik funksiyası deyil, institusional dizaynın nəticəsi olduğunu bildirir.

Post-sovet ölkələri üzrə SLDİ göstəricilərinin təhlili bu ölkələrin standartlaşdırma sistemlərinin aydın şəkildə dirijist, yəni dövlət yönümlü institusional modelə əsaslandığını göstərir. Cədvəldə təqdim olunan məlumatlara əsasən Azərbaycan (0,995), Estoniya (0,995), Belarus (0,995), Qazaxıstan (0,964), Rusiya (0,957), Ukrayna (0,982), Ermənistan (0,998), Gürcüstan (0,999), Litva (0,999), Latviya (0,998) və Moldova (1,000) kimi ölkələrin hamısı yüksək SLDİ intervalında cəmlənmişdir. Bu göstəricilər həmin ölkələrin standart portfelində milli standartların dominant rol oynadığını və standartlaşdırma prosesinin əsasən dövlət tərəfindən koordinasiya olunduğunu ifadə edir. Bu struktur oxşarlıq post-sovet məkanında standartlaşdırma sistemlərinin ümumi institusional irsə əsaslandığını təsdiq edir. Sovet dövründə formalaşmış mərkəzləşdirilmiş standartlaşdırma modeli müasir dövrdə də əhəmiyyətli dərəcədə qorunub saxlanmış və nəticədə standartlaşdırma daha çox inzibati-normativ koordinasiya aləti kimi fəaliyyət göstərir. Maraqlıdır ki, bu ölkələr arasında iqtisadi inkişaf səviyyələri fərqli olsa da, SLDİ göstəricilərinin oxşar yüksək intervalda cəmlənməsi standartlaşdırma strukturunun iqtisadi göstəricilərdən daha çox institusional tarix və idarəetmə modelindən asılı olduğunu isbatlayır.

Azərbaycanın post-sovet institusional irsə malik olması onun standartlaşdırma sistemində mərkəzləşdirilmiş idarəetmə modelinin qorunub saxlanmasını şərtləndirmişdir. Bu model çərçivəsində standartlaşdırma yalnız texniki uyğunlaşma aləti deyil, həm də iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi və koordinasiyası üçün istifadə olunan mexanizm kimi çıxış edir. Nəticədə standartlaşdırma sistemi bazar iştirakçılarının təşəbbüsləri ilə deyil, daha çox dövlətin normativ və institusional qərarları ilə formalaşır.

Lakin tədqiqatın ümumi nəticələri göstərir ki, bu cür yüksək dirijist yanaşma standartlaşdırmanın effektivliyini avtomatik olaraq təmin etmir. Əksinə, standart portfelinin tərkibi, beynəlxalq standartlarla harmonizasiya səviyyəsi və biznes sektorunun prosesdə iştirak dərəcəsi kimi

amillər sistemin real iqtisadi təsirini müəyyən edən əsas amillər kimi çıxış edir. Bu baxımdan, Azərbaycan üçün əsas çağırış mövcud institusional model çərçivəsində daha çevik və inklüziv standartlaşdırma mexanizmlərinin formalaşdırılmasıdır.

Yekun olaraq, aparılmış təhlil göstərir ki, standartlaşdırma sistemlərinin xarakteri iqtisadi inkişaf səviyyəsindən daha çox institusional dizayn və tarixi inkişaf trayektoriyası ilə müəyyən olunur. Post-sovet ölkələri üzrə müşahidə olunan homogen dirijist struktur və Azərbaycanın bu qrup daxilindəki mövqeyi onu göstərir ki, gələcək inkişaf strategiyasında əsas prioritet standartlaşdırma sisteminin liberallaşdırılması deyil, onun funksional effektivliyinin artırılması, beynəlxalq integrasiyanın dərinləşdirilməsi və biznes iştirakçılarının rolunun gücləndirilməsi olmalıdır. Bu iş standartlaşdırmanı sadəcə inzibati alət kimi deyil, iqtisadi inkişafı dəstəkləyən strateji institut kimi formalaşdırmaq üçün əsas şərt kimi çıxış edir.

Nəticə

Aparılmış nəzəri və empirik təhlilin nəticələri göstərir ki, standartlaşdırma intensivliyi ənənəvi yanaşmalarda qəbul edildiyi kimi iqtisadi inkişaf səviyyəsinin avtomatik nəticəsi deyil. Əksinə, ölkələr üzrə müşahidə olunan fərqlər standartlaşdırma sistemlərinin əsasən institusional xüsusiyyətlər və siyasət seçimləri ilə formalaşdığını sübut edir.

SLDI indeksi üzrə əldə olunan nəticələr göstərir ki, ölkələrin böyük hissəsi yüksək göstəricilər intervalında cəmlənir və bu, qlobal miqyasda standartlaşdırma sistemlərinin əsasən dirijist, yəni dövlət yönümlü xarakter daşdığını ifadə edir. Bununla yanaşı, eyni institusional model daxilində belə fərqli struktur nəticələrin müşahidə olunması standartlaşdırmanın yalnız formal institut tipindən deyil, həm də konkret siyasət alətləri, beynəlxalq integrasiya səviyyəsi və standart portfelinin real tərkibindən asılı olduğunu göstərir.

Xüsusilə post-sovet ölkələri üzrə aparılan müşahidələr bu nəticəni daha da gücləndirir. Bu ölkələrdə standartlaşdırma sistemlərinin yüksək dirijist xarakter daşması onların tarixi olaraq mərkəzləşdirilmiş idarəetmə modelinə əsaslanması ilə izah edilir. Sovet dövründən miras qalan inzibati-komanda iqtisadiyyatının institusional xüsusiyyətləri müasir standartlaşdırma sistemlərində də özünü göstərməkdədir. Nəticədə Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan, Ukrayna kimi ölkələrdə standartlaşdırma sistemləri yüksək SLDI göstəriciləri ilə xarakterizə olunur və bu struktur oxşarlıq iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq davam edir.

Beləliklə, əldə olunan nəticələr standartlaşdırmanın iqtisadi inkişafın passiv nəticəsi deyil, aktiv institusional və iqtisadi siyasət aləti olduğunu göstərir. Onun formalaşması və effektivliyi isə əsasən ölkənin institusional dizaynı, dövlət-bazar münasibətlərinin quruluşu və tarixi inkişaf trayektoriyası ilə müəyyən olunur. Bu yanaşma xüsusilə Azərbaycan kimi post-sovet ölkələr üçün göstərir ki, mövcud problemlərin mənbəyi inkişaf səviyyəsindən daha çox institusional modeldədir və standartlaşdırma sisteminin optimallaşdırılması üçün əsas diqqət məhz bu istiqamətə yönəldilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Blind, K. (2004). *The economics of standards: Theory, evidence, policy*. Edward Elgar Publishing..
2. Blind, K., & Mangelsdorf, A. (2016). Motives to standardize: Empirical evidence from Germany. *Technovation*, 48–49, 13–24. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2015.11.002>
3. Brunsson, N., Rasche, A., & Seidl, D. (2012). The dynamics of standardization: Three perspectives on standards in organization studies. *Organization Studies*, 33(5–6), 613–632. <https://doi.org/10.1177/0170840612450120>
4. International Organization for Standardization (ISO). (2015). *Economic benefits of standards*. ISO.
5. North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press.
6. Swann, G. M. P. (2010). *The economics of standardization: An update*. UK Department for Business, Innovation and Skills.

Институциональный анализ систем стандартизации: оценка в рамках индекса либерализма–дирижизма

Минара Агаева

Министерство Науки и Образования Азербайджанской Республики Институт
Экономики, отдела “Регулирование бизнес-среды и развитие предпринимательства”,
научный сотрудник
minara.aghayeva@gmail.com

Резюме: Данное исследование анализирует роль стандартизации в экономической системе в рамках институционального подхода и обосновывает, что она является не только результатом экономического развития, но и продуктом институциональных выборов. В отличие от традиционных подходов, в статье показано, что различия в интенсивности стандартизации между странами объясняются не уровнем экономического развития, а структурой национальных систем стандартизации.

В рамках исследования был применён индекс либерализма–дирижизма стандартизации (ИЛДС), разработанный автором.

По результатам эмпирического анализа 39 стран установлено, что системы стандартизации на глобальном уровне преимущественно носят дирижистский характер, а значения индекса SLDI сосредоточены в высоком диапазоне. При этом не выявлено статистически значимой зависимости между интенсивностью стандартизации и уровнем экономического развития. Это свидетельствует о том, что стандартизация не является автоматической функцией экономического развития, а в большей степени определяется институциональным дизайном и выбором политики.

Результаты исследования также показывают, что даже в рамках одной и той же институциональной модели могут формироваться различные структурные результаты, и фактический состав портфеля стандартов является одним из ключевых факторов, определяющих характер системы стандартизации. В этом контексте стандартизация выступает важным инструментом экономической политики, а её эффективность напрямую зависит от институциональной структуры.

Ключевые слова: стандартизация, институциональная модель, индекс либерализма–дирижизма стандартизации (ИЛДС)

UOT: 327, 338; JEL: L15, P48

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/301-309>

Institutional analysis of standardization systems: an assessment within the framework of the liberalism–dirigisme index

Minara Aghayeva

Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan Institute of Economics,
Department of “Regulation of business environment and development of entrepreneurship”, scientific
worker
minara.aghayeva@gmail.com

Abstract: This study analyzes the role of standardization in the economic system within an institutional framework and substantiates that it is not only a result of economic development but also a product of institutional choices. Unlike traditional approaches, the article demonstrates that cross-country differences in the intensity of standardization are explained not by the level of economic

development, but by the structure of national standardization systems.

Within the scope of the research, the Standardization Liberalism–Dirigisme Index (SLDI), developed by the author, has been applied.

Based on an empirical analysis of 39 countries, it has been determined that standardization systems globally are predominantly dirigiste in nature, with SLDI values concentrated in the higher range. At the same time, no statistically significant relationship is observed between the intensity of standardization and the level of economic development. This indicates that standardization is not an automatic function of economic development, but is largely shaped by institutional design and policy choices.

The findings further reveal that even within the same institutional model, diverse structural outcomes may emerge, and that the actual composition of the standard portfolio is one of the key factors determining the nature of a standardization system. In this context, standardization functions as an important instrument of economic policy, and its effectiveness depends directly on institutional structure.

Keywords: standardization, institutional model, Standardization Liberalism–Dirigisme Index (SLDI)

UOT: 327, 338; **JEL:** L15, P48

Dövlət büdcəsinin formalaşması istiqamətində orta müddətli xərclər çərçivəsinin qiymətləndirilməsi

T.R.Məlikzadə

AR ETN İqtisadiyyat İnstitutunun

Doktorantı

melikov_toğrul@outlook.com

Xülasə: **Tədqiqatın məqsədi** – Azərbaycanda dövlət büdcəsinin formalaşması istiqamətində orta müddətli xərclər çərçivəsinin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqat işində müqayisəli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, sistemli yanaşma, riyazi təhlil metodlarından istifadə edilib.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti –tədqiqatda araşdırılmış əsaslı təhlilər ortamüddətli xərclər çərçivəsinin uğurlu tətbiqində və büdcə xərcləri üzrə iqtisadi səmərəliliyin müəyyənləşdirilməsində faydalı ola bilər.

Tədqiqatın nəticələri – Dövlət büdcəsinin formalaşması istiqamətində orta müddətli xərclər çərçivəsinin müəyyənləşdirilməsi və bu əsasda iqtisadiyyatın sektorlararası xərclərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından və iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində önəmlidir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi –Dövlət büdcəsinin orta müddətli xərclər çərçivəsinin formalaşması meyilləri, büdcə multiplikatorunun ÜDM-ə təsiri və esastiklik əmsalı müəyyənləşmişdir.

Açar sözlər: Orta müddətli xərclər çərçivəsi, fəaliyyət əsaslı büdcə, büdcə xərcləri, ÜDM, fiskal intizam, səmərəlilik, nəticəlilik, qənaətlilik, elastiklik əmsalı və s.

Giriş

İqtisadiyyatda istənilən iqtisadi kateqoriya özünü yerinə yetirdiyi funksiyalarda biruzə verir və bəzən bu funksiyalardan biri digərləri ilə müqayisədə xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu baxımdan büdcənin funksiyaları içərisində bölgü funksiyası dövlətin maliyyə resurslarının hansı prinsiplər əsasında bölgüsünün təşkil edilməsini həmişə aktual etmişdir. Büdcənin bölgü funksiyası bir neçə səbəbdən xüsusi aktualıq kəsb edir. Əvvəla, bölgü büdcə xərclərinin iqtisadi artıma təsirini stimullaşdırır, maliyyə və iqtisadi dayanıqlıqda böyük rol oynayır, eləcə də istehlak qiymətlərinin müəyyənləşməsində mühüm rola malikdir.

Aparılan müşahidələr təsdiqləyir ki, büdcə vəsaitlərinin məqsədəuyğunluğu və büdcə xərclərinin səmərəli təşkili əksər ölkələrin qarşısında duran əsas problemlərdəndir. Büdcə xərclərinin məqsədəuyğunluğu, bir tərəfdən, büdcə xərclərinin hansı prinsiplər əsasında bölünməsinə, ikinci tərəfdən isə bölünən xərclərin iqtisadi səmərəliliyə xidmət etməsini göstərir.

Müasir dövrdə birillik büdcə xərclərində fiskal siyasətin yerinə yetirilməsində qeyri-adekvatlığın aşkarlanması, uzunmüddətli maliyyə planlarında isə maliyyə intizamının aşağı səviyyəyə düşməsi iqtisadi planların iflasa uğramasına səbəb olmuşdur ki, bu da büdcə xərclərində ortamüddətli büdcə planlaşdırılmasının ön plana çıxmasını şərtləndirmişdir.

Orta müddətli xərclər çərçivəsinin müəyyənləşdirilməsi üzrə metodoloji yanaşma

Müşahidələr təsdiqləyir ki, büdcə planlaşdırılmasının müasir formasına nail olunması uzun bir tarixi yol keçmişdir. İqtisadi ədəbiyyatlarda büdcə planlaşdırılması araşdırılarkən məlum olur ki, bu proses bir neçə mərhələni əhatə edir və dövrümüze qədər xeyli inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. Həmin mərhələlərin özünəməxsus adları və fəaliyyət xüsusiyyətləri olmuşdur. Bu baxımdan, müasir dövrümüze qədər tətbiq və istifadə edilən büdcə planlaşdırılması metodları kimi aşağıdakıları göstərmək olar: [1.s.152-153].

- Maddələr üzrə tərtib edilən büdcə sistemi (**Line-item budgeting**),
- fəaliyyət büdcəsi (**performance budgeting**),

- plan-proqram büdcə sistemi (**Planning-Programming Budgeting System**),
- sıfır əsaslı büdcə sistemi (**zero based budgeting**),
- yeni fəaliyyət və ya nəticə əsaslı büdcə sistemi (**Performance Budgeting**).

Büdcə planlaşdırılması sisteminin ilk əsası olan maddələr üzrə büdcə sistemi XX əsrin 50-ci illərində mövcud olmuşdur. Maddələr üzrə tərtib edilən büdcə sistemi daha çox texniki xarakterli maliyyə planı kimi qəbul edilmiş və planlaşdırmanın sadə formasına əsaslanmışdır. Belə büdcə sistemi dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi üçün səmərəli deyildi, buna görə də 1955-ci ildən etibarən ABŞ-da “fəaliyyət əsaslı” büdcə sisteminin planlaşdırılması ön plana çıxmışdır. Fəaliyyət əsaslı büdcə sisteminin əsas xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, burada ayrılmış xərclər müqabilində nəyə nail olunduğu əsas götürülürdü.

Fəaliyyət əsaslı büdcə sisteminin çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq üçün ABŞ-da “proqram büdcə sistemi” də tətbiq olunmuşdur. Lakin sonrakı illərdə “proqram büdcə sistemi” 1958-ci ildən tətbiq edilən plan-proqram büdcə sisteminin davamı kimi qəbul edilmiş və bu istiqamətdə müəyyən təkmilləşdirmələr aparılmışdır. Sırf bu səbəbdən bir çox iqtisadi ədəbiyyatda proqram büdcə sistemi ayrıca göstərilir. Plan-proqram büdcə sisteminin mahiyyəti büdcənin dövlət proqramları əsasında formalaşmasını nəzərdə tutur. Belə büdcə sistemi 1965-ci ildən ABŞ-da federal səviyyədə həyata keçirilir. Qeyd edək ki, plan-proqram əsaslı büdcə sisteminə keçid ABŞ prezidenti L. Consonun hakimiyyəti dövründə tətbiq edilmiş, 1967–1969-cu illərdə beş ştatda pilot layihə kimi reallaşdırılsa da, xüsusi uğur qazanmamışdır. Plan-proqram büdcə sistemində dövlət sektoru tərəfindən alınacaq əmtəə və xidmətlər müəyyən edilir və ölkə üzrə hazırlanan makroplana uyğun hərəkət edilir. Bundan başqa, ABŞ-da federal səviyyədə Planlaşdırma, Proqramlaşdırma və Büdcələşdirmə Sistemi (PPBS) 1965-ci ildən tətbiq olunmaqdadır. Bu sistem həm icra, həm də proqramların gələcək inkişafı ilə sıx bağlıdır.

Sıfır əsaslı büdcə sistemi 1970-ci illərdə büdcə formalaşdırılması təcrübəsinə daxil edilmişdir. Bu metoda görə, büdcə dövrünün əvvəlində reallaşdırılması nəzərdə tutulan bütün proqramlar üzrə maliyyələşmənin sıfıra bərabər olduğu qəbul edilir. Eyni zamanda, sıfır əsaslı büdcə sistemində prioritetlər sıralanır və pul vəsaitləri bu prioritetlərə uyğun olaraq bölüşdürülür. Sıfır əsaslı büdcə sistemi ABŞ-da daha çox yerli özünüidarəetmə səviyyəsində tətbiq edilmişdir, çünki onun mərkəzi hökumət səviyyəsində həyata keçirilməsinin həddindən artıq inzibati yükə səbəb olduğu məlum olmuşdur.

1990-cı illərin əvvəllərində ABŞ-da dövlət sektorunda büdcə xərclərinin təsir imkanları və səmərəliliyinin aşağı olması ilə bağlı çağırışlar büdcə xərclərinin strateji planlaşdırılması məsələsini yenidən gündəmə gətirmişdir.

Türk tədqiqatçılarından E. Erüz göstərir ki, yeni fəaliyyət və ya nəticə əsaslı büdcə sistemi – dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirən zaman vəsaitlərin dövlət məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq bölüşdürülməsini və istifadəsini təmin edən, nəticələrin qiymətləndirilməsi yolu ilə qarşıya qoyulan hədəflərə nail olunub-olunmadığını müəyyənləşdirən və iş fəaliyyətinin yekunlarına əsasən hesabatlılığı tələb edən bir sistemdir [2, s.64].

Orta müddətli xərclər çərçivəsinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində beynəlxalq təcrübə

Müşahidələr təsdiqləyir ki, yeni fəaliyyət və ya nəticə əsaslı büdcə sisteminin tətbiqi dövlət vəsaitlərinin şəffaflıq və maliyyə intizamı prinsiplərinə uyğun olaraq bölüşdürülməsinə, eləcə də cəmiyyətin tələblərinə cavab verən ən səmərəli xidmətlərə yönəldilməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə isə iqtisadi fəaliyyət növlərinin çoxşaxəliliyi təmin olunur, istehsalın həcmi artır və beləliklə də dövlətin strateji idarəetmə konsepsiyaları gerçəkləşir.

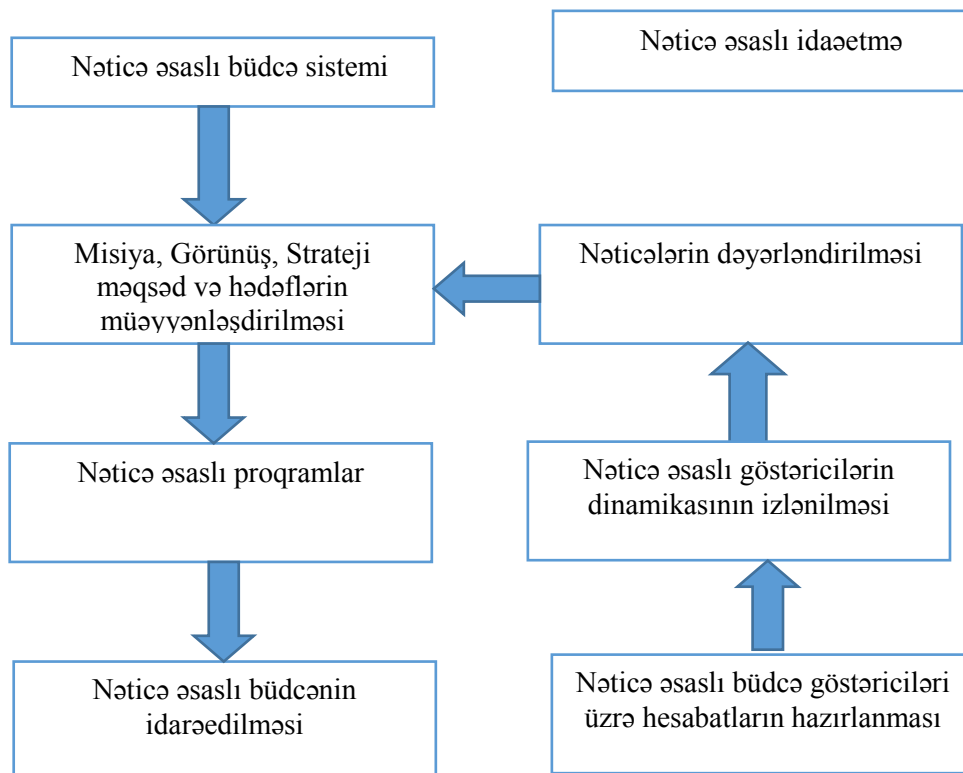
Bildirmək zəruridir ki, yeni fəaliyyət və ya nəticə əsaslı büdcə sistemi hər bir ölkənin iqtisadi quruluşuna və inkişaf dinamikasına uyğun olaraq tətbiq edilir. Buna görə də büdcə planlaşdırılmasının son və ən müasir forması kimi təqdim etdiyimiz yeni fəaliyyət və ya nəticə əsaslı büdcə sisteminin müxtəlif alt növlərinin olduğu da qeyd edilir.

Ümumiyyətlə, tədqiqatçılar analitik araşdırmalar çərçivəsində büdcə sistemini tətbiq olunma qaydasına görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirirlər:

- Ənənəvi və ya klassik büdcə sistemi,
- yeni fəaliyyət və ya nəticə əsaslı büdcə sistemi.

Klassik büdcə sisteminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, büdcədə hər bir dövlət təşkilatı üçün nəzərdə tutulan pul vəsaitləri maddələr üzrə göstərilir. Məsələn, işçilərin əməkhaqqı ödənişləri, əsas vəsaitlərin alınması xərcləri və s. Başqa sözlə, xərclərin məqsədinin nədən ibarət olması və ya çəkilən xərclər nəticəsində nəyə nail olunduğu kimi məsələlər bu sistemdə önəm daşımır. Burada əsas diqqət sərf olunan xərclərin məbləğinə yönəldilir. Ənənəvi (klassik) büdcədə ayrılan vəsaitin həcmində müvafiq olaraq istehsal ediləcək məhsul və ya göstəriləcək xidmətin həcmi konkret olaraq müəyyənləşdirilmir və xərclər icra olunduqdan sonra əldə edilən son nəticələr nəzərə alınmır. Göründüyü kimi, klassik büdcə sistemində gəlirlərin xərclərə uyğun olaraq balanslaşdırılmış şəkildə hazırlanması və vəsaitlərin maddələr üzrə düzgün xərclənməsinin təmini əsas şərt hesab olunur.

Nəticə əsaslı büdcə sistemi isə 1990-cı illərdən sonra geniş şəkildə tətbiq olunmağa başlanmışdır. Bu büdcə sistemində xərclərin bölgüsü iqtisadi səmərəliliyi artırmaq məqsədi daşıyır və daha geniş strateji planlaşdırma imkanlarını təmin edən mürəkkəb bir mexanizmdir. Klassik büdcə sistemi ilə nəticə əsaslı büdcə sisteminin struktur fərqlərini və xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Şəkil 1. Nəticə əsaslı büdcə idarəetmə mexanizmi.

Mənbə: [4, s.8]

Şəkil 1-də əks olunan nəticə əsaslı büdcənin idarəetmə mexanizmindən görünür ki, burada missiya, gələcəyə baxış (görünüş), strateji məqsəd və hədəflərin müəyyənləşdirilməsi öz əksini tapmışdır. Başqa sözlə, qeyd olunan sxemlə bu fikir vurğulanır ki, təcrübədə nəticə əsaslı büdcə mexanizmində strateji planlaşdırma ortamüddətli dövrü (3–5 il) əhatə etməli, strateji məqsədlər və hədəflər dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Qarşıya qoyulan strateji məqsəd və hədəflərə nail olmaq isə addım-addım illik nəticə əsaslı büdcə proqramlarının hazırlanması və reallaşdırılması ilə mümkündür. Ortamüddətli dövr (3–5 il) üçün müəyyən edilən strateji məqsəd və hədəflərin reallaşdırılması ortamüddətli xərclər çərçivəsinin (OMXÇ) idarəetmə sistemi vasitəsilə həyata keçirilir.

1993-cü ildən 2000-ci illərə qədər İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (OECD) üzv olan ölkələr arasında fərqli adlar və formalarda nəticə əsaslı büdcə sisteminin planlaşdırılmasına keçid

xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Nəticə əsaslı büdcə sisteminin vahid bir metodu mövcud deyildir. Hər bir ölkə və ya qurum öz daxili inkişaf dinamikasına uyğun olan ən səmərəli modeli seçərək tətbiq edir. Tətbiq edilən büdcə sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün müvafiq meyarlar, hədəflər və infrastruktur yaradılmalıdır ki, büdcə xərclərinin planlaşdırılması mexanizmi işlək ola bilsin.

Empirik tədqiqatlar təsdiqləmişdir ki, büdcə xərclərinin rasionallığı və səmərəliliyi büdcənin planlaşdırılması metodundan bilavasitə asılıdır. Nəzəri yanaşmalar da göstərir ki, büdcə planlaşdırılması adətən iki üsulla reallaşdırılır [5, s.145]:

- Aşağıdan yuxarı,
- Yuxarıdan aşağı

Birinci yanaşmada idarəetmədə iştirak edən təsərrüfat subyekti aşağı səviyyədən yuxarı səviyyəyə qədər bu planlaşdırmanın bütün mərhələlərində iştirak edir. Bu metod, əsaslandırılmış və ümumiləşdirilmiş vahid hala salınmış büdcə planlaşdırılması sistemini nəzərdə tutur. Bildirək ki, birinci üsul kimi göstərilən bu yanaşmadan 1990-cı ilə qədər geniş istifadə edilmişdir.

Aşağıdan-yuxarıya (bottom-up) doğru büdcənin planlaşdırılması fərdi komponentlərdən başlayan və ümumi şəkildə birləşdirilən maliyyə planlaşdırılması üsuludur. Bu üsulda hər bir komponent ayrı-ayrılıqda planlaşdırılır, sonra isə ümumi planlaşdırma və proqnozlaşdırma modelini formalaşdırmaq üçün birləşdirilir. Buna görə də belə metod daha çox mikrosəviyyədə aktualıq qazanır. Məhz bu səbəbdən, ABŞ-da belə planlaşdırma metodu daha çox yerli özünüidarəetmə səviyyəsində tətbiq edilir. Eyni zamanda onu da bildirək ki, aşağıdan-yuxarıya planlaşdırma daha çox vaxt tələb edən və strateji planlaşdırma üçün əhəmiyyətli faydası olmayan bir yanaşmadır. Başqa sözlə, bu yanaşma makroiqtisadi məqsədlərə nail olunması baxımından səmərəli nəticələr vermir.

Türk iqtisadçıları D. Şahin və Y. Temur **yuxarıdan-aşağıya (top-down)** büdcə planlaşdırılmasını hökumətin maliyyə öhdəliklərini və fiskal hədəflərini yerinə yetirmək üçün makroiqtisadi model kimi qiymətləndirirlər [5, s.146]. Yuxarıdan-aşağıya büdcə planlaşdırılması – büdcənin tərtibi, planlaşdırılması və təsdiqi mərhələsində ümumi xərclərin limitlərini, iqtisadiyyatın sektorları üzrə xərc hədlərini və ayrılacaq vəsaitlərin dəqiqləşdirilməsini tələb edən büdcə yanaşmasıdır. İqtisadçı N. Petkova isə yuxarıdan-aşağıya büdcə planlaşdırılmasını fiskal hədəflərin gəlir və xərclərini təxmin edən makroiqtisadi model kimi xarakterizə etmişdir [6, s. 32].

Məlumdur ki, hər bir dövlət özünün vəzifə və funksiyalarını yerinə yetirmək üçün gəlir və xərclərini müəyyənləşdirmək zərurəti ilə hər il üzləşir. Dövlətin gəlir və xərclərinin sistemli bazası kimi dövlət büdcəsi çıxış edir. Büdcə – klassik yanaşmada, adətən bir il üçün dövlətin gəlir və xərclərinin sistemi kimi xarakterizə olunur. Dövlət büdcəsinin birillik dövrü əsas götürməsinin başlıca səbəbi qısa zaman kəsiyində daha səmərəli idarəetmənin təmin edilməsidir. Lakin büdcə təşkilatları özləri üçün zəruri olan maliyyə ehtiyaclarını daha tez əldə etməkdə və xərcləməkdə maraqlı tərəf kimi çıxış edirlər. Belə olan halda isə dövlətin büdcə xərclərinin səmərəli şəkildə bölüşdürülmədiyi məlum olur. Daha dəqiq desək, büdcənin idarəedilməsi səmərəliliyi araşdırılarkən, adətən büdcə xərclərinin effektivliyi ilə bağlı məsələlərə daha çox önəm verilir. Uzunmüddətli müşahidələr təsdiqləmişdir ki, birillik büdcə dövrü fiskal siyasətdə qeyri-adekvatlığa səbəb olur. Konkret olaraq, [13, s. 167]

- uzunmüddətli iqtisadi proseslərin normal inkişafını təmin etmək olmur,
- maliyyə proseslərində qeyri-sabitlik yaranır və
- maliyyə intizamının pozulmasına gətirib çıxarır.

Belə hal isə səmərəli idarəetmənin olmamasını göstərir. Dünya Bankının apardığı araşdırmada illik büdcələrin qeyri-adekvatlığının səbəbləri kimi aşağıdakılar göstərilmişdir [7, s.117]:

• **Birillik büdcə sistemlərində** iqtisadi siyasətin qurulması və icra olunacaq işlərin planlaşdırılması kifayət qədər nizam-intizamlı olmur, eləcə də xərclərə nəzarət mexanizminin qeyri-adekvatlığı ilə nəticələnir.

• **Birillik büdcə sistemlərində** dövlət siyasətinin prioritetlərini hərtərəfli və tam müəyyənləşdirmək bir çox hallarda mümkün olmur. Həmçinin, qeyd edilən müddət çərçivəsində strateji prioritetlərin ardıcılığının təmin edilməsi və bu prioritetlərin büdcə xərcləri vasitəsilə tam reallaşdırılması üçün birillik dövr yetərli hesab edilmir.

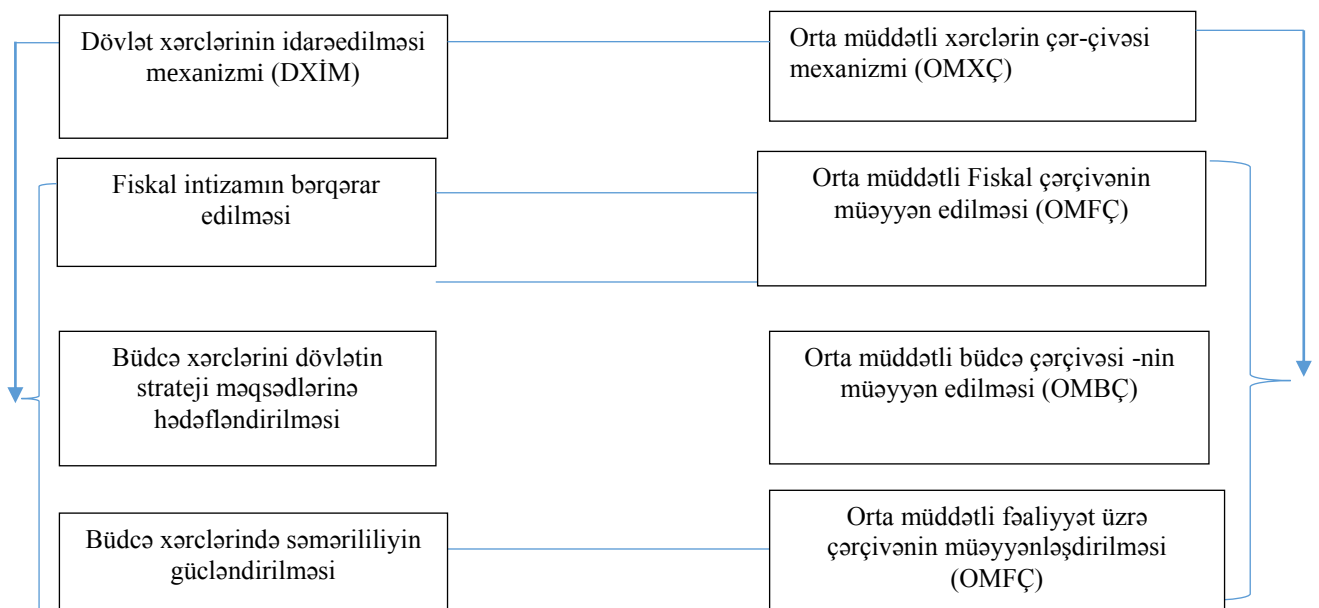
• **İllik büdcə xərclərində** prioritet xidmətlərin dəqiq müəyyənləşdirilməməsi nəzərdə tutulan dövlət proqramlarının və fəaliyyətlərin effektiv icrasına mənfi təsir göstərir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) özünün analitik hesabatlarında yoxsulluğun azaldılması və dövlətin iqtisadi inkişaf planlarının əsası kimi **ortamüddətli xərclər çərçivəsini (OMXÇ)** (*Medium-Term Expenditure Framework - MTEF*) göstərir. Eyni zamanda Dünya Bankı da OMXÇ-yə böyük əhəmiyyət verir. Belə ki, iqtisadi baxımdan zəif və aztəminatlı ölkələrdə xarici borcun azaldılması, eləcə də büdcə xərclərinin ünvanlılığının (təyinatlılığının) təmin edilməsi üçün OMXÇ kifayət qədər əhəmiyyətlidir.

Türk iqtisadçılarından H. Egeli və M. Dağının fikrincə, ortamüddətli xərclər sisteminə keçidin məqsədləri daha konkret və lakonik şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır [8, s. 485]:

- Fiskal intizamın gücləndirilməsi,
- makroiqtisadi tarazlığın əldə edilməsi,
- strateji prioritetlərin orta fəaliyyət üzrə müəyyən edilməsi,
- büdcə xərclərinin bölüşdürülməsində səmərəliliyin təmin edilməsi,

Belə olan bir vəziyyət üçün DXİM ilə OMXÇ-i arasında əlaqəni aşağıdakı kimi təqdim etmək olar olar:

Şəkil 2. DXİM ilə OMXÇ arasında qarşılıqlı əlaqə mexanizmi

Mənbə: [9, s.52].

Göründüyü kimi, dövlət xərclərinin idarəedilməsi mexanizmi ilə ortamüddətli xərclər çərçivəsi (OMXÇ) mexanizminin qarşılıqlı əlaqəsi onu deməyə əsas verir ki, fiskal intizamın təmin olunması **Ortamüddətli Fiskal Çərçivədə (OMFÇ)**, büdcə xərclərinin dövlətin strateji məqsədlərinə hədəfləndirilməsi **Ortamüddətli Büdcə Çərçivəsində (OMBÇ)**, büdcə xərclərində səmərəliliyin təmin edilməsi isə **Ortamüddətli Xərclər Çərçivəsində (OMXÇ)** müəyyənləşdirilir. Bütün bu qeyd edilənlər onu göstərir ki, ortamüddətli xərclər çərçivəsi dövlət xərclərinin idarə edilməsi üzrə səmərəli bir mexanizm kimi ortaya çıxmışdır. OMXÇ-nin əsas tərkib elementləri OMFÇ, OMBÇ və sektoral xərclər çərçivəsindən ibarətdir (bax: Şəkil 2).

Azərbaycanda orta müddətli xərclər çərçivəsinin tətbiqi və ilkin nəticələrin qiymətləndirilməsi

2003-cü ildə təsdiq edilmiş "Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı"nda (YAİDP) Azərbaycanda ortamüddətli xərclər çərçivəsinin (OMXÇ) tətbiqi barədə məlumat verilmiş və 2004-cü ildən etibarən beynəlxalq təşkilatların tövsiyələri əsasında bu çərçivə "1+3" formatında hazırlanmağa başlanmışdır. Lakin sonradan müəyyən edilmişdir ki, makroiqtisadi

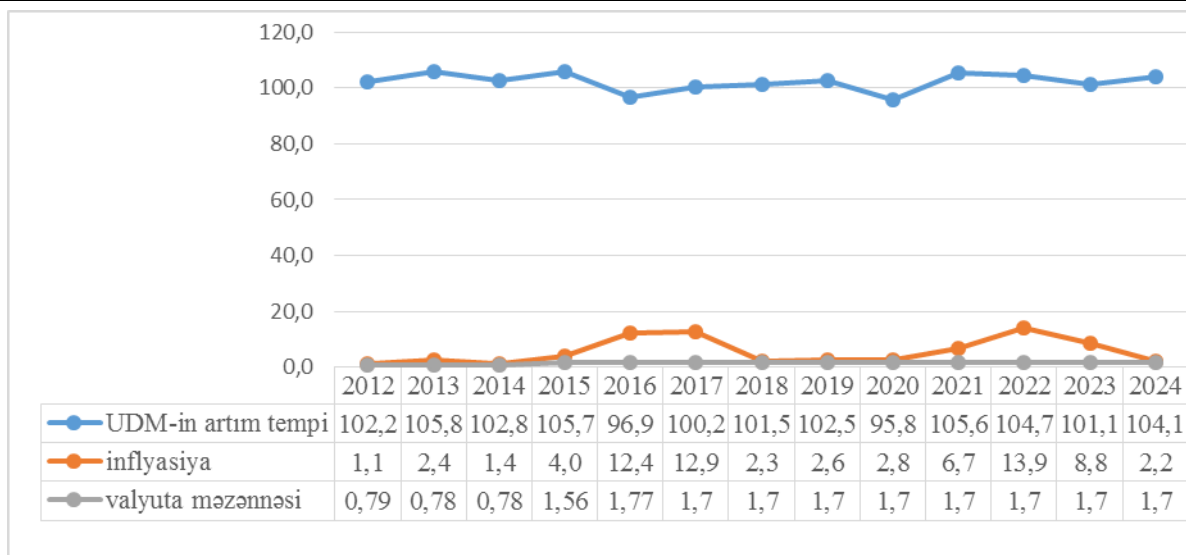
çərçivənin düzgün hədəflənməməsi, ortamüddətli proqnozlar üçün metodoloji bazanın olmaması, sektorlararası münasibətlərin düzgün tənzimlənməməsi və s. kimi ciddi nöqsanlar mövcud olmuşdur. Bu baxımdan OMXÇ-nin təkmilləşdirilməsi zərurəti yaranmışdır; belə ki, 2016-cı ildə qəbul edilən "Strateji Yol Xəritəsi"ndə nəzərdə tutulan maliyyə-büdcə islahatlarının əsas məqsədlərindən biri də məhz ortamüddətli xərclər çərçivəsinin reallaşdırılması olmuşdur. Bundan başqa, 2018-ci ildə OMXÇ-nin Azərbaycanda tətbiqi və hüquqi bazasının formalaşdırılması ilə bağlı ölkə Prezidenti müvafiq fərman imzalamışdır. Həmin fərmana əsasən, OMXÇ-nin əsas məqsədləri kimi aşağıdakılar göstərilmişdir [10]:

- makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi,
- dayanıqlı iqtisadi artımın davamlı olması,
- fiskal intizamın təmini,
- xərc üzrə prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi,
- nəticəəsaslı büdcə sisteminin tətbiqi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, OMXÇ-nin əsas məqsədlərindən biri fiskal intizamın təmin edilməsidir. Bu kontekstdə dövlət resurslarının strateji prioritetlərə uyğun şəkildə müəyyən edilməsi və büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi vacibdir. Büdcə siyasətinin ortamüddətli hədəflərə çatması üçün dövlətin xəzinədarlıq orqanları vəsaitlərin ən səmərəli şəkildə ayrılmasını təmin etməli və bunun üçün lazımi şərait yaradılmalıdır. Maliyyə intizamının təmin olunmasında şəffaflığın artırılması əsas şərtlərdəndir. Həmçinin, OMXÇ mexanizmi büdcə xərclərini konkretləşdirməyi, maliyyə intizamı və nəzarət alətləri vasitəsilə büdcədən vəsait alan təşkilatların xərclərini optimallaşdırmağı (məhdudlaşdırmağı) hədəfləyir ki, bu da büdcə vəsaitlərinə qənaət edilməsinə xidmət edəcəkdir. Makroiqtisadi tarazlığı təmin etmək məqsədilə dövlət büdcəsinin gəlirlər bölməsini formalaşdıran müvafiq struktur sahələri ardıcıl və real əsaslarla inkişaf etdirilməlidir.

OMXÇ plan-büdcə münasibətlərinin qurulması nöqtəyi-nəzərindən büdcə təcrübəsinə yeni perspektivlər gətirmişdir. Belə ki, burada əsas məsələ makroiqtisadi plan və proqnozlarda müəyyən edilən hədəflərin büdcə parametrləri ilə integrasiyasından, eləcə də makroiqtisadi siyasətlə büdcə siyasətinin uzlaşdırılmasından ibarətdir. Müvafiq olaraq, OMXÇ-də nəzərdə tutulan hədəflərin reallaşdırılması çoxillik büdcə proqnozlarının tərtibi üçün etibarlı baza rolunu oynayacaqdır.

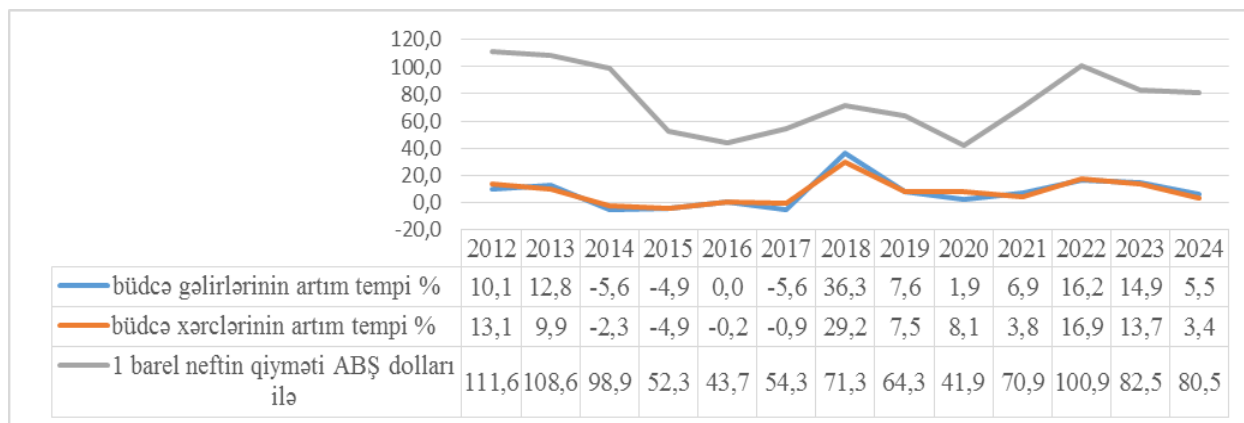
Son 25 ildə ölkədə yürüdülmən iqtisadi siyasətə nəzər saldıqda aydın olur ki, bu dövr ərzində makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanılmışdır. Belə ki, 2012–2024-cü illər üzrə bəzi makroiqtisadi göstəricilər təhlil edildikdə ÜDM üzrə ədədi ortanın 2.2% artım tempinə malik olduğu müəyyən edilir. Doğrudur, 2016 və 2020-ci illərdə ÜDM-in həcmində müəyyən iqtisadi geriləmələr müşahidə edilmişdir ki, bu da birbaşa spesifik amillərlə bağlıdır. Belə ki, 2014-cü ildən başlayaraq dünya bazarlarında neftin qiymətinin aşağı düşmə tendensiyası və bu proseslərə adekvat olaraq Azərbaycanın xarici ticarət tərəfdaşları olan ölkələrin (Çin, Qazaxıstan və s.) 2015-ci ildə milli valyutalarını devalvasiya etməsi Azərbaycanı da bu prosesə qoşulmağa məcbur etmiş və 2016-cı ildə ÜDM-in həcmində müəyyən geriləmə qeydə alınmışdır. 2020-ci ildə isə məlum COVID-19 pandemiyası dünyanın əksər ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da iqtisadi aktivliyə mənfi təsir göstərmişdir. Lakin təhlil olunan dövr ərzində milli valyutanın məzənnəsinin və inflyasiyanın idarəolunan səviyyədə qorunub saxlanması dayanıqlı iqtisadi artımın davamlılığında əsas amil kimi çıxış etmişdir. Bu baxımdan, sadalanan makroiqtisadi göstəricilərin 2012–2024-cü illər üzrə dinamikasına nəzər salmaq maraqlıdır:

Qrafik 1. ÜDM-in artım tempi (faizlə), inflyasiya və valyuta məzənnəsi üzrə dinamika

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/>

Ümumiyyətlə, dayanıqlı iqtisadi artımın davamlılığının təmin edilməsində dövlət büdcəsinin həm gəlirlər, həm də xərclər bölməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu baxımdan, dövlət büdcəsinin gəlirləri, xərcləri və dünya bazarlarında neftin qiymətlərinin 2012–2024-cü illər üzrə dinamikasına nəzər salmaq:

Qrafik 2. Dövlət büdcəsinin gəlirləri, xərcləri üzrə artım tempi (faizlə) və neftin qiymətləri

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/>

Qrafik 2-nin məlumatları göstərir ki, 2014–2017-ci illərdə büdcənin həm gəlirləri, həm də xərcləri üzrə mənfi tendensiya qeyd alınmışdır ki, bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz amillərlə bağlıdır. Qrafikdən aydın olur ki, qeyd olunan illərdə neftin dünya bazar qiyməti azalmağa doğru meyil etmişdir. Bu vəziyyət isə büdcənin həm gəlirlərinə, həm də xərclərinə mənfi təsir göstərmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkəmizdə büdcə gəlirlərinin təqribən 67%–71%-ni məhz neft gəlirləri təşkil edir.

OMXÇ-nin əsas hədəflərindən olan digər bir meyar isə fiskal intizamla bağlıdır. Fiskal intizam OECD ölkələrində xüsusi fiskal intizam indeksi ilə ölçülür. Bu göstəricinin strukturuna büdcənin hazırlanması, təsdiqi və icrası ilə bağlı əsas indekslər, eləcə də bir neçə subindeks daxildir. Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübədə 100 ballıq sistemlə qiymətləndirilən "Açıq Büdcə İndeksi" (*Open Budget Index*) də tətbiq olunur. Son illərin statistik məlumatları göstərir ki, Azərbaycanın bu indeks üzrə göstəricisi 68–87 bal arasında dəyişməkdədir.

OMXÇ çərçivəsində dövlətin xərclər üzrə prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi fonunda ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, Qarabağ regionunun yenidən qurulması və bərpası,

işsizliyin azaldılması, elmi potensialın gücləndirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi, "yaşıl iqtisadiyyat"a keçidlə bağlı xərclərin artırılması və əhalinin uzunömürlüliyünün təmin edilməsi kimi mühüm hədəflər qoyulmuşdur. Bu məqsədlərə çatmaq üçün dövlət vəsaitlərinin strateji prioritetlərə uyğun olaraq qurumlar və sektorlar arasında optimal bölüşdürülməsinin təmin edilməsi əsas vəzifələrdən biri kimi çıxış edir. Əslində, dövlət siyasətinin prioritetlərinin reallaşdırılmasında büdcə vəsaitlərinin optimal bölüşdürülməsi yüksək səmərəliliyin əldə edilməsi baxımından vacib amildir.

OMXÇ-nin əsas qayələrindən biri də dövlət büdcəsinin nəticə əsaslı mexanizmlər üzərində qurulmasıdır. Nəzəri yanaşmalar göstərir ki, büdcənin tam mənada nəticə əsaslı xarakter daşması üçün onun aşağıdakı üç fundamental prinsipə cavab verməsi zəruridir:

- Səmərəlilik,
- nəticəlilik,
- qənaətlilik.

Makroiqtisadi nöqteyi-nəzərdən də büdcə xərclərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin və müəyyənləşdirilməsinin iki metodoloji əsası vardır [11, s. 256]:

1. Dövlət xərclərinin multiplikativ səmərəsinin ÜDM-ə təsirinin qiymətləndirilməsi,

2. Elastiklik əmsalı üzrə, dövlət büdcəsinin xərclərində 1% dəyişiklik ÜDM-ə təsiri necə olacaqdır.

Büdcə xərcləri üzrə dövlət xərclərinin multiplikativ səmərəsinin ÜDM-ə təsiri aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$M = \frac{1}{1 - c(1 - t)}$$

Burada, c -istehlaka son hədd meyilliyi, t -isə vergilərin orta dərəcəsini göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, $0 < c < 1$ və $0 < t < 1$ kimi olacaqdır. Elastiklik əmsalının nəzəri əsası aşağıdakı kimidir.

$$\overline{E}_{yx} = a_1 \frac{\overline{x}}{\overline{y}}$$

Burada, y - aslı dəyişən, x - isə sərbəst dəyişən, a_1 isə funksiyanın parametrləridir.

Cədvəl 1.

**Büdcə xərcləri, ÜDM-in həcmi və son istehlakın
dinamikası (mln. man, mln. ABŞ dollarla)**

İllər	Büdcə xərcləri	ÜDM (manatla)	ÜDM (dollarla)	Son istehlak xərcləri
2005	2140.7	12522.5	13238.7	5,532.6
2006	3790.1	18746.2	20983.0	6,873.1
2007	6086.2	28360.5	33050.3	9,374.6
2008	10774.2	40137.2	48852.5	13,286.2
2009	10503.9	35601.5	44297.0	15,048.9
2010	11765.9	42465.0	52909.3	16,528.5
2011	15397.5	52082.0	65951.6	19,216.0
2012	17416.5	54743.7	69683.9	21,389.9
2013	19143.5	58182.0	74164.4	24,150.0
2014	18709.0	59014.1	75234.7	26,582.6
2015	17784.5	54380.0	52996.8	30,595.3
2016	17751.3	60425.2	37862.8	35,196.7
2017	17594.5	70337.8	40867.9	40,210.2
2018	22731.6	80092.0	47112.9	43,067.3
2019	24425.9	81896.2	48174.2	46,797.8
2020	26416.3	72578.1	42693.0	43,899.5
2021	27422.4	93203.2	54825.4	48,507.3
2022	32064.6	133972.7	78807.5	57,715.2
2023	36457.96	123128.4	72428.5	65,021.5
2024	37712.72	126337.0	74315.9	66,122.4
Ədədi orta	18804.5	64910.3	52110.7	31755.8

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/>

İlk növbədə bildirək ki, Bütçə xərcləri, ÜDM-in həcmi arasında xətti əlaqə şəklində verilmiş və modelin nəticələri isə aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 2.**Bütçə xərcləri ilə ÜDM arasında əlaqə üzrə Modelin nəticələri**

Dependent Variable: LOG(GDP)				
Method: Least Squares				
Date: 02/27/25 Time: 15:09				
Sample: 2005 2024				
Included observations: 20				
LOG(GDP)=C(1)+C(2)*LOG(BUDGET)				
	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C(1)	3.117992	0.360511	8.648822	0.0000
C(2)	0.809659	0.037267	21.72600	0.0000
R-squared	0.963267	Mean dependent var		10.92887
Adjusted R-squared	0.961226	S.D. dependent var		0.607312
S.E. of regression	0.119586	Akaike info criterion		-1.314915
Sum squared resid	0.257416	Schwarz criterion		-1.215342
Log likelihood	15.14915	Hannan-Quinn criter.		-1.295478
F-statistic	472.0191	Durbin-Watson stat		1.002018
Prob(F-statistic)	0.000000			

$$\bar{E}_{yx} = a_1 \frac{\bar{x}}{\bar{y}} = 0.809 * \frac{18804.5}{64910.3} = 0.23$$

Alınan nəticə onu göstərir ki, 2005-2024-cü illərdə ölkədə bütçə xərclərinin 1% artması ÜDM-in həcmi 0.23% artmasına xidmət etmişdir.

Dövlət xərclərinin multiplikativ səmərəsini qiymətləndirmək üçün istehlak funksiya da qurulmuş və aşağıdakı kimi nəticələr alınmışdır.

Cədvəl 3.**Bütçə İstehlak xərcləri ilə ÜDM arasında əlaqə üzrə modelin nəticələri**

Dependent Variable: CONSUP				
Method: Least Squares				
Date: 02/27/25 Time: 16:09				
Sample: 2005 2024				
Included observations: 20				
CONSUP=C(1)+C(2)*GDP				
	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C(1)	-3210.687	2461.177	-1.304533	0.2085
C(2)	0.538689	0.033763	15.95488	0.0000
R-squared	0.933959	Mean dependent var		31755.78
Adjusted R-squared	0.930290	S.D. dependent var		18970.43
S.E. of regression	5008.693	Akaike info criterion		19.97038
Sum squared resid	4.52E+08	Schwarz criterion		20.06995
Log likelihood	-197.7038	Hannan-Quinn criter.		19.98981
F-statistic	254.5581	Durbin-Watson stat		1.088717
Prob(F-statistic)	0.000000			

Beləliklə də, aparılan təhlillərə əsaslanaraq istehlaka son hədd meyilliliyini müəyyənləşdirdikdən sonra ölkədə orta vergi dərəcəsinin ($t=18\%$) olduğunu müəyyənləşdirdikdən sonra bütçə multiplikatoru aşağıdakı kimi olacaqdır.

$$M = \frac{1}{1 - c(1 - t)} = \frac{1}{1 - 0.538(1 - 0.18)} = 1.78$$

Belə hal isə onu göstərir ki, büdcə xərcləri üzrə 2005-2024-cü illərdə 1 manat əlavə xərc ÜDM-in 0.78 manat artmasına təkan vermişdir. Yuxarıda göstərdiyimiz nəzəri yanaşmaya görə bu əmsal (0.78) onu deməyə əsas verir ki, büdcə xərcləri ÜDM artımında yüksək təsirə malikdir.

Nəticə

Beləliklə də, aparılan tədqiqatlar göstərir ki, dövlət xidmətlərinin prioritet və üstünlüklərini göstərmək, eləcə də hökumətlərin hüquqi, iqtisadi və sosial aspektləri baxımından büdcə xərclərinin səmərəli bölüşdürülməsi üçün fiskal siyasət ən mühüm elementdir. Bu baxımdan, ölkədə fiskal siyasət və bunun əsasında büdcənin hazırlanması, onun səmərəli icrası və monitorinqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün də müasir dövrdə OMXÇ-nin hazırlanması olduqca vacib dövlət maliyyəsinin idarəetmə aləti kimi çıxış edir. OMXÇ-nin hazırlanması büdcə prosesinin səmərəliliyi, davamlılığı və nəticəyönlü olması baxımından olduqca vacibdir. OMXÇ dövlət maliyyəsinin planlaşdırılması metodlarından biri kimi beynəlxalq təcrübədə istifadə edilən mütərəqqi yanaşmalardan hesab edilir. OMXÇ dövlət maliyyəsinin dövlətin strateji məqsədlərinə uyğun şəkildə icrasına, optimal və rəşional bölgüsünün təmin edilməsinə xidmət edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Цветова Г.В. Программное бюджетирование в управлении общественными финансами. Федерализм. 2014;(1):151-162.
2. ERÜZ, Ertan (2005) "Yeni Mali Yönetim Yapısında Performans Esaslı Bütçeleme", 20. Türkiye Maliye Sempozyumu: Türkiye'de Yeniden Mali Yapılanma, Pamukkale Üniversitesi, Denizli, 61-73.
3. Shah. A. Budgeting and Budgetary Institutions, The World Bank Public Sector Governance and Accountability Series, 2007.p 300
4. Tolga BAL. Performans esasli bütçeleme sistemi ve sistemin uygulanabilirliğinin artırilmasina yönelik öneriler Sayıştay Dergisi • Sayı:101 Nisan - Haziran 2016 s.1-29
5. Şahin D. Temur Y. Kamu harcama yönetiminin yeni bir gündemi: yukarıdan-aşağıya bütçeleme Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi - Cilt:13 Sayı:1 (Ocak 2015) -143-164
6. Petkova, N. "Integrating Public Environmental Expenditure Within Multi-Year Budgetary Frameworks", OECD Environment Working Papers No: 7. p.75 2009
7. World Bank (2016), PEFA, Public Financial Management, and Good Governance p.169
8. Egeli; H. & Dağ, M. (2017). Orta vadeli harcama sistemi ve ülke uygulamalarının değerlendirilmesi Vol:3, Issue:16; pp:481-504
9. Vəliyev Z. Ortamüddətli xərclər cərcivəsi: Metodoloji yanaşmalar və Azərbaycan təcrübəsi Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Dövlət Auditi Bakı-2022, №1 s.94
10. Ortamüddətli xərclər cərcivəsinin tətbiqi, proqram və nəticəəsaslı büdcə mexanizminə keçid islahatlarının genişləndirilməsi və bundan irəli gələn bəzi məsələlərin tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 24.08.2018.
11. Бекишев Р.А., Пак Е.А., Айгазин Ж.Ж. (2023). Оценка фискального мультипликатора для казахстанской экономики. Экономика: стратегия и практика, 18(3), 251-267
12. Э. Тандберг, М. П.Шкерлеп Передовые реформы в управлении государственными финансами в Юго-Восточной Европе 2008 International Monetary Fund с.42
13. Хемминг Р. келли М. шиммельпфенниг А. уязвимость налогово-бюджетной сферы и финансовые кризисы в странах с формирующимся рынком МВФ 2007 с.221
14. Çiçek H.G. Maliye Dergisi Sayı 161 Temmuz -Aralık 2011 səh. 167-196

Оценка среднесрочных рамок расходов в контексте формирования государственного бюджета

Т.Р.Меликзаде

Докторант Института экономики Министерства науки и образования Азербайджанской Республики melikov_toğrul@outlook.com

Аннотация. Цель исследования: Определение и оценка среднесрочных рамок расходов (СРР) в контексте формирования государственного бюджета в Азербайджане.

Методология исследования: В исследовании использовались методы сравнительного анализа, логического обобщения, системного подхода и математического анализа.

Практическая значимость исследования: Проведенный в исследовании комплексный анализ может быть полезен для успешного внедрения среднесрочных рамок расходов и определения экономической эффективности бюджетных расходов.

Результаты исследования: Определение среднесрочных рамок расходов в контексте формирования госбюджета имеет важное значение с точки зрения распределения межсекторальных расходов экономики и регулирования экономических отношений.

Оригинальность и научная новизна исследования: Выявлены тенденции формирования среднесрочных рамок расходов государственного бюджета, определено влияние бюджетного мультипликатора на ВВП, а также рассчитан коэффициент эластичности.

Ключевые слова: Среднесрочные рамки расходов (СРР), бюджетирование, ориентированное на результат, бюджетные расходы, ВВП, фискальная дисциплина, эффективность, результативность, экономичность, коэффициент эластичности и др.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/120/310-320>

Assessment of the medium-term expenditure framework in the context of state budget formulation

T.R.Malikzada

PhD Candidate Institute of Economics of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan melikov_toğrul@outlook.com

Abstract. Purpose of the research: The study aims to define and assess the medium-term expenditure framework (MTEF) within the context of state budget formulation in Azerbaijan.

Research methodology: Comparative analysis, logical generalization, systems approach, and mathematical analysis methods were employed throughout the research.

Practical significance of the research: The comprehensive analyses conducted in this study can be instrumental in the successful implementation of the medium-term expenditure framework and in determining economic efficiency regarding budget expenditures.

Research findings: Defining the medium-term expenditure framework for state budget formulation is crucial for determining intersectoral economic expenditures and regulating overall economic relations.

Originality and scientific novelty of the research: The study identifies the formulation trends of the state budget's medium-term expenditure framework, calculates the impact of the budget multiplier on GDP, and determines the elasticity coefficient.

Keywords: Medium-Term Expenditure Framework (MTEF), performance-based budgeting, budget expenditures, GDP, fiscal discipline, efficiency, effectiveness, economy, elasticity coefficient, etc.